Хальмг келнә тәәлвр толь

Толковый словарь калмыцкого языка

Пүрбән Григорий

ХАЛЬМГ КЕЛНӘ ТӘӘЛВР ТОЛЬ

Хальмг болн орс келәр

Хойр ботьта

II боть

О – Я

Элст
«Калмыкия» нертә таңһчин зәңгллһнә агентств
2022

Г. Ц. Пюрбеев

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ КАЛМЫЦКОГО ЯЗЫКА

На калмыцком и русском языках

В двух томах

II том

О – Я

Элиста
АУ РК «РИА «Калмыкия»
2022

УДК 811.030 (Калм)
ББК 81.2-4 (Калм)
П 985

Пюрбеев Г. Ц.

П 985 Толковый словарь калмыцкого языка: на калм. и рус. яз., в 2-х т. Т. II. – Элиста: АУ РК «РИА «Калмыкия», 2022. – 590 с.

ISBN 978-5-7539-0876-6

Двухтомный толковый словарь калмыцкого языка содержит около 20 тыс. слов и выражений. Толкование значений слов даётся на калмыцком языке с переводом на русский язык и сопровождается примерами их употребления в произведениях калмыцкой литературы, фольклора, памятниках на ясном письме и в периодической печати.

Словарь рассчитан на широкий круг читателей.

УДК 811.030 (Калм)
ББК 81.2-4 (Калм)

ISBN 978-5-7539-0876-6

© Пюрбеев Г. Ц., 2022
© Оформление. АУ РК «РИА «Калмыкия», 2022

Хальмг келнә алфавит
Калмыцкий алфавит

Аа	Җҗ	Өө	Чч
Әә	Зз	Пп	Шш
Бб	Ии	Рр	Щщ
Вв	Йй	Сс	Ъъ
Гг	Кк	Тт	Ыы
Hh	Лл	Уу	Ьь
Дд	Мм	Үү	Ээ
Ее	Нн	Фф	Юю
Ёё	Ңң	Хх	Яя
Жж	Оо	Цц	

Толь. Словарь

О

О, о айлг үг *межд. употребляется*: 1) деедс бурхд дуудхд келдг *при обращении к всевышнему и божествам*; ***о, о, дәрк минь! О, о, деедс минь,*** *эәҗинм әмн сәәни орнд төртхә, хәәрхн. – Яшкулов В.*; 2) байрлсан медүлхд келдг *при выражении чувства радости*; ***О, о,*** *бор туула авад аашна! – Эрнҗәнә К.*; ***О, о,*** *чи нанд күндтә гиичм болхч. – Илюмжинов Н.;* 3) **о, о** һәәхҗ бахтҗахан медүлхд келдг айлг үг *межд. выражает чувство восхищения*; ***О, о,*** *тер толһаһарн наачасн хоңһр һалзн ямаран сәәхн мөрн, нег унад гүүлгәд авхинь. – Эрнҗәнә К.;* 4) **о** 1) *шүд арчдг талхн* порошок (*зубной*); ***шүднә о***; 2) *чирәдән түркдг сәәхн үнртә талхн* пудра; ***чирәдән о түркх;*** 5) *җигшсән медүлдг* чувство отвращения; ***о, о, ямр мууха юмб****!*

ов-тов *хош.* 1) *энд-тенд* кое-где, местами; ***ов-тов хур орв***; 2) *зәрм-зүрм* кое-какие, некоторые (*о людях*); *Нань чигн* ***ов-тов улс*** *йовҗ. – Калян С.*

ова 1) *бөөм, хуурһл, хураҗ овалсн тоот* куча, груда *чего-л.*; ***ова элсн, ова шавр, ова солом, ова арһсн, ова чолун***; *Үвлин дуусн* ***үкрин өтг*** *эдл-ахун хашан нег булңд* ***ик ова болҗ*** *цуглулгдна. – Илюмжинов Н.*; *Хотн эргндкән харад хәләхлә,* ***ташмр арһсна оваһас талдан*** *дала баран уга. – Доржҗин Б.*; 2) *шаҗ. тәклһ кедг овалҗ босхсн чолун; өндр, өвдм һазр, толһа* (*небольшое возвышение в виде сопки, на которой совершается религиозный обряд*); ***ова тәкх***; *Урс Сарин байриг авад шинҗлхлә,* ***эн цагт ова, һал, ус тәклһн болна****. – Хальмг үнн*

овада *шаҗ. ах зергин ламнр өмсдг өндр ората махла* остроконечная высокая шапка (*у высших духовных лиц*)

овалһата *хураҗ овалсн* собранный, сложенный, сваленный в кучу; ***овалһата чолун, овалһата өвсн, овалһата солом***; *Ик* ***овалһата чолун*** *харһад бәәв. – Җаңһр*; *Тер цагас авн булцсн хулһныг хәәһәд,*

темән ***овалһата умс*** *теедг болсмж. – Хальмг туульс*

оваллһн [оваллһын] *юмиг деер деернь тәвж хуралһн* складывание в кучу; ***көрәдсн мод оваллһн, өвс оваллһн***

овалх [овалхы] *юмиг деер деерәснь немж, хайж хурах* сваливать грудой, собирать и сваливать в кучу, ссыпать в кучу; ***чолу овалх, элс овалх, өвс овалх, солом овалх***; ***Улан һалыг овалж*** *түләд... – Җаңһр*; *Захарнь зерглүләд* ***овалад орксн*** *солом, өвснә скирдс, устгуд, ковньг то-томж уга товрутна. – Эрнҗәнә К.*; *Буудя хадсн һазрт трактормудар солом хураһад, скирдт* ***овалж йовна****. – Хальмг үнн*

овах [овахы] 1) *шоваһад дондах* выдаваться *над чем-л.*, возвышаться; 2) *овалсн юмна бәәдл һарх* иметь форму кучи

овһр [овһыр] *өндәлһәтә, өндәлһсн* приподнятый, возвышающийся

овд [овды] I *хууч. бичкн төгрг дер, түнтг* подушка (*маленькая круглая*)

овд [овды] II *саадгин сумна нүкн* отверстие (*в колчане, куда втыкается остриё стрел*)

овж [овжи] *увж* рожок, соска; ◊ ***овж күүкд*** *экиннь көк өглго асрсн күүкд* ребёнок-искусственник

овжулх [овжулхы] *овжулад асрулх* быть вскармливаемым из рожка, соски (*о ребёнке*); ***овжулдг күүкд***

овжх [овжихе] 1) *овж өгәд теҗәх* кормить (*ребёнка*) из рожка, соски; 2) *экиннь көк өглго асрх* вскармливать искусственно

овр [овыр] *баран, дүрбәәдл* облик, вид, наружность; ***ик оврта күн, баһ оврта***

оврҗң [овырҗиң] *хурдар гүүж йовх мөрнә ишкдл* постановка (*о ногах лошади, идущей рысью*)

оврҗңнх [овырҗиңныхы] *хурдар гүүж йовхдан көлән деегшән өргх* высоко поднимать ноги (*о лошади, идущей рысью*); *Доклзгсн Цәвдр доран бухад* ***оврҗңнв****. – Җаңһр*

оврта [овырта] *ик нурһта, барата, хацта* крупный, рослый, представительный; ***ик оврта залу***; ***Ик оврта*** *шофёрин өөр бичкн Долда бод гисн бәәдлтә сууна. – Инҗин Л.*; *Дәкәд тер хотнд Эрнцнә Сәр*

гиһәд, ***ик оврта*** *цоохр-хар залу бәәдм. – Эрнҗәнә К.*

овхалһх [овхалһыхы] *юм көвкәлһх* взбивать (*подушку)*; ***дер овхалһх***

овхах [овхахы] *өндлзх, өндс-өндс гих* приподниматься; ***күүнә мөр унсн күн овхаҗ хатрдг*** *– үлг.*

овхһр [овхыһыр] *өндәлһсн, өндәлһәтә, овһр* приподнятый, возвышающийся

овхл [овхыл] *көвкһр, көвкр* кучевой; рыхлый; ***овхл цаһан үүлн, овхл цасн***; *Күүкн моднур зулв,* ***овхл цасн*** *өвдгцә болна. – Хальмг үнн*

овхлзлһн [овхылзылһын] *көвклзлһн* приподнимание и опускание (*напр. при езде верхом на лошади, при движении лодки по волнам*)

овхлзх [овхылзыхы] *эмәлдән босн-сун, көвклзәд йовх* то и дело приподниматься и опускаться, подпрыгивать (*напр. в седле*)

огдалһх [огдалһыхы] *ахрдулх* укорачивать, делать коротким

огдах [огдахы] *ахрдх, оһтр болх* быть коротким, кургузым

огдһр [огдһыр] *ахрхн, охр, оһтр* короткий, кургузый

огзм [огзым] *шүрүн, модьрун* крутой, резкий, грубый; ***огзм заң, огзм күн***

огзмар [огзымар] *шүрүнәр, модьрунар* резко, грубо; ***огзмар ду һарх***

огзмнх [огзымныхы] *шүрүдх, модьрудх* быть резким, грубым; проявлять грубость

оглх [оглыхы] *оглад бөөлҗх* рвать, вызывать рвоту

огт [огты] чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица*; *төрүц, тас* совсем, вовсе, совершенно; ***огт керг уга, огт юмн үзгдхш***

огчм [огчим] *хотхр һазр* долина, впадина; ***һолын огчм***; ***У огчмиг*** *хойр алхад,* ***уутьм огчмиг*** *нег алхад одв. – Жаңһр*

оһтн [оһтын] *мөрн хулһн* мышь-полёвка; ***оһтна нүкн***

оһтр [оһтыр] 1) *ахр, охр, охтр* короткий (*о ружейном стволе*); ***оһтр бууһин дун ик*** *– цецн үг*; 2) *ахрдулсн, эгцлсн* обрезанный, укороченный (*о хвосте*); ***оһтр сүл; Оһтр улан цард*** *маңһд тергән татгсн. – Жаңһр*

оһтрһу [оһтырһу] 1) *һазр деерк аһу ик көндә, аһар зә* небо, небосвод; небесный;

Ohmphy hазр хойр *негн болад оддг. – Жаңhр*; ***ohmphyн уудм, ohmphyн зə***; 2) *айңh* гром; ***ohmphyн дун hарчана***; ◊ ***Ohmphyн Долан Өвгн*** *астр.* Большая Медведица, ***Ohmphyн Уйдл*** Млечный Путь

ohтрдх [ohтырдыхы] *дегд ohтр болх* быть слишком коротким, кургузым

ohтрлх [ohтырлхы] *ахрдулх, эгцлх* укоротить, отрезать; *Делжə күүкн* ***үсəн ohтрлулж*** *хəəчлүлəд, орс майг өмсчкəд йовдңндмн. – Доржҗин Б.*

ода *ода деерəн, минь ода* теперь, сейчас, в настоящее время; ***ода күртл***; *Ундан уусн болхла,* ***ода хəрү hартн***. *– Жаңhр*; *Кезəнə меддг биләч,* ***ода меддгəсн hарад*** *көгшржҗч. – Жаңhр*; ***Ода деерəн*** *совхозин эзн бив. – Доржҗин Б.*

одаhин *эн цагин, эн цага, ода цагин* настоящий, теперешний, современный, нынешний; ***одаhин баһчуд, одаhин əмтн***

одак *саак* тот самый; ***одак күн***; *–* ***Одакдан*** *цадгсн эмгн ю келтə? – гиһəд хойр көвүн суув. – Жаңhр*; ***Одак*** *хург зөвəр шуугата болад одв. – Тачин А.*

одал *минь ода* теперь уж…; наконец-то; ***одал белн болув***

одахн [одахын] *саахнда, шидр, шидрə* недавно, не так давно; ***тер одахн ирлə, одахн колхозникүдин хург болла***

одмн [одмын] I *бузав. хазгудын ахлгч* атаман; *Терүнə хөвн дав зуурин цагт* ***хальмг хазгудын одмн болж*** *Юрий Хахулов үүлдв, энүг* ***ода бəəсн одмн*** *Павел Шарманжинов сольв. – Илюмжинов Н.*

одмн [одмын] II *moph. ах шүүгүлч* старший неводчик (*у рыбаков*)

одн [одын] 1) *теңгрт герлтж, цег болж үзгддг бодис* звезда; ***одд hарх, одд чирмх, одд сиирх, сүүлтə одн***; ***одн hархла – теңгр сəəхрдг, медрл икдхлə – ухан сəəхрдг*** *– үлг.*; *Теегин цевр ahар киилəд,* ***теңгрин одд*** *хəлəһəд, сөөһин тагчгт авлгдад нег суухла, хальмг тег сананас hархш. – Хальмг үнн*; 2) *шилж. ачлсн шишлң темдг* орден (*награда*); ***Улан Одн орден***

одта 1) *одд hарсн, сарул, чилгр* звёздный; ***одта сө, одта теңгр***; 2) *тавн талта одн темдгтə юмн* с пятиконечной

звездой (*головной убор*); ***одта картуз, одта пилотк***; *Терүнә дару эднд цевр дотр хувц, шин гимнастёркс, шалвр, шинель, көлин цугла, һос болн* ***улан одта увлин дулан махлас*** *өгцхәв.*

одх [одхы] 1) *йовж күрх* идти; отправляться; ***гиичд одх***; ***одхшив гисн һазрт залу күн һурв оддг*** *– үлг.*; *Нарн һарх үд хойран хоорндаһур* ***һарад одв***. *– Җаңһр*; *Хойр өдрин туршт сурһульчнр йиртмҗин* ***музейд одад****, мана теегт ямаран шовуд, зерлг аң бәәхинь медв. – Хальмг үнн*; 2) *оч харһх* бывать, посещать, проведывать, навещать; ***гемтә күүнд золһж одх***; 3) *-ж, -ч, -ад* үүлдвр үгин янзта ниилж, үүл төгссинь заана *в сочет. с формами на -ж, -ч, -ад указывает на законченность действия*; ***тарһад авч одх, уга болж одх, һарч одх, унтж одх***; *Зөг шар тоха махинь цумлад, ясндынь күртл* ***орад одв***. *– Җаңһр*; ◊ ***күүнд одх*** *мордх, хәрд һарх* выходить замуж

одч [одчи] *шаж. од-һариг шинҗлдг күн; зурхач* звездочёт; астролог

ой өврж байссан, һундсан медүлгч айлг үг *межд. выражает удивление, радость, сожаление*; ***ой, яһсн айта юмб!***

ок [окы] *хууч. нерсн әркин экн түрүнь* первая крепкая водка (*полученная при перегонке*)

оклцх [оклцыхы] *спорт. бөк ноолданд нег-негән тоңһалһад шивх эв-арһ* приём в национальной борьбе (*бросать или пытаться опрокинуть друг друга*)

окн [окын] *күнд.* 1) *гиҗгтә күүкн, нойхн* девушка, девица; 2) *бичкн күүкн үрн* девочка; *Орарнь дүүрң* ***окн һартха****, көнҗләрнь дүүрң көвүд һарттха. – Калян С.*; 3) *шилж. әрүн цевр, көндәгдәд уга* девственница; ◊ ***Окн теңгр*** *бурхн күүкд күн* Окон тенгри, дева-богиня; *Цаһан Аавин бурх бәрҗәсн йирн наста Хүрмч, эдн цуһар чирәһән һазрт шахҗ турглад,* ***Окн теңгрт*** *дегцдән мөргҗ зальврцхав. – Эрнҗәнә К.*

окх [окхы] *оркх, тәвх* класть, положить; ***ширә деер дегтр окх***

окцрһ [окцырһы] *эмәлин теңнәр сур* ремень (*на сед-*

ле, которым прикрепляется шлея)

олар *олн күн хамт, олн юмн хамт* во множестве, в большом количестве; массой; ***олар йовх, олар күүндвр кех, шовуд олар нисч йовна***; *Сүл җилмүдт тееґт* ***өлн чонмуд олар харһдгнь*** *бас зовлң учражґана. – Хальмг үнн*

олвр [олвыр] 1) *олсн, олж авсн тоот* находка; ***энтн йоста олвр***; 2) *олдвр* добыча; ***малтврин олвр***; 3) *олз, көлсн; күч-көлснә олвр* заработок; *– Энтн тана отхн арвтынтн түрүн болж көлән ишкж, көдлмшт орж олсн* ***олвр****, – гиж Цаһан келв. – Эрнҗәнә К.*; *Кех керг дала.* ***Олврм*** *сән... – Дорҗин Б.*; ◊ ***олвр көвүн*** 1) *олж авсн* мальчик-найдёныш; 2) *көвүчлж авсн* приёмный сын

олдх [олдхы] I *тоохарн олн болх, өсх* множиться, увеличиваться; ***малын төл олдх***; ***хурһд өсч, хөд олдх***

олдх [олдхы] II 1) *геедрсн, хәәсн юмн олдгдх* быть найденным, обнаруживаться; ***геедрсн мал олдв***; ***Һанзнь олдв****, һанзин эзн Бокта болад бәргдв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *зав, чөлә һарх* находить свободное время; ***сул цаг олдх***

олдшго [олдышго] *олдхд берк, маш ховр юмн* редкостный, редчайший; ***олдшго эрднь***

олз [олзы] 1) *тус, олз-ору* польза, выгода; ***бийдән олз орулхар седх, олзд дурта***; ***олзд дегд шунсн күн уршг зовлңла харһдг*** *– үлг.*; *– Терүгичн ахлач тооч хойр күргдм биш,* ***олз-оруг хувахла****, бийнь күртдм, – гиж Огул цөн үгәр цәәлһв. – Җимбин А.*; 2) *церг. дәәснәс бәрж авсн тоот; кел бәргдсн әмтн, бәрәнә күн* трофей, добыча; *Алдр нойн Җаңһриг эркн тавн настаднь* ***олз авад****... – Җаңһр*; 3) *олсн юмн, олвр* доход, прибыль; барыш; ***олдсн олзиг хувадг*** *– үлг.*

олзллһн [олзыллһын] *эдллһн* использование; ***йиртмжин көрңгиг олзллһн***

олзлх [олзылхы] 1) *олзлж авх, олзд авх* добывать, приобретать; 2) *олз орулж авх* получать прибыль, доход; наживаться

олз-ору [олзы-ору] *олз-тус, арсм* выгода, доход, прибыль; барыш; ***олз-ору хәәх***

олз-орш [олзы-орши] *хош. амр, гиигн олз-ору* нажива; ***олз-орш көөлдх***

олзрхг [олзырхыг] *олз хәәдг, олзд дурта* корыстный, корыстолюбивый; стяжательский

олзта [олзыта] 1) *туста, олз-орута* выгодный, доходный; ***олзта керг, олзта көдлмш***; *Урднь энүнә эцк энд көдлҗ йовхд эдл-аху йир бәәхтә,* ***олзта****, орута бәәсмн. – Хальмг үнн*; 2) *шилж. олврта, саата* беременная; *– Ода нам яахан медҗәхшив...би... би* ***олзтав****, – гиҗ келчкәд, Бульдин бир тәвҗ уульв. – Дорҗин Б.*

олзтаһар *олз олҗ, орутаһар юм кех* выгодно, полезно

олз-тус [олзы-тусы] *хош. тус, арсм* выгода, польза, доход; ***кенд чиг олз-тус болх***

олзч [олзычи] 1) *олз олҗ авдг, олзта күн* тот, кто имеет прибыль, доход; 2) *олз-орш хәәдг күн* барышник

олих [олихе] *мах бәрәд һолих, тарһлад тоших* быть толстым, тучным

олмһа [олымһа] 1) *ухата, керсү* находчивый; ***олмһа кельтә күн орчлң эргдг*** *– улг.*; *Би* ***олмһа келтә*** *үүртән ханад, ик байрта бәәнәв. – Нармин М.*; 2) *тоолврта, сүвтә* смышлёный, сообразительный; ***олмһа көвүн***

олн [олын] 1) ***цөн*** гидгин зөрүд чинртә үг *противопол. слову* ***цөн***; *тоонарн ик, дала* много, множество; ***олн юм үзсн күн***; ***олн үгин цөнь сән, цөн үгин товчтань сән*** *– улг.*; ***Олн хатд*** *зөвчлҗ уйгсн цастын цаһан халвңгиг зүн цох деерән тальвн суудг болна. – Жаңһр*; *Чимид Басанович, зөвәр* ***олн үгтә*** *болҗ очит. – Тачин А.*; 2) *дала улс, дала әмтн, олн-ниит* масса, коллектив, общество; общественный; ***олна өмн, олна чирәд, олнд алдршсн, олна көдлмш, олна серл, олна хәрлцән***; ***Олнд*** *кесн тус өңгәр үрдмн биш. Олн нәәлҗәхлә, нанд бурушадг үг уга. – Дорҗин Б.*; ***Олыг*** *толһалсн күн* ***олндан*** *үлгүр болх йоста. – Калян С.*; 3) давхр үгин тогтацд ордг *в составе сложных слов* много-: ***олн толһата моһа, олн давхрта гер, олн девсңтә суңһвр***; *мат.* ***олн булңт***, ***олн талта***

олн-әмтн [олын-әмтен] *хош. олн улс* народ, народность; ***делкән олн-әмтн***; ***олн-әмтни иньгллт, олн-әмтни әәмшг уга бәәлһн***; ***олн-әмтнә ам хааж болдго*** *– цецн үг*; ***олн-әмтнд туслхла – алдр нерн делгрх, онц бийән татхла – му нерн делгрх*** *– улг.*

олнцг [олынцыг] *тохмин һадр* мягкая кожаная подкладка (*у седла*); ***олнцг уга болв чигн, ормарнь дәвдг*** *– улг.*; ◊ ***олнцгарн маля кех*** *арһан барад, орчлң эргх* скитаться, испытывая нужду; *Көк теңгсин салгт нәәмәдлгдәд, өрк-бүлән асрхин төлә* ***олнцгарн маля кеһәд****, орчлң эргсн күн бәәж. – Бадмин А.*

олң [олың] *татур* подпруга; ***сур олң, олң татх***; ***Олң, татуринь*** *нәәмн хавсн заагурнь орулн татв. – Җаңһр*

олңк [олыңки] *икнк хувнь, ик зунь* большинство, большая часть

олсн [олсын] *бот. өвслг урһмл, ишинь болвсрулад деес кедг, экнәснь тос шахж авдг* конопля; конопляный; ***олс татх, олсн деесн, олсна тосн***; *Ода намаг* ***олсн арһмжар татв чигн****, колхозас көндә бәәлһж, хаһцулж чадшго. – Дорҗин Б.*

олулн [олулын] *һанцар биш, оларн* множество, много; ***бидн олулмдн, олулн йовхар бәәнәвидн****; Сарин сарул болвчн – өдрлән әдл болхш, сәәдүд* ***олулн*** *болвчн – Советлән әдл болхш... – Эрнҗәнә К.*

олх [олхы] 1) *хәәсн юм олж авх* находить; отыскивать; ***кергтә дегтр олх, цаг олх, арһ олх***; ***хәәсн күн олдг; олснас олад угань ик*** *– цецн үг*; *Тиигәд әмтнд хувц-хунр уяд, күүкдән теҗәх* ***күмс олад бәәв****. – Хальмг үнн*; 2) *медж авх* разобраться *в чём-л.*, узнать суть *чего-л.*; ***учринь олх***

ольгта *үзлтә, зокаста; тааста что-л.* стоящее, порядочное

ольх [ольхы] *мөргәд, өврәрн ольж хайх* бодать рогами; *Бух болхла, энүг күцәд,* ***өврәрн оляд*** *мөргж, һазрт унһаһад... – Илюмжинов Н.*

олю-солю *хош. тегш биш, өрү-сөрү* направленный концами в разные стороны (*о рогах*); ***олю-солю өвртә үкр***

ома *анат. күүкд күүнә үр тогтж өсх дотад эрктн, орм*

матка; утроба; утробный, маточный; ***экин ома, оман өндгн, оман унҗур***; *Батад эн күүкн нүдән ирмтлнь, ораһаснь авн* ***ома ясн күртлнь*** *хәләсн болад одв. – Эрнҗәнә К.*

омадг [омадыг] *анат. оман дорк овһр ясн* лобок, лобковая кость

омг [омыг] I *этн. отг, ясн* род, племя

омг [омыг] II 1) *деегүр, ик саната* гордость, гордый; высокомерие, надменность; ***омг заң***; ***омг седкл ор эзлгч хаанд чигн зокдг уга*** *– үлг.*; 2) *урмд, зөргс* дух (*моральное состояние*); ***омг шантрх***; *Эк-эцкин үгәс* ***омг авад****, көвүн һарч ирв. – Бадмин А.*; ◊ ***омг шантрх*** *халуһинь хәрүлх* убавить пыл, отбить охоту; *Мана алдр зөргтә Улан Церг дәврәд ирсн хортыг хәрү цокҗ, омгинь шантрах. Мана күчн дала. – Нармин М.*

омглулх [омыглулхы] *омгшах, омгшулх* вдохновлять

омглх [омыглхы] *омгших, деегүр сана зүүх* возгордиться, быть высокомерным, надменным; *Өшәтә зурһан орни маңһс хаадуд* ***омглад оркгсн болвза****. – Җаңһр*

омгта [омыгта] 1) *деегүр саната* высокомерный, надменный; 2) *урмдта, зөргтә* гордый, смелый духом; ***омгта күн; Омгта улста теегәрм ончта дуудынь айслна*** *– амн билг.*; *Нег-негндән килмҗән өгәд, дөң-нөкд болад бәәхлә, күүнд кезә чиг* ***омгта****, урмдта болна. – Хальмг үнн*

омгшагдх [омыгшагдхы] *омгта болх* быть вдохновлённым, вдохновляться

омгшах [омыгшахы] *омгшулх* вдохновлять; ***баһчудыг баатр кергт омгшах***

омгшулх [омыгшулхы] *омгшах* вдохновлять; ***диилвр бәрхин төлә омгшулх***

омгшх [омыгшхы] *омг авх, зөргших* возгордиться, становиться кичливым, надменным

омлһу [омылһу] *урмдта, зөргтә* вдохновенный; отважный; ***Бидн баһ наста, омлһу сүртә, элвг идтә биләвидн*** *– амн билг.*; *Нуура Владимир үгин күчиг меддг, үг болһна әмсхлиг соңсдг сонр чиктә, чадмг арһ-билгтә,* ***омлһу сүртә*** *зокъялч. – Бадмин А.*

омрувч [омрувчи] *мөрнә чеежин халхвч* нагрудник (*у*

лошади); *Хадг шар торһн* ***омрувчинь*** *хар махнднь шигткәҗ омрувчлв. – Җаңһр*

омрун 1) *анат. чееҗ, өрч* грудь; ***Омрун дораһарнь*** *гүүҗ һарад... – Җаңһр*; 2) *шилж. уулын кердг* выступ горы; *Өндр Маңхн Цаһан* ***уулын*** *довтлгч* ***омрун дор****. – Җаңһр*

омрхг [омырхыг] 1) *деерлкг, икрхг* гордый, высокомерный; 2) *омлһу* отважный, смелый

омрхх [омырхыхы] 1) *деерлкх, икрхх* быть гордым, высокомерным; 2) *омг-заң һарһх* быть отважным, храбрым

омсн [омсын] 1) *мөрнә бүдүн гесн, һолһа* толстая кишка (*у лошади*); 2) *гесн* желудок; *Ома цаһан* ***омснь*** *зөвәр халад ирв. – Җаңһр*

омун *нөөтн, чиигтә* слегка влажный, мокроватый; *Эн җилин үвл ик цаста болсн учрар* ***һазр ода күртл омун****. – Хальмг үнн*

омурх [омурхы] *нөөтн болх, чиигтәрх* увлажняться, становиться влажным

омш [омыш] *хурин дусал, моһлцг архайг* крупинки (*дождя*), хлопья (*снега*); *Темәнгин киитн хар нүднәснь теңгрин аршан* ***хурин төвргомш*** *мет цегән нульмсн турглад, төвргхар турун деер дусад, төвн болҗ шиңгрв. – Эрнҗәнә К.*

омшта [омышта] *хурин дусалта, моһлцг архайгта* с крупными каплями (*о дожде*), с крупными хлопьями (*о снеге*); ***ик омшта хур, ик омшта цасн***

он I *хууч. җил даралҗ тоолхд керглгддг үг* календарный год; ***он тоолл***

он II *саадгин сумна үзүрт кесн керчәс* насечка, зарубка (*на конце стрелы*)

ондосх [ондосхы] *харвсн сумн күрм һазр* на расстоянии пущенной стрелы (*из лука*)

онл [оныл] *номин йирңкү сурһаль* теория

онлч [онылчи] *онлд мергҗсн күн* теоретик

оновч [оновчи] *саадгин сумна үзүрт керчәс кедг утх* нож (*для нанесения насечек, зарубок на конце стрелы*)

ону *бүшмүдин керчәр* разрез (*на бешмете спереди и сзади*)

онх [онхы] *хууч. бә тусх, төв хах, мерген хах* попадать в цель, метко стрелять

онц [онцы] 1) *салу, һанц бийәр* особый, особенный; отдельный; ***онц керг, онц төр, онц орм***; *Олн түмн цергин дотрас* ***онц*** *зулад һаргсн бийнь. – Җаңһр*; 2) *шишлң* специальный; чрезвычайный; ***онц даалһвр, онц эрктә***; 3) *салу-салу* отдельно; в отдельности, в розницу; ***онц-онц бәәх, онц-онцднь хулдх***

онцардх [онцардхы] 1) *һанцардх* оказаться одиноким; 2) *уудьврх* скучать, тосковать

онцдан [онцыдан] *онц салу* обособленно, уединённо; особняком; ***онцдан бәәх***; *Мормаш өвгн күүтрин захд* ***онцдан зогсчасн*** *шавр герт бәәдг бәәҗ, өөрхн садн улсаснь терүнд күн уга болҗ одсмҗ. – Илюмжинов Н.*

онцлдан [онцылдан] 1) *онцдлһн* обособление, уединение; 2) *онцлдсн күүндән* беседы, разговоры (*в уединении*)

онцлдх [**онцылдхы**] 1) *йилһрх, йилһрҗ һарх* отделяться, обособляться; *Зурһан күмн* ***онцлдв***. *– Җаңһр*; 2) *һанцарлдх* уединяться; *Боврг, танла невчкн зуур* ***онцлдҗ болхий****? – Дорҗин Б.*

онцллһн [онцыллһын] 1) *юм йилһлһн, салһлһн* отделение *чего-л.*; ***тәрәнә эк онцллһн***; 2) *гемтә улс салһлһн* изоляция; ***гемтә улсиг онцллһн***

онцлх [онцылхы] *йилһх, салһх* отделять, изолировать друг от друга; ***шалтгта күн онцлх***

онцрх [онцырхы] *йилһрх, йилһрҗ һарх* выделяться; *Олн малта Балдна үкрмүдәс* ***ижл дотран онцрад****, оһтр шар-цоохр үкр туһлан угаляд, мөөрәд йовсиг ялчнр чиг оньһсн уга. – Сян-Белгин Х.*

онч [ончи] *өвәрц, онцлг* особенность; ***дөрвд айлһин онч***

ончлх [ончилхы] *йилһлх* обособлять, выделять; подчёркивать

ончрх [ончирхы] *онцрх* выделяться, отличаться; *Дууни шүлг шуд келврәс, мөсн, цогас иигҗ* ***ончрна***. *– Дорҗин Б.*

ончта [ончита] *онцлгта* особенный, отличительный, особый; ***ончта йовдл***; ***– Юн ончта*** *болад, Бадма, иим ачта нер зүүвтә? – гиҗ би сурҗ суунав. – Дала* ***ончта йовдл*** *һарһсн угав. – Теегин герл*

ончтаһар [ончитаһар] *онцлгтаһар* особенно; *Кезәңк хальмг хувцта, мөртә хальмг күүкд* ***ончтаһар кеерүлж өңглв*** *– цугтан, шүүж авгдсн мет, нег кев-кецтә сәәхн болчкад, эмәл деерән бат, дүүвр дүртәһәр суулдна. – Илюмжинов Н.*

оньг *килмж, аңхрл* внимание, внимательность; *Арднь үлдсн Бамб юунднь* ***оньг өгх****, юунднь* ***оньг өгч*** *тус угаһинь дакн-дакн ухалад, кесгтән суув. – Доржҗин Б.*; ◊ ***оньг заһсн*** *әмтәхн уснд бәәдг бөргин тохмта заһсн* язь *(рыба из семейства карповых)*

оньглх [оньгылхы] *оньган өгх* обращать внимание, внимательно относиться

оньгта *килмжтә, аңхрлтта* внимательный; ***оньгта хәләц, оньгта сурһульч***; ◊ ***оньгтан авх*** *аңхудан авх* обратить внимание, иметь в виду; *Болв өвгн түүг эврә бүлин улсин негнь болх гиһәд, нам* ***оньгтан чигн авсн уга****. – Доржҗин Б.*

оньгтаһар *оньган, килмжән өгч* внимательно; ***оньгтаһар соңсх****; Эн җолаһан көндәһәд, бичкнәсн авн меддг чиһин сад тал мөрән залв, тиигчкәд эргндкән дәкн нег эргүлж* ***оньгтаһар хәләв****. – Илюмжинов Н.*

оньдин *кезәчн, үрглҗдән* всегда; ***оньдин дөрвн цагт, оньдин көрә һазр***; *Һар-көлнь даарад одвза гиһәд, оньдин дөрвн цагт әәнәв. – Балакан А.*

оньдинд *кезәчн, үрглҗдән* всегда, постоянно; ***оньдинд нүндм үзгднәч*** *– амн билг.*

оньс *төдг, чөөҗ* защёлка, задвижка, запор; замок; ***өлгдг оньс, дотр оньс, оньсин нүкн***

оньслх [оньсылхы] *төдглх, чөөҗлх* запирать, замыкать; ***өрә оньслх***; *Көвүнә ишкә гериг хаһад* ***оньслн гихлә,*** *оньс тәвдг төөлг чигн, төдг чигн уга. – Эрнҗәнә К.*

оньста *төдгтә, чөөҗтә* имеющий замок, на замке; ***герин үүднь оньста***; ◊ ***оньста наадһа*** *түлкүрәр йовулгддг* заводящаяся ключом, заводная игрушка

оңһ [оңһы] *юмнд кесн нүкн* проушина *на чём-л.*; ***сүкин оңһ***

оңһа 1) *көндә* дупло; пещера; ***модна оңһа, хадын оңһа***;

2) *шилж. төрл, төрл-садн* сородичи, родня; *Ард минь сандг ах-дүүһин* ***оңһа угалм***. – *Жаңһр*

оңһадг [оңһадыг] *эмн. н. геснә күчтә хальдврта гем, тахл* холера; ***оңһадг гем ирлһн***; ***Оңһадг гемтә*** *улсла ол харһсн чамаг әмд үлдәҗ чадшгов, әәрмән харх зөвтәв.* – *Буджала Е.*

оңһалһх [оңһалһыхы] *цумлад һарһсн нүкиг өргдүлх* пробивать брешь, расширять; ***нүк оңһалһх***

оңһах [оңһахы] 1) *көндәрх, оңһрха болх* зиять; ***оңһасн ик нүкн***; 2) *шилж. оңких* впадать, вваливаться; ***нүднь оңһаҗ оч***; *Үүднә, терзин* ***оңһасн нүкдтә*** *өвәрц гермүдин эрсмүд шовалдж үзгднә.* – *Илюмжинов Н.*

оңһлзх [оңһылзхы] *ормаҗ хәләх, ормах* озираться, оглядываться, смотреть с удивлением; ***энд-тендән оңһлзх***

оңһн [оңһын] 1) *әрүн* священный; ***оңһн уул***; 2) *әрүн, көндәһәд уга* чистый, нетронутый, девственный; ***оңһн дел***; *Нег көләрн туң Зеердиннь* ***оңһн*** *делинь ишкәд одв.* – *Жаңһр*; ◊ ***оңһн үсн*** *бичкн күүкдин нөөлүр үсн* пушок на голове у детей; ***оңһн шүдн*** *зурһан настаһаснь эклҗ унад, шинәс урһдг бичкн күүкдин шүдд* молочные зубы (*выпадающие после шести лет*)

оңһрха [оңһырха] 1) *оңкр* глазницы; ***нүднә оңһрха***; 2) *гүн ик нүкн, аңһрха* ров, дыра, яма; пропасть; ***һазрин оңһрха***; *Ода дотрк өлг-эдинь авад нүүҗ одсн,* ***оңһрха, хәәдүл гер*** *болҗ медгдҗәнә.* – *Эрнҗәнә К.*

оңһх [оңһыхы] *гесн дотрк ки һарһх* выпускать газы, портить воздух

оңһц [оңһыцы] 1) *хооһш* лодка; челнок; ***җилктә оңһц, моторта оңһц, аврг оңһц***; ***оңһцин хәәв, хәәв татад оңһцар урлдх***; *Кермәс әрвго уухнд дольган деер* ***резин оңһц*** *дәәвлсн бәәнә.* – *Илюмжинов Н.*; 2) *җолв, мал услдг оңһц* колода (*водопойная*); *Чи сөөһәр одад,* ***хө услдг оңһцднь*** *зеңкр тәвчкәд, ус татад дүүргәд кечк.* – *Доржин Б.*; 3) *иди* кормушка, корыто (*для скота*); ***малд хот өгдг оңһц***; ◊ ***оңһцин хоңшар*** нос лодки, ***оңһцин бөкс*** корма лодки, ***оңһцин йол*** киль лодки

оңдан *талдан* другой, иной; ***намаг оңдан көдлмшт ор гив***; ***толһа оңдан болхла, ухан чигн оңдан болдг*** *– цецн үг*; ***Оңдан орни*** *урн кеҗ чадхн уга. – Җаңһр*

оңданар *талданар* иначе, по-другому; ***оңданар кех***; ***Оңданар келхд****, уста, өвстә идгүдт хәрүлдг мал уга, эннь басл һундлта тоот мөн. – Хальмг үнн*

оңдаргдх [оңдаргдыхы] *хуврәгдх* быть изменённым, переделанным

оңдарлһн [оңдарлһын] *хуврлһн* изменение, переделка, перестройка

оңдарулт [оңдарулты] *хуврлт* реорганизация, реформирование

оңдарулх [оңдарулхы] *хуврәх* изменять, переделывать; реорганизовывать

оңдарх [оңдархы] *хуврх, сольгдх* изменяться, перестраиваться; *Байрлҗасн күүкдин бәәдл тиигҗ келхләм,* ***оңдарад****, сольгдад, эдн зараг авч һарад, тееґт тәвчкхәр шиидв. – Хальмг үнн*

оңких [оңкихе] *оңкр болх* делаться впалыми, запавшими (*о глазах*); ***чирәнь цәәһәд, нүднь оңкиҗ оч***

оңкр [оңкыр] *оңкисн* впалый, запавший; ***оңкр нүдн***

оңх [оңхы] 1) *тоңһрцглҗ, көлән өвдән өргәд зогсх* стоять вверх ногами; ***оңх зогсх***; *Орндан орад* ***оңх*** *тусла гивүв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *нәәрсн шаһа хотхрарн, эс гиҗ моңцхрарн тусх* стойка «на попа» (*при игре в альчики*); ***чохин оңх, бөкин оңх***; ***нәәрҗәсн цагла нег шаһа бөкин оңх тусв***

ооглан *хаһад бөөлҗслһн* рвота

ооглулх [ооглулхы] *бөөлҗсн күргх* вызывать рвоту

ооглх [ооглыхы] *бөөлҗсн күрх* позыв на рвоту

ооль *өрәл төгрг модн иш шаасн көндлң иртә, өрәсн һарар бәрҗ чавчдг сүк, уху* тесло; ***ооляр чавчх***; ***оольднь чигн бәәнә, генднь чигн бәәнә*** *– цецн үг*

оольдх [оольдыхы] *ооляр чавчх* тесать, рубить теслом

ольх [оольхы] *зулад гүүх* побежать прочь; ***адунас нег мөрн ооляд йовҗ одв***; ***ог гичкәд ооляд һарч*** *– тәәлвр.* (**эркин ур**); *Теркә мөрд күзүһән*

суңһлдад, сүүлән саадгллдад, хамрарн бүшкүрдлдәд, теегин гөрәсд мет ***ооляд-ооляд*** *һарад бәәцхәнә. – Эрнҗәнә К.*

оон I *эр гөрәсн* сайгак (*самец*); ***сала өвртә ооныг шархдуллго харвна*** *– амн билг.*; ***Оон кевтә*** *өсрәд, элә кевтә деләд, домбрин айсла негдәд од! – Шаваш*; *Теегәр гүүҗ йовсн* ***оон деер босн тусад****, сун хавчад, һарад гүүлгв. – Хальмг туульс*

оон II *хөөнә им* метка (*у овец*)

ооср [оосыр] 1) *нәрхн деесн, бүч* тонкая верёвка, тесьма; ***Ооср бүч****, туурһ, завг, иргвч – хәәх юмн дала болҗ һарв. – Дорҗин Б.*; 2) *ишкә герин ооср бүч* перевязь кибитки; ***герин ооср***; 3) *күзүвч* ошейник; ◊ ***ооср-җола уга күн*** *тесвр уга, бийән бәрҗ чаддго күн* невыдержанный человек; ***ооср-җолаһан булагдл уга йовх*** *нерән һуталго бәәх* жить, не роняя чести; ***Ооср-җолаһан күүнд булагдлго*** *омгта залу бол! – Дорҗин Б.*

оосрлх [оосырлхы] *күзүнәснь боох, көңнх* привязывать верёвкой за шею; *Күзүнәс* ***оосрлҗ авчкад****, күдр моднд дүүҗллә. – Дорҗин Б.*

ооч [оочи] *халхин дотад тал* внутренняя сторона щеки; ***хойр оочдан хавчх***; *Деерәснь камб җаҗлхлам, келхд, ишклң альмн метәр шүдн ханад,* ***ооч хорсад****, элстрсн болад одв. – Сян-Белгин Х.*

оочлх [оочилхы] *халун юм бичкнәр сорҗ уух* пить мелкими глотками; ***үснәс әәсн эмгн тарг оочлдг*** *– цецн үг*

оошагдх [оошагдыхы] *сәәшәгдх* быть удостоенным внимания, получить одобрение; ***олн көгшдтән оошагдҗ***; ***орар дүүрң окдта, көнҗләр дүүрң көвүдтә болтха!*** *– амн билг.*

оошалһн [оошалһын] *сәәшәлһн, тааслһн* проявление внимания

оошах [оошахы] *сәәшәх, таасх* одобрять; *Эдн күүкдиг ик гидгәр* ***оошаҗ*** *һәәхв. – Илюмжинов Н.*

оошк [оошкы] I *анат. әмсхлин эрктн* лёгкие; ***оошкин бульчрха, оошкин мөөрсн, оошкин ханядн***; ***һаза бәәх махнас һарт бәәсн оошк*** *– үлг.*; ◊ ***оошкнь амарнь һарх*** *арһх, ки давхцх, икәр үүмх* то-

ропиться, задыхаться от спешки; *Көөрчл бәг. Дорж улм дөгәж өгәд,* ***оошкинь амарнь hарhад бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*

оошк [оошкы] II *оошк өңгтә* розовый *(напр. цвет)*; ***оошк өңгтә бүшмүд, оошк өңгтә альчур***; *Амулң бер* ***оошк бумази*** *орацта нилхин чирә секж үзүлв. – Эрнҗәнә К.*

ор чаңhагч, күч немгч хүв *усилит. частица огт* совершенно; ***ор hанц көвүн, ор hанц модн, ор цаhан гер***; *Орчлң деер* ***ор hанцар*** *залу насндан өнчрнә гидгәс даву зовлң hазр деер бәәдг болхий? – Сян-Белгин Х.*

ора I 1) *юмна хамгин деркнь, өргл* вершина, верхушка; ***уулын ора, модна ора***; *Ардаснь Өл Маңхн Цаhан* ***уулын ора деер*** *hарч харв. – Жаңhр*; 2) *толhан ора, зула* темя, макушка; 3) *юмна деевр* купол; ***бәәшңгин ора***; ◊ ***ораhаснь авн ома ясн күртлнь хәләх*** *деерәснь дора күртлнь харх* окинуть взглядом с головы до пят; *Батад эн күүкн нүдән ирмтлнь,* ***ораhаснь авн ома ясн күртлнь*** *хәләсн болад одв. – Эрнҗәнә К.*

ора II 1) *ора цаг* поздно; позднее время; ***ора босхла – өдр үрдг, баhдан эс сурхла – җирhл геедрдг*** *– үлг.*; 2) *асхн* вечер; ***орадан манад күрәд ир***; *Теегәс, тәрә цокдг hазрас, бидн* ***асхн ора****, түрүн одд теңгрт чирмлдсн цагт оч ирдг биләвидн. – Илюмжинов Н.*

ора III *зүткә, хөрлт уга, ардг* строптивый; необузданный (*напр. о лошади*); ***аля күн алядан дурта, ора мөрн орадан дурта*** *– цецн үг*; ◊ ***өрндән ора күн*** *өрнәсн дальтрхар седдг* человек, уклоняющийся от своего долга

оралдан *дашкан* канитель, хлопоты, сложности; ***оралдан уга***; ◊ ***оралда hарhад бәәх*** *саад учрулх, саалтг болх* чинить трудности, сложности; *Госбанк мөңг hарhҗ өгхдән бас оралда hарhад бәәв. – Тачин А.*

оралдата 1) *дашката* запутанный, сложный, канительный; ***оралдата керг***; *Бата өвгн хойрин* ***күүндән зөвәр оралдата****, марhата болад ирсинь соңсад, цуг бәәсәрн оньган өгч чиңницхәв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. оралдсн юмн о чём-л.*

зацепившемся, запутавшемся; *Сүүлднь* ***нег бавһр юмн оралдата****. – Сян-Белгин Х.*

оралдлһн [оралдылһын] 1) *ниилһн, негдлһн* сплетение, спутывание; 2) *дашкадлһн* осложнение, канитель, хлопоты

оралдх [оралдыхы] 1) *орагдх* сплетаться, запутываться (*напр. о нитках*); ***оралдсн утцн, модна ацмуд нег-негнлəрн оралджң оч***; 2) *дашкадлх* связываться *с кем-чем-л.*; *Эмгн махиг өвр деерəн асхад* ***оралдв.*** *– Җаңһр*; *Əркəн ууһад оркхларн,* ***күүнлə оралддг****, акадлдг му заңта болв. – Сян-Белгин Х.*; 3) *бичкдүдтə дөгəд наадх* возиться с детьми; ***күүкдлə оралдх***

оралң [оралың] *мус, эрлг, чөткр* оборотень, чудовище; вампир

оралт [оралты] *орадг юмн* обёртка, упаковка

оралх [оралхы] *юмнд ора кех, дееврлх* крыть (*крышу*); вершить (*стог*); ***гер оралх, устг өвс оралх***

оратулх [оратулхы] *ударулх, түдүлх* затягивать, задерживать

оратх [оратхы] *удх, дутх* запаздывать, опаздывать; ***оратж ирх, оратсн гиич, көдлмштəн оратх***; *Би гертəсн* ***оратж һарад,*** *баһсаһар* ***оратж одув****. – Эрнҗəнə К.*

орах [орахы] 1) *эргүлж боох* обвёртывать, завёртывать, заворачивать; упаковывать; обвязывать, обматывать; ***цаасар дегтр орах, моднд утц орах, көлдəн орац орах, тəмк татхар цааснд орах***; *Тəвн алд элмн торһн цулврињ… хадг мөңгн бүүргтнь* ***оран хавчулж өгв****. – Җаңһр*; *Доржң үкс гижң босад, барун бийдк орна көлд, халун бичə ивтртхə гиһəд,* ***хар девлин көрсəр ораһад****, таглад орксн махнас нег көл авад утлад чанв. – Эрнҗəнə К.*; 2) *цуглх* пеленать; ***нилх күүкдиг цугладнь орах***; 3) *шавдх, малядх* хлестать, стегать (*напр. кнутом*); ***шилврəр орах***

орац [орацы] 1) *көлдəн орадг цугла* портянка; 2) *орасн, оралһата юмн* моток; ***орац утцн***; 3) *багла* свёрток; ***дегтртə орац***; *Дарунь бас цааснд цуглата* ***бичкн орац*** *эн цуцлв, дотрнь фронтас ирсн дөрвлжн ил бичг бəəж. – Илюмжинов Н.*

орһахн [орһахын] *этн. хальмг улсин нег отг-әәмг* оргакины (*название одного из калмыцких родов*)

орһдул *орһсн, зулҗ һарсн күн, босхул* беглый; дезертир; *Арг Улан Хоңһртан Санлнь шулун* ***орһдулд*** *һар гив. – Җаңһр*

орһх [орһыхы] *зулҗ һарх* сбежать, убежать; дезертировать; ***бәрәнәс орһх****; Саак Богзгаһас* ***орһҗ йовхднь*** *би эн күүһитн ишкә дор дарад, әмтнәс бултулад, танад сөөһәр авч ирлүс. – Эрнҗәнә К.*

ор-дер [ор-дере] *хош. орндевскр* постель; ***ор-дерән ясх***

орд харш *хош. өргә, бәәшң* дворец; ***хаана орд***; *Зург болсн* ***орд харшинь*** *зөв эргәд одв. – Җаңһр*

оркран [оркыран] 1) *бәркрән* крик, рёв; ***аюн оркран соңсгдв***; 2) *хәркрән* рёв (*верблюда*)

оркрх [оркырхы] 1) *бәркрх* реветь, вопить, кричать; ***оркрҗ уульх***; *Чи, хәрнь,* ***бичә оркрад бә****, чи мишгән бийләһән ав, эрт эндәс әрлхмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *хәркрх* реветь, издавать рёв (*о верблюде*)

оркх [оркыхы] 1) *окх, тәвх* класть, положить; ***дегтр ширә деер оркчкх***; 2) *үлдәх* оставлять; *Бум өрк алвтан* ***нойн уга оксн эс билүв****. – Җаңһр*; 3) үүлдвр үгин *-җ, - ч, -ад* янзта ниилж, үүл төгссинь заана *в сочет. с формами на -җ, -ч, -ад указывает на законченность действия*; ***хайҗ оркх, умшч оркх, ишкәд оркх, дуулад оркх***; ***Хәәкрәд орксн*** *дууднь хамгдҗ хурагдад одв. – Җаңһр*

орлдх [орылдхы] *олн күн орад, һарад бәәх* заходить и выходить (*о многих*); ***әмтн орлдад, һарлдад бәәнә***

орлцх [орылцхы] *юмнд талдан әмтнлә хамтрҗ орх* принимать участие, включаться; ***дөрлдәнд орлцх***

орм [орым] 1) *һазр, бәәрн, сүүр* место; ***суух орм уга, орм эзлх, ормасн бичә көндр****!* 2) *үүл* пост, должность; ***дааврта орм, орм эзлх***; 3) *бәәсн юмна орм, мөр* след, отпечаток; ***хуучн худгин орм, шархин орм, көлин орм***; *Алтн шар* ***бәәшңгин ормд*** *әгр шар керсң урһад бәәҗ. – Җаңһр*; ◊ ***орм-цох уга шатах*** *төрүц юм үлдәлго шатах* сжечь дотла

ормалдх [ормалдхы] 1) *энд-тендән ормалдж хәләх* озираться по сторонам (*о многих*); 2) *өврлдх, алң боллдх* смотреть с удивлением, удивляться

ормах [ормахы] 1) *энд-тендән ормаж хәләх* озираться, оглядываться; ***эргндән ормаж хәләх***; 2) *өврх, алң болх* смотреть с удивлением, удивляться; – *Яһж йир! – болад, Җала өвгн* ***ормаһад одв***. *– Дорҗин Б.*

ормһр [ормһыр] 1) *өврсн, алң болсн* удивлённый (*о взгляде*); ***ормһр хәләц***; 2) *бүлтәсн* выпученный (*о глазах*)

ормд [орымды] *кен негнә орчд* вместо *кого-чего-л.*; ***мини ормд, чини ормд***

ормднь [орымдынь] 1) *нег юмна орчд* вместо *чего-л.*; ***нег дегтрин ормднь талдан дегтр авх***; 2) *кен негнә ормд* на место *кого-л.*; ***Ормднь*** *тер Бата гидг көвүн бааньд орулад, шин хувц өгәд, девсх-дерлхинь өгтн! – Эрнҗәнә К.*

ормлзх [ормылзхы] *алмацсн, әәсн бәәдл һарх* испуганно глядеть, таращить глаза (*от страха*); *Мөрнь суксржҗ цокад, бий һанцар кеер* ***ормлзад****, бара хәәһәд, эн залу эгзңнҗ дуулв. – Сян-Белгин Х.*

ормлх [ормылхы] *керчәс кех* делать надрез, надрезать; ***ормлҗ керчх***

орн [орын] I *орн-нутг* страна, государство; ***мана төрскн орн***; *Зун* ***орнд*** *зөргәрн алдршҗ гинә. – Җаңһр*

орн [орын] II *орндг* кровать, койка; постель; ***модн орн, төмр орн, орн девскр***; ***байр ик гиж – орндан бичә дуул, зовлң ик гиж – орндан бичә уль*** *– улг.*; *Нег цаас авад, учр-зөвән бичәд,* ***орн дееран*** *оркад мордв. – Җаңһр*; ◊ ***орнь өвр-шөвг болх*** *нег ормдан сууж, кевтж чадлго бәәх* сидеть как на иголках; *Хөөч Манҗин хоолднь хот орхш.* ***Орнь өвр-шөвг болад одж****. – Эрнҗәнә К.*

орн-нутг [орын-нутыг] *хош. төр, улс* держава, государство; ***күчтә орн-нутг, төвкнүн бәәхд дурта орн-нутгуд, орн-нутгин межә, орн-нутгин ору, орн-нутгудын хоорндк бооцан***; ***Кесг орн-нутгудыг*** *Көк теңгс асрна. – Хальмг үнн*

орңһ [орыңһы] I *мошкмл ут өвртә зеерң тохмта гөрәсн* разновидность антилоп; носорог

орңһ [орыңһы] II *хууч. дарцг, туг* знамя, хоругвь

орс [орыс] *орс келн-улсин нерн, уухр* русский; ***орс олнәмтн, орсмуд, орс күн, орс келн***; ***орсин тууҗ, орсин сойл***; *Хальмг хурлын ламнр болн* ***орс чонҗин гелңгүд*** *ном умшад, хурсн улст эрүл-менд, хөв-кишг дурдв. – Хальмг үнн*

орсаһар орсар *хәлә*

орсар *орсаһар* по-русски; ***орсар келх***; *– Дәкәд Мөңкә бас* ***орсар*** *сән меднә, – гиҗ Бата явшв. – Эрнҗәнә К.*

орсчлх [орысчилхы] *орс келнд көрвүлх, орчулх* переводить на русский язык

орта *маһдго, үнн бәәдлтә* вероятный, правдоподобный; имеющий смысл; ***орта үг келх***; *Эн төвриг яһҗ хаһлхмб, иим әмтнд яһҗ нөкд болхмб гисн сурврмуд үүднь басл* ***орта болв****. – Хальмг үнн*

ортг [ортыг] *хууч. угатьнрин хамцан, ниицән* товарищество, объединение; ***хамдан һазр болвсруллһна ортг***; *Олн угатя улс ниилəд,* ***ортг тогтаһад****, колхоз бүрдəһəд бəəсн сəн болх... – Мацга И.*

ортглх [ортыглхы] *ниицх, негдх, хамцх* объединяться, вступать в товарищество; ***негдж ортглх***

ору I *олз, олз-ору* прибыль, доход; ***ору авх, ору уга, ору баһта, ору иктә, җилә ору, ору-һару***; ***ору орхла, һару чигн һардг*** *– үлг.*; *Эн җил бас тохма мал хулдад,* ***ору авх саната****. – Хальмг үнн*

ору II *мал адусна цаг-цагар ирдг белг-бекин серглт* гон (*у самцов крупных животных*); ***буурин ору, бухин ору, ору орх***

ору III *үйр* половодье, паводок; ***хаврин усна ору, оруһин усн***

оруд 1) *орҗ өгсн, харъят* подданный; ***Оруд нутг болх*** *аминь авч ирич. – Җаңһр*; *Хәәртә Хар Күкл хатан буулһад,* ***хаана оруд көвүн болад*** *җирһəд бəəв. – Хальмг туульс*; 2) *хәрин отг-әәмгәс орулҗ авсн* принятый со стороны, из другого рода; чужак; ***оруд күн***; *Бамба Алтн Худгур нүүҗ һарч ирҗ,* ***оруд күн*** *болҗ нутглсн бəəсмн. – Доржҗин Б.*

орулгдх [орулыгдыхы] *зөвшəлəр орулҗ авх* быть допущенным, быть принятым (*на работу*); ***көдлмшт орулгдх***

орулһш [орулһыш] *орулсн юмн* вставка (*напр. у платья*), надставка; ***ханцнд орулһш кех***

оруллһн [оруллһын] *орулж авлһн* устройство, вождение, настройка; ***көдлмшт оруллһн***; *этн.* ***бер оруллһн***; *көгж.* ***домбрт көг оруллһн***

орулх [орулхы] 1) *юм орулх* впускать, пропускать *что-л.*, вносить; ***герл орулх, ки орулх, чиклвр орулх***; 2) *юунд орулх* впускать *кого-что-л.*, вводить, вносить *что-л.*; ***герт орулх, бәәрнд мал орулх, эдлврт орулх, көдлмшт орулх, банкд мөңг орулх***; 3) *юм санулх, тоолвран медүлх* напоминать, подавать мысль; ***сана орулх***; 4) үүлдвр үгин *-ж,- ч, -ад* янзта ниилж, болжах үүл дотагшан темцжәхиг заана *в сочет. с формами на -ж, -ч, -ад указывает на направленность действия внутрь*; ***хадас цокж орулх, түлкәд орулх***; ◊ ***зәңг орулх*** *күүкнд әрк зөөх* сватать девушку; сделать предложение; *Бас нег асхн нәәрәс хәрж йовад, Цедн келжәнә: – Әәвш, би чамд* ***зәңг орулхар*** *седжәнәв. – Нармин М.*

орх [орхы] 1) *юмна дотрнь орх* входить; ***герт орх, хорад орх***; ***нохан амнд орсн ясн бүтн һардго*** *– үлг.*; *Хөрн дөрвн үүдиг ташр-ташр татад, алтн торлг* ***бәәшң дуднь орад ирв***. *– Жаңһр*; 2) *ямр нег һазр-ормд күрх, одх* направляться, идти, ехать *куда-л.*; ***бидн балһснур харңһурхла орувидн; эврәннь хотар орад һарх***; 3) *экләд юмнд орх* приступать *к чему-л.*, начинать делать *что-л.*; ***келнд орх, школд орх, ах сурһульд орх, көдлмшт орх***; 4) *аһарин хур-чиг буух* идти (*об атмосферных осадках*); ***хур орх, цасн орх***; ***орсн боран гиидг, ирсн гиич хәрдг*** *– үлг.*; 5) *юмнд җилвтж, шунж орх* пристраститься *к чему-л.*; ***әркд орх, тәмкд орх***; 6) *ухата, зөргтә, күчтә болх* приобретать *какое-л.* качество, свойство; ***ухан орх, зөрг орх, күч орх***; 7) үүлдвр үгин *-ж, -н* янзта ниилж, болжах үүлин эклцинь, эс гиж эрчминь заана *в сочет. с формами на -ж, -н указывает на начало или интенсивность действия*; ***гүүж орх, дәврж орх***; *Богд Жаңһрин зергд* ***гүн орв***. *– Жаңһр*; ◊ ***келамн орх*** *келдго күн келдг болх,*

күүкд келдг болх начинать говорить, приобретать дар речи; *Үксн байн көвүн әмдрнә, түүнд* ***келн-амн орна****. – Сян-Белгин Х.*; ***орх нүкн уга, оддг һазр уга*** *хорһдх гер чигн уга, һанц бийәрн үлдх* ни кола ни двора, один-одинёшенек; ***Орх нүкн, оддг һазр уга болхларн,*** *хәрү ирдм болвзат. – Басңга Б.*

орхах [орхахы] *архах, ик барата болх* быть громоздким, громоздиться

орхһр [орхыһыр] *архһр, овһр* громоздкий, нагромождённый

орхнь [орхынь] *кен негнлә дүңцүлхд, әдлцүлхд* в сравнении *с кем-чем-л*. чем, нежели; ***тер нанд орхнь өндр***; ***Арслңгин Улан Хоңһр орхнь*** *би юңгад дор болдг юмб? – Жаңһр*

орц [орцы] I *орх һазр* вход

орц [орцы] II *грам. орулһш* вводный; ***орц үг, орц зәңг***

орч [орчи] *грам.* ***орч нерн*** местоимение; ***бий орч нерн, заагч орч нерн***

орчд [орчид] *ормд* вместо; *Хәр һазрт оч, арһсн, түләнә күн болж* ***заргдхин орчд****, әгр хар булгин көвәд аах цусан асхлцнав. – Жаңһр*

орчлң [орчлың] *йиртмж, делкә* вселенная, мир; ***орчлңгин ахy, орчлңгин үүдлт***; ***орчлң нарар гегәрдг, күн эрдмәр гегәрдг*** *– үлг.*; ***орчлңд юн әмтәхмб?*** *– тәәлвр.* (**нөр**); *Цаг соляд,* ***орчлң*** *оңдарад йовна. – Дорҗин Б.*; ◊ ***орчлң ора болн җора*** *делкәд юмн нег кевәрн бәәдго, цаг селгәтә* в природе нет ничего постоянного; всё течёт, всё изменяется; *Теңгрәр кесг зүсн үүлд нүүлднә. Телтрәрн дүүрң шширин усн бульглна. Теегт малмуд мөөрлднә, мәәлднә.* ***Орчлң****, чавас,* ***ора болн җора****. – Сян-Белгин Х.*

орчм [орчим] *хая эргндк* окрестный, окружающий; возле, поблизости

орчулач *юмиг нег келнәс талдан келнд орчулдг күн; амдач, талмач* переводчик; ***орсас хальмг келнд орчулач***; *Сян-Белгин Хаср нертә, билгтә бичәч болчкад,* ***сән орчулач*** *бәәснь мөн. – Воспоминания о Х. Сян-Белгине*

орчулгдх [орчулыгдыхы] *орчулх юмн* быть переведённым (*с одного языка на другой*)

орчулгдшго [орчулыгдышго] *орчулҗ болшго* непереводимый

орчуллһн [орчуллһын] *орчулх көдлмш келһн* перевод (*с одного языка на другой*)

орчулх [орчулхы] *нег келнәс талдан келнд орчуллһ келһн* переводить (*с одного языка на другой*); ***дегтр орчулх**; «Жаңһран», туульсан **орс келнд орчулад** барлхла, тегәд мадниг делкә медх. – Эрнҗәнә К.*

орш [орши] *күүнд. ору* прибыль, доход, барыш

оршаһач [оршаһачи] *оршалһнд орлцач* участник в похоронах

оршал *оршалһна нүкн дееркчолун* надгробие; надгробный; ***оршал чолун***

оршалһн [оршалһын] *оршах үүл* похороны, захоронение; ***оршалһна үүл***; ***Доржиг оршалһнд** селәнә цуг әмтн орлцв. – Илюмжинов Н.*

оршах [оршахы] *оршалһна үүл күцәх* хоронить, погребать; *Өргә-Түрген Төмр-Утцн хойр унҗ йовсн хойр мөрән энүнд **оршаҗ**. – Эрнҗәнә К.*

оршл [оршил] *нүр үг, өмн үг* введение, вступление

оршта *орута* прибыльный, доходный

орштаһар *олзта-орутаһар* прибыльно, доходно; ***орштаһар көдлх***

оршх [оршихы] I *бәәрших* находиться, располагаться; ***һолын көвән өөр оршх***

оршх [оршихы] II *менрх* неметь, терять чувствительность; ***көл оршх***; *Василь җолаһан Абильд хайҗ өгв, бийнь **модрж оршсн хойр көләрн** әрән гиҗ өндр шат дееррһүр эклә деегшлв. – Илюмжинов Н.*

отар *хөн сүрг* отара; ***хөөнә отармуд***

отг [отыг] I *тууж. алвтнриг әңг-әәмгәр хуваҗ бәәсн закрҗ заллһна негц* оток (*адм. ед. в старой дореволюционной Калмыкии*); *Отряд дахулсн Сарң **отг-әәмгүрн** адһна. – Куукан А.*

отг [отыг] II *хууч. аңһучин бууц* стоянка охотника

отр [отыр] *хууч. мал хәрүлх хол белчр һазр* отгонное пастбище

отх [отхы] *атхр, мошклдсн үсн* кудри

отхн [отхын] 1) *өрк-бүлд хамгин сүүлд һарсн бичкн* са-

мый младший в семье; ***отхн көвүн, отхн күүкн***

отхр [отхыр] *атхр, мошклдсн* курчавый, завитой; ***отхр үсн***

отхруллһн [отхыруллһын] *үсән отхр келһн* завивка

отхрх [отхырхы] *атхр болх, мошклдх* курчавиться, виться, завиваться (*о волосах*)

отхта [отхыта] *атхр, мошклдсн үстә* вьющийся, курчавый, кудрявый; ***отхта үсн, отхта хурсх***; *Өөрк текүрн өөрдәд,* ***отхта сахласнь сегсрнә****. – Җимбин А.*; *Эн* ***отхта хар хурсхар*** *Увшан өгсн белг гиһәд, зах кеҗ автн гиһәд, нег хурсх өгүв. – Эрнҗәнә К.*

отч [отчи] 1) *бәрәч* костоправ; 2) *хууч. эмч* целитель; ***отчин аршан***; ***Отч Манлан номд*** *ирсн әмтн седклин зовлңган төвкнүлҗ, гем-шалтгас гетлх. – Хальмг үнн*

отчлх [отчилхы] 1) *бәрәч болх* заниматься костоправством; 2) *хууч. эмчлх* врачевать, исцелять

охр [охыр]: ***охр сүл*** *нурһна үзүрин бичкн ясн* копчик; ◊ ***охр сүл деерән суухад үлдх*** *хоосн, юн чигн уга үлдх* остаться ни с чем; *Орчлң мини гиһә бәәҗ,* ***охр сүл деерән суухад үлддг болвзач****. – Балакан А.*

оцл [оцыл] *хашң* неповоротливый, медлительный, ленивый; ***Оцл*** *болв чиг одх, хашң болв чиг күргх. – Җаңһр*

очлх [очилхы] *очн өсрх, гиллзх* искриться

очн [очин] *һалас цацржң һарсн бичкн цог* искра; ***очн өсрх, очнас заль падрх***; ***очн һалыг салькн улм падрадг, үчүкн зулыг дарунь унтрадг*** *– үлг.*

очр [очир] *йир хату эрднь чолун* алмаз; алмазный; ***очр чолун, очр тамһ***; ***Очр тамһта*** *бор мөрнь орсин адуннь ижлднә. – Хальмг үнн*

очрлх [очирлхы] *очр чолуһар сәәхрүлх* украшать алмазом; *Бәәшңгин ораһинь* ***очрлҗ сәәхрүлсн****... – Җаңһр*

оштв [оштыв] *улавр-шар өңг* оранжевый; ***оштв торһн***; *Тедниг кеерүлсн* ***оштв торһн****, ламбг чимгүд шавшлдна. – Эрнҗәнә К.*

оюн 1) *ухан, ухан-билг* ум, разум, мудрость; ***оюн билг***; 2) *чеежин тодлх чадвр* соображение, рассудок, умствен-

ные способности; ***оюн сәәтә, оюни чадвр, оюни аҗл***; ***Оюн-билгтә*** *эңкр үүрмүдтән эрүл-менд, хөв-кишг, күцәмҗ дурджанавидн! – Хальмг үнн*

оюта *ухата, ухан-билгтә* умный, сообразительный, разумный, мудрый

оютн [оютын] *деед, ик сурһулин сургч* студент; *Иигәд Хальмг парвляна нилчәр* ***хальмг оютнр*** *стипендь авдг болад, Очра Номт Санкт-Петербургин университетин дорд үзгин келн-әмтнә кел дасдг факультетин* ***оютн болсмн.*** *– Хальмг үнн*

Ө

ө I *эрмдг, дутг* изъян, дефект; неровность; *Цеңкртсн теңгр давшад, цегән, мөңгтрсн* ***ө уга төгрг сар*** *бултаһад һарад аашна. – Эрнҗәнә К.*; *Тиигәд бәәһә бәәтл, Тентл хаанахн һурвдгч мариа* ***ө угаһар*** *дөрвлҗләд зорад, дошилһәд орксн дөрвн шана, дөрвн хажу өңгнь мел әдл зандн мод илгәнә. – Хальмг туульс*

ө II *һундл* обида; *Эзн Жаңһрин нутгасн* ***ө-һундл*** *үзәд, тани зергд аңхрхар ирләв. – Жаңһр*; ***Ө-һундл угаһар*** *өвинь өгәд һаһна. – Нуура В.*

ө III *аһ, билг, чадвр* умение, смекалка, мастерство; **өөтэ** *хәлә*

ө IV *ө-шуһу, ө-модн* лес, чаща; ***нигт ө, аглһ ө, ө хар модн***; ***Ө дотр*** *уһсн ут зандн мод дәврәд ирв. – Жаңһр*; ***ө-шуһу модн өндртә, боһньта, олн күн сәәтә, муута*** *– үлг.*

ө V *күүкд улс чирәдән түркдг талхн* пудра; ***чирәд ө түркх***

өв [өве] 1) *өнч, өлг-эд, зөөр* наследство; ***өв авх, өв залһмҗлх***; 2) *күүкнә өлг-эд* приданое; ***күүкнә өв авх цаг болв***; ***Өв авсна дару****, мордх күүкиг герүрнь авч ирәд, зул өргәд мөргүләд, эк эцк хойрлань харһулад, цаһан идә амсулад һарһхдан бел кев. – Эрнҗәнә К.*; ***Күүкнә өв белдәтә****, күргр баран хуралһата. – Нуура В.*

өвәрц [өвәрце] 1) *ончта, соньн* особенность, своеобразие, оригинальность;

өвәрц бәәдл, өвәрц темдг, келн-әмтнә өвәрц; *Эн юн* ***өвәрц бәәдлтә*** *күүкмб? – Эрнҗәнә К.*; *Дәәнә цагар дүңнхлә, эн шин ирсн күн акад,* ***өвәрц хувцта****. – Илюмжинов Н.*; 2) *онцлг* специфика

өвгәрг [өвгәрег] *медәтә, наста, көгшн* пожилой, старый; ***өвгәрг наста күн***; ***Өвгәрг авһнь*** *өңгрхиг медҗ, эцкиннь зөөриг тенд өглә. – Дорҗин Б.*

өвгн [өвген] *наста, көгшн залу күн* старик; старый, престарелый; ***өвгд болн бичкдүд***; ***өвгнә цагт өмнк хөөтк хойр сангддг*** *– үлг.*; ***Цал буурл цаһан сахлта өвгд*** *нег дуңһра күцәд суув. – Жаңһр*; *Мини нүднә хәләц тер арсн деер туссиг хавлҗ авад,* ***өвгн эмгндән келҗәнә****: – Эн арсан әрлһ цааран, авч һар! – Сян-Белгин Х.*

өвгншг [өвгеншиг] *өвгн мет, өвгн әдл* как старик, подобно старику

өвгрх [өвгерхе] *көгшрх* стареть, стариться; ***өвгрх насндан***

өвд [өвде] *төгрг дер, түнтг* круглая подушка

өвдг [өвдег] I *дунд чимг шилвин яс хойриг нишүлдг үй* колено; *Һунн наста көвүг наар гиҗ авад, барун* ***өвдг деер суулһв****. – Жаңһр*; *Хәәмнь, чавас, хәәмнь гиҗ, эн дотран санв, бийнь нүкнә амнд* ***өвдг деерән зогсв****. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***өвдгән дарх цол (чөлән) уга*** *көдлмш ик болад, агчмин зуур амрдг зав уга* ни минуты свободной нет; *Харкан бийднь* ***өвдгән дарҗ****, нилх күүкндән көк өгдг чөлән күртхш. – Эрнҗәнә К.*; ***өвдгиннь арсн жүлһртл мөргх*** *сүзглҗ, йир удан мөргх* молиться неистово; молиться так, что содрать кожу с коленных чашек; *Хурла багшин келсиг соңсад,* ***өвдгиннь нүднә арсн жүлһртл мөргәд*** *һарцхадмн. – Нармин М.*

өвдг [өвдег] II *эмн. н. нүднә сурмсгин бульчрха хавддг өвчн* ячмень; ***нүндм өвдг һарв*** *(о болезни глаз)*

өвдглх [өвдеглехе] 1) *өвдгәрн дарх* надавливать, нажимать коленями; 2) *өвдг деерән зогсх, суух* садиться на колени; ***өвдглҗ суух***; *Цастан орна өмн ирәд,* ***өвдглəд сууһад авчкув****. – Эрнҗәнә К.*

өвдгцә [өвдегцә] *өвдгт күрм* до колен, по колено; ***өвдгцә усн, өвдгцә цасн, өвдгцә***

бальчг; *Намрин хурт теегин хаалһс эвдрәд, курсантнр* ***өвдгцә бальчгт йовцхах болв***. – *Илюмжинов Н.*

өвдгч [өвдегчи] *өвдгин халхц* наколенник

өвдкәлһн [өвдкәлһен] *өвдкүр келһн* причинение боли

өвдкәх [өвдкәхе] *өвдкүр кех, зовалһх* причинять боль

өвдкүр *зөвүр* боль, болезненность; ***шүднә өвдкүр, толһан өвдкүр, зүркни өвдкүр, уульсар өвдкүр уурхш***; *Өнчн-өвүн һарт* ***өвдкүр-зөвүр олн***. – *Сян-Белгин Х.*

өвдкүртә *зөвүртә* болезненный, вызывающий боль; *Нам айстан көр күн* ***өвдкүртә орминь*** *көндәчкв билтәл, сурхмн биш бәәҗ гиҗ санад, Мөңкә яахан медсн уга.* – *Эрнҗәнә К.*

өвдкүртәһәр *зөвүртәһәр* больно; ***өвдкүртәһәр цокх***; *– Йов, элмр, – гиҗ, тууҗ йовсн күн Василиг автоматын төмрәр нурһарнь* ***өвдкүртәһәр чичв.*** – *Илюмжинов Н.*

өвдх [өвдехе] 1) *зөвүртх, зөвүр эдлх* чувствовать, ощущать боль; ***яс-үсн өвдх***; ***өвдхлә – зовлң, эрүл-мend йовхла – җирһл*** – *цецн үг*; 2) *гемтх* болеть, хворать; *Арвн нәәмдгч җил, дән-дажгин көл дотр,* ***халун гемәр өвдәд****, хәләсн авальнь герин эзн Лари өңгрв.* – *Сян-Белгин Х.*

өвк [өвке] 1) *эцкин урдк үйтн, өвк эцк* предок; ***өрүн босад, өвкиннь толһа хуухлж*** – *тәәлвр.* (**һанзд һал кеж татх**); *Ик кезәнә мана* ***өвк эцкнрин*** *келсн үг өдгә җирһллә туслцҗ йовна.* – *Илюмжинов Н.*; 2) *эцкин эцк* дедушка; ◊ ***элнцг эцк*** *өвк эцкин эцк* прадед, ***хулнцг өвк*** *элнцг эцкин эцк* прапрадед

өвкәх [өвкәхе] *өндлзх* приподниматься; ***мөрн деер өвкәһәд суух***; *Бата өвгн шөвг деер суух күн мет* ***өвклзәд****, доран хатрад өндлзәд бәәнә.* – *Эрнҗәнә К.*

өвклзх [өвкелзехе] 1) *өвкс-өвкс гих* ехать верхом, приподнимаясь (*в стременах*); ***күүнә мөр унсн күн өвклзҗ хатрдг*** – *цецн үг*; 2) *өсрәд йовх* подпрыгивать, подскакивать (*на ухабах*); *Үлдчн деерәс Элст ордг зам хаалһ керчҗ авад,* ***машин өвклзҗ****, хурдндан орад хурлзад гүүв.* – *Сян-Белгин Х.*

өвкс-өвкс [өвкес-өвкес] *хош.* ***өвкс-өвкс гих*** *өвклзх* подпрыгивать (*напр. в седле*)

өвр [өвер] I 1) *малын толһа деер урһж һардг тоот* рог, рога; ***үкрин өвр, хуцин өвр, текин өвр***; ***өмн һарсн чикнәс хөвн һарсн өвр үлдг*** – *үлг.*; 2) *өврәр кесн юмн* сделанный из рога, роговой; ***өвр сам, өвр иштә утх***; *Би ирсн цагтан Муулаһар нег* ***өвр иштә утх*** *келгүләд авч ирнәв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***өвр-шөвг болх*** *нег-негндән өшәркх* быть на ножах *с кем-л.*; *Терүнәсн авн Мукөвүн* ***худ өвгнләрн өвр-шөвг болхасн*** *әәҗәхн уга. – Бадмин А.*; ***өвринь нуһлх*** *модьруһинь дарх, бүдүн күзүһинь мошкх* обломать рога; *Чамаг биш, чамас болхиннь* ***өвриг нуһлад оркдг*** *Боврг энчнь... – Дорҗин Б.*

өвр [өвер] II *күүнә һар, көлд урһдг өвр* мозоль; ***көлин өвр***; *Чолун болҗ хатурсн һосн-башмгиг өмсхд йир күнд болв, йовсн цагт көл зүлгәд, өвдкүртә* ***өвр урһаһад****, харшлтан үзүлҗ зовав. – Илюмжинов Н.*

өвр [өвер] III 1) *хувцна эңгр* борт (*одежды*); ***хувцна өвр***; 2) *дотрнь бәәх зә* пазуха; *Өвгн ирсн баахн залуд бичгән* ***өврәсн һарһж*** *өгәд, сахлан ясад өөрдәд суув. – Эрнҗәнә К.*

өвр [өвер] IV *юмна өмнк тал, эңгр* южная сторона, южный склон (*горы*); ***мал улын өврт идшлҗ йовна***; ◊ ***Өвр Моңһл*** *Китдин нутгт бәәдг моңһлмуд* монголы, живущие во Внутренней Монголии Китая; ***Өвр Моңһлд*** *үстә цә уунавидн, тегәд энд бас зәрмдән хальмг цә уунав. – Хальмг үнн*

өвр [өвер] V *суусн күүнә өвдг деерк зә* на коленях, у самой груди; ***бичкниг өвр дееррән бәрх***; *Ода уурһн көвүнь гертә-малта залу, ач көвүнь* ***эмг экин өвр деер*** *таалулсн бәәнә. – Сян-Белгин Х.*

өврлх [өверлхе] I 1) *юмиг өвртән дүрх* класть за пазуху, держать за пазухой; *Усн, арһснд одсн цагтан* ***дегтрән өврлҗ йовад****, эәмән амрасн һазртан умшад, асхднь ора күртл умшад, өрүннь эрт босад, өрүн элкндән умшад йовна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *өвртән авч, өврлҗ унтх* спать вместе;

Әмн мет ***өврлсн аһасн*** *доталдг эс билүв. – Җаңһр*; *Даңгин намаг* ***өврлҗ унтдг*** *экм бийәсн намаг зааглад,* ***Харин өврт унтулдг болв****. – Эрнҗәнә К.*

өврлх [өверлхе] II *өвр һарх, өвртә болх* появляться, вырастать (*напр. о рогах*)

өврмж [өвремжи] *һәәхмж, алң боллһн* удивление, изумление; *Бидн аман аңһалдад, эн болҗах тоотыг* ***өврмж кеж*** *хәләһәд бәәнәвидн. – Илюмжинов Н.*

өврмжтә [өвремҗитә] *һәәхмҗтә, өврм юмн* изумительный, восхитительный, удивительный; ***өврмҗтә илв***; ***Өврмҗтә сәәхн Италь*** *нанд икәр таасгдв. – Хальмг үнн*

өврмжтәһәр [өвремҗитәһәр] *һәәхмҗтәһәр, бахмҗтаһар, җигтәһәр* изумительно, поразительно, восхитительно, удивительно; ***өврмҗтәһәр зурсн зург***

өврңнх [өвреңнехе] *көлән сәәхн өргәд довтлх* скакать, красиво закидывая ноги (*о лошади*)

өвртә [өвертә] *өвр бәәх юмн* имеющий рога, рогатый; ***өвртә бод мал, далһа өвртә, тоһш өвртә үкр***; ***Өрәсн өвртә оһтр көк-һалзн бух*** *орклсиг соңсхла, орчлң кевәрн ширгж одх учрта юмн. – Сян-Белгин Х.*

өврүлх [өврүлхе] *һәәхүлх, ормалһх* изумлять, удивлять; *Соңссн улсиг цуһараһинь эн зәңг цань угаһар* ***өврүләд оркв****. – Илюмжинов Н.*

өврх [өверхе] *ормах, алң болх* изумляться, удивляться; *Хөрн негтәдән Басңга Баатрин «Күмн* ***өврж ханшго йовдл****» гидг пьесәр тәвсн нааднд Кермн гидг күүкнә экиннь дүр үзүлж. – Хальмг үнн*

өврхг [өверхег] *ик өвртә* с большими рогами, рогастый; ***өврхг цар***

өвслх [өвселхе] *малд өвс тәвж өгх, өвс идүлх* давать сено животному, кормить скот сеном

өвсн [өвсен] *нәрхн иштә урһмл, ноһан* трава, сено; ***көк өвсн, өвс хадх, өвс хурах***; ***өвснә идг, өвснә буг, өвс хадлһна һазр***; ***өвсн теҗәлтә адусн; өвсн уга мал уга, мал уга хот уга*** *– цецн үг*; ***өвсн урһхла – һазрин чимг, күүкд***

цуглрхла – нәәрин чимг *– улг.*; *Хөөдт, үкрмүдт, мөрдт болн темәдт* ***теегин шимтә өвсн*** *җилин эргцд теҗәл болдг. – Хальмг үнн*

өвсрхг [өвсерхег] 1) *өвстә, өвсн сәәнәр урһдг* обильный травой, травянистый; ***өвсрхг һазр***; 2) *өвснд дурта, өвс идхд дурта* любящий траву, сено; ***өвсрхг мал***

өвстх [өвстехе] *тәрәнә һазрт буг өвсн икәр урһх* зарастать сорняками; ***тәрән өвстж***

өвү *эк-эцк, элгн-садн уга, өнчн-өвү* беспризорный, бесприютный; ***өнчн-өвү бичкдүд***; *Негхн болв чиган* ***өнчн-өвү күүнд*** *сә кесн – ик буйн. – Хальмг үнн*

өвх [өвхе] *көгҗрх, илҗрх* сгнивать; ***арсн өвәд, ноосньунж***

өвцүн *анат. чееҗин ут хавтха ясн, өрч* грудина; ***хөөнә өвцүн***; *Одак хойр көвүн ирхләрн, идх идң һадр мах онц чанхмн гиһәд, Муузра* ***өвцүн****, сер-күзү, сүвән һурвад хавс, элк семҗтә авч ирв. – Эрнҗәнә К.*

өвчн [өвчин] *гем, гем-өвчн, шалтг* болезнь, заболевание, недуг, хворь; ***арсна өвчн, нүднә өвчн, хальдврта өвчн, өвчнд хатх***; ***Гем-өвчн уга****, зовлң-түрү уга менд амулң бәәтн! – Хальмг үнн*; *Ода эн саамд* ***хуучн өвчнь*** *урвҗах бәәдлтә. – Доржҗин Б.*; ◊ ***теңгсин өвчн*** морская болезнь, ***өвчнә тууҗ*** история болезни

өвчнго [өвчинго] *гемго* здоровый

өвчтә [өвчитә] *гемтә, шалтгта* больной, нездоровый; ***өвчтә улс***; *Иим эв-арһар өдгә цагт эмчнр* ***гемтә-өвчтә улст*** *дөң болҗана. – Хальмг үнн*

өвчх [өвчихе] 1) *арсиг хуулх* снимать, сдирать (*кожу, шкуру*), свежевать тушу; ***туулан арс өвчх***; 2) *хөөнә арс бүтүһәр өвчх* снимать шкуру целиком; ***хө өвчх***

өг *зәәдң мөрн, темән деер тәвдг ишкә девскр* войлочная подстилка, подкладка (*на спину неосёдланной лошади или верблюда*); ***ишкә өг***

өгәнч [өгәнчи] *өглһ өгдг, өглһч* нескупой, щедрый; ***өгәнч һарар төгәх***; *Бакдг ода яһад генткн* ***иим өгәнч болҗ одснь*** *кесгтнь медгдлго бәәв. – Доржҗин Б.*

өгәнчлх [өгәнчилхе] *юм хармнлго элвгәр өгх* быть щедрым, проявлять щедрость

өггдх [өгегдехе] *өггдсн бәәх* быть отданным; ◊ *грам.* ***өггч киисквр*** дательный падеж

өгҗәллһн [өгҗәлелһен] *өгҗәлҗ келлһн* преувеличение; *75 җилин өөнән темдглснь байрта-бахмҗта йовдлд хүврв гиҗ,* ***өгҗәллһн угаһар*** *келҗ болхмн. – Хальмг үнн*

өгҗәлх [өгҗәлхе] *дөгжәх, давулх* преувеличивать; ***өгҗәлҗ келх***

өгйә *өрнд өгсн мөңгн* заём; *Өңгәвр уга харңһу күүнд кедү* ***өгйә өгвчн****, өрнәсн зәрминь хәрүлх санан эс ордг. – Теегин герл*

өгйәһәр *өрнд авсн мөңгн* взаймы, в долг; ***өгйәһәр мөңг өгх, өгйәһәр мөңг авх***; *Тиигәд нег дәкҗ Балта Цаһан дү күүкнәсн тавн миңһн арслң* ***өгйәһәр авна****. – Хальмг үнн*; *Өөрхнд олад өгч болхла,* ***өгйәһәр мөңг өгнәв****. – Теегин герл*

өгйәллһн [өгйәлелһен] *өрнд өглһн* ссуда, кредит; ***мөңг өгйәллһн***

өгйәллт [өгйәллте] *өрнд авлһн* кредит; ***удан болзгта өгйәллт***

өгйәлүлх [өгйәлүлхе] *өрнд өгх* давать в кредит, ссужать, давать в долг; ***мөңг өгйәлүлх***

өгйәлх [өгйәлхе] *өрнд авх* брать взаймы, брать в долг; ***мөңг өгйәлх***

өгйәч [өгйәчи] *өгйәһәр өгдг, өгйә өггч* кредитор

өглһ [өгелһе] 1) *ил, далд авлһ* взятка; ***өглһ өгх, өглһ авх***; *Энчн эцүн, арсн ясн хойр* ***өглһ болхв****,* ***өрн гихв****?! – Сян-Белгин Х.*; *– Бәәхтә байн улс* ***өглһ өгәд*** *сурдмн, – гиҗ өвгн Цаһана седкл төвкнүлв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *бәрц* подаяние, милостыня; ***өглһтә күн үкләс һардг*** *– үлг.*; ◊ ***өглһин эзн*** благодетель, благотворитель

өглһн [өгелһен] *ямр нег юм өглһн* дача *чего-л.*; ***белг өглһн, нер өглһн, хот өглһн, дууһан өглһн***

өгр *хашң* ленивый; ***өгр мөрн***

өгрлх [өгрелхе] *хашңдх* лениться; ***мөрн өгрләд, йовҗ өгчәхш***

өгрсн [өгрсен] *нарнд әгрсн, шатсн* выгоревший, выцветший (*напр. на солнце*)

өгрх [өгрхе] *әгрх, шатх* выгорать, обгорать, подгорать;

нарнд өгрх, өгрсн модн; – *Минь энүг чамд өгхәр болһлав, – гиһәд, көвәнь* ***өгрәд бәәсн*** *аанин амн чиңгә* ***хар һуйрин тоһш*** *өлгәтә давсна түңгрцгәс Цаһан һарһҗ авад, хойр альхарн иләд, үләһәд Батад өгв. – Эрнҗәнә К.*

өгрхә 1) *өгрәд хатсн* сухой, горелый; ***өгрхә арсн***; 2) *нарнд өгрәд шатсн* загорелый; ***өгрхә чирә***

өгслһн [өгселһен] *хууч. деегшлһн, деегшән давшлһн* движение *(напр. в гору, вверх по течению реки)*

өгсүр *хууч. эгц һазр* подъём; ***чагчм өгсүр***

өгсх [өгсехе] *деегшлжә йовх* идти (*напр. в гору, вверх по течению реки*); ***уул өгсжә давших, һол өгсх***

өгтм [өгтем] *деегүр, ик саната* высокомерный, гордый; ***өгтм күн***; *Өлн теегин өнр ядутнр, байн,* ***өгтм нойн-зәәсңгүд****, эднә сөөвңгүд кадет дәәсдин хорта хумснд хордҗ, энлҗ бәәцхәлә. – Сян-Белгин Х.*

өгтмнх [өгтемнехе] *деегүрдх, ик сана зүүх* вести себя высокомерно

өгүлх [өгүлхе] I *илгәх, йовулх* отправлять, посылать; ***би чамд мөңг өгүлнәв***

өгүлх [өгүлхе] II *хууч. келх* говорить; *Тегәд* ***өвгн*** *түүнд мөргҗ хәрү* ***өгүлхдән****: – Алдр хатн заһсн минь, намаг хәәрл, эмгн минь намаг земләд, көгшн нанд амр өгхш. Түүни хәрүд* ***алтн заһсн өгүлв****: «Өвгн, бичә һунд, бурхн чамд нөкцл болх». – Цернә В.*

өгх [өгхе] ***авх*** гидгин зөрүд чинртә үг *противопол. слову* ***авх***; 1) *юм һартнь бәрүлҗ өгх* давать, отдавать; выдавать; вручать; ***белг өгх, мөңг өгх, бичг өгх***; ***өгсән авдг, тәрсән хаддг*** *– үлг.*; 2) бәәлһнә нернлә ниицж, давхр үүлдвр үг бүрдәдг *в сочет. с сущ. образует сложный глагол*; ***нер өгх, селвг өгх, шүүвр өгх, дааллһвр өгх, дууһан өгх, седклән өгх, үгән өгх***; 3) үүлдвр үгин *-ж, -ч* янзта ниицж, давхр үүлдвр үг бүрдәдг *в сочет. с дееприч. на -ж, -ч выражает действие, совершающееся в пользу кого-л.*; ***келж өгх, авч өгх, заажә өгх, умшч өгх, дуулжә өгх, оржә өгх***; *Тенд соңссн, үзсән энд иржә, олн-әмтнд* ***келжә өгх***

бишийт. – *Эрнҗәнә К.*; *16-та настаһас авн 60 нас күрсн нүүдг улс цуһар* ***алв орулҗ өгх бәәсмн***. – *Илюмжинов Н.*

өгц [өгце] *юмна нег кемҗән, хүв* доза, порция; ***нег уух эмин өгц***

өгцән *өрн* долг; ***өгцәтә күн***

өгшлүлх [өгшлүлхе] *дамҗулҗ йовулх, дамҗулҗ илгәх* отправлять через *кого-л.*, отсылать *с кем-л.*

ө-һундл [ө-һундыл] *хош. еңһоң, өөллһн, еңнлһн* обида

өдгә *ода, ода цаг, одаһин цаг* настоящий, теперешний, нынешний, современный; ***өдгә цагин баһчуд, өдгә цагин улс, өдгә цагин бәәдл***; ***Ода, өдгә цагт****, тиим күүндвр соңсхд ик берк юмн, яһад гихлә, мендин зәңгән келүлдг эв-арһ йир олн.* – *Хальмг үнн*; ◊ *грам.* ***үүлдвр үгин өдгә цаг*** настоящее время глагола

өдлх [өдлхе] *шовуна өднь уһх* оперяться, обрастать перьями *(о птицах)*

өдмг [өдмег] *нуйрар болһсн идән* хлеб (*печёный*); ***хар өдмг, цаһан өдмг, зүсм өдмг***; ***өдмг болһх, өдмг болһач***; ***өдмгин экн, өдмгин делгүр***; *Орс эмгн нуувчинәр хар* ***зүсм өдмг*** *хавтхдм адһж дүрлә. Бурхн дөңнх гиж, бурж хооран һарла.* – *Көгөлтин Д.*

өдн [өден] *өрүлг* перо (*птицы*); ***такан өрүлг***; *Богшуһас хавр тосч,* ***бор өдән цеврлнә***. – *Шугран В.*; *Ор һанцар көдлсн күүнд* ***өднә бийнь*** *күнд модн.* – *Җимбин А.*

өдр [өдер] *нарн һархас авн суух күртл цаг* день; ***өдр сө хойр, өдр болһн***; ***өдрин дуусн, өдрин тес, өдрин турш***; ***байрин өдр, сән (амрдг) өдр, өдр өнҗәд***; ***миңһн өдр сүүдр болсн орхнь, нег өдр күн болснь деер*** – *үлг.*; ***Эн өдр*** *уух-идх хотхол, цә-чигән, тосн-үсн элвг болх зөвтә.* – *Хальмг үнн*; ◊ ***һал цаһан өдрәр*** *өдрәр, әмтнә нүднд* средь бела дня; *Эврә баһ наснаннь хаалһин йовдлмудыг илднь,* ***һал цаһан өдрәр*** *үзҗәх мет, тодрхаһар санв.* – *Доржин Б.*

өдрә *өдрин* дневной; ***өдрә эдлвр, өдрә диг-даран, бичкдүдин өдрә лагерь, өдрә һазр***; *Өмнк хойр көлән* ***өдрә һазрт*** *тәвәд одв.* – *Җаңһр*; *Тенддән бидн* ***өдрә көдлмшин кемҗәһән*** *күцәҗ эс чадсн.* – *Илюмжинов Н.*

өдрәр *өдрин цагла* днём; *Манҗ* ***өдрәр****, Санҗ сөөһәр буудя зөөнә, хошаһад хаалһ кенә. – Сян-Белгин Х.*

өдрин 1) *өдрә* дневной; ***өдрин гегән***; 2) *өдрин тес, өдрин дуусн* целый день, в течение дня

өдртән [өдертән] *нег өдрин турш* в течение дня, в один день; ***би өдртән хәрҗ ирхв***; ***Өдртән*** *энд һурвн тонн һуйр теермдҗ һарһна. – Хальмг үнн*

өҗгнг [өҗгенег] *анат. бөгсин монтхр* ягодица; *Медәтә хазг мана толһачиг өвәрц һалзу ууртаһар* ***өҗгнгәрнь даралдулҗ шилврддмн****. – Илюмжинов Н.*; *Негнәннь* ***өҗгнгд*** *мондс һарад, сууҗ чадлго йовдг болна. – Нармин М.*

өздң [өздең] *жигш. әср, аляазд* хулиган; бандит; *Өргн дала болсн тег, эн тег дотр* ***өздңгүд*** *эрсән эдлхт, үклән олхт! – Сян-Белгин Х.*; *Баячудла болн теднә үлдл, теднлә толһаһан негдүлсн* ***өздңгүдлә ноолда йовҗ*** *тахиҗ йовна-видн. – Эрнҗәнә К.*

өздңнх [өздеңнехе] *жигш. өздң йовдл һарһх* хулиганить

өйә *юмна багтамҗ* ёмкость, вместимость; ***ик өйәтә сав, өйән кемҗә***

өйәдх [өйәдхе] *босч эс чадх (мал)* не в состоянии встать (*о животных*)

өкәлһн [өкәлһен] *келтәлһн, кецәлһн* наклон, наклонение

өкәлһх [өкәлһехе] *келтәлһх, кецәлһх* наклонять, склонять; ***толһаһан өмәрән өкәлһх***

өкәр *көркхн, эңкр, таалта, сәәхн* миловидный, милый; ласковый, хорошенький; ***өкәр чирә, өкәр күүкн***; ***өкәр эрк гергн өркәр үзгдсн од авнав гидг*** *– үлг.*; *Чи бичкн, көл нүцкәр теегәр гүүһәд, моһлцг бичкн һарарн* ***өкәр инәдтәһәр*** *цецгүд таслдг биләч. – Яшкулов В.*

өкәрлх [өкәрлхе] *эңкрлх, таалх* ласкать; *Күлцңгү, һольшг, ахинь күндләд, баһинь* ***өкәрләд йовсн*** *күн, кенднь болв чиг таасгддмн. – Эрнҗәнә К.*

өкәх [өкәхе] *кецәх, келтәх* наклоняться, нагибаться вперёд, клониться; ***нарн өкәҗ йовна***; *Арвг гелң* ***ахлач тал өкәһәд,*** *арһул үг келнә. – Эрн-*

җәнә К.; *Хәәрцгин өөр һурвн үртәһән белвсрсн гергнь зовлңдан даргдж,* ***өкәж суув****. – Илюмжинов Н.*

өл I *шим, теҗәл* питательность, калорийность; ***өл сәәтә хот, өл уга хот***; ***өл авх, өләр бәәх***

өл II *цәәвр өңгтә, саарл* сизый, сивый; ***өл бүһ, өл-буурл мөрн, өл-көк арслң***; ***Өл маңхн цаһан туула*** *мет өлң деегүр өрвкәд одв. – Җаңһр*

өлвкх [өлвкехе] *шиигәд, хурдлад давх* промчаться, пролететь; *Биичн өр болхла,* ***өлвкәд оддг****, хо-һалзн мөртә Хоодан көвүн Човда гидг күмб. – Эрнҗәнә К.*

өлвр [өлвер] *нөөтн, умср, чиигтә* влажный

өлвртх [өлвертхе] *умсрх, чиигтәрх* становиться влажным

өлг [өлег] I *хууч. өлн, һуря* голодный; ***өлг ноха***; ***Өлг*** *ноха, өнчн көвүн үлдәл уга туув. – Җаңһр*

өлг [өлег] II *хууч. хууч, хуучн гем* хронический (*о заболевании*); ***өлг өвчәр гемнх***

өлгә *саатул, дүүҗң* колыбель, люлька; ***өлгән дун, күүкд өлгәд тәвх***; *Ачинь ядсн ээҗңь адһж* ***өлгә белднә****. – Хальмг үнн*; ***Өлгәд*** *бичкхн көвүн өкәрлж, би таалнав. – Көглтин Д.*

өлгәдх [өлгәдхе] 1) *нилхиг цугладнь орах* пеленать; 2) *нилхиг өлгәднь тәвх* класть в люльку младенца; ***күүкд өлгәдх***

өлгәтә *дүүҗләтә* висячий, подвешенный; ***эрст өлгәтә зургуд, оньсин нүкнд өлгәтә түлкүр***; *Кезә чигн терминнь толһаднь шин махн* ***өлгәтә бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*

өлгмр [өлгмер] *өлгҗ кесн, өлгсн* вязаный; ***өлгмр махла, өлгмр беелә, өлгмр ширдг, өлгмр хувцн***; *Энд* ***өлгмр хувц*** *бас өлгнә, бүшмүдиг кеерүләд, хатхмр кеҗ һарһна. – Хальмг үнн*

өлгүр *хувц өлгдг кергсл* вешалка; *Түрүн болҗ* ***хувц өлгдг өлгүр*** *кедг дасхсн билә. – Хальмг үнн*

өлгх [өлгехе] 1) *юм дүүҗлх* вешать, подвешивать; ***девл өлгх***; *Үкр саахларн өмсдг халат фартук хойран улан ширтә далһа суулһд тәвн,* ***зүн тохадан өлгҗ авад****, ардан үүдән хаал уга, гүүҗ һа-*

рад одв. – Эрнҗәнә К.; 2) *юм өлгх* вязать; ***өөмс өлгх****; Үүл бәрәд, юм* ***өлгсн*** *күн тесвртә болна, дәкәд болхла, ишм медрл, дамшлт күүкдт кергтә. – Хальмг үнн*

өлгц [өлгеце] *этн. морджах күүкнә өлг-эдтә оддг өңгтә утцн, эс гиж торһн тасм* цветная нитка или шёлковая лента (*в приданом невесты*); ***Өлгц*** *гиж цаһан хадгин үзүрт зурхач, эс гиж көгшд заасн өңгтә торһн утц боона. Утцна өңгнь уңг-тохмин һарлһта залһлдата болна, нурһлҗ: цаһан, улан, көк, ноһан өңгтә утцн одна. – Хабунова Е.*; *Дарунь күүкнә һазр* ***өлгц*** *(җирһлин җола гиж бәәдг) кедү зүсн утцинь медж авдг. – Хальмг үнн*

өлгчн [өлегчин] 1) *күүкн ноха, зәрм махсг аңгин эм* самка (*плотоядных животных*), сука; ***өлгчн чон***; 2) *шилж. шивгчн* гулящая женщина; *Хотна хутхар,* ***хар өлгчн****! – Эрнҗәнә К.*

өлг-эд [өлег-эде] *хош. зөөр, хош-хора* пожитки, домашние вещи; имущество; ***Гер дотрк өлг-эдиг****, эдл-ахуг нег юм алдл уга бичәд, цаасинь кеһәд, нег гертнь хураһад оньслчктн. – Эрнҗәнә К.*; *Улана цергүдин халхас нүл-килнцтә үүлдврлә харһад, хурлмуд, бурхн шажна* ***өлг-эд*** *күүчгдв, бузрдж тарагдв. – Илюмжинов Н.*

өлҗг [өлҗиг] *тергнә өмнк җолачин суудл* переднее сиденье, облучок, козлы (*кучерские*)

өлзә *хөв, кишг, мөр* счастье, благоденствие; *Таңсг* ***эзнәннь өлзәд*** *тавн зун шевнр танамана уга дүрклсн бәәдг. – Җаңһр*; *Хальмгин һазрт бәәх цуг әмтнд* ***өлзә****, амулң бәәдлҗирһл болн төвкнүн көк теңгр дурдж бәәнәв! – Хальмг үнн*

өлзәтә *кишгтә, хөвтә* счастливый; ***өлзәтә хаалһ, өлзәтә цаг***; *Эн җилд төрсн цуг нилхдин кинь акж, көлнь шоратж, эк-эцкдән, таңһчдан* ***өлзәтә үрн болж өстхә****! – Хальмг үнн*

өлк [өлке] *шалврин деерк захиг эвкәд, олсар кесн бүч* гашник; *Эцкнь* ***өлкиннь*** *захинь эвкәд, нәрхн олсар* ***өлк*** *кеж өгв. – Эрнҗәнә К.*

өлкәдх [өлкәдхе] *уурлад, бизһнь күрх* быть возбуждён-

ным, высокомерничать; *Минь ода уурлад,* ***өлкәдҗ бәәсн*** *Җимб номһрад, чирәнь умсн болад одв. – Сян-Белгин Х.*

өлмә *күнд. тавг, көл* стопа, передняя часть ноги; ***тана өлмәд мөргҗәнәв***

өлн [өлен] *гесн хоосн, хот идәд уга* голодный; ***өлн кичг, өлн чон, өлн элкндән***; ***өлн киит даадг уга*** *– үлг.*; *Киитнәс болн* ***өлн геснә*** *зовалһнас чини оньг төөрүлҗ аадрулхар эн күүндвр экллəв. – Илюмжинов Н.*

өлслһн [өлселһен] *харһнлһн* голодание, голодовка; ***Өлслһн*** *дав зуур бийән медүлдгән уурад одв. – Илюмжинов Н.*

өлслт [өлселте] *харһнлт* голод

өлсүлх [өлсүлхе] заставлять голодать, быть голодным

өлсх [өлсхе] *өләр бәәх, харһнх* голодать, быть голодным; ***гесн өлсх***; ***Өлссн гесинь цадхдг билә****, өрмтсн урлынь норһдг билә. – Җаңһр*; ***Гесм өлсәд бәәв*** *гиһәд, Кооку эмгн ширә деер боорцг, шикр-балта тəвв. – Хальмг үнн*

өлсхх [өлсхехе] **өлсүлх** *хәлə*

өмәрән *уралан* вперёд; ***өмәрән хәлəх***; *Үкрмүд* ***өмәрән*** *хәлəһəд цүврəд һарч йовна. – Эрнҗәнə К.*

өмәрлх [өмәрлхе] *уралан йовх, өмәрән йовх* ехать, идти вперёд; *Ольда адһм уга ишкдләрн* ***өмәрлəд,*** *Бактг хот хәлəһəд һарад йовв. – Доржҗин Б.*

өмг [өмег] *түшг, харслт* опора, защита; ***өмг болх, өмг түшг***; *Үг болһнь* ***өмг*** *үрн-үрндән залһнав. – Хальмг үнн*

өмглдән [өмгелдән] *базһлдан, шуучлдан* драка (*напр. собак, волков*)

өмглдх [өмгелдхе] *нег-негән зуух, шуучх* драться, кусаться (*напр. о собаках, волках*)

өмглх [өмгелхе] *харсх* защищать

өмих [өмихе] 1) *йир бичкн болх* быть очень маленьким; ***өмисн бичкн амта күн***; 2) *цөглрх, бүрлдх* затягиваться (*о ране*); ***шавнь өмиҗәнə***

өмкрл [өмкрел] *эмн. н. өмрг* грыжа; ***цəвин өмкрл***

өмкрң [өмкрең] *өмкрхə, илҗрң* гниль, труха

өмкх [өмкхе] *хазх, умкх* кусать, откусывать; ***өдмг өмкх***

өмн [өмне] 1) *урд* перед, ранее; ***өмн өдр***; ***өмн келсн үг хөөтндән герч*** *– цецн үг*; 2) *өмн үзг, өмн бий* южный; ***өмн эргин өвсн сәәхн, ар эргин хулсн сәәхн*** *– тәәлвр.* (**мөрнә дел сүл хойр**); ***Өмн бийднь*** *урһсн һурвн һалвр зандн уласна сүүдрт иржҗ буув. – Жаңһр*; 3) хөөт үг *послелог юмна өмнк* до, перед; ***мана өмн, герин өмн, үдин өмн, хотын өмн***; ***Барана өмн*** *буурл үстә, бөгдһр нурһта көгшн эмгн бичкн көвү наадулад сууна. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***өмн герә көвүн*** *залуһин өмнк гергнәс һарсн дахуль көвүн* пасынок; ***өмн герә күүкн*** *залуһин өмнк гергнәс һарсн дахуль күүкн* падчерица

өмнәһүр *юмна өмн бийәр* впереди, перед; *Тиигәд сохр күн кевтә орн деерәһүр,* ***орна өмнәһүр мөлкә бәәтл,*** *гентккн Цастан һар харһад одв. – Эрнҗәнә К.*

өмнәс [өмнәсе] 1) *зөрү, зөрүд* против; ***ах күүнә өмнәс айстан ду бичә һар***; *Дөрвн хонгтан, өдр-сөөһин туршарт, орсмуд* ***хортна өмнәс дәәллдцхәв***; 2) *урдас, урдаснь* навстречу; ***мана өмнәс кесг күн һарч ирв***; ***Өмнәснь*** *нарнсар болгсн сәәхн бер дуулн аашхнь үзгдв. – Жаңһр*

өмнк [өмнеке] 1) *урдк* передний; прежний; ***өмнк хойр көл, өмнк цаг***; ***Өмнк җилмүдт*** *үвлин киитн ик догшн болдго билә. – Хальмг үнн*; 2) *өмннь бәәх* находящийся впереди; *Өдрин гегәтәд* ***өмнк һолын*** *хотнд күрч хонхмн. – Эрнҗәнә К.*; 3) хөөт үг *послелог юмна өмнк* перед, передний; ***һолын өмнк царң, тергнә өмнк төгә***; ◊ ***өмнкнь өөрдх, хөөткнь хольҗх*** *насан наслад көгшрх* доживать свой век; *– Аавчн ода далн һурв орув.* ***Өмнкнь өөрдсн, хөөткнь хольҗсн күн.*** *– Эрнҗәнә К.*

өмннь [өмнень] *урднь* прежде, раньше; ***Өмннь*** *эн күүкд күн энд эгл көдләчәр үүлдҗ бәәсмн. – Хальмг үнн*

өмн-өргнд [өмне-өргенде] *хош. юмн болхин өмн өдр* накануне, канун; ***Шин җилин өмн-өргнд***; ***Суңһврин өмн-өргнд,*** *дүңнәд келхлә, эн кандидатд өмн һарх арһ бәәнә. – Хальмг үнн*

өмскүл *белгин хувцн, эс гиҗ эдин тасрха* одежда или

отрез ткани, которые преподносят в подарок; ***өмскүл өмскх***; *Худнр хоорндан* ***өмскүл өмсклдв****. – Сусен А. Хууч-на йосар Батан ээм деернь үзүртнь цаһан мөңг боосн* ***альчур өмскүл гиҗ тәвцхәв****. – Эрнҗәнә К.*

өмссн [өмссен] *зүүсн* уже бывший в употреблении, надёванный *разг.;* ***өмссн хувцн***

өмсүлх [өмсүлхе] *өмскх, хувцлулх* заставлять одеть, надеть

өмсх [өмсхе] *хувцлх* надевать *что-л.*, одеваться; ***девл өмсх, бүшмүд өмсх, киилг өмсх, махла өмсх, һос өмсх***; *Цаста дун уга босад, нүр-герин өмн бийән хәләчкәд,* ***хувцан өмсәд*** *һарч одв. – Эрнҗәнә К.*

өмүрх [өмүрхе] *мошклдж унҗх* ниспадать вперёд (*о волосах*); ***үсн өмүрх***

өндәлһх [өндәлһхе] 1) *толһаһан өргҗ чадх* приподнимать; ***толһаһан өндәлһх***; *Барбос* ***толһаһан өндәлһәд****, кел-аман долачкад, Батаг дерләд кевтнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. өрк-бүл болх* создавать семью; *Эдн* ***өркән өндәлһәд****, тавн үрән өскәд, тәвн дөрвн җил хамдан җирһҗ йовна. – Хальмг үнн*

өндәх [өндәхе] *өндс гих, өндәҗ босх* приподниматься; ***Өндәҗ босад****, утхурта усна өрәлинь уухад, өрәлинь даахндан өгәд... – Җаңһр*; *Минь эн агчмд Мошу өвдән* ***өндәһәд****, килһсн цалман хаяд оркв. – Илюмжинов Н.*

өндглх [өндеглехе] *өндг һарһх* нестись, класть яйца (*о птицах*); *Нур дундан* ***өндглсн нуһсна дун һарад****, хулсн дундан* ***өндглсн хунын дун һарад*** *ниргәд одв. – Эрнҗәнә К.*

өндгн [өндеген] *хату хальста, дотран уургта, утулң бәәдлтә тоот* яйцо; ***такан өндгн, нуһсна өндгн, өндгнә уург, өндгнә цаһан***; ***болһсн (чансн) өндгн, шарсн өндгн***; *– Такан* ***өндгн****, әмтәхн махн чигн бас эврә, – гиҗ герин эзн бахтж келнә. – Хальмг үнн*

өндр [өндер] I *ик нурһта* высокий, высокого роста; ***өндр шар күүкн өрүн асхн уга мөргж*** *– тәәлвр.* (**худгин заңһ**); ***Өндр нурһта*** *ярһа хо-цаһан эмгн күүкән теврәд үмсв. – Эрнҗәнә К.*

өндр [өндер] II *деегшән ик, боса юмн* высокий; ***өндр уул, өндр модн, өндр бәәшң***; ***Өндр*** *шар-цоохр бәәшңгиг зөв эргүләд авад ирв. – Җаңһр*

өндр [өндер] III *өөдм, цомг* высота, возвышенность; высь; ***өвгн күүнлә күүндхлә – чикнә хужр хандг, өндр деер һархла – нүднә хужр хандг*** *– үлг.*

өндртән [өндертән] *өндрәрн* высотой; ***өндртән хойр метр***

өндртх [өндертхе] *кетркә өндр болх* быть слишком высоким

өнжх [өнжхе] *болзг (өдр, хонг) өңгрулх* проводить *где-л.* какое-то время (*день, сутки и т.д.*); ***гиичд һурвн өдр өнжәд ирх***; ***Өдр гиж өнжл уга****, сө гиж хонл уга дүүгәд одв. – Җаңһр*; ***Хойр долан хонг өнжәд****, Элстд марһана дарани девсңнь болх. – Хальмг үнн*

өнр [өнер] *олн күүкдтә* многодетный, многосемейный; ***өнр болх, өнр өрк-бүл***; *Эрднь авһин* ***өнр өрк-бүлд нәәмн күн бәәсмн****: хойр эмгн – экнь болн наһц эгчнь, хойр дү күүкнь, хойр бичкн көвүнь болн бийнь авальтаһан. – Илюмжинов Н.*

өнр-өргн [өнер-өрген] *элвг, өнр-өсклң* обильный, богатый; ***Эн тег өнр-өргн*** *болв чиг, саглрсн сәәхн тәрмр модар ховр, метглзсн булг усар хатяр. – Эрнҗәнә К.*; ***Өнр-өсклң*** *Зулаевихнә бүлиг селәнд цуһар меднә. – Хальмг үнн*

өнцг [өнцег] *булң* угол (*наружный*); ***герин өнцг, шовһр өнцг***; *Нег һазрин* ***өнцгт*** *хан болад бәәдг эс билүв? – Җаңһр*; ***Дерин дөрвн өнцг болһнднь*** *олн зүсн утцдар үзгүд хатхҗ өгләч. – Эрнҗәнә К.*

өнцгтә [өнцегтә] *булңта* имеющий угол; *мат.* ***һурвн өнцгт, олн өнцгт;*** *Гер йоста үннднән ик бәәҗ, уульницур хәләсн дөрвн терзтә,* ***дөрвн өнцгтә*** *хала дееврtә бәәҗ. – Илюмжинов Н.*

өнчн [өнчин] I 1) *эк-эцк уга, өнчн-өвү* сирота, осиротелый; ***өнчн көвүн***; ***өнчнә кишгнь өвртнь*** *– цецн үг*; *Үзң Алдр хаани көвүн, үйин* ***өнчн*** *Җаңһр билә. – Җаңһр*; *Нег хотна әмтнә нилчәр энүг Баһ-Дөрвдә* ***өнчн*** *күүкдин герт орулцхав, энд* ***өнчн күүкд*** *бүклдән шаңһа тетквртә бәәсмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *өрәсн, һанц*

одиночка, одинокий; ***өнчн хурһн, өнчн бор төлг, өнчн урһа модн***; *Эн улсла харһҗ йовх Буван ард* ***өнчн бор хурһн*** *мәәләд дахсиг бас медә йовна. – Сян-Белгин Х.*

өнчн [өнчин] II *үлдсн зөөр* наследство; ***өнч хувах, өнч эзлгч***; ***өнчәрн бардмнхин ормд өнрәрн байс*** *– цецн уг*

өнчн-өвү [өнчин-өвү] *хош. гер уга, эк-эцк уга, өвү* круглый сирота; ***Өнчн-өвү*** *күүкд асрдг гер. – Калян С.*; *Негхн болв чигн* ***өнчн-өвү күүнд сә кесн*** *– ик буйн гиҗ, эн тоолна. – Хальмг үнн*

өнчрсн [өнчирсен] *өнчржҗ үлдсн* осиротелый; ***өнчрсн күүкд***

өнчрх [өнчирхе] 1) *өнчн болад үлдх* осиротеть, остаться сиротой; *Церн эртәр* ***өнчржҗ үлдсмн****, болв цаг күнд болвчн, энүг әмтн һанцараһинь хайсмн уга. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилҗ. хәәрлх күн уга болад уйдх* чувствовать одиночество, лишаться *чьей-л.* заботы; *Эн орчлңд мадн хойр* ***өнчрәд үлдүвидн****, маңһдур маднла юн учрхинь меддг арһ уга. – Хальмг үнн*

өңг [өңге] I 1) *юмна өңгзүсн* цвет, окраска; ***өңгән геех (алдх), өңгән сольх, өңгнь хүврх***; ***алтн кедү кевтв чигн, өңгнь хүврдго*** *– үлг.*; 2) *өңг-зүсн, чирә-зүсн, өңг-дүр* наружность, внешность, вид; ***өңг-зүсәрнь тосч үдшәх*** *– цецн үг*; *Чирәнь семәһәд,* ***му өңг һарч,*** *бийнь зөвәр атхр, Мөңкәд Бата нам медәржҗ одсн болҗ медгдв. – Эрнҗәнә К.*; *Жиҗмән урдк көркхн сәәхн бәәдлин кев-кецнь,* ***өңг-дүрнь*** *одачн хадһлгдад үлдҗ. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***өңг (дүр) һарһх*** *зөрц бәәдл үзүлх* создавать видимость, делать вид; *Григорий Иванович бас босад, һарх* ***өңг һарһҗ бәәһәд****: – Бадма Хабанович, чи үлдич, – гив. – Бембин Т.*

өңг [өңге] II *үр, нәәҗ, үрөңг* друг, товарищ; *Өвгнә элгн-садн,* ***өңг-үр залус болн гергд****, баһчуд болн көгшд нааран ирцхәв. – Теегин герл*

өңгәлһн [өңгәлһен] *нәәлвр* надежда; притязание

өңгәлт [өңгәлте] *нәәлмҗ, ицл* надежда; ***өңгәлт угаһар***

өңгәр 1) *мөңгн угаһар* даром, бесплатно; ***өңгәр өгдг***

эм; ***өңгәр авсн эд хөөнән өрн*** *– улг.*; ***Төрүц өңгәр патьр өгх*** *aph маднд уга. – Хальмг үнн*; 2) *хара зөңдән, ки* напрасно; *Күүкән нам* ***өңгәр зоважах бәәдлтәв****. – Эрнҗәнә К.*

өңгәх [өңгәхе] 1) *нәәлх, ицх* надеяться; *Тедн Намҗуд көвүнләһән үзлцх зөв өгх, тиигҗәһәд нам терүг сулдхад haphад чигн оркх биз гиҗ, Намҗу* ***өңгәҗ санҗасмн****! – Илюмжинов Н.*; 2) *өңгәҗ хәләх* смотреть, высовываясь; ***терзәр өңгәҗ хәләх***; *Бата өмнәһүрн нилхс теврсн улс йовх болһнд* ***өңгәҗ хәләнә****. – Эрнҗәнә К.*

өңгин *хәр, хәрин* посторонний, чужой; ***өңгин күн***

өңгләч *юм өңглдг күн* полировщик, лакировщик

өңглх [өңгелхе] 1) *өңгтә юмар кееруулх* покрывать цветной мозаикой; *Бәәшңгин hарх талк бийинь* ***hажг шиләр өңглгсн****. – Жаңhр*; 2) *юм зүлгәд гилилгх* полировать, шлифовать; 3) *шилж. кееһә хувцта болх* принарядиться; *Дарани нег җалван авхларн, эн, көдлмшт хамдан үүлддг шин үүрмүднь келсәр, «****бийән өңглх****» хувц-хунрта болв. – Илюмжинов Н.*

өңгр [өңгер] *чигәнә модн савд буусн хаг* налёт (*на стенках деревянной посуды с айраном*)

өңгргч [өңгергчи] *өңгрсн, давсн* минувший, прошедший, прошлый; истёкший; ***өңгргч зун***

өңгрсн [өңгерсен] 1) *давҗ одсн* прошедший, прошлый, минувший; ***өңгрсн үвл, өңгрсн җил***; 2) *үксн* умерший; ◊ *грам.* ***өңгрсн цаг*** прошедшее время

өңгртх [өңгертхе] *чигәнә модн савд өңгр буух* покрываться налётом (*о стенках деревянной посуды с айраном*)

өңгрүлх [өңгерүлхе] *давулх* проводить (*напр. время*); ***цаг өңгрүлх, кичәлән өңгрүлх***; *Тиигәд тееги* ***өдрән өңгрүләд****, гөл болад, асхндь ирхләрн... – Эрнҗәнә К.*

өңгрх [өңгерхе] 1) *давх, давҗ одх* проходить, миновать; ***долан хонг өңгрв; хур орад өңгрв***; *Эн дегтрт кезәнә тана үзҗ йовсн* ***өңгрсн цагин бәәдл*** *бичәтә бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *үкх* умереть, скончаться; *Эн гемд баһнь чигн, икнь чигн*

– цугтан бәргджң, даралдн ***өңгрәд бәәцхәв.*** *– Илюмжинов Н.*

өңгтә [өңгетә] 1) *сәәхн* красивый; *Өндр, өндр моднь орахарн сарсана.* ***Өңгтә*** *чирәтә Төгрәш хормахарн сарсана. – Хальмг дуд*; 2) *өңгзүстә* имеющий *какой-л.* цвет, цветной; ***өңгтә эд, өңгтә солңһ, өңгтә харнда, өңгтә телевизор***; *Арслан Эрдниевд марһана мөрә –* ***өңгтә телевизор*** *болн юм уһадг маши белглв. – Хальмг үнн*

өөглх [өөгелхе] I *доран юм делгх, тәвх* подкладывать, подстилать *что-л.*; ***ишкә өөглҗ суула***

өөглх [өөгелхе] II *тогтургo болх (мал)* вести себя беспокойно (*напр. о скоте*)

өөгүр 1) *өөрәһүр* вблизи; ***хаалһ балһсна өөгүр һарна***; 2) *хаҗуһар* мимо; *Гернзл үр күүктәһән Коляг дахад, үүдн хоорнд бәәсн* ***хойр көвүнә өөгүр*** *эс медсн болад һарцхав. – Эрнҗәнә К.*

өөд [өөде] *өөднь, деегшән* вверх, кверху; ***уул өөд, теңгр өөд***; *Хойр мөрнд татсн тергн ик адһмта йовх бәәдлтә, тоорман* ***теңгр өөд*** *цоонгрулад орад аашна. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***өөд болх*** 1) *үкх, өңгрх, сәәһән хәәх* преставиться, скончаться, умереть (*о важных лицах*); 2) *залрх, залрад ирх* прибывать (*о важных лицах*); *Тенд тороһуд залад, така җилин хавр* ***тороһудт өөд болв****. – Сарин герл*; ***өөд авх*** *деердх, деер һарх* одержать верх *над кем-л.*; *Кен деердхнь ода чиг медгдәд угалм. Бидн* ***өөд авад оркдгов****. – Доржҗин Б.*

өөдән 1) *деегшән* вверх, кверху; ***өөдән харх, өөдән хәләһәд кевтх, давшурар өөдән һарх, утан өөдән һарчана***; ***һаһсн үүл – бийд, өөдән хайсн чолун – толһад*** *– цецн үг*; 2) *ик* высокий; ***өөдән цолта, өөдән медрлтә, өөдән мергҗлттә, өөдән чинртә***; *Эндр өдр эн цутхлңд* ***өөдән мергҗлттә****, көдлмшән сәәнәр меддг хөр һар специалист көдлҗәнә. – Хальмг үнн*

өөдго *аһ уга, му* бестолковый, неспособный; ***өөдго суһульч***

өөдлх [өөделхе] 1) *деегшлх, өөдән давшад һарх* подниматься; ***өөдлх күүнд өдр баһ, урудх күүнд үрглҗ нөөрслһн***

ик *– улг.*; *Эдн герин һурвдгч давхртнь* ***өөдлҗ һарч ирв****. – Илюмжинов Н.*; 2) *өсх, өөдән йовх* повышаться по работе, делать карьеру; *Баатр олна дөңгәр* ***йова-йовҗ өөдлҗ,*** *Москвад ирәд, дала юм үзәд, соңсад, олнла таньлта, медрлтә күн болҗ йовна. – Эрнҗәнә К.*

өөдлхг [өөделхег] 1) *өндрлг һазр* возвышенный (*о местности*); ***өөдлхг һазр***; 2) *шилҗ. деегүр саната* заносчивый, высокомерный; ***өөдлхг күн***; ***өндр уулын ора хоосн, өөдлхг күүнә толһа хоосн*** *– улг.*

өөдм [өөдем] *цомг, довң, көтл* возвышенность, холм, курган; ***Мамаевин өөдм деер*** *утан цоонград, теңгриг кевтнь бүтәчксн бәәнә. – Илюмжинов Н.*

өөдс [өөдес] *хууч. тасрха, кизәр* лоскуты, обрезки; куски, обрывки, клочки; ***эдин өөдс, цаасна өөдс, төмрин өөдс***

өөклдә [өөкелдә] *күүнд. шарсн өөктә пишик* пампушка (*с запечённым салом, жиром*)

өөклх [өөкелхе] *өөкн буух* жиреть, покрываться жиром; ***зүркнд өөкн буух***

өөкн [өөкен] *махнд оршдг тосрхг эдлл* жир, сало; ***һахан өөкн, үкрә өөкн, хөөнә өөкн***; *Керлкәднь* ***өөкн уга болад****, кемлкәднь чимгн уга болад, дөрвн көлән цахлад, беткин йозур үмкәд киисв. – Җаңһр*; ◊ ***өөкн дотрк бөөр мет, өндгн дотрк уург мет*** *зовх зовлң уга, амрад-җирһәд бәәх* кататься как сыр в масле; ***Өөкн дотрк бөөр мет, өндгн дотрк уург мет*** *бәәлһхв чамаг. – Басңга Б*; ***өөкн сүл*** *зузан өөктә сүл* курдюк; *Өөрдсн ик-ик сүүлтә хурһдыг* ***өөкн сүүләрнь*** *модарн хатхад тоглюлад, тернь зог болсн болад... – Эрнҗәнә К.;* ***өөкн чолун*** *өөкн мет цаһан хад чолун* кварц; ***өөкн бульчрха*** сальные железы, ***өөкн хавдр*** жировик

өөкн-тосн [өөкен-тосын] *хош. өөктә-тоста эдлл, тосрхг эдлл* жиры

өөктә *тарһн, өөкн буусн* жирный; ***өөктә махн, өөктә бөөр, бордсн һаха зузан өөктә болна***

өөлд [өөлед] *Барун Моңһлын өөрд уг-тохмта нег баг улс* элюты (*народность ойратского происхождения,*

живущая в Западной Монголии); *шилж. Дөрвн өөрд гидгин негнь –* ***өөлд (өөлүд)****, өөрдәс чиг уга җилисәр* ***өөлүд*** *гиж нерәдсн билә.* ***Өөлүд*** *Хазлбашт. – Сарин герл*

өөллһн [өөлелһен] *ацг, һундл, өөллт* обида

өөллт [өөлелте] *һундл, ацг авлһн* обидчивость

өөлмтхә [өөлемтхә] *өөлж һунддг, ацгтан авдг* обидчивый; ***эн көвүн йир өөлмтхә***

өөлтг [өөлтег] 1) *дуту, ө* недостаток; ***ямаран чигн өөлтг уга***; 2) *эрмдг* дефект; ***эн мөрн көлдән невчкн өөлтгтә***

өөлүлх [өөлүлхе] *һундах* обижать; ***Би өнчн дүүһән өөлүлж үлдәшго болув.*** *– Хальмг туульс*

өөлх [өөлхе] I *һундх* обижаться; *Асхнаһа намаг ду һарл уга унтснд,* ***өөләд*** *хәрҗ одсн болхий? – Эрнҗәнә К.*; ***Өөләд, һундад****, уурлад йовҗ одв. – Дорҗин Б.*

өөлх [өөлхе] II *өөһинь дарх, тегшлх* подравнивать, ровно срезать; ***харһа өөлх, бүшмүдин хормаһинь өөлх***

өөмәч [өөмәчи] 1) *өөмдг күн* купальщик; 2) *усчдг күн* пловец

өөмлһн [өөмелһен] 1) *усчлһн* купание; плавание; ***һолд өөмлһн***; 2) *усчлһна* плавательный, купальный; ***өөмлһнә һазр, өөмлһнә бассейн, өөмлһнә костюм***

өөмсн [өөмсен] *көлдән һосн-башмг дотр өмсдг хувцна тоот* чулки, носки; ***ишкә өөмсн, ноосн өөмсн, торһн өөмсн, өлгмр өөмсн, өөмс өмсх****; Батад һосан тәәлж,* ***өөмсн, ультрган хагсадг чөлән уга****. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***олн өөмс элəх*** *ут нас наслх* прожить много лет; *Эн эмгн насарн нанас баһ гихдән* ***долан өөмс элəсн*** *өңгтә. – Сян-Белгин Х.*; *Теднд дөң болх улс тадн,* ***олн өөмс элəчксн*** *медәтнр болҗанат. – Дорҗин Б.*

өөмх [өөмхе] *усчх, көвх* плавать; ***өөмəд һатлх, тер сəəнəр өөмнə, өөмдг һазр***; *Шүүвр төгсснә хөөн мадн Чулымд* ***өөмх боллавидн****. – Илюмжинов Н.*; *Мууха дала нуһсд* ***өөмж йовхмб****?! – Эрнҗәнә К.*; *Йисн часла ирчкәд, өдртән* ***Чоһра боодгт өөмəд*** *амрув. – Хальмг үнн*

өөн I *хууч. ухан, оюн* разум; ***сурһн бəрн – өөнднь, сундлн бəрн – гертнь*** *– үлг.*

өөн II 1) *бүкл җилин хүһцан, җил* год; ***хойр өөндән күрсн көвүн***; 2) *өөнин өдр, өөнин байр* юбилей; ***70 насни өөнин байр***

өөр I *шидр, эргндк* близко, вблизи, поблизости; ближний; ***Өөр*** *дөрвн түвиг догдлтл цокад одв. – Җаңһр*; ***Өөр шидр бәәсн*** *хотна хөд хамаран һарч йовхинь харвад йовна. – Эрнҗәнә К.*; *Мана өвкнр* ***өөр эргндк*** *бәәдлиг йиринә оньган өгч шинҗлдг билә. – Хальмг үнн*; ◊ ***өөриг үзсн, холыг соңссн*** *ол үзсн, байн җирһлин дамшлтта* видавший виды, много испытавший в жизни; *Би җирһлиннь ут туршт* ***өөриг үзсн, холыг соңссн күн болҗанав****, намаг үлмәдән орулх сана бичә зү. – Бадмин А.*

өөр II хөөт үг *послелог*; *юмна өөр* у, около; ***һалын өөр, худгин өөр, герин өөр***; *Һәрәдхләрн,* ***мөрни өөр*** *одад тусв. – Җаңһр*; *Би хө мөстәһәсн авн* ***ээҗиннь өөр*** *өсләв. – Хальмг үнн*

өөр III *эмн. н. баа, баата хавдр* гной, нарыв; сепсис; ***нүднә өөр, өөр хаһрх***; ***Өөр****, цусн, шавинь өдр сө уга әрлһәд... – Җаңһр*; *Хавдр хаһрҗ оч,* ***өөр*** *цусн хойр биржңнәд, шилвәрнь һооҗв... – Эрнҗәнә К.*

өөрд [өөред] 1) *өөрд ястна нерн* ойраты (*союз четырёх племён, куда входили торгуты, дербеты, хошуты, хойты*); ***дөрвн өөрд***: ***торһуд, дөрвд, хошуд, хойт***

өөрдәд *шидрдәд* близко; ***өөрдәд таньлдх*** близко познакомиться

өөрдин *өөрдә, өөрд* ойратский; ***өөрдин нутг***

өөрдк [өөрдке] *өөрк, шидрк* ближний; ***өөрдк селәд***

өөрдкх [өөрдкехе] **өөрдүлх** *хәлә*

өөрдүлх [өөрдүлхе] *шидрдүлх, өөрдкх* подпускать, приближать

өөрдх [өөрдхе] *шидрдх, өөрдәд ирх* приближаться, подходить; *Дөрвн талк дөрвн шулм* ***өөрдәд ирв****. – Җаңһр*; ***Өөрдәд*** *мендләд, ю-бис күүнджәһәд, Кооку эмгн цааран һарв. – Хальмг үнн*; *Хавр* ***өөрдҗ йовна****. – Яшкулов В.*

өөрк [өөрке] *шидрк, хаҗудк* ближний, находящийся вблизи; – ***Өөрк залуһан*** *цә уутха*

гитн, – болҗ келәд, мусг инәдтә нәрхн хар эмгн ман тал иржҗ йовна. – Сян-Белгин Х.

өөртә *өөртсн* гнойный; ***өөртә шарх, өөртә булг***

өөртлһн *бааллһн* нагноение, нарывание; ***шав өөртлһн***; ***шарх ода бийнь баалад өөртжәнә***

өөрхн [өөрхен] 1) *хол биш, шидр* недалеко, близко; ***Герчн өөрхн***, *өрүн-асхнд ирәд ора-һара бәәхч. – Эрнҗәнә К.*; 2) *дөт күн, төрл* близкий, ближний (*о людях*); ***өөрхн таньл, өөрхн улс, өөрхн элгн-садн***; *Өңгрсн күүг авад һархин өмн авһ-жҗивһ,* ***өөрхн төрл күн*** *далһ хәрүлҗ авдг. – Хальмг үнн*; ◊ ***өөрхн ухата күн*** *хол тоолвр уга күн* недальновидный человек, человек ограниченного ума

өөтә I *адрута, тегш биш* неровный, шероховатый; ***өөтә харһа***

өөтә II *эвтә, эрдмтә, чадмг* умелый, способный *к чему-л.*; ***һартан өөтә***; *Мини эк ямаран чигн көдлмшәс әәдго,* ***һартан өөтә****, эрдмтә күн. – Хальмг үнн*

өөтәһәр *тегш бишәр, адрутаһар* неровно, шероховато; ***өөтәһәр керчх***

өөцлдх [өөцелдхе] *ни уга болх, цүүглдх* быть не в ладах; ***эдн хоорндан өөцлдҗ***; *Му нөкд хоорндан гиһәд, ода эн Бадмла* ***өөцлдҗ,*** *үг келҗ болшго. – Эрнҗәнә К.*

өөцх [өөцхе] *хоорндан эс таарлдх, ни уга бәәх* проявлять неприязнь, быть в разладе

өөч [өөчи] *өөлмтхә* обидчивый; ***өнчн күн өөч*** *– цецн үг*

өөчүр *хууч. хөөнә чик керчж, цоолж, им тәвдг зевсг* инструмент для нанесения меток (*надреза, прокола*) на ушах овец; *Зәрм эзд «өөчүр» им гиж, эврәннь хөөнә чик керчдг билә. «Өөчүр», «цоолвр», «алх» гиж бәәдг бәәсмн. – Эрнҗәнә К.*

өр I *өрчин өөрк орм, өрч* грудь; душа; ***өр минь өвдв, өвр минь кемтрв*** *– амн билг.*; ***өр өвдх, өр-өвч седкл, өр җөөлн***; *Хальмг күүкнә һашута тәвсн хөвин тускар эмгн* ***өр өвдсн*** *нәрхн хоолар дуулв. – Хальмг үнн*; ◊ ***өрәр орад, өрчәр һарч одх*** *дегд шулун-шудрмг, шамдһа болх* быть шустрым,

бойким; *Ха, ха, мел чик...* ***өрәр орад, өрчәр һарч одх күн***. – *Басңга Б.*

өр II *һол, дунд* середина, центр; *Шикрлүһин* ***өр дунд***... – *Жаңһр*

өр III *һазрин өр дотрк байлг* недра; *Ода Әрәсән Орн-нутгин Хүүвд һурвн закан белдврт бәәнә –* ***һазрин өрин***, *ө-шуһу модна болн усна көрңгин туск закад.* – *Хальмг үнн*

өр IV *һал асах юмн* розжиг; ***арһснд өр өгх***; *Һанц модн* ***һалд өр болдго*** *гидгиг эс меднт?* – *Доржҗин Б.*

өр V *өр цәәх кем, шар дүң* заря, рассвет; ***өрин өмнк харңһу***; ***көгшн күүкнд өр удан цәәдг*** – *үлг.*; *Торһа җиргәд, дорд бийәсн шамлгдж туntад,* ***өр шарлв***. – *Сян-Белгин Х.*; ***Өр цәәһәд***, *холын баран үзгдәд, өрин торлң җиргәд ирв.* – *Эрнҗәнә К.*

өрә *хора* комната; ***ик өрә, унтдг өрә, гиичлдг өрә, күүкдин өрә, хотын өрә, һурвн өрәтә патьр***; *Өмссн хувцнь нег зүстә, унтдг ор-дернь, бәәдг* ***өрәснь цевр***. – *Калян С.*

өрәл *бүкл юмна хаһс* половина, половинка; ***өдрин өрәл, сөөни өрәл, альмна өрәл, җалвин өрәл***; ***өрәл җил, өрәл час, өрәл сууһ усн***; *Даальңд чансн* ***өрәл хөөнә мах***, *дөрвнә шил әрк тәвх кергтә бәәсмн.* – *Эрнҗәнә К.*; ◊ ***өрәл-дөрвнәһәр*** *әрә-керә, йир мууһар* небрежно сделать, с большим трудом; *Һаза хойр медәт харһхларн,* ***төрскн келәрн өрәл-дөрвнәһәр күүнддг йовдл*** *ховр биш.* – *Хальмг үнн*; ***өрәл әмтә*** *әрә әмд* едва живой, еле живой; полуживой; *Герәр дүүрң күүкднь һуйр сурад уульлдна, гемтә-эрүлнь эс медгддг* ***өрәл әмтә эмгн*** *гертән күч күрхш.* – *Сян-Белгин Х.*

өрәлдә *нег хажуһин туша (мөрнә өмнк, ардк көлд зүүдг)* односторонние путы (*надеваемые на одну переднюю и одну заднюю ногу лошади)*; ***өрәлдәтә мөрн***

өрәлдүлх [өрәлдүлхе] 1) *мөриг нег хажуһин тушаһар тушх* быть спутанным односторонними путами; 2) *юмиг өрәл кеж хувах* быть уменьшенным наполовину; *Абиль эн кемд* ***аман өрәлдүлж аңһаһад***, *хойр нүдән гилилһәд,*

тедн тал ширтəд орҗ одсн бəəлə. – Илюмжинов Н.

өрəлдх [өрəлдхе] 1) *мөриг өрəлдҗ туших* спутывать односторонними путами (*лошадь*); 2) *юмна өрəлнь үлдх* уменьшаться наполовину; ***суулһта усн өрəлдҗ***; *Зурһан миңһн баатрнь* ***өрəлдҗ үкв****. – Жаңһр*; *Энүнə* ***өрəлдҗ секгдсн амна*** *нег булңгаснь өткн шүлсн һооҗҗ татлдсн бəəнə. – Илюмжинов Н.*

өрəлх [өрəлхе] *өрəг онц əңглх, салһх* перегораживать, отгораживать (*комнату*)

өрəсдх [өрəсдхе] *өрəсн болх* оказываться без пары

өрəслх [өрəслхе] *неҗəдлх* делать непарным, рознить; ***пар цариг өрəслəд татх***

өрəсн [өрəсен] *хошадар бəəдг юмна негнь, һанц* один из пары *кого-чего-л.*; ***өрəсн һосн, өрəсн нүдн, өрəсн һар, өрəсн өвр, икрин өрəсн***; *Царң дунд* ***өрəсн шилвтə тоһруна бəəдл һарад****, худгин заңһ шовлзна. – Сян-Белгин Х.*

өрвəд *адһм уга* медленно, не спеша; ***өрвəд йовх, өрвəд хатрх***; *Бата һазран санад, һасан сөңгləд һарсн мөрншң: урудньхатрад, өвдмднь* ***өрвəд йовна****. – Эрнҗəнə К.*

өрвəлһх [өрвəлһехе] *арвалһх, сарвалһх* ерошить, заставлять торчать, трепать (*приводить в беспорядок*)

өрвəлдх [өрвəлдехе] *арвалдх, сарвалдх* ерошиться, взлохмачиваться; ***үснь өрвəлдҗəнə***

өрвəх [өрвəхе] *арвах, сарвах* торчать, ерошиться, взлохмачиваться; *Сиврт хоолцаһан үзсн зовлңгин тускар ода ю келхв, санад оркхла, ода күртл толһан үсн* ***өрвəһəд одна****. – Хальмг үнн*; ***Өрвəсн буурл күклднь*** *өрүн салькн альвлна. – Калян С.*

өрвһр [өрвеһер] *арвһр, сарвһр (үсн)* взъерошенный (*о волосах*)

өрвкх [өрвкехе] 1) *нəəхлх, дəəвлх* колыхаться; ***салькнд тəрəнə толһас өрвкəд бəəнə***; 2) *хурдлх* быстро проскакать, промчаться; *Өл маңхн цаһан* ***туула мет өлң деегүр өрвкəд****, эгц һурвн сара һазрт гүүлгв. – Жаңһр*

өрвлзх [өрвелзхе] *нəəхлх* шевелиться, колыхаться, качаться; *Халһрсн* ***ноһан өрвлзəд****, хойр көллə наалдв. – Теегин герл*

өрвх [өрвхе] *адһм уга, адһлго йовх* замедлять (*движение*); *Тергн деер йовсн күн мөрдиннь җола татад,* ***өрвҗ ирәд зогсв****. – Эрнҗәнә К.*

өрг *земшин модн болн яста темсн* слива (*дерево и плод*); ***хар өрг, шар өрг, өргин ясн***; *Минь эн цагин эргцд уста үзм,* ***шар өрг****, альмна модд түрүн урһцан өгчәнә. – Хальмг үнн*

өргә 1) *хан нойна гер* ставка, юрта (*ханская, княжеская*); 2) *бәәшң, орд харш* дворец, палата; *Баатр богдын* ***өргәд*** *багтмарн орв. – Җаңһр*; *Тер цаатн бәәсн:* ***сүм, хурл, зергин өргә****, һанҗур-данҗур гидгитн цугтнь уга кехмн! – Эрнҗәнә К.*

өргәлх [өргәлхе] *күнд. гер авх (хан, нойн, зәәсң күн)* жениться (*о высокопоставленных лицах*); *Күүкиг ухатаһинь медәд,* ***хан бийнь бийдән дорнь өргәлв.*** *– Хальмг туульс*; *Күүкнә эцк Зулха келҗәнә: – Күргд ноолдхла, дишлснь күүким* ***өргәлтхә****! – Леежңнә Ц.*

өргәр *делгүһәр, өргнәр* широко; ***цәәлһврин көдлмшиг өргәр кех***

өргҗллһн [өргҗиллһен] *өслт, делгрлт* развитие, расширение

өргҗлт [өргҗилте] *өслт* развитие; ***сурһуль-эрдмин өргҗлт***; *Хальмг Таңһчин селәнә эдл-ахун экономик улм ик* ***өргҗлт авх****. – Хальмг үнн*

өргҗүлх [өргҗүлхе] *өргдүлх, өргҗәх* расширять, развивать; ***эдл-ахуу өргҗүлх***

өргҗх [өргҗихе] *өсәд-өргҗәд йовх* расти, расширяться, развиваться; *Җил ирвәс эдл-ахун үүлдвр* ***өсәд-өргҗәд йовхла****, көдлмшчнрин тонь бас өсх. – Хальмг үнн*

өргл [өргел] *юмна өөднь, деедкнь, ора* вершина, пик (*горы*); ***уулын ора***; *Уул өндр гиҗ,* ***өргл өөднь*** *эс һарсн күлг манд уга. – Җаңһр*

өрглт [өргелте] *юмна өргллһн* подъём, поднятие (*уровня воды*); ***хаврин усна өрглт***

өргмҗ [өргемҗи] 1) *омг, байр-бахмҗ* вдохновение; 2) *дем-түшг* поддержка, помощь; *Даңдсндн дөң болад, дәәвлсндн түшг болад, мууднь сә кеһәд, сәәндн* ***өргмҗ болад йовна****. – Хальмг үнн*; 3) *дөң, түшг* помощь, содействие; опора

өргн [өрген] I *шүдтә өргнә ясн* челюсть; ***дорак өргн, деерк өргн, өргн зууньрх, өргнә ясн***; *Хад цаһан чолунд* ***өргәрн дөңнлцв.*** *– Җаңһр*; *Тер цаглань өсрж босад, деегшән һәрәдәд, хойр көлән салһж цокад, тер хойрин* ***өргинь измг кеһәд оркув****. – Хальмг үнн*; ◊ ***өргн дор*** *өөрхн бәәх* под носом, совсем близко; *Хаврин тәрә тәрх цаг* ***өргн дор орад күрч ирв****. – Дорҗин Б.*

өргн [өрген] II 1) *у, уудм, ууҗм* широкий; ***өргн тег, өргн хаалһ***; ***Өргн*** *Шартг гидг далань өрүн-сөрүн хойр урсхулта. – Җаңһр*; *Хаврин түрүн эклснәс авн намр ирх күртл* ***өргн көк тег*** *мел нәржирһләр дүркрсн болҗ медгднә. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шилж.* *у-өргн, өнр-өргн* изобильный, щедрый, богатый; ***өргн сәәхн җирһл***, ***у-өргн седкл***; ***Өнр-өргн*** *болад, өлзә, кишгтән багтыйа. – Хальмг дуд*

өргнәр *уухар, икәр* широко; ***үүд өргнәр секх, һаран өргнәр заңһх, байриг өргнәр темдглх, шин эв-арһиг өргнәр олзлх***; *Харм төрхд, зүркнә гем әмтн дунд* ***өргнәр тархагдхинь эмчнр темдглҗәнә****. – Хальмг үнн*

өргс [өргес] 1) *шовһр үзүртә зүн мет нәрхн тоот* заноза; ***хурһнд өргс орх***; 2) *урһмлын хатханчг* шип, колючка; ***өргстә модн***

өргүл *юм өргдг кергсл, өргүр* подъёмный кран

өргүлх [өргүлхе] *кен негәр юм өргхиг эрх* просить *кого-л.* помочь поднять что-то; ◊ ***ясан өргүлх*** *кен негәр үксн цогцан оршалһх* быть погребённым с помощью *кого-л.*; *Манла хамдан бәәһәд, эн нертә колхозин әмтәр ясан өргүлх сананта болхла, эн олн өңгиннь өмн чирәд үнән келтхә. – Эрнҗәнә К.*

өргх [өргхе] 1) *юмиг деегшән өргх* поднимать; ***туг өргх***; ***Күүкиг өргәд,*** *көвчг деер һарв-угай гихлә, мөр бәржәсн улс хооран заагрв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *өндәлһх* приподнимать; ***толһаһан өргх***; *Гернзл урдк-урдкасн шулу-шулуһар ишкәд, ардан хәләл уга* ***толһаһан өөдән өргәд****, торлзад йовад одв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *шилж. ду өргх* подхватывать, запевать песню; *Цергч нәрхн*

хоолар, тасрсн айстаһар ***ду өргәд авв***. *– Илюмжинов Н.*; 4) *ханлт өргх* выражать благодарность; *Цуһарн босад, Алексей Максимовичин һаринь атхад,* ***ханлт өргцхәв***. *– Эрнҗәнә К.*; 5) *шаж. зул өргх* зажигать свечи; ***Зул өргәд****, цә-бооргар дееҗ бәрәд, кен ахасн эклә, герин эзнлә цаһалдг. – Хальмг үнн*

өрдх [өрдхе] *өр өгх* разводить, разжигать огонь; ***һал өрдх***

өрк [өрке] I *герин харач* круг (*верхнего отверстия кибитки*), дымоход, дымник

өрк [өрке] II *өркә бүркдг ишкә бүтәһүл* четырёхугольная кошма (*прикрывающая дымовое отверстие кибитки*); ***өркин ишкә, өрк бүтәх, өрк хәрүлх***; *Дассн Бата саак кевтән хар дүңлә урлдҗ босад,* ***өркән хәрүләд****, һалан түләд, геринь дуладхчкад, хөн үкр хойран тууһад һарна. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***өркәрн һазр цокх*** *хамхрад унх* разваливаться; *Кооперативин мөңгиг кооперативд орсн му ухата тоотнь тараҗ оркна, тедниг тиигә йовтл, кооператив* ***өркәрн һазр цокна***. *– Манҗин Н.*

өрк [өрке] III *өрк-бүл* дом, двор; семья, семейство; ***эн хотнд хөрн өрк бәәнә***; ***өркин то***; ***өрк өндәхлә – өргн олддг*** *– цецн үг*; *Бор нуурин өмн бийд, арвад дууна һазрт, Харалҗңд – Цекрә Балдна хотн,* ***хөр шаху өрк***. *– Сян-Белгин Х.*

өрк-бүл [өрке-бүле] *гер-бүл* семья, домочадцы; ***өрк-бүл уга күн, өрк-бүлин эзн***; *Адьян* ***өрк-бүлдән*** *һанцхн гисн үрнь болдмн. – Илюмжинов К.*; *Һундл төрхәс, өдгә цагт* ***өрк-бүлмүдин*** *ик зунь неҗәһәд-хошаһад, зуг хая-хая, нурһлҗдан селән һазрар, һурваһад үртә болна. – Хальмг үнн*; ◊ ***өрк өндәлһх*** *шин гер-бүл бүрдәх, гер авх* жениться, обзавестись семьёй; ***Өрк өндәлһҗәх*** *баһчудт бәәх эврәннь гер кергтә. Гер дотр тәвгдх өлг-эд кергтә. – Амр-Санан А.*

өрлә *өрүн эрт* на рассвете, с зарёй; ***өрлә босх***, ***хур өрлә орв***; *Шин ирсн бер өрлә босад, өркән хәрүләд, үкрән сааһад, арһсан түүһәд, чигәһән бүләд, хотан кеһәд, берин йосар заргдад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; ***Өрлә****, хар дүңлә, Көк нуурт өөрдҗ йовхан тавлад, Аржа медв. – Сян-Белгин Х.*

өрлг [өрлег] *хууч. ик цергин толһач, җанҗҥ* полководец

өрлх [өрлхе] *өрнд орх, өр кех* брать, входить в долги, должать

өрм [өрме] I *бәәлһсн үсн деегүр өтгрж тогтсн тослг тоот* сметана; ***үснә өрм, өрмин тосн, шин өрмәр үслсн цә***; ◊ ***хар усн деер өрм бәәлһм келтә*** *келндән билгтә* красноречивый; *Тохмин угатя, баһасн авн орст заргджң өссн,* ***хар усн деер өрм бәәлһм*** *орс келтә күн бәәсмн. – Эрнҗәнә К.*

өрм [өрме] II *юм өрмдәд, нүк һарһдг зевсг; бурһу* бур, бурав, сверло

өрмг [өрмег] I *зузан эдәр уйсн ут деерк хувцн* армяк; ***өрмгин цемгн***; *Салврха* ***бор өрмгтә****, сәрсн сәргдг шалвртә. – Эрнҗәнә К.*

өрмг [өрмег] II *цергин кевтә хувцн* шинель; *Вокзал деер энүн тал дотр-дундын цергә шин шинель (өрмг) өмссн баахн лейтенант өөрдәд, бийинь дахтха гисн заквр өгв. – Илюмжинов Н.*

өрмдх [өремдехе] *бурһудх* сверлить, просверлить; бурить; *Делҗә хойр нүдәрн Харлиг* ***ивт өрмдн гиҗәх*** *дүртәһәр хәләв. – Дорҗин Б.*

өрмтх [өрмтхе] 1) *үсн деегүр өрм тогтх* покрываться *(напр. пенкой, сливками);* ***үсн өрмтәд бәәҗ***; 2) *хаг һарх* появляться (*о налёте на губах*); ***өрмтәд шуурх***; *Эн кесгтән һазр элкдж мөргв, өвкнрин сүмсдәс харслт, аврлт сурв, үүмлһнәс көлтә хагсч* ***өрмтсн урлан долаҗ*** *девтән бәәҗ, гүҗрмг кевәр мөргүл шимлдж умшв. – Илюмжинов Н.*

өрмч [өрмчи] *бурһудач* сверловщик, сверлильщик, бурильщик

өрн [өрен] *өгйәлҗ авсн юмн, өгйә* долг, задолженность; ***өрнд орх, өр кех, өр некх***; ***өрн уга болхла – байн, өвчн уга болхла – кишгтә*** *– үлг.*; *Харм төрхд, мана эдлахун үүлдврт* ***җалвин өрн*** *ода чигн ик. – Хальмг үнн*

өр өвдлһн [өр өвделһен] *сана зовлһн* сочувствие, сострадание

өр өвдх [өр өвдхе] *сана зовх* сочувствовать, выражать сочувствие; ***би чамд икәр өр өвджәнәв***

өртә *өр кесн, өрнд орсн* имеющий долги, задолжавший, задолженник; ***өртә күн***; ***өртә бәәхәр, угатя болснь деер*** *– цецн үг;* ***Өртә күн*** *өөдән һардго гиҗ агчмд санчкад: – Тиигхн угав, – гиҗ утар тач, күчн бишәр хәрү өгв. – Эрнҗәнә К.*

өртң [өртең] *хууч.*1) *өртң хоорндк һазр (һучн шаху км)* расстояние, равное перегону между станциями почтовой связи (*около 30 км*); ***һурвн өртң һазр***; 2) *өртңгин пошты залһан* станция почтовой связи

өрү *сөрү* направленный против; ***сальк өрү йовх***; *Хөд дарунь йосар җисв.* ***Өрү хәләлһдг*** *арһ уга. – Җимбин А.*; ◊ ***өрү-хәрү уга күн*** *һольшг биш* бесцеремонный, бестактный человек, пренебрегающий правилами приличия; ***Өрү-хәрү уга күн*** *әмтнәс шоодулад, гемән медәд, энүнәс хооран һольшгар бийән бәрхәр зүткв. – Сян-Белгин Х.*

өрүһәр *өрүни цагт* утром; *Өдр болһн* ***өрүһәр*** *хаалһин амнд дала әмтн хурна. – Хальмг үнн*

өрүлг [өрүлег] *өдн* пух, перо (*птиц*); ***өрүлг үрһх, өрүлг дер***; *Көвкр-көвкр* ***өрүлг дермүд*** *орна көл дер хойр талнь давхрлад тәвәтә. – Доржҗин Б.*

өрүн *өр цәәхәс авн бан уд күртлк цаг* утро; ***өрүн болһн, өрүн эрт, маңһдур өрүн***; ***өрүнә киитн аһар, өрүнә мөргүл***; ***Өрүн*** *өөрдж йовхиг эр такасин доңһдж хәәкрлһн зарлдмн. – Илюмжинов Н.*

өрү-сөрү *хош. өмәрән-хооран, нааран-цааран* туда-сюда; *То-томж уга, аль-бис машид шора-шорһлҗн мет өрвклдәд,* ***өрү-сөрү сольвлдад****, җиңгр-җиңгр гилднә... – Эрнҗәнә К.*

өрх [өрхе] *юмиг зерглж тәвх, зерглх* расставлять *что-л.* в ряд; ***шаһас өрх, арһс өрх***

өрц [өрце] *мөрә, тәвц* кон, ставка

өрцг [өрцег] *шаһа* альчик; ***хойр өрцг***; ***хормаһар дүүрң өрцгтә, хойр чүүкл сахта*** *– тәәлвр.* **(одд, нарн, сар)**

өрцлдх [өрцелдхе] *зөрцлх, сөрүцлх* возражать, перечить друг другу

өрцх [өрцхе] *зөрцх, сөрүцх* возражать, перечить; *Арһ уга,*

***өрцж болш уга**, хуухан маажад дахна. – Эрнҗәнә К.*; *Бийәсн медәтә күүнлә ю хәәҗ **өрцхв**, юн гиҗ сөрүцхв. – Балакан А.*

өрч [өрчи] *анат. чееж, көврдг, омрун* грудь; грудобрюшная преграда, диафрагма; *Өр-өвчәр саналдад, **өрчин** даһман тәәлв. – Доржҗин Б.*; *Ур күүкдиннь таассн белгән **өрч деерән** шахад инәв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***өрчәр орад, өрәр һарч одх** дегд шулун-шудрмг болх, шамдһа болх* быть слишком шустрым, бойким; *Чон бәһдан шамдһа-шудрмг, **өрәр орад, өрчәр һарч однав** гисн дүрстә, ю кехәр седв чиген омлһн, түргн болдмн. – Доржҗин Б.*; ***өрүн тоолвр өрчд сенр** өрүн санан сенр, чик* утро вечера мудренее; *– Маңһдур асхн күртл сәәнәр ухалад, шиидәд авчкх кергтә, – гиҗ Босха келв. – Терчн чик, **өрүн тоолвр өрчд сенр**... – Бадмин А.*

өрчлх [өрчилхе] *хө өрчлҗ алх* забивать овцу (*путём вскрытия грудины*); *Санҗ хашад бәәсн хөөдәс түрүн харһсинь бәрҗ авад, Батаһар хойр көләснь татулҗаһад **өрчлҗ алад**, герт авч ирәд эвдәд, өвцүн, сер-күзүн, элк-бөөр, идмг мах йилһәд, үкс гиҗ чанв. – Эрнҗәнә К.*

өршәл *хәәрлт, өршәңгү* помилование, прощение, пощада; *Әмд җиндмнин **өршәләр** амр сән мент бәәтн. – Җаңһр*

өршәлт [өршәлте] *хәәрлт, өршәңгү* прощение, помилование, пощада; *Василь нүл-килнцәс әәһәд, бийән харсч чадшго, номһн әмт кудлһнд орлцдго бәәсмн, болв чашкар ноолданд энүнә һар улачудын туст **өршәлт гидгиг меддмн биш**. – Илюмжинов Н.*

өршәңгү *хәәрлттә, өршәлттә* милостивый, милосердный; ***өршәңгү седкл***

өршәх [өршәхе] *хәәрлх* помиловать, пощадить; ***үүл һарһсн кү өршәх***

өсвкх [өсвкехе] 1) *үүмх, сана зовх* волноваться, беспокоиться; *Зуг күүкнә эцк **зүрким өсвкүләд бәәнә**. – Тееган герл*; 2) *догшрх (салькн, шуурһн)* свирепствовать, неистовствовать (*о ветре, буре*); *Үвлин **өсвксн шуурһнд**... салас, судлмуд, күңкргүд – цуг*

Батад сәәхн таньгдад йовна. – Эрнҗәнә К.

өсвр [өсвер] 1) *юмна тоһин өслт* рост, прирост; ***малын өсвр***; 2) *урһҗах шуһу* поросль; ***өсвр модн***

өскә 1) *тавгин ардкнь* пятка; ***көлин өскә, өскән ясн, өскәһәрн йовх***; *Үвлин җиңнсн киитнднь **өскә**, хурһдан көлдәләв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *һосн-башмгин зууза* задник *(обуви)*; ***һосна өскә, өскә цокдг би***; *Удл уга **өскә цокад**, мульҗад биилхлә, дуладж одх. – Эрнҗәнә К.*

өскәдх [өскәдхе] 1) *өскәһәрн цокх* ударять пяткой; 2) *өскә ишкх* наступать на пятку

өскәлдх [өскәлдхе] 1) *өскәһәрн йовх* ходить на пятках; 2) *өскә деерән зогсх* стоять на пятках

өсклһн [өскелһен] 1) *үржҗлһн* выращивание, разведение; ***малын төл өсклһн, аду өсклһн***; *Сүл цагт **мал өсклһн** хамгин орута болҗана. – Хальмг үнн*; 2) *өскҗ өрглһн* взращивание (*детей*); *Үртә-садта болх тачалнь ямаран ик болдгинь элгн-саднаннь болн талдан **әмтнә үрдиг көвүчлҗ, күүкчлҗ өсклһн** медүлҗәнә. – Хальмг үнн*

өсклүн *үржлтә* плодовитый; ***өсклүн мал, өсклүн гербүл***

өскх [өскехе] 1) *үржүлх* выращивать; ***хальмг тохма мал өскх***; 2) *асржҗ өргх, өскҗ босхх* растить, воспитывать; ***күүкд өскх**; Баһ насндан эдн өркән өндәлһәд, батта садн болад, хойр алтн болсн үрән **өскәд-босхад** күү кев. – Хальмг үнн*; *Эдн ханьцснас бас дөрвн үрн һарв, тегәд эдн долан **үрән өскҗ босхцхав**. – Илюмжинов Н.*

өслһн [өселһен] *өргҗллһн, өнр-өргн боллһн* рост, увеличение

өслт [өселте] 1) *өргҗлт* рост, развитие; ***селәнә эдлахун өслт, өслтин зура***; 2) *юмна тонь өслһн* прирост; *Хөөчнр нег күртлән тиигҗ ухалхла, мана **хөөнә өслт улм икдхмн**, һарунь баһрхмн, төлнь элвхмн. – Сян-Белгин Х.*

өсргх [өсргехе] 1) *цокҗ унһах, чавчҗ хайх* сшибать, отбрасывать (*ударом*); *Тавн миңһн маңһсин толһа ташр-*

ташр цокад, ***өсргәд йовна****. – Җаңһр*; 2) *күүнд. ус цацх* брызгать; ***нооснд ус өсргх***

өсрлһн [өсрелһен] *һәрәдлһн* прыжки, подпрыгивание; ***царцахан өсрлһн***

өсрлт [өсрелте] *һәрәдлт* прыжок, подскок

өсрх [өсрехе] 1) *һәрәдх, өсрәд тогльх* прыгать, подпрыгивать; ***өсрәд серх, өсрәд босх, өсрәд гүүх***; ***меклә кедү һәрәдҗ өсрв чигн – чальчагтан*** *– цецн үг*; *Эмгн чочҗ хәәкрәд, хаҗугшан* ***өсрәд одв.*** *– Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. өсрҗ нисх, өсрҗ тарх* летать; ***цог өсрх, чиндр өсрх***; *Хальмг өргн теегәр кецү догшн зәңг* ***очн мет өсрҗ тарв****. – Хальмг үнн*

өсх [өсхе] 1) *өсәд босх, өсх-босх* расти, подрастать; ***өсх насндан зовлң үз, өтлх насндан җирһл үз*** *– цецн үг*; *Көвүнь бас өвкниннь авг-бәрцтә, йоста хальмг* ***залу болҗ өсх****. – Хальмг үнн*; *Көөрк, ясрад,* ***өсәд босхла,*** *күчтә гидг күрген болх. – Яшкулов В.*; 2*) юмна тонь өсх, олн болх* размножаться, увеличиваться; ***хөөдин то өсчәнә***; *Җил болһн мана Хальмг Таңһчас Әрәсән балһсдт сурһуль сурчах оютнрин тонь* ***өсәд йовна****. – Хальмг үнн*; 3) *шилж. өсәд өргҗх* расти, развиваться; ***Элст балһсн йир шулуһар өсчәнә.***

өтг [өтег] I *хөөнә, укрә шег-бог* навоз (*овечий, коровий*), назём; ***өтг арһсн***; *Царң дунд өрәсн шилвтә тоһруна бәәдл һарад, худгин заңһ шовлзна, хаҗуднь хуралһата* ***өтг арһсн*** *салькн ордг нүктәһәр харшулгдад, әдл-әдл багар тевкрләтә. – Сян-Белгин Х.*; *Үвлин дуусн* ***үкрин өтг*** *эдлахун хашан нег булңд ик ова болҗ цуглулгдна. – Илюмжинов Н.*

өтг [өтег] II *хууч. аю* медведь; ***Барс өтг хойриг*** *долан долан – дөчн йисн хонгт босш уга болтлнь унтулҗ оркв. – Җаңһр*

өткн [өткен] ***шалдрң, шиңгн*** гидгин зөрүд чинртә үг *противопол.* ***шалдрң, шиңгн***; *нигт, акун* густой; ***өткн өрм, өткн хаш, өткн улан цә***; ***Өткн будан чангдхла****, мадн бахтж, гесән дүүргдг биләвидн. – Илюмжинов Н.*

өткнәр [өткенәр] *нигтәр* густо; ***өткнәр кесн сагса***;

Санҗ зүн бийд өлгәтә бәәсн түңгриҗтә ***аадмгас өткнәр зуурҗ*** *уучкад, һарч ирәд... – Эрнҗәнә К.*

өткрх [өткерхе] *өткн болх, нигтрх* густеть, сгущаться; ***өткрсн үсн, өрм өткрв***

өтлх [өтлхе] *көгшрх, өвгәрх, эмгәрх* стареть, стариться; ***бичкнәсн авн өтлх күртлән;*** *Бидн хойр эмгнлһән* ***өтлх насндан*** *Нәмнә хотын шавхрт күртн гиҗәнм. – Басңга Б.*

өтн [өтен] *өтн-хорха, һуур* червь, черви; ***һазрин өтн, өтн идсн орм, өтнәс олн***; *Орашнь маажҗхнь* ***арвн өтн унм****... – Жаңһр*

өтн-хорха [өтен-хорха] *хош., цугл. һуур, хорха-хотн* черви, насекомые

өтр [өтер] *шулуһар, бачм, үкс гиҗ* быстро, немедленно; *Буйн-кишгтә Дава ахиг* ***өтр Шамбалын орнд күрч****, дәкн нутгтан ирҗ төрхиг деедсәс һуйҗ, эн һашудлын бичгән илгәҗ бәәнәв. – Хальмг үнн*

өтрлх [өтерлхе] *адһх, шамдх, шулудх* спешить, торопиться; ***өтрх кергтә***; *Эмгн, цә яһла,* ***өтрл****. – Доржҗин Б.*

өттә *өттә-шархта* червивый; *Хөөдиг кевтрәснь босхад,* ***өттә-шархта****, доһлң-дөрвинь ажглхмн. – Сян-Белгин Х.*

өтх [өтхе] *өттә болх* заводиться (*о червях*), червиветь; ***өтсн махн***

өцклдүр [өцкелдүр] *өмнк өдр, урдк өдр* вчера; ***өцклдүрәс авн, өцклдүрин дууснхур орв***; *Көлнь дегд икәр хавджҗ,* ***өцклдүр асхн*** *төрүц эрүл ирлә. – Эрнҗәнә К.*

өцклдүрк [өцкелдүрке] *өмнк өдрин, урдк өдрин, өцклдүрин* вчерашний; *Би бас* ***өцклдүрк кевтән*** *зулхар седхләм, Колтр намаг дуудв. – Сян-Белгин Х.*

өшә *хорсл, ашу* месть, ненависть; ***өшә некх, өшә хадһлх, өшә көөх, өшәһән авх***; ***өшә нексн күн ташаһан хамхлдг*** *– цецн үг*; *Килнц һарһхмн биш,* ***өшә*** *көөхмн биш, күүнд күч үзүлхмн биш, күүг басхмн биш. – Хальмг үнн*; *Деермчнр эрк биш аштнь* ***өшәһән ирҗ авх*** *гиҗ, тедн сүрдҗ бәәв. – Илюмжинов Н.*

өшәркг [өшәркег] *өшә некдг, өшә көөдг* мстительный, злобный; ***өшәркг заң***

өшәрклһн [өшәркелһен] *өшәтә боллһн* вражда, ненависть, мстительность

өшәрклт [өшәркелте] **өшәрклһн** *хәлә*

өшәркх [өшәркехе] *өшә хадһлх, өшә санх* враждовать, ненавидеть, мстить; *Улдл уга хамаран одх билә, хөөннь кесгтән манд дурго болад* ***өшәркәд йовб****. – Эрнҗәнә К.*

өшәтә *өшә нексн* враждебный, ненавистный; *Дән чилхинь иткҗ,* ***өшәтә хортыг каалҗ****, диилвр бәрсн дәәчнрән хәрҗ ирхинь цуһар күләҗәнә. – Илюмжинов Н.*

өшәтн [өшәтен] *дәәсн, хортн* враг, неприятель; ***хуучн өшәтн***; *Укн үктлән эвцшго* ***өшәтн*** *болҗанавидн. – Эрнҗәнә К.*; *Хальмгуд толһаһан һудылһәд, эврәннь отг-нутгин улсан тагчгар, дорагар аҗглад, хәләһәд бәәцхәв, теднь болхла, бийсиннь өмн, негл* ***өшәтнр-хортд*** *зогсчах кевтә, өршәңгү уга әвр үзүлҗәв. – Илюмжинов Н.*

өшл [өшел]: *хууч., хош. өшлкесл* ненависть, вражда

өшрәх [өшрәхе] *һундах, өөлүлх, хордах* озлоблять; ***терүг бичә һазалад, өшрәһәд бәәцхәтн!***

өшрх [өшрхе] I *өшәркх, дәәсрхх* враждовать, ненавидеть; мстить

өшрх [өшрхе] II *ур күрх, хордх, хор буслх* отчаиваться, озлобляться; ***түрү-зовлңта бәәдлд өшрҗ догшрхсн күн***; *Зовлң үзҗ, нурһндан эс үүрсн күн, күүнә җирһл, бәәдл сәәнәр меддмн биш гиҗ, Цаһан Богзгад* ***өшрәд,*** *Батад келсн үг төрүц мартгдхш. – Эрнҗәнә К.*

П

паар *хойр әдл, ижл юмн* пара; ***хойр паар эркә бееләе, хойр паар цар***; *Энүг медсн төләдән Соня* ***хойр паар шеемг бееләе*** *авад һарч, бийдән авсн деерән, залуһан бас мартсмн уга. – Илюмжинов Н.*; *Завхоз ик шар авдр уудлад, дотр өмсдг киилг шалвр хойр, деер өмсдг цемгн киилг шалвр хойр,* ***нег паар башмг*** *бәрҗә гиһәд, тоолҗ бичәд, Батад теврүлв. – Эрнҗәнә К.*

паарлх [паарылхы] *хошадлх* объединять по два, спаривать (*в упряжку*); ***цар паарлх, мөр паарлҗ татх***

падрх [падырхы] 1) *дәрвкәд шатх, зальтаһар шатх* пылать, гореть жарким пламенем, вспыхивать; ***модн падрад шачана***; ***зул унтрхасн өмн падрдг*** *– улг.*; *Дарунь, ик самолёт унсн һазрт, сарсасн барата ик һал деегшән* ***падрад одв****. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. асх, асч шатх* разгореться (*о глазах*); *Цааранднь болхла,* ***хойр нүднь һал падрад****, олн зүсн аальта юмс үзгдәд, элк хатад инәсн, экрәд чишкәд уульсн болад йовв. – Сян-Белгин Х.*; 3) *шилж. бадрх* вспыхивать пламенем, пылать; ***билгин заль падрх***; *Пролетарск делкән революцд* ***падржҗ*** *зальчн улах! – Эрнҗәнә К.*

панр [паныр] *шам* фонарь; *Ик удан болсн уга, бор өрмг көдрсн,* ***шаталһата*** *панр һартан бәрсн хар сахлта ик хар орс һарад ирнә. – Эрнҗәнә К.*; *Зула Манджиевна гертән удан боллго,* ***панран авад****, нохаһан көтлҗ авад, хошаһан темцәд һарв. – Бардан Э.*; *Балһсна харңһу уульнцар* ***панр тәвәд,*** *канализац ясх болн нань чигн төрмүд босхҗ бәәнәвидн. – Хальмг үнн*

парвлян *юм һарджҗ заллһна һазр* правление; ***колхозин парвлян***; ***Колхозин парвлян*** *Батад шатагдсн ажрһин тохм цевр цуста алтн һалзн дааһ унулҗана! – Эрнҗәнә К.*

пард 1) тачкнҗ һарсн ә дуралһн *звукоподр. треску*; ***пард гиһәд һал шатв***; 2) юмнас икәр әәсиг медүлсн айлг үг *межд. выражает внезапный испуг*; ***генткн дотрм пард гиһәд одв***; *Нә, энчн буута күн гиҗ санад,* ***зүркм пард гиһәд одв****. – Сян-Белгин Х.*

патьр *күн, әмтн бәәдг бәәр* квартира; ***шин патьр, хуучн патьр, эврә патьр, салу патьр, патьрин көлсн (мөңгн), патьр өгх, патьр авх***; *Маднд эн герт* ***һурвн өрәтә патьр өгв****, эн ончта өдриг мадн кезәд чигн мартшговидн. – Хальмг үнн*

патьрлх [патьрылхы] *патьрт бәәх* квартировать, жить на квартире; *Би Врубель гидг уульнцд 12-гч герт* ***патьрлҗ бәәнәв****. – Эрнҗәнә К.*

пә *ямр нег кергт орулсн хүв мөңгн* пай

петнә *заһс бәрдг шүүгүлин тулг һасн* петина (*упорный кол невода*)

пешнә *мөс цокжң хамхлдг зевсг, чичүр* пешня, лом

пиив [пииве] *арва, хмель үрһмлар нержң, әркин ок немжң кесн шар өңгтә ундн* пиво; ***хойр шил пиив***

пиигх [пиигхе] 1) *шиигх, сиигх* шипеть, издавать свист, свистеть; 2) *көөрх* бахвалиться

пилгх [пилгехе] 1) *бульглад буслх, шальжңнх* кипеть, бурлить; 2) *юмн элвг-делвг, дала-нала болх, шальгад бәәх* быть в изобилии; *Эдлх теҗәл хамгнь элвг болҗ* ***пилгнәл***. *– Инҗин Л.*

пилд генткн күнд юмн киисн, унсн ә дуралһн *звукоподр. падению чего-л. тяжёлого* шлёп; ***пилд гиһәд унх***

пирс *миисиг хөрҗ көөхд келдг айлг үг* брысь

пиш юмн хаһрад тачкнсн ә дуралһн *звукоподр. взрыву*; ***пиш гих, таш-пиш гих***; *Буля Батан бәәдл үзчкәд, тесч чадад,* ***пиш хаһрад*** *инәв. – Эрнҗәнә К.*; *Эн уульсн дууһинь бууһин ә улм сүрдәһәд,* ***таш-пиш хаһрад йовв***. *– Сян-Белгин Х.*

пол *гер, бәәрн дотрк девскүр* пол; *харһа* ***модн пол, шавр пол, чолун пол, пол тәвх; Пол деер*** *олн зүсн намчта, барта цоохр кевс эңднь делгәтә. – Эрнҗәнә К.*

помпах [помпахы] *бомбах, чомпах* быть круглым и пухлым, выпуклым; *Терүнә хөөн, зөвәр болад, герин эзн залхурсн, ачрхсн бәәдлтә әрә көндрәд,* ***помпаһад*** *һарч ирв. – Балакан А.*

помпһр [помпһыр] *бомбһр, чомпһр* выпуклый

пө, **пө-ө** алң болх, бахмж төрх цагт келдг айлг үг *межд., выражающее удивление, изумление, восхищение* ой, ай, о-о; ***пө, би ю һарһсн энв****?* ***пө-ө, мууха халун болҗахмб****!* ***Пө-ө****, эдн басл әвртә нертә улс болна билтәл. – Эрнҗәнә К.*; ***Пө,*** *мини әәмг алвт ишм өнр-өсклң болхви. – Хальмг туульс*

пөөгр *гер дотран, пол дор гүүнәр һазр малтад, юм хадһлхар кесн бәәрн* погреб; *Киитрүләч уга болҗах учрар үвлднь Ижл һолд тогтсн мөс*

белдәд, олн зүсн препаратмудыг ***пөөгрт*** *бәрдг бәәсмн. – Хальмг үнн*; *Сиврин әмтн боднцг хадһлдг* ***пөөгрән*** *гер дотран, пол дор малтж кецхәнә. – Илюмжинов Н.*

пуд *чиңнүрин кемжән, күндәрн 16 кг* пуд; ***пуд һуйр***, ***пуд өдмг***; *Аяртнь нәәмн* ***пуд просас*** *үксн мөрән сольчкад, залу эмәлән үүрч авад, йовһар хәрв. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***пуд давс идх*** *хамдан бәәһәд, нег-негндән итклтә болх* хорошо и давно знать друг друга; *Эврән йир сәәнәр меддг, хамдан* ***пуд давс идсн*** *күн гидг үлгүрәр, итклтә күн энүнд кергтә болжана. – Илюмжинов Н.*

пудлх [пудылхы] *пудар чиңнүрдх* взвешивать пудами

пурдаг *ялмна нүк халхлдг бичкн довң* пурдак, бугорок (*закрывающий вход в норку тушканчика*); ***ялмна пурдаг***

пурдаглх [пурдагылхы] *нүкән халхлад, пурдаг кех* образовать пурдак (*бугорок над норой тушканчика*)

пуф му үнр һарад, җигшхд келдг айлг үг *межд., выражающее отвращение*; ***пуф, яһсн мууха үнрв***

пүрвә *долан хонгин тавдгч өдрин нерн* пятница; ***пүрвә өдр***

пүрглһн [пүргелһен] 1) *шора-тоосн бүрглһн* кружиться (*о пыли*); 2) *шилж. шальшлһн, дала үг келлһн* болтовня

пүргүлх [пүргүлхе] 1) *шора-тоосн бүргх, хурлзлх* вихриться, кружиться (*о пыли*); ***салькн көдләд, шора-тоос пүргүлв***; 2) *шилж. шальших, дала үг келх* болтать; ***пүргәд кесг юм келх***

С

саавг [саавыг] *зоол. эцн, хатмл, турңха (гөрәсн)* тощий (*о сайгаке*)

саагдх [саагдыхы] *болзгнь хооран саах* отсрочиваться, откладываться; *Көвүн күүкн хойрин хоорнд зәңг оруллһна керг темдг уга болзгт* ***хооран саагдад бәәв***. *– Илюмжинов Н.*; *Олн зүсн учрар больницг бүклднь эдлврт оруллһн* ***хооран саагджана***. *Олыг соньмсулжах марһан долан хонг өмн эклх зөвтә билә, зуг Элстд*

учрсн теңгрин аюлас көлтә хәрү ***саагдв****. – Хальмг үнн*

саад *юм кехд учрдг саалтг, саад-тотхр, боомт* препятствие, затруднение; ***саад болх, саад-тотхр болх, саад учрулх***

саадг [саадыг] I *нумин сумна гер* колчан (*для стрел*); *Үүдн эңтә көк кивр* ***саадган авад****, Агсг Уланарн мордад, һал үдин аңхунд күцәд ирв. – Җаңһр*; ***Саадгин сумн*** *бәәхинь адуч медв. – Бадмин А.*; ***Саадг, нуман*** *нурһндан үүрн, сүртә үлдән һартан гилвкүлжә. – Хальмг үнн*

саадг [саадыг] II *саалһулад үсән өгчәх* дойный; ***саадг үкр***

саадго *саалтго, саад-боомтго* беспрепятственный

саадта *юм кехд учрдг саалтгта* мешающий, чинящий препятствия

саак [саакы] 1) *одак, аанан саак* тот самый, тот же; *Җаңһр махан чанҗ бәәтл,* ***саак эмгн*** *орад ирв. – Җаңһр*; ***Саак ормдан****, саак кевәрн махлаһан авад зогсв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *одак кевтән, тер кевтән* по-прежнему; *Энтл хан* ***саак кевтән*** *цуг алвтыннь цецн ухата улс цуглулна. – Хальмг туульс*

сааһһн [сааһһын] *көк шувтрҗ, үс һарһҗ авлһн* доение, дойка; ***асхн сааһһн, һарар сааһһн, үкр сааһһн***

сааһх [сааһыхы] *сааһһҗ бәәх* доиться; ***сааһдго гүн***

саалин 1) *саадг, сааһдг* дойная; ***саалин үкр, саалин мал***; *Иргчдән мана эдл-ахун* ***саалин үкрмүдин*** *тонь өсхмн. – Хальмг үнн*; 2) *үкр саадг (хаша, бәәрн)* помещение (ферма), где доят коров; ***саалин малын ферм***; *Ода эн энд, саальчнр дунд, теднә шууга, ниргсн чаңһ инәд соңсад,* ***саалин малын фермд*** *орҗ ирв. – Илюмжинов Н.*

сааллтг [сааллтыг] *саад, боомтг* препятствие, преграда, помеха; барьер; ***саалтг болх***; *Хурта-чиигтә цаг урһц хуралһнд, тәрә хуралһнд* ***саалтг болна****. – Сян-Белгин Х.*

сааль I 1) *үсн, цаһан идән* молоко и молочные продукты; ***зун цаг – сааль, үвл цаг – кеел*** *– цецн үг*; 2) *саам үсн* молоко разового удоя; ***сааль иктә, сааль сәәрулх***; 3) *саах үкр* дойная корова; ***сааль белдхәр сав белд*** *– цецн үг*

сааль II *аң йовдг җимд тәвдг нууцин зевсг* лук-самострел; ***сааляр аң аднх***

саальч [саальчи] *үкр сааг күн* доярка, дояр; *Цаһан* ***саальч болад****, сән нер зүүһәд, нутгин хургт одад, өмскүл өмсч ирв. – Эрнҗәнә К.*

саам I *нег саасн үсн* разовый удой *(надой)* молока; ***нег саам үсн***

саам II *цаг, кем* период времени; *Одахн, көдлмшин халхар йовсн кемлә, Николай Каруевлә* ***харһх саам*** *учрв. – Хальмг үнн*

саам III 1) *юмар наадхин болзг* кон; ***нег саам наадх***; 2) *юмар наадхд тәвдг мөрә* то, что ставится на кон; *Энчн* ***саамин тулм алтар*** *нааддг наадн. – Җаңһр*

саарл [саарыл] *көк-бор (мөрнә зүсн)* сивый (*о масти лошади*); ***көк-саарл мөриг оосрлҗ эс болҗ, суха иштә маляг бәрҗ эс болҗ*** *– тәәлвр.* (**чон**, **моһа**); *Сайг сәәхн* ***саарлиннь*** *сәәр деернь өсләв. – Хальмг дуд*

саармг [саармыг] 1) *эр эм хойрин белг-бектә* человек с признаками обоего пола, гермафродит; ***саармг күн***; 2) *йилһвр уга, маһдта юмн что-л.* неопределённое, сомнительное; ***саармг юмн***

саасадх [саасадхы] *байрлх* испытывать радость, радоваться; *Әмтн зог кеһәд келсиг цугинь үнн гиһәд* ***саасадад****, көөрәд йовна. – Дорҗин Б.*

саата *күнд күүкд күн, гестә, олзта* беременная; *Ода* ***саата күүкд улсин тетклһн*** *ясрҗ, нилхд олар төрх гиҗ сангдна. – Хальмг үнн*; ***Саата бәәсн Булһн*** *һарх үрәрн залуһан байрлулхар седҗәнә. – Җимбин А.*

саатуллһн [саатуллһын] 1) *бичкниг бүүвәллһн* убаюкивание; 2) *төвкнүллһн* успокаивание

саатулх [саатулхы] 1) *бүүвәлх* убаюкивать, развлекать (*ребёнка*); ***күүкд саатулх***; 2) *төвкнүлх* успокаивать; *Киитнд удан йовх күүнд эрк биш нөөрнь күрдгчн, муурсн күүнә* ***цогцинь тер саатулад****, аштнь үклин мөңк нөөртнь орулна. – Илюмжинов Н.*

саатх [саатхы] *күндрх, гестх* забеременеть, зачать; *Тиигәд йисн җил болчкад,*

***Манҗин гергн саатад**, эдн күүкдтә болв. – Доржҗин Б.*

саатхлһн [саатхылһын] *күндрлһн, гестлһн* оплодотворение; беременность

саах [саахы] I *көкиг шувтрҗ, үс һарһҗ авх* доить; ***үкр саах**, **гү саах**, **шинкн саасн үсн***; *Хаврин эмнг гүүдән **саахар** эргҗ йовад... – Җаңһр*; *Эмгн хойр үкрән **сааһад**, туһлмудан зеләсн уйчкҗ. – Эрнҗәнә К.*

саах [саахы] II *керг, болзг хооран саах* отсрочивать, переносить, откладывать; ***хургин болзг саах***; *Болв би олна төлә эврәннь кергән **хооран сааһад**, тер кергән күцәвв. – Эрнҗәнә К.*

саахна *саахнда* недавно; *Чи чаһр сән гиҗ **саахна** таасчалч, мини хүв цугтнь уухар седлч. – Эрнҗәнә К.*

саахнда [саахында] *саахна, минь одахн* недавно; ***би саахнда ирләв***; *Һаран хәләхләнь, **саахнда** атхулсн альчур бәәнә. – Сян-Белгин Х.*

саб-саб *хош.* 1) шуугсн салькна ә дуралһн *звукоподр. порывам ветра*; ***Саб-саб гисн** сальк татад... – Җаңһр*; 2) юм сорҗ шимснә ә дуралһн *звукоподр. посасыванию трубки*; ***Суруласнь саб-саб гиһәд,** утан һарчахш. – Эрнҗәнә К.*

сав [савы] *аан-сав, савсаңх* посуда, сосуд; ***шаазң сав, шил сав, модн сав***; ***әрк савасн бишңкинь эвддг** – цецн үг*; *Бешин өөр эрс дахулад кесн зурһан давхр тәвц деер **олн зүсн сав-саңх** гилилдәд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

сава *ноос савҗ цокдг нәрхн модн* палочка (*шерстобитная*); ***саваһар ноос савх***

савадх [савадхы] *сонючлх* проявлять любопытство, любопытствовать

сава уга 1) *тесвр уга* нетерпеливый; ***сава уга ноха сард хуцдг** – цецн үг*; 2) *тоолвр уга* необдуманный; *Ода сурһульдан кинәд суух күүнд эс болх бичг **сава уга бичәд,** саалтг болад керг уга гиҗ саннав. – Эрнҗәнә К.*

савг [савыг] *хажуньө өргәтә бичкн күрзин бәәдлтә кергсл* совок; ***хог-бог хурадг савг***

савһр [савһыр] 1) *арвасн* взъерошенный, растрёпанный *(о волосах, шерсти)*; ***савһр үсн***

(ноосн); *Салькн җөөлн сәәхн альхарн* ***савһр толһаһинь*** *илнә. – Көглтин Д.*; *Өмнән идшлж йовсн хөөдәс ик сүүлтә,* ***савһр нооста*** *хальмг хө көөһәд, барун ар көләснь авад, зүн ар көлднь көләрн дегә өгәд оркв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *саглр* раскидистый; ***савһр модн****; Ахдү олн болхла, салата* ***савһр модн мет,*** *седкл таварн. – Хальмг үнн*

савилһх [савилһехе] *арвалһх* взъерошить, растрепать, взлохматить; ***үсән савилһх***

савих [савихе] 1) *арвах* быть взъерошенным, растрёпанным; ***Сависн нооста*** *хөөнә арсн махлань далҗиж одсн бәәнә. – Доржҗин Б.*; 2) *шавших* быть развесистым, густым (*напр. о траве*); *Соляд ишксн ишкдл болһнас* ***сависн өвснә*** *сармтрсн цаһан мөңгн чиг сегсргдж унад, көлврж ишкгднә. – Эрнҗәнә К.*

савл [савыл] *хууч. бәрүлтә ааһ (онц зөвтә, эрк дархта улс эдлдг)* чашка с ручкой (*для привилегированных*)

савлх [савылхы] *савд юм кех (ус, цаһан идә)* наливать, вливать в сосуд (*молоко, молочное изделие*); класть в сосуд

савң [савың] *юм уһахд керглдг тоот* мыло; ***түрң савң, кир-нуһудын савң***; ***савңгин хәәрцг, савңгин көөсн***; *Цаһан Батан авч йовх юмсуд белдв: һар уһадг* ***түрң савң****, шүд арчдг щётк, ам-хамр арчдг альчурмуд, дотр өмсдг илүрдәтә киилг шалвр хойр... – Эрнҗәнә К.*

савңдх [савыңдыхы] *савң түркж уһах* мылить, намыливать; ***бийән савңдж уһах, һаран савңдж уһах***

савңта [савыңта] *савң урсхсн* содержащий мыло, мыльный; ***савңта усн***

савр [савыр] 1) *хумсн* когти; ***бүргдин савр, миисин савр, аюһин савр***; 2) *аң-адусна савр, мөч* лапы, конечности *(животных); Дөрвн хар* ***саврарчн*** *зулын цөгц кел уга бәәхн угав. – Җаңһр*

саврдх [савырдыхы] *саврарн шүүрх, саврарн базһх* вцепиться когтями, бить лапой

сав-сарх [савы-сархы] *хош., цугл. сав-саңх* посуда; ***цәәһә сав-сарх***; *Хойр күүкн* ***сав-сархан ахулад****, гер дотркан ясад, өңг һарһад орксн бәәдл һарв. – Эрнҗәнә К.*

савх [савхы] 1) *савҗ цокх* стегать, трепать, бить; ***ноос савх***; 2) *шавдж цокх, шавдх* раскачиваясь, ударять, стегать своей верхушкой (*о дереве*); *Урһсн ут зандн модн* ***ораһарн савҗ*** *һаңхв. – Жаңһр*

савхд [савхыд] *дееснә үзүр* конец верёвки

саг 1) *болһамҗ, саглмҗ* осторожность; осторожный; ***саг бәәх***; ***сарсхр тавгта, саг ишкдлтә*** *– тәәлвр.* (**мис**); 2) *саг-сергг* бдительность; ***Саг эс бәәсн учрар*** *түүмр шатсн һурвн йовдл темдглгдв. – Хальмг үнн*; ***Саг-сергг бәәлһән*** *агчмд чигн сулдулх зөв угавидн. – Дорҗин Б.*

сагар *болһамҗтаһар, саг-серггәр* осторожно, бдительно; *Нанла хамдан бәәсн әмтн, НКВД-н спецлагерьмүдт суулдад һарсндан, ик зовлң, түрмиг үзсндән,* ***йир сагар бийән бәрҗ****, нег-негндән итклго, кү харлдг бәәдлтәһәр бәәдмн. – Илюмжинов Н.*

сагллһн [саглылһын] *саг-сергг бәәлһн, сагллт* осторожность, бдительность

саглр [саглыр] *сарвһр* развесистый, раскидистый; ***саглр модн – уулын чимг, сәәхн күүкн – герин чимг*** *– улг.*

саглрх [саглырхы] 1) *сарвһр болх* быть развесистым, раскидистым; 2) *нигт саглр болх* быть густым и пушистым; *Тер сәәхн үзмҗ тег дундан, кеерсн найн нәәмн күклтә күүкн мет нәәхләд,* ***саглрсн болна****. – Сян-Белгин Х.*

саглх [саглыхы] *саг бәәх, саг-сергг бәәх, болһамҗта бәәх* остерегаться; *Эн дару-дарунь теңгр тал хәләнә, хәләцәрн теңгриг* ***саглсн бәәдлтәһәр*** *эргүлҗ ширтнә. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***саглгч темдг*** предупредительный знак

сагса *бузав., дөрв.* 1) *бор зарм* греча, гречиха; 2) *бор зармин хаш* гречневая каша

сагсг [сагсыг] 1) *арвһр, сагсһр* косматый, длинношёрстный; ***сагсг девл***; 2) *зурһан сар болсн хурһн* шестимесячный ягнёнок (*мясо которого считается особенно нежным и вкусным*); ***сазн заһсна мах иддгән уурад, сагсг хурһна мах иддг болвч*** *– амн билг.*; *Неҗәд* ***сагсг хурһд*** *мөрндән дүүрәд авад ирдг бишив. – Эрнҗәнә К.*

сагсhр [сагсыһыр] 1) *сагсг (үсн, ноосн)* косматый, лохматый (*о волосах, шерсти*); 2) *саглр (модн)* ветвистый, раскидистый (*о дереве*)

саг-сергг [саг-сергег] *хош. болһамж, саг* бдительность; бдительный; ***саг-сергг харул***

сагсих [сагсихе] *арвах (үсн, ноосн), саглрх* быть косматым, лохматым; взъерошиваться

сah: **бah-сah** *хош. баахн, бичкн, җиҗг* немножко; *Эдн **бah-сah** эд-тавр хулддг улс, лавксин эзд, булкс хулдачнр, фермермүд билә. – Илюмжинов Н.*

сahг [сahыг] *мөрнә турун деерк багла үсн* пучок волос, щётка (*на ноге лошади*); ***Сahг** дөрвн туруһарн дөчн йисн хонга һазрт гүүхән санв. – Җаңһр*

садв [садыв] *эмн. н. хорха садвин гем* туберкулёз; ***садвта күн, оошкин садв, ясна садв***; *Тер хургтан хуучна үлдл, **хорха садв гемин** көтлвр болсн камзол, шиврлгән һалд шатах болҗ шиидүвидн. – Эрнҗәнә К.*; *Гүүнә чигән чигн әмтнд ик тусан күргнә, нег үлү **садв гемтә улс** энүг ууҗ, бийән эдгәнә. – Хальмг үнн*

садвта [садывта] *садв гемтә* больной туберкулёзом, туберкулёзный; ***садвта күн***

садн [садын] *элгн, элгн-садн* родня, родственники; ***өөрхн садн, эцкин садн**; **сән бәәхлә – садн олн, му бәәхлә – дәәсн олн** – үлг.*; *Та хойриг хөвәрн учрсн **хойр садн** болхмн гинә. – Эрнҗәнә К.*

садрг [садрыг] *бөөрг, сала, җалһ* овраг, буерак; *Иҗлмүдәсн салад, альк **садргт орҗ** туһлснь медгдхш, хойрдгч өрүн хәәҗ йовна. – Куукан А.*

садрха [садырха] *хамрин көндә* носовая полость

садта *элгн-садта* имеющий родню, родственников; ***садта күн җирһдг, салата модн бүчрлдг** – үлг.*

сажх [сажхы] 1) *сегсрх, гүвх* трясти, вытряхивать; отряхивать, смахивать (*пыль*); ***хормаһан сажх, махлаһан сажх***; *Күүкнә һазрахн худ эмгән дуудҗ авад, өлктә-цацгта цаһан шалвринь **һурв сажад** өмскәд, ик инәдтә байр болдг. – Хальмг үнн*; 2) *заңһад сегсрх* мотать головой, рукой; ***һаран сажх, толһаһан***

сажх; *Эмгнь сүрджәх бәәдлтәһәр зугл* ***һаран сажад****, уданар татж яхлад, орндан орж кевтв. – Илюмжинов Н.*

сазн [сазын] *ик-ик хачрста әмтәхн усна заһсн* сазан; ***сазна шөлн, сазна толһа***; ***сагсг девл дулахн, сазна махн әмтәхн*** *– үлг.*; *Маңһдур заһсчин сән Өдр, цуув, ботаха,* ***сазн*** *– цуһар икәр бәргдтхә! – Хальмг үнн*

сай *үндсн тоолгч нерн, сай гидг то* миллион; ***сай арслң мөңгнә ору***; *Төрскн һазран деермчнрәс харсхин төлә бидн* ***арвад сай*** *әмәрн шордцхаввидн. – Илюмжинов Н.*

сайг *җора йовдл* иноходь (*мелкая*); ***сайг мөрн***; ***сайг сәәхн саарлиннь сәәр деер өсләв*** *– амн билг.*

сайглх [сайгылхы] *җоралх* идти мелкой иноходью; *Тиигж күүндәд, неми цергин түрүн даалһвр күцәхәр Салькна Анж* ***сайглад һарад одв****. – Нармин М.*

сакман 1) *хөн малын төл авлһна гүргү цаг* время приёма приплода ягнят; 2) *хурһдын сүрг хәрүллһн* выпас молодняка; *Өмнән зөвәр ууҗмд йовх улс,* ***сакманд*** *сән килмһә көдләд,* ***хойр сакман*** *хәрүлж бәәх Бувала мендлж йовх кемиг дүңнәд медв. – Сян-Белгин Х.*

сал *усар йовулхар негдүлж батлсн мохлцг модд* плот; ***сал деер йовх***; *Чулым йоста гидг көдлмшч һол бәәсмн, энүгәр* ***сал деер*** *ө-модна леспромхозмудас төвргг бахнс күрггдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

сала I *садрг, сала-судл, җалһ* балка, ложбина, лощина; *Савһр хоңһран унчксн залус* ***сала-судлынь*** *керчж довтлдв. – Нармин М.*

сала II 1) *һарин хурһн хоорндк зә* расстояние между пальцами; ***салаһарнь хорһн, тосн һооҗж, сахларнь әәрг, чигән һооҗж бәәтхә*** *– амн билг.*; 2) *юмна салвр* разветвление, развилина, развилка; ***хаалһин сала, һолын сала***; ◊ *зоол.* ***сала турутн*** *ац турута мал адусн* парнокопытные

сала III *бүчр, ац* развилина; ***салата модн***; *Ах-дү олн болхла,* ***салата савһр модн мет,*** *седкл таварн, чеежңь у, маңнань тиньгр, маңнадан нар урһаж бәәдг. – Хальмг үнн*

салавч [салавчи] *эркә хурһан дунд, хумха хурһна хоорнд орулҗ, нудрман үзүлх* кукиш, фига; ***салавч үзүлх***

салавчлх [салавчилхы] *салавч үзүлх* показывать кукиш, фигу

салалх [салалхы] 1) *ацлх, бүчрлх* ветвиться, разветвляться; ***салалҗ урһх***; 2) *нилх, шин бүчр һарх* пускать отростки, ростки; ***салалҗ урһх***

сала-сартг [сала-сартыг] *хош. садрг, сала-судл, җалһ* балка, овраг, ложбина

салвах [салвахы] *үсән салвлулх* распускать волосы; *Удан унтад* ***савсиһәд, салваһад****, бийән маажҗад, үргләд бәәхләнь, залху, татвр уга гиһәд һолдг билә. – Эрнҗәнә К.*

салвлх [салвылхы] *үсән арвалһх* растрепать волосы; ***үсән салвлх***

салвр [салвыр] *юмна сала* отрасль *чего-л.*; ***селәнә эдлахун салвр***

салвру [салвыру] *усн орсн һазр, царң* заливной луг

салврх [салвырхы] 1) *тасрх, шуурх (хувцн)* рваться, быть оборванным; *Мормаш аавин дүрнь дегд му билә: энүнә* ***салврҗ шуурсн*** *девлин өрәлдән күрч тасрсн ханцнь унҗсн бәәнә. – Илюмжинов Н.*; 2) *салврад тарх (утан, үүлн)* рассеиваться (*о тучах, дыме*); *Тенднь күнд зенитн сумд хаһрад,* ***хар утань салврад****, тарад одсн бәәсмн. – Илюмжинов Н.*; 3) *үрәд тарх, нурад унх* развалиться; *Лавкин көдлмш далаһар* ***салврад*** *одх уга. – Доржҗин Б.*

салврха [салвырха] *салврсн, шуурсн, шуурха* рваный, порванный; ***салврха хувцн***; *Мана цугтанмдн һазак дүр йир му билә, муурч көшсн, толһан үсн урһсн,* ***шуурха-салврха хувцта****, тесркә-элңкә һосн-башмгта йовлавидн. – Илюмжинов Н.*

салг [салыг] *заһс аңнлһна керг-үүл* промысел (*рыбный*); *Заһсчнрла хамдан Булда кесг дәкҗ* ***заһсна салгт*** *хол теңгст һарч йовсмн. – Илюмжинов Н.*

салһх [салһыхы] *аңглх, йилһх* разнимать, разделять, разлучать; отделять, отнимать; ***көкнәс салһх***; *Өргәд, буурласнь* ***салһад авб****. – Җаңһр*;

Эн алднас нег чиган ***кү салһж*** *йовулх улс бишвидн. – Эрнҗәнә К.*

салдах [салдахы] 1) *көшәд, махмуд сулдх* быть в изнеможении, в состоянии переутомления; *Махмуднь агчмин дунд* ***салдасн болад****, нөөрнь күрәд, цогцнь цуцрсн болад одв. – Нармин М.*; 2) *сунад кевтх* лежать неподвижно, растянуться

салдг [салдыг] *салһж болдг* разборный; разводной; ***салдг гер, салдг тагт***

салдһр [салдыһыр] *сулдр, цуцрсн, көшсн* усталый, утомлённый

салдрһ [салдырһы] *хазар, ногт дорахур орулад торһсн сур бүч* ремённая застёжка (*под уздой*)

салдс *цергч, дәәч* солдат; солдатский; ***салдсин бүс, салдсин кирз һосн, салдсин өрмг***; *Эн даалһвр күцәҗ йовад,* ***баатр һурвн салдс*** *әмәрн шордцхав. – Илюмжинов Н.*

саллһн [саллһын] 1) *салҗ һарлһн, саллт* разлучение, разлука; ***Үүрмүдтәһән болн Марияла саллһн*** *амр биш болв, зуг Болле авсн шиидврән сольсмн уга. – Илюмжинов Н.*; 2) *юмна саллт, саллһн* ответвление, развилка; *Селәнә захд* ***хаалһин саллт*** *харһв. – Балакан А.*

салм *морһ.* 1) *мазут тосн* мазут; 2) *дәврхә, мокн* смола; смолистый; ***салмта модн***

салмдх *морһ. мазут тос түркх, салмлх* смолить; ***салмдсн оңһц***

салнцг [салынцыг] *тавдгч үйин өвк, уңг-җитх* предок (*в пятом поколении*)

салң [салың] 1) *татвр уга, бузр* неопрятный, неряшливый; ***салң күн***; *Самһа* ***салңгиг*** *олад, саналдад шуукрад йовна. – Калян С.*; 2) *самһа* небрежный, халатный; нерадивый; ***салңгар көдлх***

салсн [салсын] *төрүллһнә хөөтк усн, ург эргндк усн* родовые воды, околоплодная жидкость

салтр [салтыр] I *нәәмдгч үйин өвк, уңг-тохмин үлдл* потомок в восьмом поколении; *Тер мет* ***хальмг хаана салтр*** *принцесс Сувса бас мана таңһчин һәәхүлд ирв. – Хальмг үнн*

салтр [салтыр] II *шалтг, учр, учр-шалтан* повод, причина; отговорка

салу *онц* отдельно; отдельный; ***салу сүрг мал****; Нарма бөл көвүтәһән* ***салу хошт*** *көдлнә. – Хальмг үнн*

салу-салу *хош. онц, онц-онцдан* в отдельности (*о каждом*); *Нам нег герт бәәдг улс* ***салу-салу телевизор*** *хәләдг йовдл өдгә цагт хара биш харһна. – Хальмг үнн*

салх [салхы] 1) *хаһцх* расходиться, расставаться; ***гергнәсн салх, тер хойр салж***; *Гернзл Жирһл хойр эндр* ***салад йовхиннь*** *өмн сүл асхн хорадан хоюрн хонҗана. – Эрнҗәнә К.*; 2) *салад һарх, онцрх, әңгрх* отделяться, отставать, отбиваться; ***сүргәсн салсн гөрәсн әәмтхә*** *– үлг.*

салч [салчи] *сал мод усчхадг күн* сплавщик (*леса*), плотовщик

салшго 1) *нег-негнәсн хаһцшго* неразлучный; ***салшго иньгүд***; *Иҗлдж одх, седклән медлцсн* ***салш уга хойр амрг болхт****, сө намаг хәәһәд керг уга гиһәд, инәһәд Батан толһа илв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тасршго бат* неразрывный; ***салшго залһан***

сальквч [салькывчи] *сальк орулдг бичкн терз, цонх* форточка

сальклх [салькылхы] *салькн үләх, салькн көдлх* дуть (*о ветре*); ***эндр салькляҗана***

салькн [салькын] 1) *аһарин урсхул* ветер; ***хүү салькн, хар салькн, шуурһн салькн, халун салькн, киитн салькн***; ***салькн көдлх, салькн тогтнх, сальк өрх, сальк урудх***; ***салькн хурдн, салькнас санан хурдн*** *– үлг.*; *Соңссн хамгтнь сержңнсн* ***сөөһин салькн****, солңһтрсн сарин герл хойр герч болв...– Эрнҗәнә К.*; 2) *салькна күчәр көдлдг* ветряной; ***салькн тееврм***; ◊ ***салькнд һарх*** *аһарт һарад сергх* выйти на свежий воздух, прогуляться на свежем воздухе

салькнго [салькынго] *салькн уга* безветренный (*о погоде*)

салькта [салькыта] *салькн көдлсн* ветреный, с ветром; ***Сер-сер гисн салькта****, бүрбүр гисн хурта Бумбин орн болна. – Жаңһр*

сам *үс самлдг кергсл, шүүр* гребень, гребёнка; расчёска; ***самла әдл сегркә, сарла әдл төвргг*** *– тәәлвр.* (**тергнә төгә**);

Өрчиннь бичкн даһмас ***өвр сам*** *һарһҗ авад, өрвәҗ одсн толһаһан самлв. – Эрнҗәнә К.*

саман *бог-шег, солом шавр-та холяд кесн тоосх* саман (*кирпич из глины и соломы*); ***самаһар бәрсн гер***; *Бата хойр әңг болҗ одсн* ***саман*** *эргүләд, дуһрулад, хәләҗәһәд, хомһл заагт хайчкад... – Эрнҗәнә К.*

самбр [самбыр] 1) *юм бичҗ зурхд керглдг хавтха* доска (*грифельная*); ***самбр деер бичх***; ◊ ***Күндллһнә самбр*** *нүүрләчнрин зургта, теднә нернь бичәтә самбр* Доска почёта

самһа *салң* беспечный, нерадивый; ***самһа му нөкдәс хол йовх кергтә*** *– үлг.*; *Теднә хувц-хунртнь* ***самһа бәәдл бәәхнь*** *илдҗ медгдв. – Илюмжинов Н.*

самһн [самһын] *хая наста күүкд күн, эмгн* старая женщина, старуха

самлур *мөрнә үс самлҗ цеврлдг төмр шүдтә кергсл* скребок, скребница (*для чистки лошадей*)

самлх [самлхы] 1) *үс, ноос самлҗ шүүрх* чесать, расчёсывать, причёсывать; *Цаста эмәһәд, төр эс медсн болад, үсән* ***самлад*** *зогсв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *мааҗурар устг өвс самлҗ ясх* оправлять граблями, очёсывать (*напр. стог сена*)

самнр [самныр] *шаҗ. сәкл* нравственный обет

самнрта [самнырта] *сәкл авсн, сәклтн* принявший обет; *Увшин* ***самнрта Ольда*** *онц цевр-цеерәр бийән бәрәд, олн дунд күндтә болдмн. – Доржин Б.*

самрх [самырхы] *шалдрң юм шанһар утхҗ авад, дееррәс хәрү кех* мешать, перемешивать; ***цә самрх***; *Эзн эмгн хуучн сурсн авъясарн хату һазрт өвдгәрн чөклҗ сууһад, көк мисктә* ***улан зандн цәәг зөв эргүләд самрад****, өвгндән түрүләд кечкәд, дарунь Бадм ма хойрт цә кеҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*

саму *диг-даран уга, эктолһа уга, үүмән* беспорядок, смута; ***саму тархах, саму цаг***

санаһар *ухан-санаһар, ухан-тоолврар* по своему желанию; *Мана* ***санаһар****, хальмг күн болһн төрскнч седклән медүләд, эврә келән,*

сойлан, заң-авъясан өргжүлх сана зүүх зөвтә гиж сангдна. – Хальмг үнн; ◊ ***сән күн санаһар*** *мел дигтә цаглань орад ирх* прийти в самый нужный момент, лёгок на помине; ***Сән күн санаһар гиж,*** *хальмг улс келдгәр тер көвүн ирсн болҗана. – Амр-Санан А.*

саналдх [саналдыхы] 1) *саначрхх* вздыхать (*тяжко*); *Герин эзн гергн, хая* ***утар татад саналдад****, хая буру хандад, дун уга бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *седкл зовх* душевно переживать; *– Аш сүүлднь эн бийнь Францд уга-яду бәәдлд, түрү-зүдүд өңгрв, – гиж* ***уйдлһтаһар саналдад****, эн келв. – Илюмжинов Н.*

санамр [санамыр] *тогтун, төвкнүн* спокойный; спокойно; ***санамр бәәх, санамр суух***; ***сохр күн санамр*** *– цецн үг*; *Эднә көдлмш амр биш,* ***санамр*** *суудг цаг уга. – Хальмг үнн*

санамрдх [санамырдыхы] *тогтнх, төвкнх* успокаиваться; *Күцәсәрн* ***санамрдхмн биш****. – Балакан А.*; *Эн дууг соңсхнь* ***санамрдад****, уудьвр һарна. – Хальмг үнн*

санамсрго [санамсырго] *ухаллго, тоолвр угаһар* необдуманно, опрометчиво

санан 1) *ухан, санан-серл* мысль, дума, размышление; ***ик санан****,* ***сән санан****,* ***му санан***; ***экин санан – үрнд****,* ***үрнә санан – көдәд*** *– цецн үг*; *Хойр җил хооран эврә керг эклх* ***санан*** *үүдәд, эн салониг секвидн. – Хальмг үнн*; *Хамгин ик хүврлт, хамгин һәәхмҗтә шинрлт әмтнә* ***санан-серлд*** *болв. – Доржҗин Б.*; 2) *санан-седкл* душевное, моральное состояние, настроение; ***санан амр,*** ***сана амрх, санан зовх****; Энүнә* ***санан-седклнь*** *дегд икәр күндрсн, бүтсн учрар, эргндк делкә өңгән сольсн, хоосржҗ көндәрсн дүртә болҗ медгдв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***сана алдх (саналдх)*** *чеежәрн зовх* тяжко вздыхать, переживать; ***санаһан зовх*** сочувствовать, разделять горе; ***сананд орх*** *мартсан тодлх, сергәх* вспомнить, прийти в голову; ***санандан авх*** *оньгтан, тоолвртан авх, медҗ авх* принимать во внимание, обращать внимание, взять в толк; ***санани хаңхд эс орх*** *уханд эс орх* и в мыслях не было

санархх [санархыхы] *санад бәәх* вспоминать; *Ода намаг бичг эс бичхлә, аав зовад, зүүндән үзәд,* ***санархад һарх****. – Эрнҗәнә К.*

саната *ухан-тоолврта* имеющий намерение, намеревающийся; замышляющий *что-л.*; ***цаһан саната, му саната, хар саната***; *Бата Мөңкәг асхн күртл чиг өөрән бәәлһх* ***саната****. – Эрнҗәнә К.*

санатаһар *сана зүүҗ* иметь намерение, с намерением; *Әмтнә бәәдл-җиргһлиг, бәәцин таалыг* ***эврә нүдәрн үзх санатаһар ирләв****. – Хальмг үнн*; *Булда эңкр* ***Төрскән харсх санатаһар*** *военкоматд эрлһ дару-дарунь орулҗ өгәд бәәв. – Илюмжинов Н.*

саначрхх [саначирхыхы] *саналдх, седкл зовх* беспокоиться, тревожиться; *Эк эцк хойриннь бәәдл-дүрсинь нүднднән үзҗ,* ***күүкн дәкн-дәкнәс саначрхна****. – Инҗин Л.*

санвр [санвыр] *бодвр, ухалвр* размышление

сандл [сандыл] *суудл, күн суудг кегдл* стул; *түшлһтә кегдл* кресло; *Эн хойр нег-негән олад, ода хамдан модар олн зүсн кегдл кецхәнә: ор, ширә,* ***сандл****, әмтнд тааста нань чигн өлг-эд. – Хальмг үнн*

сандрх [сандырхы] *үрх* портиться (*о человеке*); *Кемр мана нөкд, күүнә авд орад савад,* ***сандрҗ йовхинь*** *медхлә, тер күүнд бидн хаалһинь зааҗ өгәд, бийсән дахулҗ асрмҗ өгх зөвтәвидн. – Эрнҗәнә К.*

санҗлһ [санҗилһы] *күүкд улс зүүдг кееруул* висячее украшение; ***санҗлһ сиик***

санл [саныл] 1) *тоолвр, ухан* мнение; ***олна санл***; 2) *чееҗин тодлвр, дурсхл* память; *Диилвр делдхд ик тәвцән орулсн экиннь туск әрүн* ***санл*** *болн талдан миңһәд экнрин* ***санл*** *тевчәд, ода сөгдн мөргҗәнәв. – Илюмжинов Н.*

санср [сансыр] *делкә, орчлң, йиртмҗ* космос, вселенная; ***Сансрин салькиг үкс өрәд****, санамр дуулад җиргнә. – Доржин Б.*; *Йиртмҗин эн бәәдл һәәхсн күн эң зах уга* ***сансрин нег умш*** *болсн бийән меднә. – Илюмжинов Н.*

санх [санхы] 1) *ухалх, тоолх, седх* думать, мыслить, полагать; *Ахлгч күүнә күлг гиҗ* ***санв****. – Җаңһр*; ***Сансн-сед-***

снтн *кезә чиг күцҗ, өлзәтә цаһан хаалһта йовтн. – Хальмг үнн*; 2) *санҗ уудьх* вспоминать, скучать, тосковать; ***гербүлән санх***; *Би кесгәс нааран таңһчдан одад угав,* ***санад үкҗәнәв****. – Эрнҗәнә К.*

саң I *сәәхн үнртә тоот* благовоние, фимиам; *саңгин идән, күҗ* курительные травы, можжевельник; *Күзүн әңгәс һу* ***саңгин үнр*** *һаргсн... – Җаңһр*; *Цаһанла өрүһәр ирсн гиичнртән Цаһана цәәһән кеһәд йөрәлһчкәд, махна йөрәл тәвхләрн, тевштә махиг* ***саңгин идәһәр*** *әрүслчкәд, үүдн тал хәләлһәд зогсад, өвгн күн йөрәл тәвдмн. – Хальмг үнн*

саң II 1) *юм хураҗ хадһлдг һазр* хранилище; ***дегтрин саң, эмин саң, эрднин саң***; 2) *мөңгнә көрң* казна, фонд; ***орн-нутгин саң***; *Әрәсән багшнриг* ***дөңнлһнә шишлң саң*** *бүрдәгдв. – Хальмг үнн*; ◊ ***уурхан саң*** *чилшго дала зөөр* неисчерпаемый источник, несметное богатство; рог изобилия; *Эцкнь барун бийдән бәәсн* ***уурхан саңгасн утхад****, нег тулм алт кеһәд өгнә. – Хальмг туульс*

саңһслх [саңһыслхы] 1) *баах (бичкдүд, шовун)* испражняться (*обычно о детях и птицах*); 2) *баасан хайх (мөрн)* выделять помёт (*о лошади*)

саңһсн [саңһысын] 1) *бичкдүдин, шовуна баасн* испражнение, кал (*обычно детский, птичий*); 2) *мөрнә баасн (хая үкрин, царин)* конский помёт (*редко – бычий*); *Цеңгин сөрв мет* ***цармудын саңһсн*** *харлна. – Көглтин Д.*

саңна *мөрнә толһа деер урһсн тевг үсн* чёлка (*на голове лошади*); ***Саңнаһарн*** *сар, нарнла наадад бәәв. – Җаңһр*

саңнавч *мөрнә саңнаг дардг хазарин нәрхн сур* тонкий ремень (*на узде, придерживающий чёлку коня*)

саңсрһ [саңсырһы] *көө* копоть

саңсрһтх [саңсырһытхы] *саңсрһ хурх, көөдх* собираться (*о копоти*), коптиться

саңхадур *бардмнч, көр* хвастун, бахвал; *Бичәч болхар седҗ, санан уга* ***саңхадур****, сахл уга җүлдг гиҗ, баһчуд нанар наад бәрх. – Эрнҗәнә К.*

саңхадх [саңхадхы] *бардмнх, көөрх* хвастаться, бахвалиться

саңхах [саңхахы] *гедәһәд, толһаһан өндәлһҗ суух* восседать, сидеть (*выпятив грудь, приподняв голову*); *Зуг көвүнь ә-чимән угаһар төвкнүн бәәдлтәһәр* ***саңхаһад****, тиигәд экән хәләдмн. – Балакан А.*

сар 1) *теңгрт герлтҗ үзгддг делкән дахуль һариг* луна; ***арвн тавна сар, хавсн сар***; ***нарн угад сар чигн герл болдг*** *– цецн үг*; ***сарин сарулд хулхач дурго, сән күүнд му дурго*** *– үлг.*; *Шин урһсн* ***хавсн сар*** *нарн һархин өмн мел төрүц урсч одв, тегәд үзгддгән нам уурв. – Илюмжинов Н.*; 2) *җилиг арвн хойр сар хуваҗ әңглсн цагин кемҗән* календарный месяц; ***нег сар урд, эн сар, өңгрсн сар, сар болһн***; *Хүрмлә өгдг белгән* ***сар урдас*** *ишкәд, бел кедг бәәсмн. – Хальмг үнн*; ◊ ***сар деерәс унҗ ирсн мет*** *юм эс медсн кевтә* будто с луны свалился; ***Сар деерәс унҗ ирсн*** *болвза энчн? – Басңга Б.*; ***Цаһан Сар*** *хаврин түрүн сар, үвләс менд һарсна байр* первый весенний месяц года (*Цаган Сар – праздник по случаю благополучного выхода из тяжёлой зимы*); *Тиим ик байрт көгшд, бичкдүд – цуһар ик байрта бәәнә. Бидн бас дуулад-бииләд, әмт гиичлүләд,* ***Цаһан Сар*** *кеҗәнәвидн. – Хальмг үнн*

сар-сар *хош.* юмн саржңнсна ә дуралһн *звукоподр. шороху, шелесту*; ***сар-сар гих***; *Генткн юмн* ***сар-сар гиһәд, ә һарсн болад одв****. – Эрнҗәнә К.*

сара I *сарин хуһцата* месячный; ***сара болзг, сара сулдхвр, сара җалв***; *Тегәд* ***сара хонгтан*** *киргәчнр му биш мөңг олна. – Хальмг үнн*

сара II 1) *мал бәрдг катг* помещение для скота, сарай; ***малын сара***; 2) *юм хадһлдг бәрлһ бәәрн* место для хранения имущества; ***модна сара, өвснә сара***; *Таняг герүрнь үдшәчкәд, Яша герткән серүлшгоһар седәд,* ***өвснә сарад*** *орад кевтв. – Илюмжинов Н.*

саралҗн [саралҗин] *терм* решётка, оконный переплёт; ***терзин саралҗн***

сарва *нег наста дааһн* годовалый жеребёнок; *Сәәхн күрң мөриһән сай мөңгәр* ***сарва цагтнь авлав****. – Җаңһр*

сарвалһх [сарвалһыхы] *арвалһх* растопыривать (*напр.*

пальцы); *Иигә-иигә бәәҗ Бата цөкрәд, ардан хәләл уга йовҗ одхла, чи арднь аман аңһаһад,* ***альхан сарвалһад*** *улдвзәч. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хурһдан сарвалһад, хуухан маажад улдх*** *цуг юман геехәд, хоосн улдсндән һундх* остаться ни с чем, остаться на бобах

сарвһр [сарвыһыр] *арвһр* раскидистый, ветвистый; ***арвһр-сарвһр моднд алтн эмәл тохата*** *– тәәлвр.* (**билцг**)

сарвлзх [сарвылзыхы] *арвлзх* махать, размахивать руками; дрыгать ногами; ***Сарвлзгч*** *дөрвн мөчинь сәәр деернь тееглҗ күлв. – Җаңһр*

сарвч [сарывчи] *махлан маңна деерк хату һадр* козырёк (*защитный*); ***сарвчта махла***

сарвчлх [сарывчилхы] *һарарн герл халхлад хәләх, гердҗ хәләх* приставлять руку к глазам козырьком; ***сарвчлад харх***

сард юмна саржңнсн ә дуралһн *звукоподр. внезапному шуму, шелесту*; ***шовун сард гиһәд нисәд одв***; ***чикнь сард, нүднь бүрд гитл уга болад одв*** *– амн билг.*

саржңнх [саржңныхы] *сарсар гих* шелестеть, шуршать; ***салькнд модна хамтхасн саржңнснь соңсгдна***; *Ода эн нигтәр урһад, күч авчкҗ, әрвгохн салькнд номһнар* ***хамтхасдарн саржңнад бәәнә****. – Илюмжинов Н.*

сарлг [сарлыг] *зоол. ут үстә, бийнь ик аһурсн (Түв, Азьд бәәршнә)* сарлык, як

сарлң [сарлың] *бод малын маңна деерк цаһан төөл* со звёздочкой на лбу (*о крупном рогатом скоте*); ***сарлң цар***; *Ик гестә, ут сүүлтә, өргн ташата, тоһш өвртә* ***хо-сарлң үкр*** *өврәснь оосрлад көтлҗ. – Эрнҗәнә К.*

сарлх [сарлыхы] *сар өңгрүлх* проводить месяц; ***сариг сарлад, җилиг җилләд бәәсән би кезә чиг мартшгов*** *– амн билг.*

сарм [сармы] *сиилвр чимг* чеканка, чернение (*напр. по серебру*); ***билцгт сарм һарһх***; *Сиилвр һарһад,* ***хар сарм*** *орулад кесн олн зүсн нәрн эрдмин кегдлмүд, нань чиган тоот энд хадһлгджана. – Хальмг үнн*

сар-мөчн [сар-мөчин] *хош. күмн әмтнд хамгин дөт адусн* обезьяна; ***сар-мөчд дундас сәәхниг хәәдго*** *– цецн үг*

сармта *сиилвртә* чернёный; ***хар сармта цаһан мөңгн хәәрцг***; ***хар сармта цаһан мөңгн билцгиг чамдан гиҗ хадһллав*** *– амн билг.*

сармтх [сармтыхы] *сиилврлх, сиилвр орулх* чернить

сарнах [сарнахы] *сартах* раздуваться (*о ноздрях*); ***хамрин нүкнь сарнаһад бәәнә***

сарнһр [сарныһыр] *хамрин нүкнь ик, өргн* раздувшийся (*о ноздрях*); ***сарнһр хамр***

сарнилһх [сарнилһыхы] *хамран сарталһх* раздувать (*ноздри*)

сарң [сарың] *хуучн хальмг литәр долан хонгин негдгч өдр, сарң өдр* понедельник (*по старокалмыцкому летосчислению животного цикла*)

сарсах [сарсахы] 1) *дардах* быть заскорузлым, ссохшимся (*напр. о коже*); 2) *сарсаһад киисх* упасть, растянуться; *Хурдндан орсн бор чон... алс авад* ***сарсаһад унв****. – Инҗин Л.*; 3) *нәәхлх, сегсрх* качаться, колыхаться; *Өндр, өндр моднь* ***ораһарн сарсана****, өңгтә чирәтә Төгрәш* ***хормаһарн сарсана****. – Хальмг дуд*

сарсхр [сарсыхыр] 1) *дарвһр* заскорузлый, ссохшийся; 2) *сарвһр, арвһр* раскидистый, торчащий; ***буһ марлын сарсхр өвр, сарсхр модна ацмуд, сарсхр нигт сахл***; *Шууглдад шовуд нисләнә, шарлҗ, кизәр зөөлднә,* ***сарсхр модна*** *ацмудар савилһәд, үүрән яслдна. – Эрнҗәнә К.*

сарталһх [сарталһыхы] *сарнилһх* раздувать *(о ноздрях);* ***хамран сарталһх***

сартах [сартахы] *сарнах* раздуваться, расширяться *(о ноздрях)*

сартг [сартыг] I *көзр. кирс зурсн хар зүстә көзр* трефы (*карты*)

сартг [сартыг] II: *хош.* ***сала-сартг*** *сала, садрг, җалһ* овраг, балка

сартул *этн. моңһл отг-әәмг* сартулы (*название монгольского племени*)

сарул 1) *герлтә, чилгр, целмг* светлый, ясный (*напр. о ночи*); ***сарин сарул***; *Сө* ***сарин сарул*** *герлтә билә. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилҗ. цецн, мерген* светлый, ясный, здравый ум; ***сарул ухан, сарул чееж***; 3) *шилҗ. өргн, уудм* просторный,

широкий, открытый; ***сарул уудм тег, сарул хаалһ***

сарулдх [сарулдыхы] 1) *чилгрх, целмх* светлеть, проясняться, яснеть; ***теңгр сарулдв***; *Сар өөдлх дутман* ***сө сарулдад****, сүүдр ахрдад йовна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. сарул болх* становиться светло (*на душе*); *Цаһан седкләсн келсн үгмүдт багтсн көвүдин* ***чеежңнь сарулдад****, гертән одсн болҗ медгдсн болх. – Хальмг үнн*

сарх [савы-сархы]: **сав-сарх** *хош. сав-саңх* посуда; ***әрк, чигәнә сав-сарх***

сасвг [сасвыг] I *зута бәәдлтә, му дүрстә* имеющий жалкий, отвратительный вид

сасвг [сасвыг] II *эцәд муурсн, турңха (гөрәсн)* тощий, истощённый (*напр. об антилопе*)

сатья *илгн арсн* сафьян; сафьяновый; ***сатья һосн***; *Улан* ***сатья башмгнь*** *босад ишкх болһнднь җаагад, шухтнад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

сах [сахы] *өрцг харвж цокдг чүүкл шаһа* биток (*для выбивания альчиков*); *Хойр өрцг,* ***хойр сах*** *көвүнд өгв. – Җаңһр; Зүн бийдк Муузран орн деер арв һарсн наста Бата көвүн хуучн девлин көрсн деер* ***чүүкл сах*** *эрчмнәд кевтнә. – Эрнҗәнә К.*

сахл [сахыл] 1) *залу күүнә хамр, урл дор, өргнд, шанад урһдг үсн* борода, усы; ***хар сахл, нигт сахл, тажрха сахл, сахл урһах, сахл хәәчлх***; ***сахл цаһан болхла, үкл өөрддг мөн*** *– цецн үг*; *Энүнә өргнднь буурл орад бәәсн* ***нигт сахл*** *урһҗ, болв хамр дорнь, җигтә юмн,* ***сахл уга****. – Илюмжинов Н.*; 2) *бот. урһмлын үсн* усики; ***зедһнә сахл***

сахлго [сахылго] *сахл үсн уга* безбородый, безусый

сахлдх [сахылдыхы] *сахласнь авх* брать, хватать за бороду

сахлт 1) *сахлта күн* бородач, усач; 2) *зөвәр наста, өвгәрг күн* человек почтенного возраста

сахлта *сахл урһасн* бородатый, усатый; *Эн нигт цаһан күмсгтә, баахн* ***сахлта****, өргндән ямана* ***сахлта****, буйнта тогтун өвгнә дүртә болдмн. – Илюмжинов Н.*

сахньх [сахньхы] *үүмх, тогтур уга болх* беспокоить-

ся, суетиться; *Цаһан хойр, һурвн хонгас нааран: – Чамд өмскүл уйх күмбв, – гиһәд, юм уйдг машитә күү хәәһәд,* ***сахняд гүүһә****. – Эрнҗәнә К.*

саху *м. эмн. малын хамрас шиңгн нусншг юмн һооҗдг гем* мыт; ***хуцд саху ирҗ***

сахудх [сахудхы] *м. эмн. саху өвчтә болх* быть больным мытом

сәәвр [сәәвер] *цевр җора йовдл биш* нечистокровный иноходец, сбивающийся на обычную рысь; ***сәәвр җора мөрн***; ***сән күн – сәәвр җора, му күн – модн көшә*** *– улг.*; *Сима сав-сархан арчад, хотан тәвәд, шог-нәр келәд,* ***сәәвр җоралад*** *хурлзад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

сәәд *хууч. икс, йозуртн* вельможи, благородные

сәәдүд *тууж. сәәчүд, нойд* лучшие, знатные (*о феодалах*); *Эңгин олн* ***сәәдүдтәһән*** *эңдән долан дуңһра күцәд суудг. – Җаңһр*

сәәлх [сәәлхе] 1) *буульх, магтх* хвалить, расхваливать; *Өрүн, асхнд көвүг өмннь сөгдж* ***сәәлнә****. – Доржҗин Б.*; 2) *сәәрүлх* улучшать; ***хотынь сәәлх***

сәәнәр *сәәтр, айтаһар* хорошо, отлично; ***сәәнәр бичх, сәәнәр көдлх, сәәнәр медх***; *Саадгар төв хадг, җид* ***сәәнәр шивдг*** *улс чидлтә эс болхла, диилвр бәршго болҗана. – Хальмг үнн*

сәәнцг [сәәнцег] *анат. сохр гесн* слепая кишка

сәәр [сәәре] I 1) *мөрнә нурһнаннь ар талкнь, уущ* круп (*лошади*); *Көвүн залуһин ардас һәрәдәд, эмнг* ***мөрнә сәәр деер*** *тусхла, эмнг мөрнә арһмҗинь тәәлҗ авна. – Бадмин А.*; 2) *шилж. таша, уущ* крестец, поясница; ***сән гергнә сәәр улан*** *– цецн үг*; *Йо, һәәд од, эн өвгн теднлә күүндә бәәҗ,* ***сәәрән маажад бәәнәлә****. – Эрнҗәнә К.*

сәәр [сәәре] II *геол. өндр тегш һазр* плоскогорье

сәәрһл [сәәрһел] *һолын үүрмг чолун* мелкие камни, щебень; *Элсн* ***сәәрһл һолар*** *җиржңнүләд һарад одв. – Җаңһр*

сәәрүлх [сәәрүлхе] *юмна чинриньсәәлх, өөдлүлх* улучшать; ***малын шим-шүүс сәәрүлх***

сәәрх [сәәрхе] *ясрх, сән болх* становиться лучше, улучшаться; ***малын идг сәәржәнә***

сәәрхг [сәәрхег] *омрхг, деегүр* высокомерный, надменный

сәәрхх [сәәрхехе] *омрхх, деегүрдх* проявлять высокомерие, вести себя надменно

сәәтә *сән* хороший; ***чинән сәәтә мал, амтн сәәтә***

сәәтр [сәәтер] *сәәнәр* хорошо, как следует; *Әмтәхн нөөрәсн* ***сәәтр серәд уга****: хойр нүдн анята, хойр һар атхата. – Сян-Белгин Х.*

сәәхлә *сәәхн күүкн* красавица, красотка; *Мөр-кишгәр эн селәнд терүнә седкл туссн күүкнь –* ***хальмг сәәхлә Боова*** *бас бәәж. – Илюмжинов Н.*

сәәхн [сәәхен] *ке, ке сәәхн, һо сәәхн, үзмҗтә* красивый, прекрасный, прелестный; ***сәәхн бүшмүд, сәәхн өңг***; ***Һо сәәхн нурһнь, һольшг сәәхн йовдлнь*** *һолта зүрким бульглулж, генүлж бийим зована. – Хальмг үнн*

сәәхнәр *йир сәәнәр* красиво, прекрасно; *Эрнцнә өөрхн элгн-саднь: эк-эцк, ээж-аав, нанцхнр-авһнр – цуһар* ***сәәхнәр дуулна, бишлнә****. – Хальмг үнн*

сәәхрүлх [сәәхрүлхе] *сәәхн болһх, кеерүлх* украшать; ***һазриг нарн сәәхрүлдг, күүг күч-көлсн сәәхрүлдг*** *– улг.*

сәәхрх [сәәхрехе] *сәәхн, үзмҗтә болх* хорошеть, становиться красивым; *Хур орсн цагт* ***эн хамг улм сәәхрәд****, келтә күн метәр, өргн тег өргәд дуулсн болна. – Сян-Белгин Х.*

сәәшәх [сәәшәхе] *таасх, сән гиж келх* одобрять

сәәшлх [сәәшелхе] 1) *таасч демнх* признавать хорошим; ***сәәниг сәәшлҗ демнх кергтә, мууг шааврар цокҗ тарах кергтә*** *– цецн үг*; 2) *таасч зөвшәх* одобрять; ***шиидвриг сәәшлх***

сәвәслх [сәвәслхе] *арсиг боз кеһәд идәлх* обрабатывать кислым бозо (*овчину*)

сәвәсн [сәвәсен] *арс идәлхәр искәҗ белдсн боз* бозо (*кисломолочная сыворотка для обработки овчины*)

сәвүр *сәвүрдҗ цеврлдг кергсл, биинг* веник; метла; *Бата дүңглзәд, аах, донжган арчад хурачкад, үүднә ард бәәсн* ***сәвүр авад,*** *гер дотркиг арһул сәвүрдв. – Эрнҗәнә К.*

сәвүрдх [сәвүрдехе] *сәвүрәр гер дотркиг цеврлх* подметать, мести

сәвх [сәвхе] *делх* взмахивать, хлопать, бить (*крыльями – о птицах*); *Муузра Батан чирә деер суусн батхнс* ***альчурарн сәвәд****, үргәсн сууҗ. – Эрнҗәнә К.*

сәкл [сәкел] *самнр* обет

сәкүл *харул, манул* стража, охрана; ***Әмни сәкүл*** *зурһан миңһн арвн хойр баатран ардан дахулв. – Жаңһр*; *Эмгн, авдран уудл, мини әмн* ***сәкүл хадһлсн*** *хазним һарһҗ ас. – Эрнҗәнә К.*

сәкүсн [сәкүсен] *бийән сәкхәр зүүдг мирд, бу* амулет, талисман, ладанка; *Кергнь уралан йовжәна, эннь болхла – Теңгрин өгчәх* ***евәл-сәкүсн болҗ һарчана****. – Илюмжинов Н.*

сәкх [сәкхе] 1) *харх, манх* охранять, караулить; 2) *хәләх* ухаживать, присматривать *за кем-л.*; *Һанцхн хәләсн* ***көгшн экән сәкәд,*** *цааранднь йовжҗ сурһуль сурл уга үлдсмн бәәҗ. – Эрнҗәнә К.*

сән *му* гидгин зөрүд чинртә үг *противоп.* ***му***; 1) *му биш, һәәвһә* хороший; ***сән күн, сән өдр, сән зәңг, сән амтта хот, сән йорта зүүдн***; ***сән мөрнд эзн олн, сән күүнд үүрмүд олн*** *– улг.*; *Би бас эндр* ***сән зәңгтә йовнав****! – Яшкулов В.*; 2) *сәәнәр* хорошо; ***сән бәәх***; *Му үзсн күн күүнә зовлң* ***сән меддмн****. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***сән нүднд үзгдх*** *әмтнд таасгдҗ тоомср олх* показывать себя с лучшей стороны; *Дасхсн тоотд уһаһан тәвҗ, арднь орад, чеежәлҗ авад, эн школдан онькдин* ***сән нүднд үзгддг болсмн****. – Дорҗин Б.*; ***сән тавта бәәх*** *зөвәр хальң бәәх* быть изрядно выпившим; *Жимбин Монцхр зөвәр* ***сән тавта болчксн****, ода караг бәәдлән һарһҗана. – Амр-Санан А.*; ***сәәни орнд төрх*** *өңгрх* отправиться на тот свет, скончаться; ***Сәәни орнд төрсн*** *залуһиннь өр даңцах Ноһанд йовл уга бәәдг арһ уга билә. – Эрнҗәнә К.*; ***сән атна дүр һарһх*** *ик сана зүүһәд, бийән әвртә күүнд тоолх* ходить с важным видом; *Довднтн сельсоветин ахлач болхларн,* ***сән атна дүр һарад****, сеңкәһәд бәәҗ. – Дорҗин Б.*

сәңгрцг [сәңгерцег] *анат. кевлһән кевдг малын гесн-гүзән* сычуг (*жвачных животных*); ***сән сәңгрцг*** *гүзәнә дотрк*

шүрүн, цавта әңг, ***му сәңгрцг*** *гүзәнә дотрк олн халхта дегтрин бәәдлтә әңг*; ◊ ***сәңгрцгән сәвх*** *хармнлго бәәсән өгх* вытряхивать кошелёк, отдать последние копейки; *Тадн чигн хатурхад бәәлго, бас* ***сәңгрцгән сәвтн****... – Тачин А.*

сәрвкх [сәрвкехе] 1) *салькнд делсх* развеваться *(на ветру); Толһа деерк торһн* ***альчурнь сәрвкәд,*** *үзгддгән уурн гиһәд ирв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шурд гиһәд йовад одх* быстро удаляться; *Эмгн эмкәһән зууһад, буру хандад зогсчаһад, генткн үкс һарад, ардк хот хәләһәд,* ***сәрвкәд йовад одв****. – Эрнҗәнә К.*

сәрмсг [сәремсег] *бот. һашун амтта, сүркә үнртә, бомбһр иштә урһмл* чеснок

сәрпин *нимгн көвң кенчрин эд* сарпинка (*лёгкая хлопчатобумажная ткань*)

сәрпү *нимгн паарс эд* парусина (*тонкая*)

сәрсн [сәрсен] 1) *ямана, хөөнә элдсн арсн* овчина (*обработанная*); *Салврха бор өрмгнь салькнас хаац болхш, сәргсн* ***сәрсн*** *шалврнь сән нилчән халдахш... – Эрнҗәнә К.*; 2) *нимгн арсн, илгн* кожа (*тонкая*); ◊ ***сәрс татх*** *цүүгә татх, цүүглдх* затевать ссору *с кем-л.*

сәрц [сәрце] *зоол. итлг шовуна эр* балобан (*самец*)

сәсвг [сәсвег] *дөрв. ясн, өөкн уга бор махн* мясо (*постное*), филе

сев: **сев гих** 1) *халун буух* спадать (*о жаре*); ***өдрин халун невчк сев гив***; 2) *күүнә махмудын халун буух* снижаться, понижаться (*о температуре у больного*); ***бийм невчк сев гиһәд, сән болв***

севг [севег] I *элгг* сито, решето; *– Би танд шин* ***севг*** *складас илгәсв, – гиҗ келчкәд, залач һарч одв. – Балакан А.*

севг [севег] II *күүнә нүрчирәд, махмудт һардг җиҗг толвс* веснушки; *Киилгим секәд хәләчкәд,* ***чеежңинм хойр севгиг*** *зааһад, эн* ***хойр севг*** *экинчн чееҗд бәәлә гилә. – Хальмг үнн*

севглх [севгелхе] *элглх* просеивать (*через сито*); ***һуйр севглх***

севгр [севгер] *баахн наста* молоденькая девушка; *Цеңкртсн теегин байр болсн көр-*

кхн ***севгр күүкн****. – Дорҗин Б.*; ***Севгр сурһульчнр*** *гүүлдәд, седклдм гейүр үүдәнә. – Шугран В.*

севгтә [севгетә] *нүр-чирәд, махмудтан җиҗг толвта* с веснушками, веснушчатый; *Тиигҗәтл* ***барун халхдан хар севгтә****, хооран цокад самлсн гилгр хар үстә Дулахн гидг залу әмтнә дүүрә эвдәд, сцен деер һарч ирәд, бичкн шар зес хоңх цокв. – Эрнҗәнә К.*

севкүл *җоодмг, җоомг үсн, ноосн* пучок волос, шерсти; *Булһн хәәчиг хөөнә амн нурһнд күргәд,* ***гиҗгин севкүл ноосиг хәәчлҗ****... – Калян С.*

севркә [северкә] *хавсна хоорндк зә* межреберье

севсдх [севсдехе] *севсән цацх* выплёвывать жвачку (*о верблюдах*)

севсн [севсен] 1) *кевлһн* жвачка; ***кевлһән кевх***; 2) *кевәсн (темәнә)* жвачка *(верблюда);* ***севсән цацх***; *Хооласн хәрү һарһсн* ***севсән*** *күүнә чирәд цацхла, гөңгн хәрү гиҗ санх кергтә. – Бадмин А.*; 3*) гесн-гүзәнә дотрк юмн* содержимое желудка

севшх [севшехе] 1) *үләх (дулан салькн)* веять, дуть (*о лёгком ветре*); ***намрин хоңһр салькн севшәд сальклҗ бәәнә***; 2) *хагсх, акх* просыхать; ***Хаалһ*** *салькнд невчк* ***севшсн болх****. Болв кесг өдр орсн хурас одачн* ***тег севшҗ,*** *сәәнәр акад уга. – Саңһҗин Б.*

сег 1) *орань дееврtә, нег хаҗудань задһа бәрлһ, сарвч* навес; *Зуна цагт шоодргин* ***мал орулдг*** *кеер бәәсн* ***сег дор*** *хойр тергн ацаһан орулад... – Эрнҗәнә К.*; 2) *герт ордг үүдн деер кесн сарвч* навес (*над крыльцом*); ***Герин сег дорас*** *нег күн шуд ирәд, Гернзлүр өөрдҗ... – Эрнҗәнә К.*

сегән *ухан-сегән, серл* сознание, рассудок; ***ухан-сегән уга бәәх***; ***Ухан-сегән уга*** *эк доран унсн күүкнд серл орад, тата-маажа бәәҗ босна. – Эрнҗәнә К.*

сегән-серл [сегән-серл] *хош. ухан-серл* сознание, сознательность; *Ода яахв,* ***зәрминнь ухан-серл*** *тиим болҗахгов гисн һундлта тоолвр үүднә. – Хальмг үнн*

сегәрх [сегәрхе] 1) *гегәрх, герл орх, сарулдх* просветляться (*о разуме*); ***Сегәрҗ сарулдсн чеежд*** *серл урдкарн тогтв.*

– Көглтин Д.; 2) *цөөкрх, цөн болх* редеть; *Хамдан дәәлдж йовсн* ***үүрмүдньсегәрәд оч****. Кесгнь уга. – Доржҗин Б.*; 3) *талрх, чилгрх (теңгр)* проясняться (*о погоде*)

сегәтә *серлтә, ухан-серлтә* сознательный, рассудительный

сегләтр 1) *цаасна, бичгин керг-үүл күцәдг күн* секретарь; ***хургин сегләтр, суңһврин комиссин сегләтр***; 2) *дааврта үүл күцәҗәх күн, һардач* ответственный руководитель; ***Әрәсән бичәчнрин Ниицәнә дааврта сегләтр, «Теегин герл» седкүлин дааврта сегләтр***; *тууж.* ***балһсна комитетин сегләтр;***, ***райкомин***, ***обкомин сегләтр***

сеглх [сеглехе] *сүүлән өргх* приподнимать хвост; ***Сәәхн сүүлән сегләд һарв****. – Җаңһр*

сегркә [сегеркә] 1) *нигт биш, тару* редкий; ***сегркә моднд семҗн өлгәтә*** *– тәәлвр.* (**утан**); 2) *тажрха, ивтркә* прозрачный, просвечивающийся; ***сегркә гихлә – сернжл, серүн гихлә – җиң*** *– цецн үг*

сегркәрх [сегеркәрхе] *талрад, герл орх* рассеиваться, разреживаться, просвечиваться (*сквозь облака*); *Намрин өрүнә нигт хар будн* ***семҗн үүлн болж сегркәд****, талрхдан шахад, нарна толян энд-тенд тусад бәәж. – Доржҗин Б.*

сегсһр [сегсехер] *сагсһр* торчащий, взъерошенный (*о волосах*); ***сегсһр үстә***

сегсилһх [сегсилһехе] *өрвәлһх* взлохматить, взъерошить; ***үсән сегсилһх***

сегсих [сегсихе] *өрвәх* торчать, становиться дыбом (*о волосах*)

сегсрдг [сегсердыг] *зам. нухсн һуйриг нимгләд, керчәд, буслсн уснд тәвҗ болһад, өрм, тос тәвәд, сегсрәд иддг хот* сегсердык (*куски тонко раскатанного теста варят в кипящей воде, затем вынимают их, кладут сметану или масло, встряхивают и подают как блюдо национальной кухни*)

сегсрх [сегсерхе] 1) *һарас авад сегсрх* трясти руку *кому-л.*; *– Не, таньл болый, – гиһәд, Темәнг көвүнә* ***һарас атхад сегсрв****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *хувц сажх* отряхивать одежду; ***хормаһан сегсрх***; *Соня* ***күлтиннь ханцд сегсрәд****,*

дотрнь шаагдсн хатханчгудыг сажҗж унһажҗана. – Илюмжинов Н.; 3) *толһаһан зәәлх* качать, трясти головой (*в знак отрицания, возражения*); ***толһаһан сегсрх***; *Арһул ирәд, мини өөр сууһад, үснәсм авад, «зара-зара, тини-тини» гиһәд,* ***толһаһим сегсрәд*** *инәв. – Эрнҗәнә К.*

седвәр *санан-седвәр* инициатива; почин; ***олна седвәр, седвәр һарһх***; *Зурһан зүүл олн әмтнд дөң-тус күргхәр ном дасхар бәәнәв гисн* ***санан-седвәр****. – Хальмг үнн*

седвәрлх [седвәрлехе] *седвәр һарһх* проявлять инициативу

седвәртә *санан-седвәртә* инициативный; ***Седвәртә күүнә*** *седклнь у-өргн... Таңһчдан дөңгән күргхәр зүткнә. – Тееган герл*

седвәрч [седвәрчи] *седвәр һарһдг* инициатор; ***дөрлдәнә седвәрч***; *Гасан баһ наста* ***комсомольск седвәрч****, шидрәһә хург деер колхозин ахлачд суңһгдсн көвүн. – Илюмжинов Н.*

седкл [седкел] 1) *ухан, ухан-седкл* мысль, дума, размышление; ***седклд сеҗг уга болхла, сервкәһәр салькн ордг уга*** *– үлг.*; *Тернь мел чик ухан-седкл бәәҗ. – Хальмг үнн*; 2) *санан-седкл* сердце, душа, психика; ***өр-өвч седкл, седклин зовлң, седклин байр***; ***седкл зовх, седкл көдлх, седкл уйрх, седкл ханх, седклән тәвх, седкл тусх***; *Ирхинчн* ***седкл бәәхлә,*** *Иҗлинчн усн чальчаг. – Хальмг дуд*; *Көдлмш күнд болв чигн,* ***седкл байрта болна****. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***седклднь салькн орх*** *гиигн уха зүүх* стать ветреным, легкомысленным; *Бата басл цухл уга йовдг сәәхн заңта көвүн билә. Ода энүнә* ***седклднь салькн оржах бәәдлтә****. – Эрнҗәнә К.*; ***седклин киләсн*** *чеежин зовлң* душевное страдание, душевные муки; *Эңкр иньг минь! Сөөни зүүдн,* ***седклинм киләсн минь!*** *Зүркм тасрад һарч одн гиҗәнә... – Басңга Б.*; ***седклнь тарһн*** *зовлң уга, санамр* спокойный, самодовольный; *Полковник* ***седклнь тарһн*** сууна. *– Бембин Т.*

седң [седең] *караг, кеемсг* франт, щёголь; ***седң күн – серүнд, җора мөрн – хаврт***

– цецн үг; ***Седң күүкд улсин*** *зүркн седкл телүркүлдг. – Доржҗин Б.*

седңнх [седеңнехе] *караглх, кеемсглх* быть франтом, щеголять

седх [седхе] *санх, ухалх* замышлять, задумывать; намереваться, затевать; *Элстә шар эргиг эрстнь* ***давшад, һархар седәд*** *давшна. – Эрнҗәнә К.*; *Авһ бергн Доржмала эн* ***зүтклдхәр седсн уга****. – Илюмжинов Н.*

сеердх [сеердхе] *спорт.* сернурһ дарх *(хальмг бөк бәрлдәнә авц)* давить на спинной хребет (*приём в национальной борьбе*)

сежг [сежиг] 1) *харллһн* мнительность, подозрение; ***сежг авх***; ***хулхачд сежг уга, хуурмгт иткл уга*** *– цецн үг*; 2) *юмнас сежгллһн* брезгливость, отвращение; ***сежг күрх***

сежглх [сежиглехе] 1) *харлх* проявлять мнительность; 2) *саглх, болһах* остерегаться; *Алт, мөңгәр, торһ-томчар бийән орасн, эгл улсас* ***сежгләд****, әмт мухлалдг баячуд... – Эрнҗәнә К.*

сежгтә [сежигтә] *сежг орсн* мнительный, подозрительный; ***сежгтә болх***

сежгч [сежигчи] 1) *сежглдг* мнительный; 2) *жигшәч* брезгливый; ***сежгч күн***

сежх [сежхе] *сежг орх* проявлять мнительность; ***Терүнәсн сежәд****, үүдн хоорнд кевтсн оньс өргәд авхларн, дотран нег мөслжң шидв. – Балакан А.*

секәтә *делгәтә, тәәләтә, задһа* открытый; ***секәтә үүдн***; ***хаана үүдн хааһата, мергнин үүдн секәтә*** *– тәәлвр.* (**хөөнә**, **ямана сүл**); *Вагона* ***секәтә терз тал*** *кедү дәкжң би өөрджң, харжңнжң гүүжң йовх төгәсин әәд сиврин бәәдл һәәхсн болхв. – Илюмжинов Н.*

секх [секхе] 1) *юм оңһалһжң неех* открывать; ***үүд секх, авдр секх, көшг секх***; ***аман секх, нүдән секх***; ***секәд уга авдрт семләд уга торһн*** *– тәәлвр.* (**семжң**); *Харгчн Кермн хойр Батан* ***хуча секәд*** *хәләчкәд, йосндан гемтсинь медцхәв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилжг. хург (сүүр, харһлт) неех* открывать (*собрание, заседание, встречу*); *Селәнә ахлач Алексей Сан-*

джиев ***хургиг секәд****: – Мана һазра улст ик тусан күргсн гелң Пурдаш Джунгруевин санлынь тевчәд, эндр байр кежәнәвидн, – гив. – Хальмг үнн*

селәлүлх [селәлүлхе] *селәнд бәәрлүлх* селить, поселять

селәлх [селәлхе] *селәнд бәәрлх* жить в селе, поселяться в селе

селән *селәнә улс бәәдг хотл һазр* селение, село, посёлок; ***селәнә күн, селәнә эдл-аху***; *Болв дәәнә өмн* ***Яшкуль селән*** *Хар һазра улусин цутхлң болҗасиг заалго бәәҗ болшго. – Хальмг үнн*

селвг [селвег] *сүв-селвг* совет; ***селвг өгх, селвг авх, селвг хәәх***; ***селвг уга цецн уга, буульмҗ уга баатр уга*** *– улг.*; *Көгшн бан уга цуһар энүнә* ***селвг хәәдмн****, цугтаднь* ***эн сүв-селвг өгдг билә****. – Илюмжинов Н.*

селвгч [селвегчи] *сүв-селвг өгдг күн* советчик; советник; ***Хальмг Таңһчин Толһачин селвгч***; *Хальмгтан нүдн болсн, хальмг улсин* ***цугтаннь селвгч****, цугтаднь мөңк заавран өгдг буйнч седклтә Боован Бадм зеткрлә харһад, зуурдар өңгрв. – Хальмг үнн*

селвлцән [селвелцән] *оларн күүндәд, селвг авлцан* совещание; *Тер өдрин бийднь Садовое селәнә әмтнә гермүдт газ оруллһна төрәр* ***селвлцән болв****. – Хальмг үнн*

селгәһәр *нег-негән селәд* по очереди; ***селгәһәр көдлх***

селгәлх [селгәлхе] *селгинь сольх* сменять, чередовать

селгән *сольлт, чееруд* смена, очередь; ***мини селгән ирв***; *Оратҗ урһсн цецгүднь, ода* ***мана селгән*** *ирн кевтә, олн зүсн өвснә бүчрмүд заагар меклән нүдн болҗ бүлтәлднә. – Эрнҗәнә К.*

селгәтә *селгддг авъяста, чееруд* меняющийся, сменяющийся; чередующийся; ***цаг селгәтә гидг***; *Бата Барбос хойр өдртнь маниг амрсн цагт хө хәләдг* ***селгәтә*** *улс. – Эрнҗәнә К.*

селгнг [селгенег] *шалврин хойр шуңһрцг ниилдг һазр* мотня (*брюк, штанов*)

селм [селем] 1) *улд, мишл* меч; сабля, шашка; ***селмәрн даладх***; *Арвн йисн алд* ***киитн селмән*** *суһ тач авад... – Җаңһр*; *Оньдин гертән бу,* ***селм*** *хадһлдг. – Эрнҗәнә К.*; 2)

зер-зев оружие; *Төрскән харслһна Алдр дәәнә халта җилмүдт эн, бийләнь цацу миңһәд көвүдлә хамдан,* ***бу-селм*** *һартан авч, Төрскән харсачнрин зергләнд орв. – Илюмжинов Н.*

селх [селхе] *нег-негән сольх* менять, сменять, заменять; *Һучн тавн бодңгуд* ***селн-селн*** *таалад бәәв. – Җаңһр*

семәх [семәхе] 1) *цәәх, му өңг һарх* похудеть, побледнеть; *Батан хоолднь хот ордган уурад, нөөрнь хатад, чирәнь* ***семәһәд ирв****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *эцх, муурх* худеть, тощать; утомляться; *Булһн улм номһрад, зөвәр* ***семәһәд****, дунь баһрад, цәәһәд одв. – Дорҗин Б.*

семгр [семгер] *эццәвр* худощавый (*о лице*); ***семгр чирә***

семҗн [семҗин] *анат.* 1) *гесн-гүзән дотркиг орасн нимгн өөкн* жировой покров брюшины, брюшной жир; сальник; *Өвцүн, ууцин сөвә, сер, элкн,* ***семҗн****, эрә цоохр мах һарһад тәвв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. сегркә, нимгн* прозрачный, просвечивающийся; перистый (*облака*); ***семҗн үүлн***

семлх [семлехе] *юм удрхд утцинь шулун-шулун тач авх* распускать нитки

семрү *хольсн, холята* перемешанный, смешанный; *Өрмәр холяд оркснь шүүрмг, хурсн, балта, кампадь, печень* ***семрү бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*

семрх [семерхе] I *хольх, хутхх* мешать, тасовать (*напр. карты*); ***көзр семрх***; *Һурвдгч эргцд һал деерк мөңгн өсәд, сән көзр ирхинь күләһәд, цокхар җилвтлдәд,* ***көзрмүдән семрәд сууцхана****. – Эрнҗәнә К.*

семрх [семерхе] II *тасрх, шуурх* рваться (*напр. о материи*); ***девлин хормань семрҗ***

семчх [семчихе] *цуцх, семлх* распускать *что-л.* быстрым движением

сендлх [сенделхе] *һазр малтҗ сиичх* рыхлить, разрыхлять; ***һазр сендлх***; *Хоңһр һалзн хойр чикән кулылһҗ авад, хойр туруһарн* ***шавр сендлҗ шивәд*** *шуугад одв. – Эрнҗәнә К.*

сенр [сенер] 1) *соньн, сенркг* интересный; ***сенр шимтә хот***; ***Сенр*** *сәәхн үнрнь сержңнәд, өрәһәр тарна. –*

Көглтин Д.; 2) *серүн, цевр* чистый; ***сенр салькн, сенр ahар***; *Намрин сөөhин* ***сенр-серүн*** *ahарт беерәд, үзг болhнур чирмәҗ ширтәд йовҗ, Гасан аш сүүлднь меддг огородтан күрәд ирв. – Илюмжинов Н.*

сенркг [сенеркег] *соньмсг, соньрхг* любопытный, любознательный

сенркл [сенеркел] *соньмсл, сонюч заң* любопытство, любознательность

сенркх [сенеркехе] *соньмсх, сонючлх* любопытствовать, проявлять любопытство

сенчлүр *сел. э.-а. hазрин көрс сенчлдг кергсл, сиичлүр* культиватор

сенчлх [сенчилхе] *hазрин көрс сиичлх* лущить, рыхлить; проводить культивацию почвы; ***hазрин көрс сенчлх***

сеңкәх [сеңкәхе] *дүңгәх* делать важный вид; *Тер намаг таньна болад, санамр көвүн* ***сеңкәв****. – Инҗин Л.*

сеңсн [сеңсен] *модн ааh* чашка (*деревянная*); ***сеңсн цә уух***; *Өндр модн суулhта чигәг невчк бүлҗәhәд, түүнәс* ***модн сеңснд*** *кежәнәв. – Теегин герл*; *Нег ик* ***сеңсн*** *ээдмг ээдрүлҗ өгәд, нег цәәhә тос ээдмгтнь тәвҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*

сер I 1) *цомг, толhа* холм, возвышенность; ***Сер деернь hархла****, серглң салькн үләнә. – Хальмг дуд*; 2) *көлин сер* подъём ступни

сер II *сер-күзүн* шейный позвонок; ***хавсн сеердән түшг, сер хавсндан түшг*** *– үлг.*: *Муузра өвцүн,* ***сер-күзү****, сүвән hурвад хавс, элк семҗтә авч ирв. – Эрнҗәнә К.*

серә *юмиг хатхҗ авад эддг кергсл* вилка; *Хот эдлхләрн, утх,* ***серә гиҗ*** *олзлхш. – Хальмг үнн*

серәдх [серәдхе] *юмиг серәhәр хатхҗ авх* поддеть вилкой

сервә *заhсна нурhна хажудк усчх эрктн* плавник *(у рыб)*

сергәх [сергәхе] 1) *унтсн күсерүлх* будить, пробуждать; ***нөөрәс сергәх***; 2) *согту күүнд ухан-серл орулх* приводить в чувство, отрезвлять; ***согту күсергәх***; 3) *шилҗ. шинәс төр босхх* поднимать вопрос (*повторно)*; *Өцклдүр мадн дәкәд* ***эн төриг шинәс сергәҗ****, юн кегдсинь медхәр күүндүвидн.*

– *Хальмг үнн*; 4) *шилж. юм босхж сергәх* восстанавливать *что-л.*; ***эдл-аху шинәс сергәх***

сергг [сергег] *саг-сергг* чуткий (*о сне*); бдительный; ***Саг-сергг болх*** *кергтә гичкәд, һанздан тәмк нерж авад, геңгр-геңгр ишкәд хәрәд һарв. – Эрнҗәнә К.*

серглң [сергелең] *инәдтә-наадта, серглң-дерглң* весёлый, жизнерадостный; *Заң-бәрцәрн эгч дү хойр инәдтә-наадта,* ***серглң күүкд*** *билә. – Илюмжинов Н.*; ***Серглң-дерглң*** *чамаһан сергәд сууна болһлав. – Хальмг дуд*

сергмж [сергемжи] *байрбахмж* радость; *Терүнд медәтнрәс нань сән дурар үүлддг артистнр орлцж,* ***сергмж үүдәнә****. – Хальмг үнн*

сергх [сергехе] 1) *киихән авх, әмдрх* приходить в себя, ожить; *Арднь гент ухан орад, мөртәһән* ***сергәд босв****. – Жаңһр*; 2) *бийнь сән болад ясрх* чувствовать бодрость, поправляться; *Тиигәд гертән ирхлә, шалтгта авһм* ***сән болад****,* ***сергәд бәәсн бәәж****. – Сян-Белгин Х.*; 3) *уудьвр һарч, седкл сергх* стать веселее (*на душе*); *Хая нег цуглрад, кезәңкән тодлад, үүрмүдләрн сууһад һархла, уудьвр тарад,* ***седкл сергсн болна*** *гинә. – Хальмг үнн*; 4) *серүцх* прогуляться; *Дел деернь дарад, делтринь ивтрәһәд,* ***сергәд ирхмн болвзат!*** *– Эрнҗәнә К.*

сержңнх [сержиңнехе] *әрә үләх, сер-сер гиж үләх* веять, дуть (*о лёгком ветре*); ***салькн сержңнәд көдлҗәнә***; *Намчим намрин* ***сержңнсн*** *салькн әрә үләһәд, өвс көндәнә. – Эрнҗәнә К.*

серк [серке] *зоол. ясчксн һурвн наста эр яман* кастрированный козёл (*трёх лет*); ***серкин заң салькн тал*** *– цецн үг*

серкәнг [серкәнег] *бот. малын теҗәлин өвслг урһмл* люцерна

серкәх [серкәхе] 1) *сегсих* стоять торчком, дыбом (*о волосах*); 2) *шилж. сөрсәх* задираться

серл [серел] *сегән, ухан, ухан-серл* сознание; ***серл орх,*** ***серлән геех***; ***серл угад седкл уга*** *– цецн үг*; *Эмгд, өвгд эвләд, ус бүргнүлә бәәтл, күүкн нүдәрн хәләһәд, ам, хамран көндәһәд,* ***серл орв****. – Эрнҗәнә К.*

серл-сегән [серел-сегән] *хош. ухан-сегән* разум, рассудок, сознание

серл-сегәтә [серел-сегәтә] *серлтә* сознательный, рассудительный

сернҗл [сернҗил] *йир нимгн көвң кенчрин эд* марля; ***сернҗләр боох***; *Бата мусхлзҗ инәһәд, хәрү эргәд,* ***терзин сернҗл секәд****, ки киилв. – Эрнҗәнә К.*

серньг *бузав. хустг* серники, спички; *Ахнр, зогсчатн,* ***хүүрә серньг*** *нанд бәәнә. – Санган Л.*

сер-сер *хош. салькна севшлһн* слабое дуновение (*ветра*); ***Сер-сер гисн салькта****, бүр-бүр гисн хурта Бумбин орн болна. – Җаңһр*

сертәлһх [сертәлһехе] *сөрсәлһх, шовалһх* поднять, навострить (*уши)*; *Туула* ***чикән сертәлһәд****, энд-тенд өсрәд, хурдар гүүһәд йовҗ одна. – Хальмг үнн*; *Суврха һунҗд, һунд* ***чикән сертәлһҗ****, баглрҗ, баранур өөрдцхәв. – Дорҗин Б.*

сертәх [сертәхе] *сөрсәх, шовах* торчать, оттопыриваться (*об ушах*)

сертхр [сертхер] *сөрсхр, шовасн* торчащий (*о рогах*), оттопыренный *(об ушах);* ***сертхр чиктә мөрн***; ***Сертхр өвртә*** *яман сегләтр болнав гинә. – Сян-Белгин Х.*

серүкн [серүкен] *зөвәр серүн* довольно прохладный; ***һаза серүкн бәәнә***

серүләч [серүләчи] *хая серүлгч час* будильник

серүн I *зекүн* прохлада, свежесть; прохладный, свежий; ***серүн орх, серүн ирх***; ***серүн аһар, серүн хур***; *Эндр* ***серүн****, бүркг өдр. – Хальмг үнн*

серүн II *нөр уга, унтлго* бодрствующий; ***серүн бәәх***; *Нарн модна толһад һартл,* ***унтсн серүн хойрин заагар*** *тенәд-зүүлҗ бәәһәд, Дамб йосндан сергнә. – Сян-Белгин Х.*

серүцх [серүцхе] *сергх* освежиться, проветриться; ***серүцхәр һаза һарх***

серх [серхе] *нөөрәсн серх* пробудиться, проснуться

сершго *сердго* (*бат нөр*) непробудный (*о сне*)

сетрә *шажң. бурхн, теңгрт өргсн мал* скот, предназначенный духам, божествам; жертвенное животное; ***сетрә мал***; ***мал чилхлә – сетрә***,

мөңгн чилхлә – шаальг *– улг.*; *Өмн теегәс хотар делəд орад ирж йовх хөөнə ард, хойр өмн көləрн hазр теehəд мəəлжəх* ***көк зүстə сетрə*** *хөн. Көк* ***сетрə*** *– теңгрин* ***сетрə****, цаhан* ***сетрə*** *– бурхна* ***сетрə*** *болдгж. – Эрнжəнə К.*

сетрлх [сетерлхе] *шаж. бурхн, теңгрт өргсн малд нимгн торhн эд, сетр зүүх* привешивать ленту к жертвенному скоту, предназначенному духу, божеству

сидтə *авта, илвтə* чудодейственный, волшебный; ***сидтə орн-нутг, сидтə одн***; *Кесг соньн,* ***илвтə****,* ***сидтə чигн*** *юмна тускар Дашдулам келж өгв. – Хальмг үнн*

сиигх [сиигхе] *ивтрж үлəх* пропускать, продувать, сквозить (*о ветре*); ***ивтрж үлəдг салькн***

сиик [сиике] 1) *күүнə чикнд зүүдг унжсн чимг* серьги; ***санжлhта сиик***; ***күүкинь авхла, сиикинь чигн авдг*** *– цецн үг*; 2) *малын чикнə им* метка *(в виде разреза на ушах скота);* ◊ *бот.* ***чонын сиик*** *бичкн хоңхин дүрстə, цеңкр цецгүдтə өвслг урhмл* колокольчики

сиилвр [сиилвер] *юм сиилж келhн, сиилвр hаphлhн* резьба; гравировка; ***урн сиилвр, модн деер сиилвр кех, улан мөңгн деер сиилвр кех***

сиилврлх [сиилверлехе] *хату юмн (модн, зес, улан мөңгн) деер сиилвр hаphх* резьба по дереву; гравировать, делать насечку

сиилвртə [сиилвертə] *сиилвр кесн* гравированный, резной; ***сиилвртə час, сиилвртə хаahул***; *Мана ик модн гер hазаhасн хаphаhар өңглгдсн, терз кеерүлсн* ***сиилвртə хаahулта****, модн полта бəəсмн. – Илюмжинов Н.*

сиилврч [сиилверчи] *сиилвр кедг күн, сиилгч* резчик, гравёр

сиилмр [сиилмер] *сиилсн, сиилəд кесн* резной; гравированный

сиилүр 1) *юм сиилдг зевсг* резец; 2) *юмна сиилвр* резьба, насечка; чеканка; ***hанзин сиилүр, дөрəн сиилүр***

сиилх [сиилхе] *хату юмн (модн, зес, улан мөңгн) деер сиилвр hаphх* резать по дереву, покрывать резьбой; гравировать, делать гравировку

сиинг [сиинег] *хая хойр наста эр яман, серк* кастрированный козёл (*двухгодовалый*)

сиинц [сиинце] *герин дулан өрән өмнк киитн хора* сенцы, сени; *Түрүләд* ***сиинцд һосн-башмган тәәл****, тиигснәннь хөөн, кемр санан бәәхлә, тегәд орҗ ирхмч! – Илюмжинов Н.*

сииц [сиице] *көвң кенчрин гиигн эд* ситец; ***Сииц көшгин ца бийәс*** *шаһаҗ хәләсн эмгнд эн гиич – ямаран күн болҗахинь эн келҗ өгв. – Илюмжинов Н.*

сиичг [сиичиг] *өвс, солом керчәд, кевгтә хольсн малын теҗәл* сечка (*корм*)

сиичглх [сиичиглехе] *өвс, солом керчх* делать сечку

сиичүр *тех. хаһлсн һазриг сиилəд сиичдг зевсг* лущильник; *Ундан хәрүләд хансн һазриг трактрин арднь чиргдсн* ***сиичүр*** *сиилəд, шин мөр һарһад, дүүгəд одв. – Бардан Э.*

сиичх [сиичхе] *сендлəд, күүчəд хайх* изрыть (*землю*); *Нүүрт бəəсн окоп биш, шуд манахс бəəсн һазриг оньглҗ авад,* ***тер һазриг цугинь сумар сиичдмн****. – Нармин М.*

совр-совр [совыр-совыр] *хош.* ***совр-совр гих*** *адһм угаһар, үрвəд хатрх* ехать (*рысцой*)

совшулх [совшулхы] *үрвсн йовдлар хатрулх* пускать рысцой

совшх [совшихе] *үрвсн йовдлар хатрх, шовшх* ехать мелкой рысью, трусить; *Улан зам хаалһар* ***мөрн совшад хатрад орксн****, хаалһин даңшанд терг зəəлəд-цокад йовна. – Калян С.*

согтах [согтахы] *әрк өгəд согтулх* спаивать *кого-л.*

согттл [согтытыл] *согту болтлан әрк уух* допьяна *(напиться)*

согту *согттлан уусн* пьяный; ***бор согту, шал согту***; ***согтуһас һалзу əəдг*** *– цецн үг*; *Нəр болад уга,* ***согту йовхмн биш болхговч****! – Эрнҗәнə К.*; ◊ *бот.* ***согту хар*** *ик-ик хамтхаста, үнртə цаһан цецгүдтə хорта өндр өвслг урһмл* дурман-трава

согтурулх [согтурулхы] *согтах* напоить до опьянения; ***согтурулдг ундн***

согтх [согтыхы] *әрк ууһад зүүлх* опьянеть, быть пьяным; ***Согтҗ одсн*** *Мөңкə уульҗа-*

на. – Илюмжинов Н.; ***Икәр согтсн күн*** *әркдҗәсн гертән унтад үлдҗ. – Хальмг үнн*

соһа I *бот. ут хамтхаста, ишин толһань әмтәхн амтта цаһавтр урһмл* тростник; ***зерлг бодң соһа хадрдг*** *– цецн үг*; ***соһа уга һазрт сояһан үзүлх (һаphх)***; *учр угаһар чидлән үзүлх*; ***Соһа уга*** *һазрт сояһан һарһчкад, юн хурц-хурдн юм келх болһнат түүниг. – Басңга Б.*

соһа II *зоол. эм марл* оленуха

сож *модьрун, әср, шүрүн* грубый (*о характере*); ***сож согту хойрас холд йовх кергтә*** *– цецн үг*

созг [созыг] *модн иштә заһс бәрдг шовһр гөлм* сачок (*рыболовный*)

сойрхл [сойырхыл] *күнд. хәәрлһн, зөвшәрл* соблаговоление, соизволение

сойрхх [сойырхыхы] *күнд. хәәрлх, зөвшәрлх* соблаговолить, соизволить

солг [солыг] *оңһцин хажуд хәәвин тулг* уключина

солһа *күүнә бийин зүн, буру тал* левый; ***солһа һар***

солһач [солһачи] *солһа, зүн һарарн юм кедг күн* левша

солһачлх [солһачилхы] *солһа, зүн һарарн юм кех* делать *что-л.* левой рукой

солилһх [солилһыхы] *нүдән солилһх* косить *(глазами)*

солих [солихы] *солиһәд хәләх* смотреть, глядеть искоса; *Аңһрг аав мөрдән гүүлгн йовж, нүднә булңгар эмгн тал хәврһшән* ***солиһәд хәләһәд оркна****, тиигх болһндан тагчгар саналдна. – Илюмжинов Н.*

солңһ [солңһы] *хурин хөөн теңгрт һардг олн өңгтә нарна цацрг* радуга; *Оһтрһуд шар, улан, көк һурвн* ***солңһ*** *хадв. – Җаңһр*; *Соньн сәәхн көркхн чирәтә,* ***солңһ мет,*** *бүләкн хәләцтә. – Көглтин Д.*; ◊ ***доһлң эмгн*** *солңһ* радуга; *Үрү бийд, тус ар бийәсн өмн бий күртл, төгргләд уульңтрсн* ***доһлң эмгн*** *һарад, хурин хөөтк теңгриг кееруләд оркв. – Басңга Б.*

солңһтрх [солыңһтырхы] *солңһ болад герлтж үзгдх* сиять разноцветной радугой; *Намрин ора цаг билә, сөөд киитрәд, һазр деер цаһан мөңгн цаң нарна түрүн толянд* ***солңһтржж****, станицин бичкдүдт байр болдмн. – Илюмжинов Н.*

сольвлдх [соливылдхы] *нар-цар, өрү-сөрү йовлдад бәәх* перекрещиваться; *Тотомҗ уга, аль-бис машид, шора шорһлҗҥн мет, өрвкләд,* ***өрү-сөрү сольвлдад****, җиңгр-җиңгр гилднә... – Эрнҗәнә К.*

сольвң [соливың] *хойр талан зөрүд кецәсн, сольвҗ унсн* согнутый, сгибающийся; ***сольвң бөктә буур***

сольвх [соливхе] 1) *хойр юмн нег-негнәннь хажуһар зөрх, кирслх* скрещивать, ставить крест-накрест; ***көлән сольвҗ суух, хойр һаран сольвх, мөрнә чикнь сольвх***; *Бата көлән Цастан көллә арһул харһлдулад* ***сольвад оркв****, Цаста көлән тач авсн уга... – Эрнҗәнә К.*

сольгдх [солигыдхы] *селгдх* сменяться, заменяться

сольлдх [солилдыхы] 1) *нег-негән сольх* сменять, заменять; 2) *ямр нег юмар сольлцх* меняться, обмениваться *чем-л.*

сольр [солир] *солисн, хальр* косой, косящий; ***сольр нүдн, сольр нүдәр хәләх***

сольрх [солирхе] *сольр болх* быть косоглазым, страдать косоглазием

сольх [солихе] 1) *селх, селгх* сменять, поменять; *Догшин һәрдин нүдәр* ***дор, деер соляд*** *суудг. – Җаңһр*; *Сөөг өдрнь* ***соляд****, серүг киитн* ***соляд****, намрин сармуд өңгрәд, үвл өөрдәд, үүрмг зарм цасн сальк дахад киисдг болад ирв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *дольх* менять, обменивать; *Эн күн үкр* ***сольҗ авнав*** *гихләнь, нөкд болҗ йовлав. – Эрнҗәнә К.*; *Теднә негнь ишм байн зөөриг нам йиринә савңгин герәс* ***сольҗ авхар*** *энүнд келсмн, тиигхләрн тер савңгин гериг алтн гер гиҗ, худлахар келҗ. – Илюмжинов Н.*

сольцан 1) *сольг* мена, замена; *Иим улсиг олҗ илдклһнд манд* ***сольцан болҗ*** *өсч йовх баһчуд. – Эрнҗәнә К.*; 2) *дольг* обмен; ***сольца кех***

солю 1) *әдл биш, йилһәтә, оңдан* разный; *Болв хойр халхин чидлмүд йир ик* ***солю бәәсмн****. – Илюмжинов Н.*; 2) *өрү-сөрү* туда-сюда, в разные стороны; ***олю-солю өвртә***

сонҗл [сонҗил] *соньмслт* любопытство; *– Согтад дуулҗана гиҗ, әмтн* ***сонҗл кех****, – гиҗ Бата буцҗ келв. – Эрнҗәнә К.*

сонҗлта [сонҗилта] *харта, сеҗгтә* подозрительный; *Немшнр* ***сонҗлта улсиг*** *цугинь бәрҗ авад, концлагерь тал йовулад бәәдгҗ. – Илюмжинов Н.*

сонҗлх [сонҗилхы] *сеҗглх, хардх* подозревать

сонр [соныр] *сергг, саг* чуткий; ***сонр чиктә***; ***Сонр*** *сәәхн чикән сольвв. – Җаңһр*; *Туула ямаран чиг бичкн әәг соңсдг* ***сонр бәәсинь*** *медсн арат теруг көөһәд күцхәр седнә. – Хальмг үнн*

сонрдх [сонырдыхы] *сонр болх* становиться чутким, обостряться (*о слухе*); *Нүдмдн хурцдад, чикмдн* ***сонрдад йовна***. *– Эрнҗәнә К.*

соньмсах [сонимсахы] *соньмсулх* вызывать интерес, заинтересовать; *Шин бәәрн, шин иньгүд, шин җирһлин айс өвәрцәр* ***соньмсаҗ эклв***. *– Эрнҗәнә К.*

соньмсулх [сонимсулхы] *соньмслт татх* вызвать интерес, увлекать; *Ажглад бәәхлә, генткн терүнә нүднд үзгдсн дорд үзгин әмтнә өвәрц үздүр* ***соньмсулад оркҗ кевтә***. *– Илюмжинов Н.*

соньмсх [сонимсыхы] *соньрхх, урмдх* интересоваться, проявлять интерес; ***олн зүсн төрәр соньмсх, спортар соньмсх***; *Тер цагин баһчуд цуһар техникәр* ***соньмсдг билә***. *– Хальмг үнн*

соньн [сонин] 1) *сонын-сорм юмн* новость, весть; *Не, шинәс ямаран* ***сонын-сорм*** *зәңг бәәнә? – Эрнҗәнә К.;* 2) *соньрхлта* интересный, увлекательный; ***сонын тууҗ, сонын дегтр, сонын концерт***; 3) *сонын-җигтә юмн* диковинный, странный; *Соня дәкнәс терүн тал урдк* ***сонын-җигтә*** *нуувчин хәләцәрн ширтәд одв. – Илюмжинов Н.*

соньрхл [сонирхыл] *соньмсл* интерес *к чему-л.*

соньрхлта [сонирхылта] *сонын, соньмслтта* интересный, увлекательный

соньрхх [сонирхыхы] *икәр соньмсх* проявлять интерес, заинтересоваться *чем-л.*; *Соңсад уга зәңг –* ***соньрхҗ*** *чикән тәвәтәв. – Хальмг үнн*

соңсач [соңсачи] 1) *соңсчах күн* слушатель; ***оньгта соңсач***; 2) *ах сурһульд сурчах күн* слушатель высших курсов;

Энд мадниг Ах партийн школын ***соңсач****, мана кург Санджи Бовенович Утнасунов тосв. – Илюмжинов Н.*

соңсвр [соңсвыр] *сонр, соңслт* слух; слуховой; ***соңсвр диктант***

соңсврго [соңсвырго] *үгәр болдго, үг соңсдго* непослушный

соңсврта [соңсвырта] *үгәр болдг, үг соңсдг* послушный; ***соңсврта бичкн***

соңсгдх [соңсыгдыхы] *соңсхх юмн* быть слышимым; ***юн соңсгдна****?*; *Харкан бүлсн чигәнә бүлүрин ә әрә шуугж* ***соңсгдна****. – Эрнҗәнә К.*

соңслһн [соңсылһын] *юм соңсч авлһн, соңслт* слушание, прослушивание; ***соңслһна мөчн (эрктн)***

соңслт [соңсылты] *юм соңсх арһ, соңсвр* слышимость, слух; ***чикн соңслтын төлә, нүдн үзхин төлә*** *– цецн үг*

соңсх [соңсыхы] *юмиг чикәрн соңсад медж авх* слушать, слышать, услышать; ***соңсхд – мend бахта, идхд – өөкн бахта*** *– цецн үг*; *Кенәс һарсан медәд, бийән һарһж өсксн* ***эк-эцкән соңсад****, келсинь күцәһәд, седклинь һундалго бәәхлә, тер ик сән йовдл гиж медх кергтә. – Хальмг үнн*

соңсхалһн [соңсхалһын] *зарлһн, зарлж медүллһн* объявление, провозглашение

соңсхах [соңсхахы] *зарлх, зарлж медүлх* объявлять, провозглашать

соңсхвр [соңсыхвыр] *зар* сообщение; ***зәңглгч соңсхвр***

соңсхх [соңсхыхы] *соңсулх, соңсхах* сообщать, извещать, доводить до сведения

сорг [сорыг] *цаг болзг* путина; ***зahc бәрлһнә сорг***

сорнц [сорынцы] *бий талан татж чаддг төмр гүр, болд* магнит; *Батала альх атхж мендлсн Гернзлин һар, ярлзж инәһәд хәләсн йорал уга хойр хар нүднь Батан зүркиг бий талан* ***сорнц болдар татсн болад одв****. – Эрнҗәнә К.*

сорнцлх [сорынцылхы] *бий талан татж чаддг болх, сорнцтх* намагничивать

сорул *юм сорж авдг кергсл* насос; ***тоосна сорул***

сорх [сорхы] *юм сорж авх* втягивать в себя, всасывать; *Бичкн гидг күүтрин олн улс*

хорж одсн бәәж – тедниг Алдр дән-аюлын һалв хорапад, теңгр тал ***сорад авч одсмн****. – Илюмжинов Н.*

сохллһн [сохыллыһын] *сохр болһлһн* лишение зрения, ослепление

сохлх [сохылхы] *сохр болһх, сохрах* делать слепым, ослеплять; ***нүднә өөрињ авхар седҗәһәд, нүдињ сохлх*** *– цецн уг*

сохр [сохыр] *юм үздго, харан уга* слепец; слепой, незрячий; ***сохрин һазрт нүдән ань, доһлңгин һазрт көлән өрг*** *– үлг.*; ***сохр үкрт худг бичә үзүл, согту күүнд әрк бичә үзүл*** *– үлг.*; *Мана вагонд йир күрсн наста* ***сохр Данзн өвгн*** *йовла. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***сохр ээвә наадх*** *нег-негән тенүдхәр (меклхәр) седх* играть в жмурки; *Эн йосна улст чамла* ***сохр ээвә наадхас*** *талдан керг уга. – Доржин Б.*; ***сохр денгин үнд күршго*** *юунд чиг керглгдшго* ломаного гроша не стоит, не имеет никакой ценности; ***сохр нумн*** крот

сохрах [сохрахы] *сохлх, сохр болһх* делать слепым, ослеплять

сохрх [сохырхы] *юм үздго болх, харан уга болх* ослепнуть, потерять зрение; ***насн ирәд сохрх***

соя I *үүдн шүдн, аран хоорндк шүдн* клык; *Мормаш аав һалзурҗ-һаньдглҗ одсн нохасла чидл күрсәрн түрүләд* ***сояһан ирзәлһсн*** *зәрминь модарн цокҗ, көләрн девсч, бийән хаһцулҗ авчав. – Илюмжинов Н.*

соя II *бот. бурчгта урһмл* соя

соядх [соядхы] *сояһарн хазх* схватывать клыком

соялх [соялхы] *соя шүдн урһх* появляться (*о клыках*)

сө *асхнас авн өр цәәх күртлк цаг* ночь; ***сарул сө, харңһу сө***; ***сө, өдр гилго; сө дүләд, сөөни өрәл, сөөһин харул***; *Сара һазрт* ***сөөг сө гилго****, өдриг өдр гилго гүүлгәд оркна. – Җаңһр*; *Тав* ***сөөни өрәл болв****, һазрин дүң медгдхш. – Сян-Белгин Х.*; ***Сөөни дууср*** *йовад, ховңгин нег станицур күрв. – Илюмжинов Н.*

сөг I *өлң өвсн урһдг дор һазр, хотхр һазр* низина (*местность с сочной травой*); ***тулан сөг***; ***әәргин саамин***

гүүдиг цаһан сөөгт хәрүлдг – *амн билг.*

сөг II 1) *талхчксн буудя* крупа; 2) *зарм* просо

сөгдүлх [сөгдүлхе] 1) *өвдг деернь зогсах* ставить на колени; 2) *шилж. дәәсиг орулҗ авх* подчинять

сөгдх [сөгдехе] *сөгдәд суух, өвдглх* вставать на колени; ***өвдгәрн суух***; *Һаран намчлҗ* ***сөгдәд суухла****, сумн унад одв.* – *Җаңһр*

сөдрг [сөдрег] *м. эмн. мөрнә турун хальдврта өвчн* сап *(болезнь лошадей)*

сөм пядь *(расстояние между большим и указательным пальцами)*; ***сөм һазр***

сөң I *икрин негнь, өрәсн* один из пары, одиночный; ***икр хурһна сөң***

сөң II *нәр, хүрм болхд әрк күргәд төгәлһн* тост; ***сөң өргх***; *Ду дуулад, деед бийәр суусн өвгдт* ***сөң күргәд йовцхана****.* – *Эрнҗәнә К.*

сөң III *овалгдсн ик юмн* торос, ледяная глыба; ***сөң мөсн***; ***Сөң болгсн*** *ик баасан асхад...* – *Җаңһр*

сөңглх [сөңгелхе] *суһлҗ авх, суһлх* вырывать с корнем, выдёргивать; ***урһа мод уңгтаһинь сөңглх***; *Бата һазран санад,* ***һасан сөңгләд*** *һарсн мөрнщ: уруднь хатрад, өөдмднь өрвәд йовна.* – *Эрнҗәнә К.*

сөңч [сөңчи] *сөң тәвдг күн* тамада; ***сөң тәвх***; *Эркн сән* ***сөңч бол****!* – *Җаңһр*; *Орн-нутган цецн ухаһарн харсч авсн өвгнд, ооср-бүч уга дуд цаһан өргә бәрүләд,* ***сөңч-сөөвң*** *өгәд, аль сансарнь бәәлһнә.* – *Эрнҗәнә К.*

сөөвң [сөөвең] *ик ламин бара болгч, көтч* слуга (*знатного духовного лица*)

сөөһәр *сөөднь* ночью; *Манҗ өдрәр, Санҗ* ***сөөһәр буудя зөөнә****, хошаһад хаалһ кенә.* – *Сян-Белгин Х.*

сөөкә *күүкд күүнә өндр давхргта башмг* туфли

сөөлңкә [сөөлеңкә] *шиигсн* хриплый, сиплый; ***сөөлңкә дуута***; *Санҗа аав хуучн бортх һарһҗ авн йовж, даржңнсн* ***сөөлңкә дуһар*** *номһнар инәв.* – *Илюмжинов Н.*

сөөлңкәдх [сөөлеңкәдхе] *сөөлңкә болх, сөөлңкәрх* охрипнуть

сөөх [сөөхе] *мөрнә цулвриг эмәлин бүүргәс чаңһар боох*

туго натянуть поводья и закинуть их за луку седла; *Күчтә күлгүдән* ***сөөһәд****, эн дөрвн баатр суув. – Җаңһр*

сөр 1) *ик хадасн* большой гвоздь; 2) *туһлын хоңшавч* намордник у телёнка (*чтобы не сосал*); 3) *өргс* заноза; ***альхнд сөр орҗ одв***

сөрв *шав-шархин орм* рубец, шрам; ***сөрв үлдх***; *Цернә зүн халхднь нәрхн кииһс* ***сөрв бәәсиг би оньһув****, эннь даран-дарандан татхлзад, уурташар чичрәд бәәнә. – Илюмжинов Н.*

сөрвтх [сөрвтехе] *шархин сөрв үлдх* зарубцовываться

сөргх [сөргехе] 1) *эргүлх* отгонять; ***үкр сөргх***; 2) *сөрх, эсргүцх* сопротивляться; *Колхозд орцхатн гисн седвәринь станичникүд* ***һалзурҗ сөргх*** *гиҗ, эн төрүц санҗасмн уга. – Илюмжинов Н.*

сөрлһн [сөрелһен] *сөржә үзлһн, шалһлһн* проба, испытание; ***чидл сөрлһн***

сөрлцх [сөрелцхе] 1) *зөрлцх, сөрлцҗ үзх* оказывать сопротивление; ***сөгдҗ җирһсн орхнь, сөрлцҗәһәд үксн деер*** *– цецн үг*; 2) *чидлән сөрлцҗ үзх* испытывать свои силы; *Эн өдр заһсчнрин команд болһн* ***чидлән сөрлцәд****, канат татлһнд орлцв. – Хальмг үнн*

сөрсәх [сөрсәхе] 1) *арвах (үсн)* взъерошиваться, стоять торчком *(о волосах);* 2) *керүл-шууга, ноолда татх* затевать ссору, драку

сөрсхр [сөрсхер] 1) *арвһр, сарвһр* торчащий, стоящий дыбом; 2) *керүлч, ноолдач* склочник, задира

сөрү *өрү, зөрү* туда-сюда, в противоположную сторону; *Домбрч күүкн домбриннь көгинь соляд, тек бишүлдг айс эркә хумха хойрарн домбриннь чивһц* ***өрү-сөрү семрәд цокв****. – Эрнҗәнә К.*

сөрүцх [сөрүцхе] *хәрүцх* возражать, протестовать; *Василь цөөмәд бәәсн әркәс нег балһчкад, өмнәснь* ***сөрүцҗ келҗәнә****. – Илюмжинов Н.*

сөрх [сөрхе] 1) *сөржә үзх, шалһҗ үзх* пробовать, испытывать; ***чидлән сөрх, урлдана өмн мөр сөрх***; 2) *шилҗ. зөрх, харшлх* перечить, противоречить; ***үг сөрхлә – керүл, үүлн сөрхлә – боран*** *– цецн үг*; 3) *өрх* идти против ветра

суврһн [сувырһын] *шаж. босхж бәрсн дурсхл шүтән* субурган, надгробная пирамида, ступа; ***сувр һ босхх, сувр һ тосхх, сувр һ тәвх***; *Мааня багш төрскндән ик ач-тус күргсн төләднь, элгн-садань оршасн һазртнь* ***сувр һ тәвсн бәәнә****. – Хальмг үнн*

суврха [сувырха] *хусрң* яловая (*корова*); ***суврха үкр***

сувсн [сувсын] 1) *хорханцг дотрк цаһан, шар өңгтә үүрмг сувсн* жемчуг (*в виде зёрен*); *Төгәлңдән намч,* ***шур-сувсн болад,*** *нүдн хальтрад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *күүкд улс күзүндән зүүдг кеерүл, сувсн чимг* жемчужные украшения; ◊ *бот.* ***сувсн бөөлжрһн*** крыжовник; *Җил болһн зунын сармудт* ***сувсн бөөлжрһн*** *ик урһц өгнә. – Хальмг үнн*

сувср [сувсыр] *зоол. хар, бор өңгтә, үнтә арста бичкн махсг аң* куница

суг: *суг-суута, суг-киитә, әрә киитә, әрә әмд* едва живой, еле живой; *Согту күүнщ дәәвләд, там-тум ишкн,* ***суг гих киитә*** *харһцад киисв. – Сян-Белгин Х.*

сугсрһ [сугсырһы] *бууһин сум дүрдг нүктә өргн арсн бүс* патронташ (*кожаный пояс для патронов*)

суһ түргн, генткн болҗах үүлдвр үгд күч немгч хүв *усилит. частица при глаголе*; ***суһ цокх, суһ татх***; *Цаста дун уга һаран* ***суһ тач авад,*** *ут коридорар ардан хәләл уга топ-топ гиһәд, җоралад йовад одв. – Эрнҗәнә К.*

суһлх [суһылхы] *юмн дотрас һарһҗ авх, татҗ авх* выдёргивать, вырывать, вытаскивать; ***үлд суһлҗ авх, бу суһлҗ авх, шүд суһлад тач авх***; *Хоюрн мөрн деерән һарчкад, даласн* ***бууһан суһлҗ авад****, хаша деегүр хошад-һурвад хачкад, көтлвр мөрдән көвҗ авад, довтлад йовад одцхав. – Сян-Белгин Х.*

суһрх [суһырхы] *алдрх, мөлтрх* вырываться; выскальзывать

судл [судыл] I *сала, сала-судл* ложбина, овраг, балка; *Альмн, кедмн, чиһин моддар* ***сала-судл*** *цуг дүүрч көкрнә. – Эрнҗәнә К.*

судл [судыл] II *судцн* нерв; кровеносная жила; ***бөөрин судл***

судлл [судлыл] *шинҗллт, шинҗллһн* исследование, изучение; наука

судр [судыр] 1) *Бурхн Багшин ном-сурһалин зокъял* сутра (*книга в виде отдельных длинных несброшюрованных листов буддийского содержания)*; *Тер залу шинәс ламла харһтлан,* ***судр номин ард*** *шилтҗ орна. – Канкин Э.*; 2) *хуудсиг үдәр угаһар девтрлсн хуучн бичгин ном, дегтр* книга; сочинение, трактат; ***ном судр, судр бичг***

судрг [судрыг] **сөдрг** *хәлә*

судцн [судцын] 1) *цусн гүүдг гүрә* кровеносный сосуд; артерия; ***зүркни судцн***; *Энүнә, баһ күүнә, чаңһ-чиирг цогц-махмуд* ***судцн болһнарн*** *медүлҗ келҗәнә: – Әмд бәәхәр седҗәнәв! – Илюмжинов Н.*; 2) *гүрә судцн* пульс; ***судц бәрх, судцн лугшҗ цокх***

сузг [сузыг] *заһс бәрдг шовһр мишгин кев-янзта гөлм* сачок *(для рыбной ловли); **созһ** хәлә*

сул [сулы] 1) *хоосн, көндә* пустой, свободный; ***сул сав***; *2) эзн уга, эзләд уга* вакантный; ***сул орм***; 3) *уя угаһар, сулар* без пут; ***мөр сул тәвх, сул бәәдг мал***; 4) *чинән уга, чидл тату* слабый, хилый, вялый; ***сул бийтә, сул булчңта***; 5) *завта, цолта* свободный (*о времени*); *Эн зун* ***сул бәәсн деерән*** *эк, эцкләрн, төрл-саднларн таньлдх болҗ үгцләвидн. – Эрнҗәнә К.*

сулар 1) *хоосар, юмн угаһар* пустым, порожняком; ***сулар йовҗ йовх вагонмуд***; 2) *туша уга, тушлго* отпускать без пут, не спутанным; ***мөр сулар тәвх***

сулдах [сулдахы] *юмнас сулдхх* освобождать

сулдгдх [сулдыгдыхы] *юмнас сулдх* освобождаться, быть освобождённым; ***көдлмшәс сулдгдх***

сулдх [сулдхы] 1) *юмнас сулдҗ һарх* освободиться; *Тедн дәәнә минь өмн-өргнд НКВД-н лагерьмүдәс* ***сулдҗ һарч ирсмн****. – Илюмжинов Н.*; *Һазр цаснас* ***сулдад****, һәәхмҗтә сәәхн бәәдлтә. – Хальмг үнн*; 2) *күүнә бий сулрх, чинән алдрх* ослабевать, становиться слабым; *Энүнә хойр* ***көлнь мел дор ормдан сулдад****, нуһрхдан күрв. – Илюмжинов Н.*

сулдхагч [сулдхагчи] *сулдхсн, сулдвр авч өгсн* освободитель

сулдхвр [сулдхывыр] 1) *амрлт* отпуск; отгул; *Церглҗәсн һазрасн* ***сулдхвр авад****, Мәркш гертән ирсн бәәлә. – Сян-Белгин Х.*; 2) *сул бәәлһн, сулдвр* свобода; *Бидн таднла хамдан Әрәсән олн-әмтнд* ***сулдхвр авч ирх*** *зөвтәвидн! – Илюмжинов Н.*

сулдхл [сулдхыл] *сулдалһн* ослабление; *Болв энүнә хөөн бас урдк кевәрн НКВД-н спецкомендатурин* ***диг-даран берк чаңһ бәәдлән сулдхл уга*** *күцәгдәд бәәв. – Илюмжинов Н.*

сулдхх [сулдхыхы] *сулдхах, сулдвр өгх, тәвх* освобождать, выпускать на волю; ***бәрәнд бәәсн улсиг сулдхх***

сулрх [сулырхы] *сулдх, сул болх* ослабнуть; ***боодһа сулрҗ оч***

суль *арва* ячмень, овёс; *Тегәд ут* ***тевшт суль делгүднь кечкәд****, һурвлаһинь зерглүләд,* ***сульд орултн****. – Эрнҗәнә К.*

сумлх [сумылхы] 1) *бу ценглх* заряжать (*ружьё*); 2) *шилж. седклән сергмҗәр сумлад авчкх* зарядить, настроить себя; *Көдлмшиннь хөөн ишгәд нәәрләд, седклән сергмҗәр* ***сумлад авчкхла,*** *маңһдур өдртнь серглң, маңна тиньгр йовхмн болҗана. – Эрнҗәнә К.*

сумн [сумын] 1) *бууһин ценг* пуля; заряд, патрон; снаряд; ***бууһин сумн, товин сумн***; ***сумнас делм хурдн, салькнас алд хурдн*** *– тәәлвр.* (**суңһуг**); *Бидн сүл патрон,* ***сүл сумн күртлән*** *сөрлцләвидн. – Илюмжинов Н.*; 2) *саадгин сумн* стрела; ***сумар харвх***; *Зорхн өңгтә саарлнь* ***сумнла*** *хамдан дахн одв. – амн билг.*

сумта *ценглсн, ценгтә* заряженный; ***сумта бу****; Болв хавтхдм зурһа хадг* ***хорһлҗн сумта пистул йовна****. – Сян-Белгин Х.*

сундлулх [сундылулхы] *сундлҗ болх* давать садиться двоим (*о лошади*); ***сундлулдго мөрн***

сундлх [сундылхы] *ардан суулһх* посадить на лошадь (*сзади себя*); ***сундлн бәрн – гертнь, сурһн бәрн – өвөднь*** *– үлг.*; *Лиҗ зөвәр ачрхҗаһад, хувцлҗ авад, мөрән унад, Ольдаг* ***сундлҗ авад,*** *орсин һаза ирәд, уята үкриг тәәлхәр седнә. – Эрнҗәнә К.*

сунлһн [сунылһын] *татгдад, ут боллһн* растягивание; удлинение

сунлт [сунылты] **сунлһн** *хәлә*

сунулх [сунулхы] 1) *татад суңһах* вытягивать, растягивать; 2) *утдулх* удлинять

сунх [сунхы] *утдх, ут болх* растягиваться, вытягиваться; удлиняться; ***Сур мет сунад****, суха мет улаһад унтв. – Жаңһр*; *Болв Бадм гүүж одад,* ***сунад унж одсн*** *аратын ар хойр көләснь атхад, чирәд авч ирв. – Эрнҗәнә К.*

сунялһн [сунялһын] *унтж серәд, мөчмүдән тинилһн* потягивание (*напр. после сна, долгого сидения*)

сунях [суняхы] *нөөрәсн серәд, эс гиж удан суусна хөөн цогц-мөчмүдән тинилһх* потягиваться *(напр. после сна, долгого сидения)*; ***суняж босх***; *Хүүхлзәд, нүдән нухад,* ***суняһад,*** *энд-тендән хәләв. – Эрнҗәнә К.*

суңһах [суңһахы] I ***сунулх*** *хәлә*

суңһах [суңһахы] II *шүүж, суңһж авх* выбирать, избирать

суңһач [суңһачи] *шүүж, суңһж авсн күн* избиратель; ***суңһачин бюллетень, суңһачнрин даалһвр, суңһачнрла харһлһн***

суңһвр [суңһывыр] *суңһлһн* выборы; ***дарани суңһвр***; ***Суңһврин өмн-өргнд*** *дүңнәд келхлә, мана кандидатд өмн һарх арһ бәәнә.*; *Депутатын нег ормд һурвн күүнәс* ***суңһвр болснд*** *хамгин олн суңһачнрин ду авснь депутат болсмн. – Хальмг үнн*

суңһгдх [суңһыгдыхы] *суңһж авгдсн* избранный

суңһлһн [суңһылһын] *суңһлт* выборы, избрание; ***суңһлһна комиссь***; *Иргч җилд Әрәсән Орн-нутгин Хүүвд депутатнриг* ***суңһлһн болхмн****. – Хальмг үнн*

суңһлтын [суңһылтын] *суңһврин* избирательный; ***суңһлтын систем, суңһлтын дүңһра***

суңһуг I *төмр утцн* проволока; провод; ***улан мөңгн суңһуг***

суңһуг II *түргн зәңгллһн* телеграмма; ***суңһуг цокч йовулх***; *Эрнҗән Бадмаевич Енотаевск деерәс обком тал эн-тер уга, малмуд цуһар Иҗл һатлв гиж* ***суңһуг цокв****. – Куукан А.*;

Чи мини келсәр бичәд, өрүндән ***суңһуг йовулчк****. – Эрнҗәнә К.*

суңһугч [суңһугчи] *суңһуг цокч йовулдг күн, суңһуг цокач* телеграфист

суңһх [суңһыхы] I *юмиг утдң татх* вытягивать; ***һаран суңһх***; *Өвгн түдһлзҗ босад, машинә терзәр* ***күзүһән суңһҗ хәләв****. – Эрнҗәнә К.*

суңһх [суңһыхы] II *шүүҗ, суңһҗ авх* избрать; *Энд хәрҗ ирн гихинь, намаг Деед Советин* ***депутатд суңһҗ****. – Эрнҗәнә К.*

сур 1) *арсиг утулңднь керчҗ авсн татасн* ремешок, ремень; ***сурар боох***; ***сурин тасрха хайдг уга, сумна хүһрха шивдг уга*** *– цецн үг*; *Хан цухлдад, өвгиг цааҗла харһулх болад: – Ода нурһнаснь* ***һурвн сур*** *автн, – гинә. – Хальмг туульс*; 2) *сурар кесн* ремённый; кожаный; ***нәрхн сур бүс, сур чөдр***; *Эрднь авһиг эн гентккн үзәд, нохаһан* ***сур көтлврт бәрсн*** *өвердҗ ирв. – Илюмжинов Н.*

сурвр [сурвыр] *сурх юмн, төр, керг* вопрос; ***сурвр тәвх, сурвр өгх***; *Сурх* ***сурвр уга*** *болхла, үг босч келцхәтн! – Эрнҗәнә К.*; *Би энүнд шишлң тодрха* ***сурвр өгүв****: – Улан Одн орденәр таниг яһад ачлсмб? – Илюмжинов Н.*

сурһаль 1) *ямр нег юмна туск онлын цогц* учение; ***Марксин сурһаль***; 2) *шаҗ. ном-сурһаль, номин сурһаль* религиозное учение; ***бурхн-номин сурһаль, дорд болн деед үзгин зурхан сурһаль***; *Дала-лам Гегән шар шаҗнд шүтдг улсин багш төләдән,* ***бурхн-номин сурһаль*** *заахар ирҗ йовна. – Хальмг үнн*

сурһах [сурһахы] *сурһҗ заах, дасхх* учить, поучать

сурһач *сурһҗ заадг, дасхдг багш күн* преподаватель

сурһгч [сурһыгчи] *сурһҗах, дасхҗах күн* обучающий

сурһлһн [сурһылһын] *дасхлһн, заалһн* обучение; преподавание; ***хальмг кел сурһлһн***

сурһмҗ [сурһымҗи] *дасхмҗ* воспитание; ***сурһмҗин көдлмш***; ***сурһмҗиг әмтнәс авдг, ухаг үлгүрмүдәс авдг*** *– үлг.*; *Тер бийнь школын көвүдт* ***ик гидг сурһмҗ өгдг бәәсмн****: бийән яһҗ бәрх, күн яһҗ күндлхин тускар, сурһулин ард орхин тускар оньдин келдг билә. – Эрнҗәнә К.*

суһмҗлач [суһымҗилачи] *суһмҗ өгдг, суһмҗин көдлмш кедг күн* воспитатель; ***бичкдүдин садын суһмҗлач***; *Долан җилдән келн-улсин багт* ***суһмҗлач болад****, намраһас авн болхла, хальмг келнә баг-шар көдлҗәнә. – Хальмг үнн*

суһмҗлх [суһымҗилхы] *суһмҗ өгх* воспитывать; *Тегәд чиг Богаевихн бичкнәснь* ***күүкдән суһмҗлад****, алтн болсн тавн үрән өскәд-босхад, күү кев. – Хальмг үнн*

суһмҗта [суһымҗита] 1) *суһмҗ авсн* воспитанный; *Иим өрк-бүлин күүкднь чиг эрүл-дорул өснә,* ***суһмҗта****, ухата-серлтә, билгтә, медрлтә болҗ һарна. – Хальмг үнн*

суһүлин *суһүлин керг, төрмүдлә холвата, ирлцәтә* относящиеся к учёбе, обучению; учебный; ***суһүлин җил, суһүлин программ, суһуль-суһмҗин көдлмш***

суһуль 1) *эрдм-суһуль сурлһн, медрл авлһн* учёба, обучение; ***суһуль сурх, суһуль дасх, суһүлин җил, суһүлин программ, суһуль-суһмҗин көдлмш***; ***суһуль уга күн сохр мет****; суһульд көгшн уга – цецн үг*; *Болв төрскн Баһ Дөрвдт давсн* ***суһүлин*** *хөвтә сәәхн* ***җилмүд*** *җисәд талржҗ одв. – Илюмжинов Н.*; 2) *эрдм-суһүлин бәәрн* учебное заведение; ***эклц суһуль, дунд суһуль, деед (ах) суһуль***; ***Деед суһуль*** *секгдсн түрүн өдрәс авн бидн эн төрт ик оньган өгч көдлҗәнәвидн. – Хальмг үнн*

суһульта 1) *эрдм-суһуль сурсн, медрл авсн* грамотный, образованный; ***суһульта күүнә хаалһ сонр; суһуль уга күн харңһу сөөһәр йовсн мет*** *– үлг.*; *Эврә хальмг һазрнь эңкрлҗ үрән тосв,* ***эрдм-суһульта*** *үрнь эңкр тегтән шунв. – Хальмг үнн*; 2) *болвсн, һольшг* воспитанный, культурный; *Бамба гиһәд сәәхн заңта, эн Батала әдл му үзсн, һольшг сән* ***суһульта көвүн****. – Эрнҗәнә К.*

суһульч [суһульчи] *суһульд сурчах көвүд, күүкд* учащийся, ученик; ученики; ***дунд школын суһульч, суһульчнрин маһан, суһульчнрин олимпиад***; *Эклц классин багш* ***суһульч болһна*** *җирһлин хаалһин туршарт мартгдл уга,*

тодлгджң үлднә. Цаһан толһа дасад, ниилврмүд залһад, зәңг тогтадг болхла, ***суръульчнрин*** *ухан-сегәнднь уул хальмг келнә утх-чинр хадгдад бәәхнь лавта. – Хальмг үнн*

суръуль-эрдм [суръуль-эрдем] *хош. гегәрл, болвсрл* просвещение, образование; ***Суръуль-эрдм*** *гидг келн-улсин төсв күцәлһнд суръульчнрин медрл өөдлүллһн һол оньгт авгдсн бәәнә. – Хальмг үнн*

суръх [сурһыхы] 1) *дасхх* учить, обучать; ***күүкд суръх, бичг-тамһ суръх***; ***инәсиг сур, уульсиг суръ*** *– цецн үг*; 2) *сурһмжң өгх* воспитывать; *Болв бидн сән медрл өгсн деерән, төрскнч седклтә, олнд туста, олн дунд тоомсрта улс* ***суръх зөвтәвидн****. – Хальмг үнн*; 3) *эмнг мөриг унхд, тергнд зүүхд дасхх* обучать (*лошадь*); ***мөр суръх***

сурлһа *мөшклһн* допрос; *Одактн танд* ***сурлһа өгх бәәтхә****, бийнь танас сурлһа эс авбий? – Басңга Б.*

сурлһн [сурылһын] 1) *суръуль даслһн* обучение; *Яһад гихлә гертәсн хол, наа-ран-цааран йовхин төлә дала мөңгн кергтә,* ***суръуль сурлһн*** *бас үнтә. – Хальмг үнн*; 2) *юм лавлжң, бичгин сурлт келһн* запрос; ***сурлһн кегдсн бәәнә***

сурлдх [сурылдхы] *нег-негндән сурвр тәвх, нег-негнәсн юм сурх* спрашивать друг друга, обращаться друг к другу с вопросами

сурлт [сурылты] *юм лавлжң бичгәр сурлһн* запрос; **сурлт кех**

сурлцх [сурылцхы] *кен негнлә хамдан сурх* обучаться вместе *с кем-л.*

сурмсг [сурымсыг] *нүднә зовк деегүр уръдг үсн* ресницы; ***далан көвәд дааһд оньдинд шарвадна*** *– тәәлвр.* (**сурмсг**); *Зандан чирәһәс һал һарсн болад, сарин герлəс сүүдрән тусхжңах* ***сурмсг дорак*** *хойр хар нүднь урдкасн улм хар, йорал уга болжң медгдв. – Эрнжңәнә К.*

сурул *тәмк татхд амндан зуудг һанзин иш* мундштук, чубук; *Удл уга Муузранд ирәд буув, хар модн* ***һанздан сурул кежң авад****, сүв-селвгән күүндлдәд, Муузранд хонв. – Эрнжңәнә К.*

сурх [сурхы] I *эрдм-суръуль дасх* учиться, обучаться; ***эрдм-***

сурһуль сурх зөв; ***сурсн дала, эс сурсн бала*** *– үлг.*; *Намжҗу курст орҗ* ***сурад****, эн трактор йовуллһна эрдм дасч авна. – Илюмжинов Н.*

сурх [сурхы] II *юм эрх* спрашивать, осведомляться, наводить справки; ***сурсн му, сурсиг эс өгхлә – улм му*** *– цецн уг*; ***мend сурх, зөвшәл сурх***; *Шин зәңг күләсн Хөөчиг* ***сурх үгинь*** *тосч ирәд, буусн көвүн келн бәәнә. – Сян-Белгин Х.*

суудл [суудыл] 1) *суудг юмн* стул, сиденье; ***түшлһтә суудл*** кресло; 2) *суудг кев-янз* посадка, сидение (*о манере*); ***ноха суудлта, ирвскин хумста*** *– тәәлвр.* (**мис**)

суулһ [суулһы] *икнкдән шиңгн, шалдрң юм кедг сав* ведро; ***төмр суулһ, модн суулһ, худгин суулһ***; *Батан ус авч ирәд кечкдг* ***зурһан суулһ ордг*** *төмр бүстә кадушк бәәдг билә. – Эрнҗәнә К.*

суулһх [суулһыхы] 1) *күнд. залрах, залх* сажать, усаживать; ставить (*во главе*), назначать *кем-л.*; *Залу күмн болхла, эн хаана нутг шаң өгәд,* ***ха суулһх билəв****. – Жаңһр*; *Ода деерән күүкән «****орд харшт****»* ***суулһад****, ора деерән залад авад хәрх дурм күрчәнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юм тәрх* садить, сажать (*напр. растение, дерево*); ***мод суулһх, боднцг суулһх***; *Хойр көвәһәрнь удн, уласн, бурһсн, шагшг мод* ***суулһҗ****. – Эрнҗәнә К.*; 3) *юмнд орулҗ суулһх* сажать; ставить *куда-л.*; вставлять; ***өдмг бешт суулһх, терзин һууд шил суулһх***; *Таңһчин военкоматд ЗИС-5 гидг машинд шин мордсн цергчнриг* ***суулһад****, шудтан фронтур йовулцхав. – Илюмжинов Н.*; 4) *засглх* посадить, заключить (*напр. в тюрьму*); ***хулхач кү түүрмд суулһх***

суульх [суульхы] *дүрх, шурһулх* всовывать руку *во что-л.*; ***һаран суульх***; *Далн нег* ***сууляд авб****. – Жаңһр*

суут [сууты] *нернь алдршсн, күңкл чееҗтә* гениальный; ***суут шүлгч***

суух [суухы] 1) *күнд. залрх* сидеть, садиться; ***ширəд суух***; *Эр цаһан чолуһар ширə кеһəд, эгц дөчн йисн хонг* ***суув****. – Жаңһр*; 2) *юмн деер суух, юмнд суух* сидеть *на чём-л.*; ***тергн деер суух***; *Бидн баһдан цар тергнəс бууһад, мөрн*

тергн деер суух *ик хәәрн болдг билә. – Эрнҗәнә К.*; 3) *җиһх, шиңгх* садиться, заходить (*о солнце*); ***нарн сууҗ йовна***; 4) үүлдврин *-ад, -әд* янзта нийцәд, удан болҗах юм илдкнә *в сочет. с дееприч. на -ад, -әд обозначает длительное действие*; ***күләһәд суух, эңкрләд суух***; *Ачнрм, зеенрм олн, насм ирҗ йовх, теднән* ***таалад суух*** *зөв нанд бас бәәнә. – Сян-Белгин Х.*; 5) *засгдад түүрмд суух* отбывать наказание в тюрьме (колонии); ***Колоньд суух*** *көвүд тедниг эк-эцкнрнь, элгн-саднрнь, үүрмүднь күләҗәхинь мартҗахш. – Хальмг үнн*; ◊ ***күүнә күзүн деер суух*** *әмтнә көлсәр җиһх* сидеть на чужой шее, жить за чужой счёт

суха *бот. хагсу, элстә һазрт уһдг йир хату иштә бут модн* таволга; ***суха иштә маляг бәрҗ эс болҗ*** *– тәәлвр.* (**moha**); *Герин эзн цаһан ширдгүд деер* ***суха кевтә*** *минчиһәд, сур кевтә сунад, сүркрәд кевтнә. – Эрнҗәнә К.*

сухар *хатачксн хусг өдмг* сухарь; *Өдрт* ***нег хусг сухар*** *күн болһнд өгдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

сухат *этн., бузав. теңгин хальмгудын нег отг-әәмгә нерн* сухат *(название одного из родов донских калмыков)*

сү *анат.* 1) *ээмин дорк хоңх орм* подмышка, подмышечная впадина; ***Зүн сүүһәснь*** *Хоңһр дөңнв,* ***барун сүүһәснь*** *Савр дөңнв. – Җаңһр*; 2) *уул, өвдмин хаҗудк тал* подножие кургана, холма; ***толһан сү***; ***Толһан сүүд*** *нарнд ээврләд, дуг гиһәд авдг биший гиһәд, урдк кеер йовдг цаган санад оркв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***сүүдән чолу хадһлх*** *өшәркх, му ухалх* держать камень за пазухой, таить зло; *Дотр седклд бәәсән иләр келхд, Арслң* ***сүүдән чолу хадһлхн уга*** *гиҗ саннав. – Бадмин А.*

сүв [сүве] 1) *бичкн нәрхн нүкн* ушко (*игольное*); ***зүүнә сүв***; 2) *анат. нәрхн цувг* узкое отверстие, щель; ***шееснә сүв***; 3) *шилҗ. ухан-тоолвр* совет, мысль; ***адһа күн сүв уга болдг*** *– цецн үг*; *Бата Кольчи хойрин уханд сурһульдан кинҗ дасхас* ***оңдан сүв орхш****. – Эрнҗәнә К.*

сүвә *чееҗин хаҗудк тал, хәврһ* боковая часть грудной клетки; ***сүвән сүл хавсн, сүвәһән түшәд зогсх***

сүвлх [сүвлехе] 1) *зүүнә сүвәр утц орулх* продевать (*через ушко*); ***зү сүвлх***; 2) *шилж. сүв-селвг өгх, арһинь хәәх* советовать, указывать выход (*из затруднительного положения*)

сүв-селвг [сүве-селвег] *хош. санан, ухан-тоолвр* совет; ***сән сүв-селвг өгх***

сүвтә 1) *олмһа* находчивый, сметливый; 2) *нәрхн нүктә* имеющий узкое отверстие, ушко; ***сүвтә зүн***

сүвч [сүвчи] *сүв-селвг өгдг күн* советчик; советник; *Баатр Бумбин ориг* ***сүвчәрн һаргсн*** *Күлгин көвүн Муңхль суудг. – Җаңһр*

сүзг [сүзег] *бишрл, шүтлһн* вера, суеверие; *Зуг ода мана таңһчд босчах хуучн* ***бөөһин сүзг*** *болн шар шажңн сөрлцж бәәнә. – Хальмг үнн*

сүзг уга [сүзег уга] *бишрддго, шүтдго* неверующий; ***сүзг уга болв чигн, тасрхан уга мөргнә*** *– тәәлвр.* (**худгин заңһ**); *Абиль шин авсн баахн гергнәннь туст, йоста кезәңк уул хальмг күн кевтә, иләр медүлж,* ***сүзг угаһар*** *бийән бәрдг билә. – Илюмжинов Н.*

сүзглх [сүзгелхе] *бишрдх, шүтх, иткх* веровать, быть набожным; *Хальмг келн-әмтн кезәнәс нааран* ***Бурхн Багшин номд сүзглж,*** *эн номин кесг бурхдт мөргж, бурхн шажңна авъясан делгрүлж йовна. – Хальмг үнн*

сүзгтә [сүзегтә] *бишрддг, шүтдг, иткдг* верующий, набожный, религиозный; ***Сүзгтә әмтн*** *олн зун җилин эргцд нааран зуульчлад иржәнә. – Хальмг үнн*

сүзгч [сүзегчи] *бурхн шажңнд шүтдг күн* верующий, набожный, религиозный; *Мана таңһчин* ***сүзгч улст*** *йөрәлин бичгүд илгәв гиж, Тэло Тулку ринпоче зәңглв. – Хальмг үнн*

сүк [сүке] *юм чавчхд керглдг зевсг, чавчур* топор; ***сүкин иш, сүкин мөргн, сүкәр чавчх***; *Мана ээж тер цәәг* ***сүкәр чавчж-чавчжчкад****, һарарн үүлж-үүлжчкәд, түңгрцгт кеһәд, бешин ард өлгчкдг билә... – Яшкулов В.*

сүкдх [сүкдехе] *сүкәр цокх* ударить топором

сүл 1) *мал аһурсна нурһнаннь ясна үзүр* хвост;

мөрнә сүл, нохан сүл, хөөнә өөкн сүл; ***ноха эзән үзхләрн – сүүлән шарваддг*** – *цецн үг*; *Хан Җаңһрин әмндән хадһлсн көлглдг мөрнь эрднь делтә,* ***сувсн сүүлтә***. – *Җаңһр*; *Зунар, һаң халунд, малыг түргн хазҗ зовахла, тедн шоодрглдад,* ***сүүлән өргчкәд*** *гүүлдцхәдмн.* – *Илюмжинов Н.*; 2) *юмна чилгч, төгскл* конец *чего-л.*; ***үвлин сүл өөрдв***; ***сарин сүл өдр, җилин сүүләр***; ◊ ***сүүлднь һал өгәд көөх*** *һарһад көөх, әрлһх* гнать подальше; *Һалзна Бамбин* ***сүүлднь һал өгдг*** *арһ бәәсн болхнь...* – *Доржҗин Б.*; ***сүүлән хүрүлх*** *нег ухаһар эс бәәх* вилять хвостом; *Зәәсң күн чамла элгн болхар седхлә, чи* ***сүүлән хүрүлнәч***. – *Амр-Санан А.*; ***сүүлән бәрүллго одх*** *үзгән медүллго, дарунь уга болад одх* ищи-свищи, только хвост показал; *Боврг* ***сүүлән бәрүллго одсн болад йовна***. – *Доржҗин Б.*; ***сүүлән хавчад гүүх*** *дегд әәчкәд, сагар бийән бәрх* поджать хвост; испугавшись, стать осмотрительным; ***сүл бәрх*** *хоцрх, ард үлдх* плестись в хвосте; ***сүл уга чон*** *хулха кедг күн, хулхач* вор

сүлд [сүлде] 1) *төрин, орн-нутгин йосна темдг* символ, эмблема, герб; *Ода болхла, цуһар... Кремльд маңхасн* ***улан-шар сүлд*** *һәәхҗ чаджҗанавидн!* – *Илюмжинов Н.*; 2) *омг, сүр, ид чидл* духовная мощь, жизненная сила

сүлдго *чинән, чидл уга* немощный, слабый

сүлдр [сүлдер] 1) *чидл-чинә алдсн* слабый, расслабленный, вялый; 2) *омг шантрсн, үрүдсн* павший духом, морально убитый

сүм [сүме] *шаж. киид, хурл, бурхн шаҗна йос күцәдг һазр бәәрн* храм, монастырь *(буддийский); Зург болсн шар-цоохр* ***сүмән*** *зөв һурв эргәд одв.* – *Җаңһр*; *Хәәрн хурл, хәәрн* ***сүм****, өргәс, тер дала болсн бурхд, шүтәд яахмн болхв?* – *Эрнҗәнә К.*

сүмсн [сүмсен] *шаж. күүнә бий дотрк бодит биш тоот, сүр* дух, душа; *Альвн* ***хар сүмсән*** *алк тамин йорал зөрхинь медх бишв.* – *Җаңһр*; ◊ ***сүмсн уга бәәх*** *икәр әәх* находиться в страхе; *Урднь татсн тоотынь илдкчкх гиһәд,* ***сүмсн уга бәәнә*** *терчн.* – *Доржҗин Б.*;

сүр-сүмсән алдх *дегд икәр әәх, сүрдх* сильно испугаться; *Цалман хортна күзүнднь хайҗ орулад, татад-татад көлврүләд йовхла, парнцусмуд* ***сүр-сүмсән алдад****, зулцхадг бәәҗ. – Калян С.*; ***сүмсинь таралңд күргх*** *өңгрсн кү оршах* предать земле, похоронить; *Нег хальмгин эк хоржҗ. Экиннь* ***сүмсинь таралңд күргхәр*** *тер хальмг гелң дуудулна. – Хальмг туульс*

сүр [сүре] *сүр-омг, сүр-зөрг* мощь, величие, могущество; ***сүр үзүлх, сүр немх***; *Зугл оркладгин зәңг хотнас хотнд күрәд, өргн теегт* ***сүр болад*** *дүрклв. – Сян-Белгин Х.*

сүрә *өргмҗ, байр-бахмҗ* воодушевление, вдохновение; подбадривание; *Әмтн шуугладад, бишчнрт* ***сүрә өгч,*** *айсинь дахулҗ, альхан ташлдв. – Илюмжинов Н.*

сүрәлкх [сүрәлкехе] 1) *сүрә өгх, урмд орулх* воодушевлять, вдохновлять, подбадривать; ***үрст боссн кү сүрәлкх кергтә***; 2) *шүрүлкх* быть резким, суровым; *– Дәкҗ чини көл энд ирдг болвза, – гиҗ* ***сүрәлкҗ,*** *тер зарлв. – Илюмжинов Н.*

сүрг [сүрег] *мал адусна, аң, шовудын цуглрсн баг* стадо, стая; ***сүрг адун, хөн сүрг, сүрг һалун, бод малын сүрг***; ***сүргәсн салсн гөрәсн әәмтхә*** *– улг.*; *Киитн энд иртл,* ***малын сүрг*** *Лаг Ахманджиевин хәләврт идшлдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

сүргләх [сүреглехе] *сүрг болад цуглрх* собираться стадом, стаей

сүрдәх [сүрдәхе] *үргәх, әәлһх, чочах* страшить, пугать, запугивать; *Өмн-өргнднь орклдгас чочсн* ***Дамбиг улм сүрдәһәд****, тер үкр Бор нур хәләһәд, гүүһәд йовад одв. – Сян-Белгин Х.*

сүрдх [сүрдехе] *үргх, әәх, чочх* пугаться, бояться; робеть, трусить; *Түрүн ирҗ йовх баахн күүкн* ***дала әмтнәс сүрдсн болх****, дәкәд нег соңсад хәләй. – Хальмг үнн*

сүркә 1) *әвр, күчр, берк* исключительно, чрезвычайно; ***сүркә чидлтә күн, сүркә сәәхн, сүркә ик***; *Шар шажңн делгрсн, бурхн номин цутхлң гиҗ тоолгдҗах кесг һазрт одлав, болв* ***тана хурл сүркә сәәхн.***; *Зайсан Толһа гидг*

өөдм деер дүңгәҗәх ***сүркә ик бумб*** *оньгиг авлв. – Хальмг үнн*; 2) *сүртә, әвр шүрүн* грозный; *Келхд, эн хуучн герт* ***сүркә атаман*** *Стенька Разин бәәсн болҗ, домгт келгднә. – Илюмжинов Н.*; 3) *аврлт уга, догшн* яростный, жестокий (*о боях*); *306-гч стрелков дивизь Сталинградын шидрк һазрт болсн* ***сүркә догшн бәәр-бәрлдәнд*** *ямр зөргтә кевәр орлцсна тускар ишм йовдл герчлнә: эн дивизин һурвн полк ахр цагин болзгт цергчнрән бүкл тоонарнь гилтә геесмн. – Илюмжинов Н.*

сүркрлһн [сүркерлеһен] *нөөртән хоржңнлһн* храп, храпение (*во сне*)

сүркрх [сүркерхе] *нөөртән хоржңх* похрапывать, храпеть (*во сне*); *Хойр нүднәннь зовкнь харһлдв-угай гихлә, әмтәхн нөөрәр* ***сүркрәд одна****. – Эрнҗәнә К.*

сүркүл *маальңһ* лён

сүртә 1) ***с****үртә-барта* величественный; 2) *сүр-күчтә* могучий, сильный; грозный; ***сүртә күчн, сүртә бөк, сүртә дун***; 3) ***сүркә*** *хәлә*

сүүв [сүүве] *тевр, үүрг* охапка; вязанка; ***нег сүүв өвсн***

сүүвдх [сүүведхе] 1) *юм сүүвдән бәрх* держать под мышкой; *Дарунь Бата нег төгрг бор* ***өдмг сүүвдсн****, адһсн бәәдлтә ирв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *һараснь бәрх* брать под руку; – *Би чамд хар санх билүв, – гиҗ* ***Сима Гернзлиг сүүвдәд,*** *герүр орцхав. – Эрнҗәнә К.*

сүүгх [сүүгхе] *ивтрҗ үләх* продувать, выдувать, дуть; ***салькн сүүгҗәнә****; Энд-тендәһүрнь үзүртә салькн* ***сүүгәд****, яһҗ кевтхнь медгдл уга, кесгтән сүүҗән соляд оркна. – Эрнҗәнә К.*

сүүдр [сүүдер] *герл эс тусчах һазр* тень; ***сүүдрт суух, герин сүүдр***; ***миңһн өдр сүүдр болсн орхнь, нег өдр күн болсн деер*** *– улг.*; ***чавчв-чавчв – зорһсн уга, хатхв-хатхв – цусн уга*** *– тәәлвр.* (**сүүдр**); *Һурвн һалвр зандн* ***уласни сүүдрт*** *ирҗ буув. – Җаңһр*; *Көк теңгрт нүүлдсн көвкр цаһан үүлд селәд-селәд, неҗәдәр* ***сүүдр татҗ*** *хәәрлв. – Хальмг үнн*; ◊ *эмн. н.* ***сүүдр гем*** *күн тәкрдг өвчн* паралич; ***сүүдр дәврх*** *күүнә цогцин мөч тәкрх* быть парализованным; *Юңгад тагчг болад бәәнәч?*

Келичнь ***сүүдр дәврчкв****?* – *Доржҗин Б.*; ***сүүдрәсн әәх*** *эс болх юмнас сүрдәд, үргәд бәәх* быть трусливым как заяц, бояться даже своей тени; *А, хәәмнь,* ***сүүдрәсн әәһәд бәәдгән*** *кезә уурхмб? – Нармин М.*

сүүдрлх [сүүдерлхе] 1) *нарна герл халхлх* затенять, ставить в тень; 2) *бичәтә, барлата экн текстин харынь буулһҗ авх* снимать копию оригинала; *Моңһлч номт Х. Лувсанбалдан Ленинградт К. Голстунскийин фондд бәәх эк бичгин* ***сүүдрлсн текстиг*** *буулһҗ барлсн. – Сарин герл*

сүүдртә [сүүдертә] *сүүдр тусдг* тенистый; ***сүүдртә һазр, сүүдртә сад***

сүүж [сүүҗи] *анат.* 1) *ууц, таша* тазобедренная кость, таз; ***сүүҗин ясн***; *Хуухлзад, өндәһәд,* ***сүүҗ доран*** *делгәд хонсн өөмсән авад өмстлнь, иргәр үләҗәсн киитн салькн нүцкн махмудынь киит урсхад чичрүләд оркна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *дунд чимгн, һуй* бедро

сүүҗлдх [сүүҗилдехе] 1) *хаҗуһан харһулад, хаҗуллдад суух* сидеть боком; *Күүкн Цаһан мөрч* ***сүүҗлдәд суув****. – Жаңһр*; 2) *хәврһәрн, хаҗуһарн кевтх, босх* лежать на боку, встать боком; *Мөңкәһәс сурад, Богзг орн деерән* ***сүүҗлдәд босв****. – Эрнҗәнә К.*

сүүкнх [сүүкнехе] *әңклх, әмсхх* пыхтеть, сопеть, тяжело дышать; *Тарһн шар зурхач шүүсән зооглчкад, һашун харар дарулад орксн бәәдлтә, шарлад, улаһад, хожҗһр махн толһаһан илләд,* ***сүүкнәд сууна****. – Эрнҗәнә К.*

сүүләр *юмна дару, чилгчәр, эцст* после, в конце; ***хургин сүүләр ирх***; ***Хөрдгч җилмүдин сүүләр*** *эврәннь Власовская гидг станицдән эн эргҗ ирв. – Илюмжинов Н.*

сүүлд [сүүлде] *хөөн, хөөннь* потом, после, в конце; *Нәәрин* ***сүүлднь*** *богд Жаңһрнь бадмин сәәхн йөрәлән тәвәд мордв. – Жаңһр*; *Болв күүнә һазр кедү сәәхн болвчн, амрлһна* ***сүүлднь*** *төрскн һазр сангдад бәәв. – Хальмг үнн*; ◊ ***аш сүүлднь*** *әмтин сүүлд, аштнь* в конце концов, в конечном счёте; *Тер учрар эрт чамд гер буулһад,* ***аш сүүлднь*** *ачан үзхәр седләв тегәд би. – Илюмжинов Н.*

сүүлдх [сүүлдехе] 1) *сүүлэснь бәрҗ авх* брать, хватать за хвост, держать за хвост; 2) *юмна ард үлдх, хоцрх* оказываться в хвосте, быть последним

сүүлин 1) *эцсин, төгсклин* последний, конечный; ***Сүүлин әмсхл*** *иртл, сүм кевтә дүңгәдмн! – Хальмг үнн*; *сүл цагин*; ***сүүлин өдрмүд, сүүлин җилмүд, сүүлин шүүврмүд***; ◊ ***сүүлин темәнә ацань күнд*** *юмна чилгч күнд болдг* последнему больше достаётся

сүүлтә давхр үгин тогтацд *в составе сложн. слов*: 1) *сүл бәәх юмн* с хвостом, хвостатый; хвостый; *зоол.* ***цаһан сүүлтә бүргд, ут сүүлтә бүргд***; 2) *сүүлнь өөкн иктә* с курдюком, курдючный; ***тевртевр сүүлтә, тевш-тевш семҗтә хөд*** *– амн билг.*; ◊ *астр.* ***сүүлтә одн*** комета

сүүр [сүүре] I 1) *бәрҗ тосхсн юмна үл* основание, фундамент; база; ***бәәшңгин сүүр***; *Күнд авиабомб мел һоодан харһҗ туссн учрар, герин нег хажукнь* ***ул сүүр күртлән*** *күүчгдв. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. ямр нег юмна ул сүүр* основа, основы *чего-л.*; *Шин технолог делгрлт авсн бийнь, дегтр* ***медрлин болн сурһмҗин ул сүүр*** *болҗ үлдҗәнә.*; ◊ ***арзин сүүр болх*** *арз эдләд, нәр кех* сидеть за обильной арзой; *Элвг арзин* ***сүүр болад*** *суудг гинә. – Җаңһр*

сүүр [сүүре] II *ямр нег төр хәләҗ хаһлх хург* заседание; ***сүүр секх***, ***сүүр хаах***; ***комиссин сүүр, өргн сүүр, шишлң сүүр***; *Тегәд эн бачм төриг хаһлхин төлә, Баһ Дөрвдә района һардвр давсн долан хонгин эклцәр* ***шишлң сүүр давулв***. ***Сүүр деер хәләгдсн*** *төрмүдәр ирлцңгү тогтаврмуд батлҗ авгдв. – Хальмг үнн*

сүүрлх [сүүрелхе] I 1) *ул сүүр тәвх* закладывать фундамент, основание; 2) *орм сүүр олад бәәрших* прочно обосноваться, оседать; 3) *нарн суух* садиться, закатываться (*о солнце*)

сүүрлх [сүүрелхе] II *сүүр кех, сүүр давулх* устраивать заседание, проводить заседание, заседать

сүүртә *ул сүүр тәвсн* имеющий фундамент; 2) *бат, тогтурта* прочный, устойчивый

сүүсих [сүүсихе] *салң, татврго бәәдлтә болх* быть неряшливым

Т

та 1) орч нернә олн тоohин 2-гч нүр *личн. мест. 2-го л. мн. числа* вы; ***та хойр, та бидн хойр***; *Нег үлү Цаһан* ***та хойран*** *мартхн угав. – Эрнҗәнә К.*; 2) орч нернә нег тоohин 2-гч нүүрин күндлгч янз; *вежл. форма 2-го л. ед. числа* Вы; ***Та кенәхнә биләт****?* ***Намаг ирхд, Та уга биләт***; ***Та гихлә – таалсн мет, чи гихлә – чичсн мет*** *– цецн уг*; *Баав,* ***Та*** *маниг келәд уга бәәтл, учринь тааһад медәд авчкдг цецн ухата бәәҗит. – Хальмг үнн*

таава 1) *юм шардг төргг цө сав* сковорода; *Целвгиг мел ода, цаг тудлго* ***таава дотрас*** *эн һарһҗ авад, ширә деер хаяд оркв. – Илюмжинов Н.*; 2) *спорт. шивдг хавтха төргг төмр* диск; ***таава шивлһн***

таавалх [таавалхы] *таавад юм болһх* печь *что-л.* на сковороде

таавр [таавыр] *тааҗ, кирцҗ келсн юмн, таалһн* догадка, предположение, загадывание; ***таавран келх, таавртан эндүрх***; ***Таавр*** *кехәр бәәхшив, юңгад гихлә кен диилвр бәрхиг заахд күнд. – Хальмг үнн*

таавр-түүвр [таавыр-түүвер] *таҗрха* редко, редкий; ***модн таавр-түүвр урһҗ, таавр-түүвр сахл***

тааһад *әәлдҗ, тааҗ, урдаснь* наугад; ***тааһад келх***

таал I *өкәрллһн, эңкрллһн* ласка, нежность; ***экин таал, седклин таал***

таал II *дурн, зөрг, күсл* желание, стремление, воля; ***зүркни таалар***

таал III *таал-бәәдл* условия; ***бәәцин таал, көдлмшин таал, амрлһна таал***; *Энд унтдг кевтрәс нань ширә чигн, сандл чигн,* ***нам ямаран чигн таал уга бәәсмн****. – Илюмжинов Н.*

таалгдх [таалыгдыхы] *өкәрлгдх, эңкрлгдх* быть обласканным

таалмҗ [таалымҗи] *таал* удовольствие, удовлетворение; *Иим бәәдлд күн бийдән* ***таалмҗ олна****. – Илюмжинов Н.*

таалмҗта [таалымҗита] *таасмҗта, таалта* приятный, любезный, задушевный;

таалмҗта үг; ***Таалмҗта, килнц уга зүүднд*** *тавлҗ седкләрн эн чивв. – Доржҗин Б.*

таалмҗтаһар [таалымҗитаһар] *таалтаһар* тепло, любезно; ***таалмҗтаһар угтх***

таалта 1) *эңкр, өкәр* ласковый; ***таалта бичкн күүкд***; 2) *таалмҗта, таасмҗта* приятный; ***таалта айс***; *Тиим көдлмш күцәхд нанд* ***йир таалта****, таасмҗта билә. – Хальмг үнн*; 3) *таалнь сән* удобный, комфортный; *Әмтиг* ***сән таалта****, кимд гер-бүүрәр тетклһнә туск төсв өдгә цагт ик чинр зүүҗәхнь лавта. – Хальмг үнн*

таалтаһар *таалмҗтаһар* радушно; ***гиичиг таалтаһар тосх***

таалх [таалхы] *өкәрлх, эңкрлх* ласкать, нежить; ***үрән таалх***; *Барун өвдг деерән тальвад, зүн халхинь үмсәд,* ***таалн суудг****. – Җаңһр; Өкәр бичкн Кааруг өрк-бүлнь* ***таална****. – Доржҗин Б.*

таальг I *һурвн-дөрвн наста, ясад уга темән* верблюд-самец (*трёх-четырёхлетний, некастрированный*); ***таальг темән***

таальг II: ***шуурха таальг*** *шуурха-буурха* порванный, оборванный; оборванец; ***Салврха таальг****, сәрсн шалвр, Улан хорхан хөөч гиһәд наадлцхана. – Эрнҗәнә К.*

таалюр *дөрв. тәвн деншгин мөңгн* серебряная монета в пятьдесят копеек

таанр [тааныр] *мест. 2-го л. мн. числа* тадн вы; ***таанр кезә ирвт****?*

таар *ни, ниитә, таарлт* согласие, согласный; ***таар уга бәәх***

таардг [таардыг] *ниич, таару* уживчивый; ***әмтнлә таардг күн***; ***мөртә йовһн хойр таардго*** *– цецн үг*; *Кезәңк туульт-тууж меддг, ик баһ угала* ***таардг****, һольшг заңта ээҗиг цуһар күндлнә. – Хальмг үнн*

таарлһн [таарылһын] *ни, таар бәәлһн* согласие, мир; ***олн-әмтнә хоорндк таарлһн***

таарлдан [таарылдан] *хоорндан таарлһн, эвцлдән* взаимопонимание, согласие, мир

таарлт [таарылты] *ниилмҗ, таармҗ, эвцән* согласие, мир; *Кемр харһсн хойр седкл хоорндан* ***таарлт*** *олхла,*

күслнь, санань неган болхла, бахмҗта өндр герләр асна. – Хальмг үнн

таармж [таарымжи] *таарлһн, ирлцлһн* соответствие

таармжта [таарымжта] *таару, ирлцәтә, зокаста* подходящий, приемлемый

таарта *ниитә, ирлцңгү, зоклцата* слаженный, гармоничный; ***таарта көдлмш, таарта айс***

таару 1) *ирлцңгү, зокаста* соответствующий, подходящий; ***таару йовдл***; 2) *зокмҗта* слаженный, гармоничный; ***таару дууллһн***

таарулх [таарулхы] *зоклцулх, ирлцүлх* приводить в соответствие *с чем-л.*, приспосабливать, прилаживать, подгонять

таарх [таархы] 1) *зоклцх, ирлцх* соответствовать, совпадать; подходить; ***заңгарн таарх***; ***Хойр иньгин седкл таарч*** *харһсн учрас орчлңд үрн төрнә. – Хальмг үнн*; 2) *хоорндан таар бәәх* находиться, быть в согласии; ***Хойр таарсн зүркдин хоорнд*** *хоома бичә болтха гиһәд, йовдг басл цаһан сананата күн. – Эрнҗәнә К.*

таасгдх [таасыгдыхы] *дурта болх, дуран өгх, дурлх* нравиться, понравиться; ***нанд эн дегтр таасгдв***; *Көк нүдтә, шар үстә күүкн хальмг көвүн хойр* ***нег-негндән таасгдад*** *үүрлцхәв. – Илюмжинов Н.*

таасмж [таасымжи] *тааслт* привлекательность; ***таасмж уга***

таасмжта [таасымжита] *тааста* приятный; *Борисиг эргндән чирәһәрнь цугтан таньдг,* ***таасмжта****, нүл уга заңта, көдлхдән дурта, килмжтә төләднь күндлдг билә. – Илюмжинов Н.*

тааста *зокмжта, үзмжтә, таасгдсн* то, что нравится, подходит; подходящий; ***тааста хувцн, тааста дегтр***; *Тенд Дова Эльдяевна седклдән* ***тааста*** *үр-иньгән олв. – Хальмг үнн*

таасх [таасхы] *тааста болх, таасгдх* нравиться; *Цә уух амр төртә юмн, зуг чансн цәәчн* ***тааста болхла****, удлго ирхвидн. – Сян-Белгин Х.*

таах [таахы] *юн болхинь урдаснь тааж медх, кирцж медх* угадывать, предугадывать, предсказывать; ***иргчиг***

таах, маңдур чилгр өдр болх гиж таах; *Баату эн өвгн бийләһән кергтә йовхинь* ***таахад медв****. – Дорҗин Б.*; *Хәләһәчнрт юн* ***таасгдхинь*** *урдаснь тааж медж болшго. – Хальмг үнн*

тааха *халцха, һалзн, хожһр* лысый, безволосый, плешивый; *Дунд нурһта, халцхалад хусч орксн* ***тааха*** *толһата залу аашна. – Балакан А.*

тав [тавы] 1) *күсл, дурн* желание; *Өрүн хот болтл,* ***таван хаңһахад****, сүүж-нурһан тинилһәд, орндан кевтнә. – Көгл-тин Д.*; 2) *бах* удовольствие; ***таван авх***; ***сән күүнә тав хантл, му күүнә әмн һардг*** *– үлг.*; 3) *мөр тавллһн* тренировка (*лошадей*); ***Тав болсн*** *зеердань сәәхн талкан сәәр талан хураһад... – Жаңһр*

тавад *хувагч тоолгч нерн, тав шаху* около пяти, приблизительно; ***Тавад-зурһад*** *хонгт тавшаһад орксн мөрд татур хавсдарн мегдәлдәд, әәвлхәһән телүлж әмсхлдәд, тәклин цөгц болсн дөрвәд турударн һазр теелдәд, угзрж толһаһан зәәллдәд, уудан кемләд, наадлдад бәәцхәнә. – Эрнҗәнә К.*

тавадар *хувагч тоолгч нерн* по пять

таварлх [таварлыхы] *амр бәәх, санамр бәәх* чувствовать свободу, волю; ***таварлад суух***; *Хавр ирәд, дулан-бүлән болхла, тер цагт* ***таварлж болҗана****. – Дорҗин Б.*

таварн [таварын] *дурарн, сансарн* свободно, по желанию; в своё удовольствие; *Бүкл долан хонгтан көвүн көд цаһан бәәшңд амрад, хот-хоолан сансарн эдләд,* ***таварн бәәв****. – Бадмин А.*

тавг [тавыг] I 1) *көлин тавг* стопа, ступня; *Хаалһин элстә шорад* ***хойр көлин тавг*** *цонад, хуухрсн үнр һарад йовна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *темәнә тавг* лапа (*верблюда*); *Туулн атн* ***тавгин дүңгә*** *лаң шар алтн сиикин эәмг. – Жаңһр*; 3) *савр* лапа (*у зверей и птиц с когтями*); ***барсин тавгин хумсн хурц***; ***бүргдин савр, шаазһан савр***; ◊ ***тавг амр бәәх*** *көлән җиишәд суух, юм келго бәәх* не утруждать себя ничем; ***тавг цасн*** *нимгн цасн* тонкий слой снега; ***тавгиннь көлсән маңнадан түркәд, маңнаннь көлсән тавгтан түркәд*** *күчн-чи-*

длән әрвллго, хар көлсән асхрулад в поте лица, не жалея сил *(трудиться)*

тавг [тавыг] II *хавтха йоралта, өргн амсурта модн сав* большая деревянная плоская чаша; ***тавгта махн***; ***Тавгинтн*** *шүүснд күртәҗ йовлав. – Җаңhр*; *Цаһан негһартан* ***тавгта тос бәрсн****, негһартан кевкүртә хот уудг хораһурн орв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***тавг сүүлтә хурhн*** *намрар һарсн тарһн хурhн* ягнёнок осеннего окота

тавг [тавыг] III *геол. сүүр, ул* основание, подошва (*горы*); ***уулын тавг***

тавглх [тавгылхы] I 1) *көл деерән босх* вставать на ноги; ***бичкн күүкд мөлкәд, татҗ босад, дәкәд тавглад көлд ордг***; *Экиннь геснәс һарад суудг болад, мөлкдг дасад,* ***тавглҗ ишкәд*** *йовдг дассн һазртан одал кесгтән хәрү одш уга болув. – Эрнҗәнә К.*; 2) *ишкәд йовх* ступать ногами; *Көрстә сәәхн теегән* ***тавглҗ****, көлән дөрәд күргҗ бослат. – Хальмг үнн*

тавглх [тавгылхы] II *тавгт мах, тос тәвх, мах тавглх* класть (накладывать) в деревянную плоскую чашу

тавдвар [тавдывар] *орц үг* в-пятых

тавдгч [тавдыгчи] *дара тоолгч нерн* пятый; ***тавдгч курсин оютн, марһана тавдгч девсҗ***; *Хәлән гихнь, мини ач, мини ах Муузран көвүн бәәҗ,* ***тавдгч класст*** *сурчана. – Эрнҗәнә К.*

тавлач [тавлачи] *төмр балцлҗ давтлдг күн* клепальщик; ***тавлачин чикн хату*** *– цецн үг*

тавллһн [тавыллһын] I *төмр балцлҗ давтлһн* ковка, клёпка; ***төмр тавллһн***

тавллһн [тавыллһын] II 1) *довтллһн* галопирование, галоп; *Арг Манзн Буурлнь* ***әрә тавллһта*** *йовна. – Җаңhр*; 2) *урлданд орх мөриг сөөҗ белдлһн* выдерживание лошади (*перед скачками*); ***урлдана мөр тавллһн***

тавлсн [тавылсын] I *сөөҗ белдсн мөрн* лошадь, выдержанная (*перед скачками*)

тавлсн [тавылсын] II *балцлҗ давтлсн* кованый; ***тавлсн төмр***

тавлур *төмр балцлҗ давтдг алх* клепало, клепальный молоток

тавлх [тавылхы] I 1) *довтлад йовх, довтлх* ехать галопом; *Күрл хар бәәшңгинь зөв эргәд, нарн һарх үзгән хәләһәд,* ***тавлад оркв****. – Җаңһр*; 2) *урландꣳ орх мөриг сөөжꣳ белдх* выдерживать лошадь (*перед скачками*)

тавлх [тавылхы] II *төвшүн, төвкнүн бәәх* чувствовать спокойствие, быть спокойным; *Тәвн хойр дуңһра болад,* ***тавлад сууцхав****. – Җаңһр*

тавлх [тавылхы] III 1) *төмр балцлҗ давтх* ковать, клепать; 2) *ик төмр хадасна тав давтлҗ кех* выковывать шляпку (*напр. гвоздя*)

тавлх [тавылхы] IV *тав ханх, бахнь ханх* испытывать злорадство, злорадствовать; ***Тавлад*** *уучксн залула күүндхд күчр. – Хальмг үнн*

тавн [тавын] 1) *үндсн тоолгч нерн, тавн гидг то* пять; ***һарин тавн хурһн, тавн күн, тавн дууна һазр***; ***таш харңһу будынд тавн көвүн төөрч*** *– тәәлвр.* (**көлин тавн хурһн носн дотр**); *Эдн өркән өндәлһәд,* ***тавн үрән*** *өскәд, тәвн дөрвн җил хамдан җирһҗ йовна. – Хальмг үнн*; 2) давхр үгин тогтацд ордг *в составе сложн. слов*: ***тавн давхр гер, тавн талта одн, тав дәкҗ ирх***; 3) *сурһульчин медрлинь үнлх темдг* пятёрка (*оценка знаний*); *Би болхла, мел «****тав****» авдг билә. – Хальмг үнн*; ◊ *бот.* ***тавн салат*** *хаалһин хажуһар урһдг тавн намч хамтхаста урһмл* подорожник

тавр: **эд-тавр** [эд-тавыр] *хош. хулдҗ гүүлгх тоот* товар

тавта I *тааста, эвтә* удобный, благоприятный; ***тавта цагтан күрәд иртн***; ◊ ***сән тавта бәәх*** *зөвәр хальң бәәх* быть изрядно выпившим; *Җимбин Моңхр зөвәр сән тавта болчксн, ода караг бәәдлән һарһҗана. – Амр-Санан А.*

тавта II *нас медүлгч тоолгч нерн, тавн наста* пятилетний; ***тавта күүкн***

тавта III *тавлсн (урлдхд белн)* находящийся в готовности (*напр. о лошади*); ***тавта тарһн кеернь көвчг шувтрм хурдн билә*** *– амн билг.*

тавулн [тавулын] *цуглулгч тоолгч нерн, бүгдәрн тавн* впятером; ***тавулн йовцхай***

тавцң [тавцың] I *бел, ташу, өндр* склон горы, возвышенность

тавцң [тавцың] II *сууж, кевтж болх түшлһтә орндг* кушетка

тавцң [тавцың] III *давцн* (*поездәс буух, поездт суухин төлә кесн өндр талвң*) платформа *(железнодорожная)*

тавшан 1) *тавшч биилһнә эв-арһ* притопывание ногами (*в танце*); ***биилһин тавшан***; 2) *тавшлһн* маршировка; ***салдсин тавшан***

тавшлһн [тавшилһын] **тавшан** *хәлә*

тавшулх [тавшулхы] 1) *тавшад биилүлх* заставлять притопывать ногами (*в танце*); 2) *тавшлһ келгүлх* заставлять маршировать

тавшх [тавшихы] 1) *тавшад биилх* танцевать с притопом; *Мана өвкнр еңсг сәәхн дууһан дуулад, домбран цокад, һармулян татад, цуцрлтан угаһар* ***тавшад биилдг билә***. *– Хальмг үнн*; 2) *церг. тавшч йовх* идти маршем; *Ачинскин цергә авиатехническ училищин курсантс дегц* ***тавшч һарцхав***. *– Илюмжинов Н.*

таг I 1) *юм тәвдг таг, тәвц* полка; ***сав-сархин таг, дегтрин таг***; ***таг деер тек бух хойр ноолдж*** *– тәәлвр.* (**товч бүч хойр**); 2) *кевтдг таг* полка *(в вагоне)*; *Эңкр Хальмгин һазрт мадниг юн күләәҗәхиг зуг Бурхн медх гиж,* ***вагона таг деер*** *кевтсн би санҗ йовлав. – Илюмжинов Н.*

таг II *төрүц, тас* совсем, совершенно, абсолютно; ***таг сохр, таг дүлә, таг харңһу сө***; ***таш харңһу герт таг дүүрң гиичнр*** *– тәәлвр.* (**тарвс болн тарвсин ясн**); *Ноонин ик цаһан гер олн зүсн өлг-эдәрн* ***таг дүүрң*** *битхрәд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

таг III *чаңһар, батар* крепко, крепко-накрепко; ***таг зәңгдх, таг боох, таг атхх***; *Тавта хойр күлгән* ***таг болтлнь*** *сөөһәд... – Жаңһр*; *Күңкркә деерән камзол өмсәд,* ***таг-яг кеһәд*** *товчлад оркҗ. – Эрнҗәнә К.*

тагдах [тагдахы] 1) *хахр, маштг нурһта болх* быть низкорослым, быть невысокого роста; 2) *ахрдх, ахр болх* быть коротким

тагдһр [тагдыһыр] 1) *хахр, маштг нурһта* низкорослый, невысокого роста; коротышка; ***тагдһр нурһта күн***; 2) *ахрхн* короткий; ***тагдһр күлт***

таглар *бөглә* затычка, пробка

таглрх [таглырхы] 1) *бөглрх* закупориваться; 2) *шилж. тагчгрх, дун уга болх* замолчать, притихнуть; *Күүкн күржңнлһнәс чочад, генткн ормдан, теңгрт цокулсн мет,* ***таглрв****. – Хальмг үнн*

таглх [таглыхы] 1) *бөглх* закупоривать, затыкать; 2) *бүркх, хучх* накрывать; *Дорж үкс гиһәд босад, хар девлин көрсәр ораһад* ***таглад орксн*** *махнас нег көл авад утлад чанв. – Эрнҗәнә К.*

таглцг [тагылцыг] *малын нәрн шилв* голень (*животных*)

тагт [тагты] *һол, төмр хаалһ деегүр давҗ һархар бәрсн тосхлт* мост; ***тагт тосхх, төмр хаалһин тагт***; ***Мөңгн тагтын амнд*** *Көк Һалзнтаһан намаг белн гиҗ сан. – Җаңһр*; *Нүдән секәд хәләхлә, цергә колонн һол деерк* ***тагтар давҗ һарчасн бәәҗ****. – Илюмжинов Н.*

тагта: ***дигтә-тагта*** *хош. цеб гисн* аккуратный, точный; ***дигтә-тагта күн***; *Күүкд сән сурһмҗ-закрмҗта,* ***дигтә-тагта****, ташр күүнә һазрт һарч өссн болвчн, эврәннь өвкнрин закан, заңшал гидгиг чаңһ кевәр бәрҗ хадһлна. – Илюмжинов Н.*

тагтлх [тагтылхы] *тагт тосхх* строить, наводить мост; ***һол деегүр тагт тосхх***

тагтч [тагтычи] *тагт тосхдг мергҗлттә күн* рабочий, занятый на постройке мостов; мостовик

тагчг [тагчиг] *ә-чимән уга, дун уга* молчаливый, тихий; молча, тихо; ***тагчг күн, тагчг сө, тагчг бәәх, һаза тагчг***; *Җаңһр хан зәрлг боллго долан долан – дөчн йисн хонг* ***тагчг суув****. – Җаңһр*

тагчгар [тагчигар] 1) *ә-чимән угаһар, дун-шун угаһар* тихо, беззвучно; ***тагчгар инәх***; *Энүг соңссн экм* ***тагчгар уульв****, би чаңһар араһан зууҗ менрүв. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. дораһур, далдар* тайно, скрытно, незаметно

тагчгрсн [тагчигырсын] 1) *ә-чимән уга, дун-шун уга болсн* затихший, тихий; ***тагчгрсн асхн***; 2) *дун-шун уга болсн* замолкнувший, замолкший

тагчгрх [тагчигырхы] 1) *дун-шун уга, нам болх* затихать, утихать; *Ә-чимән уга, тагчг бәәдл тогтв, нам лагерин харулд бәәдг маңһс нохасин бийснь невчкн зуур* ***тагчгрҗ одв****. – Илюмжинов Н.*; 2) *тагчг болх* замолкать; ***үг келҗәсн күн тагчгрв***

тадн [тадын] орч нернә олн тоohин 2-гч нүр *мест. 2-го л. мн. числа таанр* вы; ***тадн нааран кезә ирлә̆т****? Юунас көлтә* ***тадниг*** *нааран авч ирсмб? – Яшкулов В.*

таж [тажи] *нег зүсн торһн эд* муар (*двухцветная тонкая шёлковая ткань*); ***таж торһн лавшг***; ***Таж торһн*** *терлгтә гинә. – Җаңһр*

тажрха [тажирха] *нимтр, нигт биш, тару* редкий; ***тажрха сахл, тажрха күмсг, тажрха үсн***; *Цаад өвдмин ташуд делж идшлсн хөн* ***тажрха үүлн*** *болж үзгдв. – Инжин Л.*; *Толһаһан, сернжл мет,* ***тажрха цеңкр торһар*** *бүркәд, дөрвн үзүринь гижг деерән баглад көшүрдәд оркж. – Эрнжәнә К.*

тажрхаһар [тажирхаһар] *нигт бишәр* редко, не густо; ***тажрхаһар урһсн модн***

тажрхалх [тажирхалхы] *нигт биш, тажрха болһх* делать редким, разреживать

тажрхарх [тажирхархы] *тару, тажрха болх* редеть, поредеть; ***өвмодн тажрхарад бәәж***

тайг *түшч йовдг модн* трость, посох; ***тайг түшх***; *Хар модн довньган –* ***тайган*** *– бәрәд, үрвсн ишкдләрн утана үнр һарчах үзг хәләһәд һарв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***тайган атхад үлдх*** *хоосн үлдх* остаться ни с чем; *Зуг Нохашкла әдл арвн җил хооран һартан* ***тайган атхад үлдсн*** *хоосн угатя күн. – Бадмин А.*

тайгдх [тайгдыхы] *тайгар цокх* бить тростью, посохом

тайглх [тайгылхы] *тайган түшәд йовх* ходить с тростью, опираться на посох; *Аһр зандн тайган* ***тайглад һарв****. – Җаңһр*

тайгта *тайг түшсн, тайган бәрсн* обладающий тростью, с тростью; *Йирин эн* ***һартан тайгта йовдмн****, хальмг залу күүнә ут цаһан лавшгта, үзүртән нигт цацгта торһн нимгн бүстә болдмн. – Илюмжинов Н.*

така 1) *теҗәмл герин шовун* курица; ***күүкн така, эр така***; ***такан өрүлг, такан өндгн, такан махн***; ***өлн такад зарм зүүдндь ордг*** – *цецн үг*; *Нег дәкҗ* ***эр така*** *бийдән иньг хәәһәд, бавухаһур ирнә.* – *Хальмг туульс*; 2) ***така җил*** *дорд үзгин зурхан литәр җилин нерн* год курицы (*по восточному календарю*); *така сар* июль; ◊ ***неми така*** индюк

таких [такихы] *көлән зәмлх, хүмх* поджать ноги, скорчиться (*при сидении*)

такр [такыр**]** *такрсн* 1) сведённый, скрюченный; парализованный; ***такр көл там талан, мәкр һар бий талан*** – *үлг.*

такрлһн [такырлһын**]** *такр боллһн* паралич; ***көл, һар такрлһн***

такрх [такырхы] *такр болх, сүүдр дәврх* согнуться, быть сведённым; парализоваться; ***терүнә зүн сүүҗнь такрж***

тал I 1) *үзг* сторона; ***ар тал, цуг үзг талас, дөрвн талан хәләх***; ***Нарн һарх талас*** *Богд Җаңһр аашна гиһәд тосулгсн билә.* – *Җаңһр*; 2) хөөт үг *послелог* к, по направлению; ***һол тал, үүдн тал, мана тал***; *Чаһр эдлх саната улс асхнд, ларёк хаагдсна хөөн,* ***Бажан тал*** *ирдмн.* – *Илюмжинов Н.*; 3) *тал дунд* посреди, в самой середине, в центре; ***мал хотна тал дунд кевтнә***

тал II *ил тегш һазр, тег* открытое пространство, поле, равнина; ***тал һазр***

талар *ямр нег юмна тускар* в отношении *чего-л.*, относительно *чего-л.*; ***эн төрин талар***

талвах [талвахы] 1) *амрад төвкнх, тогтнх* успокаиваться; *Уусн әркәс толһам невчк диинрәд, цогцм* ***талваһад төвкнв***. – *Илюмжинов Н.*; 2) *сунад кевтх* раскинуться, растянуться; *Тег гиичнрин өмн* ***талваһад, сунад кевтв***. – *Сусен А.*; 3) *налах* расстилаться; ***тег талваһад бәәнә***

талвң [талвың] 1) *өргн, сәәхн тегш һазр* площадь; ***Улан талвң, цутхлң талвң***; *Балһсна хамгин күндтә гисн ормд –* ***Диилврин талвң*** *болн Мөңк һалын хаҗуд тәвх болҗ шидгдв.* – *Илюмжинов Н.*; 2) *ямр нег керг-үүл күцәдг, юм кедг һазр* площадка; ***бичкдү-***

дин нааддг талвң, биилдг талвң, спортын талвң; *Зуни цагт* ***биилдг талвң*** *чигн энд бәәнә. – Хальмг үнн*

талдан 1) *оңдан* иной, другой; ***талдан көдлмшт орх, талдан шиидвр һарһх***; *Хотнь – махн лавша хойрас* ***талдан юмн уга****. – Тачин А.*; *Эн өдрәс авн мана селәнә улсин* ***бәәдлҗирһл талдан*** *болхнь лавта. – Хальмг үнн*; 2) *талын, хәрин* посторонний, чужой; ***талдан улс бәәсн цагт терүнә тускар бичә кел***

талданар *оңданар* иначе, по-другому; ***талданар келхлә***; *Зуг эднә җирһлин хаалһ* ***талданар тогтв****. – Хальмг үнн*

талк [талкы] *юмна нег тал, хажў* сторона, бок; ***герин зүн, барун талк***; ***Нарн талк*** *бийинь һажг шиләр өңглв. – Җаңһр*

таллх [таллыхы] *хууч. күүчх, деермдх, тонх* грабить, разорять

талмш [талмыш] *талын кел меддг* знание (*другого языка*); ***орс талмш уга күн***

талмшлх [талмышлыхы] 1) *талын келнә амдач болх* быть толмачом, переводчиком; 2) *талын кел невчк медх* владеть слабо *каким-л.* языком

талмшч [талмышчи] *амдач* толмач, переводчик; *Күцәх төрнь – тер амдач саарлахна улсиг дахулҗ, бас* ***талмшч болҗ чадх-угаһинь*** *сурҗ, үгцҗ авх. – Доржҗин Б.*

талрх [талрыхы] *тарх, чилгрх* рассеиваться; ***үүлн талрх, будн талрх, утан талрх***; *Үдин алднд будн* ***талрад****, чилгр нарта өдр тогтв. – Илюмжинов Н.*

талт-мулт *хош. әрә, әрәкерә* плохо, еле-еле, кое-как; ***талт-мулт ишкәд йовх***; ***бичкн талт-мулт келдг болҗана***; *Көвүн әрә җил давад,* ***талт-мулт тавглҗ*** *ишкәд йовҗасн саамла, Бога ирв. – Доржҗин Б.*; *Цааранднь орс келәр* ***талт-мулт*** *тетндгәсн давад, йосндан нәәрүләд келдг болад ирүвидн. – Бардан Э.*

талта *юмна хажў, хәврһ* грань, бок; ***талта тавн миңһн тасмта маля***; ***тавн талта одн***

талтң-тултң [талтың-тултың] *хош. җора мөрнә нәәхлзгсн ишклдүртә йовдл* мелкая иноходь (*с широко расстав-*

ленными ногами); ***Талтң-тултң*** *сайгар йовна. – Җаңһр*

талхдх [талхдыхы] *үүләд цохдх, теермдх* молоть, перемалывать, превращать в муку

талхлх [талхылхы] *үүлх, нүдх, цохдх* рушить, размельчать, толочь, растирать в порошок; ***зарм талхлх***

талхн [талхын] 1) *үүлчксн юмн* порошок; ***талхн эм***; 2*) теермдсн юмн* молотый; ***талхн цаһан буудя***

талхчх [талхычхы] *теермдәд үүлчксн* размельченный, размолотый; ***талхчсн буудя***

талын 1) *оңдан, хәрин* другой, иной; *Мууһан* ***талын*** *күүнд медүләд яахв? – Доржҗин Б.*; 2) *һазадын* чужой, иностранный; ***талын келнәс орсн үгмүд***

тальвр [тальвыр] *хотын үлдл* остатки пищи; ***тальвран өгх***

тальвх [тальвхы] *күндл.* 1) *йөрәл тәвх* говорить, произносить тост; *Эднә эн тооврт нерәдсн мөргүлин йөрәлән Балыков чичрсн дууһар* ***тальвҗ*** *келв. – Илюмжинов Н.;* 2) *сул тәвх* пускать, отпускать; *Бууҗ ирәд, Көк Һалзниг* ***тальвб****. – Җаңһр;* 3) *йовулх* посылать, отправлять; *Делгүдән дөрвн үзгтән элч* ***тальвад оркв****. – Җаңһр*

тальк [талькы] *дорк өргн* нижняя челюсть

талькдх [талькыдхы] *талькарнь цокад авх* ударить по челюсти

там *шаҗ.* 1) *му заяһан эдлүлҗ зовадг һазр* ад, преисподняя; ***тамин зовлң, тамин йорал, тамин үүдн***; ***тамас таралңд тусх*** *– цецн үг*; *Килнң һарһсн улсиг цааҗлдг,* ***тамин эзн*** *Эрлг Номин хаана догшн бәәдлтә шүтән намаг әәлһдг билә. – Илюмжинов Н.*; ***Там талнь*** *һурвн кү ут деесәр холвад, ик хар шулм чирҗ йовна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилҗ. зовлң* мука, мучение; ***таман үзх***; ◊ ***тамас һарад, таралңд тусх*** *зовлңгас гетләд, җирһл эдлх* попасть из ада в рай; – ***Тамас һарад, таралңд тусна*** *гидг эн билтәл! – Эрнҗәнә К.*; ***тамин амнд күрх*** *үклин өмн-өргнд бәәх* находиться на грани смерти, быть на смертном одре; *Шуңһрцга Бакдг, ода җирһснчн болҗ, зураснчн чилҗ.* ***Тамин амнд күрнә*** *гидг эн. – Доржҗин Б.*

тамһ [тамһы] I 1) *төмрәр хәәрҗ, малд тәвдг шишлң темдг* тавро, клеймо; ***мөрнә тамһ***; *Мөрнд тәвдг* ***тамһан*** *махладан, маңнадан наасн... – Калян С.*; 2) *хая тиизг* печать; штемпель, штамп; ***тамһ дарх***

тамһ [тамһы] II: ***бичг-тамһ*** *хош. бичг-үзг медлһн* грамота, грамотность; ***бичг-тамһ медх***

тамһ [тамһы] III *һазадас орулҗах, эс гиҗ һазад һарһҗах эд-таврас алвн авдг һазр* таможня; ***тамһин һазр***

тамһлх [тамһылхы] *малд тамһ тәвх* ставить тавро, таврить, метить, клеймить; ***тамһлсн мал***

тамһта [тамһыта] 1) *тамһ тәвсн, тамһлсн мал* таврёный, клеймёный, меченый; ***тамһта мал***; 2) *хая тиизтә* имеющий печать, с печатью; ***тамһта цаасн***; 3*) маркинь заасн* имеющий марку, с маркой (*о машине*); *Селәнә эргнд* ***«Вольво» тамһта*** *машинә төгәнь хаһрад көмргдв.* ***КамАЗ тамһта*** *машид дәврлдв, зеткрлә харһсн нег залачиг больницд күргв. – Хальмг үнн*

тамһч [тамһычи] 1) *тамһ тәвдг күн* клеймовщик; 2) *тамһ хадһлач* хранитель печати

тамлгч [тамлыгчи] *зовагч* мучитель, истязатель

тамлх [тамлыхы] *икәр зовах* мучить, истязать, пытать

тамтрх [тамтырхы] *дәәвлх, нәәхлх* шататься, качаться; ***согту күн кевтә тамтрҗ йовна***; *Яахан медҗ чадад, хойр көлнь* ***тамтрад бәәв****. – Балакан А.*

тамша *күүкн күүнә төгрг махла* круглая шапочка (*у девушек*)

тамшах [тамшахы] *әмтәхн хот идәд, урлан долах* причмокивать во время еды (*от удовольствия*), смаковать; ***аман тамшах***; *Йо, көөркс, цадхла – цаһан хурһна сүл һашудна гиһәд, цадад* ***тамшалдад*** *ирснь тер болхгов. – Эрнҗәнә К.*

тамшң [тамшың] *амтта юмнд дурта* разборчивый в еде; ***хотд тамшң күн***

тан I *зәрм дуң дотрк хату көрстә солңһтрсн сәәхн өңгтә эдлл; чимгллкехд керглгднә* перламутр; перламутровый; ***тан товч***

тан II нег тоохин, 2-гч нүүрин орч нернә күндлгч янз

основа вежл. формы мест. 2-го л. ед. числа Та Вы; ***Тана тускар ахасн сурлав.***; *Бидн* ***Танла*** *кесн күүндврән,* ***Тана*** *үгмүдиг ода бичҗ авчкад, газетд чиг барлнавидн, радиоһар чиг соңсхнавидн, телеүзләр чиг үзүлнәвидн. – Хальмг үнн*

тана I **та** гидг орч нерин төргч киисквриң янз *форма род. п. от мест. та* ваш, ваша; ***тана иньг, тана школ***; ***Тана-мана угаһар*** *дурклсн бәәдг. – Жаңһр*; *Би* ***тана*** *Цастала хамдан сурһуль сурч йовлав. – Эрнҗәнә К.*

тана II *хамрин хотасн орм* ноздря, носовая перегородка; ***хамрин тана***

танаһар 1) *тана гер-бүләр* к вам, в ваш дом и семью; *– Таньдгарн* ***танаһар*** *орҗ ирсмн эн, – гиҗ Бата бермсч келв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тана келсәр* по-вашему; ***Танаһар*** *эс болхла, нань кенәһәр болхмб? – Эрнҗәнә К.*

танакс [танакыс] *танахн* ваши; ***танакс аашна***

танахн [танахын] **танакс** *хәлә*

танг [таныг] *тусан күргх юмн что-л.* ещё пригодное; ***му болв чиг – сәәни үлдл, мука болв чиг – болдын танг*** *– цецн үг*

тангго [таныгго] *тусго, тас кергго юмн* непригодный, никуда не годный; ***авх танг уга хувцн***

танр [таныр]: ***үнр-танр*** *хош. үнр* запах, запахи

танх [танхы] I *хасх, баһрулх, керчҗ авх* укорачивать, уменьшать; отрезать

танх [танхы] II *эрчмнх, төмх* скручивать; ***утцар товч танх***

таньгдх [таньгдыхы] *таньҗ болх* быть узнаваемым

таньгдшго [таньгдышго] *таньҗ болшго* неузнаваемый; ***таньгдшго болх***

таньгдшгоһар [таньгдышгоһар] *таньҗ болшгоһар* неузнаваемо; ***тер таньгдшгоһар хүврҗ***

таньдг [таньдыг] *меддг, таньл* знакомый; *Негнь* ***таньдг күүнә бәәдл*** *һарад бәәв. – Хальмг үнн*

таньдго *эс меддг, таньл биш* незнакомый; ***таньдго хаалһ нүкнлә әдл*** *– цецн үг*; *Генткн дулан ур һарһҗ, үүдн секгдәд,* ***нег таньдго залу*** *һарч ирв. – Илюмжинов Н.*

танһл *нег-негән медг, танһл-үзл* знакомый; ***нег харһхла – танһл, хойр харһхла – элгн*** *– үлг.*; *Олн* ***танһл-үзлтә****, кен-негнлән үгән олҗ көдлдг төләдән чигн, эн олн дунд тоомср олв. – Хальмг үнн*

таньлдулх [таньлдулхы] 1) *танһл болһх* знакомить, представлять *кому-л.*; *Цастаг аавларн, ахнр, бергдләрн,* ***төрл-төрснләрн таньлдулад****, тоохад, тәкәд, өмскүл өмскәд, хәрү авад ирх биләв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юмнла таньлцулх* знакомить, ознакомлять; *Эврәннь автобусар маднаг зөөһәд, Цаһан Амн* ***селәнлә таньлдулҗ үзүлв****. – Хальмг үнн*

таньлдх [таньлдыхы] 1) *нег-негән медҗ авх, танһл болх* знакомиться; ***Эдн таньлдад****, нег-негән медәд үүрлдг болх. – Хальмг үнн*; 2) *юмнла таньлцх* ознакомиться; *Медәтә улс, баһчуд, бичкдүд өөрән бәәх келн-улсин сойлла,* ***заңшал-авъясмудла таньлдад****, эвтәһәр хамдан нег һазрт бәәцхәнә. – Хальмг үнн*

таньлта *танһл-үзлтә, үрвөңгтә, үүрмүдтә* имеющий знакомых, друзей; ***таньлта күн теегин чиңгә, танһл уга күн альхна чиңгә*** *– үлг.*; *Баатр олна дөңгәр йова-йовж өөдлҗ, Москвад ирәд, дала юм үзәд, соңсад, олнла* ***таньлта****, медрлтә күн болҗ йовна. – Эрнҗәнә К.*

таньлцулх [таньлцулхы] **таньлдулх** *хәлә*

таньлцх [таньлцыхы] 1) *нег-негән медҗ авх* знакомиться друг с другом; 2) *юмнла таньлцх* ознакомиться; ***эн бичглә тадн таньлцхаввт****?*

таньх [таньхы] *үзәд медх* узнавать, распознавать; ***та намаг таньҗант****?* ***би таниг таньсн угав***; ***таняд уга мөрнә ардас бичә өөрд, таняд уга күүнд уһаһан бичә медүл*** *– үлг.*; *Ик баһ уга, көгшн залу уга көк мөсн болҗ унцхаж, нам кү* ***таньҗ болҗахш****. – Эрнҗәнә К.*

таньшго *таньҗ болшго, таньҗ чадшго* неузнаваемый; не узнать; *Элстиг кесгтән үзәд уга күн цутхлң талвңгиг* ***таньшго****. – Хальмг үнн*; *Гентккн мини дәәдә дотрнь йовсн болхла,* ***таньшго биләлм****... – Яшкулов В.*

танюлх [танюлхы] *таньдулх, таньл болһх* знакомить, познакомить; *Тохман* ***танюлсн*** *өвкдән теңкән уга ханнав, төрл-садан олсндан талхаҗ ода суунав. – Хальмг үнн*

таңһд [таңһыд] *келн-улсин нерн* тангуты; тангутский; ***таңһд күн, таңһд үзг бичг, таңһд келн***

таңһрг [таңһырыг] 1) *андһар* клятва, присяга; ***таңһрг тәвх, таңһрган бәрх, таңһрган эвдх***; 2) *үр, нөкд* друг, товарищ; *Чи бидн хойр хам-хоша бәәнәвидн, йосн* ***таңһрг болхмн****. – Эрнҗәнә К.*; ***Һурвн таңһрган*** *бәәһә бәәтл, һанцхн Егоровас сүмс алдад бәәнәч? – Тачин А.*

таңһрглх [таңһырыглхы] *андһарлх, таңһрг тәвх* давать клятву, клясться; давать присягу, присягать

таңһч [таңһычи] 1) *хууч. олн-әмтн, улс* народ; ***таңһч чилш уга, теңгс хагсш уга*** *– цецн үг*; *Бумбин долан сай* ***таңһч*** *мөн эзнәннь өлзәд тана-мана уга дүрклгсн бәәдг. – Җаңһр*; 2) *автономта улс* республика; ***Хальмг Таңһч***; *Мана ахнр 1959 җилд, мана* ***таңһч*** *босхгджасна күчр-күнд цагла, Әрәсән ханьд орсна 350 җилин өвниг темдгллә. – Хальмг үнн*; ***Таңһчинм*** *хотл балһсн тееґт дүңгәж өсв. – Шугран В.*

таңна *анат. амн дотрк деед тал* твёрдое нёбо; *Бата өрмд хутхсн шүүрмгиг җажңла бәәтл,* ***өргн таңна хойрнь*** *цуцрад ирв. – Эрнҗәнә К.*

таңнх [таңныхы] 1) *керчх, тәәрх, хәәчләд авх* обрезать, отрезать; ***арсна көвә таңнх***; 2) *керчәр кех* делать надрез, надрезать; ***мөрнә танаһинь таңнх***

таңсг [таңсыг] 1) *җигтә сәәхн* прекрасный, благородный; *Дүмбр сәкүстә, медрлтә, чаңһ-чиирг, догшн лу мет* ***таңсг өвгд****. – Хальмг үнн*; 2) *эрк, эрклү, эңкр* нежный, ласковый; ***таңсг бичкн күүкд***; *Арвн тавн баатр көвү Цаһада* ***таңсг*** *адучдан һарһҗ өгв. – Бадмин А.*

таңсглх [таңсыгылхы] *таалх, эңкрлх, хәәрлх* ласкать, нежить, лелеять; любить; *Мана адучнр комиссь ирҗ хәләхәс урд мөрдән цалмдад бәрҗ авад, сурһад, саңна, сүү-*

линь эгцлəд, туруһинь ясад, уснд өөмүлəд, самлад, ик гидгəр ***таңсглжң белдвр кецхəнə****. – Эрнжəнə К.*

таңх [таңхы] *дүлə, чикнь хату* глухой; ***хойр чикнь таңх күн***; *Чаңһар келхлə – бичə хəəкрəд бə, би* ***таңх бишв****, гижң өөлнə. – Җимбин А.*

таңхрулх [таңхырулхы] *дүləрүлх, юм соңсдго болһх* оглушить

таңхрх [таңхырхы] *дүləрх, хату чиктə болх* потерять слух, оглохнуть; *Тер күрңтрсн нарн дорас җиигсн, ишкрсн дун хойр чикиг* ***таңхрулна****. – Бадмин А.*

тар I *ни-негн* согласие; ***тар уга бəəх***

тар II: ***тар-тар*** *хош.* таржңнсн ə дуралһн *звукоподр. дребезжанию, трещанию*; ***Тар-тар гиһəд*** *таржңнулад цоклһн чаңһрв. – Хальмг үнн*

тар III: **тар-тур гих** *керлдх, цүүглдх* ссориться, браниться; *Дола хонсн, эн бүлин* ***тар-тур керүл*** *көтрх болжң йовх цагла Санжң Элстəс Булгт селəнд гертəн оржң ирв. – Сян-Белгин Х.*

тарагдх *уга кегдх* быть разгромленным; *Улана цергүдин халхас нүл-килнцтə үүлдврлə харһад, хурлмуд, бурхн шажңна өлг-эдмүд күүчгдв,* ***бузрджң тарагдв****. – Илюмжинов Н.*

таралжң [таралжин] *бот. улмта һазрт урһдг бичкн намчта, сəəхн үнртə бут модн* багульник болотный

таралң [таралың] 1) *шажң. күн үкснə хөөн сүмснь тусдг орн, сəəни орн* рай; 2) *шилжң. җирһлин орн* чудесная, райская страна; *Таднан үзх болһндан* ***таралңд туссн метəр*** *байрлнав. – Нуура В.*; ◊ ***таралңгин орнд төрх*** *күн үкснə хөөн сүмснь җирһх* переродиться в раю; *Бийнь багш лам эс болв чигн,* ***таралңгин орнд төрх*** *күн гижң, энүнд келсмн. – Бадмин А.*

тарах [тарахы] 1) *көөжң тарах* разгонять; ***салькн үүл тараҗана***; 2) *хайжң, цацжң тарах* разбрасывать, раскидывать; ***тəрəнə һазрар бордлһ тарах, тəрə цацжң тарах***; 3) *шилжң. уга кех* тратить, транжирить; ***мөңг тарах***; 4) *күүчжң тарах* громить; ***дəəсиг тарах***; ◊ ***тарг ухаһинь тараһад, тарг экинь эргүлх*** *толһаһинь*

эргүлчкх, дурлулчкх вскружить голову, сильно увлечь; *Бата хойр күүк сүүвдчксн йовлу.* ***Тавн ухаһинь тараһад, тарг экинь эргүлəд*** *орксн болхгов. – Эрнҗəнə К.*

тарвалдх [тарвалдыхы] **тарвах** *хəлə*

тарвах [тарвахы] *тарад, нег-негнəсн холҗад, тару йовх* разбредаться, расходиться; ***мал тарваһад идшлҗ йовна***; *Үкрмүдин аю дахад, хөд мəəллдəд, шуг-шуг гиһəд, ташу бүркəд,* ***тарваһад*** *шилҗрəд одв. – Эрнҗəнə К.*

тарвһн [тарвыһын] *зоол. Моңһлд бəəдг, зурмн мет, үвлд ичəндəн ордг мерəч* тарбаган; ***тарвһна арсн, тарвһна тахл***; *Моңһлын аһурсна делкəнь гихлə иим: арат, кермн,* ***тарвһн****, халюн гидг махсг аң, булһн, нань чигн аңгуд. – Хальмг үнн*

тарвҗ [тарвҗи] *зоол. цаһан сүүлтə бүргд* орёл белохвостый; ***тарвҗин хоңшар***

тарвс [тарвыс] *бот. темснь ик болчкад, əмтəхн амтта нег наста урһмл* арбуз; ***болсн тарвс, тарвсин ясн***; *Ода деерəн темсчнр һурвн тонн* ***тарвс хураҗ авад****, лавкст орулҗ хулдҗана. – Хальмг үнн*

тарг [тарыг] I *һавл дотр бəəдг əмн судцна эрктн, экн* головной мозг; ◊ ***тарг экнь тарад, тавн ухань геедрх*** *ухан-сегəһəн алдад, дегд икəр əəх* лишиться чувств от страха

тарг [тарыг] II *нег зүсн цаһан идəн* тарак (*род простокваши*); ***тарг бүрх, таргин көрң***; ***таргин тавн ямата, ташмгин һанцхн мөртə*** *– цецн үг*; *Чигəн, шар болн цаһан тосн, əəрг, арц, хөөрмг,* ***тарг****, ээзгə, шуурмг, əрк, нань чигн хот-хол кегднə. – Хальмг үнн*

тарһллһн [тарһыллһын] *тарһ-күч авлһн* нагул; ***мал тарһллһн***

тарһлулх [тарһлулхы] *бордх* откармливать; ***һахас тарһлулх***

тарһлх [тарһылхы] *тарһн болх* жиреть, тучнеть, полнеть; ***хөд тарһлҗана***; ***боргч хөн босч эс чадтлан тарһлҗ*** *– тəəлвр.* (**нүлмтын үмсн; утцта иг**); *Нəəднр хөд зəрмдəн* ***дегд тарһлад****, эс гихлə турңхадан даргдад, хусрад оддг йовдл харһдмн. – Сян-Белгин Х.*

тарһн [тарһын] 1) *тарһлсн, билхəсн, мах бəрсн* жир-

ный, тучный, упитанный, откормленный; ***тарһн хөн***; *Тәв һарсн наста* ***тарһн хар зурхач****, әрвңдән тулад луглыһәд сууна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. санан-седкл дүүрң* душевно удовлетворённый, спокойный; удовлетворён, спокоен; *Саалин үкр, һунҗн, туһл бәәнә. Дөрвн-тавн хөөтә. Теҗәмлин туст* ***седкл тарһн****. – Нуура В.*

таржңнур [таржиңнур] *даржңндг юмн* трещотка

таржңнх [таржиңныхы] **даржңнх** *хәлә*

тарлһн [тарылһын] *юмн үрәд тарлһн* разруха, распад; ***эдл-ахун тарлһн***

тарлң [тарлың] 1) *цоохр* пёстрый, крапчатый; ***тарлң-цоохр үкр***; 2) *цасн хәәлсн һазр* прогалина, проталина (*при таянии снега*); ***тарлң цасн***

тарлңтх [тарлыңтыхы] *цоохрдх* пестреть, быть крапчатым; ***Тарлңтсн*** *чирәтә, сәәхн шар үстә, зеегтә көк нүдтә баахн залу тәмкдән һал кеһәд, машинә ар төгә хәләһәд зогсв. – Эрнҗәнә К.*

тарм [тармы] *хууч. көлин бульчң* икроножная мышца; ***нохала наадхла – тарм уга үлддг*** *– цецн үг*

тартах [тартахы] *чирдәх, тертәх* разбросаться, раскидаться; *Хадм эк* ***тартаһад кевтсн*** *көвүнә делгц-орациньсоляд хүүрәлв. – Эрнҗәнә К.*

тару 1) *тарад, таруһар* рассеянно, разбросанно; ***тару идж йовх хөд***; 2) *нигт биш, тажрха* редкий, негустой; редко, негусто; ***тару урһа модн***

таруһар *нигт бишәр, тажрхаһар* редко, негусто; ***таруһар урһсн тәрән***

тарухн *нигт биш, тажрха* реденько

тарх [тархы] 1) *тарад йовх* расходиться, разъезжаться; ***гермүдәрн тарх***; *Домбрин дун уурад, биилдҗәсн күүкд тус-тустан* ***тарад****, сууснь бослдад, үргсн хөд мет, хурлһад одцхав. – Эрнҗәнә К.*; 2) *талрх, чилгрх* рассеиваться; ***үүлн тарж одв***; 3) *тархагдх* распространяться; ***шин зәңг түргн тарв***; *Эн дун манахнд бас* ***тарж йовна*** *гилдәд, шивршивр гилднә. – Эрнҗәнә К.*; 4) *үрәд-тарад уга болх* разрушаться; *Дәәнә цагт* ***тарж одсн балһсиг*** *бүклднь гилтә дәкнәс тосхх бачм төр тер*

кемд тәвгдв. – Хальмг үнн; 5) *шилж. керлдх* ссориться; *Үгән медлцлго* ***таржҗана****. – Нармин М.*

тарха I *хууч.* 1) *толһа* голова; ***тарха эргх, тархаһарн гекх***; 2) *экн* головной мозг; ◊ ***тархаһан геех*** *ухань чилх, ю кехән эс медх* потерять голову; ***тархаһан тәвх*** *әмәрн шордх, әмән өгх* поплатиться головой, жертвовать собой

тарха II *һалзн, халцха* плешивый; шелудивый; *Арнзл Зеердән шарһ дааһ кеһәд,* ***бийнь тарха*** *му көвүн болв. – Жаңһр*; *Сәәхн иньг минь гиһәд саамнад, Амулң* ***тархаг өкәрлв****. – Лееҗнә Ц.*

тархагдх [тархагдыхы] *тарагдх* распространяться; *Эн берк тохма кичгүд мана таңһчар* ***тархагдв****. – Хальмг үнн*

тархагч [тархагчи] *юм тархадг күн, төгәч* распространитель; ***газет, седкүл тархагч***

тархах [тархахы] *тархаҗ делгрүлх* распространять; *Мана газет эн цагин туршарт сойлан, хальмг келән, уул заңшалан олн дунд* ***тархаҗ йовна****. – Хальмг үнн*

тарч: ***тарч зурмн*** *эм зурмн* суслик-самка

тарчих [тарчихы] *дердәх (арсн-көрсн)* съёживаться; коробиться *(напр. о коже, овчине)*

тас I чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица* совсем; ***тас цокх, тас хазх, тас мартх***; ***тас хоосн, тас оңдан, тас харңһу***; *Вагон дотр, һаза мет, 30 – 40 градус киитн болсн деерән,* ***тас харңһу****. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***бий таас уга болх*** *бийнь му болх* чувствовать себя нездоровым; *– Хара суусинь, бийнь* ***таас уга болад кевтсинь*** *үздго биләвидн, – гиҗ күүкднь келнә. – Хальмг үнн*

тас II *зоол. бүргд бүлин махч ик шовун* орёл-ягнятник

таслвр [тасылвыр] 1) *тасллһн* разрыв *чего-л.*; ***хәрлцәнә таслвр***; 2) *цаг-зуурин завср* перерыв, пауза; ***күүндврин таслвр***; 3) *грам. үгин тасллт* перенос слова; ***үгин таслвр***

таслгддго [тасылгдыдго] *тасрхан уга, завсрго* непрерывный, беспрерывный; ***таслгддго көдлмш***

таслгдшго [тасылгдышго] 1) *таслшго бат* неразрывный;

хойр орна таслгдшго ниицән; 2) *таслҗ болдго* неразменный; ***таслгдшго мөңгн***

таслдг [тасылдыг] *таслҗ авдг* отрывной (*о календаре*); ***таслдг лит***

таслх [тасылхы] 1) *юм таслад авх* отрывать, рвать; ***товч таслх, уя таслх, цецг таслх***; *Күчтә эн салькн герин ора* ***таслҗ шивв***. *– Илюмжинов Н.*; 2) *зогсах, уурулх* прерывать, прекращать; ***күр-күүндвр таслх, үг таслх***; *Келмрч үгән* ***таслад***, *завср кев. – Илюмжинов Н.*; 3) *керг-үүл хәләҗ, шиидвр haphх* выносить решение *(по делу);* ***зарh таслх***; 4) *әңг-әңгәр йилһәд салһх* разделять, отделять; ***хөөдиг таслад-таслад услх***; *Иим аюлмуд ухалҗ haphдг улсиг әңг-әңгәр* ***таслҗ*** *хайх биләв!*; 5) *шуучх* рвать, разорвать; *...Өрәсн көлинь* ***таслад хайчкиж***. *– Эрнҗәнә К.*; *Мел ода энүг шуучад,* ***таслад хайчкхмн болвза***. *– Илюмжинов Н.*

тасм [тасым] 1) *сур* ремень из сыромятной кожи; лента; ***hанзһин тасм***; ***Тасм җолаг*** *тасртл татв. – Җаңһр*; 2) ***улан тасм***; *Таңһчин hардачнр* ***улан тасм*** *керчәд, шин хаалh эдлврт орсиг зарлв. – Хальмг үнн*

тасрлһн [тасрылһын] 1) *юмна тасрлһн* обрыв; разрыв; ***арһмҗин тасрлһн, хәрцән тасрлһн***; 2) *тасрлт, зогслһн* прерывание, перебой; ***машид тасрлһн уга йовна***

тасрлт уга [тасрылты уга] *зогслт уга* беспрерывный, непрерывный; бесперебойный, безостановочно; ***тасрлт уга көдлх***; ***Тасрлт уга****, негл таава деер ик-ик горох асхрҗ тарҗңнҗах мет, даралдсн тоңгшлһн соңсгджана. – Илюмжинов Н.*

тасрх [тасырхы] 1) *тасрҗ одх* рваться, отрываться, обрываться; ***товч тасрх, тасрсн утцн***; ***тасрсн махн***, ***өсрсн цусн*** *– цецн үг*; *Хо-цаһан күүкнә хәңкнүләд цокҗасн домбрин чивһснә негнь таш гиһәд* ***тасрад одв***. *– Эрнҗәнә К.*; 2) *түрүлх, давад hарх* вырываться вперёд (*напр. о лошадях на скачках*), выходить вперёд; *Марһанд наадксасн уралан* ***тасрҗ hарсмн***. *– Хальмг үнн*; 3) *әңгрәд, салад йовҗ одх* отделяться, отбиваться, обособ-

ляться; ***яман ижл хөөдэсн тасрад йовж оч***; 4) *чилх, уга болх* прерываться, иссякать; ***уңг-тохм тасрх, өрк тасрх***; *Цаһан, һалан хадһл, һал унтрхла, эн кевтсн улсинчн әмн унтрх,* ***өрк тасрх****! – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***һолнь тасрх*** *үкх* погибнуть, умереть; *Нүд чичм харңһуд нүкәр орад, мөрнә* ***һол тасрад*** *үкҗ. – Сян-Белгин Х.*; ***хара тасрх*** *харңһурх, юмн үзгддгән уурх* стемнеть, нет видимости, не разобрать *что-л.*; ***арһ тасрх*** *арһ уга болх* обессилеть, стать беспомощным

тасрха [тасырха] 1) *тасрсн юмн* обрывок, клочок; лоскут; ***цаасна тасрха, кенчрин тасрха***; *Кермнә орна көлд некә, эс гиҗ* ***ишкән тасрха*** *делгҗ авад, девләрн хучад унтна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *үүдәврин йилһҗ авсн әңг* отрывок (*из произведения*); ***романа тасрха***; 3) *тасржҗ одсн* оборванный, оторванный; ***тасрха деесн, тасрха ханцн***; ◊ ***тасрха сар*** *бүкл биш, нег өдр дуту сар* месяц без одного дня

тасршго [тасыршго] 1) *таслҗ болшго* неразрывный; ***тасршго залһан***; 2) *бат* крепкий, прочный; *Хәрнь мана күн эндр асхнас авн* ***татв – тасршго****, уһав – һаршго* ***садн*** *болнав гиһәд, таңна зусн болад наалдад од! – Эрнҗәнә К.*

тасчх [тасчих] 1) *шуучх, шуулад хайх* разрывать, рвать на части; ***хөвг чон тасчад хайчкҗ***; *Нанд болхла, Лермонтовин бичсн «Бородино» гидг шүлгин үгмүд санандм орҗ ирв: «Өвгд һуңшлдад бәәв: командирмүд һазадын улсин мундирмүдиг орсин иштгәр* ***тасчх*** *зөрг угави?» – Илюмжинов Н.*; 2) *күүчх* быть разгромленным, сокрушённым; ***дәәсиг тасчх***; *Тедн немшин цергиг* ***тасчад*** *диилснь лавта. – Хальмг үнн*

тата *мөрнә тонг, сур-цуца* упряжь; ***тергнә тата***

татал *цувг* канал; *Минь эн цагла хотна залус* ***таталыг малтад****, булгт күрч йовдг болна. – Нармин М.*

татаслһн [татасылһын] *шуһмдллһн* подчёркивание

татаслх [татасылхы] *шуһмдх* подчёркивать, проводить линию, графить; ***цаас татаслх***

татасн [татасын] 1) *зурасн* линия; *Адьяна нурһнд үүдтүүд күрлго, цусн буусн* ***хавдрта татасн*** *борхаһад һарч ирв. – Илюмжинов Н.*; 2) *шуһм* линия, черта; линейка

татаста 1) *зураста* в полоску; *Лагерник болһна деерән өмсх хувцнь –* ***ут татаста*** *арестантск* ***күлт****, бас тиим ижл шалвр билә. – Илюмжинов Н.*; 2) *шуһмдсн, шуһмта* линованный; подчёркнутый; ***татаста цаасн, татаста үгмүд***

татата 1) *хаалһата биш, секәтә, задһа* открытый; *Хот кедг герт хард-хурд гиһәд, савин ә һарад,* ***татата үүднә заагар*** *болсн махна үнр һарад ирв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *татчксн юмн* протянутый, натянутый; ***герин өнцгт аралҗна гөлмн татата***; *Лагерин дөрвн үзгнь хашаһар бүсләтә, теднә утарнь саак харулчнрин манулын вышкс пулемётмудтаһан бәәнә, хатханчгта суңһуг* ***татата****. – Илюмжинов Н.*; 3) *юмнд татчксн, зүүсн* запряжённый; ***тергнд татата мөрн***

татвр [татвыр] I *оруһин усна хәрлһн* спад, отлив (*воды*); ***оруһин усна татвр***

татвр [татвыр] II *тууҗ. мөңгнә албн* налог, подать; *Тавн җилә* ***татвр****, арвн җилә алв өгч бәәтхә. – Җаңһр*; ◊ *тууҗ.* ***татвр эм*** *албин йосар олзлгдж авсн күүкд күн* наложница

татвр уга [татвыр уга] *салң, самһа* неряшливый, небрежный; ***татвр угад ясвр уга*** *– цецн үг*; *Удан унтад савсиһәд, салваһад, бийән маажад, үргләд бәәхләнь, залху,* ***татвр уга*** *гиһәд, һолдг билә. – Эрнҗәнә К.*

татврч [татвырчи] *тууҗ. алв хурадг күн* сборщик податей

татг [татыг] *невчк дуту, тату* недостающий; недостаточный; ***малын чивх татг болв***; *Тернь баахн* ***татг болад****, бүснь сулдхла – буцдг, буцхларн – бухас дор, эргү ширбисн күргр хар күн. – Эрнҗәнә К.*

татдг [татдыг] I *татҗ авдг* вытяжной; ***бичгин ширән татдг яршг***, ***татдг шүүгүл***

татдг [татдыг] II *тергнд зүүдг* упряжной; ***тергнд татдг мөрн***

татдг [татдыг] III *утаһинь сорад һаһдг* курительный; ***татдг тәмкн***; ***татдг тәмкән татитә, таңсг үгән келитә*** *– амн билг.*

татлһн [татылһын] 1) *татл* притяжение; ***һазрин татлһн, делкән татлһна закан***; 2) *юмнд зүүлһн* запряжка; ***мөр тергнд татлһн***; 3) *ута сорж һаһлһн* курение; ***тәмк татлһн***; 4) *хууч. татвр, алвн* налог, подать; ◊ ***эк татлһн*** *седвәр, эклц* начинание, почин; инициатива; ***күч-көлснә нүүрлачнрин эк татлһн***; ***эк татлһн ямаран чигн ик мөңгнәс үнтә*** *– цецн уг*

тату *ямр нег юмн күцц биш, дуту, баһ* недостаток, нехватка *чего-л.*; ***мөч тату, ухан тату, харан тату, чидл тату, эрдм-суһуль тату***; *Эн хатмл цогцта,* ***хойр мөч тату*** *медәтә күүг үзхнь, седкл уйдна. – Хальмг үнн*

татуһар *дутуһар, баһар* недостаточно, мало; ***эндр тадн татуһар көдлвт***

татудх [татудхы] *тату болх, дуту болх* оказываться недостаточным, не хватать *чего-л.*; *Цастаг гүүж одад теврхәр седв,* ***зөрг татудад бәәв****. – Эрнҗәнә К.*; *Машид яслһна көдлмшт* ***эзнә нүдн татуджана****, ясвр хоома болҗана. – Сян-Белгин Х.*

татур I *мөрнә гесн дорашур орулад, эмәл батлдг сур бүс, олң-татур* катаур, задняя подпруга; ***эмәлин татур***; *Э-эх, би энд бәәсн болхнь: цулвр,* ***олң-татур,*** *чөдричн эврән чамд гүрж өгх биләв. – Эрнҗәнә К.*

татур II *мод татурдж болвсрулдг эргүл* токарный станок для резьбы по дереву; ◊ ***татур аах*** *цә уудг модн аах*

татурдх [татурдыхы] I *мөрнә эмәлин олң-татуринь татх* подтягивать катаур (*заднюю подпругу*)

татурдх [татурдыхы] II *татурд (эргүлд) юм болвсрулж кех* заниматься резьбой, вытачиванием на токарном станке

татурч [татурчи] *юм татурдж кедг күн* станочник, токарь

тату-тартг [тату-тартыг] *хош.* 1) *түрү, угатя-яду* недостаток, бедность; ***Тату-тартг,***

түрүү үзэҗәх өрк-бүлин күүкдт дөңнлтин керг-үүлдврмүд эрк биш кергтә. – Хальмг үнн; 2) *юмна дуту-дунд* скромная (*о пище*); *Не, эн мана хот-хол* ***тату-тартг гиҗ*** *бичә му санцхатн. – Эрнҗәнә К.*

татх [татыхы] 1) *чирх, чиржҗ татх* тянуть, тащить, дёргать; ***үснәснь татх, заһрмгаснь татх, көләснь татад чирх***; *Цаста мини* ***үснәс татад****, хусрңгар инәв. – Эрнҗәнә К.*; *Улачуд теруг* ***хойр көләснь татад****, чирәд авч одв. – Илюмжинов Н.*; 2) *юмиг утднь суңһх, суңһҗ татх* растягивать, протягивать, тянуть, проводить; ***хаалһ татх, суңһуг татх, цувг татх, турва татх, ишкә татх***; *Өрүн эрт һарсн малмудын мөр чиг унһаһад, ара-сара болад, олн зүсн* ***хаалһ татҗ****. – Эрнҗәнә К.*; *Киитн болтл, ОАО «Калмгаз»-ин көдләчнр Харба тал* ***турва татад*** *төгсәхмн. – Хальмг үнн*; 3) *секх* открывать, откупоривать; ***үүд татх, бөглә татх***; 4) *мөч агчҗ өвдх* дёргаться, сводить судорогой; ***көлин шүрүсн татх, нүдн татх***; 5) *юмиг батар, чаңһар татх* натягивать, подтягивать, стягивать; ***нумин көвч татх, эмәлин олң-татур татх, мөрнә җола татх, бүсән татх***; 6) *эклх, эк татх* начинать, затевать; ***шууга татх, керүл-цүүгә татх, ноолда татх, үүл татх***; *Эдн хоорндан* ***керлдәцүүгә татад****, нег-негнәннь әмнд күрнә. – Хальмг үнн*; 7) *көгҗмин зевсг татх, айс татх* играть на музыкальном инструменте, наигрывать мелодии; ***гарма (гармуль) татх, баян татх, хуур татх***; *Эдн цуһар биилəд, дуулад,* ***көгҗмин зевсгүд татад,*** *хоорндан маршлдв. Хальмг келн-улсин сәәхн* ***айсмуд татад,*** *гиичнрин седклинь байрлулв. – Хальмг үнн*; 8) *тергнд зүүх* запрягать; ***мөр татх***; *Маңһдуртнь асхлад ахлач цахра Манҗиг хойр һалзн* ***царан татад****, бичкн хурл тал иртхә гиҗ закв. – Эрнҗәнә К.*; 9) *ута сорҗ һарһх* курить; ***тәмк татх***; – *Үздгән үзҗч, зовлң уга җирһл уга… – гиһəд, залу* ***папиросан татад саналдв****. – Хальмг үнн*; ***Тәмк татх*** *дурнь күрəд, тесч болҗахш. – Илюмжи-*

нов Н.; ◊ ***көлән татх*** *төрх, үр һарһх* рожать; *Темән терген деер* ***экнь көлән татад****, көвүн төрсн бәәҗ. – Сян-Белгин Х.*; ***аман татх*** *олн үг келдгән уурх* придержать язык; *Не, базр һарһҗах баавһанр кевтә яһад хәәкрлдәд ирвт.* ***Аман татцхатн****! – Доржҗин Б.*; ***элк татх*** *элгн-садан дөңнх* из чувства кровного родства поддерживать своих; ***Элгн-садна элк татад****, даалһсн кергиг күцәҗ, дала туста юм кеҗ өглго бәәҗ, Инҗән Үлмҗ комсомолын зергләнәс һарһгдв. – Доржҗин Б.*

тах [тахы] 1) *мөрнә турун тавгт хаддг төмр* подкова; ***мөрнә тах***; 2) *һосн-башмгт хаддг шигдәсн* подковки, шипы; ***һосн-башмгин тах***

тахл [тахыл] *м. эмн. малын хальдврта өвчн* эпидемия, эпизоотия; ***малын тахл***

тахлач [тахлачи] *мөрд тахлдг күн* кузнец, подковывающий лошадей; коваль

тахлх [тахылхы] *тавгт тах хадх* подковывать; *Чи бүүргиг бәржҗ авч* ***тахлсн*** *мел тер Лесковин Левша мет бәәҗич! – Илюмжинов Н.*

тахрлх [тахырлхы] *күлх, боһчх* крепко связывать; ***дөрвн мөчинь тахрлх***

тахта *тах хадсн* подкованный; ***тахта мөрн***; *Түүрмин коридорт күүнә көлин чаңһар ишксн ә соңсгдв, эн маначнрин – полицаймудын* ***тахта һосна ишклһн бәәсмн****. – Илюмжинов Н.*

тахшалһн [тахшалһын] *чаңһ-чиирг боллһн, батралһн* закалка, закаливание (*физическое и нравственное*); ***цогц-махмудан тахшалһн***

тахшах [тахшахы] *цогц-махмудан батрах* закалять, закаливать (*о физическом и нравственном воспитании*)

тахшх [тахшыхы] *чиргшх, чаңһ-чиирг болх, батрх; төлҗх* закаляться; ***күч-көлснд тахшх, спортд тахшх, ноолданд тахшх***; *Тиигәд* ***спортд тахшад****, эдн цогц-махмудан батрулсн деерән, күцәмҗ бәрәд, нерән туурулна. – Хальмг үнн*; *Баячудла болн теднә үлдл, теднлә толһаһан негдүлсн өздңгүдлә ноолда йовҗ,* ***тахшч йовна-видн****. – Эрнҗәнә К.*; ***Зовлңд тахшсн*** *бүлд жирһл кезә үзгдхмби? – Сян-Белгин Х.*

тахъя *намч эрәтә бичкн төгрг махла* тюбетейка; ермолка

тачал *юмнд икәр шунлһн* страсть, влечение, вожделение; *Болвчн мини көвүн талдан* ***му юмнур тачал уга****, чини күүкн бас тиим болх гиҗ санҗанав. – Илюмжинов Н.*; *Седклнь байрлх, хөөнән* ***тачал уга болх****. – Эрнҗәнә К.*

тачалта *ик шунлтта* желающий *чего-л.*, стремящийся *к чему-л.*; *Дәкәд болхла,* ***төрскн һазр тачалта гидг****. – Хальмг үнн*

тачаңһу *хөрцлтә, тачата* питающий страсть *к чему-л.*

тачах [тачахы] 1) *юмнд икәр шунх* страстно желать *чего-л.*; *Мал, гер, һазртан харм төрәд* ***тачаһад йовцхана****. – Эрнҗәнә К.*; *Дәкәд болхла, көлглҗ йовсн адусннь тер алмс* ***тачаҗ****, тиигхлә Дамб мөрән хурлд өргх зөвтә. – Сян-Белгин Х.*; 2) *хөрцлх, тачаҗ дурлх* проявлять плотскую страсть

тачкнх [тачкныхы] 1) *җиңнх, дегд киитн болх* трещать (*о морозах*); *Киитн ода* ***тачкнад бәәв****. – Доржҗин Б.*; 2) *ниргх, күржңнх* греметь, грохотать; ***оһтрһун дун тачкнв***; *Тедүкн теегин зо дееггүр хар бодңгуд болад,* ***трактормуд тачкнад*** *цувлдна. – Сян-Белгин Х.*; 3) *таш гисн ә һарх* громко хлопать, издавать треск; ***үүдн тачкнад хаагдв***; *Теегин салькн улм-улм күч авад, терм, уньн ширҗңнәд* ***тачкнад ирв****. – Сян-Белгин Х.*; 4) *хагшад инәх* громко хохотать; *Коля Сима хойр ю-бис дорагһур күүндәд, хатхлдад,* ***тачкнад инәлдәд ирв****. – Эрнҗәнә К.*

таш I *тас, чилм, төрүц* совсем, совершенно; абсолютно; ***һаза таш харңһу***; *Тиим цагт нам нүд чичм* ***таш харңһу болҗ одна****, юмн үзгддгән төрүц уурч одна! – Илюмжинов Н.*

таш II тачкнсн, ниргсн, күржңнсн ә дуралһн *звукоподр. треску*; ***таш гиһәд, үүд хаах; таш-таш гиһәд инәлдх, буугин ә таш-пиш хаһрад одв***; *Күүндәнь соңсгдхш, зуг* ***таш-таш инәлдснь*** *тодрха соңсгдна. – Эрнҗәнә К.*; *Эн уульсн дуугинь* ***буугин ә*** *улм сүрдәһәд,* ***таш-пиш хаһрад йовв****. – Сян-Белгин Х.*

таша 1) *сүүҗин, дунд чимгин ясн* тазобедренный сустав; ***ташан ясн***; 2) ***һуй*** бедро, бок; ***ташаһан түшх***; *Билгин шар болд үлдиг барун* ***ташадан*** *бүслв. – Җаңһр*; *Тавгарн һазр ишктлнь,* ***таша дееран теврәд өксн*** *аав, ээҗин седкл бишрәшгон кергт, амргиньг болый. – Эрнҗәнә К.*

ташалдх [ташалдыхы] 1) *таша дееран теврх* держать на бедре, на боку; ***Ташалдҗ теврәд*** *өксн тадн – эк, эцкнр – эврәннь үрдтән ямаран эңкрвт! – Эрнҗәнә К.*; 2) *ташаһасн авлдх (бөк ноолдана авц)* брать, хватать за бедро (*приём в национальной борьбе*); 3) *нүрлдх (буур, бухмуд)* сшибаться боками (*о верблюдах, быках*)

ташлһн [ташылһын] 1) *ташад авлһн* пощёчина; ***халхарнь ташлһн***; ***ташлһна һурвн зүүл тавлад, сәәнәр соңстн*** *– амн билг.*; 2) *альх ташлһн* хлопание в ладоши; рукоплескания, аплодисменты; *Эн зәңгиг әмтн* ***альх ташлһарн*** *тосв. – Хальмг үнн*

ташмг [ташмыг] *маля* плеть, плётка, нагайка; ***ташмгин сур, ташмгин иш, ташмгар шавдх, ташмгар орах***; *Ирсн гишчнрт хальмг келн-улсин хувц, бортх болн* ***ташмг*** *белглв. – Хальмг үнн*; *Ардан хәләхнь, Увша Манҗ хойр зөвәр хол үлдҗ, намаг дуудлдад,* ***ташмгарн заңһлдад*** *йовцхана. – Эрнҗәнә К.*

ташмр [ташмыр] *ташад кесн арһсн* кизяк-лепка; ***ташмр арһсн***; *Өрүнә Батаг Ядмин эцкинд одад,* ***ташмр ташлцад****, нөкд бол гиләв. – Эрнҗәнә К.*; *Эн хоорнд Сәәнцг дөрвн-тавн* ***ташмр арһс*** *теврәд орҗ ирв. – Доржҗин Б.*

ташр [ташыр] I *тиигчкәд* к тому же, кроме; *Нурад унҗах шавр герәс,* ***ташр*** *доһлң нег мөрнәс талдан юмн энүнд уга бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

ташр [ташыр] II *дам* пере- (*напр. перепоручать, перепродавать*); ***ташр даалһх, ташр хулдх***

ташр-ташр [ташыр-ташыр] *хош. нег-негнәннь ардас, даралдад* друг за другом; один за другим; *Арвн дөрвн давхр үүдинь* ***ташр-ташр татад*** *һарад ирв. – Җаңһр*

ташрлх [ташырлхы] *юм халхлад уга болх* заслониться и

скрыться *за чем-л.*; *Кузьма Городовиковин мөрнә сүүләснь атхад авсн болв, цаһачуд сана автлнь, тер* ***хойр гер ташрлҗ одв****. – Бадмин А.*

ташу *кец, бел, өөдм* склон; косогор, откос; ***кецин ташу***; *Күңкргин белчрт совхозин заңһта худгин ца* ***ташу бүркәд,*** *ик гидг хош хөн идшлҗ йовна. – Эрнҗәнә К.*; ***Ергенин өөдмин ташуһар*** *мини бичкн төрскнә цутхлң Һоожүр гидг нертә селән бәәнә. – Хальмг үнн*

ташудх [ташудхы] *өөдмин ташуһар буух, йовх* идти, спускаться по склону

ташулх [ташулхы] *халхарн альхдулх* получить пощёчину

ташх [ташхы] 1) *альхдх, хойр альхан ниилүләд цокх* хлопать (*в ладоши*), аплодировать; ***альх ташх***; *Цуһар шууглдад,* ***альх ташлдад*** *нирглдв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *цогц-махмударнь ташад авх, альхдх* шлёпать; ***халхарнь ташад авх, ээмәрнь ташх, даларнь ташх****; Коля Батан далар* ***ташад*** *эңкрлв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *юм ташад кех* лепить, формовать; ***аһс ташх***; ◊ ***һуян ташад үлдх*** *юмн уга, хоосн үлдх* остаться ни с чем, без ничего

тәәһлх [тәәһелхе] *хууч. гендн шург ноха агтлх* кастрировать борзого кобеля

тәәһн [тәәһен] 1) *агтлчксн гендн шург ноха* борзой кобель *(кастрированный);* ***тавн үүлын цаад бийд тәәһн нохан кевтр*** *– тәәлвр.* (**һарин альхн**); ***Тәәһн*** *гидг үг гендн шург нохан хуучн нернь, зуг агтлсн шург болхуца. – Кичгә Т.*; 2) *хууч. кезәнә хаана өргәд олзлгддг ясгдсн цахр күн* евнух; скопец; ◊ ***майг дотран тайгта тәәһн*** *эмсг гелң* монах-бабник

тәәҗ [тәәҗи] *тууж. хан тохмта күн* тайджи, князь; *Солм Церн* ***тәәҗин көвүн*** *тавн зун цергчнртә улуста Черкс-Баатр Теңгә Цергүр эврәннь элчнрән илгәв. – Илюмжинов Н.*

тәәз *театр. наад, концерт үзүлдг тәвцң* сцена; ***Театрин тәәз деер*** *эн дал һар дүриг билгтәһәр наадад, хальмг сойлын делгрлтд тәвцән орулҗ йовна. – Хальмг үнн*

тәәләтә 1) *секәтә юмн* открытый, раскрытый; ***герин үүдн тәәләтә***; *Ода эн күн нульмсн цәәрсн чиигтә нүдәрн*

ширтәд, хәврһдән ***пистулын гернь тәәләтә*** *баһ дүүвр наста командир тал кесгтән хәләһәд зогсв. – Илюмжинов Н.*; 2) *зәңгдәтә, бооль҃ата юмн задһата* расстёгнутый; ***товчнь тәәләтә, токугнь унжулата***; 3) *тәәлгдсн* распряженный; ***цармуд тәәләтә***

тәәлвр [тәәлвер] 1) *тәәлһн* отгадка; ***туулин тәәлвр олх***; *Урднь һурвн марһа медсн өвгн, чи яһад эс меднәч энүнә* ***тәәлвр****? – Эрнҗәнә К.*; 2) *юмна учринь тәәлҗ, цәәлһҗ өглһн* разъяснение, комментарий, толкование; *Мел чик, мел орта-бодта цань уга цецн ухан, эднәнчн* ***тәәлвр тәәлҗ*** *келдг күн орчлңд уга болх! – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***тәәлвр толь*** *үгин утх-чинриньгүүнәр, тодрхаһар тәәлсн толь* толковый словарь

тәәлврлх [тәәлверлехе] *юмна учринь тәәлҗ келх, цәәлһх* разъяснять, объяснять, комментировать, толковать, растолковывать *что-л.*

тәәлвртә [тәәлвертә]: ***тәәлвртә тууль*** загадка

тәәлврч [тәәлверчи] *тәәлвр кедг күн* тот, кто разъясняет, толкует; комментатор, толкователь

тәәлгдх [тәәлегдехе] 1) *секгдх, неегдх, тәәлрх* открываться, раскрываться; ***үүдн тәәлгдв***; 2) *зәңгдәтә, бооль҃ата юмн тәәлгдх* распутываться, развязываться, расстёгиваться; ***зәңгдә тәәлгдх, товч тәәлгдх***

тәәллһн [тәәллһен] *шажң. тәкл өрглһн, тәклһн* жертвоприношение; ***һал тәәллһн***; *Урс Сарин байриг авад шинҗлхлә, эн цагт ова, һал, ус* ***тәклһн болна****. – Хальмг үнн*

тәәлрх [тәәлерхе] 1) *тәәлгдх* развязываться, распутываться; ***зәңгдә тәәлрх***, ***цулвр тәәлрх***; *Татхла,* ***тәәлржҗ оддгар*** *цулвриньтергнә төгәһәс һоһдчкв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *хаалһата юмн секгдх* открываться, раскрываться; *Шил тольмудта* ***үүдн арһул тәәлрв.***; 3) *шилж. номһрх, төвкнх* утихомириваться, успокаиваться; ***ур-килң тәәлрх***

тәәлх [тәәлхе] 1) *цуцх, сулдхх* развязывать, отвязывать, распутывать, расстёгивать; ***чөдр тәәлх, күлә тәәлх, бүсән тәәлх***; *Уулын ора деер күлгсн*

дөчн хойр баатрин ***күләһинь тәәлҗ авв****. – Җаңһр*; 2) *хувц бийәсн салһҗ авх* снимать (*одежду*), раздеваться; ***һосан тәәлх, девлән тәәлх***; *Хойр күргнә* ***хувцинь тәәләд*** *ноолдулв. – Җаңһр*; 3) *хаалһата юм секх* открывать, отворять, отпирать; ***терз секх, үүд секх***; 4) *юмна нууцинь медҗ авх* объяснять, растолковывать; ***нууц тәәлх, зүүд тәәлх***; *Үзсн зүүдн бериг йир үүмүлнә,* ***үүг яһҗ тәәлхән*** *медлго зовна. – Хальмг үнн*; *Ф. М. Достоевскийин келсн үгиг сергәһәд, эндр өдр күртл А. С. Пушкинә* ***шүлгүдин нууциг*** *бидн* ***тәәлҗ бәәнәвидн****. – Хальмг үнн*

тәәрәсн [тәәрәсен] *тәәрәдцн, өөдс* обрезок (*напр. дерева, железа*); ***модна тәәрәсн, төмрин тәәрәсн***

тәәрңхә [тәәреңхә] *тәәрсн* отрезанный, отпиленный

тәәрх [тәәрхе] 1) *керчх, утлх* резать, разрезать, обрезать; ***үлд эврәннь герән тәәрдго*** *– цецн уг*; *Өвдгиннь дорд бийәр* ***тәәрсн****, хормаһинь хәрү имкрәд уга бор өрмгтә, төмр тайг түшсн гүлдглзсн хар залу Азда Китә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *керчх* отрезать, отрубать; ***күклинь илҗәһәд, күзүһинь тәәрх*** *– үлг.*; *Болд хар* ***хоңшаринь тас тәәрәд*** *цокн унһав. – Җаңһр*; *Хойр гелң ноолдад, нег-негнәннь күзүһинь* ***тәәрҗ*** *алсна тускар Бата соңсла. – Эрнҗәнә К.*; 3) *эмн. н. тәәрҗ авх* отрезать, отпилить, ампутировать; ***шавтсн көл тәәрх***

тәәтһр [тәәтһер] *хойр көлиннь өскә һазарлсн, мәәһг, матьхр* косолапый, кривоногий

тәәтңнх [тәәтңнехе] *көлнь мәәһг, матьхр* быть косолапым, кривоногим; ***тәәтңнәд йовх***

тәәх [тәәхе] *шаҗ. тәкх, тәкл өргх* приносить жертву; ***һал тәәх***; ***Һал тәәхләрн,*** *хө алад, бүкл толһа, өөкинь һалд хаяд, шатаһад, дееҗ өргсиг бурхн номин йосн зөвшәрхш. – Хальмг үнн*

тәәш [тәәши] *тууҗ. әмт толһалҗах күүнә өндр ик цол* тайша, феодально-чиновничий титул (*у ойрат-калмыков XVII – XVIII вв.)*; *Түүнәс урд хальмгин түрүнь* ***тәәш гидг цолта*** *бәәсн болдг. Хар хальмг гидг өөрд улс* ***Цаһан-Баа-***

тр тәәштә *нүүж ирсиг орс хан Актаба (Ахтуба) һол деер нутглулв. – Сарин герл*

тәвәд *хувагч тоолгч нерн* по пятьдесят, около пятидесяти; ***тәвәд шаху***

тәвдгч [тәвдегчи] *дара тоолгч нерн* пятидесятый; ***тәвдгч җилмүд***; *Би Көглтин Даваг ик эрт,* ***тәвдгч җилмүдин сүл кемәс авн,*** *меддг боллав. – Хальмг үнн*

тәвлһ [тәвлһе] *бот. бурһсн* таволга, таволожник; ***Тәвлһ урһсн*** *шүрүн цаһан элсн деер. – Җаңһр*

тәвн [тәвен] *үндсн тоолгч нерн, тәвн гидг то* пятьдесят; ***тәвн насн, тәвн арслң***; *Цуһар герт эс багтцхав, элвг* ***тәвн күн****: эдн цуһар Яшкл эмгнә урн-садн, ачнр-җичнр, берәднь, зеенрнь. – Сян-Белгин Х.*

тәвүр 1) *йоралнь гүн биш сав* неглубокая посуда; *Күн болһн цәәһән* ***тәвүрт*** *кеһәд, шикр амндан авад, халун ууриг үлән бәәж, цәәһән арһул сорж уудмн. – Илюмжинов Н.*

тәвх [тәвхе] 1) *юмиг юмнд тәвх, юмн деер оркх* ставить, класть; ***даальңд мах тәвх, шкафд дегтр тәвх, касст мөңг тәвх, ширә деер шатр тәвх***; *Түрүн ирсн гиичд торһн хадг альчур деер* ***тәвсн*** *ааһта идә бәрүлнә. – Хальмг үнн*; *Шархл өңгтә брезентәр уйсн өрмгән зүн* ***тоха деерән эвкәд тәвсн****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юм тәвж өгх* накладывать; ***хот тәвж өгх***; *Тәрлкднь* ***хот тәвж өгәд****, чаркинь авад, чаһр кехәр седв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *бәрсн, уйсн юмиг тәәлж сулдхх* отпускать; ***бәржәсн җолаһан тәвх, нохаг цевәс тәвх, мөриг адунднь тәвх***; *Үд давад, асхн* ***гү тәвх*** *кем болв. – Эрнҗәнә К.*; 4) *юмнас сулдхх* распускать; ***сурһульчнриг амрлһнд тәвх***; 5) *цаасн шишлң темдг тәвх* ставить печать; ***тииз тәвх***; 6) *тәәзд наад үзүлх* ставить (*на сцене*); ***шин наад тәвх***; *Келхд, «Хүрм» гидг* ***наад тәвхләрн****, күүкд-көвүд мана хальмг улсин сәәхн авъяс-заңшал медж авхмн. – Хальмг үнн*; 7) *үүл күцәлһх, даалһх* назначать; ***ахлач тәвх***; *Мана хальмгуд* ***отхн көвүһәрн манж тәвәд*** *оркдг билүс. – Эрнҗәнә К.*; 8) *соңсхж келх* ставить вопрос; произносить благопожелание,

давать клятву; ***сурвр тәвх, төр тәвх, йөрәл тәвх, андһар тәвх***; 9) *күлцх* прощать вину; ***геминь тәвх, буруһинь тәвх***; *Әәмтхә улст дургов,* ***геминь тәвҗ өгдгов****. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***тәвсн хөв*** *заясн заян, зурасн* судьба, участь, доля; ***Тәвсн хөвәс*** *давдг арһ уга! – Бадмин А.*; ***бир тәвҗ (тәвәд) уульх*** *генткн бигшәд, нульмсан асхрулх* вдруг разрыдаться; *Намҗу өвәрц, зерлг дууһар орклад одв, һанцхн гисн көвүнәннь үклд һашудсн эн* ***бир тәвҗ уульв****. – Илюмжинов Н.*; ***седклән (сүзгән) тәвх*** *ухаһан, санаһан тусхаһад, кергән килмҗтәһәр кех, күцәх* вложить душу, делать с усердием, старанием; *Олна кергт, бийдән даалһсн көдлмшт үнн* ***седклән тәвәд, көдлдг*** *дасад авчксн күн – икл кишгтә күн. – Калян С.*; *Тегәд эн медрлтә, ухата баһчуд таңһчдан ирәд,* ***сүзгән тәвҗ****, олнд тустаһар* ***үүлдх*** *гиҗ санҗанав. – Хальмг үнн*

тәвц [тәвце] I 1) *күргсн ач-тус, немр* вклад, лепта; *Эн күн гүҗрмг күч-көлсәрн дорас өсчәх үйд бәәхтә җирһл теткхин төлә цугинь кев, шин школ тосхлһнд бас энүнә* ***тәвц бәәнә****. – Хальмг үнн*; 2) *орулҗ тәвсн мөңгн* денежный вклад, взнос; ***хоршалһна касст тәвсн мөңгн***

тәвц [тәвце] II 1) *юм тәвдг таг* полка; ***аһ-савин тәвц***; *Зүн бийдк* ***тәвц деерәс*** *шанһ авад, цәәһән самрад, услəд болһв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юмна тәвүр* подставка; ***хәәснә тәвц***; 3) *шаж., хууч. бәрц* преподношение, пожертвование; ***темәһәр тәвц бәрв чигн, таралңд тусхн угач*** *– цецн үг*

тәк [тәке] *зоол. зерлг мөрн, кулан* дикая лошадь; ***тәкин турун мет хату***; ***Тәк кулань*** *күләһән тширәд оркв. – Жаңһр*; ◊ ***тәк болх*** *күч, чидлән үзүлəд деерлкх* показывать свою силу, своё физическое превосходство; *Өрүнәс авн хөд, үкрмүд ээрəд, көшəд ирсн өлн Батад* ***тәк болсн*** *тарһн хар Моньдас деерлкəд ирв. – Эрнҗәнә К.*

тәкилһх [тәкилһехе] *тәкрлх, матилһх* сгибать, скрючивать

тәких [тәкихе] 1) *көлән зəмлəд суух* поджимать ноги (*под себя*); ***Тәкиһəд*** *суухларн,*

хөрн тавн күүни зәәд суудг. – Җаңһр; 2) *матьхр, тәкр болх* скрючиваться; ***тәкиҗ одсн көл***

тәкл [тәкел] *шаж. бәрц* жертвоприношение; ***тәкл өргх, тәкл тәкх***; ***тәклин ширә, тәклин цөгц, тәклин зул***; *Тал дуннь* ***тәклин ширә деер*** *цаһан тәрәнә, хар тәрәнә, тутрһин буудяс цаһан мөңгн цөгцст келгәтә. – Эрнҗәнә К.*; *Деед лам* ***ямана ишкәр тәкл өргхәр*** *шиднә. – Канкин Э.*

тәклһн [тәкелһен] *шаж. тәәлһн* обряд жертвоприношения; ***һазр-ус тәклһн***; ***уул, ова, һал, ус тәклһн***

тәклч [тәкелчи] *шаж. хурлд тәклин йос залҗ күцәдг гелң* гелюнг-прислужник, ведающий жертвоприношениями в храме

тәкм [тәкем] *анат. өвдг нуһрдг орм, үй һазр* коленный сгиб, подколенная ямка; ***тәкмин шүрүсн***; *Хойр көлинь өргәд,* ***тәкмәрнь*** *алд үлү моднд тееглчкхлә, күн төрүц босч чаддмн биш. – Эрнҗәнә К.*

тәкмдх [тәкемдехе] 1) *тәкм дораһурнь күлә орулад күлчкх* связывать по подколенным ямкам ног; 2) *бөк. тәкмәс шүүрәд авх (бөк ноолдана авц)* обхватывать за коленный изгиб (*приём в национальной борьбе*)

тәкр [тәкер] *дөрв. көндрдгән, тинидгән уурсн, мәкр* неподвижный в суставах; ***тәкр көл, мәкр һар*** *– цецн үг*

тәкрх [тәкерхе] *тәкр болх* становиться неподвижным, быть парализованным; *Өрүнднь хуучн авъясарн босхар седхлән,* ***барун көлнь тәкрҗ өгл уга*** *модн болв. – Эрнҗәнә К.*

тәкх [тәкхе] 1) *шаж. тәәх, тәәҗ шүтх* приносить жертву, совершать жертвоприношение; *Хуучн хальмг йосар зул өргәд, ламнриг дуудад, ном умшулад,* ***һазр-усан тәкәд***, *олн-әмтнә кишгт багтый гиҗ шүтх кергтә. – Хальмг үнн*; 2) *шилж. насн-җирһлән нег юмнд зөрүлх, нерәдх* приносить в жертву свою жизнь; *Давыдов сүл әмсхл күртлән* ***насан тәкҗ*** *церглсмн. – Илюмжинов Н.*

тәмк [тәмке] 1) *бот. көк хамтхаста өвслг урһмл* табак (*растение*); ***тәмк тәрх***; 2)

хамтхаста тәмкиг хагсаһад, шишлң кевәр болвсрулсна хөөн татхд белн болдг табак (*курительный*); ***татдг тәмк, агта тәмк, цааснд орадг тәмк***; ***тәмкин үнр, тәмкин хорн, һанзд тәмк нерх, тәмк татдган хайх***; *Мөңкә хавтхасн* ***мошнгта тәмк*** *һарһҗ авад, цааснд орав. – Эрнҗәнә К.*; *Эн әрүн һазрт әрк-чигә уух,* ***тәмк татх****, керүл-цүүгә һарһх, ноолдх зөв уга, бийән чикәр бәрх кергтә. – Хальмг үнн*

тәрән 1) *тәрҗ урһах буудян зүүтә тоот (буудя, ичмән, тутрһ, зарм…)* хлеб, хлеба; зерно; посев; ***тәрә тәрх, тәрә хурах, тәрә хадх, тәрә цокх***; ***тәрәнә экн, тәрәнә һазр, тәрәнә көдлмш, тәрәнә эдл-ахуу***; *Зураһар эн җил таңһчд 73,5 миңһн гектар ахуу һазрт* ***тәрән тәргдх*** *зөвтә. – Хальмг үнн*; *Мана багин көвүд, күүкд ик зуудан селәнә һазрас бәәсмн, тегәд эн* ***тәрәнә урһц хуралһна*** *көдлмш эднд тааста болв. – Илюмжинов Н.*; 2) *тәрәнә буудя* зерно (*пшеница, рожь*); ***цаһан һуйрин буудя, хар һуйрин буудя***; *Тәрә тәрәчнр намраһа 475 гектарт* ***цаһан буудя****, 75 гектарт* ***хар буудя****, 270 гектарт ичмә тәрв. – Хальмг үнн*

тәрәч [тәрәчи] I *тәрәнә көдлмш кедг күн* земледелец, хлебороб; *Нидн бәәрн* ***тәрә тәрәчнр*** *нег гектарас 29 центнер буудя хураҗ авад, райондан түрүн ормд һарв, ут тоодан болхла, 1830 тонн цаһан һуйрин буудя цокгдҗ авгдв. – Хальмг үнн*

тәрәч [тәрәчи] II *эмн. н. тәрлһ кедг күн* медработник, делающий прививки, инъекции

тәрлһн [тәрелһен] I *буудян эк тәрҗ суулһн* сев, посев, сеяние; посадка; ***тәрә тәрлһн, тәрә тәрлһнә талвң***; ***хаврин тәрә тәрлһ эклх***; ***Тәрә тәрлһн*** *дашката керг болҗана, тәрәнә һазриг эд-бод кех, эк хулдҗ авх кергтә, машинә тосн-түләнә төр һарна. – Хальмг үнн*

тәрлһн [тәрелһен] II *эмн. н. махмудт, эс гиҗ судцнд һолта зү хатхад, эм оруллһн* прививка, укол, инъекция; ***цецг гем хөрҗ тәрлһн***; *Эмч шовуна грипп гидг гем үүдснәс авн Хальмг Таңһчд эн туст бәәдл ямаран болҗахин, эн ге-*

миг хөрлһнә керг-үүлдвр, тер тоод әмтн гертән бәрдг шовудт ***эм тәрлһнә*** *көдлмш яһҗ күцәгджәхин тускар соңсхвр кев. – Хальмг үнн*

тәрлк [тәрелке] *хот уудг сав* тарелка; ***цеңкр шил тәрлк, боорцгта тәрлк***; *Удан ухаллго, би чирк дүүрң хар әрк,* ***хойр тәрлк сиврин бөрг*** *болн һахан хавсар чансн шөл авч иртн гиҗ сурҗанав. – Илюмжинов Н.*; *Эрднь нусан татад,* ***читлгтә тәрлкәс*** *атхад авв. – Эрнҗәнә К.*

тәрмр [тәрмер] *тәрсн, зерлг биш* сеяный, посеянный, засеваемый; посаженный; ***тәрмр өвсн, тәрмр модд***; *Иҗлин усн теегүр ирҗ, ундынь хәрүллә. Тутрһ,* ***тәрмр өвсн*** *теегин ahуд урһла.*; *Эн тег өнр-өргн болв чигн, саглрсн сәәхн* ***тәрмр модар ховр****, мелмлзсн булг усар хатяр. – Эрнҗәнә К.*

тәрн [тәрне] *шаж. илвтә, шидтә дом келҗ зальврлһн* тарни, заклинание (*магическое*); *Эврә бийнь* ***дотран зальврад, олн тәрн давтад****, гер дотрасн иргәрн шаһаһад бәәв. – Сян-Белгин Х.*; *Экәсн кезәңк тууль-тууҗ соңсад тодлҗ авлав,* ***кесг тәрн дасч авлав****. – Хальмг үнн*; ◊ ***тәрн тәвх*** *илвтә үг шимлдҗ келәд домнх* лечить наговором (*о знахарях, целителях*)

тәрндх [тәрндехе] *шаж.* 1) *тәрн шимлдҗ келх* заговаривать, читать заклинания, произносить тарни; 2) *эмнх-домнх* лечить магией

тәрнч [тәренчи] *шаж. тәрн тәвдг күн, домч* знающий таинственные заклинания, заклинатель

тәрх [тәрхе] I 1) *тәрәнә эк һазрт суулһх, булх* сеять, засевать; ***буудя тәрх, ичмә тәрх, тутрһ тәрх***; ***тәрсән хаддг, өгсән авдг*** *– цецн үг*; *Тәрә* ***тәрәд****, урһцан хураһад, малын хошмудар зөөһәд, цугинь бийснь кенә. – Хальмг үнн*; 2) *урһмл суулһх* сажать, делать посадки; ***мод тәрх, ноһа тәрх, цецг тәрх, багц тәрх, урһмл тәрх***; *40 – 50 җил хооран теегт урһҗасн, малд сән теҗәл болҗасн* ***ноһа тәрәд*** *урһажҗана. – Хальмг үнн*

тәрх [тәрхе] II *эмн. н. махмудт, эс гиҗ судцнд һолта зү хатхад, эм орулх* прививать, делать укол (*о профи-*

лактике болезни); ***эм тәрх***; *Күүкд-көвүдиг нилхәснь авн хәләһәд, цаглань* ***эм тәрәд****, эрүл-мендинь эдн батрулна. – Хальмг үнн*

тәтә юмнас җигшсиг медүлҗәх айлг үг *межд.*, *выражающее*: 1) *отвращение* тьфу, фу; ***тәтә, яһсн му юмб****!* 2) *презрит. отношение к кому-л.* тьфу; *Ю,* ***тәтә****, яһсн ичр уга күмб? – Эрнҗәнә К.*

тев чаңһагч, күч немгч хүв *усилит.частица*; ***тев тегш*** *йир тегш*

тевг [тевег] 1) *мөрнә маңна деерк багла үсн, күкл* чёлка (*на лбу лошади*); *Амн нурһарн өргн, ахр чон чиктә,* ***тевг-күклнь*** *ахрхн болад, нигт. – Эрнҗәнә К.*; 2) *залу болн күүкд күүнә күкл* коса (*волосы*); ***алд хар тевгтә***; *Баатрин өөр өндр нурһта, гиҗг деерән эгцлсн* ***хар тевгтә*** *эццн хар залу сууна. – Эрнҗәнә К.*; *Төвк болад ягдасн теглг нурһта, атлс болсн хар үстә,* ***һурвар гүрсн тевгән*** *нурһн деерән саглрулад орксн, альмн болсн хойр улан халхта Кермн күүкн. – Эрнҗәнә К.*

тевк [тевке] 1) *чивһсдин дорк бичкн модн тулг* кобылка (*в музыкальных инструментах*); ***домбрин тевк***; *Хо-цаһан күүкн* ***домбрин тевк чикләд****, чикинь эрн бәәҗ, дораһур җөөләр хәләв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *нумин көвчгин ясн тулг* распорка (*для тетивы лука*); ***нумин тевк***

тевкдх [тевкедхе] 1) *чивһсдин дор тевк тәвх* ставить кобылку под струны; 2) *нумин көвчгт ясн тулг кех* прикреплять распорку (*к концам лука для тетивы*)

тевклх [тевкелхе] 1) *тевкдх хәлә*; 2) *нумин көвчгт тулг тәвәд, заг һарһх* подпирать распорками тетиву лука

тевкү *дегд, йир, әвр* очень; *Аңхн цага алтн чееҗтә улс оюни ухаһан эн үлдәсн тежгүдәрн* ***тевкү сәәнәр*** *медүлҗ. – Канкин Э.*

тевр [тевер] *сүүв* охапка; ***нег тевр мод герт орулх***

теврлдх [теверлдехе] *негнегән хойр һарарн теврәд бәрх* обниматься; ***теврлдҗ мендлх, теврлдәд зогсх***; *Хазгуд салҗ һарлһн деерән эврә улсинәр* ***теврлдәд****, нег-негән үмслдв. – Илюмжинов Н.*

теврх [теверхе] 1) *хойр һарарн теврәд бәрх* обнимать, заключать в объятия; ***өрчдән шахад теврх, күзүһинь теврн уульх***; *Соня тал эн өөрдж сууҗ авад, нег һарарн энүг җөөлн, өкәр кевәр* ***ташаһаснь теврәд****, бийүрн шахв. – Илюмжинов Н.*; 2) *юм теврәд бәрх* брать, взять в охапку *что-л.*; *Бата шин* ***хувцдан теврәд,*** *бааньд бийән уһахар һарв. – Эрнҗәнә К.*

тевчәр 1) *тесвр* терпение, терпеливость; 2) *күлцл* выдержка, воздержание

тевчәртә 1) *тесвртә* терпеливый; ***ик тевчәртә күн***; 2) *күлцңгү* выдержанный, воздержанный

тевчңгү [тевчеңгү] *күлцңгү* терпеливый; ***тевчңгү заң***; ***тевчңгүһәс буйн, килнцәс цусн*** *– цецн үг*; *Не, учр уга,* ***Бурхн тевчңгү болдмн****, эн цугинь медҗ өршәх, зуг чи энүнд дару-дарунь зальврад йов. – Илюмжинов Н.*

тевчх [тевчехе] *күлцх* переносить, выдерживать; сносить (*обиду, унижение*), прощать; *Цуг* ***амтиг тевчәд****, экәцкдән ик оньган өгтн гиҗ, сурһмҗлачнр маднд келнә. – Хальмг үнн*

тевш [тевши] 1) *модн сав, идш* деревянное корыто; лохань; ***нохан идш***; *Василий эвго йовдл һарһад, экдән шоодулсн күүкд мет, Муузран һаза ирәд, бүркәтә бәәсн* ***нохан идш деер*** *суув. – Эрнҗәнә К.*; 2) *утулң бийтә мах тәвдг модн сав* деревянное продолговатое блюдо (*для мяса*); *Махна йөрәл тәвхләрн,* ***тевштә махиг*** *саңгин идәһәр әрвслчкәд, үүдн тал хәләлһәд зогсад, өвгн күн йөрәл тәвдмн. – Хальмг үнн*

тег *өргн тал һазр, кеер* степь, поле; ***хальмг тег, тегин ноһан, тегин цевр аһар***; *Эң зах уга* ***хальмг тег****, буурлдан каңкнсн үнр мартгдшго. – Хальмг үнн*; ***Тегт*** *цасн-шуурһнд хаалһан алдад төөрсн цагт, хальмг күн мөрндән иткнә. – Илюмжинов Н.*; ***Кеер, тегт*** *хадх биш, хармҗ иддг өвсн уга. – Тачин А.*

тегәд 1) *хөөннь, дарунь* затем, а потом, после чего; ***түрүләд эврән сурһуль сур, тегәд әмтиг сурһхар сед***; 2) *тиим учрар* так, таким образом; ***Тегәд*** *мана Бата мөң-*

гнәннь түрүн дееҗинь манд нерәдҗәнә. – Эрнҗәнә К.

тегдәх [тегдәхе] *ахрдх* быть коротким (*об одежде*)

тегдhр [тегдher] *ахрхн, ohтр* короткий, укороченный; ***тегдhр девл***

теглг [теглег] *загзhр, дундын нуhhта* коренастый, приземистый; *Хальмг улс заагт хатяр харhдг, тодрха зеегтә төвргс ик нүдтә,* ***теглг нуhhта күн****. – Сян-Белгин Х.*

тегш [тегши] 1) *тиньгр* ровный, гладкий; ***тегш hазр, тегш хаалh***; *Насн туршtан* ***тегш ил hазрт бәәдг*** *төләдән хальмгуд аңhучлдг, аңгин мөр мөрддг эрдмиг берк сәәнәр дасч авсмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *әдл* одинаковый, равный; ***тегш бәәдл, тегш зөв***; ***Цугнь тегш*** *сән болв гиҗ болшго, алдгуд чиген учрв. – Хальмг үнн*

тегшлх [тегшилхе] 1) *тегш болhх, тегшлҗ ясх* выравнивать; ***hазр тегшлх***; *Эргиг чолуhар батлчкад,* ***эргндк hазриг тегшләд****, кец-таалынь ясрулад, урhмл тәрәд, hолын эргиг кеерүлхмн. – Хальмг үнн*; 2) *шилж. үнн чик бәәдл тогтах* наводить порядок, содержать всё в порядке; *Өрк-бүлд күүкд күн* ***цугинь тегшләд****, нәәhинь олх зөвтә. – Хальмг үнн*

тегштнь [тегштень] *әдләр* в равной мере, одинаково; *Олна олз эврәһәс деер болх зөвтә, цуг әмтн* ***тегштнь*** *тер* ***олз эдлх*** *зөвтә, нег чиген күн эврә биш зөөрән эзлх зөв уга. – Илюмжинов Н.*

тедн [теден] заагч орч нерн; олн тоohин 3-гч нүүрин бий орч нерн болҗ керглгднә *указ. мест.* те, *употр. в знач. мест. 3-го л. мн. числа* они; ***тедн цуhар ирв***; *Җил болад, хойрhурвн сар болсн кемдән* ***тедн хурhлхмн****. – Сян-Белгин Х.*

тедү *тедү мет, тедү дүңгә* столько, столь; настолько; ***эн керг тедү ик учрта биш билә***; ***Тедү мет*** *күчр киитн билә. – Илюмжинов Н.*

тедү-эдү *хош.* 1) *тонь тодрха биш* неопределённое (*количество*) сколько-то; *Одактн* ***тедү-эдү хөн hарутв*** *гиhәд, мана күзүн деер мордчкад, укн үктлән цуhараһимдн зархар седх. – Эрнҗәнә К.*; 2) *зәрм цаг өңгрүләд* спустя немного (*времени*); *Цәәhән чанад, элгн-саднь цуhар худнрин зоогл-*

сн уущ, өмскүл йөрәдмн, тегәд ***тедү-эдү болад****, күүкн төрклҗ ирдг йоста. – Хальмг үнн*

тедүкнд [тедүкенде] *юмнас зәәцәд, ууҗмд* поодаль; ***тедүкнд суух***; *Анҗан герин өмн зөвәр* ***тедүкнд*** *хар, кер, хоңһр-һалзн, холтр олн зүсн мөрд сөөлһәтә бәәцхәнә. – Эрнҗәнә К.*; *Боова эмгнә гер мана герәс* ***тедүкнд*** *хоша болҗ бәәдг билә. – Доржин Б.*

теевр [теевер] 1) *ацан, ачлһн* поклажа, груз, кладь; *Темән тиигҗ ухалв,* ***теевртән*** *зөөҗ күгдлв. – Доржин Б.*; 2) *зөөлһн, теелһн* перевозка, транспортировка; ***ацана теевр***

тееврлх [тееверлхе] 1) *ачх* нагружать, накладывать; 2) *зөөх* перевозить, транспортировать; ***аца тееврлх***

тееглх [теегелхе] 1) *батар күлх* туго стягивать, связывать; *Сарвлзулҗ, дөрвн мөчинь сәәр деернь* ***тееглəд*** *күлҗ. – Жаңһр*; 2) *хаалт кех, хаах* преграждать; ***хаалһ тееглх***; *Генткн хоша бәәсн вагонас һурвн көвүн һарч ирəд,* ***хаалһим тееглҗ****, өмнм зогсв. – Илюмжинов Н.*

теерм [теерме] *тәрә, буудя талхчдг һазр, зевсг* мельница; ***салькн теерм, усн теерм, һар теерм***; ***теермин чолун***; ***теермлə əдл эргх, тергн метəр даҗих*** *– цецн үг*; *Хәрнь, цөн җил хооран Городовиковск балһснд хот-хоолын, зер-земшин, махна комбинатмуд,* ***теерм****, урһмл тос шахдг завод чигн көдлҗәсмн. – Хальмг үнн*

теермдсн [теермедесен] *теермд талхчсн* молотый; ***теермдсн цаһан һуйрин буудя***

теермдх [теермедехе] 1) *буудяг талхчҗ, һуйр кех* молоть, перемалывать; *Урһаҗ авсн буудяһан энд эврəн* ***теермдəд****, бəəрн күч-көлсчнрəн сəн чинртə һуйрар теткнə. – Хальмг үнн*; 2) *шилж. һашуг, өвдкуриг тесч даах* стойко переносить горе, боль и невзгоды; *Лоока, Боова, Гандя ахта хойр нарн болзгта көдлəд, өдр бүүрин* ***һашуг, өвдкуриг*** *эдн дүүвр насна күчн-чидлəрн тосч,* ***зөргтə кевəр теермднə****. – Нуура В.*

теермч [тееремчи] *теерм көдлүлдг күн* мельник

теерүхə *дөрв. бичкдүд ботхиг өкəрлҗ дуудлһн* верблюжонок (*на языке детей*)

теех [теехе] I 1) *юм бий дээрэн зөөх* носить, перетаскивать; возить; ***нүүһндан юм теех***; 2) *күнд. гесндэн теех* носить в животе, вынашивать (*ребёнка*); *Йисн сардан* ***гесндэн теехәд****, алтн шар уурган көкүләд өксн ээжәс эңкр күн һазр деер уга. – Хальмг үнн*; 3) *малын төл харж, бүрн-бүтн хадһлх* сохранять (*приплод молодняка*); *Малан һару угаһар бәрәд, теднә* ***төлинь бүрн-бүтн теехәд****, асрад-өскәд авч йоввидн. – Бардан Э.*

теех [теехе] II *көләрн юм әрх* разгребать ногами, копытами (*напр. снег, землю*); ***һазр теех, шора теех, цас теех***; ***адун хөн хойр цас тееж бийән теҗәдг***; *Күрң мөрн дөрвн цөгц туруһарн* ***шора теехәд һарв****. – Эрнҗәнә К.*

теҗәгч [теҗәгчи] 1) *теҗәәж теткдг күн* кормилец; ***гер-бүл теҗәгч***; 2) *юм өгч теҗәҗәх күн* задающий корм (*скоту*), кормящий

теҗәл 1) *күмс, хот-хол* питание, пища; *Хот гихәс – саак һүйрин кевгәр болһгдсн арзһр өдмгтә цуунгин* ***усн-теҗәл*** *өгцхәв. – Илюмжинов Н.*; 2) *малын хот* корм *(для скота); Өвсән идн йовж, эңкр үрдтән килүрхж,* ***теҗәл-темсни*** *шимтә бүр деер бөлвәлж мәәлнә. – Сян-Белгин Х.*

теҗәлтә 1) *хотта-хоолта* имеющий пропитание; 2) *теҗәл-теткүлтә* обеспеченный, состоятельный; *Иигәд өскәд,* ***цуһар малта, теҗәлтә болх****. – Хальмг үнн*; *Хотна әмтсин* ***теҗәл-теткүлнь*** *мел му болх бәәдл уга. – Доржҗин Б.*

теҗәмл [теҗәмел] 1) *зерлг биш, герин (мал, шовун)* домашний (*о животных, птицах*); ***герин теҗәмл мал***; 2) *увҗүлж теҗәҗәх бичкн* находящийся на искусственном вскармливании (*о ребёнке*)

теҗәх [теҗәхе] 1) *асрх, теткх* кормить, вскармливать; выращивать; ***мал теҗәхлә – амн тоста*** *– цецн үг*; *Аңһучлад,* ***эцк эк хойран теҗәһәд бәәв****. – Җаңһр*; *Чамла әдл көвүд күүнд заргдад,* ***гесән теҗәһәд****, өөрән бәәсн гер-бүлән теткнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *асрад, өскж өргх* воспитывать, содержать на иждивении; *Амрхн экм үүл бәрдг урн һарин эрдмтә төләдән бәәрн әмтнд дулан*

хувц-хунр уйжң өгәд, ***маднг теҗәж****, өлнәс, түрүһәс харсч өсклә. – Хальмг үнн*

тежг [тежиг] *бүтү, нууц үг* иносказание; иносказательный, тайный; ***теҗг үг, теҗг келн, теҗг бичг***; *Гелңгүд хоорндан* ***теҗг үгәр күүнддгиг*** *Бата меддг билә. – Эрнҗәнә К.*

тежгәр *бүтүһәр, нууц кевәр* иносказательно; тайно; ***Теҗгәр*** *докъя өгәд, зәрмдән сурһмҗин үг келхлә, күүкн аштаһар аңхрсн бәәдл үзүлхш. – Инҗин Л.*

тежглх [тежгелхе] *теҗгәр келх* говорить, выражаться иносказательно

тек [теке] *ясад уга эр яман* козёл (*некастрированный*); ***текин өвр***; ***тек темән хойр мөрглдҗ чаддго*** *– цецн үг*; ***тег-тег ишкдлтә, текин сәрсн һоста, алг-алг дахта, алтн уург чирәтә*** *– тәәлвр.* **(шаазһа);** ◊ ***тек сахл*** *нәрхн ут сахл* козлиная бородка; ***Тек сахлта*** *хальмг тәмк һанздан нерҗәнә. – Куукан А.*; ***текин шаһа болсн*** *баахн цогцта, бичкн нурһта* очень маленький, величиной с козлиный альчик; ***Текин шаһа болсн*** *энүнлә кен ноолдх билә. – Хальмг туульс*

тел *хойр эк көкдг* сосущий двух маток (*о ягнятах, телятах*); ***тел туһл***; ***тел эктә хурһн тевш сүүлтә болдг*** *– цецн үг*

телә *юм тегшләд татдг тулг модн, телүр* распорка; ***арс хатадг телә***

теләтә *телчксн* распяленный, растянутый (*на распорке*); ***теләтә арсн***; *Дәкәд хойр нүднь* ***модар теләтә юмсуд кевтә*** *аньгдхш. – Эрнҗәнә К.*

телвлсн [телвелсен] *санад зүткснн* стремящийся (*к цели*); ***телвлсн мөрн һазртан күрхлә – сән, тиигнәв гисн залу үгдән күрхлә – сән*** *– үлг.*

телвлх [телвелхе] *күнд. санад зүткх* стремиться к *чему-л.*; ***зүркм герүрн телвләд бәәнә***; ***һазран сансн мөрн герүрн телвләд бәәдг*** *– цецн үг*

телгдх [телегдехе] *телүрдх* быть распяленным, растянутым (*на пяльцах, распорках)*

телтр [телтер] *тер талк, цаад талк* противоположный, находящийся на другой стороне; ***Иҗлин телтр көвә, һолын телтр бәәх хотн***; *Нарн*

hарсн цагла паромин hатллhнд ***телтр көвәд күрх*** *саната әмтн цуглрж баглрдмн. – Илюмжинов Н.*

телүлх [телүлхе] *юмиг телж, тегшлж татх* натягивать, расправлять (*парус*); ***жилк телүлх***; *Мөрд* ***әәвлхәһән телүлж*** *әмсхлдәд, тәклин цөгц болсн дөрвәд турударн hазр теелдәд, угзрж толhаһан зәәллдәд, уудан кемләд, наадлдад бәәцхәнә. – Эрнҗәнә К.*

телүр 1) *өлгх, хатхмр хатхх кергсл* пяльцы; 2) *телә* распорка (*для растягивания шкуры*); ***аңгин арсна телүр***

телүрдх [телүрдехе] *юмиг телүрд тегшлж татх* распяливать, растягивать на пяльцах

телүркх [телүркехе] *сана, седкл зовх* проявлять беспокойство, беспокоиться; *Тоомсрта әмтәрн бахмҗта* ***телүркж*** *маднан урмдулна. – Хальмг үнн*

телх [телхе] 1) *юмиг тулг моднд татад тегшлх* распяливать, растягивать; ***арс телх, теләд татчксн цаһан кенчр***; *Эрст* ***теләд татчксн цаһан кенчр деегүр*** *элдв сәәхн олн зүсн хувцта улсин зургуд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. нүдән телж бүлтәлhх* расширять, увеличивать; *Киитн хар* ***нүдән телн,*** *дөрвн талан харвв. – Жаңhр*

телчлх [телчилхе] *көләрн тиирчлх* лёжа брыкаться, дрыгать, биться (*ногами*)

темәлжрhн [темәлжирhен] *зоол. ик гестә, цогц бийнь ут, жиртә шавж; царцаха* стрекоза; *Зовлң уга* ***өсрдг темәлжрhн*** *зунын дуусн нәәрлнә. – Эльдшә Э.*

темән 1) *нурhндан бөктә, бийнь йир ик, өндр, өмәрән сунсн матьхр ут күзүтә адусн* верблюд; ***темән сүрг, атн темән, темәнә ноосн, темәнә хорhсн***; ***темән гихлә – яман гидг*** *– цецн үг*; ***атн темәнә ишклдүр арвн жил эс алдрж*** *– тәәлвр.* **(герин орм)**; *– Э, төрхләрн – көвү hарhдг, төрклхләрн –* ***темә көтлдг*** *гидг эс билү? – Эрнҗәнә К.*; *Яһж хальмгуд* ***темәһәр*** *Парижд орсна тускар хазг Василий Балыковас соңсч авсн келврмүд бәәсмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *шатр. бодын нерн*

слон (*в шахматах*); ***темәһәр шалх***; 3) урһмлын, шовуна нердин тогтацд ордг *в составе бот., зоол. названий*; ***темән чикн*** щавель, ***темән тавг*** кувшинка, водяная лилия, ***темән сүл*** карагана; ***темән шовун*** страус, ***темән харада*** стриж; ◊ ***темән үүлн*** *темәнә бәәдлтә бархасн ик үүлн* огромные тёмные тучи; *Барун өмн бийәс һарсн* ***темән үүлн*** *бархлзад, сальк өрәд нүүв. – Нармин М.*

темәч [темәчи] 1) *темә хәрүлдг күн* пастух верблюдов; *– Баатр Хар Җилһн хаани* ***темәчв***. *– Җаңһр*; 2) *темә өскдг, темә өскәч* верблюдовод

темәчлх [темәчилхе] 1) *темә хәрүлх* пасти верблюдов; 2) *темә өскх* заниматься разведением верблюдов

темдг [темдег] 1) *юмна шинҗ* примета, признак; ***әәхәс әәсн – цецнә темдг, әәшгоһас әәсн – әәмтхән темдг*** *– үлг.*; 2) *юм медүлҗәх, зәңглҗәх докъя* знак, сигнал *чего-л.*; *Эн Бумбин орнд арһта көвүн һарсн болхла, нег* ***темдгән өгтн*** *гиҗ дуудн зарлв. – Җаңһр*; 3) *сурһульчнрин медрл шалһҗ үнлһн* оценка знаний учащихся; отметка, балл; ***сән темдг авх***

темдгләч [темдегләчи] *юм темдглəд бичҗ авдг күн* учётчик; регистратор

темдглх [темдеглехе] 1) *юмиг темдгт авх* отмечать, помечать; ***келсинь темдглҗ авх***; *Хәрү таңһчурн ирсн баһ наста эмчнр олн биш гиҗ* ***темдглҗ болхмн***. *– Хальмг үнн*; 2) *юм темдглəд бичҗ авх* записывать, брать *что-л.* на заметку; *Бәәцин таал ясрулх баһ наста специалистнриг, теднә өрк-бүлмүдиг* ***темдглҗ бичҗ авв***. *– Хальмг үнн*; 3) *темдглҗ давулх, өңгрүлх* отмечать *какое-л.* событие, дату; ***байрин өдр темдглх, һарсн өдр темдглх***; *Н. Некрасовин* ***һарсн өөнин байр темдглҗәсн*** *өдрмүдт ирсн шүлгчнрин келсн үгмүдəс Көглтин Даван үгмүдиг онцлҗ чинрллəв. – Хальмг үнн*

темдгтə [темдегтə] 1) *нер һарсн* известный; *Эднə бахта нерд мана таңһчд чиг, таңһчин межҗə һатц чиг* ***олн-әмтнд темдгтə***. *– Хальмг үнн*; 2) *ончта* отмеченный, осо-

бый; ***Теңгин телтрт темән буульж, темдгтә һазрт тоосн бүргж*** – *тәәлвр.* (**бу хах**); *Намрин сәәхн өдр теегин селәнә болн таңһчин сойлын җирһлд* ***темдгтә өдр*** *болж орв. – Хальмг үнн*

темн [темне] 1) *ик бүдүн зүн* большая игла; *Бахлуртнь хойр көк* ***темниг*** *көндлң хатхсинь суһлад авад хайв. – Җаңһр*; *Мөрнәс бууһад хәләхлә, аминь* ***темнәр көшүрдчксн болна***. *– Хальмг туульс*; 2) *темәнә хамриг хатхж нүклдг төмр зевсг* металлический наконечник (*для протыкания ноздрей верблюда*)

темндх [темнедхе] *темнәр ширх, хавх* шить, стегать толстой иглой

темсн [темсен] *темсн, зерземш* фрукты, плоды, ягоды; овощи; ***темс өгдг модн, темснә сад***; ***бүчр ямаран нәрхн болв чигн – темсән даадг*** – *цецн үг*; *Района эдл-ахусар мәңгрс, тарвс болн талдан чигн* ***темсн урһагдна***. ***Темсн, зерземш*** *энд элвгәр хулдгдна, тиигчкәд үнтә биш. – Хальмг үнн*

темсч [темсечи] *темс, зерземш урһадг күн* овощевод

темтрх [темтерхе] *нәәхлзәд йовх* идти шатаясь; *Көгшн хазг аав Мормаш зөвәр* ***темтрәд нәәхлж йовад****, көлин ишкдл дахж хүрүлсн девлиннь ханц унжүлж дайлад, холдад йовад одв. – Илюмжинов Н.*

темцх [темцехе] *юмнур зөрх, зүткх* устремляться, направляться; ***кесн үүл эзән темцдг, кецин усн һууһан темцдг*** – *үлг.*; *Эн һолын экн Мергн гидг һолас һарад, Манц* ***темцж гүүнә***. *– Сян-Белгин Х.*

тенг [тенег] *һәрг, муңхг, эргү* глупый, неумный, дурной; ***тенг толһа көлин дәәсн*** *– цецн үг*

тенглх [тенеглехе] *һәрглх, эргүдх, муңхг болх* глупеть; глупо вести себя

тенд [тенде] *хол, зәәтәд* там; ***Тенд*** *күүтрин әмтнә чөдрләтә мөрд даңгин идшлдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

тендә *кезәнә, тиигхд* давно; ***би тендә чамд келсн билә***в; ***Тендә зүүдндм*** *нарн һарх үзгәс нег чөткр ирсн болж орла. – Җаңһр*

тендәк 1) *кезәнәк* давнишний; 2) *тиигдк* тогдашний

тендәс *тер һазрас* оттуда, из той местности; ***бидн тендәс нүүж ирләвидн***; ***Тендәс һархла,*** *бийм амрад, сән болсн болҗ медгдв. – Хальмг үнн*

тендк [тендке] *тенд бәәдг* находящийся там, тамошний; ***тендкнь – тевштә махн, эндкнь – эзнә шавхр*** *– цецн үг*; ***Тендк*** *шавр герин һаза бәәнә! – Эрнҗәнә К.*

тенүлх [тенүлхе] *зүүлүлх* вводить в заблуждение

тенх [тенхе] 1) *зүүлх* глупеть, тупеть от старости; 2) *һазр кедх, тенәд йовх* бродить, скитаться; *Отгин захар тенәд, зүүләд йовна. – Җаңһр*; *Харалта тер дәәнә җилмүдт Деед үзгин Европ эргҗ, мини төгәлҗ* ***тенж йовсна*** *туск тууҗ. – Илюмжинов Н.*

тең 1) *юмна дигтә өрәл, хаһс* половина *чего-л.*; ***хаалһин тең***; 2) *темәнә ацаг хойр талднь әдл цацу хувалһн* разделение верблюжьего вьюка на две равные части; ***темәнә тең***; 3) *юм әдл болһҗ хувах* делить поровну; ***тең хувах***

теңгн [теңген]: ***мөңгн-теңгн*** *хош., цугл. мөңгн* деньги

теңгр [теңгер] 1) *һазрин деед бәәх аһар мандл, оһтрһу* небо, небеса; небесный; ***теңгр һазр хойр, көк теңгр, теңгрин мандл, теңгрин одд***; ***теңгрин тулг болад, һазрин һасн болад*** *– цецн үг*; *Цевр көк, цеңкр* ***теңгр деер*** *нег чигн үүлн уга, нарта сәәхн өдр билә. – Илюмжинов Н.*; 2) *шаҗ. теңгр-бурхн* тенгрий, бог; *Чамас үрн эс һарв чигн,* ***теңгрин өгсн*** *көвү юңгад эс авчанач? – Җаңһр*; ***Теңгр-бурхн*** *тана наситн утдулҗ, хәәрлх болтха! – Илюмжинов Н.*; 3) *теңгрин бәәдл* погода; ***теңгр киитрх, теңгр чилгрх, теңгр харңһурх***; ◊ ***теңгр хәләх*** *деедс үзәд, дөңгән күргх* бог поможет; *Эн сүл җилмүдт* ***теңгрин бийнь*** *деерәс* ***хәләҗәх бәәдлтә****. Дала тиим киитн, шуурһта үвл болҗахш. – Нармин М.*; ***теңгрт күргәд магтх*** *дегд икәр буульх* превозносить до небес; *Эн газетд мадниг* ***теңгрт күргәд магтҗ****. – Бадмин А.*; ***теңгр цокна гидг эн*** *үүлән даах саам* вот и настала расплата; *– Авһа, цаатн ахлачнр һарч йовна.* ***«Одал теңгр цокна гидг эн»****, – гиҗ санад, өвгн*

босад һарв. – Нармин М.; ***теңгрин ки*** *бот.* экн угаһар үрждг урһмл, мөг гриб

теңгс [теңгес] *давста усна ик аһу* море; ***Хар теңгс, Көк теңгс***; ***теңгсин усн, теңгсин урсхул, теңгсин көвә, теңгсин хад чолун***; ***теңгс хагсшго, таңһч угаршго*** *– цецн үг*; *Тер цагт Иҗлин көвә,* ***Көк теңгс талас*** *хошад төгәтә хозлг тергдт темә татсн, заһс ачсн хооткс даң нар-цар уга йовдг билә. – Эрнҗәнә К.*

теңгсч [теңгесчи] *теңгсин цергә күн* матрос, моряк

теңк [теңке] *чидл, күчн, ид* сила, мощь; ***теңк алдрх, теңк орх, теңкән барх***; ◊ ***теңкән уга*** *келҗ болшго, дегд ик, йир ик* что-то неописуемое; ***теңкән уга ик байр, теңкән уга сәәхн***; *Эцкәсн салад, һурвн җил болсна хөөн учрсн харһлт маднд* ***теңкән уга байр*** *үүдәв. – Илюмжинов Н.*; ***Сәәхн гидгнь теңкән уга****, күүнә чееҗд ки давхцдг билә. – Яшкулов В.*

теңкәтә *чидл-чиирг* сильный, здоровый; ***теңкәтә чиирг күн***

теңкх [теңкехе] *чидл-чинән орх, күч авх* становиться сильным, мощным; *Тиигәд Әрәсә Пётртаһан теңкәд шинкән өсчәлә. – Калян С.*

теңнә *темәнә ацан* груз, поклажа, вьюк (*верблюда*)

теңнәтә *теңнгдсн* навьюченный; ***теңнәтә темән***; *Мөңкә дотран санад,* ***темән деер теңнәтә бәәсн мишгән буулһад****: – Би хош талан хот авч йовнав, – гиҗ келв. – Эрнҗәнә К.*

теңнәр *мөрнә эмәлин дораһур орулҗ татдг сур, олң* чересседельник; ***теңнәрин сур***

теңнх [теңнехе] *темәнә ацаг әдл хуваҗ ачх* нагружать, навьючивать поклажу; *– Не, кесг болчкув, Иван хәләҗәдг болх, – гиһәд,* ***мишгән темәндән теңнәд****, хурдн харгч иңгнә бурнтгас шүүрәд авб. – Эрнҗәнә К.*

теңц [теңце] *теңшәр* равновесие, баланс; ***теңц хадһлх***

теңцән *әдл, цацу* равный, одинаковый; равны, одинаковы; ***мана насна теңцән цацу, хойр бөкин чидлин теңцән әдл***

теңцәрх [теңцәрхе] *әдлцх, теңцх* стать одинаковым, достигнуть баланса, уравновеситься

теңцх [теңцехе] *әдлцх* равняться, соответствовать; *Нарт делкән орнд, нарн сар хойрин дорнь* ***нанла теңцх күн бәәнү****? – Җаңһр*

теңчх [теңчехе] *чидл орх, күч авх, төлжәх* поправляться, набираться сил

теңшәрх [теңшәрхе] *теңцү болх, теңцәрх* становиться равным, уравновешиваться

тер [тере] *зәәтә, хол бәәх юм зааҗах үг*; нег тооһин 3-гч нүүрин бий орч нерн болж керглгднә *указат. мест.* тот (та, то), *употр. в знач. мест. 3-го л. ед. числа* он (она, оно); ***тер көвүн, тер күүкн***; ***Тер һанзин*** *эзнь ода чигн олдад угаж. – Эрнҗәнә К.*; ***Тер өвгн*** *эмгн хойр хальмг нерәр Доржа гихин ормд, эцким эдн Жора гиж дууддг бәәҗ. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***эн-тер гих юмн уга*** *ямаранчн зәңг-зә һархш* нет никаких новостей, ничего нового; *Манахнд болхла, мел* ***эн-тер гигч*** *солю юмн уга. – Доржцин Б.*

терглх [тергелхе] 1) *терг татх, тергнд зүүх* запрягать в телегу; ***мөр терглх***; 2) *терг деер суунад йовх* ехать на телеге

тергн [терген] 1) *мөр, цар, темә татад юм зөөхд зөрүлсн көлгн* телега; повозка; экипаж; ***мөрн тергн, цар тергн, темән тергн, хозлг тергн, көгтә тергн, күүмтә тергн***; *Удл уга ирсн улс гертәс һарцхав, теднәс негнь* ***боцкта тергн деер һарад****, бий талан хәләсиг Хөөч бас үзв. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шатрин бод* тура, ладья; ***тергәр шалх***; ◊ ***төмр тергн*** *хууч. паровоз, поезд* паровоз, поезд; *Мөн тер асхн арвн негн часла* ***төмр тергнд суунад*** *һарч йовсн, хөрнд йовад, хөрн негнд өрүн долан часла Түмн гидг балһснд ирв бидн. – Сарин герл*

тергнә [тергенә] *тергнд кергтә тоот* предметы, относящиеся к телеге; тележный; ***тергнә көшүр, тергнә ярндг, тергнә чикн***

тергтә [тергетә] 1) *терг татсн* запряжённый в телегу; *Хойр шарһ мөр татсн көгтә* ***линейк тергтә*** *Темәнг гүүлгәд күрәд ирв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тергнд, терген деер суусн* едущий на телеге; ***мөртә күүг тергтә күн көөж*** *– тәәлвр.* **(жирлһн)**

тергүлх [тергүлхе] *хууч.* 1) *ахлх, толһалх* возглавлять, быть во главе; 2) *юмна толһаднь, маңнаднь йовх* быть, находиться впереди

тергүн *хууч.* 1) *толһа* голова, глава; *Шажңн шар алтн дуулхан* ***тергүндән*** *әәһүлжң өмсв. – Жаңһр*; 2) *юмна түрүңкнь* первый; ***үүдәврин тергүн боть***

тергүтн [тергүтен] *хууч. нань чиган* прочее, и так далее; *Әмтә-киитә* ***тергүтн*** *дегц сергжң босна. – Эрнҗәнә К.*; *Бийәснь чидл тату хорха, батхн* ***тергүтн*** *гөлм деернь суухла, гөлмәрн ораж авад, цусинь шимәд хайчкад кевтнә. – Сян-Белгин Х.*

тергч [тергечи] 1) *терг кедг урч* мастер-тележник; 2) *җолач, куучр* подводчик, кучер

терз [терзе] *гер, бәәшңд герл орулгч, цоңх* окно; ***бичкн терз, ик терз***; ***терзин шил, терзин керсң***; ***терз секх***, ***терз хаах***; ***терз, үүдн уга герт түмн адун*** *– тәәлвр.* (**тарвсин ясн**); *Һалвр зандн* ***терзәрнь*** *хәләв. – Жаңһр*

терзлх [терзелхе] *терз тәвх* вставлять оконные рамы; *Һалвр улан зандар* ***терзлгсн****... – Жаңһр*

терзтә *терз тәвсн* имеющий окно, с окном; ***олн терзтә гер***; *Гер йоста үннднән ик бәәж, уульнцур хәләсн* ***дөрвн терзтә****, дөрвн өнцгтә хала дееврtә бәәж. – Илюмжинов Н.*

теркә 1) *зүткә* строптивый (*о лошади*); ***теркә мөрн***; ***Теркә*** *мөрд күзүһән суңһад, сүүлән садглад, хамрарн бишкүрдлдәд бәәцхәнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *кивзң, дольган* неспокойный, легковозбудимый; ***теркә зүркн***; *Баахн бичкн чамаһан бамб цецглә дүңцүлнәв. Теврж үмсхән санхнь –* ***теркә зүркм*** *байрлна. – Хальмг үнн*; ***Теркә зүркм*** *байсхла, таднла хувалцхар адһнав. – Эльдшә Э.*

терлг [терлег] *ханцн уга күүкд күүнә бүшмүд* терлик, женское платье (*без рукавов*); *Би чамд тиим сәәхн зег хатхсн* ***терлг****, цегдг, цәклүртә халмг уюлж өгнәв. – Эрнҗәнә К.*

терм [терме] *ишкә герин эргүләд тәвсн модн эрс, хана* стенная решётка (*юрты*); ***арвн термтә ишкә гер, термин үдәр***; ***Дөчн дөрвн термтә****,*

дөрвн миңһн уньта цаһан өргә. – Җаңһр

термлх [термелхе] *ишкә герин терм тәвх* делать решётчатую стену юрты; *Бумбин цаһан өргәг найн дөрвәр* ***термлгсн****... – Җаңһр*

термч [термечи] *ишкә герин терм кедг урч* мастер (*по изготовлению стеновых решёток юрты)*

терних [тернихе] *бүчрлх, делвән делх (цецг)* распускать лепестки

терс [терсе] *шаж. буру номтн, терс үзлтн* еретик

терслх [терселхе] *шаж. буру ном бәрмтлх* придерживаться ереси

тертәх [тертәхе] *күрдәх, тартах* набухать, раздуваться; ***үкрин делң тертәһәд бәәж***; *Темснә захд цаһан-цаһан хөд кевтә* ***тарвсмуд****, шар-шар һахан кичүдин бәәдлтә* ***һу тертәлдәд*** *кевтнә. – Балакан А.*

тертхр [тертхер] *тешкһр, тартхр* надувшийся, раздувшийся

тесвр [тесвер] *теслт* терпение, выдержка; ***тесвр уга****,* ***тесврән алдх***; *Буйнта керг күцәхин төлә ик* ***тесвр*** *кергтә. – Хальмг үнн*

тесврго [тесверго] *теслт уга, тесңгү биш* нетерпеливый, невыдержанный

тесвртә [тесвертә] 1) *теслттә, тесңгү* терпеливый, выдержанный; ***тесвртә күн***; 2) *чидлтә, гүҗрмг* выносливый; ***хальмг тохмта мөрн йир тесвртә***

теслһн [теселһен] *тесвр, күлцл* терпение, выдержка; ***зовлңд теслһн***

теслт [теселте] **теслһн** *хәлә*

теслх [теселхе] 1) *теслҗ дәврх* прорвать (*оборону*); *Немшнр харслтыг зүн бийәснь* ***теслсн бәәнә****, тегәд эндәһәр чигн тедн орҗ ирҗ чадхмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *тесрх* прорвать плотину (*под напором воды*); ***боодг теслх***

тесркә [тесеркә] 1) *тесрсн* треснувший, лопнувший; ***тесркә урл***; *Эн* ***тесркә халхан*** *чичрүлн бәәж, урдкан сергәв. – Илюмжинов Н.*; 2) *шуурха, салврха, элңкә* разорванный, рваный; *Мана цугтанмдн һазак дүр йир му билә, муурч көшсн, толһан үсн урһсн, шуурха-салврха хувцта,* ***теср-***

кә-элңкә һосн-башмгта *йовлавидн. – Илюмжинов Н.*

тесрх [тесерхе] *хаһрх; шу тусх, шуурх* трескаться, лопаться; *Урл хагсад,* ***тесрәд ирхлә****, бүстнь дүүҗлətə йовсн бичкн төмр савиг суһлҗ авад, бөглəһинь һарһад, негхн балһ ус ууна. – Илюмжинов Н.*

тесх [тесхе] *дааҗ һарх, тесч һарх* терпеть, переносить, сносить; ***зөвүриг тесх, тесч эс чадх, тесч ядх***; *Әмдин тамд үкәд әмдрлəт, әрүн нерəн, деедсин даалһвран алдл уга* ***тесəд һарлат***.

тесшго *тесч болшго* нестерпимый; ***тесшго халун***

теткәч [теткәчи] *теткдг, теткүлдг күн, асрач, асруль* опекун; попечитель

тетквр [тетквер] *тетклһн* обеспечение; *Һанц үлдсн медəтə болн эрмдгтə улст* ***социальн тетквр*** *күргдг «Килмҗ» гидг муниципальн предприять Элст балһснд үүлднə. – Хальмг үнн*

теткл҃һн [теткелһен] *теткл* снабжение; ***усар əмт теткл҃һн, хот-хоолар теткл҃һн, бəəцин теткл҃һн***

теткмж [теткемҗи] **тетквр** *хəлə*

теткүл *шаңһа теткмж (пенсь)* соцобеспечение, пенсия; ***теткүлин мөңгн***; *Терм, энм өвднə, ях гиж зөвүрлхш, сөрвтə-эрмдгтə болж йовснас* ***теткүл*** *некхш. – Сян-Белгин Х.*

теткүлтə 1) *теткүл авдг* обеспечение (*социальное*); ***теткүлтə инвалид күн***; 2) *бəəхтə* обеспеченный; *Эдн му биш* ***теткүлтə бəəцхəж***. *– Илюмжинов Н.*

теткх [теткехе] *теткүлж хаңһах* обеспечивать *чем-л.*; *Шин ирсн улсиг нам* ***бəəх бəəрəр теткнə*** *гидгнь хаһлҗ болшго төрт тохрдг билə. – Дорҗин Б.*

тетнə *келкəлəд, тодрха бишəр келдг күн* косноязычие; заика; ***тетнə келн, тетнə келтə***

тетнх [тетнехе] *тодрха бишəр, келнь ээдрəд келх, келкəрх* страдать косноязычием; заикаться; *Бийинь эзлсн цухлд бүтəд, невчк* ***келкəржҗ тетнəд****, эн бөрклдсн бүтүү дууһар келжҗənə: – Ду таср, элмр, хавжңнсн үгəн тасл! – Илюмжинов Н.*

тешкәсн [тешкәсен] *maphn, билхәсн, holисн* жирный, толстый; неуклюжий

тешкәх [тешкәхе] 1) *maphлх, билхәх* быть толстым; *Залучн диван деер* ***тешкәһәд*** *кевтдмби, чи болхла, мел сахняд бәәнәч. – Хальмг үнн*; 2) *holих* быть неуклюжим; *Төгәлңдән чолун гермүд* ***тешкәлдәд*** *күриһәд үзгдв. – Теегин герл*

тешкhр [тешкеһер] *maphн, бүдүн, holьhр* толстый; неуклюжий

тив [тиве] *эргндән дала, теңгсәр бүсләтә ик hазр* континент, материк; ***Азий тив, Америк тив, тавн тивин келн-әмтн, Азий тивин шатрин федерац***; *Тиигҗ би сиврин ө-шуһу модта, тегш hазр,* ***хойр тив*** *– Европ болн Азий хоорндк межә деер бәәдг Уралын уулмуд үзләв. – Илюмжинов Н.*

тиигәд 1) *тиигхд* затем, тогда; ***Тиигәд*** *эн эдл-ахудан көдләд бәәтлнь, энд үснә ферм секгдв. – Хальмг үнн*; 2) *тиигхд, тер цагт* тогда; *Моңһл дуучнр мана райодт концерт тәвх зөвтә,* ***тиигәд*** *селәнә улс эн соньн коллективин үүдәлтлә таньлдҗ чаджана. – Хальмг үнн*

тиигән *тииглән* туда, в ту сторону; ***Тиигән*** *би одш угав гиҗ, Бата толһаһан зәәлв. – Эрнҗәнә К.*

тиигий *хүв* частица да, ладно; ***тиигий, чиниһәр чигн болтха***; ***Тиигий****, мууха эрт хәрҗ йовхмч! – Эрнҗәнә К.*

тииглән *тиигән, тиигәрән* туда, в ту сторону; ***тииглән чигн уга, ииглән чигн уга***; *Араша, хәәмнь,* ***тииглән*** *бичә йович, эцкчн тенд уга. – Яшкулов В.*

тиигх [тиигхе] ***иигх*** гидг зөрүд чинртә үг *противоп.* ***иигх*** делать так, поступать таким образом; ***тиигәд чигн ке, тиигҗ келҗ болшго***; *Теднә авч ирсн хүрмин белгүдиг цугинь бүрткҗ хәләцхәв,* ***тиигснә хөөн*** *тегәд оч ямаран чигн ял-неквр угаһар орулҗ авцхав. – Илюмжинов Н.*

тиигхд [тиигхеде] *тер цагт, тиигт* тогда, в то время; ***Тиигхд*** *багшин эрдм йир күндтә билә, тегәд күүкд цугтан багш болхар седдг билә. – Хальмг үнн*

тиигхлә [тиигхелә] *теклә, тиим болхла* если так, в таком случае; ***тиигхлә яахмч?***

тииз [тиизе] *бичәтә юм батлҗах темдг* печать, штемпель, штамп; ***тииз дарх, тииз тәвх***; *Бумбин улан* ***тиизән*** *дарад... – Җаңһр*; *Хойр цааснд, хойраднь сельсоветин* ***тииз****, колхозин парвляна* ***тииз*** *дарвалһад дарҗ. – Эрнҗәнә К.*

тиизлх [тиизелхе] 1) *тииз тәвх* ставить печать; 2) *хууч. тиизәр хаах, пломбдх* запломбировать

тиизтә *тииз тәвсн* имеющий печать, с печатью; ***тиизтә цаасн***; *Салдс Доржҗас фронтас цергә цензур бүрткҗ хәләчксн гисн* ***тиизтә*** *һурвлҗн бичгүд ирдг билә. – Илюмжинов Н.*

тиим [тииме] ***иим*** гидг зөрүд чинртә үг *противоп.* ***иим***; 1) *тер мет, тиим янзта* такой, подобный; *тертн* ***тиим күнлм***; ***Тиим җомбад*** *тинил уга яахмн билә! – Эрнҗәнә К.*; *Көдлмшин гүргү цагт* ***тиим авъяс*** *нег зүүдән нам сән. – Сян-Белгин Х.*; 2) *зөв гисн хәрү үг; чик, мел чик* да, верно, так; ***Тиим-тиим****, терчн үнн. – Сян-Белгин Х.*; ***Тиим****, кесгәс нааран одад угавидн. – Эрнҗәнә К.*

тиимхн [тиимхен] *үчүкн, әрә юмн* чуть-чуть, столечко; ***тиимхн юмнд өөлнә гидг юмб?***

тиирң [тиирең] *халунд мал делңчәс сүүләрн сәвҗ зогсдг һазр* тырло, вытоптанное скотом место; ***адуна тиирң***

тиирңнх [тиирңнехе] *халунд мал делңчәс сүүләрн сәвх* стоять (*отмахиваясь хвостом от насекомых*); *Теегин зо талас худгур орсн җим хаалһар* ***тиирңнәд*** *хатрлдсн мөрд түргләднә. – Эрнҗәнә К.*

тиирүлх [тиирүлхе] *тиирдгх* подвергаться ударам ноги (*животного*)

тиирх [тиирхе] 1) *ишклх (мөрн), хәәрх (үкр), девсх (темән)* лягать, ударить ногой; ***туһл көләрн тиирв***; *Һурвн давхр төмр герән тас* ***тиирәд оркв****. – Җаңһр*; 2) *хәрү, гедргән цокх* отдавать (*об оружии при выстреле*); ***бу хахла, эәмиг тиирнә***

тиирцг [тиирцег] *махла* шляпа; ***күүкд күүнә тиирцг, зегсн тиирцг, солом тиирцг***;

Дәкәд деернь һазадын орннутгт уйгдсн пальто, ончта сәәхн башмг, ***тиирцг хулдҗ авв****. – Илюмжинов Н.*; ***Солом тиирцгтә*** *улс сүм эргәд, юм һәәхәд, бүүр хәләҗ йовх улс болх бәәдлтә йовҗ одцхав. – Эрнҗәнә К.*

тиирчх [тиирчихе] *көләрн бән-бәәҗ тиирх* дрыгать, сучить ногами

тинилһх [тинилһехе] 1) *һоолх, чиклх* выпрямлять; ***суңһуг тинилһх***; 2) *тегшлх, тегш болһх* ровнять, выравнивать *что-л.*; ***һазр тегшлх, хаалһ тегшлх***; 3) *шилҗ. байрбах, серглң үүдәх* приводить в хорошее настроение

тиних [тинихе] 1) *тиньгр болх* становиться ровной, выровняться; ***хаалһ тиниһәд ирв, хурнясн тиних***; *Маңнадынь бәәх лавтрхаһар татгдсн һурвн* ***хурнясн тиниһәд****, нам билрәд одсн болҗ медгдв. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шилҗ. серглң бәәх* быть в хорошем настроении; *Эзн нойн Җаңһр* ***тиниж босв****. – Җаңһр*

тиньгр [тиньгер] 1) *тегш* ровный, гладкий; ***тиньгр һазр, тиньгр хаалһ***; *Төгәлңдән* ***тиньгр у тег****, теңгс мет, налаҗ унятад, күҗ мет, каңкнна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *серглмҗтә, серглң* жизнерадостный, весёлый; ***тиньгр күн***; *Домчин аваль Сәксә заң-бәрцәрн ниич, серглң болчкад, байрта,* ***тиньгр күүкд күн билә****. – Илюмжинов Н.*

титм [титем] *хан күн зүүдг чимг кеерүлтә махла* корона, венец; диадема; ***титм залх, титм зүүлһх***

титмлх [титемлхе] 1) *хан күн ширә деер суухд толһаднь титм залх* короновать; 2) *шилҗ. туурмҗин титм зүүх* надевать корону красоты; ***«Делкән мисс» сәәхләг титмлх***

то 1) *юмиг тоолад авсн кемҗән* количество, число; численность; ***малын то авх, то бүрткх, то алдх, то таслх, тоонарн үлх, то бүрн***; *Тер даалһвриг ядхла –* ***тоонарнь****, чидхлә –* ***тоонаснь*** *давулҗ күцәх эндрин эркн үүлдвр... – Зүркни таалар*; 2) *мат. тоонин даран, тойг* число, числа (*величины*); ***ик то, бүкл то, үүлмр то***; 3) *грам.* число (*ед. и мн.*) ***нег то,***

олн то; ◊ ***то-томж уга олн*** *тоолж болшго, чилшго дала юмн* бесчисленное множество; ***тонь йилһл уга*** *ашнь ямаран болхнь төрго* безразлично, всё равно; *Иим улс ю чигн әрвлшго, кениг чигн хармншго болад,* ***тонь йилһл уга*** *гисн тоолврт авгдад одна. – Доржҗин Б.*; ***то бүрн, толһа менд*** *цуһар әмдмент* все живы-здоровы, все целы и невредимы; *Цуһар* ***то бүрн, толһа менд*** *колхоздан орж, күчән негдүлж, уралан хурдар алхлж йовх зөвтә. – Доржҗин Б.*

тов I *ут һол төмртә ик бу* пушка; ***күнд тов***; ***тавн уулын белд товин сумн асхрна*** *– Хальмг дуд*

тов II *хууч. багла, боодһа* тюк, кипа; ***нег тов эд***

тов III: ***ов-тов*** *хош. тажрха, тару, энд-тенд* редкий; кое-где; ***эргндән ов-тов хөвнә хошмуд үзгднә***

товр: ***товр-тувр*** *хош. мөрнә туруна ә* топот (*напр. табуна*); ***адуна турун товр-тувр гихлә, ажрһин амнь аңһс-аңһс гидг*** *– цецн үг*

товрг [товрыг] *шора, шора-тоосн* пылинка, пыль

товрун 1) *бичкн тав хадасн, шигдәсн* небольшой гвоздик; кнопка; 2) *дарул товч* кнопка (*звонка*); ***хоңхин товрун***

товрцг [товырцыг] 1) *малян үзүртнь батлж кесн төмр моһлцг, долда* металлический шарик (*на конце нагайки*); 2) *бот. модна моцхр темсн* жёлуди, шишки (*кедровые*); ***хар модна товрцг, шар харһан товрцг***

товч [товчи] I 1) *хувцна бүтүднь орулж төдглдг төгрг* пуговица; ***тан товч, төмр товч, киилгин товч, товч тәәлх***; 2) *анат. көкнә товч* сосок (*груди*)

товч [товчи] II *товар хадг күн, товар хаһач* артиллерист

товч [товчи] III 1) *ахрар бичсн зокъял* краткое сочинение; ***«Алтн товч», «Эрднин товч», «Хальмг хаадудын туужиг хураж бичсн товч оршв»***; 2) *юмна ахр дүң, аш, ашлвр* резюме, краткий итог; выводы

товчлад [товчилад] *ахрар* кратко, коротко, вкратце; ***товчлад келх***

товчлата [товчилата] *товчлсн* застёгнутый

товчлгч [товчилыгчи] *товчлҗ кесн, ашлсн* итоговый; заключительный

товчлур *анат. ээм-далын ясн* передний выступ лопатки (*животного*); 2) *күңкрг, күңкргин ясн* ключица (*у человека*)

товчлх [товчилхы] 1) *товчиг бүтүднь орулх* застёгивать пуговицы; ***хувцан товчлх, товчлҗ оркх***; *Далн хойр алтн* ***товчинь****... дәәвлтл татад* ***товчлв****. – Җаңhр*; 2) *бahрулх, хасх* укорачивать, сокращать; *Зун беер хол hазринь зогсл уга зурhан-долан хонгт* ***товчлн*** *эргәд ирв. – Җаңhр*; 3) *ашлх* заключать, делать выводы; резюмировать; ***товчлҗ келх***

товчта 1) *товчинь торhҗ уйсн* имеющий пуговицы, застёгивающийся; ***товчта бүшмүд***; 2) *товчта-тоолврта* краткий, лаконичный; ***олн үгәс цөнь сән, цөн үгәс товчтань сән*** *– үлг.; Манҗин Нимгр урн сәәхн болн гүн* ***товчта-тоолврта*** *келврмүд бичдг бәәсмн. – Мацга И.*

товшур *көгж. hурвн-дөрвн чивhстә, чимкҗ ә hарhдг көгжмин зевсг* тобшур (*калмыцкий национальный музыкальный 3-4-струнный инструмент*)

товшурдх [товшурдхы] *товшурт наадх* играть на тобшуре

товшурч [товшурчи] *товшурт нааддг күн* тобшурчи (*исполнитель на тобшуре*)

тогдах [тогдахы] 1) *ахрдх, ахрхн болх* быть коротким, укороченным; 2) *балцах, балцасн нурhта* быть коренастым, приземистым

тогдhр [тогдhыр] 1) *ахр, ахрхн* короткий, укороченный; ***тогдhр девл***; ***Тогдhр киилгтә****, төгрг нүдтә, доңхhр хамрта көвүн... – Доржҗин Б.*; 2) *балцhр, балцасн нурhта* приземистый, низкорослый

тогльмха [тогыльмха] *тогляд гүүдг* любящий попрыгать, поскакать, порезвиться; ***малын үрн тогльмха, күүнә үрн гүүмхә*** *– цецн үг*

тогльх [тогыльхы] *альвлх, тогляд наадх* прыгать, резвиться; *Эәвртә нарнд* ***тогльсн эрк хурhд сәәхн****. – Доржҗин Б.*

тогтавр [тогтавыр] *шиидвр* постановление; ***хургин тогтавр***; *Ормднь малын ферм*

бүрдэх ***тогтавр*** *һарһла. – Хальмг үнн*

тогтал *ус хурадг һазр* водоём; водохранилище; ***усна тогтал***, ***Чоһран усна тогтал***

тогтах [тогтахы] 1) *юм бүрдэх* устанавливать, образовывать; ***диг-дара тогтах***; *Һалвин дөчн түмн хаани* ***төр тогтагсн*** *кен гидг күмбч? – Җаңһр*; 2) *юм чеежлҗ авх* заучивать наизусть, запоминать; ***шүлг чееждән тогтаж авх***; 3) *тогтаж хурах* собирать, удерживать (*воду*); ***боодгт ус тогтах***

тогтац *юмна бүрдәц* состав; ***үгин тогтац***

тогтвр [тогтывыр] *тогтур* постоянство; ***тогтвр уга***

тогтнах [тогтынахы] *төвкнүлх, тогтнулх, номһрулх* успокаивать

тогтнулх [тогтынулхы] **тогтнах** *хәлә*

тогтнх [тогтынхы] 1) *төвкнх* устанавливаться, утверждаться, приобретать устойчивость; ***үлмә уга тустан тогтнх***; 2) *номһрх* утихомириваться, успокаиваться

тогтсн [тогтысын] *бүрдсн* составной; *грам.* ***тогтсн үгдәгч, тогтсн нерлгч, тогтсн нерн келгч***

тогтун 1) *амулң* спокойствие, покой; *Үргән уга* ***тогтун болв***. *– Җаңһр*; 2) *номһн, төвшүн* тихий (*о течении реки*), спокойный (*о человеке*); ***тогтун күн, тогтун һол***

тогтунар *төвшүнәр, номһнар* спокойно; ***тогтунар суух***

тогтур *тогтвр* спокойствие, покой; ***тогтур уга***

тогтурго *тогтврго* неспокойный, непоседливый, неусидчивый

тогтурта *тогтврта* 1) *бат ул-сүүртә* устойчивый, прочный, надёжный; 2) *тогтун* спокойный

тогтх [тогтыхы] 1) *боосх, кеелтх* зачать, забеременеть; *Дааһндан* ***тогтад***, *һунҗндан күүклгсн. – Җаңһр*; 2) *төвкнх* установиться, успокоиться

тоһрун *зоол. күзүн көл хойрнь ут, көк-бор өңгтә, хошадар бәәдг ик шовун* журавль; ***тоһруна дун, тоһруна би***; *Өндр көлтә, ут күзүтә* ***тоһрун*** *кецин ташуд* ***доңһдна***. *– Сян-Белгин Х.*

тоһстн [тоһыстын] *зоол. бийнь ик, сүүлнь ут, йир ке*

сәәхн өдтә шовун павлин; ***эм тоһстн, тоһстна өдн***; ***тоһстн сүүлән хардг, күн – нерән*** *– цецн үг*; ◊ ***тоһстн күзүтә*** *ут, нәрхн күзүтә* с красивой тонкой длинной шеей (*о лошади*); *Зуг келдг келн уга болад, арһнь уга болҗана гиһәд, туула сәәртә,* ***тоһстн күзүтә****, хоңһр һалзн мөрнә күзүнәс теврв. – Эрнҗәнә К.*

тоһш [тоһыш] *билцгин бәәдлтә, болһсн төгрг һуйр* крендель, баранки; ***тоһшта күүкд өкәр, тоста һуйр әмтәхн*** *– цецн үг*; *– Тер донҗгт цә бәәнә, кеҗ у, – гиһәд, өмнән бәәсн ширәһәсн хойр* ***тоһш һарһад өгв****. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***тоһш өвртә үкр*** *өврнь тоһшин бәәдлтә, тоһшрсн өвртә* корова с круглыми рогами

тоһшлх [тоһшилхы] 1) *тоһшрх* свёртываться кольцом; ***моһа тоһшлад кевтнә***; 2) *тоһшин бәәдл һарһх* придавать круглую форму, закруглять

тоһшрх [тоһширхы] *тоһшрад кевтх* скручиваться, округляться

тод [тоды] *тодрха, ил* ясный, отчётливый; ясно, отчётливо; ***тод зург, тод бичг***; *Эн таньдг олн күүнә нерд* ***тод гиһәд, тодрха*** *үзгдәд одцхав. – Саңһҗин Б.*

тодлвр [тодылвыр] *санл, дурсхл* воспоминания; память; ***тодлврин бичг***; ***Дәәнә тодлврмуд*** *кесгтән мартгдшго. – Балакан А.*

тодлулх [тодлулхы] *санулх* напоминать; *Эврә Тугтна һазрурн ирхлә, эрг, толһа, худг, царң болһн эврәннь тууҗан* ***тодлулна****. – Доржҗин Б.*

тодлх [тодылхы] *сананд орх* вспоминать, припоминать

тодрх [тодырхы] *ил болх, илрх, тод болх* делаться ясным, становиться очевидным, выясняться

тодрха [тодырха] 1) *ил* ясный, очевидный, явственный; ***Том-тодрха*** *нердинь келхлә, үлгүрнь иим улс: Майора Бадм, Пеедрә Доржҗ... – Сян-Белгин Х.*; 2) *тод* ясный; *грам.* ***тодрха эгшгүд, тодрха биш эгшгүд***

тодрхаһар [тодырхаһар] *тодрха кевәр* ясно, чётко; ***тодрхаһар цәәлһҗ өгх***

тодрхалх [тодырхалхы] 1) *ил тодрха болһх, илрүлх* вы-

яснять, выявлять; ***дуту-дундын учр-утхинь тодрхалх***; 2) *цәәлhх* определять, давать определение *чему-л.*

тойг *юмна то-диг* номер; ***дөрвдгч тойгта школ***

токарх [токархы] 1) *төгсәх, чилəх* завершать; ***көдлмшән токарх***; *Өр шарлж цəəхəс өмн хөөчнр эрт босад, хөөдтән өвс, усинь өгч* ***токарчкад****... – Зүркни таалар*; 2) *цокад алх* разделаться *с кем-л.*, кончить, убить; *– Баазр, зөв өгтн, түүгитн бидн* ***токарнавидн****. – Нармин М.*

токг (токуг) [токыг] *мордсн күүкд күүнə гүрсн үснəннь үзүрт унжулж зүүдг мөңгн кеерүл* токуг (*серебряные подвески к сплетённым в косы волосам замужних женщин-калмычек*); *Шур мөңгн* ***токгнь*** *шилвднь күрч. – Җаңhр*; *Хар шиврлгтəн* ***токугта****, хурняста, эəлтə хальмг маштг эмгн... – Эльдшə Э.*

толв [толвы] *юмнд шиңгрсн толв* пятно; ***тосна толв***

толвта *арснднь толв hарсн* пятнистый; ***толвта марл***

толг [толыг] *юмна тасрха* кусок, обрезок, полоска; ***ишкəн толг***; ***Толгин чиңгə*** *кизəрəр тохман келгүлс гиләв. – амн билг.*

толhа 1) *нүр hавл хойрас тогтсн күүнə, мал адусна цогцин мөч* голова; ***толhа өвдх, толhа эргх, толhаhан өкəлhх, толhаhан зəəлх***; ***зөв махлад толhа хандг, зөвтə үгд зүркн хандг*** *– цецн үг*; ***толhад экн уга болхла, хойр көлд чигн амр уга*** *– үлг.*; *Бурхн цаhан* ***толhаhарн*** *hурв мөргəд... – Җаңhр*; 2) *герин эзн күн* хозяин, глава дома, семьи; ***гер-бүлин толhа***; 3) *геогр. довң, цоңх, көтл* курган, холм, пригорок, бугорок; ***хөн толhа, зурмн толhа***; ***Өндр hурвн толhаг*** *ташр алхад йовна. – Җаңhр*; 4) *бот. урhмлын цацг* колос; початок; ***тəрəнə толhа, цаhан буудян толhа, эрднь-ишин толhа***; *Дөрвн көлəн цахлад,* ***беткин толhа*** *үмкəд киисв. – Җаңhр*; 5*) юмна толhа* головка, шляпка; ***термин толhа, хадасна толhа, көшүрин толhа, мəңгрснə толhа***; 6) *малын то* поголовье; ***хойр зун толhа мал***; ◊ ***толhань алтн*** *ухата күн* умная голова; *Энүнə эс медсн, эс үзсн юмн уга гиж келж болхмн.*

Толһань алтн. – *Бадмин А.*; ***толһата күн*** *ухата, томата* с головой, толковый; ***Толһата күүнә*** *үг күләһәд тулҗасн улс хоорндан невчкн күүндлдв.* – *Нармин М.*; ***то бүрн, толһа мend*** *цугтан әмд-мend, бүрн-бүтн* все живы-здоровы, все целы и невредимы; *Цуһар* ***то бүрн, толһа мend*** *колхоздан орҗ, күчән негдүлҗ, уралан хурдар алхмнҗ йовх зөвтә.* – *Доржҗин Б.*; ***толһа негдүлх*** *ухаһан ниилүлх, нег уха бәрх* стать единомышленником, сговориться; *Таднла* ***толһа негдүләд*** *авчксинь, Батнасна Боврг, бидн медә бәәнәвидн.* – *Доржҗин Б.*; ***толһа деерән бәрх*** *дурарнь бәәлһх* давать волю; *Тегәд түрүн җилдән энүг* ***толһа деерән бәрәд бәәцхәв***. – *Бадмин А.*

толһадх [толһадхы] *толһа-һарнь цокад авх* ударить по голове; *Бәрсн бирмсиг гүүҗ ирәд,* ***толһадад авсн****, тернь илмн-җилмн болад, уга болҗ одв.* – *Хальмг туульс*

толһалгч [толһалыгчи] *ахлгч, һардач, толһач* возглавляющий, командующий; *Хортна бәәршлсн һазрин туск, зер-зевин болн цергә тоохин туск үнтә то-дигиг* ***әәрмин толһалгч*** *штабт зәңглдг бәәсмн.* – *Илюмжинов Н.*

толһалх [толһалхы] 1) *ахлх, толһач болх, һардх* быть во главе, главенствовать; возглавлять, руководить; ***отряд толһалх, дөрлдә толһалх***; *Төвкнүн җилмүдлә генерал таңһчан* ***толһалҗ көдллә****. Дамшлт, арһ, чидлән, дүүвр насан нерәдлә.* – *Хальмг үнн*; 2) *бот. цацглх* выбрасывать колос, колоситься; ***цаһан һуйрин буудя толһалҗана***

толһата 1) *ухата* умный; *Машинә җола залх бәәтхә, мана цагин җирһллә җола залҗ чадх* ***толһата****, тавта эрдм-медрлтә көвүм.* – *Сян-Белгин Х.*; 2) давхр үгин тогтацд *в составе сложн. слов* -головый; ***буурл толһата, мантһр толһата***; ◊ ***модн толһата*** *муңхг, тенг* тупоумный

толһач [толһачи] *ахлгч, һардач* руководитель, начальник; ***заллтын толһач***; ***Таңһчин Толһач*** *Цаһан Амн селәнә хойрдгч тойгта дунд школд кегджәх көдлмшиг бас хәләв.* – *Хальмг үнн*

толь I *хәрин келнә үг орчулж, чинр-утхинь зааж өгсн толь бичг* словарь; ***орс-хальмг толь, хальмг-орс толь***

толь II *юмна дүрс-бәәдл тусхж үзүлдг кергсл, нүр үздг* зеркало; ***тольд хәләх***

тольклдан [толькылдан] *зүткән, цүүгән* споры, перебранка; *Ода иим цагт партизанск отрядт иим* ***тольклда*** *һарһж болш уга. – Теегин герл*; *Мана* ***тольклдан*** *улм-улмар гүдв. – Сян-Белгин Х.*

тольклдх [толькылдхы] *зүтклдх, цүүглдх* спорить, затевать перебранку; *Иим модн-моом болсн элмрлә өрцж,* ***тольклдж*** *болш уга. – Эрнҗәнә К.*

тольр *гилвксн, гилв-далв гисн* блестящий, сияющий; ***Тольр*** *мөңгн тохм тохв. – Жаңһр*

тольс: ***тольс гих*** *гилвксн болад* блеснуть; *Хая-хая* ***тольс гиһәд,*** *чилгрдсн болад, зәрмдән харңһутрад одна. – Эрнҗәнә К.*

тольт [тольты] *тетнә, келкә* косноязычный, картавый; ***тольт келн***

тольтглх [тольтыглхы] *тетнх, келкәрх* говорить косноязычно, картавить

толялх [толялхы] *толян тусхах* облучать; ***кварцар толялх***

толян *герл, туя* луч, лучи света; блеск, сияние; ***нарна толян***; *Усна дусалын умш үүрмг болв чигн,* ***нарна толян тусхла*** *– гилвкдг. – Доржҗин Б.*

толярх [толярхы] *герлтх* светиться, излучать свет, излучаться

том *ик* большой, крупный; ***том эдл-ахуу***; *Түүг көвәләд йовж йовтлмдн,* ***том хаалһ*** *харһв. – Доржҗин Б.*

тома *серл, ухан-сегән, тоолвр* рассудительность, рассудок, толк; ***томан орх, тома уга күн***

томаго *ухан, тоолвр уга* несерьёзный; *Чамла өцкл-дүр күртл* ***тома угад тоолдг*** *бәәсн көвүнләһән ода бийләһән әдл залуд тоолад, залу улсин күр кех бәәнә. – Зүркни таалар*

томарх [томархы] *ухан орх, тоолврта болх* становиться рассудительным, понимающим; *Хөөннь бән-сун бәәтлән,* ***томарад ирв****. Харм келнд орж,* ***келсиг томардг болсн****. – Доржҗин Б.*

томата I *тоолврта, ухата* рассудительный, толковый; ***томата көвүн***; ***томата күн түрү үзхләрн – төлҗдг*** *– цецн үг*

томата II *томад кесн* плетёный; *Хаҗудан товчлдг киизң захта цаһан торһн киилг деегүр* ***томата торһн бүс бүслсн****... – Эрнҗәнә К.*

томатаһар *тоолвртаһар* разумно, толково, рассудительно

томаш *күүкнә махла* девичий головной убор

томбах [томбахы] *монцах, тонтах, бомбах* становиться выпуклым, выпячиваться

томбһр [томбһыр] *монцхр, тонтһр* выпуклый, круглый; ***томбһр толһа, тошисн һуй*** *– цецн үг*

томһ [томһы] I 1) *деесн ногт* верёвочный недоуздок (*для лошади, верблюда*); 2) *шоңхрин толһад зүүдг бүркә* колпачок (*на голову охотничьего кречета*)

томһ [томһы] II: ***томһ сахл*** *бүтү сахл* окладистая борода; ***Томһ сахлта*** *маштг шар хойр залу конторин үүд давшад орҗ йовна. – Эрнҗәнә К.*

томһлх [томһылхы] 1) *мөрнд деесн ногт зүүх* надевать верёвочный недоуздок; ***мөр томһлад көтлх***; 2) *шоңхрин толһад бүркәһинь зүүх* надевать на голову кречета колпачок; ***шоңхрин толһа томһлх***

томж: ***то-томж уга олн*** *тоолж болшго, дегд олн* бесчисленное множество; *Эцк* ***то-томж уга мөрдтә билә****, тедниг Әрәсән әармин мөрн цергт эн орулҗ өгдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

томрулх [томрулхы] *том болһх, икдүлх* увеличивать, укрупнять

томрх [томрыхы] *хая том болх* становиться крупным, укрупняться, увеличиваться

томсн [томсын] *төмәд кесн* витой, кручёный, плетёный (*о верёвке, аркане*)

тому *ханядн* насморк, простуда; *Күүкд-көвүднь, ачнрзеенрнь* ***ханядн-тому уга****, чаңһ-чиирг өсч-босч, эк-эцкдән, ээҗ-аавдан хәәртә, килмҗтә улс болтха! – Йөрәл*

томурх [томурхы] *царцх, тому ирх* болеть простудой, насморком, простужаться

томута *тому гемтә* больной насморком

томх [томхы] *төмх, эрчмлх* вить, сучить, крутить; *Чи долан алд* ***арһмҗинь томж өгвч****, эн хамгиг эс медх билү? – Эрнҗәнә К.*

тонач [тоначи] **тонулч** *хәлә*

тонг [тоныг] 1) *герин савсарх, өрк-бүлин эд-тавр* посуда, домашняя утварь (*вещи, предметы*); 2) *зи* сбруя; ***мөрнә тонг***

тонгдх [тоныгдыхы] *хулхалгдх* быть ограбленным

тонг-тохрмж [тоныг-тохрымҗи] *хош. ямр нег юм кехд урдаснь белдсн тонг* оборудование; ***сурһлһна тонг-тохрмж***

тонглх [тоныглыхы] *мөрнд зи тонг зүүх* надевать сбрую

тонтах [тонтахы] *монцах, монтах* быть выпуклым, выпячиваться; ***Тонтаһад,*** *чолун деер тоһшрад, моһа кевтв. – Сян-Белгин Х.*

тонтһр [тонтһыр] *тонтасн, монцасн* выпуклый

тонул *деерм* ограбление, грабёж; ***тонул улс***; *Цаатн орһдул,* ***тонул*** *улс иржҗ йовна, үкс гиҗ тер герүр ортн. – Эрнҗәнә К.*

тонулх [тонулхы] *деермгдх, тонгдх* быть ограбленным

тонулч [тонулчи] *тонач, деермч* грабитель; мародёр

тонх [тонхы] *деермдх* грабить, ограбить; *Мадна хаалһд нег мөрн тергтә маңһд харһв. Бидн терүг* ***тонхар шиидүвидн****. – Амр-Санан А.*

тоньлгдх [тонилыгдхы] *уга кегдх* быть уничтоженным; *Тедн йир олар Урал тал, цааранднан Сиврин һазрур туугдсмн, тендән тедн орм-торм уга болҗ* ***тоньлгдсмн****. – Илюмжинов Н.*

тоньллһн [тониллһын] 1) *му юмнас гетллһн* избавление от бед; 2) *уга келһн, әрлһлһн* уничтожение, ликвидация; ***гемин ширгиг тоньллһн***

тоньлулх [тонилулхы] 1) *му юмнас гетлгх* избавлять, спасать от бед; 2) *уга келһх, әрлһх* уничтожать

тоньлх [тонилхы] 1) *му юмнас гетлх* избавляться, спасаться, избегать; 2) *уга болх, әрлх* убираться (*прочь*); ***тоньл цааран****!* ***эндәс тоньл!***

тоң-тоң *хош.* юм тоңшсн ә дуралһн *звукоподр. стуку*; ***тоң-тоң гиһәд үүд цокх, алхар тоң-тоң гиһәд цокх***

тоңһа *цогцан өкәлһәд зогсх* наклон вперёд и вниз (*стоя на ногах*); ***эмәләс тоңһа татх***

тоңһалһн [тоңһалһын] *өкәлһн, келтәлһн* наклон туловища (*стоя на ногах*); ***өвдгләд тоңһалһн***

тоңһах [тоңһахы] *өкәх, келтәх* наклоняться, нагибаться, сгибаться (*стоя на ногах*); ***тоңһаһад зогсх***; *Өр цәәх өвөрдәд ирхлә, Долан Бурхн **тоңһаһад**, һурвнь дорагшлад, дөрвнь деегшләд эргәд ирнә. – Эрнҗәнә К.*

тоңһлзх [тоңһылзхы] *ол дәкҗ тоңһах* наклоняться, нагибаться и приподниматься (*многократно*)

тоңһрг [тоңһырыг] *нуһлдг, эвкдг бичкн утх* перочинный нож; ***тоңһргин ир***; *Бәәҗәһәд хавтхдан йовсн хар иштә **тоңһрг** авад, тоңшулад цокв. – Эрнҗәнә К.*

тоңһрцглх [тоңһырцыглхы] *ардк хойр көлән деегшән өргәд, цеглҗ тоңһлзх* брыкаться, пытаясь сбросить седока; ***эмнг мөрн икәр тоңһрцглв***; *Ха доран авад, бухн цеглəд, **тоңһрцглад йовна**. – Эрнҗәнә К.*

тоңкун *тоолвр уга* несообразительный; недотёпа

тоңх [тоңхы] *чигә кедг ик биш бортх* небольшой бурдюк для кумыса

тоңшлһн [тоңшилһын] *тоң-тоң гилһн* стук, стучание (*дробное*)

тоңшур *зоол. мод тоңшдг шовун* дятел

тоңшх [тоңшихы] 1) *тоңтоң гиһәд цокх* стучать (*дробно*); ***терз тоңшх***; 2) *хоңшарарн тоңших* долбить клювом

тоовр [тоовыр] *гиичлүллһн* угощение; ***элвг тоовр***; *Эн байрин хургин хөвн **тоовр болв**. – Хальмг үнн*

тоогдх [тоогдыхы] 1) *гиичлүлх* быть угощаемым, угощаться; 2) *күндлгдх, тоомсрта болх* быть уважаемым, почитаемым

тоодг [тоодыг] *зоол. ут күзүтә, бийнь ик, хурдн гүүдлтә теегин шовун* дрофа; ***тоодгин өндгн***; *Бидн **тоодгин хойр өндг**, тоһруна нег шилв чанҗ идх доңх хәәҗ йовнавидн. – Эрнҗәнә К.*

тоолвр [тоолвыр] *ухан, санан, эсв* мысль, идея, соображение; ***тоолвр уга болхла***

– көөрдг, толһад уга болхла – аляд авлгддг *– цецн үг*; *Учрсн зовлң-зөвүр хооран саагдад, цегән усн мет цевр* ***ухан-тоолвр үүднә****. – Хальмг үнн*; *Энтн бас нег шин эсв,* ***сән тоолвр****. – Сян-Белгин Х.*

тоолврта [тоолвырта] 1) *сүвтә, томата, чик* сообразительный, рассудительный; расчётливый; ***үрнә тоолвртань сән, сүвчнрин тоотань сән*** *– цецн үг*; *Күн болһн буйнч цаһан седклтә,* ***чик ухан-тоолврта болтха*** *гиж, Бурхн Багшин ном сурһна. – Хальмг үнн*; 2) *ухата, на-цаадкинь ухалсн* разумный; ***тоолврта шиидвр, гүн тоолврта күн***

тоолвртаһар [тоолвыртаһар] *ухатаһар, на-цаадкинь ухалад кех* обдуманно, расчётливо; *Тегәд эн төриг адһм угаһар,* ***тоолвртаһар****, на-цаадкинь ухалад хаһлх кергтә. – Хальмг үнн*

тоолгдх [тоолыгдхы] 1) *тоод авгдх* быть подсчитанным; ***тоолгдад уга мал***; 2) *сәәни тоод орх* расцениваться, считаться *кем-чем-л.*; ***сән көдләч болж тоолгдх***

тоолгч [тоолыгчи] *юмна то заагч үг* числительное; *грам.* ***тоолгч нерн***

тоолһн [тоолһын] *тоовр, гиичллһн* угощение

тооллһн [тооллһын] *юм тоолж авлһн* подсчёт, счёт; ***мөңг тооллһн***; *Батан эн үзгүд келлһн,* ***то тооллһн*** *ахднь ик дала юмн болсн болад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

тоолур *то тоолдг кергсл* счётчик (*прибор*); ***электротоолур***

тоолх [тоолхы] 1) *юмна тооһинь авх* считать, подсчитывать; ***мал тоолх, ору-һаруг тоолх, җил-насинь тоолх***; *Эдниг* ***тоолад*** *бичҗәсн цагт герин эзн гергн хая утар татад саналдад, хая буру хандад, дун уга бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юм шинҗлж тоолх* вычислять; *Зурхач сарин* ***литәр тоолж дигләд****, Цаһан Сар кезә болх өдриг урдаснь йилһж һарһдмн. – Илюмжинов Н.*; 3) *ухалх* думать, обдумывать; ***маңһдур ю кехән тоолх***; *Кехәс урд* ***тоолтн****, келхәс өмн* ***ухалтн****. – Доржҗин Б.*; *Үд болтл, Дамб тиигәд дотран* ***ю-кү тоолад кевтв****. – Сян-Белгин Х.*

тоомср [тоомсыр] *нерн, күнд, күндлт* уважение, почёт; ***тоомср олх***; *Җил ирвәс баахн* ***ах эмчин тоомср немгдәд****, урмд урһад, керг-үүлдврин күцәмҗнь делгрәд йовв. – Хальмг үнн*

тоомсрта [тоомсырта] *күндтә* уважаемый, почитаемый; ***олн дунд тоомсрта***; *Удл уга сурһулян төгсәх,* ***таңһчдан тоомсрта*** *күн болад, таниг хооран суулһх. – Эрнҗәнә К.*

тоомсртаһар [тоомсыртаһар] *күндтәһәр* с уважением, почётом; ***гиичнриг тоомсртаһар тосх***

тоон *ишкә герин харач* круг верхнего отверстия юрты, тон

тооня *заһс аңндг орм-бәәрн* место вылова рыбы

тоор *шову бәрдг гөлм* сетка для ловли птиц

тоорм [тоорым] *тооснтоорм* пыль; пыльная буря; ***тоорм көдлх, тоорм-тоосн бүргх***; *Эрднь мөрән уйчкад, костюмин* ***тоорм сажәд****, тедүкнд бийән сажҗасн Түмдиг күләв. – Куукан А.*; *Эн цагла йиринә болдг хү салькн чиган,* ***тоорм-тоосн чигн*** *нам уга, йир сәәхн төвшүн өдр болв. – Илюмжинов Н.*

тоормта *шора-тооста, тоорм көдлсн* пыльный; ***тоормта өдр***

тоормтх [тоорымтхы] *тоосн-тоорм көдлх* подниматься (*о пыльной буре*)

тоорцг [тоорцыг] I *төгрг бомбһр махла* круглая шапка; *Улан залата* ***хар тоорцг махлата****, хар торһн бүшмүд деегүр өргн цаһан мөңгн бүс бүслсн, күзүндән эрк өлгсн Балукан Черн босч келв. – Эрнҗәнә К.*

тоорцг [тоорцыг] II *бот. цецгин цомрлг* чашечка (*цветка)*; ***цецгин тоорцг***

тоосн [тоосын] *шора, шора-тоосн* пыль; ***тоос бичә бүргүләд бә***; ***шора-тооснд даргдх***; *Деернь һарсн* ***тоосн*** *охтрһуд күрн цоонглсн йовдг. – Җаңһр*; *Көк нуурин тус өмн бийд әәмшгтә* ***тоосн*** *бурд гиҗ һарчкад, цуунглад бәәв. – Сян-Белгин Х.*

тооста *шора-тооста* пыльный; ***тооста хаалһ***; *Намҗу* ***тоорм-тооста*** *хаалһар темцәд, ундасн цуцрлһн хойрас көлтә цөлдәд йовв. – Илюмжинов Н.*

тоостх [тоостхы] *шоратоосн болх, тоормдх* покрываться пылью, пылиться

тоосх [тоосхы] *хатаж кесн чолун* кирпич (*жжёный*); ***улан тоосх чолун, тоосхар бәрсн гер***; *Хөрдгч зун җилин эклцәр эн уульнцд һалд хатаһад,* ***улан тоосх*** *кедг билә. – Хальмг үнн*

тоот *тоод орҗах, тоодан авчах* то, что берётся в расчёт, что принимается во внимание; ***сән тоотнь энд цуглрж; цуг тоот, хамг тоот***; *Энүнә келсн* ***цуг тоот*** *әмтнә уханд тодлгднь лавта. – Хальмг үнн*

тоота *цөөкн, цөн* считанный, немногочисленный, в ограниченном количестве; ***эн йовдлын тускар тоота күн меднә****; Мана цергә әңг икәр һарутсн учрар, дамшлтта дәәчнр дегд цөн,* ***тоота улс үлдв****. – Илюмжинов Н.*

тоотаһар *тооһар* числом, количеством, в количестве; ***эн дегтр миңһн тоотаһар барлгдж***

тоох [тоохы] 1) *гиичлулх, тоовр кех, тоох-тәкх* угощать, потчевать; ***шимтә хотар, цә-боорцгар тооһад һаһх***; *Тавн сара һазрт әрә багтмар бүүрлгсн алвтыг зүс-зүсәрнь* ***тоож****. – Җаңһр*; *Чамаг энд ирснәс нааран бидн нег сәәнәр* ***тооһад****, өмскүл өмскәд йовулый гиж күүндләвидн. – Эрнҗәнә К.*; 2) *күндлх, оньган өгх* оказывать внимание, уважать; *Бийән* ***эс тоосн*** *күн, кү* ***тоож*** *чаддмн биш... – Эрнҗәнә К.*

тооцан 1) *тооца келһн, тооца күцәлһн* расчёт, счёт; расчётный, счётный; ***тооцана әңг, тооцана көдләч, Бүрткл-тооцана палат***; 2) *юмна тооцан* отчёт; *Цуг эн төрмүдәр Очра Номтын кеж күцәснә* ***тооцан*** *мана архивд бәәнә. – Хальмг үнн*

тооцата *тооца кесн* счётный, расчётный

тооцлдан [тооцылдан] *хоорндан тооца келһн* взаиморасчёты

тооч [тоочи] *тооцана көдләч* счётный работник (*счетовод, бухгалтер*); ***ах тооч***; ***Ах тооч*** *болж хатмл цогцта, цевр-цер хувцта немш өвгн көдлдг билә. – Илюмжинов Н.*

торвр [торвыр] *торлһн, зогслт* задержка; ***көдлмш торвр угаһар эклв, торвр уга***

йовад ирхичн эрҗәнәв; *Харм төрхд, эн бичкн мөңгиг эздтнь күрглһнд бәәҗ-бәәҗәһәд* ***торвр һарна***. *– Хальмг үнн*

topha *зоол. җиргҗ доңһдг бичкн шовун* жаворонок; ***Topha җиргәд****, дорд бийәсн шамлгдҗ туntад, өр шарлв. – Сян-Белгин Х.*; *Теңгр ода дееpән цевр, чилгр билә, зуг һанцхн* ***topha шовун*** *тенд эврәннь йиринә дууһан дуулҗ җиргснь соңсгдна. – Илюмжинов Н.*

tophax [topһaxы] 1) *зогсах* задерживать, приостанавливать; 2) *бәрх* зацеплять (*на крючок*); ***һахульд заһс tophax***; 3) *хадх, шидх* пришивать; ***товчинь topһҗ өгх***

topһn [topһын] *ке сәәхн нексн эд* шёлк; ***topһn утцн, topһn альчур, topһn хадг, topһn бүшмүд***; ***улан topһn унҗҗ, көк topһn делсч*** *– тәәлвр.* (**күүк буулһx**); ***Көк topһn көнҗлинь*** *кендән гиҗ уйхв. – Хальмг дуд*; ◊ ***topһn киилг*** *цеер. бичкдүдин хальдврта көртг гем* корь; ***topһn нооста хөн*** *нәрн нооста хөн* тонкорунная овца

topһуд *хальмг келн-улсин нег отг-әәмгин нерн* торгуты (*название одного из родов калмыцкого народа*); *Нам* ***topһуда*** *«Уттин уланас» мал көөснәс зовлңтаһар көөлдв. – Эрнҗәнә К.*; ***Topһуд*** *ахнр дуулсн «Topһуд нутг» дун мел мана чикнд хадгдсн, нүднд үзгдсн болад бәәнә. – Хальмг үнн*

topһуль *торвр, саалтг, саад* препятствие, задержка

topһульго *торврго* беспрепятственно

topһx [topһыхы] 1) *зогсах, бәрҗ тәвлго бәәх* задерживать; 2) *юмиг юмнд өлгх* зацепить *за что-л.*; *Уданд амндан бәрәд бәәҗәһәд, арһулхн зальгад, савин хоолднь хәрү бөгләһиньтәвәд, дәкнәс* ***бүстән topһад өлгчкнә***. *– Илюмжинов Н.*; 3) *хадх, шидх* пришить (*пуговицу*); ***товч topһx***

торд ә дуралһсн үг *звукоподр. треску*; ***торд гилгәд***; *Цаһан өөмс уладҗасн темәнә утцан* ***торд гилгәд,*** *шүдәрн хазад оркв. – Эрнҗәнә К.*

торлзх [торылзыхы] *җирс гиһәд одх* мелькать едва заметно; ***мана өмнәһүр гөрәсд торлзад одв****; Ямаран сәәхн кевәр орчлң үүдҗ гисн тоолвр энүнә*

толһад ***торлзад одв****. – Илюмжинов Н.*

торлң [торлың] *зоол. бичкн дууч шовун, торлач* жаворонок

торлх [торлыхы] *җиргх, җиржңнх, доңһдх* чирикать, щебетать, веселиться; *Начн торһа хойр гегән завсрт* ***торлн җиргж*** *наадв. – Җаңһр*

торлцх [торылцыхы] *торлдад тесх* удерживаться

торм [торым] I *хойр наста темән* двухлетний верблюжонок; ***торм темәнә тошлһн, тормин ногт***; ***атн темәнә ацаг торм темән даадго*** *– цецн үг*

торм [торым] II: **орм-торм угаһар** *хош. мөр угаһар, темдг-мөр угаһар* бесследно; *Абиль бийнь* ***орм-торм угаһар*** *геедрж одх бәәсн һазрмудыг цугинь ухандан тодлв. – Илюмжинов Н.*

тормта [торымта] *торм дахулсн* имеющий двухгодовалого верблюжонка; ***тормта иңгн***

торс [торыс] *йир баахн зуур түргн болҗах юмн* мелькание, внезапное появление (*каких-л. мыслей*); *Бас кесг олн тоолвр баахн цаг дотр Манҗд* ***торс орж,*** *тодрха кевәр сангдв. – Сян-Белгин Х.*; *Батан толһад дала болсн олн зүсн* ***ухан, тоолвр торс-торс гиһәд*** *орна. – Эрнҗәнә К.*

торх [торхы] 1) *хоолд юмн шошах* застревать, торчать; ***хоолд ясн торх***; 2) *юмнд дегәлгдх* зацепляться, ловиться, попадаться (*на крючок*); ***заһсн һахульд торч, күлтм хадаснд торв***; 3) *хавхд бәргдх* попадаться (*в капкан*); ***ол эргсн чон хавхд тордг*** *– үлг.*; 4) *тесх* держаться, удерживаться; ***әрә торх***; *Болв энд уданд* ***торч бәәх*** *арһ уга болв. – Илюмжинов Н.*; *Намрин сүл күртл* ***торсарн торх*** *кергтә. – Эрнҗәнә К.*; 5) *оратад бәәх, удан болад бәәх* задерживаться; *Өө-модна һазрт зунын өрәл күртл киитн* ***торад бәәнә****. – Илюмжинов Н.*

тосвр [тосвыр] *тослһн, угтлһн* встреча; ***түрүн тосвр***; *Удлго Гесл күүтрин улсан эклəд эвлв. Бичкн күүтр тал ирх немшнрт сән* ***тосвр*** *бүрдəхмн гиж иткүлж цəəлһв, теруғарн тегəд засгллһнас хаһцхвидн гиж медүлв. – Илюмжинов Н.*

тосдх [тосдыхы] *тос түркх* намазывать масло; ***өдмг тосдх***

тослг [тослыг] *тосрхг* маслянистый; ***тослг шалдрң***

тослгдх [тослыгдыхы] *юмнд тос түркх* смазывать маслом; ***тослгдад уга мотор***

тослһн [тосылһын] 1) *угтлһн* встреча; ***байрин өдр тослһна белдвр***; 2) *юм хуралһн* собирание, сбор; ***хурин ус тослһн***

тослур *тосна сав* маслёнка

тослх [тосылхы] 1) *юмнд тос тәвх* класть масло (*напр. в чай*); ***чансн цәәһән тослх***; *Усн хойрдад буслхла, деернь ус кедм, дәкәд һалас авад, давслад,* ***тослад****, кесгтән самрдм. – Яшкулов А.*; 2) *юмнд тос түркх, тоста болһх* мазать маслом *что-л.*; ◊ ***тослх кергтә болх*** *һартнь авлһ өгх* следует дать взятку, надо подмазать; *Эркн биш* ***тослх кергтә болж һарчана*** *гих тоолвр Бакурт орв. – Доржҗин Б.*

тосн [тосын] 1) *мал-аһурсна, урһмлын үүдлттә тосрхг бодьс* масло, жир; ***өрмин тосн, цаһан тосн, шар тосн***; ***олсна тосн, горчс тосн, заһсна тосн***; ***тос цоксн күн һаран доладг*** *– цецн үг*; *Олн зүсн* ***урһмл тосн*** *лавкд хулдгддг болснас иштә әмтн* ***горчс тосиг*** *зуг хая-хая хулдж авдг болв. – Хальмг үнн*; 2) *үсн тосн, өөкн тосн, хорһн тосн* жиры; *Өмн бийәрнь үвлзсн улс* ***өөкн тосар*** *һарх гиһәд... – Җаңһр*; 3) *тосн түлән* техническое топливо; *Ташр машинә* ***тосн түлән*** *чиг зөвәр үнтә. – Хальмг үнн*; 4) *шамин тосн* керосин; ***шамд тос кех***; ◊ ***һал деер тос асхх*** *ямр чиг юмиг улм падрах* подливать масло в огонь; *Цаһан шачах* ***һал деер тос асхсн мет****, ховдг чееҗтә, хармч Саңһҗин седклинь сергәж, өвдкүртә орминь маажв. – Бадмин А.*; ***тосар илəд, торһар орахад*** *өглһ өгəд, үлмәдән орулх* задобрить чем-л., расположить к себе; ***Тосар илəд, торһар орахад*** *болв чиг авхмн гинч? Мел чик үг. Ууһн көвүнәсн би ю чиг хармнш угав. – Эрнҗәнә К.*

тосрхг [тосырхыг] *тосн чиихлтсн* маслянистый, жирный

тоста 1) *тос тәвсн* с маслом; ***үстә-тоста цә, тоста хаш***; 2) *тос түркsн* смазан-

ный маслом; ***тоста һуйр, тоста пиишк***; 3) *тарһн* жирный; ***тоста шөлн ур уга, томата күн ур уга*** – *улг.*; ◊ ***тоста хармуд*** *хар көдлмш кедг эгл улс* чернорабочий; *Колхозин* ***тоста хармудас*** *даву ю олх билəч. – Эрнəҗəнə К.*

тостх [тостыхы] *тосн шиңгрх* замаслиться, засаливаться; ***тостсн хувцн***

тосул *этн. хүрм тосч йовх улс* встречающие свадебный поезд; ***тосулын улс***; ◊ *этн.* ***тосулын əрк*** *хүрм тосч йовх улсин авч ирсн əрк* водка, предназначенная для встречающих свадебный поезд жениха; *Худнр цуһар буулдад, баглрад бəəтл,* ***тосулын əрк*** *ирнə. – Хальмг үнн*

тосулч [тосулчи] *тосч йовх күн* человек из числа встречающих свадебный поезд; ***түрүн тосулч***

тосх [тосхы] 1) *тосч авх, угтх* встречать; ***гиичниг тосх***; *Күүкнə һазрихн цуһар* ***хүрм тосад,*** *һаза үүдн хоорнд зогсна. – Хальмг үнн*; 2) *юм авхд белн болх* ловить, подхватывать *что-л.*; ***хойр һараrн тосх, күүнə үг тосч авх***

тосхах [тосхахы] *бəрх* строить, сооружать

тосхач [тосхачи] *юм тосхдг, бəрдг күн* строитель

тосхлһн [тосхылһын] *юм тосхҗ бəрлһн* строительство; ***гермүд тосхлһн***; *Хотл балһснд шин* ***хурл тосхлһн*** *– хамгин ончта йовдл билə. – Хальмг үнн*

тосхлтын [тосхылтын] *тосхлһна* строительный; ***тосхлтын көдлмш, тосхлтын материалмуд, тосхлтын зура***; ***Тосхлтын көдлмш эклснəс авн*** *əмтн хаалһ эдлврт орхиг күлəһə билə. – Хальмг үнн*

тосхур *тəвц* подставка; ***стакана тосхур***

тосхх [тосхыхы] 1) *бəрх, делдх* строить, сооружать; ***төмр хаалһ тосхх***; *Орс церг һолмудар көвəҗ йовад, давжҗ һарсн һазртан* ***шивəс бəəшңгүд тосхҗ*** *үлдəһəд йовцхаж. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. бүрдəх* организовывать, устраивать; ***шин жирһл тосхх***; 3) *делдж босхх* возводить; *Аһшас мод авч ирəд,* ***сүм тосхад****, хойр ламин өргə босхҗ. – Хальмг үнн*

тотһлҗн [тотһылҗин] *зоол. ут хоңшарта улмта һазрин шовун* бекас

тотх [тотхы] *герин үүднә мөр* притолока, косяк (*двери*); ***тотх деер тоһшин өрәл*** *– тәәлвр.* (**сар**); *Анҗан герин ишкә үүдинь секәд,* ***тотх деернь*** *эвкчкәд, үүднә хойр талаһурнь малята, модта, ташмгта күүкд, берәд, көвүд зерглдәд зогсцхав. – Эрнҗәнә К.*

тотхур 1) *му үүл, зеткр* несчастье; *Һазаһас орҗ ирсн захта хувцн герин эзндтн* ***тотхур болад*** *шалтглҗ... – Доржҗин Б.*; 2) *саад, торвр* преграда, препятствие; *Амрлһна өдрмүдт эн ямаран чигн* ***торвр-тотхур угаһар*** *норвежец Мартенсин ик өрк-бүлд оддг болв. – Илюмжинов Н.*

тотхурта *зеткртә, му үүлтә* злополучный, несчастный

тоть *зоол. ке сәәхн өдтә, дорагшан матисн хоңшарта, юмна ә-чимә җигтә кевәр дурадг, үг шулун сурдг шовун* попугай; ***үг келдг тоть***

тоха 1) *ээмин, тохан ясн ниилдг үй* локоть, локтевой сустав; ***тохан үй, барун тоха, зүн тоха***; ***тоха келтрв – ханцндан, толһа келтрв – махладан*** *– цецн үг*; 2) *хууч. утын кемҗән* локоть (*мера длины*); ***гүүндән хойр тоха нукн***; *Күнд зандн толһаһан* ***долан тоха ортл*** *тохалдв. – Җаңһр*; ◊ ***тоха арл*** *хаһс арл* полуостров, ***тоха усн*** *булң усн* залив

тохавч [тохавчи] *тоха күртлән зүүдг үвлин беелә* налокотник; зимняя рукавица (*закрывающая руку до локтя*)

тохалдх [тохалдыхы] *тохаһарн түшх* опираться локтем, облокачиваться

тохата *эмәл тохсн, эмәлтә* осёдланный; ***тохата мөрн***; ***арвһр-сарвһр моднд алтн эмәл тохата*** *– тәәлвр.* (**һарт зүүһәтә билцг**); *Үүлн өңгтә көк-бор мөрн,* ***урлдана нальш эмәл тохата****, саңнаһан салькнд делсксн, сүүлән саадглсн, хамрарн бүшкүрдсн, хурдлхан санад, зогсч бәәҗ. – Эрнҗәнә К.*

тохацаһан *тоха күртлән* по локоть; ***тохацаһан тоснд, өвдгцәһән өвкнд*** *– цецн үг*; *Барун һарнь* ***тохацаһан*** *мини өрчд шахгдв. – Эрнҗәнә К.*

тохлһн [тохылһын] *эмәллһн* седлание; ◊ ***негндән тохлһн*** *сүл әмсхл күртлән, әмән һарт-лан* не на жизнь, а насмерть; до последней капли крови

тохм [тохым] I *эмәл дор тәвдг ишкә* потник; *Зурһан давхр* ***тохм*** *тальвад... – Җаңһр*

тохм [тохым] II 1) *уг, уңг-тохм* род; ***күүкнә тохм – өсрсн цусн, тасрсн махн*** *– улг.*; ***тохм зеед тасрдг*** *– цецн уг*; *Хазг Дорҗ Отинович Амниновин* ***уңг-тохм*** *бат болҗ һарв, өдгә цагт эднд зуг залу улсин халхар 28 хазг бәәнә. – Илюмжинов Н.*; 2) *малын тохм* порода; *Хәләҗәх* ***малын тохминь*** *ясч, сән чинән-чивхтә мал эдн асрна. – Хальмг үнн*; ◊ ***тохм таср, тохм уга од!*** *үндс таср, үндс уга од!* пусть прервётся твой род (*выражение негодования*); *– **Тохм уга одмнрин** мөрнь гүүҗәнә, – болҗ залу чиләв. – Нармин М.*; ***тохмднь ус асхх*** *дәәләд, даҗрад, уңгднь күрх, уга кех* закабалить весь род, уничтожить всё племя; *Ода иржҗ әмт даҗржҗ байҗхар йовсн эн.* ***Тохмднь ус асхдгин*** *негн улс эднчнь. – Басңга Б.*

тохма *тохмин* породистый, племенной; ***тохма мал***; *Эн шин хошт баахн укрч Анҗа* ***хальмг тохма бухмуд*** *өскхмн. – Хальмг үнн*

тохмта [тохымта] 1) *цевр цуста, тохмнь цевр* породистый, чистокровный; ***тохмта мөрн***; ***Хальмг тохмта*** *хөд күдр күзүтә, күн теврм ик сүүлтә. – Сян-Белгин Х.*; 2) *йозурта, уңг-тохмта* наследственный, родовитый; *Байн,* ***нойн тохмта*** *күн биш. – Эрнҗәнә К.*; *Теңгин наласн теегт* ***тохмта өрк-бүлд*** *төрсн Илья көвүн... – Илюмжинов Н.*

тохньх [тохньхы] 1) *бийнь эрвәх, ясрх* поправляться (*после болезни*); *Гемчнь дала юмн уга болад,* ***тохняд бәәсн дүртәч***. *– Доржҗин Б.*; 2) *бәәдл ясрх* приходить в порядок, упорядочиваться; ***Бәәдл-җирһл тохньж,*** *зөвдән оржах кемд хальмг газетән дөңнжәх әмтнә то икдв. – Хальмг үнн*

тохнята 1) *сән* качественный, хороший; *Селәнә эдлахуд* ***тохнята көдлмш*** *әмдрлин бат көрң болдг. – Хальмг үнн*; 2) *сәәнәр* прилично, хорошо; *Хойрдгч курст ирсн мадн*

өсәд, альвлдган уурад, суһулян чиг ***тохнята кевәр*** *дасдг болцхаввидн. – Илюмжинов Н.*

тохрх [тохырхы] 1) *хүврх* превращаться; *Багш йовсн Бамба эмч Бамбад* ***тохрад оддгнь*** *бас нег эврә учрта юмн. – Доржҗин Б.*; *Тер цагас авн эн хойр иньгин туск дун олн-әмтнә дуунд* ***тохрад****, әмтн энүг нәәрин байр болһнд дурлҗ дуулдг болв. – Илюмжинов Н.*; 2) *дасад бәәх* осваиваться, привыкать; ***бидн көдлмштән тохрад бәәввидн***

тохх [тохыхы] 1) *эмәллх* осёдлывать, седлать; *Зурһан миңһн арвн хойр баатр дегц* ***мөрдән тохв****. – Җаңһр*; *Күүк күргх күргүлин улс мөрдән* ***тохад****, тергән татад белн болцхав. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. гемән күүнд тохх* возлагать *что-л. на кого-л.*, сваливать (*напр. вину на кого-л.*)

тоших [тошихы] *гилвкх, гилих* иметь гладкий блестящий вид; *Хазг Василь* ***тошиж гилисн хар һос*** *көлдән өмсч, зуг буурл сахлнь энүг ода зөвәр ик настаһинь медүлнә. – Илюмжинов Н.*

тошл [тошил] *гилгр* скользящий, гладкий; *Туула сәәхн зоота,* ***тошл*** *сәәхн һуйта. – Җаңһр*

тошлһн [тошилһын] 1) *дошлһн* скольжение; 2) *темәнә тегш хурдлсн гүүдл* плавный скользящий бег (*верблюда*)

тошурхх [тошурхыхы] *юм келго хара бәәх* не знать, чем заняться от безделья; *Богзгала әл бәәсн хотна Насңкин Моньдас гидг көвүн харадан* ***тошурхад яахв гихләрн,*** *эврәннь хөөчән дахад аңһучлхар һарч. – Эрнҗәнә К.*

тошх [тошхы] 1) *мөсн деегүр дошх, хальтрад гүүх* скользить, кататься на льду; 2) *гишгн ишкдләр хурдлх (темән)* бежать плавно (*о верблюде*); 3) *һазр эргәд, тошад йовх (тошурхсн бух)* уходить неизвестно куда (*о быке-производителе во время гона*); *Байн эзн,* ***тошсн бух болсн*** *орһдулмудла, яһад седклән негдүләд, делүһән девсҗәхинь Бата медҗәхш. – Эрнҗәнә К.*

тошхр [тошхыр] *тегш гилгр, тиньгр* ровный, гладкий; *Булгт селәнәс Дивн хәләһәд, асфальт кесн даң-*

шан уга ***тошхр хаалһар*** *ЗИЛ – 120... хурдн гүүдлтә йовна. – Сян-Белгин Х.*

тө *утын кемҗән (татад тинилһсн ик хурһна, нер уга хурһна үзүр хоорндк кемҗән)* пядь (*мера длины, равная расстоянию между концами вытянутых большого и безымянного пальцев*); *Хальмг туульд «****һурвн тө*** *сахлта* ***нег тө*** *өвгн» гиһәд чиган келгднә. – Хальмг үнн*; ◊ ***тө дааһн*** *туульд бичкн күлг бөкндә* конёк-горбунок

төв [төве] I 1) *мергн* меткий; метко; *Саадгар* ***төв хадг****, җид сәәнәр шивдг улс чидлтә эс болхла, мана команд дшилвр бәршго болҗана. Сән гисн спортсмен* ***төв цокад****, наадна тоог 1:0 кев. – Хальмг үнн*; 2) *төв-чик, мергн* правильный; правильно, мудро; ***төв келтә күн, төв мергн кевәр ухалх***; *Ямаран тодрха цәәлһвр, яһсн* ***төв келмб****!*; *Эцк,* ***төв сәәхн зүүд бәрҗ****, төвшүн сәәхн амулң хонтн! – Хальмг үнн*; *Яһҗ дигтә,* ***төв мергн кевәр*** *ухалдг бәәсинь ода иржҗ би медҗәнәв! – Илюмжинов Н.*

төв [төве] II *юмна цутхлң* центр; ***Төв Азий***

төвкнүн *амулң, эл, эв* мир, спокойствие; мирный, спокойный; ***төвкнүн җирһл, төвкнүн цаг, амулң төвкнүн бәәх***; *То-томҗ уга кирстә хортн* ***төвкнүн бәәсн мана нутгиг тараһад****, алад әрлһҗ йовна! – Яшкулов В.*

төвкнх [төвкенхе] *тогтнх* становиться спокойным, успокаиваться, умиротворяться; ***седкл төвкнх, шууган төвкнх***; *Арвн хойр часин алднд домбрин дун унтрад,* ***шууган төвкнәд,*** *нәр җширәд тарв. Идгтән күрәд* ***төвкнсн****, туруһан норһсн, толһаһан һудылһсн мал көк беткс хазҗ йовхнь үзгднә. – Эрнҗәнә К.*

төвләч [төвләчи] *хадг зерзев төвлүлдг дәәч* наводчик; ***тов төвләч***

төвлүн *мергн* меткий; ***төвлүн хаһач***

төвлх [төвлехе] *төвлҗ зөрүлх* целиться, нацеливаться; ***төвлҗ хах***; *Түрүн бомбовозмуд* ***нефтин савмуд тал төвләд****, му дуухар оркрад, шуд дорагшан шурһв. – Илюмжинов Н.*

төвшүн *төвкнүн, номһн* спокойно, мирно; спокойный, мирный; ***төвшүн заң, төвшүн хәләц, төвшүн улс***; *Чилгр,* ***төвшүн нарта өрүн билә****. – Илюмжинов Н.*; *Хотна зүн өмн бий талк мал ода чиган* ***төвшүн кевтцхәнә****. – Доржҗин Б.*

төгә *көшүртә дүһрдг төгрг* колесо; ***тергнә төгә, машинә төгә***; ***ах-дү хойр нег-негән күцҗ чадхш*** *– тәәлвр.* (**тергнә өмн ар хойр төгә**); *Нарн суухин алднд Бадм бидн хойр хооран һарсн хуучн «поштын* ***хойр төгән хаалһар****» һарад гүүлгүвидн. – Эрнҗәнә К.*

төгәллһн [төгәлелһен] *юм эргләһн* обход, объезд; ***гермүд төгәллһн***

төгәлң [төгәлең] *юмна эргндк* окрестность; ***балһсна төгәлң, герин төгәлң***; *Дән болҗасн цагин тер догшн намрар Бичкн гидг* ***күүтрин төгәлң*** *буудян тәрәнә һазр хаһлгдлго, тиигхлә – эд-бод кегдлго үлдв. – Илюмжинов Н.*

төгәлңдән [төгәлеңдән] *эргндән* вокруг, кругом; ***төгәлңдән ә-чимән уга***; *Өңгтә сарин герл үсәр хур орулҗ үсәрәд,* ***төгәлңдән герлтҗ жуңһарна****. – Эрнҗәнә К.*

төгәлх [төгәлхе] *эргх, эргәд йовх* обходить, объезжать; ***төгәләд суух, төгәләд зогсх***; ***хотд төгәлх, хошмуд төгәлх***; *Ода маднг хайчкад,* ***орчлң төгәләд****, суһуль гиһәд йовад йовна. – Эрнҗәнә К.*; *Эдн цувлдад биилн йовҗ* ***төгәләд зогсхла,*** *тал дунднь Араша көвүн һарч ирнә. – Яшкулов В.*

төгәх [төгәхе] *хуваҗ өгх, тархах* раздавать, распределять; ***күүкдт наадһас төгәх***

төгрг [төгрег] 1) *төгрг юмн, дуңһра* круг; круглый; ***төгрг хурсх махла, төгрг цаһан чирә, бичкн төгрг козлдур***; *Хальмг улс заагт хатяр харһдг, тодрха зеегтә* ***төгрг ик нүдтә****, теглг нурһта күн. – Эрнҗәнә К.*; 2) *Моңһл орн-нутгин мөңгнә нерн* тугрик (*денежная единица Монголии*); ◊ ***төгрг ширә*** *ямр нег төр хаһлх сүүр* круглый стол; *Моңһл келтнрин тууҗд нерәдсн* ***төгрг ширән*** *сүүр эн өдр болв. – Хальмг үнн*

төгрглх [төгрегелхе] *төгрг болһх* округлять, делать круглым; *Ик аһутаһар* ***төгргләд***

бәрсн күрә дунд *олн сәәхн ширәр ширдсн дөрвн ик шаната, хойр давхр... сүм бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

төгс [төгсе] 1) *тегш* чётный; *мат.* ***төгс то, төгс биш то***; 2) *ямаран чигн дутг уга, эркн сәәни тулгт күрсн* преисполненный, совершенный; ***Ном Төгс хаани күүкн,*** *арвн зурһата Ах Шавдл хатн, амр тавта ирвтә? – Яшкулов В.*

төгсәх [төгсәхе] *чилә, дуусх* кончать, заканчивать, оканчивать; ***школан төгсәх, көдлмшән төгсәх, үгән төгсәх***; *Нимгр* ***умшлһан төгсәһәд****, хавтхасн чиндр цаһан альчур һарһҗ авад, амхамран арчад, ормдан суув. – Эрнҗәнә К.*

төгсх [төгсехе] *чилх, дуусх* кончаться, заканчиваться, оканчиваться; ***Үвлин киитн төгсәд****, дулан, нарта өдрмүд иржәнә. Эн өдрмүдт Хар Һазра районд хөөдт көг тәвлһнә* ***дааврта көдлмш төгсв****. – Хальмг үнн*

төдг [төдег] *чөөҗ* крючок; ***үүднә төдг***; *Тотх деегүр һаран орулад,* ***үүднә төдгинь авчкад****... – Эрнҗәнә К.*

төдглх [төдеглехе] *чөөҗлх* закрывать, запирать на крючок; *Коля* ***хораннь үүдән төдглв****. – Эрнҗәнә К.*

төдгтә [төдегтә] *чөөҗтә* имеющий крючок, на крючке

төкш [төкеш] *тор.h. утхур, хова* черпак; ***төкш уга оңһц теңгсин йоралд*** *– цецн үг*

төл *малын ору, төл мал* приплод, молодняк; ***малын төл, шин төл, төл авх***; *Мини сурсиг өгх болхла, нег җилә* ***төлән*** *нанд өгтн. – Җаңһр*; *Дөрвн зүсн малнь дегц* ***төлән авад,*** *дала болж. – Эрнҗәнә К.*; *Эн җилә* ***малынтн төл*** *ямаран болв? – Сян-Белгин Х.*; ***Үкрмүдәс төл авлһн*** *төгсәд уга, ода деерән бод малын то шин төлтәһән 2530 толһа болв. – Хальмг үнн*

төлә күцл медүлгч хөөт үг *послелог с род. п.* за, ради, для, вместо *кого-л.*; ***әмтнә төлә, төвкнүн җирһлин төлә, сурһуль сурхин төлә***; *Һару угаһар,* ***сән чинәтә төл авхин төлә*** *малчнр болн специалистнр ик эртәснь белдврин көдлмш кенә. – Хальмг үнн*

төләд учр медүлгч хөөт үг *послелог с род. п.* за, ради, для,

вместо *кого-л.*; ***дишлвр бәрсн төләд***; *Эднәс* ***бийән харсхин төләд****, Саша авһ күн болһнд килһсәр кегдсн гөлм халхц өглә. – Илюмжинов Н.*

төләлгч [төләлгчи] *йоснас иштә, эс гиҗ ниит-олна даалһгдсн керг-үүл күцәҗәх күн* представитель; делегат

төләллһн [төләллһен] 1) *йоснас иштә төләлх эрк зөв* уполномочие; 2) *йоснас иштә төләллһнә бәәрн һазр* представительство

төләлх [төләлхе] *йоснас иштә төләллһнә керг-үүл күцәх* представлять *что-л.*; ***Хальмг Таңһчиг төләлх***

төләлчлх [төләлчилхе] *төләлгчин керг-үүл күцәхиг даалһх* уполномачивать представителя

төлг [төлег] *нег наста хурһн* ягнёнок (*годовалый*); ***өнчн бор төлг, чинәтә төлг***; ***төлг төрҗ эс чада бәәҗ, ишкд эк болҗ*** *– цецн үг*; ***Муухa үнтә төлг болад бәәв*** *гиҗ, Аржа бийдән келәд шуукрв. – Сян-Белгин Х.*

төлҗлһн [төлҗилһен] *өсч өргҗллһн, көгжлһн* рост, развитие

төлҗлт [төлҗилте] *өргжлт, делгрлт* развитие; ***Хальмг келнә төлҗлтин хаалһд*** *шин үгмүд орс келнәс орҗ, онц-онц темдглҗәх ик хүврлтин тускар номт соньнар цәәлһҗәнә. – Хальмг үнн*

төлҗх [төлҗихе] *бооҗх, борлх, өсх* развиваться, укрепляться; расти, крепнуть; *Чи ода бөдүн күн болҗ одвч, йоста гидг хазг өсәд,* ***төлҗәд һарч ирв****. – Илюмжинов Н.*

төллһн [төлелһен] *төл авлһн* окот, отёл, время приёма молодняка

төмә *тома, эрчм* кручение (*верёвок, арканов*); ***арһмҗин төмә***; ***дееснә батынь төмәһәрнь мед, девлин батынь уйдларнь мед*** *– үлг.*

төмәтә *төмсн, эрчмлсн* кручёный; ***төмәтә арһмҗ***

төмәч [төмәчи] *арһмҗ, деес төмдг күн* тот, кто вьёт верёвки, арканы, накатчик

төмр [төмер] 1) *күнд болн хату төмрлг эрдс* железо, металл; железный, металлический; ***өңгтә төмр, хар төмр, цаһан төмр, төмр хәәлүлх, төмр давтх***; ***төмрин сәәниг давтҗ меддг, мөрнә сәә-***

ниг довтлҗ меддг – *улг.*; 2) *төмрәр кесн* железный; ***төмр орндг, төмр күрз, төмр суулһ, төмр хаалһ***; *Хальмг Таңһчас Астрахань – Кизляр гидг* ***төмр хаалһ*** *тосхлһнд орлцсн улсас ода цөөкн күн әмд үлдсн бәәнә. – Хальмг үнн*

төмрдх [төмердехе] 1) *юм төмрәр бүрх* обивать железом; 2) *тууҗ. күзүнд төмр цев зүүх* заковывать в железную цепь с ошейником

төмрч [төмерчи] *төмрин дархнч* кузнец

төмх [төмхе] *эрчмлх* крутить, вить (*верёвку*); ***деес төмх***

төң *өвдгин үй* коленная чашечка; *Залус цуг хурлдад, сайг шавхаг, бөрв,* ***төң****, белвнцг, шүрүсинь бәрлдәд хәләлдәд, хүүвлҗ-хүүвлҗ, мөрнә шинҗ меддг, ода ахлач бәәсн Темәнгт шулун болдгар мөр йовулв. – Эрнҗәнә К.*

төөл [төөле] *малын маңнадк цаһан толв* белое пятно, звёздочка (*на лбу животного*); ***маңнадан цаһан төөлтә хөн***

төөлг [төөлег] *төмр төөлг* железное, металлическое кольцо; ***ногтын төөлг, оньс тәвдг төөлг***; *Энүнд долан* ***төөлг ногт****, цаһан мөңгн орацта, тәвлһ иштә маля бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

төөлгтә [төөлегтә] *төөлг кесн* кольчатый, с кольцом; ***шар төөлгтә шилвр***; *Барун һартан хойр* ***шар зес төөлгтә****, дөрвн тал һарһад, нәәмәр гүрсн аратньг-шилвр нуһслад бәрсн һарч йовна. – Эрнҗәнә К.*

төөлүр *кемҗәһәрн тө әдл бичкн модн* палочка-мерка (*равная пяди*)

төөлх [төөлхе] *юмиг төөгәр кемҗәлх; төөләд, кирцәһинь авх* измерять пядью; *Күүнд хувц уйхларн,* ***күүг төөләд, кирцәһинь авдг****, эс гиҗ тавн хурһан негдүләд тоолдг. – Хальмг үнн*

төөмдә *зәңгдә* узел (*калмыцкий*); ***төөмдә тәәлх***; ***төөмдә алдршго, тохмнь тасршго*** – *цецн уг*; *Тегәд эн ханьцлт,* ***хальмгаһар зәңгдсн төөмдә мет****, бат болх зөвтә. – Илюмжинов Н.*

төөмдх [төөмдехе] *төөмдә кеҗ зәңгдх* завязывать калмыцким узлом; ***арһмҗ төөмдх***

төөн [төөне] *эмн. н.*1) *халун юмар хәәрч эмнх* прижигание; ***төөн тәвх***; 2) *тамһ* клеймо, тавро (*на коже животных*); ***төөн дарх***

төөнлх [төөнелхе] *м. эмн.* 1) *хәәрәд, малын арснд тамһин темдг тәвх* выжигать клеймо; 2) *өвдкүртә ормиг хәәрч эмнх* прижигать (*больное место*); ***мөрнә көл төөнләд эмнх***

төөнрх [төөнерхе] 1) *төөн тәвснә хөөн толв үлдх* оставлять пятно (*от прижигания*); *Йовад орксн ишклдүртнь хая-хая* ***төөнрәд, цусн үзгднә***. *– Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. тодлгдх, тодлгдҗ үлдх* запечатлеваться; ***чеежд (өрчд), сананд төөнрх***; *Колтрин келсн хойр үг деерәс авн тер хамг негл нүднд үзгдсн метәр* ***уханд торс төөнрҗ орв***. *– Сян-Белгин Х.*

төөрлһн [төөрелһен] *хаалһан геелһн* потеря ориентировки; ***эҗго һазрт төөрлһн***

төөрх [төөрхе] 1) *хаалһан алдад төөрх, геедрх* заблудиться, сбиться с дороги; ***төөрч йовад, төрлән олҗ*** *– цецн үг*; *Теегт цасн-шуурһнд хаалһан алдад* ***төөрсн цагт***, *хальмг күн мөрндән иткнә. – Илюмжинов Н.*; *Залу йосндан* ***төөрәд***, *зөвәрт йовад оркв. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шилж. ухан муңхрх* помутнение (*сознания*); ***гемтә күүнә ухань төөрҗ***

төр I *шиидх, хаһлх керг-төр, күцәх керг-үүл* проблема; вопрос; ***бачм төр, эркн чинртә төр***; ***төр хаһлх, төр хәләх, төр күүндх***; *Өдгә цагт һазр-һазрар кесгнь шар шажңн зуг ламнрин* ***күцәх керг-төр гиҗ*** *санна, энтн тиим биш. – Хальмг үнн*; *Ода нег* ***хаһлх төр*** *– эн суусн Җооһа Боктана тускар күүндҗ, шиидвр һарһх төр. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***төртән (кергтән) эс авх*** *керг уга юмнд тоолх* не принимать во внимание; *Күүкдм зараг үзчкәд, авч ирсн әмтәхн юмиг* ***төртән авлго***, *терүнд гер кехәр нирглдв. – Хальмг үнн*

төр II *орн-нутгин засгин йосн, төр-йосн* государство, держава; ***төр-йос һартан авх***; *Әмн мет Санл минь! Арһ уга,* ***төр шажңн хойр минь*** *чамд. – Жаңһр*

төрклх [төркелхе] *хәрд һарсн күүкн төркндән оч гии-*

члх гостить у своих родителей, у своей родни (*о замужней женщине*)

төркн [төркен] *хәрд һарсн күүкнә эк-эцкнь, төрл-саднь* родители, родня *(замужней женщины)*; *Худ өвгн-эмгн* ***берин төркн*** *ирснд бас әвртә байр-җирһл, тоовр кедг йоста. – Хальмг үнн*; *Энүнә гергн Соня туувр болсн кемд эврәннь* ***төркндән – эк-эцкдән одсн****, тенд гиичд бәәсн бәәҗ, тер кевәрн геедрҗ одҗ. – Илюмжинов Н.*

төрксг [төрксег] *төркндән элгсг, эңкр* любящая своих родителей, свою родню (*о замужней женщине*)

төрксх [төркесхе] *төркән санад йовх* скучать о родственнках (*о замужней женщине*)

төркшлх [төркшилхе] *этн. хәрд һарсн күүкн эк-эцкдән, элгн-саднднан гиич болҗ ирх* приехать в гости к своим родителям, к родне (*о замужней женщине*); *Урд цагт мордсн күүкн үр-сад һаһтлан,* ***төркшилҗ*** *ирдго бәәҗ. – Хабунова Е.*

төрл [төрел] 1) *төрл-садн, төрл-төркн, элгн-садн* родня, родственники; родство; ***өөрхн төрл, хол төрл, төрлин улс, төрл бәрлдх***; *Бавур* ***Батан төрл****, Батан ахнрла хамдан өсснднән, Батад ик баран болна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *нег төрл улс, төрл-тохм* род; *Чонса нутг* ***тавн төрләс тогтсинь*** *цугтан меддг болх, тегәд эн өдр цуг* ***тавн төрлин улс*** *хурад, сонь кевәр өдрән давулв. – Хальмг үнн*; 3) *төрҗ һарсн, төрл-төрскн* родной; ***төрл эк орн-нутг***; ◊ ***төрл үгмүд*** *кел шинҗл. нег уңгта үгмүд* родственные слова

төрлһн [төрелһен] *нилх төрҗ һарлһн* рождение; рождаемость; *Сүл җилмүдт* ***нилх төрлһн*** *икдәд, эн җилин нәәмн сарин эргцд районд 93 нилх төрҗ. – Хальмг үнн*; ***төрлһнә гер*** родильный дом, роддом

төрл-садн [төрел-садын] *хош. төрл-төрскн* родственники, родня; ***төрл-садна холнь сән, түлән-усна өөрхнь сән*** *– цецн үг*; *Теднд* ***төрл-төрскн*** *улслаһан харһх дурн йир икәр күрдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***төрл-садан күүнә хәәснд чанх*** *элгн-садан күүнә*

чирәд мууруллх обижать своих; *Кедү коммун-домун, комсомол болв чигн, эврәннь* ***төрл-садан күүнә хәәснд чанхмн биш****. – Эрнҗәнә К.*

төрлтн [төрелтен] 1) *әмтә тоот* живые существа; 2) *цуг делкән күмн-әмтн* человечество; ***күмн төрлтн***; ◊ ***эм төрлт*** *грам.* женский род, ***эр төрлт*** мужской род

төрл-төрскн [төрел-төрскен] *хош.* **төрл-садн** *хәлә*

төрскн [төрскен] 1) *төрснһарсн һазр, нутг* родина, отечество, отчизна; ***төрскн һазрин шора – алтн*** *– үлг.*; ***Төрскн һазр*** *– һанцхн урһмл, йиртмҗ биш, болв әмтнә седкл, теднә дуулсн дуд, үүдәсн тууль-тууҗ үйәс үйд келгдәд, ухани зөөр болҗана. – Хальмг үнн*; 2) *төрсн һазрин* родной; *Эдн* ***төрскн келән****, тууҗ-сойлан меднә. – Хальмг үнн*; ***төрскн школ, төрскн балһсн***; *Күүкд-көвүднь ик зунь суһулян төгсәһәд,* ***төрскн селәндән көдлнә****. – Хальмг үнн*

төрскнч [төрскенчи] 1) *Төрскнәннь төлә әмән әрвлшго, олн-әмтндән седклән тәвсн күн* патриот; ***төрскнч седклтә улс***; *Хальмг күн болһн* ***төрскнч седклән*** *медүләд, эврә келән, сойлан, заң-авъясан өргҗүлх сана зүүх зөвтә. – Хальмг үнн*

төрүн *тас, мел, төрүц* совсем, совершенно, абсолютно; ***герт төрүн күн уга***; ***Төрүн күүнә уханд орш уга юмн*** *энчн, мана күн арһталч! – Эрнҗәнә К.*

төрүц төрүн *хәлә*; ***төрүц талдан һазр, төрүц таньдго күн, төрүц мартх***; *Йир харңһу сө билә, ташр һалын өөрәс һарсн мини нүднд* ***төрүц*** *юмн үзгдхш. – Эрнҗәнә К.*

төрх [төрхе] 1) *һарх, төржҗ һарх* рождаться (*о человеке*); ***төрәд уга күүкдт төмр өлгә белдх*** *– цецн үг;* ***Ууһн көвүн төрәд****, эднә бүл өсәд, эврә патьр кергтә болв. – Хальмг үнн*; *Корнилов Теңгин эргнд* ***төржҗ һарсмн****. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилжҗ.* санан, седкл үүдх рождаться, появляться, возникать; ***санан төрх, һундл төрх, уйн төрх, зөрг төрх***; 3) *төржҗ һарһх* родовой (*период*); ***төрх цаг***; 4) *төрүлх* вынашивающая (*женщина*); ***төрх гергн***

төрхәрә *төрж һарснасн, экнәс авн* врождённый, от рождения; ***төрхәрә мууг сурһж болдго*** *– цецн үг*; *Эн күүкн кев-янзарн* ***төрхәрә*** *сәәхн цогцта бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

төсв [төсев] *ору-һаруһин зура* смета, бюджет; ***төсв давулж күцәх***

төсвләч [төсевләчи] *төсв бүрдәгч* составитель сметы, бюджета

төсвлх [төсвелхе] *төсв зуралж бүрдәх* составлять смету, бюджет

төсл [төсел] *урдаснь дүңнж белдсн юмна төсвр* проект; *Тегәд чиг мана орн-нутгт батлгдсн чинртә Әрәсән дөрвн* ***келн-улсин төсл дунд «Эрүлменд» гидг төсл*** *хамгин ик чинр зүүжәхнь лавта. – Хальмг үнн*

төсүн *дала үг уга, бийркг биш, төвкнүн* скромный; ***Әвр төсүн заңта*** *болсн учрар Төвкнкин Эрнест бичж үүдәснәсн мел цугинь барт орулхш. – Бадмин А.*

туг I *ишт батлж делсксн өңгтә дарцг* знамя, флаг; ***улан туг, диилврин туг, һурвн зүсн (цаһан, көк, улан) өңгтә Әрәсән орн-нутгин туг***; ***Улан Тугин орден***; *Дәәснә дөчн* ***тугин үзүр*** *хуһлгсн болдг.* ***Улан-цоохр тугинь*** *хуһлад одв. – Жаңһр*; *Ора деернь ут бурһсн иштә* ***улан туг*** *усна дольгана эрә һарһж делснә. – Эрнҗәнә К.*; ◊ *хууч.* ***туг тәәх*** *йөрәх, сәкүлх, алх* освящать знамя принесением жертвы; *Тегәд көвүг авч һарад,* ***туг тәәв****. – Сарин герл*

туг II *охр, багла болсн* пук, пучок; клок; *Туульм чилəд,* ***туг шарлҗна*** *уңгд кевтв арат. – Хальмг туульс*

туг III: ***туг сүүлтә*** с развесистым хвостом (*о тушканчике*); ***туг сүүлтә, туула гүүдлтә*** *– тәәлвр.* **(ялмн)**

туг IV: ***туг-туг*** *хош.* зүркнә цоксн ә дуралһн *звукоподр. биению сердца* тук-тук; ***зүркм туг-туг гиһəд цокжәна***; *Батан зүркнә цоксн ə* ***туг-туг гиһəд,*** *Цастан чикнд соңсгдад, дəкəд күн аашсн болад одв. – Эрнҗәнә К.*

тугтн [тугтын] 1) *этн. хальмг келн-улсин отг-әәмгин нерн* туктуны-знаменосцы (*название одного из калмыцких ро-*

дов); 2) *селәнә нерн* название населённого пункта (*села*); *Дәәнә өмн эднә өрк-бүл* ***Тугтн селәнд*** *бәәдг билә. – Хальмг үнн*

тугч [тугчи] *туг бәрәч* знаменосец; ***Тугчиг*** *цокж уннһаһад, тугинь булаҗ авад... – Җаңһр*

туһл [туһыл] 1) *үкр малын төл, күзүвч* телёнок; ***күүкн туһл, эр туһл***; ***туһлын зел, туһлын арсн***; ***туһлнь уята үкр хол оддго*** *– цецн үг*; *Нидн мана үкрчнр зун үкр болһнас* ***зун хошаһад туһл авв****, эннь зөвәр сән күцәмж болҗана. – Хальмг үнн*; *Цаһан йирин босдг кемдән босад, үкрән сааһад****, туһлан тәвәд****, чигәндән үсән кеһәд, һалан түләд, цәәһән чанв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *буһ марлын төл* телёнок-сосунок марала; ***марлын туһл***; ◊ ***туһлан һолсн үкр кевтә*** *оньгтан эс авх, кергт эс авх* безразлично относиться *к кому-, чему-л.*; *Далаһар нам төртән авч чиган бәәхш.* ***Туһлан һолсн үкр кевтә*** *дөлисн болад бәәнә. – Доржин Б.*

туһллһн [туһыллһын] *үкрмүдәс туһл авлһн* отёл; ***үкрмүдин туһллһн хаврин эклцәр эклнә***

туһлта [туһылта] *туһл һаһсн, туһлан дахулсн* имеющий телёнка, с телёнком; *Эврә* ***туһлта үкрән*** *Дамб күүнә маляһас сольшго, зугар эврә маляһан күүнә* ***туһлта үкрәс*** *өгшго. – Сян-Белгин Х.*

туһлх [туһылхы] *туһл һаһх* телиться (*о корове*); *Зуни кемин эклцд Яшкулин района эдл-ахуст хөд хурһлад дуусв,* ***үкрмүд туһлҗана****. – Хальмг үнн*

туһлч [туһылчи] 1) *туһл хәрүлдг күн* пастух телят; 2) *туһл хәләдг күүкд күн* телятница; *Лида Надя хойр, Римман эгчнр, түрүңкнь – школын багш, хойрдгчнь –* ***туһлч болҗ көдлҗәцхәлә****. – Илюмжинов Н.*

тузлг [тузлыг] *мәңгрс ишкәд, икәр давс тәвәд кесн шүүсн* тузлук, рассол

тул 1) *заһсна кев-янзта теңгсин үсн теҗәлтн* кит; ***тул заһс аңндг керм, тулын өөкн***; ***Тул заһсн*** *көвә талнь көшәд, һарч йовхнь үзгдв. – Җаңһр*; 2) *тул заһсн* таймень

тулг [тулыг] 1) *түшг, түшл* опора, поддержка; *Теднд* ***тулг***

болдг, түшг болдг *тоомсрта, туурсн нертә үрд угань һундлта чигн болх! Эк-эцкин уухн үрн тер цагт дорас өсч йовх дүүнриннь нүдн-амн,* ***түшл болҗ бәәснь*** *лавта. – Хальмг үнн*; 2) *тулг бахн, тулур* опора, подпорка; *Күчтә усна урсхул оңһцим, бәәсн чидлән һарһад, урсхулын өмнәс зөрҗ хәәвдсн бийнь, төмр хаалһин тагтын* ***тулг бахнс тал****, дорагшан көөһәд авад йовв. – Илюмжинов Н.*; 3) *чилгч, эцс* конец, тупик; предел; ***тулгтан күрх***; *– Аштнь би* ***тулг күртлән*** *үнн кевәрн бәәхв, – гиҗ эн келҗәнә. – Илюмжинов Н.*

тулһ [тулһы] *хәәс тәвдг төмр тулг* таган, треножник (*напр. для котла*); ***тулһин шиир, һурвн ширтә тулһ***; *Билцхр шар буудяс гер дотр деерәс унҗ йовад,* ***тулһ цокад өсрлдв****. – Сян-Белгин Х.*

туллдан [тулылдан] *церг. ноолдан, цоклдан, дәәлдән* стычка, столкновение; битва, сражение

туллдх [тулылдыхы] *ноолдх, цоклдх, ноолдх, дәәлдх* сталкиваться в бою, сражаться; ***дәәснлә туллдх***

тулм [тулым] *арсар кесн, арсн уут* тулум, кожаный мешок; ***тулм һуйр***; *Көгҗрәд бәәсн* ***тулмта шүүрмгәс*** *авад, деернь тавр-тувр өрм кеһәд, Улан хорхан бер Батад өгв. – Эрнҗәнә К.*

тулмлх [тулмылхы] *тулмд юм кех, дүрх* класть в кожаный мешок

тулмтн [тулымтын] *зоол. төлән тулмлад зөөдг адусд* сумчатые

тулулх [тулулхы] *тулгдх* быть подпёртым; ***деерәсн татулх, дорасн тулулх***

тулур *тулдг юмн, тулг* опора, подпорка; ***тулур модн***

тулх [тулхы] 1) *тулг кех, юм түшх* опираться *на что-л.*, упираться *во что-л.*; ***тайган тулх, ташаһан тулх***; *Нутгин ахлач үсән альхдж иләд, хоолан ясад, зүн һаран* ***сүвәдән тулад****, энд-тендән хәләчкәд, үгән эклв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юмнд өөрдчкәд, тулад зогсх* упереться *во что-л.*; *Көвүнә мөрнь нег тәвн метр үлдсн кемлә* ***тулад зогсчкв****. – Хальмг үнн*; *Немшрин дивизь Әәдрхнә үзг тал зүткҗ йовад, Яшкулиг эзләд, Хулхтд күрч* ***тулад зогсв****. – Илюмжинов Н.*

тумаш *этн. күүкн күүнә махла* тумаш (*девичья шапка*)

тумрлг [тумырлыг] *этн., хууч. аңгин үсәр чимглсн күүкд күүнә махла* женская шапка с меховой отделкой; ***тумрлган өмсәд, токуган зүүһәд*** – *цецн уг*

тумх [тумхы] *хууч. тәклин мал һаснд шааж өлгх* сажать на кол (*напр. врага или жертвенное животное*)

туна *тунад үлдсн юмн, туңһаг* осадок

тунах [тунахы] **туңһах** *хәлә*

тунжр [тунҗир] *тууль-үлгүрт йир хурдн, күчр сәәхн күлг* отборный (*о богатырском коне*); *Йисн миңһн цусн зеерд* ***тунжр адута*** *гинә. – Җаңһр*

тунтрх [тунтырхы] *өр цәәх* светать, рассветать, заниматься (*о заре*); ***Өр дорд бийәсн туntрад****, өрин торлң җиржңнәд, альхна эрән үзгдг болад, дуңгәһәд ирв. – Эрнҗәнә К.*

тунх [тунхы] *бутьхагта юмн савин йоралд тунад буух* отстаиваться, становиться прозрачной (*о жидкости*); *Өвгнә өмн агдана ик зууца халун-бүлән хальмг* ***әрк зогса бәәж, тунад цегәрәд ирв****. – Эрнҗәнә К.*

туң *тас, төрүц* совсем, совершенно; *Эгц һурвн сара һазрт* ***туң зогсл уга гүүлгв****. – Җаңһр*; *Эн хашаг эзнь хаяд, хойр җил болсн,* ***туң төрүц эҗго*** *эрм цаһан көдәд бәәх хаша. – Сян-Белгин Х.*

туңһавр [туңһавыр] *туңһамл* отстой *чего-л.*

туңһаг *туңһасн юмн* осадок; ***цәәһин туңһаг***

туңһалһн [туңһалһын] *туңһлһн* отстаивание (*жидкости*)

туңһах [туңһахы] 1) *ус тунулх, цегәрүлх* осаждать, отстаивать *(жидкость)*; ***ус туңһах***; 2) *шилж. бодх, ухалх* размышлять, взвешивать; *Тер үгинь соңсад,* ***уха-юуһан туңһаһад****... – Җаңһр*; *– Энүгичнь би чигн үзә бәәнәв, – гиж Учур һанздан шинәс агта тәмк нерн бәәж,* ***уха туңһаж*** *келв. – Илюмжинов Н.*

туңһлг [туңһылыг] *цевр уста* прозрачный; ***туңһлг һол***; *Алтн* ***туңһлг дала*** *өвдән булхад орад одв. – Җаңһр*; ***Туңһлг һолмуд, нуурмудчн***

оньдинд чееҗин киләсн болҗ сангдад... – Доржҗин Б.

туңһу *экн түрүн унһлсн гүн* первожерёбая кобыла; *Һунҗндан күүклгсн* ***туңһу*** *гүүни унһн гинә. – Җаңһр*

туңхн [туңхын] *төвкнүн, төвшүн* спокойный, беззаботный; *Эрт экн цагт, эн* ***Бумбин орни туңхн цагт****. – Җаңһр*

турва *ут, дотран көндә, юм гүүлгдг цорһ* труба; 1) *бешин турва* печная труба; *Терүнә* ***бешин турваһас*** *аһсна утан ода деегшән бүргҗ цоонград, өрүнә цевр аһарт ивтрҗ урсчасн цаг билә. – Илюмжинов Н.*; 2) *әркин цорһ* труба (*для перегонки молочной водки*); *Көгшн өвгн темәнә шаһа чимгәр* ***турва кеһәд****, әрк нержәсинь үзнә. – Илюмжинов Н.*; 3) *газин турва* газовая труба; ***турва тәвх, турва татх, турва хаһрх***; *Июнь сарас авн Үст Эрднихн хоорнд газин* ***турва тачана****. – Хальмг үнн*; 4) *усна турва* водопроводная труба; ***төмр турва***; *Эдн эн уульнцас авн Хомутниковин нертә уульнц күртл хуучн* ***турвасин ормд*** *шин* ***турва*** *тәвҗәнә. – Хальмг үнн*

турвач [турвачи] *көгҗ. бүрәч* трубач

турглан [тургылан] *тургллҗ гүүдг урсхул* поток; ***хурин усна турглан***

турглх [тургылхы] *түргн урсад гүүх* нестись потоком; ***цасн хәәләд, усн тургллад гүүҗәнә***

турлаг *зоол. хар керә* ворона; ***турлаг һалу дахҗ йовад, уснд орад үкҗ*** *– цецн үг*

турлушк [турлушкы] *күүнд.* 1) *муухн гер* хатка; 2) *һазр гер* землянка

турңха [турыңха] *эццн, му* худой, тощий; *Һанцхн* ***турңха*** *зусг гемнәд, малын эмч теруг алулв. – Сян-Белгин Х.*

турта: ***нурһта-турта*** *хош. ээм-далта, өндр нурһта* рослый, плечистый; ***нурһта-турта көвүн***

турун *мал аһурсна көлин үзүрин өврлг хату юмн* копыта; ***туруһинь ясх, туруна өвчн***; ***туһлын туруһар ус уудг, туурһин хаһрхаһар нар үздг*** *– цецн үг*; *Мөрн,* ***дөрвн турун дорасн*** *хар тоосн үүл, ноһана хүүрә түңг таслҗ цацад, бәәсн хурдарн довтлад һарв. – Илюмжинов Н.*; *Тер* ***мөрдин***

турунд *хадас цоксн күн ода чиган олдад уга... – Эрнҗәнә К.*

турутн [турутын] *турута ahурсн* копытные; ***сала турутн, бүтү турутн***

турш [турши] 1) *цагин эргцд* в течение, на протяжении; ***өдрин турш, сарин турш, җилин турш***; *Миңhн* ***hалвин турш*** *мисхлд зогсл уга мишәсн улан нарн мөрлҗ сәәхн тольрна. – Хальмг үнн*; 2) *өндрин кемҗән* пространство, расстояние; *Өрүн цолвң өвдлəд,* ***арhмж турш*** *болҗ. – Эрнҗәнә К.*

туршар *цагин ут турш* в течение (*большого срока времени*); ***кесг җилин туршар***; ***Найн наснаннь туршар*** *нерән Та туурулвт. – Хальмг үнн*

турштан: ***ут туштан*** *ут тооhарн* всего, в итоге; *Асмуда бичкн селәнәс* ***ут туштан*** *зу hар көвүн Төрскән харсхар цергт йовла. – Хальмг үнн*

турштнь [турштынь] *цагин ут туршарнь* в течение долгого времени; *Йиринә нәр-наадна хөвн Абиль күүкиг энүнә бәәдг герин хашан үүдн күртл үдшәҗ авч ирдмн, тегəд эдн* ***түрүн такасин дун күртл гилтə туштнь*** *палисадникд сууцхадмн. – Илюмжинов Н.*

туршул 1) *церг. хәәhүл кедг церг* передовой разведывательный отряд; ***туршул тəвх, туршул йовулх***; ***Ик туршул йовжҗ-йовжҗ,*** *тенҗ-тенҗ, долан наста өврд көвү бәрҗ авна. – Кичгə Т.*; *Хөөннь* ***туршул полкин*** *командирин дарук болв. Энүнә ханьд мана нег hазра күн – штабин əармд бəадг хальмг* ***туршулын эскадрона*** *политрук Манҗин Булда йовсмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *туршул йовад, керг күцəх* ходить и разузнавать *о чём-л.*; *Көкин Ноха бийнь* ***иигəн-тиигəн туршул йовад****, малан хулдад, соляд-доляд бəадг арhта күн. – Эрнҗәнә К.*

туршулч [туршулчи] *церг. нуувчар ажглҗ юм медҗ авдг күн, хәәhүл* разведчик

туршх [туршихы] *туршул, хәәhүл кех* проводить разведку, разведывать

тус I *дөң, дем* помощь; ***тус күргх***, ***тус үзүлх***; ***тус болхин орчд тушаhан халдах*** – *цецн үг*; *Эдн оньдин нег-негндəн* ***дөң-тус күргҗ****, күүкдт килмҗəн тусхаҗ, ни-негн үүлджәнə. – Хальмг үнн*

тус II *олз-тус* польза; ***тус күргх***

тус III *өмн* прямо, напротив; ***герин тус, һолын тус***; ***Хотна тус*** *өмн бийәс нег мөртә күн гүлдг-гүлдг зүүләд, мөрн дееран хая-хая орклад, орад иржә йовна. – Сян-Белгин Х.*

тус IV: **тус-тустан** *күн болһн тус-тус* каждый в отдельности, врозь; *Ирсн улс* ***тус-тустан салад****, эврә ахдү, төрл-садн гелңгүдән темцәд хонцхав. – Эрнҗәнә К.*

тусго *тус уга, керг уга* бесполезный, ненужный

туск хөөт үг *послелог* о, об, про; по поводу, относительно; ***шаңһа зөөрин туск закан, нарт делкән туск медрл, күүкнә туск дун***; *Ода тер* ***чини туск зәңг*** *соңсчкад, манд нам ичр болҗана. – Эрнҗәнә К.*; *Тиигхд* ***колхозин туск*** *нам* ***зәңг*** *соңсгдад уга билә. – Сян-Белгин Х.*

тускар хөөт үг *послелог* о, об, про; по поводу, относительно; ***шин дегтрин тускар күүндх***; *Залус, нөкәдүр* ***хурл хаахин тускар*** *ик гидг олна хург болхмн. – Эрнҗәнә К.*

туслгч [тусылгчи] *нөкд, туслач* помощник

туслмҗ [туслымҗи] *дөң, тус боллһн* помощь, поддержка; ***социальн туслмҗ, техническ туслмҗ***; *Әмтн, нег үлү маднас* ***социальн дөң, туслмҗ*** *авдг улс мана көдлмшиг күндлнә. – Хальмг үнн*

туслң *шишлң* специальный, особый; *Эн үүлдврт Красноярск край* ***эврә туслң тәвцән*** *бас орулсмн. – Хальмг үнн*

туслх [тусылхы] *дөңгән күргх, дем болх* оказывать помощь, помогать; ***көдлмштнь туслх***; *Кедү күүкдт нүдн-амн болҗ, медрл зааҗ, җирһлин хаалһд орхднь эдн* ***туслсн болх гинәт****! – Хальмг үнн*

туста *кергтә, олзта-туста* полезный; ***олнд туста көдлмш***; *Эн сүүрт кен-негнднь* ***олзта-туста күүндвр болв****. – Хальмг үнн*

тустан 1) *һоодан, шуудтан* прямо; *Танкснь болхла, халдн йовҗ,* ***шуд тустан*** *мана харслтын межәһүр дәврцхәв. – Илюмжинов Н.*; 2) *онц, күүнлә төр уга бәәх* сами по себе, независимо; ***тустан бәәх***; *Бидн, хальмг улс, Иҗл мөрн нутгт*

нүүж ирснәсн авн ***тустан шаҗнаннь номан делгрүләд,*** *дасад олзлҗ йовнавидн. – Хальмг үнн*

тусх [тусхы] 1) *хаһад, юмнд тусх; харһх* попадать (*в цель*); ***хаһад тусдг мергн, сумн туссн орм***; *Өмнәснь саадгар хав. Дарцг цаһан* ***чееждньтусв****. – Җаңһр*; *Арвн хойр залу күн, кезәңк баатрмуд мет,* ***шишлң бәәд тусч,*** *мергнән үзүлв. – Хальмг үнн*; 2) *юмнд герл, сүүдр тусх* падать *на что-л.*; ***нарн тусх, сүүдр тусх***; *Харңһу чееждмедрлин гегәнә* ***герл тусад уга****. – Хальмг үнн*; 3) *ямр нег орм-һазрт тусх* оказываться *в каком-л.* месте, попадать *куда-л.*; ***Сиврт тусх, түүрмд тусх, концлагерьт тусх***; 4) *тас, хуһ, хамх* гидг хүвстә ниицнә *в сочет. с частицами обозначает результативность действия*; ***тас тусх, хуһ тусх, хамх тусх***; *Цагнь ирхлә, эн эврән хольврад,* ***хамх тусч****, уга болх. – Хальмг үнн*; 5) *шилҗ. шоодулх* попадёт, достанется *кому-л.*; *Нанас көлтә* ***Манҗд тусхинь*** *медә биләв. – Эрнҗәнә К.*

тутрһ [тутырһы] *цаһан буудя* рис; ***тутрһ тәрх, тутрһ урһах, тутрһ хурах, тутрһин тәрән***; *Мана орн-нутгт* ***тутрһ урһаҗах*** *эдл-ахус дунд Хальмг Таңһчин* ***тутрһ*** *чинрәрн, амтарн сән гиҗ тоолгдна. – Хальмг үнн*

туувр [туувыр] *мал туулһн* перегон, прогон скота; ***малын туувр, туувриннаалһ***

туугдлһн [туугдылһын] 1) *малын туугдлһн* перегон скота; 2) *полит. һарсн һазрас көвгдлһн* высылка, ссылка; депортация

туугдх [туугдыхы] 1) *мал туугдх* быть перегоняемым, перегоняться (*напр. о скоте*); 2) *һарсн һазрас көвгдх* ссылаться, высылаться; быть депортированными; 3) *салькнд туугдх* быть движимым, передвигаемым (*ветром*); ***туугдсн элсн***

тууһн [тууһын] *зоол. бөдн болн нань чигн ик биш шовудыг аңндг бичкн харцх* ястреб-перепелятник

тууҗ [тууҗи] *йиртмҗин болн ниит-олна өргҗлтин туск ном* история; ***нарт делкән тууҗ, хальмг улсин***

тууж, төрскн һазрин тууж; ***тууж умшсн – мергн, туһл унсн – малч*** – *цецн үг*; ***Тууж бичдг күн*** *үнн йовдлмудыг хаҗилһх зөв уга, хөв-кишгиг давулҗ дөргәх, эс гиҗ ирсн аюлын күчринь гөңглҗ гүвх зөв уга. – Илюмжинов Н.*; ***Келн-улсин тууж*** *онц күн болһна, өрк-бүл болһна* ***тууҗас*** *тогтна. – Хальмг үнн*

тууҗлгч [тууҗилыгчи] *тууҗин* исторический; ***тууҗлгч йовдл***

тууҗлх [тууҗилхы] *тууҗлҗ келх* рассказывать, повествовать; *Иргсн йирн йисн җилә юмиг* ***тууҗлн келдг****. – Җаңһр*; *Таңһчин өргн теегәс тууһад, цаһачудыг дарсичн* ***тууҗлҗ шүлгчнр дуулх****! – Эрнҗәнә К.*

тууҗч [тууҗичи] *тууж шинҗлдг номт* историк

туула *чикнь ут, бийнь бөгдһр, ахр сүүлтә, йир әәмтхә мерәч аң* заяц; ***цаһан туула, бор туула, туулан арсн***; ***туулад төрскн сөг үнтә*** – *цецн үг*; ***Туулан толһан дүңгә*** *сиктә. – Җаңһр*; *Тер герлд машинә өмн* ***зулад гүүҗ йовх туула*** *тодрха үзгднә. – Сян-Белгин Х. Хальмг теегт бәәсн гөрәснә, аратын,* ***туулан****, зерлг һахан, уснд өөмдг болн нань чиг шовудын тонь зака эвддг аңһучнрас көлтә җил ирвәс баһрад бәәнә. – Хальмг үнн*; ◊ ***туула зүрктә*** *әәмтхә күн* трус, трусишка; ***туула урл*** *күүнә деед урл хойр болад әңгрдг өвчн* заячья губа; ***туула җил*** *зурхан литәр туула эзлсн җилин нерн* год зайца (*третий по счёту в старокалмыцком календаре 60-летнего животного цикла*); *бот.* ***туулан таңна*** лабазник вязолистный, ***туулан бөөр*** каштан

туулҗн [туулҗин] *тавн наста күүкн мал* пятилетний (*о самке животного*); ***туулҗн иңгн***

тууллһн [тууллһын] *элкн көндрлһн, дор авлһн* дизентерия, понос; расстройство кишечника

туулн [туулын] *тавн наста эр мал* пятилетний (*о самце животных*); ***туулн наста мөрн, туулн ажрһс***; *– Деернь шовун чиг сууһад уга дөнн,* ***туулн ажрһс*** *бәрәд туулюлтн, – гиҗ зәәсң закв. – Эрнҗәнә К.*

туулулдг [туулулдыг] *элк көндрүлдг* слабительное; ***туулулдг эм***

туулулх [туулулхы] *элкн көндрəд, дор авхулх* давать слабительное, очищать желудок

туулх [туулхы] *элкн көндрəд, дор авх* вызывать понос, слабить; *Свёклын усар бəəснəс көлтə энүнə* ***элкнь туулжң*** *зоваж йовсмн, хойр шанань шоваһад һарч ирв. – Илюмжинов Н.*

тууль *амн үгин үүдəвр, зокъял* сказка; ***тууль-түүк, тууль-үлгүр, тууль-домг, хальмг улсин туульс***; ***туульд үнн уга, тууҗд худл уга*** *– цецн үг*; *Хальмгин амар келгдəд, əмт кедəд йовдг урн үг –* ***тууль****, түүк, келвр – яһсн йорал уга байн юмб? – Эрнҗəнə К.*

туульдг [туульдыг] *бухад цеглдг* брыкливый (*о лошади, верблюде*); ***туульдг мөрн***

туульх [туульхы] *бухх, цеглх* брыкаться, пытаться сбросить седока; *Эзнəннь сүүдрəс үргн* ***туульҗ йовна****. – Җаңһр*; *Түмн хар темəн* ***тууляд*** *тавлсн болв. – Нармин М.*

туульч [туульчи] *тууль меддг, тууль келдг күн, келмрч* сказитель, сказочник; *Эн Богдахна əəмгин* ***туульч*** *Муутян Инҗəн келсн тууль-туужиг бас барлх кергтə гиҗ, номтнр седвəр татв. – Хальмг үнн*

тууһ [тууһы] *герин хажуһинь бүркдг ишкə* тургa (*войлочные стенки юрты*); ***тууһин ишкə, тууһин хаһрха, тууһин зах, тууһ цуцх***; *Богзг хойр һаран гиҗг доран авад,* ***тууһин зах*** *хəлəһəд, тагчг гедргəн кевтв. – Эрнҗəнə К.*

туурмҗ [туурымҗи] *алдр нерн* слава; *Болв энүнə* ***туурмҗ*** *хамгин өвдəн кемҗəндəн күрсн кемд энүнд му йовдл учрв. – Илюмжинов Н.*

туурмҗта [туурымҗита] *нер һарсн, туурсн* прославленный, знаменитый; *Эн əəрмин* ***дəəч хаалһнь туурмҗта билə****. – Илюмжинов Н.*

туурулх [туурулхы] *неринь һарһх, алдршулх* прославлять, делать знаменитым

туурх [туурхы] *нер һарх, алдршх* прославиться, стать знаменитым; *Хурдарн* ***туургсн*** *хурдн улан күлгтə. – Җаңһр*; *– Мөңктур гисн – Мөңк* ***туур*** *гисн үг, мана көвүн мөңк*

***туурч йовтха**, – гиҗ Бата дәкн Гернзлиг эңкрлв. – Эрнҗәнә К.*

туух [туухы] 1) *көөх* гнать, перегонять; ***мал туух***; *Отар хө **тууҗ йовсн** улст зер-зев уга билә. – Илюмжинов Н.*; *Суврха нәәднр, цармуд, һунҗд, бүрүсинь Муузра Бата хойр мөөрлдүләд, шууглдулад **тууһад һарв**. – Эрнҗәнә К.*; 2) *полит. бәәрн һазраснь әмтиг күчәр көөҗ нүүлһх, цөллх* насильственно выселять, переселять, ссылать; *Хар гөрәр цуг хальмгудыг **Сиврүр туусн кемлә**, Конкаевихнә өрк-бүл Сахалинә Углегорск гидг балһснд туссмн. – Илюмжинов Н.*

туша 1) *мөрнә, темәнә өмнк хойр көлинь тушдг сур, деесн* путы (*на передние ноги лошади, верблюда*); ***сурар кесн туша**, **деесн туша***; 2) *шилҗ. саалтг болх* ставить препятствия; препятствовать; ***тус болхин орчд тушаһан хальдах***; *Бидн чамд тусан хальдахас биш, **тушаһан йир хальдахн угавидн**. – Басңга Б.*

тушата *(мөрнә, темәнә) өмнк хойр көлинь тушчксн* спутанный (*о передних ногах лошади, верблюда*)

тушу *шаҗ. тотхур, зеткр, һә* неблагоприятный, несчастливый, неудачный; *Эндр **тушу өдр** бичә болтха, хәәрхн! – Эрнҗәнә К.*

тушх [тушхы] *(мөрнә, темәнә) өмнк хойр көлинь күлх* надевать путы (*на передние ноги лошади, верблюда*); *Би хошан тергндән ачад, эн харгчниг тач авад, хар салан амнд ирәд, **темәһән тәәләд, тушад тәвчкәд**, тиигхд эн ботхта билә. – Эрнҗәнә К.*

түв [түве] **тив** *хәлә*; ***Түвин** дөрвн хаани күүкд һолад... – Җаңһр*

түгәлһн [түгәлһен] *түгәҗ өглһн, тархалһн* раздача, распространение

түгәх [түгәхе] *тархах, түгәҗ өгх* распределять, раздавать; *Цекртин булг ода чиг бульгла, ода чиг эврәннь зөөрән әмтнд **түгәҗ өгчәнә**. – Хальмг үнн*

түгдих [түгдихе] *бөгчих* гнуться, сгибаться; ***түгдиһәд йовх***

түгх [түгхе] 1) *өсч-өргҗх* расти, увеличиваться; *Мана Хальмг республикин дөрвн зүсн мал икр иктәһәр, дегц*

төлән авад, дүмбр гидгәр ***түгж өсч йовна****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *делгрх* распространяться (*об огне, пожаре*); *Машинә ард хумхлдсн маш улан тоосн, теегт* ***түгәд шатсн түүмрин*** *утан болад, теңгрт күрч будңһрад, темән хар үүлн мет күриһәд, талрад көшкрәд үлдж йовна. – Эрнҗәнә К.*; 3) *гем тархх* распространиться (*о болезни*); *Теңгрин аюл, зуд болсн уга, хальдврта гем чигн* ***түгсн уга****, болв гөрәснә то икәр бәһрв. – Хальмг үнн*

түдәх [түдәхе] *невчк торһах, ударулх* замедлять

түдвр [түдвер] *түрд гилһн, түдлһн* замедление, задержка; *Невчк* ***түрд гиҗәһәд****, Буува дәкәд һарв. – Сян-Белгин Х.*

түдлһн [түделһен] *түдвр, түдлт* замедление, задержка; *Тегәд кемржән теднәс кеннь болвчн таасгдхла, хазг күүнә үгән өгчәнәв: дор ормднь,* ***мел түдлһн угаһар****, үг орулад бәәнәв. – Илюмжинов Н.*; ◊ *грам.* ***түдлһнә темдг*** знаки препинания

түдүлх [түдүүлхе] *невчк ударулх* задерживать, замедлять

түдх [түдехе] 1) *невчк удад, торад бәәх* задерживаться, приостанавливаться; *Тиим ичр-һутр уга зәңг соңссн өвгн, күүкнә эцкнь, хәрүцҗ чадлго, ю келхән медлго, ичрән барсн гиичиг хөрл уга,* ***түдәд бәәв****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *эмәх, башрдх* смущаться, теряться; *Ода талын әмтнә эс медгддг өвәрц үгин тасрхас соңсгдад бәәв, тиигхлә бидн* ***түдәд****, эвинь күләһәд, киинән дотран авад тотхвидн. – Илюмжинов Н.*

түҗгр [түҗгер] 1) *хоҗһр, халцха* безволосый, лысый; *Тер цасн цаһан сахлта,* ***түҗгр толһата өвгн*** *Ленинә бумб эргҗ йовхинь үзҗәнтә? – Бадмин А.*; 2) *ахрхн үстә* коротковолосый

түҗгрүлх [түҗгерүлхе] *толһан усинь ахрхнар авх* подстригать коротко (*о волосах*)

түҗгрх [түҗгерхе] *хоҗһр болх* быть короткими (*о волосах*)

түкрлһн [түкерлһен] 1) *түкрлт* натравливание, наусь-

кивание (*собак*); 2) *шилж. кен негиг түкрлһн* подстрекание, подстрекательство

түкрх [түкерхе] 1) *ноха түкрх* натравливать, науськивать (*собаку*); 2) *шилж. кен негиг түкрх* подстрекать; *Хоомахудл ухатань хәәкрҗ, шүлгчиг **түкрнә**. Бийсинь эс көндәснд байсҗ түүг магтна. – Көглтин Д.*

түктү *күвкәсн* натянутый, надутый (*о парусах лодки*); ***түктү җилк***

түлән *һал түлдг, дулалһдг юмн (аһсн, модн, нүүрс)* топливо; ***дизельн түлән, техникин тосн-түлән***; ***залхуһин герт түлән уга, зальгдгин герт хот уга*** *– үлг.*; *Аштнь **үнтә түлән** әрвлгджәнә, школ дулалхд ик мөңгн һарчахш. – Хальмг үнн*; *Түрүн даруһан керглгдх **дизельн түлән** эртәснь белдгдв. Эн җилин түрүн хойр сард **техникин түлән** арвн процентд өөдлв. – Хальмг үнн*

түләч [түләчи] *һал түлдг күн* истопник

түлгддго [түлегдедго] 1) *шатдго* несгораемый; 2) *түлдго* неотапливаемый

түлгдх [түлегдехе] 1) *шатагдх* сжигаться; 2) *түләд шатх* топиться

түлклдән [түлкелдән] *шахлдад, нег-негән түлклһн* толкотня; *Эдниг балһсна базрин **түлклдән дотр** бәрҗ зогсацхаҗ. – Хальмг үнн*

түлклдх [түлкелдехе] *шахлдад, нег-негән түлкх* толкаться, напирать друг на друга (*напр. о толпе*); *Эднә хойрнь хоорндан **түлклдж**, худлахар ноолджах бәәдл һарһцхав. – Илюмжинов Н.*; *Көвүд шууглдад, **нег-негән түлклдәд, адһад һарцхав**. – Эрнҗәнә К.*

түлкүр *оньс тәәлдг тоот* ключ; ***машинә түлкүр***; *Яһҗ тиигҗ, **түлкүр угаһар оньс тәәлҗ болдв**, ташр нам үүдн бийнь секгддгәр тәәлҗ болдв? – Хальмг үнн*; *Темдглхәс, шин **машинә түлкүр** мана редакцд бәрүлҗ өгхләрн, ахлач цуг журналистнрт у-өргн хальмг теегт бәәх олн келн-улсин элчнрин тускар өргәр бичхиг дурдв. – Хальмг үнн*

түлкх [түлкехе] 1) *өмнән юм түлкх* толкать, подталкивать; *Бата **түнтг түлксн** орн дорас бийән сажад һарч ирв. –*

Эрнҗәнә К.; 2) *һарарн юм түлкәҗ секх* толкать, открывать дверь; ***үүд түлкх***; *Гертәсн һархларн, бас болһадм, гербүлән серүлхәс саглҗ цервдм,* ***үүдән арһул түлкҗ секдм***. – *Сян-Белгин Х.*

түллһн [түлелһен] *шаталһн* топка, растопка, розжиг; ***һал түллһн, беш түллһн***

түлңкә [түлеңкә] *өгрсн, шатсн* обожжённый, обгорелый

түлх [түлхе] 1) *шатах* растапливать, разводить огонь; *Чилгүрән өргәд, бичкн хәәсән дүүҗлчкәд, арһс түүҗ авад зерглəд,* ***һалан түləд,*** *сөгин хашан чанув. – Эрнҗәнә К.*; 2) *өр өгх, өрдх* разжигать, жечь; ***мод түлх, арһс түлх***; 3) *беш, бань түлх* топить (*печь*), топить баню; *Амрлһна өдр болһн эн эврəннь* ***сиврин бань түləд****, намаг эцктəһм дууддмн. – Илюмжинов Н.*

түлш [түлши] *буй келһн* поминки

түмд [түмед] *этн. хальмг улсин нег отг-әәмгә нерн* тумуты (*название одного из калмыцких родов*)

түмн [түмен]: I ***үтүмн*** *хош. то-томҗ уга, чилшго олн* множество, бесчётное количество; ***үүдн уга герт үтүмн церг*** *– тәәлвр.* (**тарвсин ясн**); *Бодл сүмин хамгин ик өрəд (залд)* ***үтүмн мергн багшнрин чирəд*** *харсснднь ишм берк цол зүүлһсн бәәҗ. – Хальмг үнн*

түмн [түмен] II 1) *арвн миңһн* десять тысяч; *Нəрхн Зеердəр* ***нəəмн түмн адуһинь*** *көөхəр һарв. – Җаңһр*; 2) *чилшго олн* тьма, бесчисленное множество; ***Түмн улс дундаһур*** *орад гүүлдсн бийнь, нег чигн машин кү чочаҗ хəəкрхш. – Эрнҗәнә К.*

түнтг [түнтег] *арсн һадрта утулң дер* тунтук, продолговатая подушка (*с кожаным покрытием*); ***унһна арсн түнтг, сəрсн һадрта түнтг***; *Цаһан ю-кү ахулад, зүн бийдк Муузран орна өмн хуучн ширдгəн делгəд, буулһмр сəрсн һадрта* ***түнтг дерəн*** *тəвҗ авад, Батаг өврлəд, орндан орв. – Эрнҗәнә К.*

түнтглх [түнтеглехе] *түнтгт җөөлн юм чикх* набивать тунтук *чем-л.* мягким

түңг [түңге] 1) *өвсн, тəрəнə йозур* основание (*травы*); *Күнд һосн гергнд саалтг уч-*

раснь ил билә, тегәд хүүрә нег моһлцг шаврт эн бүдрәд, удан цагт үмтәрж җөөлдсн буудян ***тәрәнә түңг деер*** *унад одв. – Илюмжинов Н.*; 2) *moph. хожул* пень; ***модна түңг***; 3) *бузав. довуньг* дубина; ***Түңгиг Намжу өрүн болһн үкрин саалһнд авч һардмн. – Илюмжинов Н.***

түңгрцг [түңгерцег] 1) *улвч, кетч* кисет; ***тәмкин түңгрцг, түңгрцгин бүч***; 2) *кетч* кошелёк, бумажник; ***мөңгнә кетч***; 3) *хот зөөдг түңгрцг* сумка (*продуктовая*); ***Хот зөөдг түңгрцг*** *бичкн чемоданд дүрж авад, адһад һарцхав. – Эрнҗәнә К.*

түңгрцглх [түңгерцеглехе] *түңгрцгт юм кех* класть в кисет, в сумку; ***тәмк түңгрцглх***

түңгрцгтә [түңгерцегтә] *түңгрцг бәәх* имеющий кисет, сумку; с кисетом, с сумкой; ◊ ***түңгрцгтә аң әмтд*** сумчатые животные

түңгү *кеерин буг өвсн* осот полевой

түңк [түңке] *улвч* трут; ***түңк уңһдулх***

түңшх [түңшихе] 1) *түүрчх, зовх* страдать душевно; 2) *яхлх* стонать; ***Түңшәд****, укҗ йовсн Батад Зандан хойр бичкн һар дегд таалмҗта, көркхн, эңкр һармуд болҗ медгдв. – Эрнҗәнә К.*

түр *moph. үүрмг өдмгтә заһсна шөлн* тюря, болтушка (*из рыбьей ухи с крошеным хлебом*); ***түр идсн күүкн түрсн мет өнр*** *– цецн үг*

түрә 1) *шилв бүркдг һосна түрә* голенище; ***ут түрәтә һосн***; ***Түрә бийнь*** *арвн миңһн күүкд күн ниилүлгсн. – Җаңһр*; *Бийнь инәһәд, нәрхн уйн маляһарн* ***һоснаннь түрә*** *шавдж цокад бәәнә. – Илюмжинов Н.*; 2) *шалврин түрә* штанина; ***түргәр йовж йовад, шалвриннь түрәһән шуулхч*** *– цецн үг*; ◊ ***эцкиннь түрәд орг****! әрлг цааран, уга болг!* пусть идёт к чертям!*; Ирхлә – ирг, эс ирхлә –* ***эцкиннь түрәд орг****! – Эрнҗәнә К.*

түрәлх [түрәлхе] *түрәдән орулх* засовывать *что-л.* за голенище

түрәх [түрәхе] 1) *түрү үзүлх, түрүд күргх* доводить до нужды; 2) *муурах, зовах* изнурять, доводить до изнурения

түргэр *шулуһар, хурдар* быстро, скоро; *Хар модн һанзин эзн олджң гисн зәңг, хаврин цәклһн мет, хотн болһнд* ***түргәр күрв****. – Эрнҗәнә К.*

түргдәх [түргдәхе] *адһах, шулудулх* ускорять, убыстрять

түргдүлх [түргдүлхе] *түргдәх, адһулх, шулудулх* ускорять, убыстрять

түргдх [түргдехе] *адһх, шулудх* торопиться, спешить

түргн [түрген] I *хурдн, шулун* быстрый, скорый, спешный; ***түргн дөң***, ***түргн поезд***; ***даалһвриг түргн күцәх***; *Мөрнә таша көлснд норад,* ***түргн йовлһнас көлтә*** *невчк цәәһәд бәәҗ. – Илюмжинов Н.*

түргн [түрген] II *хатхад хаздг хорха-шавжң* овод; *Зунар, һаң халунд,* ***малыг түргн хазҗ зовахла****, тедн шоодргlад, сүүлән өргчкәд гүүлдцхәдмн. – Илюмжинов Н.*; *Намр теегт серүн болна.* ***Түргн болн батхн*** *уга болна. – Бадмин А.*; ◊ ***түргн һазр авх*** *хурдар тархагдх* быстро распространиться (*о болезни*); *Хальдврта малын гем нег эдл-ахуһас* ***түргн һазр авад****, цуг райодын бод малд дарунь күртв. – Бадмин А.*

түргүр *элкдәд, элк түргүр* ничком, ниц; *Бата маңнаһан буулһад, үкс гиҗ дегтрән шүүрч авад, орн деер* ***түргүр кевтәд умшв****. – Эрнҗәнә К.*

түргх [түргехе] 1) *хамрарн түргсн ә һарһх* фыркать; *Оцл Көк Һалзнь деернь ирәд,* ***түргәд серүлв****. – Жаңһр*; 2) *амндан ус балһҗ цацх* брызгать *(водой)*; *Амндан ус авч* ***түргәд****, амнднь тусн му үнртә савңгин көөсиг киискҗ нульмад, инәлдәд, һочкнлдад бәәцхәв. – Илюмжинов Н.*

түрд [түрде] *невчк, баахн зуур* чуть, немножко; *Баахн зуур* ***түрд гитн****, хург чиләд уга. – Эрнҗәнә К.*

түркдг [түркедег] *түркәд тослдг* смазочный; ***түркдг тосн***

түркх [түркехе] 1) *түркәд наах* намазывать, смазывать; ***өдмгт тос түркх***; 2) *түркәд арчх* втирать, растирать; *Муузра Батан асхна тәәләд орксн башмг авад,* ***бокс түркәд****, шоткар арчв. – Эрнҗәнә К.*; *– Та энүндән Симад келәд,* ***эм түркәд*** *боонад*

хонтн, – гиһәд, сана зовсн бәәдлтә Батан шарх хәләв. – Эрнҗәнә К.

түркц [түркеце] *түркдг эм, тосн эм* мазь

түрлһн [түрелһен] *түрү үзлһн* нужда, лишения; *Мана **түрлһн** невчк гөңгрв чиг, заагта үүдәр сүүгҗәх киитн салькн мадниг зоваһад бәәв. – Илюмжинов Н.*

түрмшг [түремшиг] *түрлһн, түрү үзлһн* нужда, трудности, затруднения; *Намҗу эврәннь насн-җирһлд үзҗ йовсн хамгин байрта гисн, **түрмшг уга** төвшүн гисн цагнь билә. – Илюмжинов Н.*

түрң [түрең]: ***түрң савң*** *сәәхн үнртә савң* туалетное (*мыло*); *Батан авч йовх юмс белдв: һар уһадг **түрң савң**, шүд арчдг щётк, ам-хамр арчдг альчурмуд... – Эрнҗәнә К.*

түрсн [түрсен] *түрснә өндгн* икра; ***улан заһсна түрсн, бекрин түрсн, хар түрсн, шахмл түрсн***; *Хүүрә хот өгцхәв, терүнднь өрәл бүкл өдмг, маргарин гисн нертә шимшүүсн уга хорһн, **пакеттә хөрн грамм түрсн** тәвгдҗ. – Илюмжинов Н.*

түрү *түрү-зүдү* нужда, трудности, нехватка; ***түрү бәәдл, түрү цаг, түрү җилмүд***; *Зуг кедү **түрү**, өлн йовсн бийнь, шигдәч эрәтә нег альчуриг бичкн Аня хадһлв, хотд сольсн уга. – Илюмжинов Н.*; *Экчн бәәсн болхла, йир ямаран **түрү болвчн,** чамаг иим киртә-хурта бәәлһхн уга билә гиҗ ухалв. – Эрнҗәнә К.*

түрүһәр *түрү* бедно; *Колхоз йир угатя билә, тегәд әмтн **йир түрүһәр бәәдг билә**. – Хальмг үнн*

түрү-зүдү *хош. түрү, тату-тартг* нужда, трудности, лишения; ***түрү-зүдү уга бәәх***; *Җирһлин хаалһднь **кедү түрү-зүдү харһв чигн**, заячдан һундлго, зовлңдан даргдл уга тессн күн болҗана. – Хальмг үнн*

түрүләд *экн авгтан* в начале, сначала; ***Түрүләд*** *цөөкн үг эврә көдлмшин, эврә школын тускар келх санатав. – Хальмг үнн*; ***Түрүләд*** *чи нанд бишлҗ, дуулҗ ас. – Яшкулов В.*

түрүлгч [түрүлегчи] *юмна түрүнд, маңнад йовдг* передовой; ***түрүлгч көдлмшч***

түрүлж [түрүлжи] *түрүн болж, түрүлəд* первым, сперва; *Альков, кен* ***түрүлж*** *келхəр бəəнə? – Эрнжəнə К.*; *Сарака эгч* ***түрүлж оңһцд орв****, ардаснь хойр Борис суув, челдон өвгн көвəһəс хəəвджң көндрв. – Илюмжинов Н.*

түрүлх [түрүлхе] *түрүнд орх* быть впереди, быть передовым; ***дөрлдəнд түрүлх***

түрүн 1) *юмна түрүнь, түрүңк* первый, начальный; ***хаврин түрүн сар, нарна түрүн толян, күүкнə түрүн дун, сурһулин түрүн өдр, түрүн орм эзлх***; *Теңгрт* ***түрүн одд*** *ярлзжң һарв чиг, селəнə жңирһлин жңисəн зогсхш. – Илюмжинов Н.*; *1917 жңилин ноябрин 15 «Өөрдин зəңг» гидг* ***түрүн хальмг газет*** *барас һарв. – Хальмг үнн*; 2) *нүүрт йовх, маңналх* быть впереди, идти в первых рядах; ***түрүн зергт йовх***; *Хальмг Таңһчин полицин көдлəчнр цергə үүлдврт* ***түрүн зергləнд бəəнə****, спортын халхар бас нүүрт йовна. – Хальмг үнн*

түрүңк 1) *аңх түрүн, хамгин түрүн* начальный; 2) *өмнк* передний; ***түрүңк машин***

түрх [түрхе] *түрү үзх, түрх-зовх, зовлң эдлх* нуждаться, бедствовать; *Менд йовжң иртн, хаалһдтн* ***түрх-зовх юмн*** *бичə харһтха! – Хальмг үнн*; *Та юңгад* ***өрк-бүлтн түрəд****, зовлң эдлжңə гижң санжңахмт? – Илюмжинов Н.*

түүвр [түүвер] I *бар. үзгүдин түүвр* набор, набирание (*букв*); ***түүврин цех***

түүвр [түүвер] II *хураһад барлгдсн үүдəврмүд* сборник произведений; *Көглтин Дава арвн нəəмн настадан* ***шүлгүдин уһн түүвр барлн кевлүлəд****, хальмгин өдгə цагин утх зокалын көгжңл бадрснд билрш уга һавьят үүл бүтəсн бəəнə. – Хальмг үнн*

түүдг [түүдег] I *томх, ээрх ноосна долда* клубок (*шерсти, из которой вьют верёвки*), кудель; ***ноосн түүдг кех***; *Берген Цаһан деесинь томна,* ***түүдг кеһəд****, утцинь ээрнə, тиигəд мел цуһар өңгəр көдлцхəнə. – Эрнжəнə К.*

түүдг [түүдег] II *шатасн ова модн* костёр; ***түүдг һал***

түүдглх [түүдеглхе] *ноосн түүдг кех* сматывать в клубок, делать клубки шерсти (*из ко-*

торой вьют верёвки); ***түүдг түүдглх***; *Өцклдүр Ядмин эцкинд өдрин дуусн* ***түүдг түүдглҗ өгәд****, сурҗ авлав. – Эрнҗәнә К.*

түүк [түүке] 1) *урн зокъялын нег төрл зүсн үүдәвр* повесть; ***дәәнә туск түүк***; **–** *«Өңгрсн цагин үнн» гидг* ***түүк*** *бичсн Баатр гидг күн тер, цергә хувцта сууснь тер, – гиҗ ард суусн күн күүндсн әнь Батан ээм деегүр тодрха соңсгдв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тууж-түүк* сказание; «***Дөрвн өөрдин туск түүк»***

түүкә 1) *болад уга, дуту чансн* сырой, недоваренный; ***түүкә махн, түүкә боднцг***; 2) *күүц болвсрад уга* неспелый, недозрелый; ***чирәнь түүкә улан, түүкә улан чон***; *Түмн хөөнд довтлдг* ***түүкә улан чон минь****! – Җаңһр*; *Чирәнь оошкин бәәдлтә,* ***түүкә улан****, хамрнь котхр, нам яңһрцгарн тасрха болҗ медгдв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***түүкә эд*** сырьё

түүклән *түүклҗ бичсн утх зокъял* проза

түүкләч [түүкләчи] *түүклҗ бичдг бичәч* прозаик

түүклх [түүкелхе] *түүклҗ бичх* повествовать, писать прозой

түүмр [түүмер] 1) *шатсн һал* пожар; ***түүмр алдх, түүмр өгх, түүмр орх, түүмр унтрах, түүмр унтралһна машин, түүмр унтраһач, түүмрин давшур***; ***эргү күн түүмр өгч нер авдг*** *– цецн үг*; *Арвн хойр эктә* ***түүмр асад ирх****. – Җаңһр*; *Теңгр эргндән улаһад, зо деер делүдән һал падрад,* ***түүмр шатад аашна****... – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилҗ. дәәнә түүмр* пожар войны; *Деед үзгт, Европд, одаһин бийднь* ***дәәнә түүмр*** *шатҗ одсн бәәлә. – Илюмжинов Н.*

түүмрдх [түүмердехе] *түүмр өгх, түүмрт шатах* поджигать, жечь, предавать огню; *– Дәәһәр дәврәд, үрнь-тәрнь кеһәд,* ***түүмрдәд,*** *үмсинь сальКнд нискчкнәвидн гиһәд келхмн, – гиҗ шиднә. – Эрнҗәнә К.*

түүнә *тер* гидг заагч орч нерин ***түүн*** гидг сүүр деер төргч киискврин чилгч авсн янз *форма род. п. от основы указат. мест.* ***тер***; ***түүнә эк-эцк***, ***түүнә гер***; ***Түүнә мал*** *чилв, бийнь уга болв. – Сян-Белгин Х.*

түүнг [түүнег] *бот. девәнд, өөдлүүлэн урһдг олн наста, бүдүн уңг-йозурта, ик-ик хамтхаста өвслг урһмл* чемерица

түүрм [түүрме] *гем, буруйовдл һарһсн улсиг суулһдг һазр* тюрьма; ***түүрмд суух, түүрмд бәрх, түүрмәс һарх***; ***түүрмин харул, түүрмин диг-дара***; *Күүнә наснд* ***түүрм гидг юмн*** *бичә үзгдтхә гиҗ, медәтә улс келдг. – Хальмг үнн*; *О, терчн гелң йовад, гелңгәсн гедр хәрәд,* ***түүрмд суулһад*** *һарч ирсн нертә күн. – Эрнҗәнә К.*

түүрчлһн [түүрчилһен] *зовад түңшлһн* мучение, страдание, стон

түүрчх [түүрчихе] *зовх, түңших* мучиться, страдать, стонать; *Бата һал цог болад, халу дөрәд,* ***түүрчәд кевтв***. *– Эрнҗәнә К.*

түүх [түүхе] 1) *үүрмг юм цуглулх* собирать (*поштучно что-л. мелкое*); ***земш түүх***; *Сүл җилмүдт эн* ***бөөлжрһ түүһәд****, эднән хулдад, мөңг кедгинь нуувч биш. – Хальмг үнн*; 2) *өвс үмтәх, таслх* полоть, пропалывать (*сорные травы*); *Тиигҗ йовад, өкәһәд, көл дорасн* ***түүһәд, өвс таслв***. *– Сян-Белгин Х.*

түшән *дөң, тус* опора, помощь; ***ах-дү олн болхла, нутгт түшән*** *– цецн үг*

түшг [түшиг] 1) *тулг, тулур* опора; ***бат түшг***; *Дәәвлҗ талм мини* ***түшг Хоңһр билә***. *– Җаңһр*; 2) *дөң-түшг* помощь, поддержка; *Тегәд өрк-бүлмүд хоорндан сән иньгүд болҗ, кергтә цагт нег-негндән* ***дөң-түшг болна***. *– Хальмг үнн*

түшгтә [түшигтә] *түшг бәәх* имеющий опору

түшмл [түшимел] *тууҗ. ямта күн* чиновник; ***Будын Улан гидг түшмл*** *бәәрин шар-цоохр тугин йозурт ирҗ буув. – Җаңһр*

түш-таш *хош.* тачкнсн ә дуралһн *звукоподр. хрусту, треску*; ***генткн түш-таш гиһәд, ә һарв***

түшх [түшхе] 1) *юмнд тулҗ түшх* опираться; ***тайг түшх***; *Ут зандн* ***арман түшәд****... – Җаңһр*; *Хойр көлнь тәкрсн бийнь, эн гер дотрһур* ***хойр табуретк түшч йовдг билә***. *– Илюмжинов Н.*; 2) *юм кецәҗ түшх* прислоняться; ***герин эрс түшх***

У

у 1) *өргн, у-өргн* широкий; ***у хаалһ, у седкл, у сарул хора, у-өргн чееж***; ***У һолыг*** *хойр алхад,* ***уутьм һолыг*** *нег алхад... – Җаңһр*; *Хулхач далыг авад, махнаснь цеврлчкәд, иигж шинжиньцәәлһв: – Хөөнәннь хашань* ***у****, темәнәннь хаалһнь* ***өргн****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *уудм, нала* просторный; ***у-өргн талвң, у-өргн тег***; *Йириндән хальмгуд малан дахад, сән идгүд хәәһәд,* ***у-өргн*** *эң зах уга теегәр нүүһәд йовсн мөн. – Хальмг үнн*

увдис *ав, илв* чары, волшебство, колдовство; ***увдис үзүлх***

увдислх [увдислыхы] *авт орулх, авлх, илвдх* напускать чары, зачаровывать, заколдовывать

увж [увжи] *нилх күүкдин көкүр* соска, рожок (*для кормления малышей-искусственников*)

увжлһн [увжилһын] *увж көкүллһн* кормление соской, рожком

увжүлх [увжулхы] *бичкнд увж көкүлх* быть вскормленным из соски, рожка; ***увжүлдг бичкн***

увжур *moph. хурһд, ишкс көкүлжә асрдг үкрин өврәр кесн сав* рожок (*для кормления ягнят и козлят*)

увжх [увжихе] *увжәад көкх* кормить из соски, рожка; ***увжәдг күүкд***

увш [увши] *шажә. сәкл, самнр авсн күн* мирянин, давший духовный обет; ***увшин самнр авлһн***; ***Увш*** *мацгин самнриг әрүн седкләр сәкхлә, керг цуһар бүтх. – Хальмг үнн*

уг 1) *йозур, үндсн* основание, корень; *Урһа модыг* ***уг үндстәһинь*** *суһ татад авб. – Җаңһр*; 2) *уңг-тохмин, төрхәрә* изначально, с рождения; ***Хоңһр уг үстә****, хо-шар күүкн зөвшәл сурҗ орҗ ирәд мендлв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *уңг, тохм, уңг-тохм* род, порода, происхождение; ***уг муутын үсн ут****,* ***ухан татуһин хумсн ут*** *– цецн үг*; ***Угта күүнә*** *үрн кевтә болнач. – Җаңһр*; ***Уг-тохман*** *келҗ, учран ода цәәлһтн. – Көглтин Д.*; ◊ ***уг сүүлднь*** *хамгин сүүлднь, эцстнь* в самом конце; ***Уг сүүлднь*** *зөвәрт тулҗ бәәһәд,*

көвүнәс ишгҗ сурв: – Директор чамд юм келсн угай? – Сян-Белгин Х.

уга ***бәәнә*** гидгин зөрүд чинртә үг *противоп. бәәнә*; 1) нет, не, без; ***үүлн уга теңгр, керг уга юмн***; ***арһ угад зарһ уга*** *– цецн үг*; ***уга гиҗ уульдго, бәәнә гиҗ байрлдго*** *– үлг.*; 2) *яду, угатя* бедный; *Ода нам эн хурлыннь өрәлинь сулдхад, совхоз бүрдәхлә, тенүнд көдләд,* ***уга-яду улс*** *гесән теҗәхмн болҗана. – Эрнҗәнә К.*; 3) үүлдвр үг дахад, бурушагч чинр илдкнә *после глагольной формы выражает отрицат. значение* не; *Тиигәд инцгләд, ирглəд, түрүн үзгдсн зүүднәсн сеҗәд, амрсар* ***унтсн уга****. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***уга кех*** *алх, әминь таслх* 1) уничтожать, ликвидировать, умерщвлять; 2) *бәәсән уга кех, тарах* растрачивать; *Харм төрхд, өдгә цагт эн керг урмдулгджәхш, чонмудыг* ***уга кедг*** *аңһучнрт мөңгнә мөрә өггджәхш. – Хальмг үнн*; ***уга бол цааран****! әрл цааран!* пошёл вон! убирайся подальше!; *Йо, дәрк! Бирмс болвзго энчн, әрл,* ***уга бол цааран****! – Хальмг туульс*

угадх [угадхы] *юмн угарх, хоосрх* испытывать нужду, недостаток; ***мөңгн угадх***

угальлһн [угалилһын] *уга болсиг медлһн* обнаружение пропажи

угальх [угальхы] 1) *уга болсиг медх* обнаруживать, замечать (*пропажу, отсутствие чего-л.*); *Иҗл дотран онцрад, оһтр шар-цоохр үкр* ***туһлан угаляд****, мөөрəд йовсиг ялчнр чиган оньһсн уга. – Сян-Белгин Х.*; 2) *уга гиһəд, харм төрх*; *санх* горевать, вспоминать с сожалением (*о ком-чём-л.*); *Ууҗм холас иҗлдсн* ***герән угальв****. – Сян-Белгин Х.*

угарлһн [угарлһын] *ядурлһн, угарлт* обнищание, разорение; ***эмч му болхла – үкл өөр, эм му болхла – угарлһн өөр*** *– үлг.*

угарх [угархы] *уга-яду болх, угадх* становиться бедным, беднеть, разоряться; ***Угатя угарх****, улм күчнь бағрх, харһнх, күүкднь өлсəд, хот хəəһəд уульдх – эн хамг өлн тееґт олн. – Сян-Белгин Х.*

угарулх [угарулхы] *уга-яду болһх, хоосрулх* доводить до бедности, разорять

угатьнр [угатьныр] *яду улс* бедняки, беднота; *Мана* ***угатьнр болхла****, мөңкинд малын ард хатад, хур-чиигтнь норад, халуднь шатад, киитнднь даарад, ээмдэн бүтн хувцн уга, амрсн чик нөр уга, малыннь төлә генҗ йовсмн. – Эрнҗәнә К.*

угатя *яду, уга-яду* бедный, неимущий; ***угатя күн – кел-мрч, өнчн күн – дууч*** *– үлг.*; ***Нег угатя күн*** *нохата бәәҗ. – Хальмг туульс*; *Мана колхоз* ***йир угатя билә****, тегәд әмтн йир түрүһәр бәәдг билә. – Хальмг үнн*

угдрх [угдырхы] *цуцрх, көшх, бул тусх* уставать, чувствовать себя разбитым (*напр. после тяжёлой работы*)

угзрлһн [угзырлһын] *күгдллһн, күгдләд татлһн* рывок

угзрх [угзырхы] *күгдлх, күгдләд татх* дёргать, тянуть рывком; *Шофёр Бадм хойр көлән селн дарад, барун һариннь өөр шовасн моһлцг толһата төмрин үзүр эркәһәрн дарн, хооран* ***угзрад татв****. – Эрнҗәнә К.*

угин *уңг-тохмин* родословный; генеалогический; ***угин бичг***

углар *юм дүрҗ орулдг орм* паз; ***һанзин сорулын углар****; Күн суухла,* ***углар болһнь*** *дөгд уга тергн кевтә, җаагаджиигәд бәәдг хуучн модн орн тал заав. – Эрнҗәнә К.*

угллһн [углылһын] *юмиг орулҗ ниилүллһн* соединение (*с помощью пазов*)

углх [углыхы] *юмиг орулҗ кех* насаживать, вставлять (*в паз*); *Приютн селәнә барун өмн захар орҗ йовхла, улан хала дееврtә* ***углад кесн*** *дөрвлҗн модн гер үзгдв. – Эрнҗәнә К.*

угта *уңг-тохмта* родовитый, знатный; потомственный; *Улан Хоолын көвүд* ***угта эрктнә урдлә*** *орн-нутган харслһнд омгта баатран үзүллә. – Хальмг үнн*

угтлһн [угтылһын] *тослһн* встреча; ***Шин җил угтлһн***

угтул 1) *хүрм тосхар һарсн улс, тосул улс* встречающие, посланные навстречу (*свадебному поезду*); 2) *урлдан* (*хүрмин заң-үүл*) скачки (*свадебный обряд*)

угтулх [угтулхы] *тосулх* быть встреченными

угтх [угтыхы] *тосх* встречать; выходить навстречу;

гиичнриг угтх; *Өндр бор цомгуд өргн Иҗлин нүр-герт өңгән үзҗ,* ***өрүн үд угтҗ*** *дүңгәлднә. – Эрнҗәнә К.*

уһавр [уһавыр] *нүр-һаран уһадг сав* умывальник

уһагдсн [уһагдысын] *уһасн, уһаҗ һаһсн* стиранный, выстиранный; мытый, вымытый

уһагдх [уһагдыхы] *уһаҗ һаһх* быть стиранным, мытым

уһадг [уһадыг] *юм уһалһна* моечный, моющий, стиральный; ***сав уһадг машин, юм уһадг машин***

уһадцн [уһадцын] *юм уһасна бүзр усн* ополоски, помои

уһалһата *уһаһад һаһсн, уһачксн* вымытый, выстиранный

уһалһн [уһалһын] *юм уһалһн, бийән уһалһн* мытьё, стирка; купание; обмывание; *Баһ-бичкн наста хазгудын талдан нег соньмсч цаган давулдгнь –* ***мөрдиг һолд уһалһн болдмн****. – Илюмжинов Н.*

уһах [уһахы] 1) *юмна кир-нуһудынь һаһх* мыть, стирать; ***кенчр уһах, хувц уһах***; *Үүрлҗ йовх күн болхла, эврән одад, килсн-кицсн болад, киилгүдиннь зах, киртсн альчурмудынь* ***уһаһад****, илүрдәд нөкд болх билә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *бийән уһах, күүкд уһах* мыться, купать; *Аштнь эмчнрт чиган, эмнүлҗәх улст чиган* ***бийән уһах*** *арһ учрв. – Хальмг үнн*; 3) *сав-сарх уһах* мыть (*посуду*); ***ааһ-шанһ уһах***; 4) *уһаҗ цеврлх* производить очистку и промывку (*напр. семян*); ***тәрәнә эк уһаҗ цеврлх***

удадлһн [удадылһын] *ударуллһн* затягивание (*напр. дела*); задержка, опаздывание

удадх [удадхы] 1) *дегд удан болх* затягиваться (*напр. о собрании*); ***хург удадад бәәв***; 2) *юмнд оратх* задерживаться, опаздывать; *Болв* ***удадҗ одв*** *– энүнә хойр нүднә булңгудаснь залу күүнә ядухн хойр дусал нульмсн арһулхн тасрҗ һарч ирәд, нарнд шатсн халхс деерәһүрнь ургшлҗ һооҗв. – Илюмжинов Н.*; *Батад өдр утдсн болад, йовҗ йовсн кермд* ***удадсн болад,*** *чеежәрн зүдәд йовна. – Эрнҗәнә К.*

удан 1) *кесг цаг* долго; ***удан күләх, удан үүрлх***; ***удан унтсар олз болдмн биш*** *– цецн үг*; *Эдн маднла* ***удан шальшл уга,***

үдин амрлһнд кевтх хөд талан үкс һарцхав. – Сян-Белгин Х.; 2) *удх, ударх* затяжной, длительный; ***хун түрүтә хавр удан, хур түрүтә үвл удан*** – *улг.*

уданар *кесгтән* долго, надолго; медленно; *Эдн дурта артистнртән цецгүд белглəд, альхан* ***уданар*** *ташлдад бəəв. – Хальмг үнн*; *Эн хаврин амрлһна өдрмүдиг* ***уданар*** *чееж̨дəн хадһлх. – Хальмг үнн*; *Эмгн* ***уданар*** *татж̨ яхлад, орндан орж̨ кевтв. – Илюмжинов Н.*

ударх [удархы] *удан болх* длиться, продолжаться, тянуться

удах [удахы] *ударулх* задерживать, затягивать

удвл [удвыл] *бот. олн зүсн өңгтə, ик намч хамтхаста, сəəхн үнртə цецг* астра; ***удвл цецг***

удһа *эмн.н. күүнə цогц-махмудт витамин дуту болснас ирдг гем* цинга; ***удһа гем***

удһлх [удһылхы] *шаж̨. бөөлх* камлать, шаманить; заниматься знахарством

удһн [удһын] *шаж̨. бө эм күн* шаманка; знахарка; *Арвн хойр орнд алдршгсн әрүн цаһан* ***удһн*** *тус болв. – Жаңһр*; *Юлаг күүтрин əмтн белг бəрдг күн,* ***удһн күн гиж̨****, нег үлү икəр күндлцхəдг бəəсмн. – Илюмжинов Н.*

удлго [удылго] *удан боллго, дарунь* вскоре, скоро; *Цə уух амр төртə юмн, зуг чансн цəəчн тааста болхла,* ***удлго*** *ирхвидн. – Сян-Белгин Х.*; ***Удлго*** *сурһулин ж̨ил эклхмн. – Хальмг үнн*

удн [удын] *бот. үйн ацта, утвцр намчта, ж̨өөлн һолта модн* ива; *Эзн эмгн хуучн* ***удн модар кесн*** *татур аahд өвгндəн түрүлəд кечкəд, дарунь Бадм ма хойрт цə кеж̨ өгв. – Эрнж̨әнə К.*

удргдх [удрыгдыхы] *үйдларн салх* распарываться

удрдач [удырдачи] *хууч. һардач* руководитель

удрдх [удырдыхы] *хууч. һардх* руководить

удрх [**удырхы**] 1) *үйдларнь салһх* пороть, распарывать; ***уйхаснь удрхнь ик*** *– цецн үг*; *Толһаһинь уһаж̨ өг, тер өрмгиннь белкүснь* ***удрж̨****, тенүгинь шидəд өгчк. – Эрнж̨әнə К.*; 2) *шудрх* вспарывать (*напр. землю*); *Ажрһ дөрвн*

***туруһарн һазр удрад**, бухн цеглəд, һəрəдəд, толһаһан зəəлəд йовна. – Эрнҗəнə К.*

удрха [удырха] *удрсн, удржҗ одсн* распоротый

удсн уга [удсын уга] *удан болсн уга* в скором времени, через некоторое время; ***Удсн уга** баһчуд хүрмəн келдв, Амниновихнə өрк-бүлд сəəхн бер Адма оржҗ ирв. – Илюмжинов Н.*; ***Удсн уга** Аржҗаг бəрəд авцхав. – Сян-Белгин Х.*

удх [удхы] *удан болх* медлить, мешкать, задерживаться; *Эн хойртн нуусн-нөөсəн күүндəд ирв-яһв, дегд **удад бəəцхəв**. – Эрнҗəнə К.*

удшго *тер дарунь* тотчас, сразу же; немедля

уҗг [уҗиг] 1) *баахн, бичкн* маленький, незначительный (*о мелочах, пустяках*); ***уҗг керг***; 2) *хуучн гем* застарелая болезнь

уҗглх [уҗиглыхы] 1) *хооран саах* затягивать (*напр. решение вопроса*); 2) запускать (*болезнь*)

уҗрха [уҗирха] *анат. гүзəнə зузан талкнь* уджирха (*утолщённая часть рубца*); ***ухан уга юмнд уҗрха бас бəəдв** – цецн үг*; *Арат күləəҗ-күləəҗ, дəкн геснь өлсəд, **темəнə уҗрхаһинь татҗ авад,** идəд оркдг болна. – Хальмг туульс*

уҗх [уҗихы] 1) *ударх* тянуться, длиться; 2) замешкаться, задерживаться, запаздывать; ***уҗад ирх***

уй чочж сүрдсиг медүлгч айлг үг *межд.*, *выражающее лёгкий испуг* ой; ***уй, чи кезə ирлəч?***; ***Уй гиҗ чочад**, Занда ю-күүһəн медл уга, Бата тал наалдад одв. – Эрнҗəнə К.*

уйгдсн [уйгдысын] *уйчксн* сшитый; готовый; ***уйгдсн костюм***

уйгдх [уйгдыхы] *уйгдҗ бəəх* шиться, находиться в процессе пошива

уйдвр [уйдвыр] **уудьвр** *хəлə*; *һуньг, гейүр* грусть, тоска, печаль

уйдврта [уйдвырта] *һуньгта, гейүртə* печальный, тоскливый; ***уйдврта хəлəц***

уйдл [уйдыл] 1) *шидə* шов, строчка; ***уйдларн удрх; уйдл уга зүүдл** – тəəлвр.* (**үкрин алг**); 2) *зүүдл* шов (*теменной*); *Ясн-үсн, **толһан уйдл** һарсн саамд энүнə эрдмнь, домнь олнд туслдг бəəсиг медəтнр*

келнә. – Хальмг үнн; ◊ ***Теңгрин Уйдл*** *астр. баг оддын герлтсн дел* Млечный Путь; *Долан Бурхн өкәлдәд, дөрвн бийән Теңгрин* ***Уйдл тал*** *сеглҗ. – Эрнҗәнә К.*

уйдлһн [уйдылһын] *һуньглһн, гейүрлт, гейүрлһн* грусть, тоска, печаль

уйдлһта [уйдылһыта] 1) *һуньгта, гейүртә* грустный, тоскливый, печальный; 2) *шилж. цуцрлтта, цуцрадг* утомительный, изнурительный; ***уйдлһта көдлмш***

уйдх [уйдхы] *гейүрх, уйрх* грустить, тосковать; расчувствоваться; ***седкл уйдх, чееж уйдх, уйдад гейүрх***; *Минь эн кемд генткн энүнә* ***чееж доткрнь энрж уйдад****, хоосрж көндәрәд одв. – Илюмжинов Н.*

уйн [уйин] 1) *уйн җөөлн* эластичный, гибкий; ***уйн ац, уйн бүчр, уйн шуург***; 2) *уйн баһ* юный; ***уйн насн, уйн цогц***; ***уйн бөкнр, уйн шатрчнр***; ***Уйн баһ*** *насна цагнь давсн эк-эцкин герәс салж һарлһн чееж дотрнь зөвүр-зовлң үүдәсн һундл төрәһәд бәәв. – Илюмжинов Н.*

уйрах [уйрахы] *седкл уйрулх* растрогать, умилить

уйрл [уйрыл] *седкл уйрлһн* умиление

уйрх [уйирхы] *седкл уйдх* растрогаться, прийти в умиление; ***седкл уйрад, нүднәс нульмсн һарх***; *Санҗ ухалсн сарул уудм теегиннь төлә,* ***уульж уйрсн*** *Иҗл һолыннь төлә, урд җирлзсн бамб цецгиннь төлә, Көглтин Дава минь, хәрҗ иртн! – Хальмг үнн*

уйх [уйихы] I *зү сүвләд, үүл бәрх* шить; ***хувц-хунр уйх, киилг уйх***; *Амрхн экм үүл бәрдг урн һарин эрдмтә төләдән бәәрн әмтнд дулан хувц-хунр* ***уйж өгәд****, мадниг теҗәж, өлнәс, түрүһәс харсч өсклә. – Хальмг үнн*

уйх [уйихы] II *боох, күлх, архлх* привязывать; связывать; ***мөр уйх, цар уйх***; *Бата һәрәдж бууһад, күрң мөрнә җола авад, герин бүсәс* ***цулвурарнь уйчкад****, Богзгиг дахад, герүр орв. – Эрнҗәнә К.*

уйхн [уйхын] 1) *уйн җөөлн* эластичный, гибкий; 2) *шилж. җөөлн седклтә, өр-өвч* мягкосердечный, сердобольный; ***уйхн седклтә күн***

ул [улы] 1) *һосн-башмгин ул* подошва; ***һосна ул***; *Мини хойр башмгин* ***резин ул*** *тасрад һарч одв. – Илюмжинов Н.*; 2) *юмна ул* полозья саней, обод (*колеса*); ***цанын ул, тергнә төгән ул***; 3) *түрүн тәвц, сүүр* основание, фундамент; ***герин ул***; *Июнин 14-әс авн 12* ***герин ул*** *тәвв, терүнә хөөн герин эрсмүд босхх. – Хальмг үнн*; 4) *шилж. ул-сүүр* основы *чего-л.*; ***медрлин ул-сүүр, җирһлин ул-сүүр, экономикин ул-сүүр***; *Мана* ***җирһлин, тууҗин, авъясин ул-сүүрнь*** *энд бәәнә гиҗ санув. – Хальмг үнн*

ула I *хууч. шаңһа поштын кергәр йовдг мөрн көлгн* почтовый конный транспорт; ***ула бәрх, улаһар йовх***

ула II *малыг олар аллһн* убой скота; ***ула һарһх***

улавр [улавыр] *улан, шар өңг хольлдсн* красноватый; ***улавр-шар***

улавтрх [улавтырхы] *улавр болх* пламенеть; *Өрин улавр* ***нарн улавтрҗ һарна...*** *– Җаңһр*

улагчн [улагчин] *күүкн малын зүсн* красный (*о масти самок животных*); ***улагч укр олю-солю өвртә*** *– тәәлвр.* (**термин толһа**)

улаһн [улаһын] *бот. улан өңгтә бөөлжрһн земш* красная смородина

улада улажа *хәлә*

улажа *улан сервәтә бичкн заһсн* краснопёрка; ◊ ***улажад утх һарһх*** *чидл уга әрә әмтә күүнд* (*юмнд*) *күчән үзүлх* показывать силу слабому, беззащитному; *Ухан тату болхла,* ***улажад чигн утх һарһдг гидг*** *эн болҗана. – Басңга Б.*

улан I 1) *цусн мет өңгтә* красный, алый; румяный; ***цусн улан***; ***Цусн улан күүкд*** *нег дуңһра күцәд сууна. – Җаңһр*; ***Улан халхта*** *хальмг күүкн толһаһарн бооҗ йовсн* ***улан альчуран*** *зүн тоха деерән алс хаяд, барун һарарн үсән иләд босад ирв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *улан өңгтә юмиг нерлҗ темдглҗәх үгиг цәәлһнә* употр. как определение некоторых предметов, напоминающих *чем-л.* красный цвет; ***улан туг, улан альчур, улан эд, улан будг, улан мөңгн, улан зес, улан шавр, улан тоосн, улан зандн***; 3) *шилж. улан* красный; ***Улан***

Әәрм, Улан Церг, Улан талвң, улан булң; *Аштнь* ***Улан Әәрм*** *удлго дшилвр бәрхнь маһд уга болв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***улан махч күүкд*** *угатян учрар хувц-хунр уга, өлн бәәдг үрд* голые и босые, нищие дети; *Торс гиһәд, өрәл әмтә гергнь,* ***улан махч кенз күүкднь*** *уульлдад-шууглдад, нүдннь үзгдсн болад одв. – Сян-Белгин Х.*; ***улан махмудтан күрх*** *әе болтлан түрх, муудан орх* обнищать; *Цуһар чигн муудад,* ***улан махмудтан күрсн*** *улс болҗ бәәнәвидн. – Басңга Б.*; ***улан әмән авч һарх*** *бийән зеткрәс хөөһүлх* спасать собственную жизнь; *Бийтн нам* ***улан әмән утхин ир деер авч һарув****. – Сян-Белгин Х.*; ***улан һолдан әрә торх*** *әрә торад әмд үлдх* еле остаться живым; *Утун* ***улан һолдан әрә торч****, уульн-дуулн хоршаҗ авсн хошач-нежәчән алад-булад каалчкна гидгтн амрхн төртә юмн бишлә. – Доржин Б.*

улан II *туугддг ова элсн* барханы, дюны

улан III *эмн. н. күүнә арсна хальдврта гем; улан кишлг* рожа, рожистое воспаление

уларх [улархы] 1) *улаһад ирх* становиться красным, краснеть; 2) *улан болҗ үзгдх* казаться красным

уласн [уласын] *бурһсна төрлин шулун урһдг намчта модн* тополь; ***мөңгн уласн, һалвр зандн уласн***; *Күрл хар бәәшңгин өмн бийд бәәгсн һурвн һалвр зандн* ***уласнд ирҗ буув****. – Жаңһр*; *Ик кезәнә гелң Пурдаш Джунгруев өөдм һазрт* ***уласн мод*** *тәрҗ, тернь ода чигн урһҗана. – Хальмг үнн*; *Негл* ***мөңгн уласн болад*** *нәәхләд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

улатл [улатыл] *улан болтл* докрасна (*накалить*); ***төмриг улатлнь халулх***

улах [улахы] 1) *улан болх* становиться красным, краснеть; ***Суха мет улаһад****, долан долан – дөчн йисн хонгтан унтв. – Жаңһр*; *Усна ур йир халун болснд, ташр мадн нег-негән хусм модна сәвүрәр чаңһар шавддгин ашт,* ***мана арсн****, чангдсн цаяхан бәәдл һарад,* ***улаһад ирдмн****. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. ичх, эмәх* краснеть, стыдиться; *Цаста күүкнә чирәнь* ***чис болад улаҗ****, тенүнәсн эмәҗәх*

бәәдлтә. – Эрнҗәнә К.; 3) *болвсрх, улан болх* краснеть, созревать; ***адамч улаҗ, альмн улаҗ оч***

улачуд *полит. улана йосна талк* красные; *Аһшиг* ***улачуд*** *авчкҗ. Анҗлан Церн мендҗ. – Калян С.*

улв [улвы] 1) *хуйг дор өмсдг көвң күлт* стёганая ватная куртка (*надеваемая под панцирь*); 2) *җөөлн девскр* тюфяк; *Зурхач зулан өргхәр* ***улв деерән*** *босч йовҗ. – Эрнҗәнә К.*

улвн [улвын] *зоол. харвтр болн шарвцр үстә махсг аң* енот; ***улвна арсн***

улвч [улвычи] *улв, кет, цәкүр хадһлдг түңгрцг* кисет (*для кресала, трута и кремня*)

улһ (уулһ) [улһы, уулһы] *хууч. һал маңнад, юмна түрүнд йовҗ дәәлддг церг* передовой отряд; ***улһ церг тальвх***; *Увш хун-тәәҗ* ***уулһ*** *уралан* ***тальвҗ****. – Сарин герл*

улһн [улһын] *бот. улһна бут, түүнә әмтәхн улан земш* малина (*куст и ягода*)

уллх [уллхы] *һосн-башмгин улыг ширх* прошивать подошву дратвой

улм [улым] I *даву, үлү* ещё…, всё…; ещё больше; ***дууһан улм чаңһах, керг-үүлиг улм сәәнәр күцәх, наадна чинрињ улм өөдлүлх***; *Тарха* ***улм үкс гиһәд*** *күрәд ирв. – Җаңһр*; *Колхоз җил ирвәс* ***улм-улм өсәд*** *өргҗәд йовна. – Сян-Белгин Х.*

улм [улым] II *ла, бальчг, унул* топь, болото; ***бальчгта, улмта һазр***; ***Бальчгта, улмта һазрар*** *нег чиг көлгн йовҗ чадшго бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

улмдх [улымдыхы] *улмд унх* вязнуть, увязать в болоте

улмта [улымта] *бальчгта, унулта һазр* топкое, болотистое место

улңтрлһн [улыңтырлһын] *урң-урң гилһн* мерцание

улңтрх [улыңтырхы] *урң-урң гих* мерцать, еле гореть; ***бөкн гиҗәх зул әрә улңтржана***

улс [улыс] I *әмтн, олн-әмтн, келн-улс* народ, люди; население; ***хальмг улс, нег һазра улс, селәнә улс, балһсна улс, көдлдг улс, күүкд улс, залу улс***; ***улсин ду, би***; *Моңһл келтнр – моңһл, бурят, халь-*

мг ***улс*** *Цаһан Сарин нәр ик кезәнәс авн кенә. – Хальмг үнн*

улс [улыс] II *хууч. улс-төр, улс-орн; орн-нутг* государство

улус *тууж., хууч Хальмг һазр-нутгиг хуваҗ һардлһна негц* улус (*адм.-тер. ед.*); ***Баһ Дөрвдә улус, Ик Цоохра улус, Хошуда улус***; ***улусин күцәгч комитет (улуском)***

ульг [улиг] *яң-яң гиһәд, залху күргх* назойливость; назойливый, надоедливый; ***олн үг келхлә – ульг, цөн үг келхлә – билг*** *– үлг.*; *Эн дөрвн мөр шүлг давтгдх дутман сенр айстаһар соңсгдна,* ***ульг болхш****. – Хальмг үнн*

ульглх [улигылхы] *ульг болх* быть надоедливым, назойливым, докучливым; ***нег келсән ульглҗ келх***

ультрг [ультрыг] *һоснбашмгин дотр девскр* стелька (*обуви*); ***ишкә ультрг, ультрг делгх, ультрган сольх***; *Тер бийнь Батад һосан тәәлҗ, өөмсн,* ***ультрган хагсадг*** *чөлән уга. – Эрнҗәнә К.*

умср [умсыр] *чиигтә, нөөтн* сырой, влажный; талый; ***умср цасн***

умсрх [умсырхы] *чиигтәрх, нөөтн болх* становиться влажным, увлажняться

умш [умши] *үчүкн, үүрмг юмн* крупинка (*дождя, снега*); ***хурин умш, цасна умш***; *Темәнгин киитн хар нүднәснь теңгрин аршан, хурин* ***төвгр умш мет,*** *цегән нульмсн тургллад... – Эрнҗәнә К.*

умшач [умшачи] *умшдг күн* читатель; *Эн җилин хойрдгч өрәлд урдкасн олн* ***умшач*** *мана газетиг бичүлҗ авсн бәәнә. – Хальмг үнн*

умшлһн [умшилһын] *юм умшлһн* чтение, читка; ***газет, дегтр умшлһн***

умшдг [умшидыг] *юм умшлһна* предназначенный для чтения; ***умшдг хора***

умшсн [умшисын] *умшчксн* читанный, прочитанный; ***умшсн газет***

умшулх [умшулхы] *умш, умштха гих* заставлять читать

умшцхах [умшицхахы] *умшх* (*оларн*) читать (*о многих*)

умшх [умшихы] *бичәтә, барлата юмиг чаңһар дуудҗ, эс гиҗ тагчгар дотран умшх* читать; ***шүлг умшх***; ***умшхд***

– дегтр сән, күүндхд – иньг сән *– улг.*; *Хуучна бәәдл санад, эс гиҗ* ***умшад оркхнь,*** *хуухин үсн босад одна. – Эрнҗәнә К.*

уна *ундг, тергнд татдг мал* (*мөрн, цар, темән*) тягловые и верховые животные (*лошадь, вол, верблюд*); ***унаһин мөрн***; *Хол хаалһд йовхд* ***уната болх гиһәд****, холч хойр атн темә унулад йовулдг болна. – Эрнҗәнә К.*

уната 1) *тергнд татдг, ундг малта* имеющий средства передвижения (*тягловых и верховых животных*); 2) *гүҗрмг, күчтә* сильный, выносливый (*о коне*); ***уната мөрн***; *Орчлң төөрм* ***уната.*** *– Җаңһр*

унһагдх [унһагдыхы] *цокад унһах* быть сбитым (*о самолёте*)

унһалһн [унһалһын] 1) *унһаҗ орклһн* сбрасывание; 2) *шилж. хольвллһн* свержение

унһах [унһахы] 1) *унһаҗ оркх* сбрасывать, сваливать; *Стол деер бәәсн аахс, столын ирмәг деер бәәсн тәрлк тохаһарн* ***түлкҗ унһаһад****, хәргүләд авад одв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юм алдх* ронять; *Тегәд тер һал өгсн күн адһад әәмсхләрн, хуучн цаһан мөңгн цокарта* ***хар модн һанз унһаж****. – Эрнҗәнә К.*; 3) *спорт. түлкәд унһах* свалить; *Бавур халу дөрәд, бәәсн бийнь чичрәд, тесч чадад, хурдлҗ одад, Моньдасин барун ээмәснь шүүрч авад, зүн көлднь* ***дегә өгәд унһав****... – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***ялд унһах*** *гем-буру һарһсн күү цааҗлх* приговаривать к штрафу; штрафовать; *Зарһч цуг материалмудыг шинҗләд, на-цаадкинь тоод авад, энүг* ***мөңгнә ялд унһах*** *шиидвр авв. – Хальмг үнн*

унһлх [унһылхы] *гүн унһ төрҗ һарһх* жеребиться; ***унһлх гүн***

унһн [унһын] I *нег нас күрч йовх гүүнә төл* жеребёнок-сосунок (*до года*); ***туулн гүүнә унһн, унһн дах***; ***күн болх – баһасн****,* ***күлг болх – унһнасн*** *– цецн уг*; *Эн җил района эдл-ахуст бәәх мөрдин то 1472 күрсиг заахмн, эн кемд 200 һар* ***унһн авгдв****. – Хальмг үнн*

унһн [унһын] II *уңг-тохмин, төрхәрә* исконный, потомственный; отроду; ***унһн җора***

унһн-даанһн [унһын-даанһын] *хош. нег-хойр наста унһд* жеребята (*от одного до двух лет*); конский молодняк

ундаслһн [ундасылһын] *ам цаңһлһн* жажда; ***икәр ундаслһн***

ундасн [ундасын] *ундаслһн* жажда; *Намжу тоорм-тооста хаалһар темцәд,* ***ундасн*** *цуцрлһн хойрас көлтә цөлдәд йовв. – Илюмжинов Н.*

ундасх [ундасхы] *цаңһх* жаждать, хотеть пить; *Харһнжах улс давста заһс идчкәд,* ***ундасад****, муулян эдлдмн. – Илюмжинов Н.*

ундлх [ундылхы] *ундан хәрүлх* утолять жажду, пить

ундн [ундын] 1) *уух юмн* напиток, питьё; ***серүцлгч ундн***; ***ухдань – ундн, идхдань – идән болх*** *– цецн үг*; *Әвр* ***әмтәхн ундн****, мел йосн батхнын бал! – Эрнҗәнә К.*; 2) *ундасн* жажда; ***ундан хәрүлх***

ундрх [ундырхы] *хууч. булгин усн мет бульглх* бить ключом

унду-сунду *хош. наар-цаар* туда-сюда; *Уулын дүңгә цаһан дольган* ***унду-сунду цокад бәәв****. – Җаңһр*

унҗһр [унҗиһыр] *унҗсн, унҗу* свисающий; ***унҗһр үсн, унҗһр сахл***; *Бәәдләрн эн герлтсн күңкл чирәтә: морхһр хамрта, буурл өргн күмсгтә,* ***унҗһр сахлта*** *бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

унҗлһ [унҗилһы] *унҗу чимг, санҗлһ* подвески (*украшение*)

унҗлһх [унҗилһыхы] *унҗүлх* свешивать

унҗу *шавшад унҗсн* висящий, висячий

унҗур 1) *унҗлһ* подвеска, висюлька; 2) *анат. ямр нег эрктнәс салврад унҗсн юмн* придаток; 3) *эрсин эгциг хәләҗ чиклдг шидмснд өлгәтә баахн ацан* отвес

унҗх [унҗихы] *шавших* свисать; ***унҗсн нигт ацмуд, көрәд унҗсн дусалмуд***; *Цугтан дегд икәр эцв, хувцнь эднә деер, негл мишг кевтә,* ***унҗад бәәв****. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***уульх-унҗх*** *һашун нульмсан асхх* лить горькие слёзы, рыдать, сильно плакать; *Уульснас үксн күн босч ирдг болхнь, цуг нарта орчлңгин әмтн* ***ууляд-унҗад****, һашун нульмсан һооҗулад, асхрулад бәәх бәәсмн. – Хальмг үнн*

унлһн [унылһын] I *мөр унҗ йовлһн* езда верхом

унлһн [унылһын] II *юмн унлһн* падение *чего-л.*; ***хамт-хасд унлһн***

унмһа [унымһа] *мөр унҗ дассн* приученный к верховой езде

унсн [унсын] *унҗ одсн* упавший; ***унсн күн һазр түшч босдг*** – *цецн үг*; ◊ ***унсн махлаһан авдг цол (зав) уга*** *төрүц сул цаг уга, чөлән уга* перевести дух некогда; – ***Унсн махлаһан авдг цол уга цагт*** *юн дуудлһмб? – болҗ Адуч шүрүлкв. – Бадмин А.*

унта *унтҗ бәәх* спящий; ***унта деернь***; *– Йо, чавас, мана гиҗгтә күүкд ода чигн* ***унта****, – гиҗ эмгн келв, – хәрин улс бәәһә бәәтл, күүкд күн удан унтдмн биш. – Эрнҗәнә К.*

унтдг [унтыдыг] *унтхин төлә кесн, унтлһна* спальный; ***унтдг хора***; *Хот уудг,* ***унтдг хорасн*** *сарул, терзднь терм уга, түүрм гисн ухан сананд орхш. – Хальмг үнн*

унтлһн [унтылһын] *унтҗ бәәлһн* сон; ***бат нөөрәр унтлһн***

унтлдх [унтылдыхы] *оларн унтх* спать (*о многих*)

унтраһул *тех.* 1) *герл унтрадг кергсл* выключатель (*света*); ***герл унтраһул***; 2) *һал унтрадг кергсл* огнетушитель; ***һал унтраһул***

унтралһн [унтралһын] *һал, герл унтралһн* тушение (*огня*); выключение света

унтрах [унтрахы] *шачах юмиг уурулх, бөкәх* гасить, тушить; ***һал унтрах, шам унтрах***; *Бадм* ***машинәннь шам унтраһад****, барун һарарн шанаһан түшәд тагчгрв. – Эрнҗәнә К.*

унтрлһн [унтрылһын] *шатдган уурлһн* угасание

унтрх [унтырхы] I 1) *шатдган уурх* гаснуть, тухнуть, потухать; ***һал унтрх, һулмт унтрх***; 2) *шилҗ. бөкх* затихать; ***дун унтрх***; *Арвн хойр часин алднд* ***домбрин дун унтрад****, шууган төвкнәд, нәр җиирәд тарв. – Эрнҗәнә К.*

унтрх [унтырхы] II *көшх, әм тасрх* неметь, затекать, терять чувствительность; *Эмгн хормаһан сажәд,* ***унтрҗ одсн көләрн*** *сөгдһлзәд, тедүкн көлән тинилһәд суув. – Эрнҗәнә К.*

унтршго [унтыршго] *унтрдго* неугасимый

унтсн [унтысын] *нөөрссн* спящий, уснувший; ***унтсн болад кевтх***

унтулдг [унтулдыг] *нөр күргдг, нөөрсүлдг* усыпляющий, усыпительный; снотворный; ***унтулдг эм***

унтуллһн [унтуллһын] *нөр күрглһн* укладывание спать

унтулх [унтулхы] 1) *саатулх* укладывать спать; убаюкивать; ***күүкд унтулх***; 2) *нөр күргх* вызывать сонливость, клонить ко сну, усыплять; *Батан махмуднь намхрад, амрн тусад,* ***унтулад бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*

унтх [унтхы] *нөөртән орх, нөөрсх* спать, засыпать; ***сүркрәд унтх, тоһшлад унтх, унтад авх, унтад хуурх, эрт унтх***; *Дорҗ өрин өмн әмтәхн нөөрәр сарсаһад* ***унтад одсн Батаг*** *ирҗ серүлв. – Эрнҗәнә К.*

унул *улм һазр* трясина, топь

унулта *бальчгта, улмта һазр* топкий, вязкий

унх [унхы] I *мордх, зәәдңнх* садиться верхом, ехать верхом; ***мөр унх, темә унх***; ***унх уга бәәҗ – җорасг, уух уга бәәҗ – цәәсг*** *– улг.*; ***Унх****, көлглх бәәнә, уух, эдлх бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; ***Унҗ йовсн мөрнь*** *тер туулаһас үргхләрн, бүдрв. – Сян-Белгин Х.*

унх [унхы] II 1) *киисх* падать, сваливаться; отваливаться; *Хар Кинәсин бийнь хадын дүңгә хариннь делинь теврәд, олн сай церг дотран орн* ***унв****. – Җаңһр*; *Цаадкнь гүн нүкнә йоралд арһул* ***унад одв****. – Илюмжинов Н.*; 2) *хур-чиг орх* выпадать (*о дожде, снеге*); ***цасн унх***; *Тәрәнә хуралһн төгсәд, һазр шарлад,* ***хур-чиг унад****, намр өврдәд ирв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *толһан үсн унх* вылезать, выпадать (*о волосах*); 4) *модна хамтхасн унх* падать, срываться, облетать (*о листьях*); ***хамтхасн унх***

уньн [унин] *герин харачиг батлҗ, нүкн болһнднь шор болсн үзүринь углҗ зүүсн ут модн* унины, тонкие жерди (*которые поддерживают верхний круг юрты*); ***унь зүүх***

уньлх [унилхы] *уньна салдрһиг термнә үдәрин сурар залһҗ батлх* вставлять жерди-унины (*в отверстия верх-*

него круга юрты); *Терминь миңһәдәр* ***уньллгсн****... – Җаңһр*

уняр 1) *җирлһн, маңһар* мгла, дымка; марево; 2) *шатсн ө-модна утан* дым (*от лесного пожара*)

унярта *унятсн* подёрнутый мглой, мглистый

уняртх [унятыхы] *маңһарлх, маңһар татх* покрываться мглой, затягиваться дымкой; *Төгәлңдән тиньгр у тег, теңгс мет налаҗ* ***унятад,*** *күҗ мет каңкнна. – Эрнҗәнә К.*

уңг [уңгы] *йозур* корень; ***модна уңг, буг өвсиг уңгарнь таслх***; ◊ ***уңгднь ус кех*** *муудынь орх, зовлң эдлүлх* чинить зло, наносить вред; *Би энүнә* ***уңгднь ус кесн угав****, ухандынь элс асхсн угав. – Эрнҗәнә К.*

уңгго [уңгыго] *йозур уга* без корня

уңг-дәңг [уңгы-дәңге] *хош.* 1) *уңг-җитх* поколение, потомство; 2) *тохм* род; ***уңг-дәңг уга од!*** *тохмарн әрл, уга бол!* исчезни всем родом!

уңгта [уңгыта] *йозурта* имеющий корень, с корнями

уңг-тохм [уңгы-тохым] *хош. уг-тохм* род, происхождение; *Келхд, әрүн седкләрн, залу-зөрмгәрн Баһ Чонса эн* ***уңг-тохм*** *Әрәсәдән ода күртл цергләв. – Хальмг үнн*; *Бидн тууҗан,* ***уңг-тохман эс медхлә****, үрн-саднданю келхвидн, ямаран уха заахвидн гив. – Хальмг үнн*

уңһдах [уңһдахы] *асах, шатах* воспламенять

уңһдлһн [уңһдылһын] *уңһдад улах* тление

уңһдх [уңһдыхы] *цог уңһдад улах* тлеть; *Наадк нег һулмтнь болхла,* ***уңһдад****, улаһад, бадһлад өрвкҗ йовна. – Эрнҗәнә К.*

ур I *чиг авсн ки* пар; испарения; ***усна ур, халун ур***; ***Усна ур*** *өвснә үнрлә негдәд, каңкнҗ унятна. – Сян-Белгин Х.*; *Өрин өмнхн халун махмудынь* ***уурар*** *дуладад, дуг гиһәд, әмтәхн нөөрәр сурҗңнәд одна. – Эрнҗәнә К.*; *Генткн* ***дулан ур һарһҗ,*** *үүдн секгдәд, нег таньдго залу һарч ирв. – Илюмжинов Н.*

ур II *килң, цухл* гнев, ярость, злоба; ***ур күрх***; ***ур бий зовадг, ул мөр зовадг*** *– улг.*; ***Ур-цухлд*** *авлгдшгоһар зүткнәв, уурлх йовдл харһхла, бийән бәрәд, хооран һарнав. – Хальмг үнн*;

◊ ***ур тәәлрх*** *тогтнх, номһрх* отходить от гнева, успокаиваться; *Эвлә бәәҗ,* ***ууринь тәәлрүлүв****. – Бадмин А.*

ур-ahap *хош. ур-әмсхл* климат

уралан 1) *өмәрән* вперёд; ***уралан зүткх, уралан зөрх***; ***Уралан*** *нег хәләһәд, ухаһан туңһав. – Җаңһр*; *Мууха өрлә ирҗ йовхмч,* ***уралан һарад*** *су, Кермн. – Тачин А.*; *Бата Гернзлиг сүүвдәд,* ***уралан йовв****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *өмн үзг хәләсн* выходящий на юг; ***уралан хәләсн үүдн***

уралһ [уралһы] *шамдһа, һавшун, шудрмг* живой, подвижный; ловкий, проворный; ***уралһ көвүн, уралһ заң, көдлмштән уралһ***; *Ода эр болв чиг, эм болв чиг, шамдһа* ***уралһ кү үзхләрн****, һалта зүрктә күн гиҗ бахтнав. – Эрнҗәнә К.*

уралх [уралхы] 1) *ура гиҗ дуудх* вдохновлять, кричать ура; 2) *маңнад йовад, ардксан дахулх* идти впереди всех

урвач [урвачи] *дәәснә талд орҗ урвсн күн* изменник, предатель; ***Төрскнә урвач***; *Кемржән улачуд хәрү орҗ ирхлә, тедн энүг* ***Төрскнә урвач*** *гиһәд, цугтаһаснь түрүнд дүүҗлҗ алх гиҗ, Гесл санҗасмн. – Илюмжинов Н.*

урвгч [урвыгчи] *дәәснә талд оргч* изменник, предатель, перебежчик

урвлһн [урвылһын] *дәәснә талд орлһн* измена, предательство

урвлт [урвылты] 1) *урвл* измена, предательство; ***гүн билгтәлә урвл уга иньгл*** *– цецн үг*; 2) *хим. хүврлт* реакция; ***химийин урвлт***

урвх [урвыхы] *дәәснә талд орх* предать, изменить, перебежать к противнику, врагу

ург [урыг] I *төрл, элгн-садн* родственник, родня; ***ург-элгн, ург-төрл санх***

ург [урыг] II *экин омад тогтсн үр* плод; ***ург ниилх*** оплодотворение; ***ург көндрх*** преждевременные роды, ***ург көндәх*** прерывание беременности, ***ург хайх*** делать аборт

ургго [урыгго] *үрн уга, күүср* бесплодный

урһа *өсч урһҗах* выросший, растущий; ***урһа сәәхн модн, урһа йозурта ноһан,***

урһа цецгүд; *Эн һазр төгәлңдән* ***урһа модта****, улмта һазр бәәсмн. – Илюмжинов Н.*; *Үвләр тиим* ***урһа ноһата бәәрн*** *– Хар һазр. – Сян-Белгин Х.*

урһах [урһахы] 1) *суулһҗ өскх* выращивать, сажать; ***тәрә-темс урһах, буудя урһах, тутрһ урһах***; *Нег үкр, хойр хө, хойр яма эн бәрнә, сад-һарудтан* ***тәрә-темс урһаҗ****, бийән әәтрүлнә. – Хальмг үнн*; 2) *шилҗ. үүдәх, төрүлх* рождать; *Сурһуль сурхмн гисн үг Батан седкллән харһад,* ***җивр урһаһад оркв****. – Эрнҗәнә К.*

урһх [урһыхы] 1) *эклəд өсх* начинать расти, произрастать; ***шүдн урһх, сахл урһх***; *Һазань дала цецг тәрәтә, олн зүсн* ***модд урһҗана****. – Хальмг үнн*; *Эн күүкндтн келән зууһад оркм* ***шүдн урһад уга бәәдлтә****, кедү сар болсмб энтн? – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилҗ. мандлх, һарх* всходить; ***нарн урһх, сар урһх***; ***Һаха сар урһад,*** *намр эклсн бийнь, халун тогтнҗахш. – Хальмг үнн*; 3) *шилҗ. үүдх, төрх* появляться; ***урмд урһх, чидл урһх, җивр урһх***; *Җил ирвəс ах эмчин тоомср немгдəд,* ***урмд урһад****, керг-үүлдврин күүһмҗһнь делгрəд йовв. – Хальмг үнн*; *Батад өдр ирвəс өргн* ***җивр урһад,*** *өндрдсн, өрггдсн болад өвклзəд бəəв. – Эрнҗәнә К.*

урһц [урһыцы] 1) *урһсн тоот* урожай; урожайность; ***тәрәнә урһц, сән урһц, урһц хуралһн, урһц авх***; *Давсн җилд бəəрн тəрə тəрəчнр элвг* ***урһц хураҗ авад****, райондан түрүн орм эзлв. – Хальмг үнн*; 2) *цогцин урһц* рост, телосложение; ***өндр нурһта, һо цогцта залу***; *Теңгр нанд* ***ик урһц*** *чигн, хар чидл чигн элвгəр заяҗ. – Илюмжинов Н.*

урһцта [урһыцта] 1) *урһц сəəтə* урожайный; ***Сән урһцта*** *җилин хаврин сөөд, ноһан асхн мөр архлсн арһмҗ бүркҗ урһдмн гиҗ, мана аав келдг билə. – Эрнҗәнә К.*; 2) *цогцин урһц сән* высокого роста и хорошего телосложения; *Зөрмг бəрцтə, хурц келтə саальч Монча уралан һарч ирв* – ***өндр, кевтə урһцта****, харулан халхта күүкд күн. – Илюмжинов Н.*

урд [урды] 1) *өмн, эрт* прежде, раньше; ***урд һарсн чикнәс сүүлд һарсн өвр*** *– үлг.*; ***Урд цагт*** *эдниг һарар киргҗ, баһ гихдән бүкл сардан арвн күн өөд өндәл уга көдлх билә. – Сян-Белгин Х.*; 2) *хөвт үг* послелог до, перед; накануне, за…; ***дәәнәс урд***, ***цөн җилин урд, болзгас урд; унтхас урд, йовхас урд;*** *Бидн, саальчнр,* ***нарн һархас урд*** *боснавидн, тегәд фермд нурһан тинилһҗ һоорл уга, асхн күртл көдлнәвидн. – Илюмжинов Н.*

урдаснь [урдасынь] *эртәснь, өмнәснь* заранее; ***урдаснь зәңглх***, ***урдаснь белдх****; Кен медхв, үвл ямр болхинь,* ***урдаснь таһад*** *медҗ болшго. – Хальмг үнн*

урдк [урдыкы] 1) *өмнк* предыдущий, прежний; ***урдк җилмүд, урдк бәәдл-җирһл, урдк цагин тууҗ;*** ***Урдк*** *хойр нәрн шинҗ тәәлсн күн, энүгинь чиган чадхт. – Эрнҗәнә К.*; 2) *өмннь бәәсн* бывший, прежний; ***урдк ахлач, урдк эзн***, ***урдк бәәрн***; ◊ ***урдкнь хольҗх, хөвткнь өврдх*** *насн ирәд көгшрх* находиться на закате жизни; ***Урдкм хольҗсн, хөвткм өврдсн*** *нанд юн кергтәв? Чини җирһл үзхлә, нанд болх. – Эрнҗәнә К.*

урдкс [урдыксы] *өвкнр* предки; *Цуг әмтнә дуулҗ йовсн дуд – мана давсн әмдрлиг товчлсн дуд, теднәр дамҗад, ямр ухата-седвәртәһәр* ***мана урдкс*** *йовсинь эн дуудас медҗ болхмн. – Хальмг үнн*

урднь [урдынь] *өмннь* раньше, прежде

урдын *өмнк, кезәңк, хуучна* прежние, давние, былые времена; ***урдын урд цагт***; ◊ ***урдын тәвсн хөвәс һардг арһ уга*** *зурсн зураһас давҗ болшго* от судьбы никуда не уйти

урҗ: **урҗ өдр** [уржи өдер] *өцклдүрин өмнк өдр* позавчера, третьего дня; ***Урҗ өдр*** *би көвүтә болув, эннь мини хойрдгч үрн. – Хальмг үнн*

урзн [урзын] *ниднин өмнк җил* позапрошлый; ***Урзн*** *Үстд, нидн Бөөрг селәнд газ орулв. – Хальмг үнн*

урл [урыл] *ам хүмхдг мөч* губы, губа; ***деед урл, дорд урл; урлан коочилһх, урлан дурдых, урлан хүмх***; *Өмнән бичкн ширә деер хуучрад бәәсн орацта җодв делгчксн,* ***урлнь***

гөвр-гөвр гиһәд бәәнә. – *Эрнҗәнә К.*; *Хар-Бембә* ***урлан коочилһәд****, көл доран нульмад авв. – Илюмжинов Н.*

урлдан [урылдан] *мөрдин урлдан* бега, скачки; гонки; ***урлдана мөрн, урлда тәвх; Мөрнә урлдан*** *хамгин кезәнә цагас авн моңһлмуд дунд делгрҗ йовсмн. – Хальмг үнн*

урлдач [урылдачи] *мөр урлдулдг күн* жокей, наездник

урлдлһн [урылдылһын] *урлдан* бега, скачки; гонки

урлдулх [урылдулхы] *урлда кех* устраивать бега, скачки, гонки

урлдх [урылдхы] I 1) *мөрнә хурдыг сөрх* состязаться в беге, перегонять друг друга; скакать наперегонки; ***Һурвн мөрн урлдв чигн*** *– нег мөрн һарч ирнә,* ***арвн мөрн урлдв чигн*** *– нег мөрн һарч ирнә, биший? – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. дөрлдх* состязаться; *Җирһл зовлң хойр* ***урлдад йовна****. – Сян-Белгин Х.*

урлдх [урылдхы] II *мөриг деед урласнь шүүрәд авх, бәрх* хватать за верхнюю губу (*лошадь*)

урлх [урлхы] *ке сәәхн юм кех, дархлх* мастерить, искусно делать *что-л.*

урльг [урлиг] *ирү сәәхн* изящный, прекрасный; ***урльг цогц***

урмд [урымды] *омгшл, өргмж, соньмслһн* стимул, влечение, интерес; ***урмд өгх, урмд хәрх, урмд уга болх***; *Җирһлин хаалһд оржах күүкд-көвүдт* ***омг, урмд өгч****, түрүн ишкдлән кехднь дөң болдг билә. – Хальмг үнн*

урмдулх [урымдулхы] *урмд төрүлх* вдохновлять, воодушевлять; стимулировать; *Баахн өрк-бүлмүдиг, күүкд улсиг* ***урмдулад****, нилхд төрлһиг икдүлхмн. – Хальмг үнн*

урмдх [урымдыхы] *урмд төрх* вдохновляться, воодушевляться; *Керг нам иигж сән кевәр төгсчәх йовдлд эдн келж эс болмар* ***урмдад****, сергәд одв. – Илюмжинов Н.*

урн [урын] 1) *урн күн, урч* мастер; ***модна урн***, ***төмрин урн***; ***хуучан хатхсн – урн***, ***хөөткән сансн – цецн*** *– үлг.*; 2) *һартан өөтә* мастеровой; ***Һартан урн*** *Арша Мушаевич Пюрвеев өрк-бүлән асра-*

хин төлә аah-сав кеһәд, бәәрн улст хулддг бәәҗ. – Хальмг үнн; 3) *урн сәәхн, урльг* искусный, художественный; ***урн үг, урн зокъял***; *Мана әәмгт хурц, мергн* ***урн үг меддг*** *улс хав-хара биш бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

урньх [урнихы] *ур күрх, уурлх* злиться, сердиться; *– ...Эрт юңгад эс наар гисмч? – гиҗ* ***урньҗ Хоңһр келҗәнә****. – Җаңһр*

урң: ***урң-урң гих*** *урңтх* еле светиться, едва мерцать; ***урң-урң гисн герл***; *Нег һулмтнь* ***урң-урң гиһәд****, унтрн гиҗ йовна. – Эрнҗәнә К.*

урсдг [урсыдыг] *урсч оддг* растворимый

урсдго [урсыдыго] *урсч өгдго* нерастворимый

урсх [урсыхы] 1) *усн урсч гүүх* течь, протекать; ***шоржңнж урсдг уулын һол***; *Эргнин ширмүд деврәд, элвг һол болад,* ***урсад бәәв****. – Сян-Белгин Х.*; 2) *һооҗх* струиться, течь; *Цевр һолмуд* ***урсна****, цегәхн усн һооҗна. – Хальмг үнн*; 3) *шилж. икәр зовньх, һашудх, һундх* печалиться; ***ууляд-урсад бәәх***; *Зуг энүнә һундлынь үзсн күүнә* ***зүркн заядар урсна****... – Эрнҗәнә К.*

урсхах [урсхахы] 1) *юм хәәлж, девтәҗ урсхах* растворять; ***шикр урсхах, давс урсхах, мөс урсхах***; *Көгҗм седклин* ***мөс урсхаҗ****, сетрә күсл төрүлнә. – Хальмг үнн*; 2) *мод усна урсхлар тәвх, урсхулх* сплавлять лес; ***мод урсхах***

урсхул 1) *урсчах усна бәәдл* течение, поток; ***сәәхн урсхул, турглсн урсхул, һолын урсхул, теңгсин урсхул***; *Усн уга у теегин нег захд өссн Батад,* ***урсхул иктә Иҗл һол*** *ик гидг өврмҗ болв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж., полит. хүвсхүлин урсхул* революционное течение

урсхулта *урсад гүүдг уста* имеющий течение; ***догшн урсхулта һол***; *Найн тавн сара өргн киитн хар теңгс* ***өрүсөрү хойр урсхулта****. – Җаңһр*

урсхулх [урсхулхы] **урсхах** *хәлә*

урсхх [урсхыхы] *уусх* растворять; ***цәәд давс урсхх***

уругшан 1) *дорагшан* вниз; *Я, йир,* ***уругшан орад*** *сууҗ йовх нариг улаһад һарч йовх нарн яһв чигн дишлҗл бәәхгов! – Эрнҗәнә К.*; 2) *урсхул уруг-*

шан вниз по течению; ***усна урсхул уругшан йовх***

урудлһн [урудылһын] 1) *дорагшлһн* движение вниз, спуск; 2) *шилж. урмд уга боллһн* малодушие

урудх [урудхы] 1) *дорагшлҗ йовх* идти, спускаться вниз; ***уул урудх***; 2) *урудҗ йовх* идти, двигаться вдоль, по…; ***һол урудх***, ***сала урудх***, ***сальк урудх***; *Сальк өрәд чиг*н, ***урудад чигн*** *шатна. – Хальмг үнн*; 3) *шилж. урмд уга болх* падать духом, малодушничать; *Энүнә нүднә өмн чирәнь, толһань цуснд лашгдҗ одсн, хөв-кишгәсн заальгдсн, зөрг-урмд уга,* ***урудсн*** *Гасан зогсчана. – Илюмжинов Н.*

урх [урхы] *шову, аң торһҗ бәрдг зәңгдә* силки, петля; ловушка; ***урх тәвх, урхд торх, урхар аңнх***

урхдх [урхыдхы] *урх тәвәд, юм бәрх* ловить силками

урхч [урхычи] *урхар аңндг күн* ловец силками

урчлх [урчилхы] *юм урлҗ кех, урлх* мастерить

урчуд *урн һарта улс, урн улс* умельцы, мастера; *Куш Ноост хойрнь нертә* ***маля гүрдг урчуд билә****. – Эрнҗәнә К.*

уршг [уршиг] *учр, шалтан* причина, обстоятелство; ***уршгинь олх, уршгинь медх***; *Бәәдлнь, дәәнә түрү цагин бәәдләс көлтә, ташр энүнәс ишт*ә ***муурч одсн хот-хоолын уршгар*** *тиигҗ кевтә. – Илюмжинов Н.*

усвку [усвыку] *усңку* водянистый; ***усвку боднцг***

усвкх [усвыкхы] *устх* быть водянистыми (*о глазах*); ***нүдн усвкх***; ***хойр нүдн усвкад, юмн үзгдхш***; *Хажудан кевлһән кевәд кевтсн темән тал хәләв,* ***нүднь усвкад одв****. – Эрнҗәнә К.*

услач 1) *юм услдг күн* поильщик (*скота*); ***мал услач***; 2) *һазр, тәрә-темс услдг күн* мелиоратор, ирригатор

услвр [услвыр] 1) *мал усллһн* водопой; *Эн көвүнд* ***хөвнә услвр*** *ик зовлңта болхмн. – Эрнҗәнә К.*; 2) *мал услдг һазр* место водопоя

услх [услхы] 1) *малд ус уулгх* поить водой (*животных*); ***мал услх***; 2) *ус асхҗ чиигтәх* орошать, поливать; ***һазр услх, тәрә-темс услх***; *Кооку эмгн һарудт тәрсн* ***темс услад****, хоша бәәдг медәтнрин мен-*

динь медәд, седклән төвкнүләд хәрҗ ирнә. – Хальмг үнн

усн [усын] 1) *туңһлг шиңгн тоот* вода; ***әмтәхн усн, һашун усн, киитн усн, халун усн, худгин усн, булгин усн***; ***усна замг, усна аюл, усна ору***; ***усн мет шиңгн, шикр мет әмтәхн*** *– тәәлвр.* (**үсн**); ***ус үзлго бәәҗ, һосан бичә тәәл*** *– улг.*; *Халун зунын өдр болвчн, **һолын киитн усн** махмудым хәәрв. – Илюмжинов Н.*; 2) *усна күчәр көдлдг* приводящий в движение с помощью воды, водяной; ***усн теерм***; ◊ ***усн-цасн болх*** *җе гитлән уульх* обливаться горькими слезами; *Теңдән эмгн өрк-бүлиннь тууҗ келн бәәҗ,* ***усн-цасн болад*** *асхрулад уульна. – Сян-Белгин Х.*; ***усн деер өрм тогтам келтә*** *келндән билгтә, хурц, олмһа үгтә* красноречивый; язык хорошо подвешен; ***Усн деер өрм тогтам*** *әмтәхн келәрн аадрулҗ, намаг бәрхәр йовна. – Бембин Т.*; ***уснас хүүрә (хагсу) һарх*** *үүл татчкад, гем уга болҗ һарх* выйти сухим из воды; *Зуг энүнд эн улс дунд **уснас хүүрә һархд** мини арһ яһҗ эс күрнә. – Доржҗин Б.*

уснго [усынго] *усн уга* безводный; ***уснго болһх***

усрхг [усырхыг] 1) *усар элвг* обильный водой; ***усрхг һазр***; 2) *устсн* водянистый

усрхх [усырхыхы] стремиться к воде; хотеть пить (*о скоте в жаркое время*)

уста 1) *усн бәәх юмн* содержащий воду; ***уста суулһ***; *Күүкд күн **дүүрң уста суулһста болхла** – сән йор! – Илюмжинов Н.*; 2) *усн иктә* богатая водой; ***Уста-өвстә һазр*** *хәәһәд, энд ирәд бәәршсмн. – Хальмг үнн*

устах [устахы] *көлән зүлгх; көлән устах* натирать волдырь; *Холд тууһад оркхла, малын шавхагиг зүлгәд **устаһад оркхд** маһд уга шүрүн. – Эрнҗәнә К.*

устг [устыг] *ик ова өвсн* стог; ***устг өвсн***

устглач [устыглачи] *өвс овалад устглдг күн* стогомётчик, стогометатель

устглх [устыглхы] *өвс овалад, устг кех* стоговать сено

устгта [устыгта] *овалад устглсн өвсн* стогованный, сложенный в стога; ***устгта өвсн***

устх [устыхы] 1) *шархд усн тогтх* образоваться (*о водянке*); 2) *эмн. н. хот өглго усар эмнх* лечиться водой (*пить только воду, не принимая другой пищи*)

усхлһн [усхылһын] *зерлг болһлһн, зерлгшлһн* одичание (*о животном*)

усхх [усхыхы] 1) *зерлг болх, зерлгшх* (*мал*) одичать (*о животном*); 2) *шилж. күүнлә харһҗ күүндхәс хөөһх, зулх* избегать общения

усчач [усчачи] *сәәнәр усчдг күн* пловец; ***сән усчач***

усчдг [усчидыг] 1) *усчҗ өөмдг* плавательный; 2) *усчҗ йовдг* плавающий, плавучий; ***усчдг заһсна завод***

усчлһн [усчилһын] *усчлт* плавание; ***усн дор усчлһн, усчлһна бассейн***

усчх [усчихы] *усчад йовх, өөмх* плыть, плавать; ***тер сәәнәр усчна***; *Анычар чаңһчиирг бульчңта болсндан, Чулым һолыг амрар* ***усчад һатлдг билә***. *– Илюмжинов Н.*

ут ***ахрхн*** гидгин зөрүд чинртә үг *противоп. ахрхн* короткий; ***ут деесн, ут хаалһ, ут сүл, ут насн, ут дун, ут туужҗ***; ***Ут цаһан шавр герин һаза*** *дала болсн көвүд, күүкд дуңһралад сууҗ. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***ут келтә*** ховч сплетник; *– Күүкд күн* ***ут келтә гидг*** *эс билү? Та, Цаһан, үг алдад орквзат, – гиһәд, Василий чигә уусн аһан Цаһанд өгн йовҗ шоглв. – Эрнҗәнә К.*; ***ут чиктә*** *цүгтаһаснь түрүләд зәңг-зә медәд авчкад, терүгән дарунь тархачкдг күн* пользующийся слухами, распространяющий слухи; *Басл* ***ут чиктә*** *эдн. Өцклдүр хойр күүнә онцлдҗаһад күүндсн үгиг маңһдуртнь соңсч оркцхана. – Басңга Б.*; ***ут сүүлт*** *цеер. чон* волк; ***ут туштан*** *ут тоодан, гүртмдән* в общем и целом, в сумме; *Эн зуна кемд энд* ***ут туштан*** *1124 бичкдүд амрч, эрүл-мендән батрулхмн. Өдгә цагт энд* ***ут тоодан*** *32 эмч көдлҗәнә. – Хальмг үнн*

утан *юм шатхд деегшән цоонград һардг тоот* дым; ***көк утан, хар утан, утана үнр***; ***һал уга һазрас утан һардмн биш*** *– цецн үг*; *Түүнә өркәрнь* ***аһсна көк утан*** *теңгрт өөдән цоонград һарчана. – Илюмжинов Н.*

утанго *утан һардго* бездымный; ***утанго дәр***

утарн [утарын] *утдан* длиною; *Хойрдгч марһань:* ***утарн****, урһцарн, бүдүнәрн мел йилһҗ болшго әдл хойр шар толһата моһа илгәхмн. – Эрнҗәнә К.*

утата *утан һардг* дымовой; дымный; ***утата дәр, утата сумн***

утгдх [утыгдыхы] *утх* закоптиться, быть окуренным

утднь [утдынь] *утарнь* в длину

утдуллһн [утдуллһын] *ут болһлһн* удлинение

утдулх [утдулхы] *ут болһх* удлинять; ***ханцинь утдулх***

утдх [утдыхы] *ут болад бәәх* оказываться длиннее, чем надо; быть чрезмерно длинным

утлгдх [утлыгдыхы] *керчгдх* разрезаться

утлһн [утлһын] *ута шиңгәлһн* окуривание; копчение

утлдг [утлдыг] *керчдг* режущий; ***өдмг утлдг утх***

утлх [утылхы] *керчх* резать, разрезать; ***мах утлх, өдмг утлх***; *Муузра* ***өдмг утлад****, тәвҗ өгәд, эврән гиичнртәһән суув. – Эрнҗәнә К.*

утсн [утсын] *ута шиңгәсн* копчёный; продымлённый (*напр. о коже*); ***утсн заһсн, утсн махн***

утулң [утулың] *утвтр, зөвәр ут* продолговатый; ***утулң чирә***; *Эн хамг цугтан өвгнә* ***утулң чирәлә*** *зоклцсн болҗ медгднә. – Сян-Белгин Х.*

утх [утхы] I *нег талкнь иртә юм керчдг иштә зевсг* нож, ножик; ***өвр иштә утх, хурц утх, мука утх****;* ***утхин гер, утхин мөргн, өдмг керчдг утх***; ***утхиг эс бүлүдхлә – мукардг, малыг эс асрхла – эцдг*** *– цецн үг*; *Кеер йовсн күүнд* ***утх кергтә болдмн****. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***утхин ир деер бәәх*** *ик әәмшгтә юмна өөр бәәх* быть на лезвии ножа; *Җимб, ода нанд юуһинь уурлнат? Би нам улан әмән* ***утхин ир деер*** *авч һарув. – Сян-Белгин Х.*; ***утхин мөргн деер салх*** *әрвҗ уга юмнд эс харһх* разминуться; *Мууха* ***утхин мөргн деер салҗ йовх*** *зүркдви, гисн ухан өвгнә толһад орад одв. – Эрнҗәнә К.*

утх [утхы] II *юмна недр, һол сана* смысл, суть, сущность; ***утх-учр, утх-чинр***; *Әмтнә әм*

таслхиг тевч гиж, хуучн ***судрмудын һол утх*** *бәәдг биший. – Хальмг үнн*

утх [утхы] III 1) *ута тәвх, орулх* окуривать, обдавать дымом; ***зөгиг көндәднь утх***; 2) *ута шиңгәх* коптить; ***заһс утх, мах утх***

утхлһн [утхылһын] *утхж авлһн* черпание

утхулх [утхулхы] *утхж авхулх* заставить черпать

утхур *юм утхдг арсн сав* ведро для черпания воды (*кожаное*)

утхх [утхыхы] *шалдрң, үүрмг юмнас утхад авх* черпать; *Бата алтн амта шаазңгар киитн* ***булгин уснас утхад,*** *күүкдт өгнә. – Эрнҗәнә К.*

утхц [утхыцы] *юм утхж авдг сав* черпак, черпалка; *Цаһан Муузраһар бичкн хахр суулһар* ***утхц*** *келгүлж өгв. – Эрнҗәнә К.*

утцн [утцын] *ээрәд, нииткәд кесн нәрхн тоот* нитка; ***ноосн утцн, торһн утцн, шүрүсн утцн, чивһсн утцн***; ***утц ээрх, утц нииткх***; ***утцн зүүһән дахдг*** *– цецн үг*; *Эрчмтә* ***темән утцар*** *эрәлж ширсн ширдгүдиг, «бәәнә» гисн кевтә, өгаһар девсәд, барта күрң-цоохр кевсәр кевслсн Кермнә орн цевкәһәд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***утцн һолдан торх*** *әрә киитә бәәх* быть на грани смерти, находиться при смерти; *Аав ээж хойрнь* ***утцн улан һолдан торсн*** *әрә әмд бәәцхәж. – Хальмг туульс*

ууһн [ууһын] 1) *түрүлж һарсн үрн* первенец, старший; *Ода* ***ууһн көвүнь*** *гертә-малта залу, ач көвүнь эмг экин өвр деер таалулсн бәәнә. – Сян-Белгин Х.*; 2) *хамгин ах* старейший; ***ууһн бичәч, ууһн седкүлч***; ***Ууһн номт*** *Пётр Биткеев Элстин хурлын тускар келхләрн, ик чинринь темдглв. – Хальмг үнн*

ууһр [ууһыр] *цеер. орс* русский; ***ууһр күн, ууһрмуд***

ууд *мөрнә амнд өмкүлдг хазарын нәрхн төмр* удила; ***уудан кемлх, уудан булалдх***; *Өрмин сояһарн* ***күрл мөңгн уудыг*** *дөлилһәд оркв. – Җаңһр*; *Мөрнь чигн эзән дураж, негормдан зогсч чаддмн биш: көләрн семрн ишкәд, толһаһарн наадад,* ***уудан кемләд бәәдмн****. – Илюмжинов Н.*

уудг [уудыг] *ууҗ болх, цевр, әмтәхн* питьевой; ***уудг усн***; ***уудг ундан хастн***, ***унтдг нөөрән ахрдтн*** – *цецн үг*; ***Уудг усн*** *күртхш, дәкәд усна чинрнь чиг дала сән биш. – Хальмг үнн*

уудлх [уудылхы] *ямр нег савд бәәх юмиг һарһҗ авад хәәх* рыться; ***авдр уудлх, чемода уудлх, ут уудлх, хавтх уудлх***; ***базасн сурхар, бараһан уудл*** – *цецн үг*; ***утыг уудлвуудлв – эс төгсҗ*** – *тәәлвр.* (**ухан**); ***Хавтхан уудлад****, түңгрцгтә тәмкән һанзтаһан хамднь һарһҗ авв. – Эрнҗәнә К.*

уудулх [уудулхы] *у болһх* делать широким, расширять

уудх [уудхы] 1) *уудад бәәх, у болх* (*хувцн*) быть широким, просторным; 2) *холдх, ууҗх* уйти подальше, удалиться; *Яһад болвчн түргәр энүнәс* ***уудж, цаарандан һархар****, адһад бәәцхәв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***чееҗ (седкл) уудх*** *төвкнх, санамр болх* на душе станет легче, спокойнее; *Нег шил нанд бәәнә, невчк эдлчкий,* ***чееҗчнь уудад****, һундлан мартхч. – Хальмг үнн*

уудьвр [уудьвыр] *уйдвр, үрүдлһн* тоска, уныние; скука; *Һартан домбран авад, дууһан дуулад орккла,* ***уудьвр һарад****, седклнь невчк сергсн болад одна. – Хальмг үнн*

уудьврта [уудьвырта] *үрүдсн, гейүртә* тоскливый, унылый; скучный; грустный, печальный; ***уудьврта дун, уудьврта бәәдл***; *Батад эн һазр, салас, садргуд уга тегш* ***ик уудьврта һазр*** *болҗ медгднә. – Эрнҗәнә К.*

уудьх [уудьхы] *уйдх, үрүдх, гейүрх* тосковать, унывать; грустить, печалиться

ууҗм [ууҗим] 1) *хол* далёкий, отдалённый; ***ууҗм һазр, ууҗмд бәәх***; ***Ууҗм холас*** *иҗлдсн герән угальв. – Сян-Белгин Х.*; 2) *уудм, у-өргн* ширь, простор, приволье; *Хаалһ сул, мана өмн эң зах уга* ***теегин ууҗм*** *үзгднә. – Илюмжинов Н.*

ууҗх [ууҗхы] *холдх* делаться далёким, отдаляться; *Бадм мөрән урларн шовшрҗ йовулад, үрвсн хатрлһар* ***заагрҗ ууҗв****. – Илюмжинов Н.*

уул [уулы] I *эргндк һазрас деегшән өргдәд һарсн өндр-*

лг гора; ***өндр уул, уул давших, уул деер һарх***; ***уулын хавчг, уулын шил, уулын нурһн, уулын өргл***; ***хойр уул харһдго, хойр күн харһдг*** *– улг.*; ***Арслң уулын*** *белəр давад, күрəд ирв. – Җаңһр*; ***Богдо уулыг*** *эргəд, терүнə ташуд дүңгəсн Бурхн Багшин бумбд мөргсəн,* ***уулын өндрəс*** *Улан-Баатриг һəəхсəн багшнр кесгтəн мартшго. – Хальмг үнн*

уул [уулы] II *угин, экн түрүңк* исконный, коренной; ***уул келн, уул авъяс-заңшал, уул нутг***; *Авһнь гелң бəəсмн, тегəд ач көвүндəн өвкнриннь* ***уул авъясар*** *чик сурһмжң өгсмн. – Хальмг үнн*

уулһ [уулһы] *хууч. маңнад йовдг церг* передовой отряд

уулһлх [уулһылхы] *хууч. маңна цергт йовх* находиться в передовом отряде

уулһн [уулһын] *шиңгн юм балһжң зальглһн* питьё; ***ус уулһн***

уулһх [уулһыхы] *шиңгн юм балһжң зальгулх* поить, заставлять пить

уулрхг [уулырхыг] *уулта һазр* гористый; ***уулрхг һазр***

уулта *уул бəəдг, уулрхг* гористый

ууль I *зоол. нүдньик, хоңшарнь матьхр, сөөднь ду һардг махсг шовун* сыч; ◊ ***уульла əдл бəəх*** *аглһ һазрт бəəх* жить уединённо, замкнуто; *Көгшə əмтнлə таардго төлəдəн онц һазрт* ***уульла əдл бəəнə****. – Жимбин А.*

ууль II: ***ууль хар*** *элңкə хуучн* обветшалый, ветхий; ***Ууль хар уурцд*** *күрəд ирв. – Җаңһр*

уульлһн [уулилһын] 1) *күүнə уульлһн* плач; *Экин нүднəс һооҗсн нульмсн бас хойр зүсəр медгднə: негдвəр болхла, күүкн өсəд-босад, күүнə эəмд күрəд, əмəн даажңана гиж,* ***байрин уульлһн****, хойрдвар болхла, одсн һазртан яһж бəəхм болхв гиж санад,* ***зовж уульлһн болжңана****. – Хальмг үнн*; 2) *чон, нохан уульлһн* вой (*волка, собаки*)

уульлдан *олн күүнə уульлһн* плач, рыдания; ***күүкдин уульлдан***; *Болһатн, нүд авад оркдг болвзат гисн дун соңсгдна, маля, ташмг, модна əəд,* ***күүкдин уульлдан****, юн болжңахнь медгдхш. – Эрнжңəнə К.*

уульлдх [уулилдыхы] *оларн уульх* плакать (*о многих*)

уульмтха 1) *уульдг заңта* плаксивый; ***экәсн салсн күүкд уульмтха***, ***иньгәсн салсн күн уудьмтха*** – *цецн үг*; 2) *ярвад-яңшад йовдг* постоянно жалующийся, ноющий; *Бидн өдрә көдлмшин кемҗәһән күцәҗ эс чадсн, ярвад-яңшад йовдг, зарһ бәрәд, түңшәд йовдг* ***уульмтха улсиг*** *икәр шооддг, шалһдг биләвидн. – Илюмжинов Н.*

уульңнх [уульңныхы] *уульн бәәҗ келх* говорить сквозь слёзы

уульх [уульхы] 1) *юмн өвдхд, һундх, һашудх саамд нүднәс нульмсн һарх* плакать, рыдать; ***уульх-унҗх, оркрад уульх, экрәд уульх***; ***уульсиг сурһ, инәснәс сур*** – *цецн үг*; *Аршан хар нульмсан цацад* ***уульв***. *– Җаңһр*; *Нег талд нам хөвдән һундад,* ***уульх чиг*** *дурн күрнә. – Хальмг үнн*; 2) *чон, ноха уульх* выть, завывать (*о волке, собаке*); ***сөөнә чонмуд ууляд бәәв***

уульха *малын гесн дотрк бөлвә* пузырьки (*образующиеся в брюшной полости животных)*

уулюлх [уулюлхы] *уульхд күргх* доводить до слёз; *Күү алад, арднь үлдсн үрн-садынь өнчрүләд,* ***ээҗ-аавинь уулюлад****, зовлңган үзәд, түүрмд сууна. – Хальмг үнн*

уург [уурыг] 1) *күүкд төрҗ һарһсна дару көкнәс һардг шар өңгтә өткн үсн* молозиво (*густое, жёлтого цвета*); ***экин алтн шар уург***; ***Алтн шар уурган*** *амлулад өксн экм сегрхә хар гертәһән седклинм киләсн болна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *өндгнә дотрк шар уург* желток (*яйца*); ***өндгин шар уург***; ◊ ***хөөнә уург сүл*** овечий курдюк, ***уург сүүлин хорһн*** сало овечьего курдюка; ***өөкн дотрк бөөр мет, өндгн дотрк уург мет*** *зовх зовлң уга, амрад-җирһәд бәәх* кататься как сыр в масле; ***Өөкн дотрк бөөр мет, өндгн дотрк уург мет*** *бәәлһхв чамаг. – Басңга Б.*

уурһ [уурһы] *үзүртән оосрта мөр бәрҗ авдг модн шуург* укрюк, урга (*шест с петлей, которым ловят лошадей*); ***уурһин мөрн, уурһар мөр бәрх***; *Модн* ***уурһар*** *гүвдәд, муудан орҗ, Цотон нойн мөлтрснь делкә болв. – Калян С.*; *Урһад уга уласар* ***уурһ кеһәд****,*

төмәд уга деесәр хүүв кеһәд, һаң ик халунд адуһан хәәһәд һарлав. – Далн хойр худл

уурһлх [уурһылхы] *уурһар мөр бәрх* ловить укрюком, ургой

уурлулх [уурлулхы] *цухлдулх, килңнүлх* сердить, злить, выводить из себя

уурлх [уурлыхы] *цухлдх, килңнх* сердиться, злиться, гневаться; *Минь ода* ***уурлад****, өлкәдж бәәсн Жимб номһрад, чирәнь үмсн болад одв. – Сян-Белгин Х.*

уурта *цухлта, килңтә* злой, сердитый; свирепый; ***уурта бәәдл, уурта күн***; *Одак күүнчн* ***ик уурта****, акад заңта күн болх бәәдлтә. – Эрнҗәнә К.*

уурташар *уур иктә* сердито, гневно; ***уртахар келх, уртахар хәәкрх***

уруллһн [ууруллһын] *хөрлһн, хөрүл; цер тәвлһн* запрет, запрещение

уурулх [уурулхы] *зогсах, хөрх* прекратить; запретить

уурх [уурхы] *зогсх* переставать, прекращаться; ***хур ордган уурх, ульдган уурх, альвлдган уурх***; *Хойрдгч курст ирсн мадн өсәд,* ***альвлдган уурад****, суруһулян чиг тохнята кевәр дасдг болцхаввидн. – Илюмжинов Н.*

уурха *олн зүсн малтмл* (*алт, эрднь чолу, нүүрс*) *һарһҗ авдг һазр* шахта; ***алтна уурха, чолун нүүрснә уурха***; ◊ ***уурхан саң*** *чилшго зөөр* рог изобилия, неисчерпаемый источник; *Эцкнь барун бийдән бәәсн* ***уурхан саңгасн утхад****, нег тулм алт кеһәд өгнә. – Хальмг туульс*; *Мана алдр өвкнрин үлдәсн* ***шавхгдшго уурхан саңгин зөөриг*** *институтын номтнр әрүнәр хадһлҗ, цааранднь делгрүлҗ йовтха. – Хальмг үнн*

уурхач [уурхачи] *уурхан ажлач, көдләч* шахтёр

уурц [уурцы] *хар-бор гер* хижина, лачуга; ***Ууль хар уурцдан*** *гүүҗ ирәд, аав эәҗ хойриннь өврт орад унтв. – Җаңһр*

уут [ууты] *арсн тулм, мишг* кожаный мешок; *Ор-дер негжәд,* ***барана уут****, туурһин зах уудлад хәәв. – Эрнҗәнә К.*

уутлх [уутылхы] *уутд юм дүрх* класть в мешок

уутьрх [уутьрхы] 1) *утьхн болх, уутьдад бәәх* стано-

виться узким, тесным; ***Хойр һосн уутьрад***, *баһрсн болҗ одҗ.* – *Илюмжинов Н.*; 2) *шилҗ. чееҗ хавчгдх, бүтх* чувствовать стеснение в груди; *Саналдчкад, сәәхн иньгиннь ардас хәләһәд суухнь,* ***чееҗм улм-улмар уутьрад****, хавчгдад, харңһутрад бәәнә.* – *Эрнҗәнә К.*

уутьхн [уутьхын] 1) *шахр, бичкн* тесный; ***уутьхн хора, уутьхн гер***; *Өвгн тедниг эврәннь* ***уутьхн гертән*** *орулҗ авв, буслһсн халун усар тоов.* – *Илюмжинов Н.*; 2) *өргн биш, нәрхн* неширокий, узкий; ***уутьхн нүдн, уутьхн терз, уутьхн һол***; *Ман хойрин дор белчр телтр хойрарн өндр эргтә, деегүрн өргн,* ***дорахурн уутьхн****, җолв кецтә нәрхн һол урсна.* – *Сян-Белгин Х.*

уух [уухы] 1) *юм балһҗ зальгх, оочлх* пить; ***цә уух, чигә уух, шөл уух***; ***уух уга бәәҗ – цәәсг, унх уга бәәҗ – җорасг*** – *үлг.*; *Эн хамгиг медәд, тер гемтә көвүндм нег* ***шөл уух*** *хө өгтн.* – *Сян-Белгин Х.*; 2) *хот эдлх, идх* есть, кушать; *Шанһахар ордг көвүд цуг әдләдл күлттә, төгрг (кубанк) махласта,* ***хотан школасн уухад****, доран хонцхана.* – *Эрнҗәнә К.*; 3) *бийдән шиңгәх* впитывать; ***бек уудг цаасн***

уухн [уухын] 1) *зөвәр у-өргн* довольно широкий, обширный; 2) *ик хол* порядочный (*о расстоянии*), довольно далеко; *Эн бәәшң Бичкн күүтрин гермүдәс зөвәр* ***уухнд*** *тосхгдсмн.* – *Илюмжинов Н.*

ууц [ууцы] *анат. сеерәс охр сүл күртлк ясн* крестец, крестцовая часть туши; ***ууцин ясн, хөвнә ууц***; ***чеежңнь ширәд, ууцнь шорад*** – *цецн үг*; ***хөвнә ууц зоолһх***; *Берин төркн ирсн цагла ик баһ уга элгн-саднь ирдг, өмскүл барун эәм деернь өмскәд,* ***ууц зоолһдг****.* – *Хальмг үнн*; ◊ ***ууц күндрх*** *насн ирәд, күүнә цогц-махмуд күндрх* отяжелеть с возрастом; – *Бата ахта улс даххас,* ***мана ууц күндрәд бәәҗ, биший?*** – *гиҗ Василий инәв.* – *Эрнҗәнә К.*

ууч [ууучи] *у седкл, цаһан санан* великодушный; *Не, кемр эс чадхлам, өр өвдсн* ***ууч седкләрн*** *гемим тәвҗ өгхитн танас сурҗанав.* – *Илюмжинов Н.*

ууш: [эдел-ууши] *хош. идх-уух тоот* продукты питания; ***эдл-уушин делгүр***; *Җил ирвәс шаңһд хулдсн* ***селәнә эдл-ахун эдл-уушу*** *икдәд йовна. – Хальмг үнн*

ухаллһн [ухалылһын] *бодлһн, уха гүүлһн* обдумывание, размышление

ухалх [ухалхы] 1) уха *гүүлгх, бодх, тоолх* думать, мыслить, размышлять; соображать; ***үгән сәәнәр ухалх, иргчин тускар ухалх, ухалҗ суух, ухалҗ йовх, дотран ухалх***; *Шатр наадлһн бичкдүдт әвр туста, күн ухата, тесвртә болна,* ***юуг болв чигн ухалад****, тоолад шинҗлдг дасна. – Хальмг үнн*; 2) *юм ухалад һарһх* творить, выдумывать, сочинять; ***шүлг ухалҗ бичх***; *Эн ю болвчн* ***ухалҗ һарһхдан һавшун****, олмһа күн болдмн, ямаран болвчн альвн шог, дольгн зог* ***ухалад һарһчкдмн****. – Илюмжинов Н.*

ухан 1) *оюн, ухан-сегән, томан* ум, разум, рассудок; сознание; ***цецн ухан, хурц ухан, күңкл ухан, гүн ухан****;* ***уха гүүлгх, ухан орх***; *Чадсарн күүкдтән нөкд болх* ***цаһан седклин ухан орна****. – Сян-Белгин Х.*; *– Тиим чиген биз, – гиҗ Павел невчкн зуур* ***уха гүүлгчкәд****, немәд шигҗ келв, – юмна гүрм дәәнд бәәнә. – Инҗин Л.*; *Әәмшгәс сүрдҗ,* ***ухан-сегәһән геесн*** *тегин заяни уул эзд ода ижлдсн бәәр-сүүрән геенәд, өмн үзгүр, Хар теңгс тал, зулад һарцхав. – Илюмжинов Н.*; 2) *ухан-тоолвр* мысль, соображение; *Учрсн зовлң-зөвүр хооран саагдад, цегән усн мет,* ***цевр ухан-тоолвр үүднә****. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***уха алдх*** *икәр әәх* сильно испугаться; *Мини улс намаг үзхләрн,* ***уха алдчкдг болҗана****. – Басңга Б.*; ***уха заах*** *сурһмҗ, сүв-селвг өгх* указывать, поучать; *Ода тиим болхла, танд бидн* ***уха заахмн биш****. – Манҗин Н.*; ***уха туңһах*** *гүүнәр ухалх, тоолх* глубоко задуматься; *Саңһҗ-Һәрә нанур хәләһәд, кесгтән* ***уха туңһаһад*** *санадлчкад*: *– Орчлң гиһәд – иим ора болн җора юмн, – гиҗ немв. – Эрнҗәнә К.*; ***уханаңнь хаңхд эс авх*** *оньгтан төрүц авлго бәәх* не обращать внимания, не брать в расчёт; *Иим юмн болх гиҗ, иим юмн үзгдх гиҗ, эдн*

төрүц ***ухананнь хаңхдан эс авчасн билә****. – Доржҗин Б.*

ухан-сегән *хош. ухан-серл* сознание, память; рассудок; ***Ухан-сегәһән алдад****, әмн-шир угаһар хаалһин һульдрмтха көвкһр тооснд киисч унв. – Илюмжинов Н.*

ухарльг *ухата, керсү* умный, рассудительный; ***ухарльг нүдн, ухарльг дүр***; *Эльза Абиль тал* ***ухарльг ик хойр нүдән гилилһәд*** *сурҗ авчана. – Илюмжинов Н.*

ухата *билгтә, керсү, медрлтә* умный, разумный; ***худл келҗ – ухата болдго, хулха кеҗ – байн болдго*** *– улг.*; *Көглтин Давала әдл гүн медрлтә,* ***ухата****, билгтә шүлгч эндр өдр мана таңһчд уга. – Хальмг үнн*

ухмдх [ухмдыхы] *юмиг ухуһар чоңкад көндәлһх* выдалбливать *что-л.* (*теслом*)

ухмҗ [ухымжи] *ухалҗ медх арһ* понимание, способность понимать, соображать

ухмл [ухмыл] *ухуһар ухад кесн юмн* выдолбленный; ***ухмл модн идш***

ухр [ухыр] *шиңгн хот утхҗ авдг кергсл* ложка; ***модн ухр, төмр ухр, мөңгн ухр***; ***цәәһә ухр, хот удг ухр***; *Будан эмаль һадрта нег ик гидг мискд авч иржҗ тәвгддмн, тегәд эн кемд Җиҗмә эмгн өрк-бүлин күн болһнд неҗәһәд* ***ик модн ухр*** *һартнь бәрүлҗ өгдмн. – Илюмжинов Н.*

ухрлх [ухрлыхы] *шиңгн хот ухрар утхҗ авх* черпать (*ложкой*)

ухү *юмна дотркиг чоңкҗ көндәлһдг матьхр үзүртә зевсг* тесло

уч [учи] *түрүн саам үсн* первый удой; ***үкрин уч үсн***

учг [учиг] *зүүнд нүдләтә утцна үлдл* обрывок нитки (*в иголке*)

учглх [учиглхе] *зүүнд утц нүдлҗ орулх* оставлять обрывок нитки (*в иголке*); *Цаһан орна өмнәс босш уган кергт,* ***зүүһән нүдлн бәәҗ*** *келв. – Эрнҗәнә К.*

учгта [учигта]**:** ***учгта зүн*** *нүдлсн утцна үлдлтә зүн* иголка с ниткой

учр [учир] 1) *юмна бәәдл, керг-учр* обстоятельство, положение (*напр. вещей, дел*); ***гер-бүлин үнн учр***; ***күүнә учр медх***; ***Учр йовдлын*** *чикиг*

келҗәнәв... – Сян-Белгин Х.; ***Ямаран учр*** *харһҗ одсиг медчкәд, тегәд цаарандан инәмсклн бәәҗ, хавтхан ууддлад, алтна арвн арслң һарһҗ авад, Җиҗмәд бәрүлҗ өгчәнә. – Илюмжинов Н.*; 2) *юмна утх-учр* суть, смысл, сущность; ***учринь келҗ өгх***; *Хар-Бембә сурад, мадниг цугтаһимдн шилвксн хойр нүдәрн харвҗ хәләһәд, дунд хурһан* ***икл учр-утхтаһар*** *татхлзулв. – Илюмжинов Н.*; 3) *учр-шалтан* причина, основание; по причине; *Терүнднь саалтг болҗах* ***учр-шалтанас гетлхәр*** *номд шүтхмн болҗана. – Хальмг үнн*; ***Эн учр деерәс*** *нег төл тату авгдна. – Сян-Белгин Х.*; ***Тер учр деерәс*** *бидн бригадарн колхозин хургт даавран өгч, Боктаг хәрү авий гиҗ күүндүвидн. – Эрнҗәнә К.*

учрар *юмна учр-шалтгинь заажах холвас* причинные союзы; *Тенд күндәр шавтсн* ***учрар****, энүг цергәс буулһцхав. – Илюмжинов Н.*; *Багшнр, эмчнр бичкдүдин эрүл-мендд оньган өгдг* ***учрар****, күүкд-көвүд бахар гемтнә. – Хальмг үнн*

учр уга *шалтан уга* не имеющий причины, основания; ***һундх учр уга***; *Эн туст маднд* ***өвлх-һундх учр уга гиҗ,*** *би тоолҗанав. – Хальмг үнн*

учрта [учирта] 1) *учр-шалтанта* имеющий причину, основание; имеющий смысл, значение; *Цеденовихнә күүкнь эмчин эрдм шүүҗ авснь* ***учрта***. ***Тиим болдгнь учрта*** *гиҗ сангдна. – Хальмг үнн*; 2) *зөвтә* должно, следует; *Өрәсн өвртә оһтр көк-һалзн бух орклсиг соңсхла, орчлң кевәрн* ***ширгҗ одх учрта юмн***. *– Сян-Белгин Х.*

учр-утх [учир-утхы] *хош. утх-чинр* значение, смысл; ***учр-утх уга юм келх***; *Хальмг Таңһчин барин көдләчнр олна бәәдл-җирһлиг соньн,* ***гүн учр-утхтаһар*** *цааранднь чигн үзүлх гиҗ ицҗәнәвидн. – Хальмг үнн*

учрх [учирхы] 1) *ямр нег юмн болх* случаться, приключаться; *Тер җил мини җирһлд бас* ***нег ончта йовдл учрв***. *– Илюмжинов Н.*; 2) *харһх* встретиться, повстречаться; *Улан-шар чамтаһан* ***учрад сууна болһлав***. *– Хальмг дуд*

уюлач [уюлачи] *юм уюлҗах күн* заказчик (*на пошив чего-л.*)

уюлх [уюлхы] *уйтха гиҗ даалһх* заказывать *что-л.* на пошив; ***костюм уюлх***

уя 1) *уйх, боох юмн* привязь; ***үкрин уя, мөрнә уя, нохан уя***; ***уяһасн алдрснноха мет*** – *цецн үг*; 2) *малын төл* (*туһл, унһд*) *уйдг деесн, зел* верёвка (*для привязывания телят, жеребят*); 3) *хувцна уйдл* шов, строчка; *Байса Цастан* ***бүшмүдин уя*** *таасад, йир сәәнәр зокҗич гиһәд, таарч күүндцхәв. – Эрнҗәнә К.*

уята *уйчксн* на привязи, привязанный; ***уята ноха***

уяч [уячи] *юм уйдг күн* портной; швея; ***уяч күүкд күн***

Ү

үв [үве] 1) *күүкнә өлг-эд* приданое невесты; ***Күүкнә үв*** *гертәс авч һарлһнд яһад болвчн, харшлт үзүлх зөвтә бәәсмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *өв, өв-көрң* наследство; ***үв булалдх***; ***әмд йовхдан – үвән идлций, үкхләрн – ясан өрглций*** – *үлг.*

үвәлч [үвәлчи] *арс элдәч* скорняк

үвл [үвел] *җилин дөрвн цагин киитн гиснь, намрин дару ирдг цаг* зима; ***киитн үвл, цаста үвл***; ***үвлин (үвлә) хувцн, үвлин хаалһ***; ***үвлин теңгр иткл уга*** – *цецн үг*; ***Үвл*** *эн һазрт сүркә киитн болв: ик цаста, шууһта. – Илюмжинов Н.*; ***Үвлин ут сөөд*** *дулан хонсна бийнь ямаран. – Эрнҗәнә К.*

үвләһә *эн үвләр, эн үвл* зимой; *Та эн туульсан* ***үвләһә*** *Зуңһру, Дорҗ, Басң һурвн манад иржә хонхд, келлүст. – Эрнҗәнә К.*

үвләр *үвлин кемд, үвлд* зимой, в зимнее время; ***Үвләр төрсн хуһһд*** *хавртнь ноос өгх деерән, намрин чилгч алднд теднд көг тәвәд, хаврар хуһлулҗ болхмн. – Сян-Белгин Х.*

үвлд [үвлде] *үвлин кемд* зимой, зимней порой, в зимнее время

үвлзң [үвелзең] *мал-герәрн үвлздг бүүр* зимник; зимовье; ***үвлзңд буух***; *Өцклдүр* ***үвлзң***

талан *Бурат орад нүүж одла. Богзгахн хойрдгч өдртән Шатт гидг һазрт бәәсн* ***үвлзңдән күрч бүүрлв****. – Эрнҗәнә К.*

үвлзсн [үвелзесен] *үвлзж һарсн* перезимовавший; зимовавший

үвлзүлх [үвелзүлхе] *малгерәрнь үвлзңднь бүүрлүлх* расположить на зимовку

үвлзх [үвелзехе] *малгерәрн үвлзңдән бүүрлх* зимовать, проводить зиму; ***үвлзәд һарх***; *Мал-гер үвләс то бүрн, толһа менд* ***үвлзж һарсна хәрүд*** *теңгр-бурхдт ханлтан өргнә, өрк-бүлин кенднь болвчн – цугтаднь эрүл-дорул бәәхиг мөрәднә. – Илюмжинов Н.*

үвлинәр *үвлин цагар* по-зимнему; ***үвлинәр хувц өмсх***

үвх [үвхе] *үсн-ноосн җулһрад унх* (*арс элдхд*) выпадать, отпадать (*о шерсти в процессе обработки*)

үг [үге] *медә илдкхд керглдг келнә һол негц* слово; ***үг келх, үг авх, үг өгх***; ***седклин үг, бүлән үг, орта-бодта үг, амн үг, урн үг***; ***үгин илнь сән, илгнә батнь сән*** *– цецн үг*; *Хальмг улсин амар келгдәд, олн әмт кедәд йовдг* ***урн үг****: тууль, тууж, түүк, келвр, үлгүрмүд – яһсн йорал уга өнр-өргн юмб? – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***үг орулх*** *күүкнд зәңг орулх* сватать девушку; *Закриян Инҗрт* ***үг орулад****, зөвән авчкж гиҗәли? – Басңга Б.*; ***үг алдх*** *келшго үг келәд оркх* проговориться, обмолвиться; сболтнуть; *Аюдан бурад,* ***үг алдад оркдг болвзат****. – Доржин Б.*; ***үгән идх*** *келсн үгдән эс күрх* не сдержать своё слово; *Зәәсң болн закрач күн* ***үгән идхмн биш****, арһ уга болад, Утнасниг бууляд-магтад, арһта сән залу гиһәд, гичлүләд тәвсмн. – Доржин Б.*; ***үгд орх (багтх)*** *күсоңсх, зөвднь орх* соглашаться, делать как просят; *Такан* ***үгд орад****, Сарң невчкн зуур тагчг бәәв. – Бадмин А.*; ***үгдән күрх*** *келсән күцәх* сдержать своё слово; *Залу күн* ***үгдән күрдг****. Ялан өгвт – залуситн әмд үлдәҗәнәвидн. – Нармин М.*; ***үг хәәж, өрчән үудлдго*** *келх үгнь келн деер* не лезть за словом в карман; *Кемр күүнлә күүндән, метклдән болсн цагт Отхна Манж*

гидг залу ***үг хәәж, өрчән уудлг*** *күн биш. – Эрнҗәнә К.*

үгдрлһн [үгдерлһен] *эмн. н. гемнь күндрлһн* осложнение (*болезни*)

үгдрх [үгдерхе] *эмн. н. гемнь күндрх* осложняться (*о болезни*)

үгсг [үгсег] *чальча, олн үгтә, бурмха* многословный; болтливый; ***үгсг күүнд иткл уга*** *– цецн үг*

үгтә *үгтә-күүртә* разговорчивый, словоохотливый; *Сәнсәәхн, үүлтә,* ***үгтә****, һольшг, номһн күүкн... – Хальмг үнн*

үгтә-күүртә *хош.* **үгтә** *хәлә*; *Зун наста ээҗин нүднә харань му болхас биш,* ***үгтә-күүртә****, санан-серлнь серглң. – Хальмг үнн*

үгцән *үгцлһн* договорённость, договор; *Эднлә хамдан бәәрн һазра әмтн бас көдлҗәнә, эннь тендерин* ***нег үгцән бәәсмн****. – Хальмг үнн*

үгцлһн [үгцелһен] *бооцлһн, бооцан* сговор, уговор; ***үгцлһн мөңгнд орхнь үнтә*** *– цецн үг*

үгцх [үгцехе] 1) *үгән медлцәд, бооца кех* сговариваться, уговариваться *о чём-л.*; *Ачинскд ноябрин 7-д, байрин өдр, мини эк-эцкин герт хүрмән кехәр Риммала бидн* ***үгцәд авчквидн****. – Илюмжинов Н.*; 2) *тольклдх, зүтклдх, сөрлцх* пререкаться; ***медәтә күүнлә бичә үгцәд бә!***; 3) *торһ. иньглх болҗ үгцх* дружить; ухаживать (*за девушкой*)

үд [үде] *өдрин дигтә өрәл кем* полдень; ***үд болх, үд күртл, өрүн үд, һал үд, асхн үд***; ***үдин кем, үдин халун, үдин цә, үдин хот, үдәс хооран***; ***һал үдлә нәәтхүлхлә – сансн үүл бүтдг*** *– цецн үг*; ***Нарн үд алднд*** *нег күрл хар бәәшң үзгдҗ бәәнә. – Җаңһр*; ***Үд болтл,*** *Дамб тиигәд, дотран ю-кү тоолад кевтв. – Сян-Белгин Х.*; *Цаг медмҗән угаһар давад,* ***үдин хот*** *өөрднә. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***үд авх*** *шаҗ. мацг бәрх* соблюдать пост; *Цаһан Бата Василий хойрт өвгнә* ***үд авдг*** *хуучн агч тавгт дүүргәд кесн булмг, хойр цоохр эрәтә модн ухртаг тәвҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*; ***һал үд*** *нарн теңгрин ора деер бәәх цаг* ровно полдень; *Нарн* ***һал мергн үдтән*** *күрч йовтл, хөд цуһар ус ууһад хуурв. – Манҗин Н.*

ү-дә уга *дарг уга, бәрҗ болшго* неудержимый; неудержимо; ***ү-дә угаһар уралан йовх***; *Теднә өвгүр шуһад, хортна церг* ***ү-дә өглго*** *орад иржҗ. – Нармин М.*

үдәр [үдәре] *юм үддг нәрхн сур* крепление (*в виде тонких кожаных ремней*); ***үдәрин сур***

үдлә *үд болсн кемд* в полдень; ***өрүн һарад, үдлә күрх һазр***; *Бата темә татад, арба чирдг, хот кедг,* ***үдлә*** *худгас хөд услсн цагт хөд таслҗ өгдг болв. – Эрнҗәнә К.*

үдлһн [үделһен] *үдәрәр, үдәрин сурар батллһн* скрепление, сшивание; ***терм үдлһн***

үдлх [үдлехе] 1) *үдин хотан эдлх* полдничать; обедать; *Өрүн хөөһән тууҗ һарад, кеер* ***үдләд,*** *асхн ирнәв. – Эрнҗәнә К.*; *Тер хоорнд хот болв. Цугтан сууһад үдлүвидн. – Бардан Э.*; 2) *үдин цагла амрч авх* устраивать полуденный отдых, привал

үдх [үдхе] 1) *ишкә герин терм үдәрин сурар батлҗ боох* прикреплять (*составные части решётчатой стены юрты*); 2) *юм шидх, сурар юм холвҗ боох* простёгивать; сшивать шнуром, шнуровать

үдшәгдх [үдшәгдехе] *үдшәҗ һаһгдх, күргдх* быть провожаемым

үдшәгч [үдшәгчи] *күргүлин күн, хаалһч* провожающий; провожатый; *Мадн дәкҗ хаһлго чиган бәәхвидн, тегәд эн дүм –* ***үдшәгч дүм*** *болх чиган биз. – Илюмжинов Н.*

үдшәлһн [үдшәлһен] *үдшәҗ һаһлһн* проводы; ***көвүһән цергт үдшәлһн***

үдшәх [үдшәхе] *үдшәҗ һаһх, күргх* провожать; ***үдшәҗ йовулх, сүл хаалһднь үдшәх***; *Клубас һархларн, Абиль Ритаг гер күртлнь* ***үдшәҗ күргв****, тегәд эн кемәс авн теднә хоорнд йоста гидг иньгллт эклв. – Илюмжинов Н.*

үзг [үзег] I *үзг-чиг, чиг, тал* сторона, направление; ***орчлңгин дөрвн үзг: ар үзг, өмн үзг, барун үзг, дорд үзг***; *Эн хурлын* ***ар үзг талнь*** *Моңһл Ик Улсин хуучна цага хотл балһсн Каракорум (Хархорин) бәәсмн. – Хальмг үнн*; *Эн һолын усн бутьхагта, элсн өңгтә, дорд*

бийәсн ***деед үзг хәләһәд****, үрвәд гүүһәд бәәнә. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***үзгән алдх*** *хаалһан геех, төөрх* потерять направление, заблудиться; *Зуг үзгнь медгдхш,* ***үзгән алджә оркжә****. – Сян-Белгин Х.*; ***үзг маань уга од****! уга бол, әрл цааран!* сгинь с глаз!; *Худл келҗәхлә,* ***үзг маань уга одсв*** *гиҗ, күүкн андһар тәвб. – Бадмин А.*; ***үзгчиг уга күн (әмтн)*** *хама-яма уга күн* неизвестный человек, незнакомые люди; ***Үзг-чиг уга әмтнд*** *үзүлҗ, гертәсн шигәрән-тишгәрән һарч йовснь медгддго билә. – Доржҗин Б.*

үзг [үзег] II 1) *ямр нег бичгин цаһан толһан темдг* буква; ***ик үзг, бичкн үзг, үзг болн ә***; ***«Т» гидг үзг*** *дуралһад, көндлң тәвсн көк цемгәр бүркәтә бичкн стол һатц Хар нег көк һадрта папк делгсн хәләһәд сууҗ. – Илюмжинов Н.*; *Зуг тер альчурин дөрвн үзүртнь ноһан утцар хатхсн* ***дөрвн үзг билә*** *гиһәд, Бата альчуран эвкәд, түңгрцгтән дүрәд, зүркндән шахв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *бичг, бичлт* письмо; *«Җаңһр», «Хан төлвс», «Әәлдхлин зәрлг», «Чөөҗд Әрәгин тууҗ», «Чикнә хуҗр» гиһәд,* ***зая-пандитан үзгәр*** *бичәтә бәәдгҗ. – Эрнҗәнә К.*; 3) *юм бичхд керглдг сала үзүртә тоот* перо; ***хулсн үзг, төмр үзг, болд үзг***

үзгдл [үзегдел] 1) *ки хооснюмн* призрак; ***хоосн үзгдл***; 2) *үзгдх, харгдх юмн* явление; ***йиртмҗин үзгдл***, ***олна үзгдл***, ***өңгрсн цагин үзгдл***; ***Эн үзгдл****, бәәдлнь, баһ наста күүкдт йир икәр таасгдҗ кевтә. – Илюмжинов Н.*; 3) *театр. җүҗгин үзгдл* явление (*представление*); ***Тавдгч үзгдл****: Күүкд төгәләд сууһад, цә ууҗана. – Яшкулов В.*

үзгдх [үзегдехе] *үзгдх, харгдх юмн* быть видимым, виднеться; наблюдаться; *Әәсн күүнә нүдн арвн болад, седклдән сансн тоотнь* ***үзгдәд йовдмн****. – Сян-Белгин Х.*

үзгдшго [үзегдешго] 1) *эс үзгддг* невидимый; ***үзгдшго үйдл***; 2) *үзгдәд уга* невиданный

үзглл [үзеглел] *үзг экләд дасдг дегтр* букварь; *Хәрнь маңһдур ирхән бичә март*

гиһәд, Батад ик-ик үзгүдтә ***үзгll дегтр өгәд*** *байрлулад оркв. – Эрнҗәнә К.*; *Номт-гегәрүләч Зая-Пандита «Тод бичг» гиҗ, туурсн* ***үзгll*** *үүдәсмн. – Хальмг үнн*

үзглх [үзеглехе] *үзг-үзгәрнь умшх* читать по складам

үзг-үзгтән [үзег-үзегтән] *хош. эврәннь чиг-үзгәр, тус-тустан* каждый в свою сторону, по своим сторонам; ***үзг-үзгтән тарцхах***; *Әмтн адһн-шидһн буулдад, нег-негнләһән мендлəд,* ***үзг-үзгтән тарцхав****. – Эрнҗәнә К.*

үзгч [үзегчи] *юм хәләҗ үзҗәх күн, хәләһәч* зритель; ***кино үзгч, музей үзгч***

үзлдх [үзелдехе] **үзлцх** *хәлә*

үзлцх [үзелцехе] *үзлдх, харһлдх* видеться друг с другом; *Көглтин Давала харһад,* ***үзлцəд бəəх саам*** *нанд учрла, тер төләд бийән ик хөвтә күмб гиҗ саннав. – Хальмг үнн*

үзм [үзем] *бот. хагсасн уста үзмин земш* изюм; *Минь эн цагин эргцд базрт олн зүсн* ***үзм****, земш, темс хулдна. – Хальмг үнн*

үзмҗ [үземҗи] 1) *юмна дүрсн, бəəдл* вид, наружность; ***үзмҗ уга, үзмҗ муута***; *Герин бəəдлнь* ***үзмҗ уга болвчн****, доткрнь зокаста, эвтә бəəдлтә болдмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *үлгүр-үзмҗ* пример, образец; *Таңһчд* ***үлгүр-үзмҗ болҗах*** *эдл-ахусин малчнр сән гисн тохма мал өскҗ чадхан дəкнəс иткүлв. – Хальмг үнн*

үзмҗго [үземҗиго] *дүрсго* неприглядный

үзмр [үзмер] *үзҗ болм* наглядный; зрительный; ***үзмр дөңцл, үзмр диктант***; *Шар шажңа туск сурһулин дегтрмүд,* ***үзмр дөңцлмүд****, нань чигн тоот лекцд керглгдв. – Хальмг үнн*

үзүллһн [үзүлелһен] *юм үзүллһн* показ, демонстрация *чего-л.*

үзүлт [үзүлте] *юмна үзүлвр* показатель *чего-л.*; ***көдлмшин үзүлт***

үзүлх [үзүлхе] 1) *бийəн үзүлх* показывать себя; *Эəҗдəн келхлəм, танд одад,* ***үзүлəд****, яслһ ясул гилə гиҗ, бер дорагшан хəлəҗəһəд, арһул келв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юм үзүлх* показывать, демонстрировать; предъявлять *что-л*; ***итклин бичг үзүлх***;

Хальмг хувцта күүкд-көвүдиг, ишкә гериг ***йир сәәнәр үзүлж****. – Хальмг үнн*; ◊ ***күч үзүлх*** *чидләр дарх, шахх* совершать насилие; насиловать; *Зуг оңдан күүнд болн берәдт* ***күч үзүләд****, хотн-хоша бәәсн гертәснь түлкәд һарһж йовсинь эн үзлә. – Бадмин А.*; ***бүдүн күзүһән үзүлх*** *модьрун, мондһн чидлән һарһх* показать силу, грубить, дерзить; *Бууһан авад,* ***бийдм бүдүн күзү үзүләд****, сетрәлсн төлгим, хөөнәнм кишгиг, өрүн хар дүңлә, цаг биш цагла, булаҗ авад алҗ идв. – Сян-Белгин Х.*

үзүр 1) *шовасн юмна нәрхн хурц чилгч, ора* остриё, шпиль; ***җидин үзүр, зүүнә үзүр, утхин үзүр, модна үзүр***; *Җил насн хойран* ***җидин үзүрт*** *уйж гинә. – Җаңһр*; *Теңгр өвд цорхасн* ***заңһин үзүр деер*** *негһарад, хәрү бууһад, шар-цоохр шонтл кук-кук гинә. – Сян-Белгин Х.*; 2) *ут юмна нәрхн үзүр* кончик, конец; ***арһмҗин үзүр, цулвурин үзүр***, ***хаалһин үзүр***; ***Хаалһин үзүр*** *хама күргхнь медгдхш, төгәлңдән өргн көк тег теңгс болҗ налана. – Эрнҗәнә К.*

үзүргo *мука үзүртә* тупой, тупоконечный

үзүрлсн [үзүрлесен] *хурцлж, үзүр һарһсн* заострённый

үзүрлх [үзүрлехе] *хурцлж, үзүр һарһх* заострять, оттачивать; *Алмс болдар* ***үзүрлгсн****... – Җаңһр*

үзх [үзхе] 1) *хәләх, харх* смотреть; видеть, увидеть; *Бата гүүҗ орҗ ирәд,* ***хадм экән үзәд****, мендләд, эмәсн бәәдл һарв. – Эрнҗәнә К.*; *Бһ цагин үүрән тер цагас нааран* ***үзәд угав****. – Хальмг үнн*; 2) *түрх, эдлх* терпеть, испытывать; ***му үзх, түрү-зүдү үзх, зовлң үзх, үүлән үзх***; *Хальмгуд ямаран ик* ***зовлң үзҗ йовсинь*** *эн дегтрәс медүвидн. – Хальмг үнн*; 3) үүлдврин *-җ, -ч* янзта нииц, туслгч үг болна *в сочет. с глагольной формой на -җ, -ч употр. как вспомогат. глагол* пытаться, пробовать, стараться; ***мөр унҗ үзх, хот амсч үзх***; *Ке сәәхн хурдн арнзлмудын өөр олн әмтн хурв, зәрмнь нам* ***мөр унҗ үзх*** *седклән чиг медулв. – Хальмг үнн*

үй 1) *анат. мөч нуһлдг, залһдг ниилүр* сустав; ***хурһна үй, һарин үй, көлин үй, нурһ-***

на үй; *Арвн цаһан* ***хурһнаннь үй болһнд*** *арслң, заани күчн әдслгсн. – Җаңһр*; *Махинь бас иигҗ* ***үй-үйәрнь*** *салһна. Хойрдгч нурһна нииллгч бүлк* ***үйәрнь керчәд оркхла,*** *гелдс гиһәд унад одв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *урһмлын үй* звено, составная часть *чего-л.*; ***хулсна үй***; *Нәәтг зандыг олад,* ***үй-үйднь*** *керчәд авгсн. – Җаңһр*; *Яһсн ик герлтә машимб, нәрн* ***өвснә үй күртл*** *үзгдв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *цагин үй* период (*времени)*; ***дәәнә цагин үй, өдгә цагин үй, өңгрсн цагин үй***; 4) *күн-әмтнә үй* поколение; ***ах үйин улс, шин үйин баһчуд, эндрк үйин әмтн***; *Эндр мадн* ***иргч үйин*** *җирһлин, әмдрлин улсүүринь тәвҗәнәвидн. Бидн,* ***өдгә цагин үй****, мана өвкнрин хоршасн урн үгин байн зөөриг, эврәннь келн-улсин заң-авъясан, туужҗан сәәнәр медх зөвтәвидн. – Хальмг үнн*; 5) *ах дү хойрин үрд* двоюродный; ***үй ах, үй эгч***; *Өвгн, Муузра, Цаһан, Батан* ***үй ах*** *Кичгә Доржң ахта Батан хаалһинь йөрәһәд, сән селвгән өгәд үдшүлв. – Эрнҗәнә К.*; *Терүнлә дегц дәкәд нег эгчән болн* ***үй эгчән*** *дуудулв. – Хальмг үнн*; ◊ ***үйин үйд*** *үрглҗд, оньдинд* постоянно, беспрерывно

үйлх [үйлхе] 1) *үй-үйәрнь керчәд салһх* разделять на части, разделывать тушу; 2) *аңг-аңгәрнь хувах, аңглх* делить на периоды; ***тууҗиг үйлх***

үйн I *зоол. үснь йир үнтә, цаһан өңгтә, сүүлин үзүрнь хар, махсг бичкн аң* горностай

үйн II *арсна бичкн хату өвр* бородавка

үйнр [үйнер] *ах дү хойрин үрд, нег уңг-тохма улс* двоюродные (*о братьях и сёстрах по отцовской линии*); ***эндрк үйнр, иргч үйнр, хөөтк үйнр***; *Урднь намаг ахнр-дүүнр,* ***үйнр*** *– цуһарн дөөглдг билә. – Эрнҗәнә К.*; *Юңгад гихлә энүгәр дамҗҗ, энүнә урдк өвкнрин* ***олн-олн үйнр*** *эврәннь адудан, малын сүргүдән тууһад, давҗ һарч йовдг бәәсмлм! – Илюмжинов Н.*

үйнцр [үйнцер] *үйәс һарсн ахнр-дүүнр* троюродные братья и сёстры (*по отцовской линии*)

үйр *орунһин усн* половодье, разлив, наводнение; ***үйр орхла, шүтән деер чигн һардг*** *– үлг.*

үйрлх [үйрлехе] *орунһин усн деврх* подниматься, выходить из берегов, разливаться; наводнять, затоплять

үйтә 1) *үй-мөчтә* имеющий суставы; 2) *әңгтә* состоящий из звеньев; ***олн үйтә хулсн***

үкәр [үкәре] *бульш, бульшин нүкн* могила; ***үкәрин чолун***; *Намҗун хойр көлнь көвң мет болҗ одв, көндәдг арһ тасрв, хойр нүднь нульмсар дүүрч будңһрв, тегәд* ***көвүнәннь үкәр деер*** *эн нурҗ унв... – Илюмжинов Н.*; ◊ ***үкәрин үүд тәәлх*** *үксн күүнә герт элгн-саднаннь түрүн орлһн*; *хот орулдг, һалд өвк-тос хайдг* первое посещение (*дома, где умер кто-л. из родственников; бросание жира в огонь и угощение*); ***үкәр талан хәләх*** *көгшрәд, насн чилəд ирх* доживать последние годы жизни; *Үснчнь буурлтад, наснчнь иктəд,* ***үкәр талан хәләчксн бийчнь*** *ах-дү яһна гилч, гих ухан-санан орхший? – Бадмин А.*

үкәрч [үкәрчи] *бульшин нүк малтдг күн* могильщик

үкл [үкел] 1) *өңгрлһн, сәәһән хәәлһн* смерть; ***үклиннь өмн, зуурдын үкл***; ***үкләснь харсх, үклән күләх, үклән хәәх***; ***хулһн үклән хәәхләрн, унтсн миисин сүүләр нааддг*** *– үлг.*; ***Залу күүнә үкл*** *эрм цаһан көдəд гиһəд, зер-зевсгəн агсад мордв. – Җаңһр*; *Эрлг-номин хаана бийиннь заавраp болҗ кевтə, цуг тоотс бас* ***үкл җирһл хойрин хоорнд*** *бəəсмн. – Илюмжинов Н.*; ***Үклин мууһар*** *алхмн кишгог. – Сян-Белгин Х.*; 2) *малын үкл* падёж (*скота*); ◊ ***үклəн олх*** *сəəһəн хəəх, насан барх* найти смерть, погибнуть, умереть; ***үклин өвгүр, килһсн деегүр*** *үкн гиһəд, əмд һарх* на волоске от смерти; ***үкҗ, күн бол****! дуту хөвтə, хашң күн* горе луковое (*о неудачливом, нерасторопном человеке*)

үклһн [үкелһен] *үкл* смерть; гибель, падёж (*скота*)

үклт [үкелте] *үклһн* смертность

үкм [үкем]: ***үкм хурдар гүүх*** *үкс гиһəд хурдлад гүүх*

бежать что есть мочи; мчаться, скакать во весь опор (*о лошади*); *Генткн хоша бәәсн герин күүкд күн* ***үкм хурдарн*** *гүүҗ ирв. – Манҗин Н.*; ***үкм гүүхәрн*** *хурдлад йовх* бежать что есть мочи, изо всех сил; *Цаачнь Кеемә үкм гүүхәрн һарад аашна. – Басңга Б.*

үкр [үкер] 1) *һурвнас үлү наста эм бод мал* корова; ***кеелтә үкр, суврха үкр, үстә үкр***; ***үкр саах, үкр хәрүлх***; *Һурвн долан хонгт гүүлгәд,* ***үкрин захас*** *әрә һарв. – Җаңһр*; *Гев-генткн шалдасн делңтә* ***шар-цоохр үкр*** *өмнәснь зөрҗ харһад, өөрнь ирҗ доңһдн мөөрв. – Сян-Белгин Х.*; 2) *үкр татсн* бычья упряжка; ***үкр тергәр туула күцдго, үнн үгәр зарһ шүүдго*** *– улг.*; 3) *шилж. ик, том* крупный, большой; ***үкр чолун, үкр шорһлҗд***; 4) *урһмлын болн шовудын нердин тогтацд ордг* в составе бот. и зоол. названий; ***үкр нүдн*** чёрная смородина, ***үкр келн*** осока, ***үкр бөөлжрһн*** ежевика; ***үкр харада*** ласточка деревенская, ***үкр хар*** скворец

үкрч [үкерчи] *үкр мал хәрүлдг күн* пастух крупного рогатого скота, гуртоправ; *– Баатр Җилһн хаана* ***үкрчв****, – гиҗ бәәнә. – Җаңһр*; *Эн шин хошт* ***үкрч*** *Анҗа Делеев хальмг тохма бухмуд өскхмн. – Хальмг үнн*

үкс [үкес] *адһмтаһар, шулуһар* быстро, торопливо; стремительно; ***үкс гих, үкс босх, үкс һарх, үкс буух, үкс-үкс ишкх***; ***хот гихлә – үкс****,* ***мал гихлә – гедс*** *– цецн үг*; *Тарха* ***улм үкс гиһәд*** *күрәд ирв. – Җаңһр*; *Буува* ***үкс орҗ ирн****, мал манҗасн улсиг серүлв. – Сян-Белгин Х.*

үксн [үксен] *өңгрсн, сәәһән хәәсн* умерший; мёртвый; издохший (*о животных*); ***үксн күн ирдго, унтрсн һал шатдго*** *– улг.*; *Иигҗ бәәсн ормд,* ***үксн деер****... – Яшкулов В.*; *Энүнәс нань эн хойр сарин эргцд зу шаху хөн гемтәд* ***үксн болна****. – Хальмг үнн*; ◊ ***үксән кехмб****? тас керг уга* совершенно ни к чему; *Тедн хурлар* ***үксән кехәр бәәхмб****? – Басңга Б.*; ***үксән хәәх*** *юн хатснь кергтәви?* какого лешего нуж-

но?; *Ода* ***юн үксэн хәәҗ****, намаг неклдҗ йовхмб эднчнь? – Доржҗин Б.*; ***үксн-хатсан кех билә*** *яах билә тедн* что они могут сделать; *Эдниг олнд, колхозд орулҗ, отг болшголм. Колхоз эднәр* ***юн үксн-хатсан кехмб****? – Доржҗин Б.*

үктлән [үктелән] 1) *йир икәр, җе гитлән* до смерти (*испугаться*); ***үктлән әәх***; 2) *үкх күртлән* до самой смерти, до конца жизни; ***Үкн-үктлән*** *эвцшго өшәтн болҗанавидн. – Эрнҗәнә К.*; *Ноха көгшрәд,* ***үктлән*** *эзнәннь герт бәәв. – Хальмг үнн*; 3) *бийән әрвллго* до изнеможения; ***үктлән көдлмш кех***

үктлнь [үктелнь] 1) *әмн һартлнь* до смерти, насмерть; ***үктлнь цокх***; ***Үктлнь цокад алчкхич****, тиигхлә кенләһән һарч йовхмч, һәрг элмр? – Илюмжинов Н.*; 2) *җе гитлнь* до смерти (*напугать*); *Эннь оратҗ одсн цагт йовҗ йовсн улсиг* ***үктлнь әәлһдмн****. – Илюмжинов Н.*

үкүг *хот-хол, аһ-сав тәвҗ хадһлдг модн авдр* шкаф; ларь; ***Үкүг дор*** *бәәсн хар модн аһта киитн цәәһәс нег амар уучкад, орн деерән һарад, туурһин зах хәләһәд кевтв. – Эрнҗәнә К.*

үкүлх [үкүлхе] 1) *үкхднь күргх* довести до гибели, умертвить, предать смерти; *Келсн сән үгән мартҗ, кесн ик андһаран гееҗ,* ***намаг юңгад үкүлнәт****? – Калян С.*; 2) *малыг үклһнд күргх* вызывать падёж (*скота*)

үкх [үкехе] *өңгрх, сәәһән хәәх* умереть, скончаться; погибнуть; ***үкхиннь өмн, үкхәс урд***; ***үкхәсн әәхлә, әмд бәәһәд чигн керг уга*** *– үлг.*; ***Үкх, әмдрхнь медгдл уга****, зовньҗ кевтсн гемтә Бадман санчкад, хурдарн герүрн гүүҗ ирв. – Сян-Белгин Х.*; *Энүнд хамгин һундлта гисн төрнь –* ***үкхиннь өмн*** *хөв уга эврәннь экән эн үзҗ чадшго болсн учр билә. – Илюмжинов Н.*

үкшго [үкешго] *өңгршго* бессмертный

үлә 1) *зурмна, күрнә нүкн деерк довнцг* бугорок, холмик земли (*над норкой суслика, хорька*); ***күүг күн бардг, күрниг үлә бардг*** *– цецн үг*; 2) *тороһ. шорһлҗна үр* муравейник

үләвр [үләвер] *үләдг* духовой; ***үләвр көгҗмин зевсг***

үләгдх [үләгдехе] *салкнд үләгдх* выветриваться, выдуваться

үләлһн [үләлһен] 1) *үләҗ haphлһн* продувание, выдувание *чего-л.*; ***шил үләлһн***; 2) *үләгдлһн* выветривание, выдувание

үләх [үләхе] 1) *амарн ки үләҗ haphх* дуть, продувать; выдувать, выветривать; ***һал үләҗ шатах, көгҗм үләх***; ***Сурулын батх үләһәд*** *цеврлҗәсн өвгн шүлсндән цахн, Бата тал эргв. – Эрнҗәнә К.*; *Ардаснь* ***үләсн салькн*** *Арнзл Зеердин хурднд өмнәснь һарсн болад одв. – Җаңһр*; 2) *үләдг көгҗм татх* играть на духовом инструменте; трубить

үлгүр I 1) *кен негнд үлгүр болх, үлгүр үзүлх* показывать пример, служить примером; ***баһчудт үлгүр болх, олнд үлгүр болх***; *Тегәд эврә чик авг-бәрцәрн күүкдтән* ***үлгүр болх йоставидн****. – Хальмг үнн*; *Коммунист хама көдлв чигн, чик седклтә, көдлҗәх улс дотран* ***үлгүр үзүлнә,*** *нүдн-амн болна. – Сян-Белгин Х.*; 2) *кен негнәс, ямр нег юмнас үлгүр авх* брать пример *с кого*-л.; ***өвкнрәсн үлгүр авх, ахнрасн үлгүр авх***; ***сурһуль сурчах улсас үлгүр авх, нүүрлгч эдл-ахусас үлгүр авх***; *Хуучарн көдләд дассн зәрм әмтн* ***нүүрлгч багшнрас үлгүр авдг*** *дасчахнь сән болҗана. – Хальмг үнн*; 3) *юмна кев* трафарет, модель; выкройка; ***үлгүр уга ишкж, зүүдл уга үйж*** *– тәәлвр.* (**малын цоохр**); ***үлгүрәр хувц ишкх***

үлгүр II *юмиг әдлцүләд, үлгүрләд келдг амн билгин нег төрл зүсн үүдәвр* пословица, поговорка; ***үгиг сәәхрүлдг – үлгүр, өргиг сәәхрүлдг – сахл***; ***сурһмҗиг әмтнәс авдг, ухаг үлгүрмүдәс авдг***; *«Барсин сүүләс бичә бәр, бәрсн хөөн бичә тәв»* ***гидг үлгүр бәәдмн****. – Эрнҗәнә К.*

үлгүрлгдшго [үлгүрлегдешго] *үлгүрлҗ болшго* несравнимый, бесподобный, беспримерный

үлгүрллһн [үлгүрлелһен] 1) *үлгүрлҗ келлһн, әдлцүләд келлһн* сравнение, уподобле-

ние; 2) *үлгүр орулҗ келлһн* приведение пословиц, поговорок

үлгүрлх [үлгүрлехе] 1) *юмиг әдлцүлх, дүңцүлх* приводить пример; сравнивать; 2) *үлгүр орулҗ келх* использовать в речи пословицы, поговорки; 3) *үлгүрәр хувц ишкх* делать выкройку

үлгүрлхд [үлгүрлехде] *үлгүрнь; иш татҗ, бәрмт заах* к примеру, для примера; ***Үлгүрлхд**, арвн нәәмн сарта хальмг тохма бүрү ут тоодан 450 – 500 килограмм татна. – Хальмг үнн*

үлгүрч [үлгүрчи] *үлгүр меддг, үлгүр келдг күн* знаток, любитель пословиц и поговорок

үлд [үлде] *ут, хурц иртә зевсг; мишл, селм* меч; ***үлдәр чавчх, үлдәр даладх***; ***Долан алд үлдиг** барун ташадан бүслв. – Җаңһр*; ***Даладҗ чавчсн үлд** дал хоорнд буугдна. – Доржҗин Б.*; *Алдр дәәч **Арашад үлд бәрүлнә**, байрин би биләд, Араша кесг хортнла ноолдна. – Яшкулов В.*

үлдәх [үлдәхе] 1) *ардан хайх* оставлять *кого-л.*; *Җирһлиг һанцараһинь **үлдәҗ болш уга**. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юм үлдәх* оставлять *что-л.*; *Чон тер үгинь соңсчкад, **гүзәг аратд үлдәһәд** гүүһәд йовҗ одна. – Хальмг туульс*

үлдәц [үлдәце] **үлдл** *хәлә*

үлдл [үлдел] 1) *хоцрад үлдсн* остатки *кого-л.*; ***үлдл церг, баячудын үлдл***; *Хортна күүчгдәд уга **эн үлдл цергчнриг дарҗ**, эрк биш зер-зевән хайхинь күчлх кергтә бәәсмн. – Илюмжинов Н.*; *Тавн-һашунд бәәсн **баячудын үлдл** һурвн өрк-бүл йовулхмт. – Эрнҗәнә К.*; 2) *хайгдл, шаг* остатки пищи, объедки; *Гермүдин иргәр хайсн модна, цаасна тасрха, зүсн-зүүл кизәр, **хот-хоолын үлдл** үзгднә. – Хальмг үнн*; 3) *уңг-тохмин үлдл* потомок; ***Тәк Зула хаани үлдл**, Таңсг Бумб хаани ач. – Җаңһр*

үлдх [үлдехе] 1) *ухан, седклд хоцрх* оставаться, сохраняться (*в памяти*); *Энтн мана чееҗд тер кевәрн сәәхн зүсн-зүркәрн **үлдх**, өврмҗтә ик билгәрн мартгдшго. Эдн мөңкинд **мана санлд үлдх**. –*

Хальмг үнн; 2) *хоцрад үлдх* отставать; оставаться (*из числа кого-л.*); *Бичкн хүрһд, ямана ишкс хотхр, зуух бәрҗ нааддмн, тенүндән авлгдад, нарнд диинрәд,* ***экәсн салад үлдҗ оддмн****. – Эрнҗәнә К.*; *Йовулгдх* ***наста залу улсас һанцхн Анҗа үлдҗ****. – Илюмжинов Н.*

үлдч [үлдечи] *үлдәр чавчдг күн* воин-меченосец

үлдчн [үлдечин] *этн. хальмг улсин нег отг-әәмгә нерн* ульдючины *(название одного из калмыцких родов*); *Олн-олн иньгүдәс ончлсн негнь:* ***үлдчнә байнд*** *заргдҗ йовад ирсн Коля (Кольчи) гидг көвүн болв. – Эрнҗәнә К.*

үлмә 1) *медлд бәәлһн* зависимость; ***үлмәд бәәх, үлмәд орх***; *Июнин 12-т келн-улсин сән өдр – Әрәсән* ***үлмә уга бәәлһнә*** *Өдр темдглгдҗәнә. – Хальмг үнн*; *Өвгн сөрүд үг келҗ чадлго,* ***эмгнә үлмәд орад****, терүнә келсәр бәәдмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *нилч* влияние; *Әңг-отгин улс дунд* ***түүнә үлмәнь ик****. – Доржҗин Б.*

үлмәлх [үлмәлхе] *үлмәһән, нилчән күргх* влиять, оказывать влияние, воздействовать

үлмәтә *нилчтә* влиятельный; ***үлмәтә күн***; *Олн көвүдтә, ахнр-дүүнртә өрк-бүлмүд бәәхтә,* ***үлмәтә болҗ*** *тоолгддг бәәҗ. – Илюмжинов Н.*

үлү 1) *кемҗәнәс даву, үлү-дуту* излишек, избыток; ***үлү үг келх, үлү цаг өңгрәх, үлү хот идх***; *Сән тохмта һахасиг әмтн тер дарунь гилтә хулдад авчкна,* ***үлү-дутуһинь*** *эдн хам-хоша бәәршлҗәдг эдл-ахуст бас хулдна. – Хальмг үнн*; 2) *кемҗәһәрн олн* лишний, излишний; более, свыше, сверх-; ***болзгас үлү, хойр дам үлү***; ◊ ***үлү үзх*** *бийәсн давсн күүнд дурго болх* завидовать, питать зависть; *Эр така йир ик болчкад, сәәхн хувцта бәәҗ. Цуг шовуд* ***терүнд үлү үзнә****. Өлн арат* ***буһд үлү үзнә****: хама болв чигн ноһа олҗ идәд, буһ оньдинд цадхлң бәәнә. – Хальмг туульс*

үлүһәр 1) *кемҗәнәс давуһар* больше; *Зәрмдән* ***үлүһәр нег ухр хот уучкдмн****, зәрмдән эврәннь нег моһлцг хөвнә махан үлдәһәд чигн оркдмн. –*

Илюмжинов Н. 2) *урдкас даву сәәнәр* лучше прежнего; ***урдкаснь үлүһәр***

үлүдх [үлүдхе] *үлү болх* оказываться лишним, быть лишним; *Ташр терүнә күүкдинь үзәд-медәд ирснәс* ***үлүдх юмн уга болх*** *гиһәд, ухалад оркв. – Илюмжинов Н.*

үлүлх [үлүлхе] *үлү болһх, үлүдүлх* делать лишнее; превышать, перевыполнять; ***зураһас үлүлх***

үлүшг [үлүшег] *даву, зөвәр* более, гораздо; ***найнас үлүшг***

үлх [үлхе] 1) *үлүдх* оказываться лишним; 2) *давҗ һарх* опередить, оказаться впереди; *Эн хойр күлгәс бишңкинь* ***күцәд үлв****. – Жаңһр*

үмггдсн [үмгегдесен] *үмггдҗ одсн* помятый; ***үмггдсн хувцн***

үмггдх [үмгегдехе] *үмггдҗ одх* измяться, помяться; быть измятым, помятым

үмглдән [үмгелдән] *нохас нег-негән үмглһн* драка (*собак*)

үмглдүлх [үмгелдүлхе] *нохасиг нег-негнүрнь түкрәд үмгүлх* науськивать, натравливать собак

үмглдх [үмгелдехе] I *нег-негән үмгх* (*нохас*) драться (*о собаках*)

үмглдх [үмгелдехе] II *үмггдх* измяться, помяться; ***үмглдсн хувцн***, ***үмглдсн чирә***; *Урдклаһан әдләр тегнә өмнәс* ***үмглдсн хувцта****, баһ чигн, медәтә чигн наста немш күүкд улс, көвүд-күүкд, медәтнр зөрлцҗ йовлдад бәәв. – Илюмжинов Н.*

үмгх [үмгехе] I *ноха зуух* кусать, покусать

үмгх [үмгехе] II 1) *нитркх, тинилһх* потирать (*лицо, руки*); *Бокта дор ормдан босад,* ***чирәһән үмгәд****, ширвһр сахлан ясн бәәҗ эклв... – Эрнҗәнә К.*; 2) *элдх* мять (*кожу*); ***арс үмгх***; *Егор хазга өндр хурсх* ***махлаһан үмгәд бәәв*** *– дегд уурта бәәснә темдгнь эн бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

үмих [үмихе] 1) *җимих* поджимать (*губы*); ***урлан үмих***; 2) *тарчих, хумхарх* покоробиться, сморщиться; ***носна түрә үмиһәд баһрҗ одж***; *Ноһан өвсн ик эрт* ***үмиһәд шарлҗ одла****, эврәннь намрин бәәдлдән ода оржана. – Илю-*

мжинов Н.; 3) *бүрлдх, цөглрх* затягиваться (*о ране*); ***шархнь үмиҗәнә***

үмк [үмке] *нег үмкҗ болм зүсм, керчм* кусок (*на один укус*); ***нег үмк өдмг***

үмкә *му үнртә* вонючий, тухлый, зловонный; ***үмкә үнр һарх***; *Арестант болһнд* ***мә заһсна үмкә толһа****, терүнә сул, нег кружк ус өгцхәдмн. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***үмкә шарлҗң*** *бот. нег зүсн буурлда өвсн* пижма

үмкәрсн [үмкәрсен] *му, үмкә үнр һарсн* протухший, вонючий, зловонный

үмкәрх [үмкәрхе] *му үнр һарх* тухнуть, становиться тухлым, вонючим; портиться (*о продуктах*); ***халунд махн шүлүһар үмкәрнә***

үмкүлх [үмкүлхе] *хазҗ идүлх* заставить откусить

үмкх [үмкехе] *хазад амндан авх* откусывать; ***оочан дүүргәд үмкх***; ***Күн нег үмк гиҗ зөв өгхлә****, манаһар болхла, Аржа* ***хойр үмкх зөвтә күн****. – Сян-Белгин Х.*; *Монтхр халхта, анята нүдтә көвүн* ***меемәһән үмкәд авчкад****, шовшад бавадад бәәснь соңсгдна. – Эрнҗәнә К.*

үмкцхәх [үмкцхәхе] *үмкддцхәх* откусывать (*о многих*)

үмрүл *түңгрцгин көвәһәр балвлҗа татад боодг бүч* шнур, тесьма (*протягиваемая по краям кисета, мешка для завязывания*)

үмслһн [үмселһен] *үмслт* поцелуй; *Кедү минутд эн* ***халун****,* ***әмтәхн үмслһн*** *болсиг эдн аңхрсмн уга – эн хойрт цаг зогсч одсмн. – Илюмжинов Н.*

үмслдх [үмселдехе] *нег-негән үмсх* целоваться; *Гернзл үр күүкд, көвүдлә мендләд,* ***Жирһлләрн үмслдәд****, бичг бичлцх болад һарцхав. – Эрнҗәнә К.*; *Бахан хантл теврҗ* ***үмслдҗ авад****, һазр деерәс эн хойр күн босад, көдлмшән эклв. – Илюмжинов Н.*

үмслт [үмселте] **үмслһн** *хәлә*

үмсн [үмсен] 1) *һал шатад унтрсна хөөн үлддг бор өңгтә тооснщг юмн* зола, пепел; ***һүлмтын үмсн, тәмкин үмсн***; *Түрүнк һүлмтнь удл уга унтрад, уладг хогнь киитрәд,* ***үмсн-тоосн болад****, салькнд нисн гиҗәнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *үмснә өңг* пепельный; ***үкснә нүр үмсн, әмдин нүр алтн***

– цецн үг; *Минь ода уурлад, өлкәдж бәәсн Җимб номһрад,* ***чирәнь үмсн болад одв****. – Сян-Белгин Х.*; 3) *үксн күүнә күр шатасна хөөн үлддг үмсн-товрг, шәрл* прах (*после кремации тела умершего*)

үмсүлх [үмсүлхе] *үмсәд авхулх* дать поцеловать

үмсх [үмсехе] *эңкрлҗ таалхд урлан харһуллһн* целовать, поцеловать; ***эңкрлҗ үмсх, өрчдән шахҗ үмсх, теврҗ авад үмсх, маңнаһаснь үмсх, халхаснь үмсх, урласнь үмсх***; *Зүн өвдг деерән тәвәд,* ***зүн халхинь үмсв****. – Җаңһр*; *Хадм экнь күргән күзүдж авад,* ***хойр халхаснь үмсв****. – Эрнҗәнә К.*

үмтәлһн [үмтәлһен] *чимкҗ авлһн, тасллһн* общипывание; выдёргивание, вырывание

үмтәлдх [үмтәлдехе] *үсән таслдх* вырывать волосы друг у друга, таскать за волосы друг друга; ***үсән үмтәлдх***

үмтәх [үмтәхе] *чимкҗ авх, таслх* щипать, выщипывать; выдёргивать, вырывать; ***сахлан үмтәх****,* ***өрүлг үмтәх****,* ***өвс-ноһа үмтәх***; *Цуһар буулдад, хаалһин хажуһар урһсн керсң, туула хамхул, буурлда* ***үмтәҗ авад****, ар төгәс дорнь делгәд, түлкәд һарһҗ авад, цааран йовцхав. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***үсән үмтәх*** *бийән гемшәҗ, икәр һундад зовх* рвать волосы на голове, испытывать сильную досаду; *Арднь би бийән гемшәһәд,* ***үсән үмтәһәд****, күүнд медүллго, уульҗ үлдүв. – Эрнҗәнә К.*

үмтрх [үмтерхе] *үсн-ноосн үвҗ унх* выпадать, вылезать (*о волосах, шерсти*); *Өдәс* ***үмтрсн өрүлг*** *киисв чигн, соңсгдм дүң-дүлә тагчг болв. – Эрнҗәнә К.*

үн [үне] I *юмиг мөңгәр илдкҗ тооцлһн* цена, стоимость; ***үнинь медх, үнинь сурх, үнинь баһрулх, үн өөдлүлх, үн кимдрх, үниг диглх***; *Өдр ирвәс гилтә электрокүчнә, газин, усна* ***үн өөдләд йовх кемд*** *әмтн цаг-болзгтан өрән даңцаҗ чадлго, зовлңта бәәдл тогтҗана. Тегәд буудян* ***баһ гисн үниг диглсн деерән,*** *җил болһн нег кемд энүг зарлхин туст сольвр эн заканд орулх кергтә. – Хальмг үнн*; ◊ ***үн уга үнлҗ болшго*** бесценный, дорогой (*о вещах, душевных качествах человека*)

үн [үне] II *нер күнд* авторитет, уважение; ***үнэн барх (геех)***

үнэр *наадн уга, худл биш, лавта* правда, действительно, в самом деле; *Би наачахшив, **үнәр келҗәнәв**. Кемр эднәхн **үнәр нүүхәр бәәхлә**, Батаг йовхас урд цуһар тер хүрмд яһад болвчн одхмн. – Эрнҗәнә К.*

үнглцг [үнгелцег] *анат. малын зүркнә бүрәсн* околосердечная сумка (*у животных*)

үнгн [үнген] 1) *цеер. арат* лиса, лисица; ***үнгн махла***; ***үнгн нөөртән чигн такас бүрткдг*** *– цецн үг*; ***үкх гиснь эс үкҗ, үнгн девлт үкҗ*** *– үлг.*; 2) *зерлг аһурсдын эмнь* самка (*диких животных, птиц*); ***үнгн чон, үнгн бүргд***; ◊ ***үнгн җора*** *гиигн ишкдләр җоралсн йовдл* плавная иноходь; ***үнгнә харңһу*** *өр цәәхин өмнк харңһу кем* самая тёмная пора перед рассветом

үнго *юмна үннь килврдх, кимдрх* дешеветь (*о ценах*)

үндсәрнь [үндесәрнь] *уңг-тохмарнь* с корнем, начисто; ***үндсәрнь уга кех***, ***үндсәрнь тоньлһх***; *Сүл хойр сар дотр болсн йовдлмуд, уул нурсн метәр, ард-ардасн дегд давхцад, сән чилгр ашта болх гисн сүл нәәлмҗинь **үндсәрнь тоньлһад оркв**. – Илюмжинов Н.*

үндсләч [үндесләчи] *юмна ул тәвәч* основатель, основоположник

үндслгдх [үндеслегдехе] *уңг-үндсәрн урһҗ батрх* укореняться, пускать корни

үндслх [үндеслехе] 1) *урһмлын үндснь урһҗ һарх* пускать корни; 2) *шилж. юмна ул-сүүр болх* основываться, базироваться *на чём-л.*

үндсн [үндесен] 1) *уңг, йозур* корень; ***модна үндсн***; ***үрн уга күн – үндсн уга модн*** *– үлг.*; *Урһа зандн модыг **үндстәһинь суһ татад авв**. – Җаңһр*; *Өндр-өндр моднь **үндсн-бүчрин күчн**. – Сян-Белгин Х.*; 2) *юмна ул-сүүр* основа, основание; фундамент; ***үндснь болх***; 3) *үндсн, үндстн* национальность; национальный; *Төрсн орн-нутгас холд бәәсн бийнь, эдн күүнә һазрт **эврә үндсн билг-эрдмән үзүлҗ**, өөдән күцәмҗс бәрҗ йовхинь темдглх кергтә. – Хальмг үнн*

үндстэ [үндестэ] 1) *уңгта, йозурта* имеющий корни; ***үртэ күн өөдлдг, үндстэ модн намчлдг*** *– цецн үг*; 2) *улта* имеющий основы; *– Тертн йирин гелңгудин тархачксн* ***шажңна үндстэ юмн****, – гиж Баатр келв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *этн. угта, уңг-тохмта* имеющий корень, происхождение; *Мадн цуһар* ***моңһл үндстэ*** *келн-улс видн. – Хальмг үнн*

үнләч [үнләчи] *юмна үн тогтагч* оценщик

үнлгдх [үнлегдехе] *юмна үнинь тогтагдх* быть оценённым, оцениваться

үнлһн [үнелһен] *юмна үнинь тогталһн* определение стоимости, оценка

үнлт [үнелте] *үнлһн* стоимость, цена; ***немр үнлт***

үнлх [үнелхе] 1) *юмна үнинь тогтах* оценивать; ***тосхачнрин көдлмшиг өөдәнәр үнлх***; *Әднә килмҗиг, мергҗлтиг гемтә улс* ***өөдән үнлҗ,*** *даңгин ханлт өргнә. Сәәһән хәәсн мана уһн шүлгч Көгөлтин Даван кеҗ-күцәсн тоотнь* ***үнлҗ болшго*** *ик чинртә, гүн ухата. – Хальмг үнн*

үнн [үнен] 1) *худл биш, лавта юмн* истина, правда; ***лавта үнн, йоста үнн, һашута үнн***; ***әмтәхн худлд орхнь, һашута үнн деер*** *– үлг.*; *Болв күүтрин әмтнә олн улснь эн зәңгсиг* ***үнн болхинь маһдлад бәәв****. – Илюмжинов Н.*; *Таалад суух дурн күрнә, таалур күүкд гидг* ***мел үнн****. – Сян-Белгин Х.*; 2) *үнн-чик* правдивый, правильный, истинный, настоящий; ***үнн седкл, үнн үг***; *Үнн-чик седкләрн йовхла,* ***үнн кезә чигн ахлдмн****. – Эрнҗәнә К.*; *Тана* ***үнн-чик седклтә*** *болн дааврта көдлмштн иргч күцәмҗин болн бәәхтә сәәхн җирһлин бат улнь болтха. – Хальмг үнн*

үннч [үненчи] *үнн седклтә, цаһан саната* честный, правдивый; ***үнн үг – шар тосн, үннч күн – эрднь чолун***; ***нүдн үннч, чикн худлч*** *– цецн үг*; *Эдн көдлхдән дурта,* ***үннч****, цаһан седклтә әмтн бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

үнншң [үненшиң] *үнн болм* правдоподобный

үнр [үнер] *үнр-танр* запах; ***сәәхн үнр, му үнр, күңшү үнр***; ***үнр авх, үнр һарх, үнр ивтрх***; *Цаһанас шин саасн үкрин* ***үснә***

үнр *салд гиһәд одв. – Эрнҗәнә К.*; *Аһарт* ***һашун буурлдан үнр, мөрнә көлснә үнр ивтрҗ одж****. – Илюмжинов Н.*

үнртә [үнертә] *үнр һардг* имеющий запах, пахучий; ***Хаврин үнртә аһар*** *хамрар орҗ каңкнад, седкл сергәһәд, зүрк көндәһәд бәәв. – Эрнҗәнә К.*

үнртсн [үнертесен] *үнр орсн* пропахший, с душком

үнртх [үнертехе] *үнр орх, үнр ивтрх* пропахнуть; *– Бидн заварнь ирә бәәхвидн, – гиһәд, нег* ***үнртәд бәәсн*** *хөөнә дотр авад, нег чанх цә хавтхлад хәрв. – Эрнҗәнә К.*

үнрч [үнерчи] *юмна үнр шиңшлҗ авдг* имеющий тонкое чутьё, нюх; нюхач; ***үнрч ноха***

үнрчлдг [үнерчилдег] *юмна үнр авдг* обонятельный; ***үнрчлдг эрктн***

үнрчлх [үнерчилхе] 1) *юмна үнр киилҗ үзх* чувствовать запах, чуять; нюхать; ***камб, хоңһр зүүл таслҗ авад үнрчлх***; *Муузран һаза ирәд, күүкнә белглсн цаһан альчур һарһад,* ***үнрчлҗ үзәд****... – Эрнҗәнә К.*; 2) *юм шиңшлҗ, үнринь авх* нюхать, обнюхивать (*о животных*); ***ноха туулаг үнрчлҗ меддг***; *Барбос* ***һазр үнрчләд****, күрң мөрнә мөрәр гүүһәд, хәрү худг күртл гүүһәд, хош эргәд шиңшәд йовна. – Эрнҗәнә К.*

үнтә 1) *үн бәәх, үнлсн юмн* имеющий цену; ***йир үнтә хувц-хунр***; 2) *шилҗ. хәәртә, эңкр* ценный, дорогой; *Нанд Әрәсә – цугтаһаснь даву* ***үнтә юмн****. – Илюмжинов Н.*

үнтәһәр *ик үнәр* дорого; ***үнтәһәр хулдж авх***

үнтәрх [үнтәрхе] *юмна үннь өсх, улм үнтә болх* дорожать, подниматься в цене, становиться дороже; *Юуһинь нуухв, эндр өдр газет, седкүлмүд өдр ирвәс гилтә* ***үнтәрәд йовна****. – Хальмг үнн*

үр [үре] I *зәрм әмтә юмна бәәр* гнездо; ***шовуна үр, шорһлҗна үр***; *Җивр урһчксн дегдәмл* ***үүртнь*** *бәрҗ болш уга! – Эрнҗәнә К.*

үр [үре] II 1) *нәәҗ, үр-иньг, үр-өңг* друг, товарищ, подруга; ***үр көвүд-күүкд***; *Мөңкәг Хар Булгт бәәхинь соңсчкад, Бата* ***үүрән үзхәр*** *адһад һарв. – Эрнҗәнә К.*; *Өөрхн элгн-саднь,* ***үр-өңгнь*** *номтыг*

әрүн седкләсн йөрәһәд, цааранднь чигн сәәнәр көдлҗ, төрскн таңһчдан тусан күргхиг дурдв. – Хальмг үнн; 2) *нег үүрин наста* ровесник, сверстник; ***нег үүрин улс***; *Эдн мадниг хамдан сурһуль дасдг, наад нааддг,* ***нег үүрин көвүдт тоолдг болцхав****. – Илюмжинов Н.*

үрә *һурвн наста мөрн* лошадь-трёхлетка, трёхгодовалая лошадь; ***Арнзл Зеердин үрә цагт*** *өргҗ мордгсн. – Жаңһр*; *Олн улст үзүләд чиг, олсн күүнд мөрәләд,* ***үрә мөр өгх болад чиг*** *зарлвидн. – Эрнҗәнә К.*

үрәгдх [үрәгдехе] *эвдгдх, уга кегдх* быть испорченным, сломанным, уничтоженным, разрушенным

үрәлһн [үрәлһен] *эвдлһн, уга келһн* порча, ломка, уничтожение

үрәх [үрәхе] 1) *эвдх* портить, ломать, уничтожать; ***шову үзлго – сум бичә үрә, ус үзлго – һосан бичә тәәл*** *– цецн үг*; *Зуг теруғинь хулһн мерәд,* ***үрәһәд бәәдгчн****. – Хальмг туульс*; 2) *муухан хальдах, мунилчән күргх* портить, губить; *Мөңгнд нүдн уга болдмн,* ***кү үрәһәд чигн оркдмн****, болһа! – Эрнҗәнә К.*

үрвәд *адһм угаһар, адһлго* медленно, не спеша, тихо; ***үрвәд йовх, үрвәд хәрх***; *– Нег үлү хөд хавршаҗ зуслахд сән бәәрн, – гиҗ өвгн келәд, намаг дахулад* ***үрвәд һарв****. – Сян-Белгин Х.*

үрвр [үрвер] *үрлһн* приглашение

үрвсн [үрвесен] *адһмго* медленный, неторопливый, неспешный; ***үрвсн ишкдләр көндрҗ йовх***

үрвх [үрвехе] *адһм угаһар юм кех* делать *что-л.* медленно, не спеша; ***үрвҗ кесн көдлмш түргәр төгсдг*** *– цецн үг*; *Зулҗ йовх улс мөснд даргдсн Тең һолыг... эгцднь арһулхн* ***үрвҗ керчәд****, тентл көвәднь цувлдад һарч ирв. – Илюмжинов Н.*

үргәлһн [үргәлһен] *үүмүлһн, чочалһн* тревога

үргән *үргән-чочан* беспокойство, тревога; ***Үргән уга*** *тогтун орта. – Жаңһр*; *Булһниг бийинь Мормаш аав дала болсн үрн-сад һарһх болтха, гертнь* ***үргән-чочан уга*** *намхн*

бәәдл тогтгдха гиҗ йөрәв. – Илюмжинов Н.

үргәсн [үргәсен] *үргәҗ чочасн* встревоженный; ***үргәсн гөрәсд***

үргәх [үргәхе] *чочах* тревожить, пугать; спугивать; *Машинәннь өмн бийд ирәд, зүн төгән өөрәс кевтсн* ***туулаг үргәһәд босхв****. – Сян-Белгин Х.*

үрглән [үргелән] *нөөрмүллһн* дремота; сонливость

үрглҗ [үргелҗи] **үрглҗд** *хәлә*

үрглҗд [үргелҗид] *кезәчн, даң, даңгин* постоянно, беспрерывно, всё время, всегда; ***үрглҗдән җилин дөрвн цагт амулң мендбәәтн!*** *– йөрәл*; *Үвл болн зун, җилин хойр цаг,* ***үрглҗдән*** *киит дула хойриг авч ирнә. – Хальмг үнн*

үрглллһн [үргеллһен] *нөр күрлһн, нөөрмүллһн* дремота, сонное состояние

үргллх [үргелхе] *эрг-дург гих, нөөрмүлх* дремать, клевать носом; ***үүлго күүкн үргллдг, үүлтә күүкн җирһдг*** *– цецн үг*; *Өр өөрдв, маначнр нөөртән дишлгдәд* ***үргләд ирцхәв****. – Сян-Белгин Х.*

үргмтхә [үргемтхә] *әәмтхә, чочмһа* пугливый; ***үргмтхә мөрн***

үргсн [үргесен] *үргҗ әәсн* встревоженный, испуганный; ***үргсн хөд***

үргх [үргехе] *әәх, чочх* пугаться, шарахаться, бросаться в сторону (*о животных*); *Мөрдм машиһәс чочад,* ***үргәд,*** *нанас зулад йовҗ одв. – Хальмг үнн*; ***Үргәд тарҗ одсн өдинь*** *Богзгад нег йовдсн күн күргҗ өгч. – Эрнҗәнә К.*

үржл [үржил] 1) *өслт, олшрлт* размножение; рост, прирост; ***малын үржл***; 2) *юмн төржә өслһн* плодовитость; плодородность; ***үржл сәәтә***

үржлтә [үржилтә] 1) *олшржә өсхд сән* быстро размножающийся (*о скоте*); ***үржл сәәтә мал***; 2) *урһмл өсхд сән һазр* плодородный; ***үржлтә һазр***

үржүлх [үржүлхе] *олшрулҗ өскх* плодить, размножать; разводить (*скот*); ***мал үржүлх***

үржх [үржихе] *өсч, олн болх; олшрх* размножаться, плодиться (*о скоте*)

үрлһн [үрелһен] *үрвр* приглашение; ***үрлһ илгәх, үрлһәр ирх***; ***үрлһни билет***; *Тууҗлгч эн марһанд Хальмг Таңһчин Толһач, ФИДЕ-н президент Кирсан Илюмжиновин* ***үрлһәр*** *нарт делкәд нернь туурсн алдр шатрчнр ирцхәв. – Хальмг үнн*

үрлүлх [үрлүлхе] *эврә үрән күүнә гер-бүлд өгч асрлһн* отдавать на воспитание своего ребёнка

үрлх [үрелхе] *күүнә күүкдиг эврә болһҗ өскх, асрх* брать на воспитание ребёнка; усыновлять, удочерять

үрн [үрен] *күүкд* ребёнок, дитя, младенец; ***экин седкл үрнд, үрнә седкл көдәд*** *– улг.*; ***Үрн болсн хөвн*** *көвүн, күүкн гих гем уга. – Эрнҗәнә К.*; ***Үрн*** *үнр болдг,* ***үрн*** *элк девтәдг,* ***үрн*** *элгн-садна тоог икдүлдг,* ***үрн*** *эәҗ-ааван асрдг гидг. – Хальмг үнн*

үрнго [үренго] *күүкд уга* бездетный; ***үрн уга күүнә чееҗ харңһу*** *– цецн үг*

үрн-садн [үрен-садын] *хош. үрд, күүкд-бичкдүд* дети; потомство; *Күү алад, арднь үлдсн* ***үрн-садынь өнчрүләд****, эәҗ-аавинь уулюлад, зовлңган үзәд, түүрмд сууна.*

үрңкә [үреңкә] *үрҗ одсн* испорченный; гнилой; *Мадн герүрн көрсн боднцг,* ***үрңкә хамтхасдта хавст*** *болн норсн буудя авч ирдг биләвидн. – Илюмжинов Н.*

үрс [үрес] *бөк ноолдан, бәрлдән* состязание (*в борьбе*), схватки; ***үрст босх***

үрсг [үрсег] *күүкд-бичкдүдт эңкр, таалта* любящий детей

үртә *күүкдтә* имеющий детей, потомство; ***үртә күн өөдлдг, үндстә модн намчлдг*** *– үлг.*

үрү 1) *уругшан, дорагшан* вниз, книзу; ***үрү орх, үрү хәләх***; 2) *туугдҗ ирсн усна көвән бог-шег* нанос, мусор (*от воды на берегу*); *Уснд цокгдҗ һарсн* ***үрү дотр*** *арман бултулв. – Жаңһр*

үрүдлһн [үрүделһен] 1) *һолын ус дахҗ, сальк дахҗ үрүдлһн* движение по течению реки (*по направлению ветра*); 2) *уулас дорагшан буулһн* спуск с горы; 3) *шилҗ. гейүрлһн* печаль, горе, скорбь

үрүдх [үрүдхе] 1) *сальк дахж йовх* (*мал*) идти по ветру (*о скоте*); ***үрүдсн мал сөргхд берк, үрсн күүг чиклхд берк*** – *үлг.*; 2) *дорагшан буух* спускаться; ***үул деерәс үрүдәд буух***; 3) *шилж. гейүрдх* печалиться, горевать; *Тоһруна ду соңсад, көвүд йосндан* ***үрүдәд ирв***. – *Балакан А.*

үрх [үрхе] I 1) *эвдрх, хамхрх* портиться, ломаться, разрушаться; 2) *үржҗ одх* пропадать, гибнуть; *Иим өвсн көгжрәд,* ***үржҗ одна****, терүг харһндг болвчн, мал идшго. – Илюмжинов Н.*; *Харм төрхд, давсн тачкнсн үвлин хөөн зер-земшин, темснә үрһцин ик зунь көрәд* ***үрсн бәәнә***. – *Хальмг үнн*

үрх [үрхе] II *наар гих, дуудх* звать к себе; приглашать; ***гиичд үрх***; *Эн кергин халхар нөкд кехәр инженериг* ***үржҗ авлавидн***. – *Теегин герл*

үрх [үрхе] III *савх, цокх* чесать, трепать; ***ноос үрх***

үсәрх [үсәрхе] *бичкнәр удан орх* идти (*о затяжном дожде*); ***хур үсәрәд орад бәәнә***; *Намрин үүрмг* ***хур үсәрәд чиилҗәнә***. – *Илюмжинов Н.*

үслх [үселхе] *ус кех* забеливать, заправлять молоком; ***цә үслх***; *Мини* ***үсләд, тослад чансн цә*** *басл таасч уудг биләч. – Эрнҗәнә К.*

үсн [үсен] I 1) *күүнә толһан үсн* волосы (*на голове*); ***үсән авх, үсән кирвх, үсән самлх, үсән гүрх***; *Шарка нүр-герин өмн зогсад,* ***үсән самлҗана***. *– Эрнҗәнә К.*; 2) *аңгин үсн* шерсть, мех (*животных*); 3) *кевсин үсн* ворс; ***үстә кевс***; ◊ ***үсинь хувах*** *этн. хәрд һарсн, мордсн күүкнә үсинь хойр әңгләд салһх* заплетать волосы невесты, делая пробор посередине, в две косы (*старинный обычай*); ***үсән үмтәх*** *бийән гемшәҗ, икәр һундад зовх* испытывать сильную досаду; рвать на себе волосы; ***үснә хуух ирвәтрәд одх*** *сүрдх, икәр әәх* волосы дыбом встают (*от страха*); *Мана үзсн тоотыг келәд керг уга. Ода бийнь санад оркхнь,* ***үснә хуух ирвәтрәд одна***. *– Бадмин А.*; ***үснә үзүрәр һартха*** *шалтг, зовлң гидг му юмн холаһур йовтха* пусть грехи обходят нас; *Кел бәргдсн болхий? Дәрк минь, тиим юмн бичә үзгдтхә,*

немшин һарт орҗ үкнә гидг, ***үснә үзүрәр һартха****. – Тачин А.*; *Җирһлин оһтрһу* ***үснә үзүрәр давсинь медсн*** *Боова күүндвәрт орлцлго, тагчг суув. – Нуура В.*

үсн [үсен] II *күүкд күүнә болн эм аһурсна көкнәс һардг цаһан шиңгн тоот* молоко; ***экин үсн, үкрин үсн, ямана үсн, хөөнә үсн***; ***үснә делгүр, үснә ферм, үснә машин*** (*үс зөөдг машин, үс цокдг машин*); ***үсн орх*** (*көкнд*), ***үс бусләх, үс уух, үс цокх*** (*машидх*); *Эн өдр уух-идх хот-хол, цә-чигән,* ***тосн-үсн*** *элвг болх зөвтә. – Хальмг үнн*; ◊ ***үсн теҗәлтнр*** *зоол. төлән үсәрн теҗәдг аһурсд* млекопитающие; ***үсн өвсн*** *бот. хорта цаһан шүүстә өвслг урһмл* молочай

үстә I *үс сәәнәр, икәр өгдг* молочный; ***үстә үкр мөөрмттхә, үүл уга бер дуулмтха*** *– улг.*; ***Элвг үстә*** *хөөг күзүнәснь бәрҗ бәәһәд, Бува эн өнчн бор хурһнд көкүлнә. – Сян-Белгин Х.*

үстә II *үсн-ноосн урһсн* волосатый; покрытый шерстью, мехом; пушной; ***үстә аң, үстә аңгин арсн***; ◊ ***үстә хорха*** *олн көлтә, утулң бийтә, ширкг үстә, мөлкәд йовдг шавҗ-хорха* гусеница

үстләһн [үстелһен] *үсн-ноосн урһлһн, ноосрлт* обрастание волосами

үстх [үстехе] 1) *үсн-ноосн урһх* обрастать, покрываться волосами, шерстью; 2) *үснәснь шүүрх* вцепиться в волосы, хватать за волосы

үткн [үткен] *анат., хууч. күүкд күүнә белг-бекин амн* влагалище; ***үткнә дөргл***

ү-түмн [ү-түмен] *хош. тотомҗ уга олн* бесчисленное множество, тьма-тьмущая; *Бодл сүмин хамгин ик өрәд* ***ү-түмн мерген багшрин чирәд*** *харсснднь ишм берк цол зүүлһсн бәәҗ. – Хальмг үнн*

үүдәвр [үүдәвер] *зокъял, бүтәл* произведение, сочинение; *Николай Доржинович хальмг келн-әмтнд, хальмг урн үгин литературт* ***йир сән үүдәвр белглв*** *гиҗ, Хальмг Таңһчин сойлын ачта көдләч, бичәч Николай Буруллов ухан-тоолврарн хувалцв. – Хальмг үнн*

үүдәгч [үүдәгчи] *үүдәҗ һарһдг* созидательный, творческий; ***үүдәгч седвәр***

үүдәлт [үүдәлте] *урн үүдәлһн* творчество; ***Көгӆтин Даван үүдәлт**, энүнә ачта нерн юунас цутхгдв гихлә – заяни билг-эрдмәс, оюни-серлəс... гиҗ келҗ болхмн. – Хальмг үнн*

үүдəч [үүдəчи] *үүдəгч, үүскгч* творец, создатель

үүдлһн [үүделһен] 1) *төрлһн* рождение; *Бата урдкасн эрт босад, хувцлҗ авад, кеерəгшəн һарад, ки киилəд, «**Шин күүнə үүдлһн**» гидг шүлг бичх седвəртə уха гүүлгҗ йовна. – Эрнҗəнə К.*; 2) *шинəс төрлһн* возрождение; ***шинəс үүдлһн***

үүдн [үүден] *орх-һарх хаанһул* дверь, ворота; ***герин үүдн, үүднə тотх, үүднə бəрүл***; ***үүд секх, үүд хаах***; ***үүдн уга герт үүмн дəəчнр*** *– тəəлвр.* (**тарвсин ясн**); ***Хашр мөңгн үүдиг** татхла, һурвн миңһн хоңх жиңнəд одв. – Жаңһр*; *Хурдн хар машин хурдлулҗ ирəд, хөөчин **герин үүдн туст зогсв**. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***үүдəр шаһаһад уга** ирəд уга, ирдгəн уурч* не появляться, не приходить; *Мана Мирки Миндрикович эн дөрвн жилин туршар наараи ирҗ, **үүдəр шаһаһад уга**. – Тачин А.*

үүд-түүд [үүде-түүде] *хош. дарунь, агчмин зуур* быстро, вмиг, моментально; *Өмнəн йовсн хойр мөриг **үүд-түүд күүрглго күцəд**, давад һарв. – Эрнҗəнə К.*

үүдх [үүдхе] *бүтҗ һарх, төрҗ һарх* зарождаться, создаваться; *Мергн Зандн Герлин хөрн хойр насндн **үүдн бүтҗ һаргсн**. – Жаңһр*; ***Үүдсн** үрндчн нег мөч тату... – Эрнҗəнə К.*

үүдч [үүдчи] 1) *үүднə манач, үүднə харулч* привратник; швейцар; *Эмбə зəңгд **үүдч йовад**, үгдəн мергн келмрч нер авсн Бадм... – Эрнҗəнə К.*; 2) *спорт. харулч* вратарь, голкипер; *Болв мана харсачнр болн **үүдч** эндү һаһсн уга. – Хальмг үнн*

үүл 1) *керг-үүл* деяние, дело; ***сəн үүл бүтəх***; 2) *ям* должность, пост; ***һардачин үүл, эмчин үүл***; ***үүл даах***; ***үүлд орулх, үүлд батлгдх***; ***Эмчнрин үүл** амр бишинь бидн цугтан меднəвидн. – Хальмг үнн*; *Эн дааврта **һардачин үүлд** жил хооран бат-*

лгдла. – Хальмг үнн; 3) *гем, буру йовдл* проступок, преступление; ***үүл haphx, үүл татх***; ***кесн үүл эзән темцдг, кецин усн hууһан темцдг*** *– үлг.*; *Хәәврин керг-үүлдвр күцәһәд,* ***үүл татсн*** *баахн хойр залуг бәрәнд авв. – Хальмг үнн*; 4) *hарин үүл* шитьё; ***үүл бәрх***; 5) *зовлң-зөвүр, мууль* несчастье, беда; *Цугтаднь дән* ***мууль чигн***, ***зөвүр-зовлң чигн*** *авч ирв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***үүлән үзх*** *зовлң эдлх, кесн гемән даах* горе мыкать, мучиться; нести наказание; *Деер теңгрин халун улм чаңһрад, мал тууж йовх улс үннднь* ***үүлән үзҗ йовна***. *– Бембин Т.*; ***үүлән эдлх*** *түрх, зүдх, зовх* страдать, терпеть муки и лишения; *Терүнә бийинь токардгин арһ хәәх кергтә...* ***Үүлән тер эврән эдлтхә,*** *гих санан Бакдгт орв. – Доржҗин Б.*; ***үүлнь бадрх*** *кергнь шунх* преуспевать *в чём-л. Мууха кевтә тер саамла харһҗ,* ***үүлнь бадржҗ йовсн*** *Довдн бәәсн болхмби, тер? – Доржҗин Б.*

үүлгдх [үүлегдехе] *үүрмгдх, үүрмг болһх* быть измельчённым, размолотым

үүлдәч [үүлдәчи] *ямр нег халхар үүл күцәдг күн* деятель; ***олна үүлдәч***, ***номин үүлдәч***, ***сойлын үүлдәч***, ***эрдм-сурһулин үүлдәч***; *Нернь мөңкрсн номтын санлд эндр Элстд* ***нер туурсн үүлдәч*** *Очра Номтын Санлын самбр байрин бәәдлд секгдхмн. – Хальмг үнн*

үүлдвр [үүлдевер] 1) *юм кеҗ, болвсрулҗ hарһдг hазр* производство, предприятие; ***селәнә эдл-ахун үүлдвр***; 2) *керг-үүлдвр* мероприятие; ***байрин керг-үүлдвр, сойлын керг-үүлдвр, хәәврин керг-үүлдвр, гемиг хөрлһнә керг-үүлдвр, олн зүсн керг-үүлдвр күцәх (давулх)***; *Тиим сонь сәәхн* ***байрин керг-үүлдвр*** *әмтнд йир таасгдв. – Хальмг үнн*; ◊ ***үүлдвр үг*** *грам. үүлдәгч* глагол, ***немр үүлдвр*** деепричастие, ***үүлдврин чинр*** признак действия

үүлдврлх [үүлдверлехе] *юм кеҗ, болвсрулҗ hарһх* делать, производить, изготовлять

үүлдврч [үүлдверчи] *үүлдврин көдләч* производственник, рабочий на производстве

үүлдх [үүлдехе] 1) *кех, бүтәх, күцәх* делать, совер-

шать; 2) *эк матх* предпринимать, затевать *что-л.*

үүлмр [үүлмер] *үүрмг* дробь; дробный; *мат.* ***үүлмр то, үүлмр тоһин кислһн***

үүлн [үүлен] *аһарт цуглрсн усна ур* облако, туча; ***көвкһр цаһан үүлн***; ***эцн мөрнд үүлн чигн ацан*** *– цецн үг*; *Хурдн Көк Һалзн күлг* ***хурин хар үүлнәс*** *хол үлү һарв. – Җаңһр*; *Эңкилдәд күрисн олн хамр* ***үүлн дотр мануртад****, деегүрнь җирлһн җирлзәд гүүнә. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***семҗн үүлн*** перистые облака, ***темән хар үүлн*** чёрные большие дождевые тучи

үүлрхг [үүлерхег] *үүлтә* облачный, покрытый облаками; ***намрин теңгр үүлрхг***

үүлтә I *үүләр бүркгдсн* облачный, покрытый облаками; ***үүлтә теңгр***; *Тер нүүртнь* ***көвкһр цаһан үүлтә көк теңгр*** *болн һо цаһан сәәхләс-хусмс тольд мет үзгддг билә. – Илюмжинов Н.*

үүлтә II *уйдг, хатхмр кедг* занимающаяся рукоделием, рукодельница; ***үүлтә күүкн***; *Бичкнәс авн экин килмҗ уга үлдсн күүкн герән ахулҗ,* ***һартан үүлтә болсмн***.

үүлтх [үүлтехе] *үүләр бүркгдх* покрываться облаками, заволакиваться (*о небе*)

үүлх [үүлхе] *үүрмглх* дробить, размельчать, размалывать; ***цә үүлх, аһс үүлх, чолу үүлх***; *Өрүн босад, тер цог һарһҗ авад, деернь* ***үүрмг аһс үүләд,*** *һал шатадмн. – Эрнҗәнә К.*; *Мана эәҗ тер цәәг сүкәр чавчҗ-чавчҗчкад,* ***һарарн үүлҗ-үүлҗчкәд****, түңгрцгт кеһәд, бешин ард өлгчкдг билә. – Яшкулов В.*

үүмән *шууган, давхцан, хутхлдан* суета, тревога, беспокойство; *Эн әвртә ик* ***үүмән дотр*** *зуг цөөкн хальмг французск керм деер һарч чадв. – Илюмжинов Н.*

үүмлдән [үүмелдән] *шууглдан, давхцан, хутхлдан* тревога, суматоха, возбуждённое состояние; *Сүүләрнь, дәрнь чилхлә, церг дунд хутхлдан,* ***үүмлдән эклв***. *– Илюмжинов Н.*

үүмлдх [үүмелдехе] *оларн үүмх* находиться в смятении, волноваться, тревожиться

үүмүлх [үүмүлхе] *шуугулх, хутхулх* волновать, беспокоить, вызывать суматоху

үүмх [үүмхе] *седкл үүмх, седкл зовх* волноваться, беспокоиться; суетиться; ***әәһәд үүмх, эмәһәд үүмх, седкл зовад үүмх***; *Энд мадниг* ***үүмжҗ, зовжҗ,*** *эцкм күләәҗәсн бәәҗ. – Илюмжинов Н.*; *Арҗан* ***дотр бийнь үүмәд****, ухань харңһутрад одв. – Сян-Белгин Х.*

үүрәдцн [үүрәдцен] *юм көрәдснә хөөн үлддг үүрмг тоот, көрәдцн* опилки; ***модна үүрәдцн, төмрин үүрәдцн***

үүрг [үүрег] I *үүрәд авч йовх юмн, ацан* ноша, вязанка, поклажа; ***үүрг модн***

үүрг [үүрег] II 1) *бийдән авсн хәрүцлһтә даалһвр* долг, обязанность; *Иим ик* ***өрн-үүрг*** *бийдән авсн үй. – Кичгә Т.*; *Эн* ***үүргән күцәҗ*** *бийлүлхин төлә, сө болһн нөр уга хонна. – Хальмг үнн*; 2) *грам. зәңгин мөчмүдин* (*гешүдин*) *күцәҗәх үүрг* функция

үүрллһн [үүрлелһен] I *үүрән яслһн* гнездование

үүрллһн [үүрлелһен] II *иньгллт, нәәҗлт* дружба

үүрлт [үүрелте] *үүрллһн, үр-иньг боллһн* товарищество, дружба

үүрлүлх [үүрлүлхе] *иньглүлх, нәәҗлдүлх* подружить, сделать друзьями

үүрлх [үүрлехе] I *үүрән ясх* гнездиться, вить гнездо; ***үүрән белдх***; *Үкр хар шовун* ***үүрән белджәснь*** *үзгднә. – Хальмг үнн*; *Шууглдад, шовуд нисльднә, шарлҗ, кизәр зөөлднә, сарсхр модна ацмудар савилһәд,* ***үүрән яслдна****. – Эрнҗәнә К.*

үүрлх [үүрлехе] II *иньглх, нәәҗлх* дружить, подружиться; ***күүкдтә үүрлх***; *Бата тиигәд өөр шидр көвүдлә таньлүзл болад,* ***үүрләд-нәәрләд бәәв****. – Эрнҗәнә К.*; *Һазртан бәәхдән* ***үүрлҗ йовсн үүрм*** *бас мана хүрмд орад һарсн болдг. – Хальмг үнн*

үүрмг [үүрмег] 1) *җиҗг* мелкий; мелочь; ***үүрмг мөңгн, үүрмг шикр, үүрмг давсн, үүрмг цасн***; ***Үүрмг цасн*** *киисәд, зөвәр шуурчана. – Эрнҗәнә К.*; 2) *юмна үүрмг* крошки, крупинки; ***өдмгин үүрмг, өвснә үүрмг, хамхулын үүрмг***; *Зүн бийд,* ***өвснә, шарлҗна үүрмг деер,*** *хуучн ширдгүд делгсн орн деерән Муузра түңшәд кевтнә. – Эрнҗәнә К.*; *Бәәд-*

лнь, ***хамхулын үүрмг хатханчгс*** *тиигәрән тусч кевтә. – Илюмжинов Н.*

үүрмгдх [үүрмегдехе] *үүлгдх* измельчаться, крошиться

үүрмг-заармг [үүрмег-заармыг] *хош. аар-саар юмн* всякая мелочь; *Эдн хотн болһнар эргж, кампадь, балта, тоһш болн* ***үүрмг-заармг юм*** *хулддг билә. – Нармин М.*

үүрмглх [үүрмеглхе] *үүлх, үүрмгдүлх* измельчать, крошить

үүрсг *әмтнлә ээлтә* дружеский, дружелюбный; ***Үүрсг күүнә герт*** *гиичнр олар хурдг. – Хальмг үнн*

үүртә *иньгтә, нәәҗтә* имеющий друзей, товарищей; *Энүнә дурлдг үлгүрнь – «зун арслңта болхар,* ***зун үүртә бол****», тегәд мел эн үлгүрин учр-утхин хәләцәр Данил авһ бәәдмн. – Илюмжинов Н.*

үүрх [үүрхе] I *юм бий дееpән авч йовх* нести на себе; ***һуйрта мишг үүрх, бедртә ус ээмдән үүрх***; *Тана нүдәрн үзж,* ***нурһндан үүрч йовсн зовлңгин тускар*** *эн бичгт бичәд керг уга. – Эрнҗәнә К.*; *Чон* ***хотта гүзәг үүрәд,*** *уулын ора деер күргнә. – Хальмг туульс*

үүрх [үүрхе] II *җиҗг, үүрмг болх* крошиться, размельчаться; *Хаврин хар бальчг халун нарнд хатад, шавр болад, шаврасн* ***үүрәд,*** *шора болҗ бүргнә. – Эрнҗәнә К.*

үүср [үүсер] *хәәр-бәәр уга, аврлт уга* беспощадный, жестокий; *Җирн җил һар хооран, мана хальмг улс хар гөрәр гемшәгдж,* ***үүср уга туувpт*** *киитн Сиврүр туугдв. – Хальмг үнн*

үүц [үүце] *үвлд идхәр белдсн махн* запас мяса на зиму (*домашний*); ***үүц белдх***

үүцлх [үүцелхе] *мал һарһж, үүц белдх* забивать скот на зиму, заготовлять мясо на зиму

үүхә: ***үүхә болх*** *седклдән бәәсән һарһж келх* изливать душу; *Хоңһр Җаңһр хойр таш бун ууляд, теврлдәд,* ***үүхә болв****. – Җаңһр*; *Улан Барбаевнан герт цуглрад, цә ууж,* ***үүхәһән һарһж*** *күүнддг биләвидн. – Илюмжинов Н.*

үч [үчи] *аңгин арсн девл* шуба (*меховая*); *Тиигәд һурвн гер дотр бәәсн* ***үнтә үч*** *девл,*

торһн өлг-эдинь – цугтнь ачж авад йовж одна. – Эрнҗәнә К.

үчтә *аңгин арсн девлтә* имеющий шубу (*меховую*)

үчүкн [үчүкен] *жиж, бичкн* маленький, малый; *Төрх хату зовлңгиг төлг дарунь мартв. Үрн деерән үүмәд,* ***үчүкн зүркнь*** *хәәлв. – Калян С.*; *Боован Бадм 1880 лу жилд Манцин Кецин Баһ Дөрвдә Баһ Чонс әәмгә Келкд нертә* ***үчүкн*** *төрлин яду* ***өрк-бүлд*** *төрж һарсмн. – Хальмг үнн*

Х

ха I *дал ясн, малын өмнк көл* передняя нога (*животного*); ***Ха доран авад****, бухн цегләд, тоңһрцглад йовна. – Эрнҗәнә К.*; ***хөөнә ха***; ***ха һуй хойр*** передние и задние ноги туши

ха! II *үкр мал хөрхд келдг айлг үг межд.* стой, куда (*корове*)

ха-ха-ха *чаңһ инәдиг дуралһсн айлг үг межд., выражающее громкий смех*; *Терчн аяртан чини авч ирсн әркиг зальгчкад, зулан бөкәчкәд, чини «дуту» күцәхәр седж,* ***ха-ха-ха****! – Эрнҗәнә К.*

хаагдх [хаагдыхы] 1) *орхһарх юмна хаагдлһн* закрываться; ***лавк кедү цагт хаагдна?***; 2) *хаалһ хаагдх* быть закрытым, перекрытым (*о дороге, пути*); 3) *шахгдх, хавчгдх* сдавливаться, спираться (*о дыхании*); задерживаться (*о моче*); ***киинһән авлһн хаагдх, алвн хаагдх***

хаahас [хаahасы] *альдас* откуда; ***чи хаahас ирвч****?*

хаahата *хаалһата* закрытый, затворённый; ***хаана үүдн хаahата, мергнин үүдн секәтә*** *– тәәлвр.* (**хөөнә**, **ямана сүл**)

хаahул 1) *терз хаадг юмн* ставень, ставня; ***терзин хаahул***; ***Терзин хаahул заагур*** *медг-үлг хоовтрсн гегән үзгднә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *беш хаадг халхц* заслонка; ***бешин хаahул***

хаahур *альдаһур* где; ***хаahур орж ирвч?***; *Би эрс цоксн меечг кевтә,* ***хаahур-яаһур*** *хәрү өсрсән медхшив, мөлкәд, орнаннь өмн тагчгрув. – Эрнҗәнә К.*

хаалһ [хаалһы] *күн, юмн йовх зам* дорога, путь; трасса; ***зам улан хаалһ, хату девскртә хаалһ, шоссе хаалһ, төмр хаалһ***; ***хаалһд һарх, хаалһ заах, хаалһан геех***; ***хаалһин хаҗуд хар хәәсн буслҗана*** *– тәәлвр.* (**шорһлҗна үр**); ***цаһан седклтә күүнә хаалһнь кезә чигн секәтә*** *– цецн үг*; *Бата, Буля, Цаста һурвн* ***ут улан зам хаалһар*** *ноха һаңньм халунд цувад йовҗ йовцхана. – Эрнҗәнә К.*; *Тер цагт Хулхутан өөр мана фронт зогсчасмн, Кавказас тос-түлә зөөдг* ***талдан хаалһ*** *тиигхд уга бәәсмн.*; ◊ ***цаһан хаалһ*** *өлзәтә, буйнта зам* счастливый путь; ***цаһан хаалһта болтха!*** *өлзәтә болтха!* счастливого пути!; *– Гертәс һарчах күүкдчнь* ***цаһан хаалһта болтха!*** *– гиһәд көгшн өвгн цә уухин өмн йөрәл тәвб. – Тачин А.*

хаалһата хааһата *хәлә*; ***хаалһата хора***; *Эн* ***хаалһата, әмтнәс далд****, нуувчин бәәрн бәәсмн, тиигәрән эгл әмт орулдмн биш. – Илюмжинов Н.*

хаалһдан *зууран* в пути; *Ода мет, үвлин цаг билә, зулҗ йовх әмтн* ***хаалһдан икәр түрҗ****, басл чигн зовҗ, муулян эдлцхәв. – Илюмжинов Н.*

хаалһч [хаалһычи] 1) *хаалһ заадг күн* проводник; ***хаалһч болх***; 2) *хаалһ ясдг күн* ремонтирующий дорогу; путеец; *Олн җилдән сәәнәр көдлсн төләдән 1964 җилд эн «****Тоомсрта төмр хаалһч****» гидг темдгәр ачлгдв. – Хальмг үнн*

хаалт [хаалты] *саад, тотхр* преграда, препятствие; ***хаалт болх***

хаанахн [хаанахын] *хаана гер-бүл, хаана шидр улс* семейство и приближённые хана; ***Тентл хаанахн*** *мана хаанд һурвн йилһҗ болш уга әдл алг мөр илгәҗ. – Хальмг туульс*

хааран *хамаран, альдаран* куда; *Хард-хард гиһәд аашсн Цаһан цар цанын ардас гүүҗ йовсн Батаг үзчкәд: – Хеей,* ***хааран әрлҗ йовнач?*** *– Эрнҗәнә К.*; *Шорһлҗн, шорһлҗн,* ***хааран*** *йовҗ йовнач? – Хальмг туульс*

хаата *хаанта* имеющий хана, ханский; ***хаата улс, хаата орн-нутг***

хаах [хаахы] 1) *секәтә юмиг хаах* закрывать; ***үүд хаах, терз хаах, чемода хаах, лавк хаах***; 2) *мал хашад орулх* загонять скот в хлев и запирать ворота; ***мал хашад хаах***; 3) *шилж. зогсах* останавливать; задерживать, преграждать; ***ус хаах, хаалһ хаах***; ***хург хаах***; ◊ ***бергән хаах*** *этн. өңгрсн ахиннь герг буулһх* жениться на жене старшего брата после его смерти; *Одахн боолстын пошт зөөдг Тавна ач көвүн Завда гемәр өңгрв. Терүнә дү көвүн Нарта гецл бәәсн, хурлан хайчкад, хәрж ирәд,* ***бергән хаасн бәәнә****. – Нармин М.*; ***ичртән ишкә хаах (наах)*** *ичр-һутран геех, эмәхән мартх* потерять совесть; *Эдничн йосн* ***ичртән ишкә хаасн****, аль-бис әләр әмт мекләд, хара бәәдг өздңгүд гинә. – Эрнҗәнә К.*

хаац [хаацы] *хаша, катг, хаша-хаац* укрытие, загон (*для скота*); *Йириндән болхла, малчнрин цуг хошмудт ясвр кегдәд,* ***малын хаша-хаац*** *дулалгдв, малд керглгдх шүрүн хот бас белдгдв. – Хальмг үнн*

хав [хавы] I чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица*; ***хав харңһу*** *таш харңһу,* ***хав хара биш*** *дала, йир олн*; *Мана әәмгт хурц, мергн урн үг меддг улс* ***хав-хара биш бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*

хав [хавы] II *теңгсин үсн теҗәлтн* тюлень; ***хавин хорһн***

хав [хавы] III: ***хав уга*** неуклюжий; ***хав уга күн ханцан бурутхдг*** *– цецн үг*; *Хавр-зунын цагт эн* ***хав уга*** *бас болна. – Сян-Белгин Х.*

хавал *хойр амта бу* двустволка; *Хотар дүүрң малта, хулхач болн чонас икәр әәдг Балдн орклдгас әәхләрн,* ***хойр хөөчдән хавал өгәд****, үүдн хоорндан кевтүлв. – Сян-Белгин Х.*

хаваск [хавасын] *ширәсн* (*уйдл*) стёжка; ***үүрмг хаваск***

хаваста *ширҗ уйсн* стёганый; ***хаваста көвң хувцн***; *Буурлтсн хар гелң хуучрад бәәсн* ***хаваста шар кафтанта****, ээм деегүрн шурдад одсн шар торһн оркмҗ алс хайсн, орнаннь өмн дөрвлҗ деерән зәмләд сууна. – Эрнҗәнә К.*

хавг [хавыг] I *бот. чанач, дураг* тыква; ***хавгин ясн***; *– Чи болһа, урһц чавчквзач, тернь тарвс, эннь һу, тер ик хамтхастань –* ***хавг****, – гиҗ эзн гергн хөрглнә. – Эрнҗәнә К.*

хавг [хавыг] II *әрк хулдҗ авад уудг гер* кабак; *Тенд хойр чолун болн нег модн чонҗ, нег түүрм, шаңһа хойр гер,* ***һурвн хавг****, арсна болн савң болһдг хойр завод, өдмгин, давсна, чаһрин лавкс, гиичлүрин герин һучн лавкс болн нег эклц училищ бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

хавдлһн [хавдылһын] *баалһн, көөмглһн, бадярлһн* воспаление

хавдр [хавдыр] *көөмг, ба, бадяр* отёк, опухоль, нарыв; ***гүлгнә хавдр, хавдр хаһлх***; *Бата бооднаһан тәәләд, шиирин арс татад авхлань:* ***хавдр хаһржҗ оч****, өөр цусн хойр биржңнәд, шилвәрнь һоожәв... – Эрнҗәнә К.*

хавдрлх [хавдырлыхы] *баалх, бадярлх* опухать, пухнуть; ***Хойр көлнь хавдрлад****, көвүн теңкән уга зовв. – Хальмг үнн*

хавдрта [хавдырта] *көөмгтә, баата, бадярта* опухший; *Адьяна нурһнд үүд-түүд күрлго,* ***цусн буусн хавдрта татасн*** *борхаһад һарч ирв. – Илюмжинов Н.*

хавдх [хавдыхы] *көөмглх, баалх, бадярлх* опухать, распухать; нарывать, воспалять-ся; ***шав хавджәна***; *Көдлмшин чилгчәр мадна чирәс бөкүнә хазлһнас таньгдшгоһар* ***хавдж оддмн****. – Илюмжинов Н.*

хавжңнулх [хавжиңнулхы] *даарад чичрүлх, дагжңнулх* бросать в дрожь; ***генткн хавжңнулх***

хавжңнх [хавжиңныхы] *даарад чичрх, дагжңнх* сильно дрожать, трястись; стучать зубами; *Икәр әәмсәд одснь, үгинь дахҗ,* ***өргнь хавжңнснас*** *ил медгдв. – Доржин Б.*; ***Өргм хавжңнад****, хоолм чичрәд, бүтндән келгдсн уга болҗ медгдв. – Эрнҗәнә К.*

хавлх [хавылхы] 1) *спорт. шүүрч авх* ловить; ***меечг хавлх***; ***хавлн, хәрү цокх***; *Зуг үүдчнр шүрүтәһәр цоксн меечгиг* ***хавлж бәрҗәлә****, зәрмдән хәрү цокж һарһҗала. – Хальмг үнн*; 2) *амарн шүүрч авх* хватать (*ртом*); *Цаһан уудыг һазрт унһал уга,* ***хавлад авб****. – Жаңһр*

хавр [хавыр] *үвлин дару ирдг цаг* весна; ***хаврин көк ноһан; намр хурар эклдг, хавр хунар эклдг*** *– үлг.*; *Цаста киитн үвлин хөөн* ***хавр ирв****, нарни толянд өдр ирвәс дуларад йовна. – Хальмг үнн*; *Өвсн-уснд орсн хурһд хаалһдан* ***хаврин көк ноһан идгәр*** *хәрүлгдәд, теегәрн теңкчәд батрад күрхмн. – Сян-Белгин Х.*

хавра *хаврин* весенний; ***хавра тәрән, хавра хурһд***

хавраһа *хаврар* весной

хаврар *хавртнь* весной; ***Хаврар*** *сала-сартгудар нигтәр урһсн көк өвсиг цаг-болзгтнь хаджң авх кергтә. – Хальмг үнн*

хаврҗң [хавырҗиң] *гермалтаһан хаврин бүүртән оч бәәх* весеннее стойбище, переходить на весеннее стойбище, на весенние выпаса; ***хаврҗңд һарх***

хаврҗңнх [хавырҗиңнхы] *хаврҗңндан гер-маларн бәәх* проводить весну на весеннем стойбище, на весенних выпасах

хавринәр *хаврин цагинәр, хаврин цагар* по-весеннему; ***хавринәр дулан болв***

хаврлх [хавырлхы] *хавр болх, хавр ирх* наступать, приходить (*о весне*)

хавршх [хавыршихы] *хавр болҗахиг, хавр ирҗәхиг медх* чувствовать наступление весны

хавсн [хавсын] *анат. сер өвцүн хойрин хоорндк нуһрсн нәрн ясн* ребро; ***хавс салһх, хавсна бульчң***; ***хавсн сеердән түшг, сер хавсндан түшг*** *– цецн үг*; ◊ ***хавсн сар*** *шин урһсн сар* диск луны; месяц; ***Шин урһсн хавсн сар*** *нарн һархин өмн мел төрүц урсч одв, тегәд үзгддгән нам уурв. – Илюмжинов Н.*; ***эмәлин хавсн*** *эмәлин хаҗудк хойр хавтха модн* два боковых ребра седла; ***хәрәс хавс хуһлх*** *күүнә һазрас олзта-орута ирх* вернуться из чужих мест с добычей, поживиться за чужой счёт; *Хальмгудын келдг* ***«хәрәс хавс хуһл»*** *гидг үг бәәдмн… хәр улсин малас хулхалад авч ирхлә – басл тер сән йовдл гиҗ тоолгддг бәәсмн. – Амр-Санан А.*

хавср [хавсыр] *грам., мат. хаалт* скобка, скобки; ***хавсрт авх, хавср секх***

хавсра [хавсыра] *спорт. хальмг бөк ноолдана эв-арһ* приём в калмыцкой борьбе (*нанесение удара по наружным сторонам голеней противника*); ***бөкин көлд хавсра тәвх***

хавсрһ [хавсырһы] *хү салькн* вихрь; ***цасна хавсрһ***

хавсрһта [хавсырһыта] *хү салькта* порывистый; ***хавсрһта салькн***

хавсрх [хавсырхы] *һарин альх ниилүлх* складывать (*одно с другим*), сводить вместе; ***һаран хавсрад суух***

хавсрхг [хавсырхыг] *хавснш ирмгтә* ребристый

хавстн [хавстын] *ик-ик зузан хамтхаста һарудын темсн* капуста; ***хавстна хамтхасн, хавст тәвсн махта шөлн***; *Удлго мәңгрс,* ***хавст****, нань чигн темс хурах кем ирх. – Хальмг үнн*; *Мадна энд цуглулдгнь – көрсн боднцг, чиигтәрсн буудя болн харлсн* ***хавстн****. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***хавстна эрвәкә*** *зоол.* капустница (*бабочка*)

хавта *мергн, төв* меткий, искусный (*о стрелке*); ***хавта харвач***

хавталһх [хавталһыхы] *хавтха болһх, хавтхалх* делать плоским; сплющивать, раскатывать (*тесто*); ***нухсн һуйр хавталһх***

хавтасн [хавтасын] *хавтха болсн, хавтхарсн* плоский, сплюснутый

хавтах [хавтахы] 1) *нуһрх, хотах* гнуться, прогибаться (*под тяжестью*); ***күнд юмнд нурһн хавтаһад йовна***; 2) *хавтхарх, тегш болх* становиться плоским, сплющиваться; *Бата әднә үг чиңнәд, орн дор ам, хамрарн шора хавлад,* ***хавтаһад кевтнә****.– Эрнҗәнә К.*

хавтх [хавтхы] *даһм, хор* карман; ***дотр хавтх, һаран хавтхдан дурх***; *Зүн өрчднь* ***дөрвлҗн хавтх деернь*** *Улан Тугин орден алтрад, солңһтрад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; *Невчк түдс гиснә хөөн эн һартан* ***хавтхин алтн час*** *бәрсн орҗ иржәнә. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***хавтхин мөңгн*** *өдр бүүрин эдлврин үүрмг мөңгн* карманные деньги, мелочь; ***хавтхин толь*** *хавтхдан дурдг толь* карманный словарь

хавтха [хавтыха] I *тегш, өгуга* плоскость; плоский; ***хавтха модн, хавтха чолун, герин хавтха деевр, хавтха һазр***; ◊ ***хавтха һуйр*** *таавад болһсн һуйр* испечённая на сковороде лепёшка; *Бата өдртән идх* ***өрәл хавтха һуйран өврлҗ авад****, хөд, үкрмүд ниилүлҗ тууһад һарв. – Эрнҗәнә К.*; ***хавтха тавг*** *хавтасн тавг* плоская стопа, плоскостопие

хавтха [хавтыха] II *зерлг темән* хабтагай (*дикий верблюд*)

хавтхалх [хавтхалхы] *хавтха болһх* делать плоским; сплющивать

хавтхарх [хавтхархы] *хавтха болх* делаться плоским; сплющиваться

хавтхллһн [хавтхыллһын] *күүнә мөңг олзллһн, шиңгәлһн* прикарманивание

хавтхлх [хавтхылхы] *хавтхдан дүрх* класть, прятать в карман; ***һаран хавтхлх***; *Баанясн ирәд: – Манд хот кечк, – гиһәд Коля бас шүүрмгәсн* ***хавтхлҗ авад һарв****. – Эрнҗәнә К.*

хавтхр [хавтхыр] *өргн, тегш, хавтха* широкий и плоский; ***хавтхр һазр, хавтхр чирә***

хавх [хавхы] I *көл хавчҗ торһдг кергсл* капкан; ***хавх тәвх, хавхд торх***

хавх [хавхы] II *ширҗ уйх* стегать; ***көнҗл хавх***

хавхг [хавхыг] *әрк нердг ик хәәснә бүркәснд кесн нүкиг бөглдг шовһр шавр тагла* хавхаг (*глиняная конусообразная затычка для винокуренного котла*)

хавхнт [хавхынты] *зоол. ясн бүркәвчтә, ахрхн көлтә, арһул мөлкҗ йовдг әмтәнр; хавхндг, аахлт* черепаха; ***хавхнтын йовдлар йовх***; *Сүмин үүднә дотад тотх деер* ***ик гидг хавхнт*** *зурҗ. – Эрнҗәнә К.*

хавча *һанзһ батлдг эмәлин модн* ленчик (*к которому привязывают торока*)

хавчар *хавчад бәрдг кергсл* скрепка (*для бумаг*); заколка (*для волос*); ***цаасна хавчар, үснә хавчар***

хавчг [хавчиг] 1) *уутьхн, шахр орм* теснина; ***уулын хавчг***; 2) *хавтасн юмн* сплющенный (*с боков*); ***хавчг толһа, хавчг махла***; ◊ ***хавчг-хавчг гих*** чувствовать себя стеснённым, быть зажатым

хавчгдх [хавчигдыхы] 1) *юмнд хавчгдх* быть зажатым, прижатым; 2) *шилж. шахгдад, хавчгдад бәәх* быть притесняемым, угнетаемым; 3) *чееж уутырх* чувствовать стеснение в груди; *Чееҗм улм-улмар уутырад,* ***хавчгдад****, харңһутрад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

хавчлһн [хавчилһын] *хавчгдад бәәлһн* притеснение; зажим

хавчн [хавчин] *этн. хальмг улсин нег отг-әәмгин нерн* хапчины (*название одного из калмыцких родов*)

хавчулх [хавчулхы] *шахж, дарж орулх* засовывать, затыкать *что-л. куда-л.*; *Цаһан бүстән өлгәтә йовсн хадуран* ***уньнд хавчулад****, шидмсн бүсән тәәлж шивәд һаньдглад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

хавчур 1) *үсән хавчдг кергсл* зажим, заколка (*для волос*); ***үснә хавчур***; *Хойр нүдн аньгдад, хуухин үсн босад йовна,* ***хавчур алдж йовхн угав****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *хальмг биилһин нерн* название калмыцкого танца; ***Хавчур би*** *биилүлә йовж, тәмк нерүлдмн. – Эрнҗәнә К.*; 3) *төмр зевсг* тиски; ***төмр хавчурар хавчж бәрх***

хавчх [хавчихы] 1) *хавчад дарх* сжимать, сдавливать, зажимать; ***атхмар хавчх, чаңһар хавчх***; 2) *юм дарж орулх* засовывать, затыкать; ***бүстән сүк хавчулх***; 3) *юмнд хавчх* прищемить; ***үүднд һаран хавчх***; *Санж хойр-һурвн читлг авад,* ***арандан хавчад*** *хамхлв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***эәмән хавчх*** *эәмән хүмх* пожимать плечами; *Тернь коочиж инәмсклә д,* ***хойр эәмән хавчн хүмәд****, хәрү өгв. – Илюмжинов Н.*

хавшх [хавшихы] I *шүдән тачкнулад хәврх* щёлкать, скрежетать зубами (*о верблюде-самце*); ***Хавшсн буурин*** *соя мет, Һалдма, халдсн дәәсиг дардг Һалдма. – Хальмг дуд*

хавшх [хавшихы] II *келәд кевших* складно говорить; *Хамр дор амн бәәнә гиһәд, хар усн деер өрм бәәлһмәр* ***хавшад бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*

хаг I 1) *юмнд буусн хусм* накипь, нагар; ***хәәснә хаг***; 2) *толһан арснас хуурч һардг юмн* перхоть; ***толһан хаг***

хаг II *хужр* солончак; ***хагта һазр***; ***хаг деер унһн жоралж*** *– тәәлвр.* (**утх бүлүдх**);

Хагта зоохин үзүр *хаалһим амдад ирв. – Хальмг үнн*

хаг III: **халун хаг**! бичкдүдиг саглад келдг айлг үг *межд.* Горячо! (*окрик, предупреждающий детей о чём-л. горячем*)

хагда *хагсад үлдсн ниднәк өвсн* старая, прошлогодняя трава, ветошь; ***хагда шатах, хүүрә хагда***

хагдарх [хагдархы] *әгрәд, хагсад үлдх* (*өвсн*) высыхать, желтеть (*о траве*); вянуть, увядать (*о цветах*)

хагз [хагзы] *көвсн ноосн* линька; ***үкрин хагз***

хагзллһн [хагзыллһын] *малын хуучн нооснь хагзлад ундг цаг* время линьки; ***малын хагзллһна цаг***

хагзлх [хагзылхы] *малын ноосн көвх* линять; *– Делнь деегшләд, сүүлнь дорагшлад, сәәрнь дошиһәд* ***хагзлад бәәж****, – гиж Бата бахтв. – Эрнҗәнә К.*

хагльг [хаглиг] *зоол. алгцоохр өрүлгтә ө-модна шовун* рябчик

хагсадг [хагсадыг] *хагсу болһдг* сушильный; ***хагсадг беш***

хагсалһн [хагсалһын] 1) *хагсаҗ авлһн* сушение, сушка; ***буудя хагсалһн***; 2) *бальчгта, улмта һазр хагсалһн* осушение; ***улм хагсалһн***

хагсах [хагсахы] *хагсу болһх* сушить, высушивать; ***көлсән хагсах, хувцан хагсах***; *Цаһан күүкдтәһән* ***хувцхунран хагсаһад****, әмтнд буг болад хонв. – Эрнҗәнә К.*

хагссн [хагсысын] *хагсч одсн* просохший, сухой

хагсу 1) *хүүрә* сухой; ***хагсу өвсн, хагсу һазр***; *Йириндән болхла, хальмг тохма мал дала мах өгдг,* ***хагсу теегт чигн****, элстә һазрт чигн энүг асржҗ болхмн. – Хальмг үнн*; 2) *шилжҗ. хатуч, хармч* жадный, скупой; ***хагсу һарта***

хагсх [хагсыхы] *хүүрә болх, хатх* сохнуть, высыхать; *Болв сүл цагт зәрм урһа модн* ***хагсад үрв****. – Хальмг үнн*; ***Хагсч одсн*** *киитн цогцнь һурвн хонгтан вагон дотр йовад йовв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***амн хагсх*** *цаңһх, ундасх* чувствовать сухость во рту, испытывать жажду

хагшх [хагшхы] 1) *удан тачкнад инәх* долго и громко

смеяться, заливаться смехом; ***хагшад инэх***; 2) *удан яңшад хуцх* долго и громко лаять; *Харңһу сөөһин тагчгт* ***хагшч нохас хуцлдна***. *– Көглтин Д.*

хаһач [хаһачи] *хадг күн* стрелок; ***хаһач хавта болх зөвтә***

хаһлар 1) *һазр хаһллһн* вспашка; ***намрин хаһлар***; *Трактор энд* ***түрүн хаһлар*** *кесинь темдглҗәнә*. *– Хальмг үнн*; 2) *хаһлчксн һазр* пахота; *Түлә зөөдг машин* ***хаһларин захд*** *ирәд, тагчград зогсв. – Бардан Э.*

хаһлгдх [хаһлыгдыхы] *хаһлулгдх* быть вспаханным

хаһллһн [хаһыллһын] *хаһлар* вспашка, пахота; ***тәрәнә һазр хаһллһн***

хаһлх [хаһылхы] I *һазр хаһлх* пахать, вспахивать; ***Һазр хаһлад****, тәрә тәрәд, боднцг суулһад бәәтл, сиврин ахрхн болзгта хавр давад, өвс хадлһна кем өөрдв. – Илюмжинов Н.*

хаһлх [хаһылхы] II *цоолх, буулх, нүклх* прокалывать; вскрывать; ***хавдр хаһлх, тарвс хаһлх***; ***хар некә хаһлҗ болшго*** *– тәәлвр.* (**сүүдр**); ◊ ***чееҗән хаһлх*** *зүркндән бәәсән илднь келх* говорить по душам, откровенно; *Өвгн кесгәс наараң нег иигҗ* ***чееҗән хаһлҗ****, бахан хаңһаҗ күүндхәр җе гиҗәсн бәәдлтә. – Эрнҗәнә К.*

хаһлх [хаһылхы] III *төр хаһлх* решать, разрешать; разбирать (*напр. вопрос*); *Мадн хамдан нөкцҗ, олн бачм* ***төрмүд хаһлад бәәхмн***. *– Хальмг үнн*

хаһлх [хаһылхы] IV *мин, гранат, бомб хаяд, юм хаһлх* взрывать; *Немшнр зулҗ йовад, цуг административн болн әмтн бәәдг* ***гермүдиг хаһлҗ нурацхав***. *– Илюмжинов Н.*

хаһрдг [хаһырдыг] *тесрдг* взрывающийся, взрывной; ***хаһрдг мин, хаһрдг сумн***

хаһрх [хаһырхы] *тесрх* прорываться, разрываться; ***хавдр хаһрх, зүркн хаһрх***; *Күчтә* ***гидгәр хаһрад орксна дарунь****, танкиг нигт хар утан бүслв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***чирә (нүр) хаһрх*** *ичхән, эмәхән уурад, зөрг орх* переборо ть чувство стыда, неловкости; набраться смелости; *«Чи» гисн үг* ***чирә хаһрад****, нег-негән таняд, өөрхн үр-иньг болад*

ирсн цагт келгдж одна. – Эрнҗәнә К.; ***ууртан хаһрн гих*** *уурнь буслх* чуть не лопнуть от злости; *Чини келсн худлд би* ***ууртан хаһрн гиһәд****, болв бийән бәрҗ чаддг залу болад, әрә гиҗ тесүв. – Тачин А.*

хаһрха [хаһырха] *цоорха, шуурха* дыра, щель; дырявый, рваный; ***хаһрха башмг, хаһрха оңһц, хаһрха хар җолм***; *Нег дәкҗ эн эврә алвтан эргҗ йовад, эң зах уга теегин аһуд* ***хаһрха нег хар җолм*** *узнә. – Илюмжинов Н.*; *Күүкдиннь хувц уһаһад,* ***хаһрха-шуурхаһан хатхад бәәтл,*** *өдр кезәһүр давснь медгддмн биш. – Хальмг үнн*; ◊ ***хаһрха болһнд халасн болх*** *чадшго кергт орлцад, санаһарн күцәчкхәр седх* быть затычкой в каждой дырке; *Босха та хойрин тускар эс келх күн уга.* ***Хаһрха болһнд халасн болхар*** *седнә гиҗ, әмтн келнә. – Бадмин А.*

хаһрхаһар [хаһырхаһар] *цоорхаһар* через дыру, сквозь щель; ***туурһин хаһрхаһар нар үзәд, туһлын туруһар ус уһад*** *– үлг.*

хаһрхата [хаһырхата] *хаһрха* дырявый, рваный

хаһс [хаһыс] *юмна өрәл* пол-, полу-; половина; ***җилин хаһс***

хаһслх [хаһыслыхы] *хая юмиг өрәләр хувах* делить надвое, пополам

хаһцан *саллһн, саллт* разлука, расставание

хаһцдго [хаһцыдго] *салдго* неразлучный; ***хаһцдго иньгүд***

хаһцлһн [хаһцылһын] 1) *ямр нег юмнас саллһн* разлука, расставание; ***орн-нутгасн хаһцлһн***; 2) *хөөһлһн* избавление, лишение; ***зовлңгас хаһцлһн, зөв эдлхәсн хаһцлһн***; *Һурвдгч хонг деернь энүнә шидвр зарлгдад бәәв: 58-гч статья, 10 җиләр бәрәнд бәәлһн,* ***зөв эдлхәсн хаһцлһн****. – Илюмжинов Н.*

хаһцулх [хаһцулхы] 1) *кен негнәс салһх* разлучать; ***үүрмүдәснь хаһцулх***; 2) *бийәсн салһҗ көөх* отгонять от себя (*мысль*); *Минь дор ормдан эн тоолвран* ***бийәсн хаһцулҗ*** *көөв, һурвн дәкҗ зүн ээм дееррәһүрн нульмад оркв. – Эрнҗәнә К.*

хаһцх [хаһцыхы] 1) *кен негнәс салх* расставаться, разлучаться; ***эңкр иньгәсн хаһцх,***

элгн-саднасн хаһцх; *Дәәнә көләр* ***үрн-саднасн хаһцад****, бәәсн герәсн көндрәд, кесг һазр кедв. – Сян-Белгин Х.*; 2) *юмнас салх* избавляться *от чего-л.*; ***укләс хаһцх***; *Авсн авальнь дәәнд* ***әмнәсн хаһцҗ одна****. – Хальмг үнн*

хад [хады] *уулын омрун ик чолун, хад чолун* утёс, скала; ***хурц келнәс хад чолун күүрдг*** *– цецн үг*; ***Хадын дүңгә*** *Харта хан Кинәсиг хамднь хадад оркв. – Җаңһр*; *Норвегин* ***хад чолус*** *йир баахн зуур шуугсн күчтә нохаһар бүркгдәд одсн кемд Эмма Абильтә хоюрн уулмуд тал һарч йовцхадмн. – Илюмжинов Н.*

хадасн [хадасын] *нег талан шовһр үзүртә, наадк талан хавтха толһата, юм хадхд керглдг төмр тоот* гвоздь; ***хадас хадх, хадаснд өлгх, хадасна толһа***; ◊ ***хадасн болад суух*** *көндрл уга, модн көшә болад суух* сидеть неподвижно как истукан; *Мана хойр көгшә үвлин дуусн һазаран һарл уга, гертән* ***хадасн болад сууцхана****, зуг хоорндан хая-хая бурчкад. – Бадмин А.*

хадаста 1) *ацта* суковатый; ***хадаста модн***; *Тегәд герин эзнд нам йоста кевәр зөвәрн мендән келлго, Намҗу эврәннь* ***арзһр хадаста модан бәрәд****, терүгән түшәд һарад йовв. – Илюмжинов Н*; 2) *хадас цокҗ орулсн юмн* с гвоздями (*что-л.*); ***хадаста доск***

хадата 1) *хадчксн юмн* прибитый; 2) *хаджҗ уйсн, уята юмн* пришитый; *Бата Баатрин зах деер* ***хадата дөрвлҗн дөрвн төмр*** *хурһарн илв. – Эрнҗәнә К.*

хадач [хадачи] 1) *шалһар өвс хаддг күн* косарь; ***өвс хадач***; ***Өвс хадлһна цагт*** *ө-моднд үүтүмн бөкүн болн нань чигн иләсн өвс хадачнриг зовадг билә. – Илюмжинов Н.*; 2) *хаҗар тәрә хаддг күн* жнец; ***тәрә хадач***

хадвр [хадвыр] *кел шинҗ.* 1) *оошкас һарсн ки амна көндәд ямр нег саадта харһҗ бүрддг ә* согласный (*звук*): ***шуугҗ һардг хадвр*** (ш), ***хаһржҗ һардг хадвр*** (б, п); 2) *иим ә темдглҗәх хадвр үзг* согласный (*буква*)

хадг [хадыг] *күндллһнә темдг болһҗ, гиич күүнд*

бәрүлҗ өгдг цаһан, көк, шар өңгтә утулң торһн эд хадак (*узкая шёлковая ткань, которую подносят в знак приветствия, уважения, дружбы*); полотно; *Түрүн ирсн гишчд* ***торһн хадг*** *деер тәвсн аahта идә бәрүлнә. – Хальмг үнн*

хадһлата *хадһлгджң бәәх* хранящийся, хранимый; *– Не, тиигхлә, тер һанзинь нанд өгтн, би хәәнәв, би олхв, яһад эс олжң болх билә, – гиһәд колхозин ахлачд* ***хадһлата бәәсн һанзинь*** *оч авв. – Эрнҗәнә К.*

хадһлач [хадһлачи] *юм хәләәҗ хадһлдг күн* хранитель; ***тод бичгин дурсхлмуд хадһлач***

хадһлгдх [хадһлыгдыхы] *хадһлулгджң бәәх* храниться, сохраняться; ***ухан седклд хадһлгдх***

хадһллһн [хадһыллһын] *хадһлжң бәәлһн* хранение, сохранение; ***хувц-хунр хадһллһн***

хадһлулх [хадһлулхы] *хадһллһнд өгх* отдавать, сдавать на хранение; ***хош-хораһан хадһлулх***

хадһлцхах [хадһылцхахы] *оларн хадһлх* хранить, сохранять, сберегать (*о многих*)

хадһлх [хадһылхы] 1) *юм үлдәжң хадһлх* хранить, сберегать, сохранять; ***тос хадһлх***; *Хөөнә, эс гиҗ ямана геснд дөрвн-тавн сардан 15 шаху килограмм* ***тосиг хадһлжң*** *идҗ болдг бәәҗ. – Хальмг үнн*; 2) *чееҗдән, ухандан юм хадһлх* сохранять, беречь; ***дуран хадһлх***; *Хальмг күүкн* ***дуран хадһлад*** *нуудгинь яахв, хөвәр учрсн чамасн, хәәмнь, кенән давулхв... – Эрнҗәнә К.*

хадлһн [хадылһын] 1) *өвс хадлһна цаг* покос, сенокос; ***өвснә хадлһн, хадлһна цаг, хадлһна һазр***; *–* ***Өвснә хадлһн*** *дуусгдад ирсн цаг билә, – гиҗ Бата туужан эклв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тәрә хадлһн* жатва; ***тәрәнә хадлһн***

хадм [хадым] *залуд гергнәннь, гергнд залуһиннь насарн ах улс хадм болдмн* родня по мужу, по жене; ***хадм эк*** свекровь, тёща; ***хадм эцк*** свёкор, тесть; ***хадм ах*** старший брат мужа, старший деверь; ***хадм эгч*** старшая сестра мужа, старшая золовка; ***хадм эктә күргн санамр*** *– цецн үг*; *Дәкжң күүнд одшгов, хойр көвүһән өскәд,* ***хадм экән хәләһәд****. –*

Сян-Белгин Х.; *Маднла хамдан бәәдг* ***хадм эк эцк хойрм*** *үрдән өскхд оньдин дөң күргнә. – Хальмг үнн*

хадмлх [хадмылхы] *этн. хәрд һарсн күүкн залуһиннь төрлин ах улсин неринь оңдарулад цеерлҗ келх* соблюдать табу, применять табу (*у женщин-калмычек*)

хадмнлһн [хадмнылһын] *этн. мордсн күүкн залуһиннь төрлин ах улсин неринь сольж оңданар келдг йосн, цер* хадмынлаган (*запрет замужней женщине-калмычке произносить имена старших родственников мужа*)

хадмуд *күүкнә эк-эцк, элгн-садн* родители и родственники жены; ***хадмуд хәәх***; *Кемр зөвтә болад,* ***хадмуд хәәсн цагт*** *хойр эзнь сән өдр үзүләд, худнран орж, худ бәрлдх зөвтә. – Хальмг үнн*

хадргдх [хадрыгдыхы] *сиичгдх* быть разрытым (*рылом*)

хадрһ [хадырһы] *һахан хоңшар* рыло (*свиное*)

хадрн [хадырны] *һолын ик биш ясрхг заһсн* тарань; ***хадрн заһс бичә ид, хавснаннь ясн хоолдчн торх*** *– цецн үг*

хадрулх [хадрулхы] *сиичүлх* дать разрыть

хадрх [хадырхы] 1) *сиичх* разрывать рылом (*о кабане*); *Зүн хәврһинь* ***хадрад*** *хаяд оркв. – Җаңһр*; *Һаха* ***хадрсн һазрт*** *һанцарн бичә йович, һазаран элктә күүнд ухаһан бичә медүлич!.. – Эрнҗәнә К.*; 2) *худрх* втыкать, вонзать (*в бок*)

хадта *хад чолута* скалистый; ***хадта уул***

хадун: ***бүдүн-хадун*** *хош. модьрун* грубый; ***бүдүн-хадун күн***

хадур *өвс, тәрә хаддг зевсг* серп; ***хадурар хадх***; *Алтн ширәр сиилүләд,* ***алх хадур хойриг сольвад****, уми иктә цаһан тәрәнә толһас зурад, заагурнь шавшулад оркж. – Эрнҗәнә К.*

хадх [хадхы] I 1) *шовһр үзүртә юм цокж орулх* прибивать, вбивать; ***эрст хадас хадх, һосна ул хадх***; 2) *көшч уйх* пришивать; ***товч хадх***; *Утцта зү авад,* ***товчан көшч хадв****. – Доржҗин Б.*; 3) *шора-тоос деегшән өргх* поднимать вверх столбом (*пыль*); *Нәрхн улан тоосн* ***охтрһуд хадгдад*** *аашсиг Санл нойн үзв. – Җаңһр*

хадх [хадхы] II *өвс, тәрә хадх* косить сено; жать, убирать (*хлеб*); ***өгсән авдг, тәрсән хурадг*** *– үлг.*; *Трактористин эрдм дассн Хуца Болдыревич колхозин тәрә тәрдг,* ***өвс хадад*** *овалдг билә. – Хальмг үнн*

хадяр 1) *өөлтг хәәдг* придирчивый; задиристый; 2) *киизң, му заңта* неуживчивый; ***хадяр күн***

хадярлх [хадярлыхы] *муухан үзүлх, кишварлх* придираться, вредить *кому-л.*

хаҗ [хаҗи] I *торһ. шалһ* коса; ***хаҗ давтх***

хаҗ [хаҗи] II үкр, темә туухд келдг айлг үг *межд., возглас, которым понукают коров, верблюдов*

хаҗһр [хаҗһыр] 1) *чик биш* неправильно; неправильный; ***хаҗһр болв чигн – хаалһ, хальр болв чигн – күүкн*** *– үлг.*; 2) *шилҗ. буру, эндүтә* ошибочно, ошибочный; ***хаҗһр саната күн***; *Әрә хөр һарчкад, спортар соньмсдган уурна гидг,* ***хаҗһр йовдл болҗана****. – Хальмг үнн*

хаҗилһлт [хаҗилһылты] 1) *матилһн* искривление; 2) *шилҗ. хүврәлһн* искажение

хаҗилһн [хаҗилһын] 1) *матилһн* искривление; 2) *шилҗ. эргҗ һарлһн* поворот (*дороги*); ***хаалһин хаҗилһн***

хаҗилһх [хаҗилһыхы] 1) *кецәлһх, келтәх* наклонять; искривлять; ***толһаһан хаҗилһх***; 2) *шилҗ. хүврәх* искажать, извращать; ***күүнә келсн үг хаҗилһх***; *Шаҗңа номд андһаран өгчксн улсвидн, тер шаҗңа* ***номан бузрдж, хаҗилһҗ,*** *килнң кедг уга йоставидн. – Хальмг үнн*

хаҗих [хаҗихы] 1) *кецәх, нег талан эргх* скривиться, быть кривым; 2) *эргҗ һарх* сворачивать, поворачивать (*о дороге*); *Хурдн харгч иңгндән хойр мишг хот теңнсн Мөңкә* ***хаалһасн хаҗиһәд*** *маасхлзҗ инәһәд, хурдлулад күрәд ирв... – Эрнҗәнә К.*; 3) *шилҗ. цухрх, буцх* отступать, уклоняться; ***зокалас хаҗих***

хаҗлһ [хаҗилһы] *этн. медәтә күүкд улсин дөрвлҗн махла* четырёхугольная шапка (*у пожилых калмычек*)

хажу 1) *анат. хәврһ* бок; ***мини хажу өвдәд бәәнә***; ***хажуһарн кевтх***; 2) *хәврһин, хажуһин* посторонний (*о че-*

ловеке, людях); *Кемр авальтаһан үкн-үктлән үнн-чик седкләрн* ***хажу, хәврһин улсла*** *шиглдл уга бәәхлә, хөөт төрлдән таралңгин орнд төрхмч. – Эрнҗәнә К.*

хажугшан *хажу талан* в сторону; ***хаҗугшан хәләх***; *Эмгн чочж хәәкрәд,* ***хаҗугшан*** *өсрәд одв. – Илюмжинов Н.*

хаҗуһар *өөгүр* боком, стороною; ***хаҗуһар һарх***; *Үзгдх зовлң* ***хаҗуһар һардго****, эрк биш ирәд, үзгдәд, күүнә чееж зовадг. – Хальмг үнн*

хаҗуһас *өөрәс* со стороны, извне (*помощь*); ***хаҗуһас дөң болх***; *Харм төрхд, эдниг* ***хаҗуһас күн дөңнж бәәхш****. – Хальмг үнн*

хаҗуһин 1) *хәрин, таньдго* сторонний, посторонний; ***хаҗуһин күн***; ***Хаҗуһин улс*** *хәләж, бахнь ханш уга, «мини бол» гим дүңгә мөрд билә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *эркн биш, һол биш* побочный; ***хаҗуһин көдлмш***

хаҗуд [хажуды] хөөт үг *послелог* у, возле, около; ***герин хаҗуд***; *Болв Эльза, төрүц юмн эс болсн кевтә,* ***эцкиннь хаҗуд*** *сууһад, толһаһан һудылһв. – Илюмжинов Н.*

хаҗудк [хажудкы] *өөрк* находящийся возле, рядом, около; по соседству; ***хаҗудк хоша бригад***; *Хошалад бәәдг* ***хаҗудк Цаһанла хоюрн*** *герин түләнә төлә кеерәс аһс эн түүнә. – Илюмжинов Н.*

хазар *мөрнә толһад зүүдг тонг, ногт* узда, уздечка; ***хазарин уудг***; *Адьян идшлж йовсн мөрд тал шулуһар гүүж одад, теднәс негинь бәрж авад,* ***толһаднь хазар хайж*** *зүүһәд, амһалад, таглад оркв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***хазар болх*** *экнтолһа болх* быть вдохновителем, инициатором; *Акад юмн, кенәс һарчах йовдл болхв эн? Кен үүнд* ***хазарнь болж*** *өгчәнә? – Доржин Б.*; ***күүнд хазаран мөлтлүлх*** *бийән күүнд өөлүлх, харсч эс чадх* не уметь постоять за себя, давать себя в обиду; *Батнасна Лиж хама йовсн һазртан* ***күүнд хазаран мөлтлүләд уга залу****. – Калян С.*

хазарлх [хазарлыхы] *хазар зүүх* надевать узду, взнуздывать; ***хар мөриг хазарлж эс болж*** *– тәәлвр.* (**усн**); *Эңгин*

олн сәәдүдин күлгүдтә йовсн Оцл Көк Һалзниг бәрәд, ***хазарлад авв****. – Жаңһр*

хазарта *хазар зүүсн* взнузданный; ***хазарта мөрн***

хазг [хазыг] *хуучна цагт Әрәсән захар сул, бийиннь дурарн бәәсн цергә улс* казак; казацкий; ***хазгин церг, теңгин хазг, көгшн хазг, хазг күүкд күн, хазг дун***; *Мөрн деер йовдгиг дасч ав, чи* ***хазг болҗаналмч****. – Илюмжинов Н.*

хаздг [хаздыг] *зуудг* кусающийся; ***хаздг мөрн***

хазлач [хазлачи] *мөрдәч* следопыт

хазлһн [хазылһын] *зуулһн* укус; ***зеткртә хазлһн***

хазлдх [хазылдыхы] 1) *зуулдх, нег-негән зуух* кусать друг друга, кусаться; 2) *шилж. цүүглдх, керлдх* браниться, ругаться

хазлң [хазлың] *хөн, үкр малын, ямана төл* молодняк (*ягнята, телята, козлята*); ***хазлң ирг, хазлң ишк***

хазлх [хазылхы] *мөр мөрдх* искать след

хазн [хазны] *мөңгнә саң* казна; ***орн-нутгин хазн***; ***хазнд уга юмн һуульһнчин дугтуд*** *– цецн үг*; ***Шаңга хазнд*** *мөңг орулна гисн – күндтә болн дааврта керг. – Хальмг үнн*

хазулх [хазулхы] *зуулһх* быть укушенным

хазх [хазхы] *зуух* кусать, откусывать; ***хазад авх***; ***күзүн күрсән хазад, көл күрсән ишклəд*** *– цецн үг*; *Зунар, һаң халунд, малыг* ***түргн хазҗ*** *зовахла, тедн шоодрглад, сүүлән өргчкәд гүүлдцхәдмн. – Илюмжинов Н.*

хайг I *бичг авх күүнә нернусн болн түүнә бәәдг һазрин тодрха нерн* адрес; ***хайгар бичг йовулх, хайгар бичг күргҗ өгх, хайгин ширə***; *– Цааран хәләҗә, – гиһəд бичкн улан дегтриг мини дал деер тəвҗəһəд,* ***наһцхиннь хайг*** *бичəд оркв. – Эрнҗәнə К.*

хайг II *хайгдсн юмн, хайгдл* утиль; отбросы; ***хайг цуглах***

хайгдсн [хайгдысын] *хайчксн* выброшенный

хайгдх [хайгдыхы] *хаяд орксн* быть выкинутым, выброшенным; ***нүкнд хайгдх***

хайглач [хайглачи] *бичгиг хайгар йовулҗах күн, хайгч* адресант

хайгт [хайгты] *хайгар йовулсн бичг авчах күн* адресат

хайлдх [хайлдыхы] *шивлдх* бросаться, кидаться *чем-л.*; ***чолу хайлдх***

хайлцх [хайлцыхы] *шивлцх* перебрасываться *с кем-л.*

хайх [хайхы] 1) *шивх* бросать, кидать; ***шавр малтж хайх, өвк һалд хайх***; *Амар туссан идх, хәврһднь туссинь* ***һалд хайх****. – Хальмг үнн*; *Тертн намаг цәкүр-цәкүрәр утлад,* ***цандг болһнд хайх****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *уурх, болх* бросать, прекращать заниматься *чем-л.*; ***тәмк татдган уурх***; 3) *үлдәх* оставлять, покидать; ***сурһулян хайх, өрк-бүлән хайх***; *Буудяг бидн күч күрч хураж авч чадсн угавидн, адһмтаһар* ***тәрәнә һазран хайж һарх*** *зөвтә болувидн. – Илюмжинов Н.*; 4) *түрслх, түрсән асхх* метать (*икру*); ***заһсн түрсән хайжана***; 5) *зуурм һарһх* скидывать (*о выкидыше домашних животных*); ***туһл хайх*** (*үкр*), ***унһ хайх*** (*гүн*); ◊ ***жирв хайх*** *марһа кеж, ашинь медхин төлә жирв хайх* бросать жребий; *Кенә хөвнәс эндр күр тәвхән күүндлдәд,* ***жирв хайх болувидн.*** *– Эрнҗәнә К.*

хал *күчр күнд, ик зовлң* трудность, испытание; ***хал үзәд уга күн***; ◊ ***халынь авх*** *әәлһәд, уурлад бәәх* снимать стружку *с кого-л.*; ***Халынь авад бәәхлә****, дун-шун болл уга яах билә. – Басңга Б.*

хала *нимгн хавтха төмр* жесть; жестяной; ***хала аах, хала кружк, хала бедрмүд***; ***Хала дееврта*** *модн герин өмнк хорадняорад зогсчаһад, Бата һархар седв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хала шовун*** *зоол. ут живрта, заһсар теҗәл кедг ик шовун* скопа (*птица из семейства скопиных*); *«Хаср-Баср нохата,* ***хала шоңхр шовута*** *хаана түшмл көвүн» гидг туульйир сән бәәж. – Эрнҗәнә К.*; ***хала-бала гих*** *хоосар шальших, олн үг келх* разводить тары-бары; болтать, пустословить

халаслх [халасылхы] *халас тәвх* латать, класть заплатку; *Пиджакин ар нурһнднь хойр хаһрха дигтә нәрнәр* ***халаслж хатхгдж****. – Илюмжинов Н.*

халасн [халасын] *хувцна хаһрха деер тәвж уйсн эдин тасрха* заплатка

халаста *халас тәвсн, халаслсн* латаный, с заплаткой; ***халаста шалвр***

халах [халахы] 1) *халулх* греть, нагревать, разогревать; 2) *мөр көөрүлх* разгорячить (*коня*); ***мөр халах***

халвһ [халвһы] *зоол. алтн һорһлда* (*дууч шовун*) соловей; ***халвһин җирглһн***; *Деермч* ***халвһ шовун мет*** *ишкрдмн... – Илюмжинов Н.*

халвң [халвың] *этн. күүкд, берәд өмсдг кеенә махла* халбанг (*нарядный головной убор молодой калмычки*); ***Мөңгн сәәхн халвңган*** *эрдни сәәхн толһадан тальвҗ. – Җаңһр*; ***Хатхмр эрәтә халвңнь*** *халх дахҗ кееруллнә, хальмг күүкд-берәднь халун зүрктә гицхәнә. – Хальмг дуд*

халвх [халвыхы] *халвҗ авх* снимать (*пенку*); ***үснә өрминь халвх***; *Тана уудгтн эн гисн кевтә, Харка тер суулһта боз деернь, өмн өдрнь бәәлһәд,* ***өрминь халвад авчксн*** *көк көвәтә шиңгн үс кеҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*

халһан *мөстлһн* гололёд; ***халһан ик болад, мал йовҗ чаджахн уга***

халһн [халһын] *церг. халдан* стрельба, пальба; ***түргн-түргәр халһн, товин халһн, автоматар халһн***; ***Товин халһн*** *күсдундур част болв.* ***Автоматар*** *кесг дәкҗ даралдулҗ* ***халһн*** *гүүҗ йовх улсиг һазр деер киискҗ унһав. – Илюмжинов Н.*

халһрх [халһырхы] *дольгалн гилвкх, эрәтрх* (*ноһан, усн*) колыхаться, переливаться (*о траве*); рябить (*о воде*); *Хаврtнь теегм көкрәд,* ***халһрад ноһалсн*** *кемд хәәмнь чамаһан саннав. – Хальмг үнн*; *Хатурсн цасн хәәләд, хаалһ цувгар урсна, хотхр болһнур темцәд,* ***халһрад усн мелмәнә****. – Эрнҗәнә К.*

халдан *халдлһн* стрельба, перестрелка; ***халдан уга болхла – мергн улс олн, ноолдан уга болхла – ноолдачнр олн*** *– улг.*; *Бата, одак* ***халдан****, ноолдана тускар күүнд бичә келтн, ней? – Эрнҗәнә К.*

халдах [халдахы] *нилчлх, үлмәлх* влиять, оказывать влияние; ***сән үлмәһән халдах, сән нилчән халдах***; *Гергнь әрә медгдмәр мишәв, бәәдлнь, мөргүл терүнә санан-седклд*

сән ***нилчән халдаҗ кевтә.*** *– Илюмжинов Н.*

халдлһн [халдылһын] *халдан* стрельба, перестрелка

халдлдх [халдылдыхы] *халдцхах* перестреливаться

халдх [халдыхы] *халдцхах* (*олн күн*) стрелять друг в друга, вести перестрелку (*о многих*); *Хар седклтә дәәсд* ***халдад****, шаалдад дәврв, моһа кевтә ишкрәд, мана орнур ирв. – Хальмг үнн*

халдцхах [халдцхахы] *хоорндан халдх* (*олн күн*) вести перестрелку, стрелять (*о многих*); *Өргәг долан хонгт өгл уга* ***халдцхав****. – Җаңһр*; *Байрлҗ хәәкрлдәд, бәәсн цуг зерзевмүдәрн деегшән* ***халдцхав****. – Илюмжинов Н.*

халмһа [халымһа] *хальң* нетрезвый, подвыпивший, хмельной; *Борис, арһ уга болад,* ***халмһа бригадирин*** *үгд орх болв. – Илюмжинов Н.*

халта *догшн, шүрүн* суровый, строгий; ***халта заквр, халта үг, халта үвл, халта җилмүд***; *О-о, тана сурһулин багштн басл* ***күчр халта****. – Эрнҗәнә К.*; *Кесг күнд бәрлдәнд күчтә диилвр бәрлә.* ***Дәәнә халта җилмүдт*** *дәәсән Басң сөгдүллә... – Хальмг үнн*

халтаһар *догшар, шүрүһәр* сурово, строго; ***халтаһар сурһмҗ өгх***

халтр [халтыр] 1) *хар-күрң* (*мөрнә зүсн-өңг*) мухортый, гнедой с желтоватыми подпалинами (*о масти лошадей*); ***халтр мөрн***; *Доржиг гертән күрн гиҗ йовтлнь, довтлҗ йовсн улс дотрас* ***кер-халтр мөртә****, ширвһр хар сахлта, шилвлзсн хар-улан залу көвүг мөрәр дәврүләд һарад одв... – Сян-Белгин Х.*; 2) *бийнь хар, нүдн, амн, көлин өөркнь шарвтр өңгтә ноха* собака чёрного окраса с рыжими пятнами на морде и на лапах; *Тачкнулад, хөөнә яс кемлҗәсн энүнә итклтә иньг* ***Халтр,*** *нохаһаснь талдан, нань әмтә юмн төрүц энүнд зовсмн уга. – Илюмжинов Н.*

халтрлх [халтырлыхы] *алсбулс кех* делать небрежно, кое-как

халувтр [халувтыр] *зөвәр халун* довольно жаркий

халуһар 1) *көрәд уга, халун деернь* пока горячий; ***халуһар***

хот уух; *Аав, деегшән һартн,* ***цәәһән халуһар уутн***. *– Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. халун седкләр, бүләнәр* горячо, радушно; ***халуһар тосх, халуһар дөцнх***

халудх [халудхы] *халх* нагреваться, разогреваться; греться; ***нарнд халудх***

халулгч [халулыгчи] *халулдг* нагревательный, обогревательный; ***халулгч зевсгүд***

халуллһн [халуллһын] *бүләллһн* нагревание; ***ус халуллһн***

халулх [халулхы] *халах, бүләлх* греть, разогревать; ***цә халулх***; *– Ишксн дотр бәәнә,* ***халулҗ идтн****, – гиһәд Кооку киитрүләчәс белн хотта сав һаһв. – Хальмг үнн*

халун ***киитн*** гидгин зөрүд чинртә үг *противоп. киитн* холод, холодный; 1) *һаң, цунцг, халун* жара, зной; жаркий, знойный; горячий; ***халун өдр, халун зун, халун салькн***; ***үдин хөвн халун уга*** *– цецн үг*; *Һаха сар уһад, намр эклсн бийнь,* ***халун тогтнҗахш***. *– Хальмг үнн*; ***халун хот, халун цә, халун үсн***; *Киитнд даарсна хөвн дулан герт* ***халун цә*** *уусн мадн бахтҗ, бийән хөвтә-кишгтә әмтнд тоолувидн! – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. үнн седклин* сердечный, задушевный, искренний; ***халун мендкелх***; ***халун зүркнәс***; *Хамг олн таанрт* ***халун мини мендә****! – Яшкулов В..*; ◊ ***халун чолу долах*** *ик зовлң үзх* испытать жизненные невзгоды, побывать в разных переделках; *Мадн дундас бичәчнр һарх зөвтә. Тер юңгад гихлә, бәһдан* ***халун чолу доласн*** *улс ховр гиҗ, ах курсин көвүн зүрк көндәҗ келв. – Эрнҗәнә К.*; ***халу-киитинь даах*** *күчр, күнд йовдл тесх* терпеть невзгоды, тяготы; *Тадн бөдүн улст.* ***Халу-киитинь эңднь даах*** *зөвтә улс болдган, мартхмн биш. – Бадмин А.*; ***халу дөрх*** *халута бәәх* чувствовать в теле жар, температурить; *эмн. н.* ***халун гем*** *гесн-гүзәнә хальдврта күнд өвчн* брюшной тиф; ***халун көртг*** *цогц махмудт яр шарх һардг хальдврта өвчн* сыпь

халунар 1) *халуһар, халун деернь* пока горячий (*о пище*); ***хот халунар эдлх***; 2) *шилж. халун седкләрн, дуланар* горячо, радушно; *Ик-Буурлахн эд-*

ниг ***халунар тосч*** *гиичлүлв. – Хальмг үнн*

халун-бүлән *хош. үнн седклин* тёплый, задушевный; ***халун-бүлән үг келх***

халурх [халурхы] *халун болх* становиться жарким

халурхад *уурлад, ууртан* сгоряча; ***халурхад келчкх***

халурхг [халурхыг] *халуч, бийән бәрҗ чаддго* горячий; *Күчн, зөрг, эв-дов һурвн бөк күүнд эркн кергтә. Эдн цугтан Балтгт бәәнә, зуг эн дегд* ***халурхг****. – Бардан Э.*

халурхх [халурхыхы] 1) *халун ик болад, зовх* страдать от жары, от духоты; *Эн һаң халунла балһсна давхр гермүдт бәәх әмтн* ***халурхад****, муулян эдлҗ бәәнә. – Хальмг үнн*; 2) *шилж. ууртан бүтх* горячиться, проявлять горячность; *Чи, Василь, эр така кевтә,* ***бичә халурх****, бичә уурл. – Илюмжинов Н.*; *Хальмгиг һундаҗ гихлә,* ***халурхҗ,*** *нудрман атхна. – Хальмг үнн*

халуч 1**)** *бийән бәрҗ чаддго, уурта* горячий, вспыльчивый; *Василь Балыков кевәрн бәәһә бәәҗич –* ***халуч****,* ***уурта заңта кевәрн****. – Илюмжинов Н.*; 2) *шунлтта, тачалта* страстный, горячий; ***халуч дурн, халуч зүркн, халуч ухан-седкл***; *Эн баахн көвүнә зөргтә,* ***халуч дурар,*** *түрүн дурн гиҗ келгддг дурар, Варяд дурлчксмн. – Илюмжинов Н.*

халх [халхы] I *хачр* щека; ***Барун, зүн халхинь*** *балвлтлнь үмсәд... – Җаңһр*; *Мана көл даарад ирв, чикн,* ***халх****, хамриг киитн чимкәд бәәнә. – Илюмжинов Н.*

халх [халхы] II *бичәтә, барлата юмин хуудс цаасн* страница; ***Нег халх*** *умшад орксннас авн, дегтрин мөрмүд, үзгүд, үгмүд цуг ниилдәд, эрәтрәд бәәв. – Эрнҗәнә К.*

халх [халхы] III *ямр нег юмна халх, салвр* отрасль, сфера; ***эдл-ахун халх, эрдм-сурһулин халх***; *Кезән-кезәнәс авн бурхн шажңн хальмг улсин сойлын, әмдрлин, тууҗин* ***халх мөн****. – Хальмг үнн*

халх [халхы] IV *дуладх* нагреваться, накаляться, раскаляться; *Беш* ***халад ирхлә****, чеежм дуладад одна. – Хальмг үнн*; ◊ ***амнь халх*** *әрк-чаһр эдләд, невчк хальң болад ирх* слегка выпить, быть наве-

селе; ***Амнь халсн*** *медәтнр йөрәлән тәвәд, өрвжң арһул цемшжң ишкәд һарад әрлдв. – Доржҗин Б.*

халха I *бот. иштән, хамтхасндан хатхжң шатадг өргстә өвслг урһмл* крапива; ***халхаһар һаран шатах***

халха II һаран шатачксна өвдкүриг медүлгч айлг үг *межд., выражающее чувство боли от ожога*; ***халха, һарм шач одв!***

халхвч [халхывчи] *халхлдг юмн, халхлгч* прикрытие, заслон; ***халхвч давхр үүдн***

халхлгдх [халхылгдыхы] *халхлулх* заслоняться; прикрываться

халхлзх [халхылзхы] *делскжң чичрх* (*өрган, у хувцн*) развеваться, колыхаться (*об одежде*); ***хар лааңк бүшмүдиг халхлзулжң биилитә*** *– амн билг.*

халхлх [халхылхы] 1) *далдлжң хаах* заслонять, загораживать; прикрывать; ***нар халхлх, чирәһән халхлх, герл халхлх***; *Сууҗ йовсн* ***нар халхлжң йовсн*** *күргр темән хар үүлн улм нигтрәд, бархлзад, һал цәкләд, оһтрһу күрҗңнәд, хур шаргад орна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *харсх, бийәрн халхлх* защищать, прикрывать собою; *Та мадниг* ***бийәрн халхлад*** *зогсчаһад, тедниг һарч одхла, маднд ус буслһҗ өгәд кевтүлчкләт. – Эрнҗәнә К.*

халхц [халхыцы] 1) *халхлх юмн, хаац* щит; прикрытие, заслон; ***төмр хаалһин халхц***; 2) *иләснәс халхлжң харсдг гөлм* защитная сетка (*от мошкары, гнуса*); *Эднәс бийән харсхин төләд Саша авһ күн болһнд килһсәр кегдсн* ***гөлм-халхц*** *өглә. – Илюмжинов Н.*

халцха 1) *үсн уга, хожһр, һалзн* голый, не покрытый растительностью; ***халцха толһа***; *Эн өндр биш нурһта,* ***халцха толһата****, моңхһр хамрта, көк-цеңкр ик нүдтә өвгн билә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тегш халцха һазр* ровное голое место (*для игры в альчики, для скачек*); ***шаһа нааддг халцха, мөрд урлдадг халцха***; *Күрә дунд, шүтә гегәлүлдг* ***ик халцха деер*** *зөвәр олн улс хурж. – Эрнҗәнә К.*

халцхалх [халцхалхы] *үсинь авх, хожһрлх* брить, сбривать; *Хальмгин авъясар, эдн ут күклтә болдмн, боль-*

ницд болхла, эдниг, хурлын манҗнриг метәр, ***халцхалад хәәчлҗ****. – Илюмжинов Н.*

халцхарх [халцхархы] 1) *үсн унад хоҗһрх* выпадать, лысеть, плешиветь; 2) *үсн-ноосн унад хагзлх* облезать (*о волосах, шерсти*); 3) *модна намч хамтхаснь унх* спадать, облетать (*о листьях*); *Халһна тачкнсн хүүрә дун* ***халцхарсн моддын*** *ора деерәс зелләд суусн хар керәсиг үргәҗ босхв. – Илюмжинов Н.*

хальдах [хальдахы] 1) *ханяд, тому хальдах* заражать; 2) *му юман хальдах* причинять вред; ***килнцән хальдах***, ***хорлтан хальдах***; *Хә бисәс әмтн ирәд, нанд* ***килнцән хальдадгнь*** *яахв. – Җаңһр*; *Теднтн тана сулынь медчкәд, амштад, ааль һарһҗ,* ***хорлтан хальдаҗ*** *йовна гидг тер. – Эрнҗәнә К.*

хальдвр [хальдвыр] *эмн. н. талдан улст хальдҗ күртдг гем* зараза, инфекция; ***хальдвр өвчн, хальдврас саглх***; *Эн сүүр деер* ***хальдвр гемәс*** *саглуллһна керг-үүлдврмүдин туск тооцан кегдв. – Хальмг үнн*

хальдврта [хальдвырта] *хальддг, хальдҗ күртдг* заразный, инфекционный; ***малын хальдврта өвчн*** (*моом, ширг, саху*)

хальддг [хальдыдыг] 1) *хальдҗ күртдг* заразный, инфекционный; ***хальддг гем***; 2) *шилҗ. наалддг, наалдад бәәдг* прилипчивый; ***муухас му хальддг, сәәнәс сән хальддг*** *– цецн үг*

хальдлһн [хальдылһын] *хальдвр күртлһн* заражение; ***цуснд гем хальдлһн***

хальдх [хальдыхы] 1) *хальдвр күртх* заразиться; ***гем-шалтг хальдх***; *Тер бийнь зәрмдән дорас өсч йовх бичкдүдт ямр болв чиган* ***гем-шалтг хальдҗ****, эк-эцкнртнь зовлң учрана. – Хальмг үнн*; 2) *шилҗ. өөрдҗ үзх* пытаться приблизиться, подступиться; *Харулчнрин чирә чолун мет көшч одсн,* ***өөрдҗ хальдҗ болшго*** *догшн үзлтә. – Илюмжинов Н.*

хальм [хальмы] *өвчсн арснд үлдсн өөкн* слой жира (*оставшийся на небрежно снятой шкуре*)

хальмг [халимыг] *Әрәсән орн-нутгт бәәдг хальмг келн-*

улс калмыки (*народ, проживающий в России*); калмыцкий; ***Хальмг Таңһч*** Республика Калмыкия; ***хальмг тег, хальмг би, хальмг дун, хальмг туульс***; ***хальмгин һазр, хальмгин утх зокъял, хальмгин хүрм***; *Бичкн наснасн авн ду-биинһин айст саатулгджң,* ***хальмг туульс****, төрскн келән ээжңәсн шиңгәжң өсләв. – Хальмг үнн*; ***Хальмгин хүрм*** *гидгтн акад авта юмн. – Эрнжңәнә К.*

хальмгар *хальмг келәр* по-калмыцки; *Тер* ***хальмгар*** *муухар келдгтән әмтнәс ичәд, бултад үкәд йовдмн. – Эрнжңәнә К.*

хальмгаһар *хальмгар* по-калмыцки; *Тегәд эн ханьцлт,* ***хальмгаһар зәңгдсн төөмдә мет****, бат болх зөвтә. – Илюмжинов Н.*; ***Хальмгаһар*** *күүндсиг соңсхла, ханжң, зүркм догдлна. – Хальмг үнн*

хальмгч [халимыгчи] *хальмг кел, утх зокъял, сойл, тууж судлдг номт*; *хальмгиг судлач* калмыковед

хальмлх [хальмылхы] *өвчсн арснд үлдсн өөк шулжң авх* снимать верхний слой жира

хальмпр [хальмпыр] *бот. сәәхн өңгтә* (*улан, оошк, цаһан*) *цецгүдтә өвслг урһмл* гвоздика

хальң *әрк-чаһр уучксн, халмһа* хмельной, нетрезвый; ***Маш улан хальң*** *һарч ирәд мордв. – Жаңһр*

хальр *нүднь сольр* косоглазый; ***хальр күүкн теңгр ивт хәләдг*** *– тәәлвр.* (**заһсн**); *Энүнә барун нүдн* ***ик хальр болдг билә****. – Илюмжинов Н.*

хальслх [хальсылхы] *арсинь, көрсинь авх* снимать, обдирать; чистить; ***бодниг хальслх****; Цөн җил хооран эн СПК-д бор зарм тәрдг болв, энүгән хагсаһад,* ***хальслад****, бас лавкд орулж хулддг болв. – Хальмг үнн*

хальсн [хальсын] 1) *юмна арсн-көрсн* кожица, кожура; корка, скорлупа; ***өндгнә хальсн, альмна хальсн***; *Эн салькна әәд герин ораһас унжсн* ***хальста көк хулснас*** *эгзңнәд уульжах бичкн күүкдин ә һарад бәәнә. – Эрнжңәнә К.*; 2) *шилж.* *йир нимгн* (*хувцн*) тонкий, прозрачный (*об одежде*); ***хувцнь хоосн хальсн***

хальстх [хальстыхы] *хальсн уһһх, көрстх* обрастать кожицей, кожурой

хальтрата *дошч болм, хальтрад одм* скользкий

хальтрлһн [хальтырлһын] *дошлһн* скольжение

хальтрх [хальтырхы] *дошх* поскользнуться; *Эднә ишкәд зогсчасн полнь... давхрг уга һоста күн* ***хальтрад одмар*** *дошиһәд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***нүдн хальтрх*** *шүүҗ авх юмн дала болад, нүдн төөрч одх* глаза разбегаются (*от многообразия предметов, богатства впечатлений*); *Алькинь, алькинь хәләхнь медгдхш,* ***нүдн хальтрад бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*

хальтрха [хальтырха] *хальтрата* скользкий; ***хальтрха хаалһ***; *Үвлин найнд* ***хальтрха хаалһар*** *әрә йовжах медәтнр көлгнд сууҗ чадлго бәәнә, талдан улсин дөң керглгднә. – Хальмг үнн*

хальх [хальхы] 1) *эргәд делҗ нисх* парить; ***Халяд*** *теңгрт эргҗәх баахн һәрд... – Хальмг үнн*; 2) *хая өңгрх, сә хәәҗ одх* умереть, скончаться

хальчлгдх [хальчилыгдыхы] *харсгдх* заступаться, покровительствовать

хальчлх [хальчилхы] *халхлҗ харсх* защищать *от чего-л.* (*напр. ветра, холода*); *Эн намаг болн дүүһән салкнас болн цаснас* ***ямаран чигн арһар хальчлҗ*** *хучдг билә. – Илюмжинов Н.*

хальш *цаһан өдмг* хлеб (*белый*); *Һуйр, өдмг бәәнә, тоһш,* ***хальш****, тосн, хорһн, тәмк, давсн, әрк-чаһр бас олдхмн. – Сян-Белгин Х.*

хальшрлһн [хальширлһын] *цөкрлһн* разочарование

хальшрх [хальширхы] *цөкрх* разочаровываться; ***хальшрсн күн***

халюн I *дел сүл хойрнь хар, бийнь цәәвр өңг-зүстә мөрн* буланый (*о масти лошади*)

халюн II *зоол.* 1) *арснь үнтә, махсг усна аң* выдра; 2) *халюна арсар кесн юмн* выдровый; ***халюн зах, халюн махла***

халяр *эмн. н. хурц хальдврта гесн-гүзәнә гем* холера; ***халяр гемтә күн***

хам: хам-хоша *хош. өөр, зергләд бәәдг* соседний, по соседству; ***хам-хоша улс***;

Чи бидн хойр ***хам-хоша бәәнәвидн****, йосн таңһрг болхмн. – Эрнҗәнә К.*

хама *сургч орч нерн; альд* где; *Хәәмнь мини,* ***хама бәәһәд бәәләч?*** *– Эрнҗәнә К.*

хамаһас *сургч орч нерн; альдас* откуда; ***та хамаһас ирвт****?* ***хамаһас бәрҗ авсмб****?*

хамаран *альдаран* куда; *Сөөни өрәллә* ***хамаран*** *одхмч, мини өөр хон. – Эрнҗәнә К.*

хамб [хамбы] *шаж. сүм, хурлын керг-үүл һардж толһалдг ик номта лам болн түүнә цол* хамбо лама (*настоятель крупного монастыря*; *высшее духовное звание*); *Дала-ламин элч* ***ahy ик номта Хамб-лам*** *Агван Доржҗ... – Хальмг үнн*

хамг [хамыг] *цуг* все, весь; ***хамг улс, хамг өлг-эд, хамг зовлң***; *Һалар* ***хамг му тоотан*** *цеврлнәвидн, һал тәәнәвидн. – Хальмг үнн*; *Үрн-садн өсәдбосхла, үзсн* ***хамг зовлң*** *мартгдна. – Сян-Белгин Х.*

хамгдх [хамыгдыхы] 1) *хамад овалгдх* сгребаться в кучу; 2) *юм үлдәлго, хамҗ авгдх* забираться без остатка

хамдан *хамт* вместе; ***хамдан бәәх***; *Тер тагтыг Абиль дөрвн* ***хазгла хамдан*** *манҗасн бәәҗ. – Илюмжинов Н.*

хамднь *цугтаг нег аюд* вместе, заодно с…; *Чини өрк-бүличн* ***цуг хальмг келн-улсла хамднь*** *цөөкн сар хооран халта Сиврин һазр тал нүүлһсн бәәнәлм. – Илюмжинов Н.*

хамр [хамыр] I *үнр авдг, үнрчлдг эрктн* нос; ***зузан хамр, ут хамр***; ***хамрин альчур, хамрин тәмк***; ***ам-хамран арчх, хамр доран бурҗңнх***; *Өвгнә* ***зузан хамр дорнь*** *ут гидг сахл унҗсн бәәнә, толһаднь болхла, бүтү ората бор хурсх махла зокмҗта кевәр өмскәтә. – Илюмжинов Н.*

хамр [хамыр] II *цомг, довң* холм, возвышенность, курган; *Бата нег өдр ик эрт босад, хөөһән тууһа йовҗ,* ***өндр бор хамр деер*** *һарад ирв. – Эрнҗәнә К.*

хамрх [хамырхы] *хууч. бүсләд авх* окружать, осаждать, блокировать; ***дәәсиг хамрад авх***

хамт [хамты] *хамдан* вместе, совместно; ***хамтын бәәрн, хамтын көдлмш***; *Ээм-*

ээмән түшлдәд, эгц дууһан дууллдад, мөңкин дөрвн цагт ***маш хамт җирһтн!*** *– Хальмг үнн*

хамтар *цуһарн негдәд, хамцад* сообща, совместно

хамтгдх [хамтыгдыхы] *негдх, ниилгдх* объединяться; сливаться

хамтрсн [хамтырсын] *негдсн, негдәд кесн* объединённый, совместный; ***хамтрсн сүүр***

хамтрх [хамтырхы] *негдх* объединяться; ***хамтрҗ көдлх***

хамтулх [хамтулхы] *негдүлх, хамцулх* объединять

хамтх [хамтыхы] *негдх, хамцх* объединяться

хамтхаслх [хамтхаслыхы] *хамтхасн урһҗ һарх, намчлх* распускаться, покрываться листьями, листвой

хамтхасн [хамтхасын] *намч* лист; листовой; ***моднас унсн шар, улан хамтхасн; хагсу хамтхасн***; ***хамтхасн цә, хамтхасн тәмк***; ***Модна хамтхасн*** *шарлад, өдр ахрдад, сө утдна. – Хальмг үнн*

хамтын *хамдан бәәдг* общий, совместный, коллективный; ***хамтын бәәрн***

хаму *м. эмн. җаһшнулдг арсна хальдврта өвчн* чесотка

хамурх [хамурхы] *хаму ирх* заболеть чесоткой; ***мөрнд хаму ирҗ***

хамута *хаму ирсн, хамурсн* чесоточный; ***хамута хөн, хамута темән***; ***хамута мөрн иҗлән бардг*** *– цецн үг*

хамх [хамхы] I *юмиг хураҗ, цуглулҗ авх* собирать вместе; *Нәәмн түмн көк-һалзн адуһинь* ***хамҗ авад һарв****. – Җаңһр*; *Теегин түүмр... ут улан келәрн бавһр бетк, хагсу цаһан өвс* ***хамад, долаһад ширҗңнәд йовна****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилҗ. цугтаһинь хамҗ цуглулх* сгребать, собирать в кучу; *– Тиим болхла, дууд тедниг, – гиһәд орс капитан һарарн* ***нег юм хамҗ цуглулҗах кевтә****, һаран өргнәр заңһад оркв. – Илюмжинов Н.*

хамх [хамхы] II чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица при глаголе*; ***хамх цокх, хамх тусх***; ***мөсн үүрч күүрәд, хамх тусв***; *Һал-түүмртә тагтар йовла, һалзурсн дәәсиг* ***хамх цокла****. – Хальмг үнн*

хамхлгдх [хамхылыгдыхы] *эвдгдх, күүчгдх* разрушаться, ломаться

хамхллһн [хамхыллһын] *эвдлһн, күүчлһн* разрушение, ломка

хамхлх [хамхылхы] 1) *эвдх, күүчх* разбивать, разрушать, разламывать; *Ик аца зөөдг КамАЗ машид* ***хаалһиг хамхлад хайчкв****. – Хальмг үнн*; 2) *кемтлҗ авх* раскалывать, откалывать; *Эдн һарарн ик-ик хад чолуд* ***хамхлҗ һарһҗ авад****, бий деерән бәрҗ зөөцхәдмн. – Илюмжинов Н.*

хамхрдго [хамхырдго] *эвдрдго, күүрдго* небьющийся; ***хамхрдго шил***

хамхрх [хамхырхы] *эвдрх, күүрх* разбиваться, разламываться; разрушаться; ***күүнә келнд күд чолун чиги хамхрдг*** *– цецн үг*; *Заводт сөрҗ хәләлһнә нислт кегджәсн кемд дәәнә* ***самолёт хамхрҗ унв****, лётчикнь хорҗ одв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***харачнь хамхрх*** *тарх, буурх* всё рухнуло, пришёл конец; *Яһлав, яһлав! Эврәннь үкр хоосн зогса бәәтл, герән хольвлад, колхозур зөөһәд бәәдг күн бас бәәдви? Эс гиҗ энүндтн дон гем ирҗ кевтә.* ***Харачнь хамхрна*** *гидг эн. – Бадмин А.*

хамхрха [хамхырха] *эвдркә, кемтркә юмн* разбитый, разрушенный; поломанный; *Тер хамгиг тоолад хатра йовҗ,* ***хамхрха хашад*** *күрәд ирүв. – Сян-Белгин Х.*

хамхул *бот. теегин бут өвсн, әгрәд хатхларн, түңгәсн салад, салькнд көвгдҗ көлврәд йовдг* перекати-поле; *Эн эҗго бәәсн теегт хая-хая чичкнсн зурмд, хаалһин хаҗуһар* ***салькнд көвгдсн хамхул****, харвад делсн хар шовуд үзгддг билә. – Эрнҗәнә К.*; *Әәсн күүнд* ***хамхул*** *– шулм. – Сян-Белгин Х.*

хамхчх [хамхчихы] *хамхлҗ оркх, хамхлад хайчкх* разбивать, разламывать, разрушать; *Баатр улачудын йосиг* ***хад хамхчад*** *делдсн, Хальмгиннь әәрстә һартнрт халун зуркни мендән, хәәкрәд тальвҗ бәәнәвидн. – Эрнҗәнә К.*

хамцан *олна негдлт, ниицән* объединение; община; ***селәнә эдл-ахун хамцан****,* ***хамцана һазр***

хамцлһн [хамцылһын] *негдлһн* сплочение; объединение

хамцлт [хамцылты] *негдлт* единство, сплочённость

хамцу 1) *хамцад, негдәд күцәсн* совместно; ***хамцу төсв күцәх, хамцу көдлмш кех***; ***Хамцу үүлдх болҗ,*** *сүүрт орлцачнр күүндврән төгсәв. «Дарвинск седвәр» гидг саңгин нилчәр эдн* ***хамцу төсв күцәҗәнә****. – Хальмг үнн*; 2) *хамцсн, негдсн* объединённый, совместный; ***хамцу сүүр, хамцу хург***

хамцулгч [хамцулыгчи] *хамцгч* совместный; *грам.* ***хамцулгч киисквр***

хамцулх [хамцулхы] *негдүлх, ниилүлх* объединять, сплачивать; *Эн төрт оларн орлцҗ,* ***күчн-арһан хамцулҗ****, дорас өсч йовх үйнрин сарул иргчин төлә чидлән нөөлго үүлдх зөвтәвидн. – Хальмг үнн*; ◊ *грам.* ***хамцулгч киисквр***

хамцх [хамцхы] *негдх, ниилх, ни-негн болх* объединяться, собираться вместе; *Хәәлҗәх цасна* ***усн хамцҗ, цуглрҗ*** *гилвкнә, хаалһ олҗ гүүснь холд шуржңсн соңгдна. – Хальмг үнн*

хан I *төрин, орн-нутгин йос һартан бәржәх эзн хан* хан, царь; монарх; ***хан нег зәрлгтә, харцх нег шүүрлһтә*** *– үлг.*; *Тегәд* ***Хо-Өрлг хан*** *цаг түдл уга нааран Әрәсә тал нүүх болҗ, шиидвр һарһҗ. – Хальмг үнн*; ◊ ***хан хулсн*** *бот. халун орнд урһдг, өндр болчкад, уйн, йир хату көндә иштә урһмл* бамбук

хан II *шатр наадна һол бод* король; ***хаанар йовх***

хана *ишкә герин терм* стенка юрты (*решётчатая*); ***нәәмн ханата гер***

ханах [ханахы] 1) *хаңһах* удовлетворять; 2) *цадах, цадхх* насытить

хандго [хандыго] *цаддго, ховдг* ненасытный; *Һолнь* ***юмнд хандго****, кезә чиг «уга» гисәр бәәдг күн. – Эрнҗәнә К.*

хандһа *зоол. бийнь йир ик, хавтха өргн өвртә, бор өңгтә зерлг аһурсн* лось; ***эм хандһа, эр хандһа, хандһан махн***; *Зәрм райодар* ***хандһа****, зерлг яман орҗ ирнә, харм төрхд, мана зака эвддг аңһучнр эдниг бәрҗ авдг йовдл темдглгднә. – Хальмг үнн*

хандһр [хандһыр] 1) *ик оврта* очень крупный; 2) *өргн, ик чеежтә* широкий, широкогрудый; ***хандһр чеежтә***

хандх [хандыхы] 1) *кен негнүр хандж сурх* обращаться *к кому-л.*; ***сурвр тәвж хандх***; 2) *буру хандж эргх* отворачиваться; ***буру хандх***; *Хойр күүкн шимлдәд,* ***буру хандх хоорнд*** *Бадм нанур хәләһәд, нүдән ирмәд оркна. – Эрнҗәнә К.*; *Комуш эмгн алң болад, үг келхәр седв, болв* ***буру хандж эргж авад****, гер талан һарад йовв. – Илюмжинов Н.*

ханҗал *хойр талан иртә, хатхж шаадг селм* кинжал; ***хан ханҗалан өргәд һарв*** *– тәәлвр.* (**ноха сүүлән өргх**)

ханҗалдх [ханҗалдыхы] *ханҗалар шаах* колоть кинжалом

ханҗанав *ханлтан өргҗәнәв* благодарю, спасибо

ханлт [ханылты] 1) *ханҗахан медүллһн* выражение благодарности; ***ханлт өргх***; *Эн манд ач кесн хойр көвүнд олн тадна нерн деерәс* ***ик гидг ханлт өргҗәнәв****! – Эрнҗәнә К.*; 2) *хансан медүллһн* выражение удовлетворения; ***ханлт үзүлх***

ханлтта [ханылтта] *ханмжта* благодарный; *Тер цагас нааран олн җил давв чигн, Зулаевихн тер салдст* ***ик ханлтта бәәнә****. – Хальмг үнн*

ханмж [ханымжи] *седкл ханлһн* удовлетворение; ***ханмж зарлх***

ханмжта [ханымжта] 1) *ханлтта* благодарный; ***ханмжта үг***; *Эндр өдр хамдан көдлҗәх баһчудын тускар болхла, эн мел буульмжта,* ***ханмжта үгмүд*** *келнә. – Хальмг үнн*; 2) *седкл хансн* удовлетворённый, довольный; ***ханмжта бәәдл***; *Энүнә чирәднь* ***ханмжта бәәдл*** *тогтв, согту хойр нүдень тодрха, батта кевәр хәләлдәд бәәв. – Илюмжинов Н.*

хантлан *цадтлан* досыта; ***хантлан идж авх***; ◊ ***бахан хантл*** *җе гитлән* вдоволь, до полного удовольствия; *Тиигәд күүкд-көвүдин нәәрт орад,* ***бахан хантл*** *нәәрлцхәв. – Эрнҗәнә К.*

хантрата *хантрад зогсачксн, сөөлһәтә* с подтянутыми (*за луку седла*) поводьями; *Одн гихнь арвн долан күлг* ***хантрата бәәнә****. – Жаңһр*

хантрх [хантырхы] *мөрнә җолаг эмәлин бүүргт сөөх* подтянуть поводья лошади (*за луку седла*); *Колхозин ахлач Темәнг хар-һалзн үрә* ***мөр***

хантрад зогсачкад, *школын көвүдт хурдн мөрнә шинҗ келҗ өгчәҗ.* – *Эрнҗәнә К.*

ханур *месллин хурц үзүртә бичкн утх* скальпель, ланцет

ханх [ханхы] I 1) *цадх* насытиться; 2) *седкл ханх* получить моральное удовлетворение; ***Зүркн ханад***, *гертән бәәх кевтә, эн өдрмүд давв.* – *Хальмг үнн*; 3) *ханҗахан медүлх* благодарить; **тус болснд ханх**; *Цуһар* ***Батад ханҗ*** *шууглдв.* – *Эрнҗәнә К.*

ханх [ханхы] II *хануран хатхад, малас цус һарһх* пускать кровь, делать кровопускание (*животным*)

ханцлх [ханцылхы] *ханцндан юм бултулх* прятать (*в рукав*)

ханцн [ханцын] *һарт өмсдг хувцна әңг* рукав, рукава; ***девлин ханцн***, ***киилгин ханцн***, ***бүшмүдин ханцн***; ***һар будгдхла***, ***ханцн чигн будгддг*** – *цецн үг*; *Өрч деерән олн зүсн утцар хатхсн хатхмрта дүд цаһан кофт өмсәд, деернь* ***хойр ханцн уга*** *килвндг хар* ***торһн бүшмүд*** *өмсч.* – *Эрнҗәнә К.*

ханчилду *ут көлтә, ут хоңшарта, цогц бийнь ик шовун* аист

ханчр [ханчир] *гесн-гүзәнә бульчң махн* брюшные мышцы; *Хатасн* ***ханчр***, *давслсн керсң, цаһана боорцг авч ирцхәнә.* – *Эрнҗәнә К.*

хань I 1) *хамдан йовҗ йовх хаалһин күн* спутник, попутчик; ***хаалһин хань***; *Валерий Анатольевич Латынин – цаһан саната күн болсн деерән,* ***хаалһд йир соньн***, *өргн медрлтә* ***хань болҗ һарв***. – *Илюмжинов Н.*; 2) *нәәҗ, иньг, үр-нөкд* друг, подруга, приятель; друзья, приятели

хань II *юмна тогтац* состав; ***комиссин ханьд орх***; *Эн өдр Хальмг Таңһчин зарһчнрин советин болн зарһчнрин квалификационн* ***коллегийин шин хань*** *суңһгдв.* – *Хальмг үнн*

ханьлх [ханьлхы] *үүрлх, нәәҗлдх* дружить, подружиться, быть друзьями

ханьцх [ханьцхы] 1) *өөрхн үр-иньгүд болх* быть в близких дружеских отношениях; 2) *хамдан бәәх* (*күүкн көвүн хойр*) сходиться, сожительствовать; *Мини дү күүкн арһс түүсн болад, одак арин авһнра көвүтә харһад,* ***ханьцх болҗ,*** *ам авлцсн бәәҗ.* – *Эрнҗәнә К.*

ханядн [ханядын] *эмн. н. халу дөрәд, ханялһдг хальдврта гем* кашель; ***ханядн тому; Ханядн күртәд****, халу дөрәд, чинән алдрсн бәәдл һархлань, күүкдиг өр җөөлн седклтә эмнллһнә эгчнр эмннә. – Хальмг үнн*

ханядта *оошкин гемтә күн* чахоточный; ***ханядта күн***

ханях [ханяхы] 1) *кишһән шүрүтәһәр һарһх* кашлять; *Тегәд би невчк тер газиг зальглав, киилләв, терүнәс көлтә* ***ода күртл ханяҗ йовнав****, нүднәс нульмсн цөөрнә. – Илюмжинов Н.*; 2) *хоолан ясх* покашливать; ***Ханяһад****, әәһән өгхлә – көндрхш, сүүкнсн болад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

хаңһа *аһу ик, өргн* громадный, огромный; *Алтн* ***хаңһа шилнь*** *арднь көкрҗ дүңгәнә. – Хальмг поэзин антолог*

хаңһах [хаңһахы] 1) *тевчх* доставить радость, удовольствие; *Бульглгсн зүркән буурл аавдан авч ирҗ* ***хаңһасн*** *Бата байртан өөмәд, кесг үзсн-соңсан келәд хонв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *теткх* обеспечивать, удовлетворять; *Халта дәәнә болн тууврин цагт маднд әм залһсн «хойрдгч өдмг» гисн нерән боднцг йоста кевәр* ***хаңһаҗ иткүлв****. – Илюмжинов Н.*

хапур-чапур *күүнд. аарсаар юмн, үүрмг юмн* всякая мелочь

хар 1) ***цаһан*** гидгин зөрүд чинртә үг; юмна өңг-зүсн *противоп. белому* чёрный; ***хар мөрн, хар керә, хар нүдн, хар үүлн, хар өдмг, хар хурсх махла***; *Суһмл торһн утцн мет,* ***цөөкн хар үсн*** *маңнаһан дарулад боосн барта күрң шеемг альчурас мөлтрәд, хойр хар нүдинь селҗ халхлад делсәд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *цевр, хольцан уга* чистый (*без примеси*); ***хар усн, хар әрк, хар махн***; 3) *эгл, эңгин* простой; ***хар ястн, хар күн, хар келн, хар көдлмш, хар күчн, хар чидл***; 4) *шилж. хорта, му, күчр* дурной, скверный, вредный; порочный, преступный; ***хар үүл, хар сана, хар ухан, хар гөр***; *«Улсин хортн» гиһәд,* ***хар гөрәр*** *киитн һазрур туугдсн хальмгуд түрүн җилмүдт йир түрү бәәсиг меднәвидн. – Хальмг үнн*; 5) *күчтә, шүрүн* очень сильный; ***хар киитн, хар салькн***; ***Өрүн хар салькн***

өрч, элкәрм үләнә, өврләд өксн эәжм өрч дотрм манчурна. – Эрнҗәнә К.; ◊ ***хар мөртә*** *хөв-кишг уга, муульта күн* несчастный, невезучий; *Медлго од, кишго* ***хар мөртә ноха****! – Сян-Белгин Х.*; ***хар усн деер өрм бәәлһм келтә*** *келндән билгтә* красноречивый; *Лиҗ* ***хар усн деер өрм бәәлһм келтә күн*** *гиҗ, нернь улм тарна. – Эрнҗәнә К.*; ***хар-цаһан ду эс һарх*** *ә-чимән уга бәәх* полное безмолвие, молчание; *Күн йир* ***хар-цаһан ду һархш****. – Бембин Т.*; ***хар көлсәрн гесән теҗәх*** *һар көдлмшин оруһар теҗәл кеһәд бәәх* жить за счёт своего труда; ***Хар көлсәрн гесән теҗәдг*** *харңһу ялчнр. – Манҗин Н.*; ***хар нетрүсн*** *шора-шорһлҗн, то-томж уга, чилшго дала юмн* бесчисленное множество, тьма-тьмущая; *Цань тег темцәд идшлж йовх дала болсн үкрмүд, хөд* ***хар нетрүсн болад****, шар-цоохрдад идшлҗ йовсн үзгдв. – Эрнҗәнә К.*

хар-хар *хош.* тачкнсн, шаржңнсн ә дуралһсн үг *звукоподр. треску, шуму*; ***хар-хар гих***; ***машин хар-хар гиһәд, өөрдәд ирв***

хара *сул, юм келго дурндан бәәдг* праздный, праздно; ***хара күн, хара суух, хара бәәх***; *Идр наста залу көдлмш келго,* ***хара бәәхлә,*** *өрк-бүлд йир һундлта йовдл. – Хальмг үнн*; ◊ ***хара зөңдән*** *хара бәәх* бесцельно, без дела; *Эн шажңн, хурл мөргүл гиһәд, олн-әмт мекләд, теднә көлсәр* ***хара зөңдән һольр-һольр гилдәд бәәдг*** *гелңгүд дала. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хара биш***, ***хара бишәр*** 1) *бәһ биш* немало, в значительном количестве; *Нам нег герт бәәдг улс салу-салу телевизор хәләдг йовдл* ***хара биш*** *харһна.*; 2) *дими биш* не напрасно; *«Күн ахта, девл захта» гиҗ,* ***хара биш*** *келсн хальмг үлгүр. – Хальмг үнн*

харада *зоол. хурдн нисдг, шовһр җивртә, хорха-шавж иддг бичкн шовун* ласточка; ***харадан үр***; *Хая-хая хаалһ дееүр цервәд-цервәд нисч һарсн* ***харада шовуд*** *цеңнәд дуулҗ йовх болҗ, Манҗд медгднә. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***харадан җивр сахл*** *харадан җивр мет* усы вразлёт (*как крылья ласточки*); *Негл, туульд келгддг «****харадан җивр сахлта***

хар-улан залу» гиһәд, эн өвгиг келҗ болхмн. – Сян-Белгин Х.

харал *амн үгин нег төрл зүсн үүдәвр* проклятие; ***харал тәвх, харал күрх***; *Күүнә зүрк шарклулм энрсн хәәкрлһн –* ***белвсн гергнә харал*** *соңсгджәна: – Чи, элмр, мини күүким алчквч! – Илюмжинов Н.*

харалһн [харалһын] *харал тәвлһн* проклинание; *Му йовдл гисн – хулха келһн, худл келлһн, күмекллһн, күүг хар гөрәр шахлһн, күэс күндллһн, күүг дорацуллһн, күцоклһн, күаллһн, керг угаһар* ***күхаралһн***. *– Хальмг үнн*

харалһх [харалһыхы] *күүнә харал күрх* подвергаться проклятию

харалта *хар мөртә* проклятый; ***харалта цаг, харалта җилмүд, харалта дән***; *Әмдрлин адрута хаалһин тускар, насн-җирһлинь хольврулсн* ***харалта дәәнә хөөн*** *эдн яһҗ бәәснә тускар хойр үр кесгтән күүндцхәв. – Илюмжинов Н.*

харан I *нүднә юм үзх арһ* зрение; ***нүднд харан орх, нүднә харан тату, нүднә харань сән***; ***Нүднә харан му болсна учрар*** *дегтриг эврәннь һарар бичлго, амн үгәр келҗ өгч, күүһәр бичүлҗәнә. – Хальмг үнн*

харан II *юмна баран* силуэт, очертание; ***юмна хара авлго, ноха хуцдмн биш*** *– цецн үг*; *Зун наста ээҗин* ***нүднә харань*** *му болхас биш, үгтә-күүртә, санан-серлнь серглң. – Хальмг үнн*; ◊ ***харана һазр*** *нүднә харанд үзгдх, нүднә хара авх һазр* расстояние видимости

харах [харахы] 1) *һәәлх, һәәд һарһх* проклинать; 2) *шоодх, му келх, андрулх* бранить, ругать; ◊ ***нүдн-нүр уга харах*** *му келәд харах* ругать на все корки, проклинать во всю; ***амндан орсарн харах*** *бузр-азр үгәр мууруллх, һәәлх* обругать скверными словами; *Өмнк хойр көләнБарсик эзндән шахчкад, чиигтә келәрн халхинь шуд долав, тиигхләнь хазг Василь нөөрмүһәр сүрдж чочад, кесгтән му келҗ керлдв, цугинь* ***амндан орсарн харав***. *– Илюмжинов Н.*

харач [харачи] *хальмг герин модар кесн оран төгрг* верхний круг юрты; ***харач өн-***

дəхлə, өрк чигн өндəдг – *цецн үг*; ◊ ***харачнь хамхрх*** 1) *дон гем ирх* тронуться умом; *Эс гиҗ энүндтн дон гем ирҗ кевтə,* ***харачнь хамхрна гидг эн***. – *Бадмин А.*; 2) *үрх-тарх, юн чигн уга үлдх* всё рухнуло, пришёл конец; *Йирл* ***харач хамхрҗ*** *йовх дүртə энчнь гиҗ, келсн үгмүдəрн гергнəннь əəмслһиг улм икдүлв. – Дорҗин Б.*

харачлх [харачилхы] *харач кех* делать деревянный круг для верха, кровли юрты; *Күҗ улан зандар* ***харачлсн***. – *Жаңһр*

харвач [харвачи] *нумар сум харвач* стрелок из лука, лучник; ***Харвачарн*** *һаргсн... – Жаңһр*

харвлһн [харвылһын] *сум харвлһн* стрельба из лука; ***Сум харвлһн болгснд*** *Жаңһрин Мерген Эрк Хар гидг бодң атамарһа авб. – Жаңһр*

харвх [харвыхы] *нумар сум харвх* стрелять из лука, пускать стрелу; ***суман харвад, нуман нуух*** – *үлг.*; ***мекч нег меклдг, мергн нег харвдг*** – *цецн үг*; *Аң, шову* ***харвҗ йовн гихнь****, күчтə күлгин тоосн харгдв. – Жаңһр*

харгдх [харыгдыхы] *үзгдх* быть видимым, виднеться, появляться, показываться; *Хамдан төрлһн үкллə* ***харгдад угань лавта***. *– Хальмг үнн*

харгчн [харыгчин] *күүкн малын өңг-зүсн* вороной (*о масти лошади*); чёрный; ***харгч гүн; харгч хөвг алҗ эс чадҗ*** – *тəəлвр.* (**сүүдр**); ***Харгч иңгн*** *ут күзүһəн суңһад, Бата тал хəлəхлəнь, хойр ик нүднь нульмсар дүүрсн болад одв. – Эрнҗəнə К.*; ***Харгч иңгиг*** *цоглад кевтүлв. – Сян-Белгин Х.*

харһа 1) *мөңк ноһан шилвстə модн* сосна; сосновый; ***харһа өөмодн, цаһан харһа, шар харһа***; ***харһа модна сүүдртнь харцх шовун цуглрна*** – *амн билг.*; 2) *харһа модар кесн* сделанный из соснового дерева; ***харһа үүдн, харһа орн***; ***Харһа иштə*** *домбран авад, дууһан дуулад оркхлань, муурсн тоот мартгдад, седклнь сергəд оддг билə. – Хальмг үнн*; ***Харһа орн*** *саак кевтəн җаагад, җиигəд одв. – Эрнҗəнə К.*; 3) *харһа модна хавтха* доска; ***хальтрха харһа***; *Намса ərən гиҗ тачкдан чолу ачҗ авад, бийинь*

зөрц эс соңсдг тачкиг ***хальтрха харһа деерәһүр*** *түлкәд һарв. – Илюмжинов Н.*

харһлһн [харһылһын] *харһлцан* встреча; ***түрүн харһлһн, кергәр харһлһн***; *Деермчнрлә мана күүтрт* ***түрүн харһлһн*** *иим бәәдлд болла. – Илюмжинов Н.*

харһлдх [харһылдыхы] 1) *зөрлдх, үзлдх* встречаться; *Кеер йовх юмс эвинь олад* ***харһлдад чиган бәәх*** *гиҗ, Цаһан Муузрад келчкәд, хәәсән хурав. – Эрнҗәнә К.*; 2) *ямр нег юмн нег-негнләрн харһх* соприкасаться, сталкиваться; ***тохаһарн харһлдх;*** *Хатрад биилəд орксн цаглань чичрлдəд,* ***нег-негнләрн харһлдад,*** *җиң-җиң гиҗ гилвклднə. – Эрнҗәнә К.*

харһлцан [харһылцан] *харһлһн* встреча, свидание

харһлцх [харһылцхы] *үзлцх* встречаться; ***үүрмүдләрн үзлцх***; ***Улан чирәһәрн харһлцад****, нег-негнәннь седкл медснəс унтəнь уга. – Хальмг унн*

харһнах [харһнахы] *харһнулх* морить голодом; ***харһнаҗ алх, бийән харһнах***

харһнач [харһначи] *харһнҗ бәәх күн* голодающий

харһнлһн [харһнылһын] *харһнлт* голод, голодание; голодовка; ***харһнлһ зарлх***; ***1920 җилин харһнлһн****, байн-бәәхтә хазга станицсәр кех көдлмш хәәҗ..., моһлцг өдмг олдхм болвза гиҗ, күсл кеһəд, эргҗ кедҗ йовлһн болсмн. – Илюмжинов Н.*

харһнсн [харһнсын] *өлн бәәсн, икәр өлсч бәәсн* голодный; ***харһнсн күн***; *Тегəд өдмгин карточн диг-дара уурулһн – дəəнə дөрвн җилд* ***җе гитлəн харһнсн əмтнд*** *ик дөң-түшг бəəсмн. – Илюмжинов Н.*

харһнулх [харһнулхы] *харһнах, харһнаҗ бәәлһх* морить голодом; ***хот угаһар харһнулх***; *Тиигҗ-тиигчкəд, олн зүсн келн-əмтиг* ***хот угаһар харһнулҗ*** *зовасн, киитнд даарулҗ көлдəсн дəəнд харал тəвəд, унтхар орндан орв. – Илюмжинов Н.*

харһнх [харһынхы] *өлн бәәх, харһнҗ бәәх* голодать, быть голодным; *Əмн менд бәәхлə,* ***харһнҗ үкхмн угав****.*

– Сян-Белгин Х.; *Угатя әмтн* ***харһнад,*** *әмнәсн хөөһх йовдл учрхмн чигн гиҗәнә. – Хальмг үнн*

харһнцхах [харһынцхахы] *өлн бәәх, харһнҗ бәәх* голодать, недоедать (*о многих*)

харһх [харһыхы] 1) *үзлдх, зөрлцх* встречаться; *Киитн булгин* ***усн харһад бәәв****. – Җаңһр*; *Мини хөв болад, зуурм нааран танур иржҗ йовсн* ***Баатр бичәч харһад****, сән йовдл болв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *ямр нег юмн негдх, ниилх* (*хаалһ, һол*) сходиться (*о дорогах, реках*); ***хойр уул харһдго, хойр күн харһдг*** *– үлг.*; ◊ ***ноосан харһулхмн биш*** *кишва, му күүнәс хол бәәх* не связываться *с кем-л.*, держаться подальше *от кого-л.*; *Анҗа акад күн. Терүнлә, арһта болхла,* ***ноосан харһулхмн биш****. – Эрнҗәнә К.*; *Терчн кишва күн. Күбуддг. Терүнлә* ***ноосан харһулад,*** *тус уга. – Саңһҗин Б.*; ***засгла харһх*** *йос эвдәд засгдх, харһд тусх* подвергаться наказанию за нарушение закона; *Нег үлү бан цагтан йос эвдәд,* ***засгла харһад****, түүрмд туссн йовдл һундлта болҗана. – Хальмг үнн*; ***үүллә харһх*** *йос эвдәд, түүрмд суух* попасть под суд за преступление; *Эднә тоод, 1937–38-гч җилмүдт* ***догшн үүллә харһҗ,*** *«олн-әмтнә хортнд» тоолгдад суулһгдсн, Москван болн Ленинградын бәәрн әмтн йовла. – Илюмжинов Н.*

харһцдг [харһцыдыг] *эмн. н. генткн ухан моньднад, харһцад ундг гем* эпилепсия; ***харһцдг гемтә күн***

харһцх [харһцыхы] *эмн. н. ухан моньднад, харһцад унх* падать в обморок, терять сознание; *Тиигәд зөвәр көлчәһәд сууҗаһад, ухань моньднад, хар шүлс асхрулад, бәәсн бийнь заратрулад,* ***харһцад унв****... – Эрнҗәнә К.*

хард хату юмн чаңһар цоклдсн ә дуралһн *звукоподр. стуку, хлопанию дверей*; ***үүдн хард гиһәд хаагдв***; *Бадм машиндан орҗ одсн бәәдл һарв,* ***хард гиһәд, машинә үүдн хаагдад одв****. – Эрнҗәнә К.*

хардах [хардахы] *хатад коржих, корбих* коробиться, твердеть (*о коже*); ***арсн хардаж оч***; *Тегәд шаргдсна хөөн девлмүд урдк эвтә, җөөлкн*

бәәдлән геенәд, ***хатад хардаж одсн учрар****, эзднь девлән әрән гиж тинилһж өмсцхәв. – Илюмжинов Н.*; *Күцц хагсад уга хучлһ дәкнәс шуурмгтад көрәд ирхләрн,* ***хардаһад, корбиһәд,*** *махмудтнь хальдж өгл уга, яһж кевтхнь медгдл уга, кесгтән сүүжән соляд оркна. – Эрнжәнә К.*

харжахар *хара бәәхәр* просто так, просто; ***харжахар йовад ирий***; *– Келхнтн,* ***харжахар соңсий****, – гиж Бата Муузраһас сурв. – Эрнжәнә К.*

харжңнулх [харжиңнулхы] 1) *харжңнсн ә һарһх* греметь, бренчать, брякать; ***аан-сав харжңнулх, суулһ харжңнулх***; *Наадк мөрднь толһаһан һудылһәд, эмәлин дөрәсиг,* ***хазарин уудыг харжңнулад****, нарна герлд көшч одсн бәәнә. – Илюмжинов Н.*; 2) *шүдән хәврх* скрежетать зубами

харжңнур [харжиңнур] *күүнд. көндәхлә, ә һардг наадһа, хәңкнүр* погремушка

харжңнх [харжиңныхы] 1) *шаржңнх, жциңнх, хәңкнх* греметь, бренчать, брякать; *Эднә негнь төмр цевтә төгәһәрн* ***харжңнад****, Николайин окоп тал шуурһв. – Илюмжинов Н.*; 2) *тачкнх, хәврх* трещать, хрустеть; скрежетать

харлгдх [харлыгдыхы] 1) *хар болх, хар болж одх* быть окрашенным в чёрный цвет; 2) *шилж. гөрлгдх* подозреваться; *Тегәд чиг зака эвдсн хөрн дөрвтә залу* ***харлгдад,*** *бәрәнд авгднд өврәд керг уга. – Хальмг үнн*

харлулх [харлулхы] *юмиг хар болһх* чернить, делать чёрным; ***күмсгән харлулх***; *Танян һоснь болхла,* ***харлулж*** *ширдсн, гилвкәд бәәдмн. – Илюмжинов Н.*

харлх [харлыхы] 1) *хар болх* почернеть, потемнеть; стать смуглым, загореть; ***һазр харлх, теңгр харлх, чирә харлх***; *Эзн эмгн бичкн хәәстә цә авч ирәд,* ***көвд харлад бәәсн*** *һурвлжң тәвц деер тәвәд, тослад самрв. – Эрнжәнә К.*; 2) *хар болж үзгдх* чернеть; ***харлж үзгдх***; *Уульнцин хойр таласнь хуучн модн гермүдин нурн гижәх эрсмүд энд-тенд* ***харлж үзгднә****. – Илюмжинов Н.*; 3) *шилж. гөрлх* подозревать; ***өздңгүдин ааль гиж***

харлх; *Олн меддг Лукьянов Абрамов хойр* ***өздңгин ааль болх гиж, харлҗ йовнавидн****... – Эрнҗәнә К.*; 4) *харта болх* ревновать; ***залуһан харлх***; ◊ ***элкн харлх*** *гесн икәр өлсх* испытывать нестерпимый голод; *Бадмин геснь өлсәд,* ***элкнь харлад****, һолнь чичрәд йовна. – Эрнҗәнә К.*

харм [харым] 1) *ө-һундл* горечь, сожаление; ***харм төрх***; ***Харм төрхд****, иим әәмшгтә йовдлмуд өдр ирвәс икдәд йовна. – Хальмг үнн*; 2) *өр өвдлһн* жалость; ***харм болх***; *Павелд өөрхн күн гиҗ уга, өнчн, бийнь мөч тату, тегәд энүг* ***йир харм болдг билә****. – Хальмг үнн*

хармнх [хармынхы] 1) *әрвлх* скупиться, жадничать; ***хармнсн юмн хар нохан амнд*** *– үлг.*; 2) *седкл зовад, харм төрх* пожалеть; *Би чамаг серүлн гисн бийм, асхна ора унтсн күн гиһәд, әмтәхн* ***нөөричн хармнад бәәвүв****. – Эрнҗәнә К.*

хармх [хармыхы] *хамх, хурах* собирать, сгребать; ***бог хармх***

хармч [хармчи] *хатуч, ховдг* скупой, жадный; ***харңһу сөөд һазр хол, хармч күүнәс нөкд хол*** *– үлг.*

харнуд *этн. хальмг улсин нег отг-әәмгә нерн* харнуты (*название одного из калмыцких родов*); *Теднә ард бийәр: марлакн, шарнут,* ***харнут****, һончкуд, хазгуд, хадрһс арвн-арвнар сундлдад сууцхана. – Эрнҗәнә К.*

харңһу [харыңһу] *герл-гегән уга цаг, барң-бүрң* темнота, тьма, мрак; темно, тёмный, мрачно; ***харңһу сө, харңһу хора***; ***нүд чичм харңһу***; ***харңһуг герл диилдг*** *– цецн үг*; *Тиим цагт нам нүд чичм* ***таш харңһу болҗ одна****, юмн үзгддгән төрүц уурч одна! – Илюмжинов Н.*; ◊ ***харңһу чееҗ*** *суруһуль уга болад хоцрсн* отсталый, ограниченный (*о человеке*); *Хаана йоснд мухлалгдад,* ***харңһу үлдсн олн-әмтндән****, таңһчдан эрдм-суруһуль делгрүлтхә, бичкдүдин зөвиг харсх гиҗ авлавидн. – Эрнҗәнә К.*

харңһуд [харыңһуды] *герл-гегән уга цагт* в темноте, в потёмках, впотьмах; ***сөөһин харңһуд***; *Зөвәр уурта йовсн харулын ахлач хойр цергчән*

дахулад, ***сөөһин харңһуд гээдрв****. – Хальмг үнн*

харңһурх [харыңһурхы] 1) *харңһу болх* темнеть, потемнеть; ***һаза харңһурв***; *Хошмуд эргәд йовтл, кезәһүр-язаһур өдр чилснь нам медгдсн уга, агчмин зуур* ***һаза харңһурв****. – Хальмг үнн*; 2) *шилж.* *будңһрх* мрачнеть, помрачнеть; омрачиться; ***ухан харңһурх***; *Арҗан дотр бийнь үүмәд,* ***ухань харңһурад одв****. – Сян-Белгин Х.*

харңһутрх [харыңһутырхы] *ухан харңһурх* помрачиться

харсач [харсачи] 1) *харсх үүл күцәгч* заступник, защитник; ***Төрскән харсачнр***; *Һолын көвәһәс үзсн* ***харсачнр*** *эдниг харсч авхар, оңһцар һарад йовцхав. – Илюмжинов Н.*; 2) *зарһ-з.* *кү харсгч* адвокат; ***харсачиг нәәмәдлҗ авх***; 3) *спорт.* *харсч бәәх наадач* защитник; *Командын* ***харсачнр*** *болн үүдч гол цокҗ орулхд бурушаҗ чадсн уга, наадна то 2:0 болҗ батрв. – Хальмг үнн*

харслһн [харсылһын] *харсх үүл күцәлһн* защита; ***орн-нутган харслһн, олн-әмтнә эрүлмend харслһн, көдләчнрин зөв харслһн***; *Эврәннь күүкдиннь* ***зөв харслһн*** *– эк-эцкин эркн керг болҗана. – Хальмг үнн*

харслт [харсылты] *харслһн* защита, оборона; ***харслт бәрх, харслт хәәх***; ***Харслт уга****, цувлдж йовх улсиг тонхар олн зүсн бандс дәврж, үлдсн сүл мөринь, эс гиж үкринь булаж авцхадмн. – Илюмжинов Н.*

харсх [харсыхы] 1) *харсч аврх* защищать, оборонять; ***Орн-нутган харсад,*** *әмән хармнлго дәәлдсн салдсмудт командир ханлт өргв. – Хальмг үнн*; 2) *зарһ-з.* *күүнә зөв харсх* защищать (*права*); ***бичкдүдин зөв харсх***; 3) *спорт.* *үүд харсх* защищать (*ворота*)

хару 1) *эңкр, хәәртә дурта* любящий; ***күүкдтән хару, элгн-саднdан хару, төрсн һазртан хару***; *Хальмг улс* ***төрл-саднdан йир хару****, эңкр болдг. – Илюмжинов Н.*; *Энүнә һардврт нурһлж баһчуд көдлнә, күүкд күн эндән һарһсн эклә әдл* ***хару седклтә****, кен негднь сана зовсн йовна. – Хальмг үнн*; 2) *хәләмҗтә, килмҗтә* заботливый, ревностно относящийся; ***малдан хару,***

көдлмштән хару; *Тер юңгад гихлә, әмн арсан өгәд, арднь дахж йовсн* ***малдан хару****. – Эрнҗәнә К.*

харул I *мана, манул* караул, стража, патруль; ***цергин харул, харулд зогсх, хаалһин харул цергллт***; *Эдн сулдан,* ***харул-манул угаһар*** *балһсн дотраһур йовж чаддг апһта болцхав. – Илюмжинов Н.*

харул II *харһа харулддг зевсг* рубанок, фуганок

харулдх [харулдыхы] I *харулд зогсх* заступить в караул, нести вахту

харулдх [харулдыхы] II *харһа харулдх* строгать, обстругивать (*доску*)

харулч [харулчи] 1) *манулч* охранник, караульный; *Ик оврта* ***харулч*** *– НКВД-н цергә петлицтә цергч Намса тал гүүж одв, йовн йовж теруг хәврһ таласнь һосарн девсәд авв. – Илюмжинов Н.*; 2) *манач* сторож; *Тер күн колхозин адуна фермд* ***сөөһин харулч болж*** *көдлдг күн бәәж. – Эрнҗәнә К.*; *Энд сөөһәр* ***сакман мандг харулч болж,*** *җирн дөрвтә эмгн Буван Байн көдлнә. – Сян-Белгин Х.*

харх [хархы] 1) *ширтж хәләх* видеть, смотреть, глядеть; ***хархд киитн, бәрхд дулан*** *– тәәлвр.* **(үкрин өвр)**; *Дөрвн талан* ***киитн хар нүдәрн харв****. – Җаңһр*; 2) *хәләж харх* смотреть, караулить, присматривать за хозяйством; ***гер-малан харх***; *Энчнь намаг дәәнд чигн, хаалһд чигн иткмҗтә кевәр* ***хәләж харж йовла****. – Илюмжинов Н.*; *Хөд, үкрмүдиг хотнд орулад кевтүлчксн цугинь манх,* ***хәләж харх кергтә****. – Эрнҗәнә К.*; 3) *оньган, килмҗән өгх* уделять внимание, заботиться о здоровье; ***әмтнә эрүл-мендиг харж хәләх***; *Мооня багш ода чигн* ***олн-әмт хәләж харж йовна****. – Хальмг үнн*

харц [харцы] *хәләц* взгляд, взор; ***җөөлн харц, догшн харцта күн***; ***Нүдни болһна харц*** *нигт үүлнүр ширтнә. – Манҗин Н.*

харцх [харцыхы] *зоол. ут хурц хумста, матьхр хоңшарта махсг шовун* ястреб; ***харцх нег шүүрлһтә, хан нег зәрлгтә*** *– үлг.*; ***Уулын харцх шовун*** *уулан темцж нисдг, угта эц-*

кин көвүн үлгүр бәрүлҗ келдг. – Хальмг үнн; ◊ ***харцхин хәләц*** *керцгә догшн хәләц* злобный взгляд

харчуд *эгл улс* простой народ, простые люди; простонародье

харш [харши] I *саалтг, саад* препятствие, помеха; ***наадн үг төрт харш*** *– улг.*; *Ямндаһ бурхн күүнә җирһлд* ***харш болҗах юмиг****, зеткр-тотхриг уга кенә. – Хальмг үнн*

харш [харши] II давхр үгин тогтацд сөрү, эсргү *в составе сложн. слов* анти-, противо-; ***шаҗнд харш*** антирелигиозный; ***йоснд харш*** противозаконный

харшллһн [харшиллһын] **харшлт** *хәлә*

харшлт [харшилты] *саалтг, саад* препятствие, помеха; ***харшлт болх, харшлт күргх, харшлт давҗ һарх***; *Болв күүнд Бурхна һарһҗ өгсн цагин эргцд күн дала болсн зовлң,* ***харшлт давҗ һарна****, эннь күүнә уханд багтшго дала мууль! – Илюмжинов Н.*

харшлх [харшилхы] *саалтглх, саад болх* препятствовать, создавать помехи; мешать; *Мел эн мана колхозд эс медгдсн хар сүүдр болад,* ***зәрмнь харшлад йовна****. – Эрнҗәнә К.*

харшм [харшим] *хорһ* укрытие, шалаш

харшулх [харшулхы] 1) *түшүлх, түшүлҗ тәвх* прислонять; *Өвгнә көтлҗ йовсн тергн деер* ***хойр терм харшулад,*** *харшмг кеһәд, туурһар бүркҗ. – Эрнҗәнә К.*; 2) *невчк хаах* притворить; ***үүд харшулх***

харьят *орҗ өгсн* подданный; ***харьят ирг***

хасв [хасвы] *хууч. хулдхин төлә белдсн махн* мясо (*заготовленное для продажи*); ***хасв һарһх***

хасвр [хасвыр] *хаслһн* убавление, уменьшение, сокращение

хасвч [хасвчи] I *хойр талагшан секгддг үүдн* дверь (*двустворчатая*); ***үүднә хасвч***; *Гернзлин келсн үг соңсгдсн уга, зуг утар татад саналднь* ***үүднә хасвч****, мөр модн хоорндаһур тодрха соңсгдв. – Эрнҗәнә К.*

хасвч [хасвчи] II *хууч. мах хулддг күн, мах хулдач* мясник, торговец мясом

хасг [хасыг] *түрг баг келнә улс* казахи; казахский; ***хасг күн, хасг келн***; *Мана хальмг һазрт орс, украин, эстон, корей,* ***хасг,*** *нань чиг келн-әмтн ни-неган бәәнә. – Хальмг үнн*; ◊ ***хасг тергн*** *хойр ик төгәтә тергн* арба; ***Хасг төмр тергән*** *татад... – Җаңһр*

хаслһн [хасылһын] 1) *хасч авлһн* вычитание; ***хаслһна темдг***; 2) *бәһруллһн, ахрдуллһн* сокращение; ***зер-зевән хаслһн, көдлмшин өдр хаслһн***

хасх [хасхы] 1) *ахрдулх, бәһрулх* убавлять, уменьшать; укорачивать; ***утаснь хасх***; *Ахриннь хуучн киилг, шалвринь Цаһан* ***хасад*** *өмскчкдг билә. – Эрнҗәнә К.*; *Эдн колхозд көдлмш кеҗ чаддг улсин тоог зөвәр икәр* ***хасч бәһрулсмн****. – Илюмжинов Н.*; 2) *мат. хасч авх* вычитать; ***тавнас һурвиг хасх***; 3) *зарһ-з. танх* лишать прав; ***эрк-зөвинь хасх***

хаталһн [хаталһын] 1) *юмиг нарнд, салькнд эврәҗ авлһн* вяление, сушение; ***мах хаталһн, заһс хаталһн, темс хаталһн***; 2) *төмриг улатлнь халулҗ, дарунь көргәҗ хаталһн* закалка (*железа*); ***болд хаталһн***

хатах [хатахы] 1) *юмиг нарнд, салькнд эврәҗ авх* вялить, сушить; ***мах хатах, шүүрмг хатах, заһс хатах, темс хатах***; *Өмн зунань* ***нарнд хатаһад****, үвлднь ялчнртан хар буданднь неҗәд атхар кеҗ өгәд үлдсн, көгҗрәд бәәсн тулмта шүүрмгәс авад, деернь тавр-тувр өрм кеһәд, Улан хорхан бер Батад өгв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *төмриг улатлнь халулҗ, дарунь көргәҗ хатах* закалять (*железо*); ***болд хатах***; ◊ ***нөөрән хатах*** *сөөни дуусн нүдән эс аньх* страдать от бессоницы, не смыкать глаз; *Тиигәд кесг-кесгтән түүрчәд, түңшәд,* ***нөөрән хатаһад орксна хөвн*** *ухаднь шин эсв торс гиһәд орад ирв. – Эрнҗәнә К.*

хатмл [хатмыл] 1) *эццн, марха* худой, тощий; *Микунов Санҗа гидг күн билә, эццн,* ***хатмл цогцта хазг****. – Илюмжинов Н.*; 2) *эврәҗ хатасн* (*темсн*) сушёный (*плод*)

хатн [хатын] *хан, нойн күүнә гергн* хатун, царица, княгиня; ***Эзн Богдын хатн ахта далн хойр хаани хатдыг*** *нег шиҗүрәр холвад туув.*

– *Җаңһр*; *Ода тер ухаһарн* ***хаана көвүнд хатн болад****, аль сансарн җирһҗәнә. – Эрнҗәнә К.*

хатңһу [хатыңһу] 1) *хатувр* твердоватый; 2) *хатж одсн* затвердевший

хатрл [хатрыл] *өмнк, ардк нег көләрн зергцәд ишкдг йовдл* рысь (*ход лошади*); ***мөриг хатрларнь тәвх***; *Эн мини бор мөрнлә әдл* ***хатрл уга*** *җора мөрн хама бәәхв? – Эрнҗәнә К.*

хатрлһн [хатрылһын] *хатрл* рысь; ***хатрлһнь хальган, довтлһнь дольган*** *– тәәлвр.* (**ялмн**)

хатрлта [хатрылта] *хатрлнь сән* рысистый; ***хатрлта мөрн***

хатрлч [хатрылчи] *хатрлта, хатрдг* рысистый; ***Хатрлч хойр хар мөрн****, хошад чикән селн хәәчллдәд, сүүлән сегллдәд, холд йовад одхан санҗ, саңнаһарн наадлдв. – Эрнҗәнә К.*

хатрх [хатырхы] 1) *хатрлар йовх, хатрад йовх* бежать, идти рысью, рысить (*о лошади*); *Мөрн номһнар хуурхслчкад, толһаһан суңһҗ авад, гүүхәрн шүрүтәһәр* ***хатрад һарв****. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. зарц болад гүүһәд бәәх* быть на побегушках; ***хатрад бәәх***; *Хойр час күртл* ***хоогчна ард хатрад****, харһнад ирсн ачта күн гиһәд, хотынь кеж өгчәхмч! – Эрнҗәнә К.*

хату 1) ***җөөлн*** гидгин зөрүд чинртә үг, хату юмн *противоп. җөөлн* твёрдый, жёсткий; крепкий, прочный; ***хату арсн, хату көрл арһсн, хату хар арһмҗ, хату девскртә хаалһ***; ***Хату хар арһмҗинь*** *хәәкрн бәәҗ татлав. Урһх җилд Хар Толһа селән күртл* ***хату һадрта хаалһ*** *тосхх – Хальмг үнн*; 2) *шилж. күчр күнд, берк* суровый, жестокий; трудный, тяжёлый; ***хату цаг, хату хавр, хату җирһл***; *Ода коммун гиһәд, ик акад* ***хату цаг болҗ йовна****. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хату зүрктә*** *зөрмг* смелый, бесстрашный; *Күүкд улс цуһар иим* ***хату зүрктә****, сурһульта-эрдмтә болхла, цань уга сән болхгов. – Басңга Б.*; ***хату үүлтә*** *му заята* быть несчастным; *Хәәмнь, чавас,* ***хату үүлтә*** *залу бәәсмч йир! – Доржҗин Б.*; ***хату амта***

уудан дахдго мөрн лошадь, не подчиняющаяся ездоку; *Болв* ***хату амта саарл*** *хазарин төмр ууднь оочинь шу цоксиг төртән авл уга делсәд йовна. – Нармин М.*

хатуһар 1) *шүрүһәр, догшар, аврлт угаһар* жестоко; 2) *акунар* твёрдо, круто (*замесить тесто*); ***һуйр хатуһар элдх***

хату-мөтү *хош. хату* тяжкий, тяжёлый; *Иим* ***хату-мөтү цагла*** *зоотехникиг маласнь салһад яһҗахмбт? – Хальмг үнн*

хатурлһн [хатурлыһын] *хату боллһн* затвердение

хатурулх [хатурулхы] 1) *хату болһх* делать твёрдым; 2) *шилж. чаңһах* напрягать (*мышцы*); ***бульчңган хатурулх***

хатурх [хатурхы] 1) *хату болх, хатурҗ одх* твердеть, становиться твёрдым, отвердевать; ***чолун болҗ хатурх***; ***Хатурсн цасн*** *хәәләд, хаалһ цувгар урсна. – Эрнҗәнә К.*; *Энүнә наадк дахуль улс ода соңссн сүртә зәңгәс көлтә,* ***чолун болҗ хатурҗ одсн кевтә****, ә-чимән уга болҗ одцхав. – Илюмжинов Н.*; 2) *шүрүлкх, хордх* становиться жёстким, строгим, суровым; ***өр хатурх***

хатурхх [хатурхыхы] *шүрүдх, догшрх* ожесточаться, быть более строгим, суровым

хатуч [хатучи] *хармч* скупой, жадный; ***хатуч күүнд нөкд уга*** *– цецн үг*; *Негнь дегд азд гинә, наадкнь* ***дегд хатуч*** *гинә. – Хальмг үнн*; *Эн эмгн* ***күмнд уга хатуч****. – Эрнҗәнә К.*

хатх [хатхы] *хагсад хатх, эврәд хатх* засыхать, затвердевать; *Найн сарднь* ***хатгсн зандар*** *ишллә. – Җаңһр*; *Хаврин хар бальчг халун нарнд* ***хатад,*** *шавр болад, шаврасн үүрәд, шора болҗ бүргнә. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***элк хатад (хаттлан) инәх*** *җе болтлан, көштлән инәх* смеяться до коликов, надорвать живот со смеху; *Бата* ***элк хатад*** *инәв. – Эрнҗәнә К.*

хатханчг [хатханчиг] 1) *бот. өргстә урһмл* колючка; ***цегрг хатханчг***; 2) *хатханчг суңһуг* колючий (*о проволоке*); *Хоша бәәдг селәдин әмтн* ***хатханчг суңһугта*** *хаша тал өөрдәд, бәрәнә улст өдмг*

хайж өгхлә, харулчнр уурлдмн биш. – Илюмжинов Н.

хатханчгта [хатханчигта] *бот. өргстә* с колючками, с терниями; колючий, тернистый; ***хатханчгта хамхул***; *Теегт бәәдг улст кеер урһдг шарлҗн, дәкәд* ***хатханчгта хамхул*** *ик тусан күргдмн. – Илюмжинов Н.*

хатхата 1) *шаһата юмн* воткнутый; ***цаснд шаһата модн***; 2) *утцар хатхсн юмн* вышитый; *Бата гисн үзүд* ***көк торһн утцар хатхата*** *үзгднә. – Эрнҗәнә К.*

хатхач [хатхачи] 1) *хатхдг* колющий, колючий; 2) *шилж. түкргч күн* подстрекатель, возмутитель

хатхлһн [хатхылһын] *хатхдг өвчн* колики; ***бөөр хатхлһн***; *Эн җиңнж соңсгдсн кирсмүдтән альхан шахчкад, мошкржә нуһрв, болв* ***хатхлһн уурсн уга****, тиигх биш – улм чаңһрв. – Илюмжинов Н.*

хатхлдан [хатхылдан] 1) *хатхдг зер-зевәр шаалдан* нанесение ударов колющим оружием; 2) *шилж. нег-негән үгәр хатхҗ керлдх* перебранка друг с другом

хатхлдх [хатхылдыхы] 1) *хатхҗ шаалдх* колоть друг друга; 2) *шилж. нег-негән шоглад хатхх* поддевать друг друга; *Зәрмнь нанур хәләлдәд,* ***хоорндан хатхлдад****, инәлдәд бәәцхәв. – Эрнҗәнә К.*

хатхлх [хатхылхы] *хатхад өвдх* чувствовать колющую боль; *Көгшн хазг Василь генткн өрч дотран, зүркнь цокдг бәәрнд, хурц зөвүр* ***хатхлад одсиг*** *медв. – Илюмжинов Н.*

хатхлцх [хатхылцыхы] *нег-негән шоглад хатхх* поддевать друг друга

хатхмр [хатхымыр] *утцар ке сәәхн зег һарһҗ хатхсн* вышитый, вышивка; ***хатхмр альчур***; *Намҗу күүкд улсин махласт, хувцнд хальмг әмтнә намчта ке сәәхн эрә, зег һарһҗ,* ***хатхмр хатхдг*** *эрдмәрн туурч йовҗ. – Илюмжинов Н.*

хатхсн [хатхысын] *хатхҗ ясн* штопаный, починенный; ***хатхсн өвмсн***

хатхулх [хатхулхы] *зуулһх* быть ужаленным (*змеёй*); ***моһад хатхулх***

хатхур 1) *хорта келн* жало; 2) *күүкд улс үсән хатхҗ ясдг юмн* шпилька; ***үснә хатхур***

хатхх [хатхыхы] 1) *үзүртә юмар шаах* колоть, вонзать; ***һаран зүүһәр хатхх, шөвгәр хатхх***; *Батад бәәрнь* ***шөвг болҗ хатхад,*** *суняҗ босад, хөөрмгән хольҗ ууһад, хөөһән көндәһәд һарв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *һазрт юм шаах* втыкать, водружать; ***арм хатхх, туг хатхх***; *Көк зандн* ***арман хатхҗ оркад****... Алтн бәәрин* ***шар-цоохр тугиг*** *өмн бийднь* ***хатхгсн бәәдг****. – Җаңһр*; 3) *ясч хатхх* чинить, починять; ***девл хатхх***; ***хөөткән сансн цецн, хуучан хатхсн урн*** *– улг.*; *Тер* ***девлинь хатхҗ өгәд*** *йовулчктн. – Эрнҗәнә К.*; 4) *зег, хатхмр хатхх* вышивать; *Күүкд юм уйдг,* ***хатхмр хатхдг*** *дасна, көвүд болхла, маши залдг дасна. – Хальмг үнн*; 5) *хатхҗ зуух* (*моһа, зөг*) жалить, кусать (*о змее, пчёлах*); ***зөг хатхх***; *Манахс усхад, ооляд бәәнә гисн үг зүрким* ***зөг мет хатхад оркв****. – Эрнҗәнә К.*

хать *хотд амт орулдг тоот* приправа (*к пище*); ***харһһу сөөд хань болш уга, хар бу-данд хать болш уга*** *– улг.*

хатьг [хатиг] *баалдг шарх, мондс* фурункул

хатяр *ховр* редкий; *Теегт, нег үлү зуни цагт, усн* ***хатяр болна****, тегәд шин худгуд чиг малтҗана. – Хальмг үнн*

хах [хахы] 1) *харвх* стрелять (*из лука*); ***саадгар хах***; *Үүдн эңтә көк-цоохр* ***саадгар хав****. – Җаңһр*; 2) *буухар хах* стрелять (*из ружья*); ***нухс хаһад, нуурт тусх*** *– цецн үг*; *Адта баавһав энчн, нам* ***хаһад уга бәәтл,*** *киисч одв! – Сян-Белгин Х.;* 3) *цеглх* метать (*альчик*); ***өрәтә шаһас хах***

хахр [хахыр] 1) *бичкн, маштг* низкий, маленький (*о росте*); ***хахр нурһта күн***; *Цаһан Муузраһар* ***бичкн хахр суулһар*** *утхц келгүлҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *боһнь* короткий, низкий; ***ө-модн дотр өндрнь чигн, хахрнь чигн бәәдг*** *– улг.*

хаxx [хаххы] *цахх* подавиться, поперхнуться; ***яснд хаxx***; *Күзүнәсн уята көк ноха күгдләд көөхәр седчкәд, уядан боогдад,* ***хахад-цахад*** *суув. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хахсн деер мах булах*** *күн мууд орхла, юмнднь эзн болхар седх* воспользовать-

ся случаем (*чужим несчастьем*); *Эднә хоорндан цүүглдсн цагиг олзлҗ,* ***хахсн деернь мах булана гиһәд****, Альма суулһд кеҗ авсн үсән шүүрч авн һарв. – Бадмин А.*

хацта *сәәхн цогцта, кевлг бийтә* статный, породистый; ***хацта мөрн***

хачр [хачир] *хууч. халх, чирә* щека; ***цусн улан хачраснь умсч, цууда цаһан бийинь теврҗ*** *– амн билг.*

хачрсн [хачирсын] *гилвсн* чешуя; ***заһсна хачрсн***

хаш I *дөрв. сагса* каша; ***зармин хаш, тутрһин хаш***; ***хәәснь бичкн, хашнь әмтәхн*** *– тәәлвр.* (**яңһг**); *Мини экм мөргҗәх әмтнд ик хәәснд җомба болн* ***тутрһин хаш*** *чандмн, иим өдрт мах идхд цер бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

хаш II *эрднь чолун* яшма; ***хаш тамһ***

хаша *мал-аһурсн бәәдг бәәрн, хаша-хаац* забор, изгородь, ограда; загон (*для скота*), скотный двор; ***малын хаша-хаац***; ***хашаһар дүүрң хөөдин толһань хар*** *– тәәлвр.* (**хустгин толһа**); *Хөөчнр ик эртәснь малын* ***хаша-хаацан ясад****, дулалад, цаһалһад, төл авлһнд белдв. – Хальмг үнн*

хашалх [хашалхы] 1) *юмиг төгәлүлҗ шитмлх* обносить забором, огораживать; ***өвс хашалх****; Селәнә цутхлң бәәх паркин цуг* ***һазриг хашалж****, олн зүсн модд энд урһаҗ бәәнәвидн. – Хальмг үнн*; 2) *мал-аһурс хашалҗ бәрх* загонять и держать в скотном дворе; ***хурһд хашалх***

хашкрх [хашкырхы] *хәәкрх* кричать, выкликать; ***һарад ишкрәд****,* ***хашкрад оркна*** *– амн билг.*; *Көк һалзн тунҗрмуд хәәкрәд,* ***хашкрад*** *хамв, күүкн цаһан уулар көмләд, күрҗңнүлҗ шахад услв. – Җаңһр*

хашлг [хашлыг] *хууч. һурвн үнтә* (*алтн, мөңгн, эрднь чолун*) *юмар чимглсн бөгж, билцг* перстень, кольцо (*украшенные тремя драгоценностями*)

хашлһ [хашылһы] *усна боомт* шлюз; ***хойр хашлһта цувг***

хашң [хашиң] 1) *залху, оцл* ленивый, медлительный; ***хашң мөрн***; *Хойрдгч өвгнә сахлнь цаһан болдгнь:* ***хашң мөртә****, мука утхта, үгәрн*

болдго гергтә, өскәһәрн тәәлдго һоста бәәҗ. – Эрнҗәнә К.; 2) *хоомаһар кесн, хоома* медленно, неспешно; *Ода болхла, тиим* ***хашң көдлмш*** *мана цагла ирлцшго. – Сян-Белгин Х.*

хашңгар [хашиңгар] *хоомаһар* медленно; *Һазрин төр* ***хашңгар хаһлгджана****, эн туст боомтг учрад бәәнә. – Хальмг үнн*

хашңдх [хашиңдыхы] *хашңдад хоцрх* замедляться, отставать; *– Яһлав, күүкн,* ***мөрнчн хашңдад бәәҗ****, нам теднәнчн тоормнь һазрт бууһад уга, – гиҗ хаҗудк өвгнь келв. – Эрнҗәнә К.*

хаяр *moph. аһурцг* огурец; ***хаярин шүүсн***; ***Хаяр*** *нам болвсрад бәәҗ, сәәхн үнрнь маднд дулан цагиг тодлулв. – Хальмг үнн*

хая-хая *хош. зәрмдән* изредка, редко, иногда; ***Хая-хая*** *ик хар шовуд халунд ээврлсн зурмд гетәд, харвад нислднь үзгднә. – Эрнҗәнә К.*; *Эцкм даңгин теегт адунд йовдг учрар, гертән* ***хая-хая бәәдг билә****. – Илюмжинов Н.*

хә: ***хә йир***, ***хә биз*** алңтрулгч хүв *частица, выраж. сомнение*; ***эн кергиг күцәнә гидг хә йир***; *«Хазгуд» гиҗ, бийән омглҗ нерәддг олн әмтн эн нернә учр-утхинь, недринь лавта меднә гихлә,* ***хә биз****. – Илюмжинов Н.*

хәәв [хәәве] *оңһц хәәвдх кергсл* вёсла, весло; ***хәәв татх***

хәәвдәч [хәәвдәчи] *хәәв татдг күн* гребец

хәәвдлһн [хәәвделһен] *хәәв татлһн* гребля

хәәвдх [хәәвдехе] *хәәв татх* грести вёслами; *Әвртә гидгәр чирмәлдҗ, нег-негән сольҗ* ***хәәвдәд йовж****, Чулым һолын күчтә урсхулыг һатлҗ һарад, аштнь мадн һолын телтрт күрүвидн. – Илюмжинов Н.*

хәәвр [хәәвер] 1) *юм хәәлһн* поиск; ***зөөрин хәәвр, үгин хәәвр***; *Археологическ* ***хәәвр келһнд*** *мана номтнр нег-негндән дөң-нөкд болна. – Хальмг үнн*; 2) *зарһ. з. гем һарһсн улсиг хәәлһн* розыск; ***хәәврин көдлмш, хәәврин керг-үүлдвр***; *Учрсн әәмшгтә йовдлар* ***хәәврин керг-үүлдвр*** *эклсиг темдглх кергтә. – Хальмг үнн*

хәәгдх [хәәгдехе] *хәәһүлгдх* разыскиваться, быть разыскиваемым

хәәгч [хәәгчи] *хәәһүл кегч* разведывательный; ***хәәгч отряд***

хәәһүл 1) *юм хәәлһн* разведка, поиск; ***хәәһүлд һарх, геологин хәәһүл***; 2) *хәәвр* розыск

хәәһүлх [хәәһүлхе] *хәәһүлд йовулх* посылать, отправлять на поиски

хәәһүлч [хәәһүлчи] *хәәһүл кегч, хәәвр кегч* искатель, поисковик

хәәдүл *туһлынь тәвлго саадг үкр* корова (*доящаяся без подпускания телёнка*); ***хәәдүләр саагддг үкр***

хәәкрлһн [хәәкерлһен] *хәәкрлт* крик, восклицание; *Өрүн өвөрдҗ йовхиг эр такасин* ***доңһдҗ хәәкрлһн*** *зарлдмн. – Илюмжинов Н.*

хәәкрлдән [хәәкерлдән] *олн күүнә хәәкрлһн* крики; *Шууган,* ***хәәкрлдән*** *гидг юмн теңкән уга. – Илюмжинов Н.*

хәәкрлдх [хәәкерлдехе] *оларн хәәкрх* кричать (*о многих*)

хәәкрмтхә [хәәкерметхә] *хәәкрдг* крикливый

хәәкрх [хәәкерхе] *орклх, бәркрх* кричать, вопить; восклицать; ***чаңһар хәәкрх***; ***Хәәкрәд окгсн*** *дууннь хамгдҗ хурагдад одв. – Җаңһр*; *Медәтә хазг-урядник Бадм Праңцузов унҗсн сахлан чичрүләд, үүмҗ бөрклдсн дууһар, орс, хальмг үгмүдиг холяд-хутхад,* ***чаңһар хәәкрҗ,*** *команд өгчәнә. – Илюмжинов Н.*

хәәлән *цасн хәәлсн һазр* проталина; ***хаврин хәәлән***

хәәлһн [хәәлһен] 1) *һазрин зөөр хәәлһн* разведка, поиск; ***һазрас кергтә зөөр хәәлһн***; 2) *юм хәәлһн* розыск *чего-л*; ***геедрсн мал хәәлһн***

хәәлһх [хәәлһехе] *хәәһүлх* заставлять искать

хәәлдг [хәәлдег] *тех. хәәлгддг, хәәлмтхә, хәәлмр* плавкий; ***хәәлдг металл*** (*төмрлг*)

хәәллһн [хәәллһен] 1) *тех. төмрин зүүтә юм хәәлүлһн* плавка (*металла*); 2) *хәәләд урслһн* таяние; ***цасн хәәллһн, мөсн хәәллһн***

хәәлңгү [хәәленгү] 1) *хәәлгдсн* расплавленный; 2) *хәәләд ирсн, невчк хәәлсн* подтаявший (*о снеге, льде*)

хәәлсн [хәәлсен] 1) *хәәлмл* топлёный; ***хәәлсн тосн***; 2) *хәәләд урссн* талый; ***талая вода***

хәәлүлх [хәәлүлхе] 1) *тех. төмрин зүүтә юм хәәлх* плавить, расплавлять; 2) *өөк, тос хәәлх* растапливать (*жир, масло*); 3) *цас хәәләд урсах* растаивать; 4) *шилж. зүрк хәәлүлх* трогать, волновать (*сердце*)

хәәлх [хәәлхе] 1) *өөк, тос хәәлх* топить (*жир, масло*); ***хәәлсн шар тосн, хәәлсн һахан өөкн***; *Зәрмснь* ***хәәлсн шар тоста****, хатасн махта, хальмг цәәтә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тех. төмрлг хәәлх* плавить, расплавлять (*металл*); ***хорһлҗ хәәлх***; 3) *хәәләд урсх* таять, оттаивать, превращаться в жидкость; ***цасн хәәлх***; *Хатурсн* ***цасн хәәләд****, хаалһ цувгар урсна. – Эрнҗәнә К.*; 4) *шилж. уульх-хәәлх* плакать, рыдать; *Алтн бәәрин шар-цоохр арман хурц биш гиҗ* ***хәәлвт****. – Җаңһр*; ◊ ***хәәлсн усн*** *хәәлсн цасна усн* талая вода; *Украинә шимтә хар һазр кеер* ***хәәлсн цасна усндә*** *норч девтәд, көөгтҗ җөөлрәд, шалдрң бальчгта зуурмд хүврҗ одв. – Илюмжинов Н.*

хәәмл [хәәмел] *боос, кеелтә* стельная; жерёбая; ***хәәмл иңгн***; ***хаанас сурхар, хәәмл иңгнә бөкс сәк*** *– цецн үг*

хәәмнь [хәәмень] 1) *хәәртә, эңкр* милый, любимый; *Мөңкин дөрвн цагт мөргҗ хөвдән багтад,* ***хәәмнь*** *чамаһан күләһәв. – Хальмг үнн*; 2) *көөрк* бедный, бедненький; ***о, хәәмнь****!* ***Йо, хәәмнь****, аавин отхн көвүн гер авх залу болад бәәҗ кевтәмб! – Эрнҗәнә К.*

хәәмцх [хәәмцехе] 1) *спорт. хәм наадх* сыграть вничью; 2) *нег-негән дишлҗ эс чадх* не одолеть друг друга (*в борьбе*)

хәәнг [хәәнег] *зоол. үкр сарлг хойрас һарсн балдр аһурсн* хайнак (*помесь коровы и яка*)

хәәр [хәәре] *өр-өвч седкл* жалость; *Хавтхдан өдмг атхҗ ханад, эмгнә седклд* ***хәәр бәәдгиг үзләв****. – Көөлтин Д.*; ◊ ***хәәр-бәәр угаһар*** *хәәрлт угаһар* безжалостно, беспощадно; *Энд олн зүсн келн-улс әмд үлдхәр седҗ, хоорндан* ***хәәр-бәәр угаһар*** *дәәлджҗ йовсмн. – Илюмжинов Н.*

хәәргдх [хәәрегдехе] I *шатагдх* обжечься

хәәргдх [хәәрегдехе] II *ишклгдх* быть лягнутым

хәәрдх [хәәрдехе] *һолын усн татгдх* мелеть; ***һолын усн хәәрдҗәнә***

хәәрлх [хәәрлехе] 1) *эңкрлх* любить; *Чамаһан **хәәрләд,** дуундан орулнав. – Хальмг үнн*; 2) *әрвлх, хармнх* жалеть; *Хәләсн һанцхн үрнәсн хармнх, **хәәрлх** юмн бәәхш. – Дорҗин Б.*; 3) *бурхн хәәрлх* жаловать, оказывать милость, помиловать; ***Бурхн** маднг **хәәрләд**, мадн әмд-менд гер талан хәрҗ ирүвидн! – Илюмжинов Н.*

хәәрн [хәәрен] I *хәәр кишг* милость (*божья*); ***хәәрнлә харһх, хәәрн болх***; *Энд буйнта керг күцҗәхиг **теңгр** таасад, **хәәрн болҗана**. – Хальмг үнн*

хәәрн [хәәрен] II *һундл, харм төрх юмн* жалко, жаль; ***Хәәрн хурл**, **хәәрн сүм**, **өргәс**, тер дала болсн бурхд, шүтәд яахмн болхв? – Эрнҗәнә К.*

хәәртә *эңкр, дурта* дорогой, любимый; ***хәәртә эәҗ**, **хәәртә иньг***; *Гер-бүл болһнд цуһар **нег-негндән хәәртә, эңкр**, бүлән седклин килмҗтә бәәтхә, идх-уухнь, өмсх-зүүхнь элвг-делвг болтха. – Йөрәл*

хәәрүлх [хәәрүлхе] *шатах* обжечься; ***таавад һаран хәәрүлх***

хәәрх [хәәрхе] I 1) *хәәрҗ шатах* обжигать, прижигать; ***шавиг хәәрх***; *Эн илгн шалврнь өдрин **халунд хәәрәд,** икәр зована. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилҗ. серл-сегәг хәәрәд авх* обжигать *что-л. чем-л.* (*напр. взглядом*); *Гергнә эн хәләц көвүнә серл-сегәг цәкллһн мет хурдар **хәәрәд оркв**. – Илюмжинов Н.*; 3) *теңгр хәәрх, теңгр цокх* поразить, ударить (*о молнии*)

хәәрх [хәәрхе] II *тишрх, ишклх* (*ар көләрн*) лягать (*задними ногами*); ***хәәрдг үкр***; *Негнь хату көктә, наадкнь **хәәрдг мектә**. Илвтә юмн кевтә ивлцән өгдго заңта. – Калян С.*

хәәрхн [хәәрхен] *шаж.* биширҗ келдг үг *восклицание* о, господи, милостивый; ***Йо-о**, **хәәрхн**, ичкевт, тиим юм әмтнд яһҗ үзүлхв! – Эрнҗәнә К.*; ***Хәәрхн**, килнцтә маднг теңгр хәәрлтхә! – Илюмжинов Н.*

хәәрцг [хәәрцег] *юм тәвдг бичкн яршг* ящик (*небольшой*); ларчик, шкатулка; *Тер кемәс*

нааран хаана үнтә белгиг – арвна алтыг – Жиҗмә эврәннь хәәртә ***хәәрцг дотр*** *батта кевәр хадһлдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

хәәсн [хәәсен] *бакрсн* котёл; ***хәәсәр дүүрң шөлн, хәәс нерх***; *Цә көвәһәрн көөстәд,* ***хәәсн дотран*** *зөв эргәд шиигәд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***эврәннь махан күүнә хәәснд чанулх*** *эврә күүһән кен негнд өөлүлх* позволять *кому-л.* обижать близкого человека

хәәх [хәәхе] *хәәҗ олх* искать, разыскивать; разведывать; ***көөсән күцдг, хәәсән олдг*** *– улг.*; *Тегәд цуг эн шовудт эм тәрхин* ***арһ хәәх кергтә****. – Хальмг үнн*; ◊ ***сә хәәх*** *цаһан сана зүүх, тусан күргхәр седх* желать добра *кому-л.*, стараться помочь *кому-л.*; *Дәкәд эк эцк хойриннь* ***сә бас хәәҗәхгов тер****. – Басңга Б.*; ◊ ***сәәһән хәәх*** *өңгрх, үкх* умереть, скончаться; *Эцкнь царцснас авн* ***сәәһән хәәлә****. – Эрнҗәнә К.*; *Ээҗ аав хойр бәәсн болхнь, келхмн бәәҗ. Тедн цагларн* ***сәәһән хәәцхәсн****. – Нармин М.*; ***күүнә му хәәх*** *күүнә дуту-дундынь илдкҗ авад, хар санандан олзлх*; *хоран күргхәр седх* наносить вред *кому-л.*; *Бидн хойр* ***үнүнд му хәәли****, Эрнҗән? – Басңга Б.*

хәәцхәх [хәәцхәхе] *оларн хәәх* искать, разыскивать (*о многих*)

хәәч [хәәчи] *юм хәәчлҗ керчдг хойр чиктә зевсг* ножницы; ***Хәәч тамһта*** *бор мөрнь хазгин адуннь ижлднә. – Хальмг үнн*; ***үүлин хәәч***; *Хувц ишкхләрн, юм уйхларн,* ***хәәч****,* ***зү бәрәд,*** *үзүртә юмар көдлдг. – Хальмг үнн*; ◊ ***хәәчлә харһулх*** *зоваж алх* казнить; *Лавта бүтү-бүркг шинҗләд, меддг болхла, өрүндән күрәд иртн. Тегәд эс медәд бәәсн цагт һурвлаһитн* ***хәәчлә харһулчкнав****. – Хальмг туульс*

хәәчләч [хәәчләчи] *үс хәәчлдг күн* парикмахер

хәәчлсн [хәәчилсен] *хәәчләтә* стриженый; ***хәәчлсн толһа***

хәәчлх [хәәчилхе] 1) *киргһх* стричь, подстригать (*волосы*); ***үс хәәчлх****,* ***халцхалад хәәчлх***; *Ода гертән бәәнәв, тер бийнь элгн-саднаннь, үр-иньгүдиннь, хам-хоша бәәх* ***әмтнә үс хәәчлҗ****, туслмҗан күргнәв. –*

Хальмг үнн; 2) *малын үс-ноос кирһх* стричь, обрезать (*ножницами*); ***хөд кирһх***; 3) *чикән цоңнх* прядать ушами; ***чикән хәәчлх***; *Зурһан тө* ***чикән хәәчләд,*** *дөчн йисн хонга һазрт гүүхән санв. – Җаңһр*

хәвдх [хәвдехе] *өөрдх* подойти, приблизиться

хәврһ [хәверһе] *сер өвцүн хойрин хоорндк матьхр ясмуд* бок, бока; ***хәврһәрн кевтх***, ***хәврһм өвдж бәәнә***; ***Абилин хойр хәврһ*** *хату модн девскрт өршәңгү угаһар цокгдж булрв. – Илюмжинов Н.*

хәврһәрн [хәверһәрен] *хажуһарн* боком; ***хәврһәрн тусх***

хәврһәс [хәверһәс] *хажуһас* со стороны; извне; ***Хәврһәс*** *күн ирж, нөкд болшгоһинь цугтан медцхәнә. – Хальмг үнн*

хәврһднь [хәверһедень] *хажудань* рядом, сбоку; *Амар туссан идх,* ***хәврһдань туссинь*** *һалд хайх. – Хальмг үнн*

хәврһшән [хәверһешән] *хажугшан* вбок, в сторону

хәврлһн [хәверлеһен] *бүлүдлһн, ир оруллһн* точка, правка

хәврх [хәверхе] 1) *бүлүдх, ир орулх* точить, заострять; ***утх хәврх***; *Шалһин ирәр кесн шар иштә* ***утхан хәврәд****, модан цааранднь зорв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тачкнулх* скрежетать (*зубами)*; ***шүдән хәврх***; *Цастан ард кевтсн Шарка утар татҗ саналдад, суняһад,* ***шүдән хәврәд****, нааран эргәд, Цастаг теврв. – Эрнҗәнә К.*

хәдрис биилҗәх улст сүрә өгәд, хәәкрж келдг айлг үг *межд., возглас при исполнении танца* браво; ***Хәдрис****! **Авад од**! **Хәдрис**, **хәдрис*** *гиж, хотна көвүд, күүкд хәәкрлдв. – Эрнҗәнә К.*

хәклг [хәкелег] *зоол. такан тохмта, оһтр сүүлтә бичкн бор шовун* куропатка

хәләвр [хәләвер] *хәләж харлһн* присмотр, наблюдение, уход; ***хәләвр уга үлдсн күүкд***; *Цаг-зуурт* ***эк-эцкин хәләвр уга*** *үлдсн күүкдт экин ормд эк болж, цугтаднь сән сурһмж өгхәр эн даңгин зүткнә. – Хальмг үнн*

хәләвртә [хәләвертә] *хәләврт бәәх, хәләҗәх мал* скот, который пасут; ***хәләвртә мал***

хәләлһн [хәләлһен] 1) *юм хәләлһн* просмотр, беглое знакомство; ***дегтр хәләлһн, һәәхүл хәләлһн***; 2) *хәләвр* присмотр, наблюдение, уход; ***мал хәләлһн, шалтгта кү хәләлһн***; 3) *зарһ-з. керг хәләлһн* рассмотрение, разбор (*судебного дела*); ***зарһин керг хәләлһн***

хәләмж [хәләмҗи] *харлһн, харлт* присмотр *за кем-л.*; ***хәләмж уга бәәх***; *Медәтә хойр күүнд* ***хәләмж кергтә болв***. *– Илюмжинов Н.*

хәләх [хәләхе] 1) *нүдәрн юм үзх, харх* смотреть, глядеть; ***деегшән хәләх, хооран хәләх, эргндән хәләх, холас хәләх***; *Бата башрдад, багшин өмнәс* ***чик хәләж чадл уга****, хажудан герин эрст өлгәтә бәәсн зургуд хәләв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *асрж хәләх, теткх* смотреть, присматривать, ухаживать; ***күүкд хәләх, шалтгта кү хәләх, мал хәләх***; *Тегәд ээҗнрән һундалго, күндләд, килмҗән тусхаһад* ***хәләх кергтә.***; *Хурһдыг тер дарунь тоод авч, чинән угаһинь сәәнәр* ***хәләх кергтә болна***. *– Хальмг үнн*; 3) *зарһ-з. керг хәләж хаһлх* рассматривать, разбирать дело; ***зарһин керг хәләх***; *Зарһин сүүр деер* ***хәләгдсн керг-үүләр*** *шинжәлт кех. – Хальмг үнн*; ◊ ***күүнә һар хәләх*** *хажуһас өгхиг күләх* рассчитывать на подачки, на чужой карман; *Бичкнәсн зовлң үзәд,* ***күүнә һар хәләж*** *дассн күүкн ду һарлго өдрин дуусн тагчг бәәдмн. – Манҗин Н.*; ***бүлән нүдәр хәләх*** *таасх, цаһан сана үзүлх* относиться очень тепло, благожелательно; быть хорошо расположенным к *кому-л.*; *Эн төләдән чигн эдн* ***бүлән нүднд үзгдәд****, кесн тоотнь һолгдл уга көдләд йовв. – Доржҗин Б.*

хәләц [хәләце] 1) *харц* взгляд; ***алң болсн хәләц, бүлән хәләц, киитн хәләц, ширтсн хәләц***; ***Көвүнә хәләц*** *Сонян сәәхн, өкәр чирәд, өрч деерәһүрнь унҗсн ут күклтә, көркхн кевтә цогцд тусч одв. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. санан, ухан-тоолвр* мнение, точка зрения; ***Мини ухан-тоолвр, хәләц*** *олн-әмтнлә ирлцҗәнә. – Хальмг үнн*

хәм *спорт.* (*ашнь*) *кенә чигн биш* ничья; ***наадн хәм төгсв, наадна то хәм болв***; *Наадна*

йовудт шатрин шинҗләчнр ***хәм болх гиҗ,*** *нег дуухар келв, аш сүүлднь тиим болв. – Хальмг үнн*

хәңкнлһн [хәңкенелһен] *җиңнлһн* звон, гром

хәңкнүр [хәңкенүр] *бичкн хоңх, җиңнүр* бубенчик, звоночек

хәңкнх [хәңкенхе] *җиңнх* звенеть, греметь; ***хала кружк хәңкнәд көлврв***; *Домбрин дун* ***хәңкнәд бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*

хәңкр-җиңгр [хәңкер-җиңгер] *хош.* ***хәңкр-җиңгр гих*** издавать звон, лязг; лязгать, бренчать

хәр [хәре] I *талын, хажуһин* посторонний, незнакомый; чужой, чужеземный; ***хәр орн-нутг, хәр улс***; *Хар хурсх махлаһинь хавчад, цохдан өмситә,* ***хәр һазрин гиичнрт*** *биһән өгитә. – Хальмг үнн*; ◊ ***хәрд һарх*** *мордх, күүнд одх* выходить замуж; *Экднь, Булһнд болв чиган хойр-һурвн җиләс нааһур* ***хәрд күүкән һарһх*** *санан уга билә. – Бадмин А.*

хәр [хәре] II *гүн биш* мелкий, неглубокий (*о воде*); ***хәр усн***

хәрг [хәрег] *бермсг, ичмг* застенчивый, несмелый; стеснительный; *Хәрнь, чи* ***хәрг, ичмг заңган*** *хаяд, залу кевәр зөргтәһәр күүндәд, хойр теркә зүркән холвж үзтн. – Эрнҗәнә К.*

хәрглдән [хәргелдән] *шууглдан, нирглдән* шум, столпотворение

хәрглдх [хәргелдехе] *шууглдх, нирглдх* шуметь, толпиться; *Шарин зурһан миңһн арвн хойр баатрнь* ***хәрглдҗ һарад****, күлгүдән тохлдв. – Җаңһр*

хәргх [хәргехе] *ниргх, шуугх* шуметь, толпиться, собираться толпой; *Күүкн төрүц юм үзхш,* ***хәргсн олнд*** *дурта болхш. – Хальмг үнн*

хәрин хәр *хәлә*; *Дурн-седклинь эвдж, күчәр* ***хәрин хол һазрт*** *хәрд мордулсн, бадмшад уга наста хальмг күүкнә һашута тәвсн хөвин тускар өр өвдсн эмгн нәрхн хоолар дуулв. – Илюмжинов Н.*

хәркрән [хәркерән] *орклһн* крик, рёв; ***темәнә хәркрән***

хәркрлһн [хәркерлеһен] **хәркрән** *хәлә*

хәркрх [хәркерхе] *орклх* реветь, кричать (*о верблюде*);

Хаж! Хаж! гихлә, ***хәркрәд*** *бийнь босх. – Куукан А.*

хәрлһн [хәрлеһен] *хәрж ирлһн* возвращение; ***орн-нутгурн хәрлһн***

хәрлцән [хәрелцән] *хәрцән* взаимоотношения, отношения

хәрлцх [хәрелцехе] *хоорндан хәрцәтә бәәх* быть во взаимоотношениях; ***һазадын ордла хәрлцх***

хәрнь [хәрень] 1) зөрүд холва үг *противит. союз* однако; *Эн җил шам унтрдг йовдл бәәж-бәәҗәһәд темдглгдәд бәәнә,* ***хәрнь*** *удан боллго эвдрлт ясгджәла. – Хальмг үнн*; 2) зөрүд чинртә хүв *противит. частица*; ***Хәрнь*** *эн туһлмуд зелән яһж эс таслсмб? – Эрнҗәнә К.*

хәрү 1) *сурснд келх хәрүд үг* ответ; *Сима Батад* ***хәрү өгәд****, үүдн талагшан эргв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *гедргән* назад, обратно; *Давҗ одсн юмн* ***хәрү эргҗ*** *чадхмн болҗана! – Илюмжинов Н.*

хәрүлх [хәрүлхе] 1) *гедргән йовулх* провожать; ***гиичән хәрүлх***; 2) *юм хәрүлҗ өгх* отправлять, возвращать; *Альхн деерән хот чанҗ өгв чиган, аакин ач* ***хәрүлҗ болшго****. – Хальмг үнн*; 3) *мал маллх* пасти (*скот*); ***мал хәрүлх***; 4) *цаңһлһан һарһх* утолять жажду; ***ундан хәрүлх***; *Цаг удан түдлго, ширә деер мах чанад тәвчкв, хуурсн мах белдчкв,* ***ундан хәрүлх цәәг*** *шинәр мел буслһад авч ирәд бәрүләд бәәв. – Хальмг үнн*; ◊ ***ач хәрүлх*** *тус болснд ханлтан күргх, талрхх* отблагодарить за оказанную помощь

хәрүцлһн [хәрүцелһен] *зүтклһн, тольклдһн* пререкание

хәрүцх [хәрүцхе] *зүткх, тольклдх* пререкаться, огрызаться; *Хамдан күүнджәх күн үгднь орлго* ***хәрүцәд бәәхлә****, невчк дурго болҗ уурлв эн. – Илюмжинов Н.*

хәрх [хәрхе] 1) *хәрү хәрх, гедр хәрх, герүрн хәржҗ ирх* возвращаться, уезжать (*напр. домой*); ***орсн боран гиидг, ирсн гиич хәрдг*** *– үлг.*; *Тер Цастан бәәсн хотнд саак Анҗан ач көвүн* ***цергәс хәржҗ ирсн бәәдгҗ****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *чинә алдх, муурх* слабеть, обессиливать; ***чидл хәрх***; *Насн ирәд,* ***чидл хәрсн цагт*** *түрү-*

зүдүг дааж һархд күчр болна. – Хальмг үнн; 3) *урмд уга болх* падать духом, быть подавленным; *Дәәнд, Сиврт ик зовлң үзсн болвчн, Пүрвә Мучкаевичин* ***урмднь хәрсн уга****, сурһуль сурхар күцл тәвсмн. – Хальмг үнн*

хәрцән *хәрлцән* отношение; ***улсин хоорндк хәрцән***

хәрцхәх [хәрцхәхе] *оларн хәрх* возвращаться (*о многих*)

хо 1) *мөрнә өңг-зүсн* светло-рыжий (*о масти лошади*); ***хо-зеерд мөрн***; ***– Хо-һалзн мөртә*** *Хоодан көвүн Човда гидг күмб, – гинә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *чирән өңг* нежно-белый (*о девичьем лице*); ***хо-цаһан чирәтә күүкн****; Хойр хар нүднчн хоома уга хәләцтә.* ***Хо-цаһан чирәчн*** *хотна күүкдәс темдгтә. – Эрнҗәнә К.*

хов [хове] *күүнә хоорнд муутхҗ келдг үг*; *хов-жив, хов-худл* сплетня; ***хов зөөх***, ***хов тарах***, ***хов цацх***; ***ховд үнн уга***, ***худлд сән уга*** *– үлг.*; *Әркән уух, аля-азд кех,* ***хов зөөх****, хоорндан керүл-цүүгә татх – эн йир му йовдл болҗана. – Хальмг үнн*; *Хорн келәрн* ***хов цацад****, хәрү авх саната. – Эрнҗәнә К.*

ховд [ховде] *хууч.* 1) *юмна гер* футляр; 2) *нәрхн утулң хәәрцг* длинный узкий ящик (*для хранения стрел*)

ховдг [ховдыг] 1) *идх-уухд цадҗ хандго* ненасытный, прожорливый; *Энд ирәд, һал деер хәәснд өндгд чанад,* ***ховдг кевәр*** *идәд чиләчкв. – Илюмжинов Н.*; 2) *ховдг-хатуч* жадность, алчность; *– Болв нохан геснд шар тосн тордмн биш, эн* ***ховдг седкл*** *аштнь эднд зокхн уга, – гиҗ Муузра Дорҗ хойр сө мал манҗаһад, терг деер сууһад күүндсн күүндә Бата соңсла. – Эрнҗәнә К.*

ховдглх [ховдыглыхы] *юм идҗ эс ханх* быть ненасытным; жадничать; ***хотын ховдг хормад*** *– цецн үг*; *Бата түрүн тәрлкән* ***ховдглҗ эдлчкәд****, хойрдгч, һурвдгчинь барҗ чадад, нам зөвәр һундад бәәв. – Эрнҗәнә К.*

ховдл [ховдыл] *анат.* *судцар цусна гүүлгиг залҗ дигддг зүркнә хойр әңг* желудочки (*сердца*); ***зүркнә зүн ховдл***, ***зүркнә барун ховдл***

хов-жив *хош.* *хов-худл* сплетни, клевета

ховлх [ховлыхы] *хов-худл зөөх, хов-худл цацх* сплетничать, распускать сплетни; кляузничать; ***хов ховлх***; *Миниһәр болхнь, ректорт, деканд ә угаһар одад, Батан тускар* ***ховлад бәәдгнь – Анҗа****. – Эрнҗәнә К.*

ховр [ховыр] *элвг биш, хатяр* редкий; ***ховр дегтр***; *Эн җил бөөлжрһн* ***ховр болсн учрар*** *нег суулһнь зөвәр үнтә болҗана. – Хальмг үнн*

ховрдх [ховырдыхы] *ховр болх, ховрших* становиться редким

ховч [ховчи] *хов-худл зөөдг, хов-худл цацдг* сплетник, кляузник; ***ховч күн хойр келтә моһала әдл*** *– цецн үг*; *Чи келән тат, эс гиҗ ховч, худлч әмтнә амна зог болхич. – Хальмг үнн*

хог I *бог* сор, труха; ***өвсн-соломин хог***

хог II чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица* начисто, вдребезги; ***хог таслх***; *СС-ин «Мёртвая голова» гидг дивизь болн «Гитлер югенд» гидг дивизь* ***хог тасҗ*** *күүчгдсмн. – Илюмжинов Н.*

хог-бог *хош. хог* мусор, отбросы, отходы; ***хог-бог зөөҗ һарһх***, ***хог-богас цеврлх***; *Келхд,* ***хог-богас цеврлгдсн****, сәнь муухасн йилһгдсн ноосна нег килограммнь һучн тавн арслң күрчәнә, талдандан болхла, ноосн ниднәкәсн кимд болх бәәдлтә. – Хальмг үнн*

хоглх [хоглыхы] *өвснәс үлдсн хог-богинь идх* доедать, собирать остатки кормов (*о животных*)

хогта *богта, цевр биш* сорный; ***хогта буудя***

ходрң [ходрың] 1) *ишклң* едкий, очень кислый; ***ходрң чигән***; 2) *шилж. хурц хорн, шүвтр* едкий, колкий, язвительный (*о словах*); ***ходрң келтә күн***

ходрх [ходрыхы] 1) *ишклң болх* становиться кислым, перекисать (*о кумысе*); ***чигән ходрад бәәҗ***; 2) *хурц хорн үг келх* говорить едкие, колкие слова, язвить; ***ходрад келх***; *– Бидн күүкнә хувц, шур-сувс хәләхәр бәәхшивдн, хувцар болх юмн уга, толһата болхла, болх, – гиһәд маштг шаргчн худнран* ***ходрад келҗ йовна****. – Эрнҗәнә К.*

хожһнг [хожһыныг] *анат. охр сүл* копчик; ***хожһнгин ясн***

хожһр [хожһыр] *халцха, һалзн* безволосый, плешивый; ***хожһр толһа***; ***Долан хожһр көвүндән*** *келж бәәнә. – Жаңһр*; *Хәләһич эн* ***хожһр нохаг****, нан тал һаран суңһх санната! – Эрнҗәнә К.*

хожһрлх [хожһырлыхы] *толһан үс хусч халцхалх* стричь наголо, брить; ***хожһрлсн толһа***; *Әмтн хавсн-хәврһән,* ***хусч-хожһрлсн толһасан*** *торлзулад... инәлдәд, һочкнлдад бәәцхәв. – Илюмжинов Н.*

хожул [хожулы] I 1) *чавчсн, эс гиж хамхрад унсн модна үлдл* пень; 2) *бүдүн модна тәәрңхә, шуург* чурбан, дубина

хожул [хожулы] II *агтлсн нег бөктә темән* одногорбый верблюд-самец (*кастрированный*); ***хожул-атн***

хозлг [хозлыг] *хойр төгәтә тергн* таратайка, двуколка; *Тер цагт Иҗлин көвә, Көк теңгс талас* ***хошад төгәтә хозлг тергдт*** *темә татсн, заһс ачсн хоотксдаң нар-цар уга йовдг билә. – Эрнҗәнә К.*

хойр 1) *үндсн тоолгч нерн, хойр гидг то* два; ***хойр нүдн, хойр һар, хойр хонг, хойр күн***; *Хоокчуда күүкд сәәхнлә, хоцаһан чирәтәлә,* ***хойр халхнь*** *уланла, хамр, амнь көркхнлә. – Хальмг дуд*; 2) *зүүцл* холва *союз* и, да; ***өвгн эмгн хойр, чи бидн хойр***; ***Жирһл зовлң хойр*** *урлдад йовна. – Сян-Белгин Х.*; 3) давхр үгин тогтацд *дву-, двух-*; ***хойр бөктә*** двугорбый***, хойр чивһцтә*** двухструнный***, хойр давхр*** двухэтажный; ◊ ***арсн ясн хойр*** *йир эццн, турңха* кожа да кости, очень худой, тощий; *Энчн эццн,* ***арсн ясн хойр,*** *өглһ болхв, өрн гихв?! – Сян-Белгин Х.*; ***хойр нарн болзгта*** *өдр сө уга* не зная ни дня ни ночи; *Тадн шар нарнд шатад****, хойр нарн болзгта****, гесндән сән хот уга, геңгр-геңгр гиһәд, малын ард хатад йовцханат. – Тачин А.*; ***хойр яс хаһцх*** *күчр зовлң эдлж, муудан күрч, үр төрх* с трудом разродиться, в муках освободиться от бремени; *Әмән әрвллго тееж,* ***хойр яс әрә хаһцж,*** *маниг үүдәсн ээж. – Доржин Б.*

хойрдвар [хойрдывар] *орц үг, ухан-тоолврин дара медулнә* во-вторых

хойрдгч [хойрдыгчи] *дара тоолгч нерн* второй; *Эн өдр талдан мөрд унҗ довтлсн Наталья* ***хойрдгч****, һурвдгч ормд һарсиг зарһчнр зәңглв. – Хальмг үнн*

хойрдх [хойрдыхы] *хойр дәкҗ* повторно, во второй раз; *Ода солом шахҗана, даруһас* ***хойрдад*** *суданк өвс хадхмн. – Хальмг үнн*

хойрлх [хойрлыхы] *давхрлх* сдваивать, удваивать

хойрта *хө мөстә, хойр наста* двухгодовалый, двухлетний; *Сиврәс ирхд Санҗихн һурвн көвүтә, бичкн хойрта күүктә билә. – Хальмг үнн*

хойрхн [хойрхын] *хасгч тоолгч нерн, зуг хойр* только два; *Шовун болһн* ***хойрхн өндг*** *дарна. – Хальмг үнн*

хол [холы] I 1) ***өөрхн*** *гидгин зөрүд чинртә үг*; *ууҗм, алс* далёкий, дальний; ***хол (холын) хаалһ***; ***холд мөөрдг, өөрхнд мөргдг*** *– цецн үг*; *Эн йовдл эндәс* ***хол биш ууҗмд****, теңгә һазрт, болсмн. – Илюмжинов Н.*; *Кезәнә салад, Иҗл һолын көвәд бәәршлсн маднан хәәһәд, йирдгч җилмүдин эклцәр* ***хол Шинҗәнә*** *һазрас хальмгуд өрк-бүлтәһән ирсн билә. – Хальмг үнн*; 2) *даву, давад һарх* далеко за…; ***кирцхд, терүнә насн тәвнәс хол даву***; *Наснь* ***дөч холд һарад****, тәвнә өргн дор одв. – Сян-Белгин Х.*

хол II 1) *юм зальгдг мөр, бахлур* горло, глотка; ***улан хол, хоолын өвчн, хоолан ясх, хол өвдх***; ***хоолын бульчрха***; ***хоолас давсн хөөн – хот, хойр көл һазрт эс күрснь – көлгн*** *– үлг.*; ***Хооларнь тас харвад****, толһаһинь өсргәд оркв. – Җаңһр*; *Ингә аав һанзан кесг дәкҗ киилчкәд, бахан хаңһаҗ,* ***хоолан ясчкад****, Бембәг әвртә гидг амтта, агта тәмк өгснднь буульв. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж.* ***савин хол*** горлышко (*сосуда*); ***буһшин хол, шилин хол***; 3) *шилж. хоолас һарчах дун* голос; ***Энүнә хоолд*** *ил нәәлмҗ бәәхнь медгдв. – Илюмжинов Н.*; 4) *утан һардг хол* труба (*печная*); ***бешин хол***; 5) *геогр.* ***теңгсин усна хол*** пролив; ◊ ***хоолын күүкн*** *анат. таңнан бичкн келн* язычок мягкого нёба

холаһур *цааһур, холд* далеко, по дальним краям; ***холаһур йовад, сонь юм үзәд ирх***

холас *ууҗмас, уухнас* издалека, издали; ***холас ирсн гиичнр***; ***Ууҗм холас*** *ижлдсн герән угальв. – Сян-Белгин Х.*; *Чоһра талас каналар шоржңнад ирж йовх усна ә уухнас шолшол гиһәд, көөстж дольгалад аашна. – Тачин А.*

холва I 1) *залһлдан* связь; ***холва бүрдәх***; 2) *холва үг грам.* союз

холва II *саадг хөөнә, ямана күзүвч боодһа* путы (*для шейных связок дойных овец, коз*); ***хусрң яман холвад орна гидг***

холван *әдлцүлҗәх юмна негнь кесг дәкж ик* (*элә, эңкр, сән, деер, дор*) вдвое, втрое… больше, меньше, хуже, лучше…; ***хойр-һурвн холван ик, долан холван үлү***; *Арслңгин Базг Улан Хоңһрин күчн баатр Хар Жилһн хаани күчнәс* ***долан холван үлү болв чигн, кишгнь долан холван тату****. – Жаңһр*; *Наадк нег сакман түүнәс* ***хойр холван эләдцр****. Эн хәләҗәх совхозин хөд, олн-әмтнә зөөр, нанд эврә малас* ***кесг холван эңкр****! – Сян-Белгин Х.*; *Амрдг өдр өңгәр аңһлзад, әл хәәж гүүж йовснд орхнь, тиим күүнд тусан күргснь* ***холван деер****. – Эрнҗәнә К.*

холвата 1) *келкәтә* сцепленный, связанный; *Өмнк стол деернь олн зүсн зургудта дегтрмүд, улан цеңкр хойр бек, олн зүсн карандашмуд, зөвәр олн* ***холвата түлкүрмүд*** *кевтнә. – Эрнҗәнә К.*; 2) *бат хәрлцәтә* неразлучные, крепко спаянные дружбой; *Күн ноха хойр кезәнәһәс нааран* ***хаһцл уга холвата иньгүд*** *болад бәәһә юмн. – Хальмг үнн*; 3) *шилж. давулад, улүләд келсн үг* преувеличенный; ***холын зәңг холвата гидг*** *– цецн үг*

холвлдан [холвылдан] 1) *залһлдан* связь; 2) *залһа, ниилүр* стыковка, состыковка; ***сансрин кермдин холвлдан***

холвлдх [холвылдыхы] *холвата болҗ учрх* быть связанными друг с другом, находиться в связи *с кем-л.*; *Чини саак хойр җил* ***холвлдад йовдг*** *хоцаһан Цастачн яһла? – Эрнҗәнә К.*

холвх [холвыхы] 1) *юмиг салшгоһар залһх, боох* связы-

вать; ***хойр туһл холвх***; ***дөңгәр күцдг, деесәр холвдг*** – *цецн уг*; 2) *шилж. ниицх, ниилх* соединять (*сердца*); *Бичәч күн бийән дахсн, ухаһинь медсн, сүв-селвгәрн хувалцдг, хөөткән сандг күүнлә* ***зүркән холвх*** *кергтә. – Эрнҗәнә К.*

холд [холды] *зөвәр ууҗм, алс холд* далеко, вдали; ***бидн танас зөвәр холд бәәнәвидн***; *Ода санхнь, төрскн* ***һазр-уснасн холд йовсн*** *аавнь цецн ухата күн бәәҗ. – Хальмг үнн*

холдк [холдыкы] 1) *ууҗмдк, алс холын* дальний, далёкий; *Цуг берк ик орн-нутг кевтән «Москваһас авн* ***хамгин холдк*** *зах күртлән» һашута зовлңд авлгдсн бәәлә. – Илюмжинов Н.*; 2) *хол төрлсадн, өвкнр* дальние родственники, далёкие предки; *Эн зокалыг теднә ик* ***холдк өвкнр-хазгуд*** *үүдәҗ тогтасмн.*

холдх [холдыхы] 1) *холдад йовх* отдаляться, удаляться; *Төрскән харсгч Алдр дәәнә җилмүд улм-улмар* ***холдад йовна****. – Хальмг үнн*; 2) *ормасн ууҗх* уходить; *Шууга бәәтлм, хөөдмдн* ***холдҗ оч*** *гилдәд, нөкәдүр харһлцх болад, хөөдиннь ардас тарад һарцхав. – Эрнҗәнә К.*; 3) **хольҗх** *хәлә*

холңһс [холыңһыс] *мөрнә көлд урһсн өвр* нарост (*на ногах у лошади*)

холтлх [холтылхы] 1) *хуулх* отдирать, сдирать; ***модна көрсинь холтлх***; 2) *шулх, шолвлх* сдирать, снимать (*шкуру*); ***арсинь холтлх***; 3) *кемтлх* отламывать, откусывать; ***хусг өдмг холтлх***

холтрх [холтырхы] 1) *хуурх, хуурад унх, шолврх* отлупливаться, отдираться; 2) *кемтрх, кемтрәд унх* открошиться, отколоться

холтрха [холтырха] 1) *холтрад унсн юмн* обломок; 2) *шолврха, шолвра* царапина, содранная кожа

холтхслх [холтхыслхы] *модна дурс шулх* сдирать кору (*с дерева*)

холтхсн [холтхысын] *модна дурсн* кора (*древесная*); ***холтхсар бүркәтә гер***; ***Холтхсн кевтә*** *көвәд һарна. – Җаңһр*

холхах [холхахы] *дегд уудх, өргн болх* быть слишком широким

холхһр [холхыһыр] *дегд у-өргн* слишком широкий

холч [холчи] 1) *хол хаалһд мууртдго, цуцртдго* неутомимый (*о лошади, верблюде*); ***холч мөрн, холч атн темән***; *Хол хаалһд йовхд унаата болх гиһәд,* ***холч хойр атн темә*** *унулад йовулдг болна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *холд тоолдг* (*күн*) дальновидный; 3) *спорт. холд, хол җиртңд гүүһәч* бегун на дальнюю дистанцию, стайер

хольвлх [хольвылхы] 1) *эвдх, күүчх, тарах* разрушать, разваливать; *Арта Зандн һолыг үрүдәд, Алтн Цеежиниг* ***хольвлв****. – Җаңһр*; 2) *шилж. унһах, авч хайх* свергать; ***хаана йос хольвлх***; *Эзн цаһан хааг ширәһәснь буулһад,* ***хуучн йосинь хольвлад****, шин Советин йос тогтаһад... – Эрнҗәнә К.*

хольвллһн [хольвыллһын] 1) *йос хольвллһн* переворот, свержение; ***хаана йос хольвллһн***; 2) *юм хольвллһн* сваливание *чего-л.*; ***өвс хольвллһн***

хольврх [хольвырхы] *эвдрх, нурад унх* разрушаться, разваливаться, превращаться в руины; *Хоңһрин бамбр зандн өргә* ***хольврсн бәәнә****. – Җаңһр*; *Эзн Михайловин гермүд* ***хольврж унад*** *ширгж, ормдынь совхозин ферм, сад, пионермүдин лагерь болж, делгүдән көкрәд, уняртад күриһәд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

хольҗх [хольҗихы] 1) *заагрх, зәәцх* отдаляться, удаляться; *Көлгн күүтрин захд һарч ирәд, терүнәс невчк зааград,* ***хольҗад одхла****, Соня тал эн өөрдж сууж авад, нег һарарн энүг җөөлн, өкәр кевәр ташаһаснь теврәд, бийүрн шахв. – Илюмжинов Н.*; 2) *өөрхн күүнәс салх; хаһцад, хол болх* расставаться; ***үр-иньгәсн хольҗх***; ***дегд өңгтә хүврдг, дегд иньг хольҗдг*** *– цецн үг*; ◊ ***урдкнь хольҗх, хөөткнь өөрдх*** *насн ирәд көгшрх* находиться на закате жизни; ***Урдкм хольҗсн, хөөткм өөрдсн*** *нанд юн кергтәв? – Эрнҗәнә К.*

холькх [холькхы] 1) *эргх, дуһрх* вертеться в разные стороны; *Гүүж йовсн машин өмн хойр төгәһәрн хаалһ деер тогтсн бальчгта уснд көмрж орн, ууцан мошкад, гиинәд,* ***ардагшан, өмәрән холькад****, ардан көк ута бадһрулад әңкләд зогсв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. тогтур уга, нег кевтән эс бәәдг*

быть непостоянным, переменчивым; ***холькдг күн хойр үгтә*** *– цецн үг*; ◊ ***ээм-далан хольк*** *ээм-далан хүмж сегсрх* пожимать плечами; *Эрвәкә кевтә альвлад,* ***ээм-далан хольк****ад, хойр көләрн мульҗулад од! – Шаваш*

хольмг [хольмыг] *хутхж хольсн юмн* смесь *чего-л.* (*напр. бозо с молоком*)

хольх [хольхы] *юм ниилүлж хутхх* смешивать, перемешивать; разбавлять; ***шүүрмг өрмд хольх, шүүстә боднцгла шарсн мах хольх***; ***– Шүүрмг өрмд хольж өгтн****, чигә ээдрүлж өгтн, – гиж әвртә ик өглһ өгчәхмн кевтә келв.*; *Түрүн ааһсинь хурачкад,* ***шүүстә боднцгла хольсн шарсн мах тәвб****. – Эрнҗәнә К.*

хом 1) *темәнә эмәл* седло (*верблюжье*); 2) *темәнә эмәл дор тәвдг ишкә, тохм* войлок, потник (*верблюжий*); 3) *темәнә бөкин дорк зузан өөкн* сальник (*жир под горбом верблюда*)

хомһл [хомһыл] *өмкрж үлдсн юмн, шег-бог* перегной; ***хомһлын хорха, хомһл зөөх***; ◊ ***хомһл түлән*** торф

хомнач [хомначи] *темәнд аца теңнж чаддг күн* человек, умеющий вьючить поклажу

хомнх [хомныхы] I *темәнд аца теңнх, ачх* навьючивать груз на верблюда

хомнх [хомныхы] II *церг. хойр талас негдәд цокх* наносить удар с фланга; ***хомнад цокх, хомнн чавчх***; *Дәәсин хойр үзүринь* ***хомнн чавчад****... – Җаңһр*

хомс [хомсы] *ховр, хатяр* скудно, мало; ***ховр-хомс***

хомсдх [хомсдыхы] *ховр, хатяр болх* становиться скудным, редким

хонг [хоныг] 1) *өдр сө хойр ниилж, хөрн дөрвн цаг бүрдсн хуһцан* сутки; ***хонга һазр, долан хонг***; *Элвг долан долан –* ***дөчн йисн хонгт*** *гүүлгәд оркв. – Җаңһр*; ***Хонга һазрт бәәх*** *хойр һолын улс хоорндан насн җирһлин туршт харһцл уга йовна. – Сян-Белгин Х.*; 2) *хонх һазр, хонх бәәрн* ночлег; ночёвка; ***хонгин гер, хонг сурх***; *– Саак яармас хәрж йовад, орс селәнәс* ***хонг сурдгин тускар*** *келж өгтн, – гиж Муузра инәв. – Эрнҗәнә К.*

хонглх [хоныглыхы] *хонх* переночевать

хонгшх [хоныгшихы] *хууч-рх, шин биш* (*белдсн хот*) терять свежесть (*о приготовленной пище*)

хондах [хондахы] *монтах, монцах* (*мөрнә ууц, ар бий*) выдаваться, выпячиваться (*о крупе лошади*)

хондг [хондыг] *хонглдг, хонад һардг* ночлежный; ***хондг гер***

хондһр [хондһыр] *монтхр, монцасн* (*мөрнә ууц, ар бий*) выпяченный (*о крупе лошади*)

хондла *мөрнә ууц, ар бий, хондсх* зад, круп (*коня*); ***Хондладнь*** *шигткҗ худрһлв. – Җаңһр*

хондсх [хондысхы] **хондла** *хәлә*

хонлһн [хонылһын] *хонгллһн* ночёвка

хонлт [хонылты] *хондг бәәрн* ночлег

хонулх [хонулхы] *хонгт үлдәх* оставить на ночлег

хонх [хонхы] *хонглх* ночевать, остановиться на ночлег; ***Һурв хонад,*** *нег хамтхас авад ирв. – Җаңһр*; ***Кеер хонад****, кец дерләд үкә йовҗ, кесн гем уга гилтә цокулдг билүсв. – Эрнҗәнә К.*

хонц [хонцы] I *хаалһин күн, йовдсн күн* путник (*остановившийся на ночлег*); ***хонц хонулх***

хонц [хонцы] II *нүднә өвр хальсн, хорһн* бельмо; ***нүднд хонц хонх***

хоңһр [хоңһыр] 1) *мөрнә өңг-зүсн* саврасый (*о масти лошади*); *Элвг сәәхн* ***хоңһр мөрнәннь*** *дел теврүләд оркв. – Җаңһр*; *О-о тер толһаһарн наачасн* ***хоңһр һалзн*** *ямаран сәәхн мөрн, нег унад гүүлгәд авхинь. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шар үстә* светловолосый; ***Хоңһр үстә*** *шар-улан көвүн... – Җаңһр*

хоңһр зүүл [хоңһыр зүүл] *бот. олн наста өвсрхг теегин урһмл* василёк; *Бата барун бийдк үүдән тәәләд, хаалһас тедүкн гүүҗ одад, камб,* ***хоңһр зүүл*** *үмтәҗ авад үнрчләд, ярлзҗ инәһәд, ормдан орад суув. – Эрнҗәнә К.*

хоңһрцг [хоңһырцыг] 1) *нег ишт урһсн багла земш* гроздь, кисть; ***усн үзмин хоңһрцг***; 2) *көрәд унҗсн дусал* сосулька

хоңх [хоңхы] *җиңнсн ә һардг төмрлг тоот* колокольчик; звонок; ***хоңх җиңнүлх,***

хоңх цокх; *– Не, йов, седклчн төвкнсн, сурһульдан сәәнәр шүлт, – гичкәд, өмнән бәәсн тееґт урһсн теңгрин киинһин бәәдлтә бичкн цаһан* ***хоңх хурһарн җиңнүләд*** *цокв. – Эрнҗәнә К.*; *«Мир» нертә эвтәкн час,* ***хоңх цокжң*** *җиңндг эрдмтә. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***хоңх цецг*** *бот. каңкнсн сәәхн үнртә, хоңхин бәәдлтә цецг* бубенчик; ***хоңх алг*** *зоол. нәрхн ут хоңшарта ик нуһсн* крохаль (*ут*ка); ***чикнд хоңх уйх*** *даңгин нег юм келәд, амр өглго бәәх* постоянно твердить, напоминать *о чём-л.*; *– Орчлңд уга юм һарһҗ авсмн кевтә, эңкр юмнл тенүндән, – гиҗ эзн Киштә герґн* ***чикндынь хоңх уйна****. – Эрнҗәнә К.*

хоңһч [хоңһчи] *хоңһр өңгзүстә гүн* кобылица саврасой масти

хоңшавч [хоңшавчи] *мал адусна, эс гиҗ нохан хоңшарт зүүдг юмн* намордник; нахрапник (*у узды*); ***хоңшавч зүүх***

хоңшар 1) *мал адусна хамр* морда, рыло (*животных*); ***нахан хоңшар***; ***Зес хоңшарта*** *нег эмгн орад ирв. – Җаңһр*; *Хошас хол бишт, энд-тенд эргәд, идшлҗ йовх баг-баг нәәднр хөд хажудан олн хурһдан дахулсн, әмтәхн өвстә һазрас* ***хоңшаран татҗ****, өөдән өргхш. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шовуна хоңшар* клюв; 3) *шилҗ. оңһцин хоңшар* нос (*лодки*)

хоңшардх [хоңшардхы] 1) *хоңшарасньбәрх* хватать за морду (*рыло, клюв*); 2) *хамрарнь цокх* ударить по носу

хоогчн [хоогчин] 1) *мөрнә өңг-зүсн, шарһ* соловый (*о масти кобылиц*); ***хоогч гүн***; 2) *үкр малын өңг-зүсн, улан-шар* светло-рыжая (*о корове*); ***хоогч үкр***; 3) *күүкд күүнә чирән өңг, хо-цаһан* светлолицая; *Герин сег дорас нег күн шуд ирәд, Гернзлүр өөрдҗ: – Чи,* ***хоогчн****, нәәртән орл уга, яһҗ йовхмч? – Эрнҗәнә К.*

хоошш [хоошыш] *бичкн оңһц* челнок, маленькая лодка; ***хоошш оңһц***

хоома 1) *залху, хуурмг* ленивый, нерасторопный; ***хоома күн хойр көдлмштә*** *– цецн уг*; 2) *нәәлҗ болшго, ицл уга* ненадёжный; ***хоома гиҗ, бичә сан – хойр зүркн харһх, хол гиҗ, бичә сан – хойр мөрн күргх*** *– амн билг.*

хоомаһар *салңгар, болсбүтсәр* небрежно, халатно; *Юуһинь нуухв, мана коллективд ик зуудан залу улс көдлнә, эдн дунд* ***хоомаһар****, болс-бүтсәрнь көдлхәр седдгнь чиг харһна. – Хальмг үнн*

хоорагшан *ардагшан, гедргән, хәрү* назад; ***хоорагшан хәләх, хоорагшан татх***

хооран 1) *урд* …тому назад; ***Арвн хойр җил хооран*** *хулд келһнә бичкн склад секәд, әврә кергән эклүв. – Хальмг үнн*; 2) *гедргән, хәрү* назад; ***хооран кех, хооран цухрх, хооран һарх***; *Алтн дуулхан* ***хооран кеһәд*** *зогсч өгв. – Җаңһр*; *Цаг-зуурин зовлңгас әәж,* ***хооран цухрхмн биш****. – Эрнҗәнә К.*; *Ур-цухлд авлгдшгоһар зүткнәв, уурлх йовдл харһхла, бийән бәрәд,* ***хооран һарнав****. – Хальмг үнн*; 3) *ар үзг тал* к северу, на север; *Залус,* ***хооран*** *Баһ Дөрвд орж йовнт? – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хооран суулһх*** *амрах, сәәнәр асрх* дать покой, обеспечить хорошие условия в старости; *Күүкнтн удл уга суһулян төгсәх, таңһчдан тоомсрта күн болад,* ***таниг хооран суулһх****. – Эрнҗәнә К.*

хоорнд [хоорынды] 1) хөөт үг *послелог* между; ***үүдн хоорнд, гермүдин хоорнд***; *Уульнцд,* ***шавр гермүдин хоорнд чиг*** *әмтә-ширтә нег чиг юмн үзгдхш, август сарин өршәңгү уга цунцг халунд цугтан хорж одсн болж медгднә. – Илюмжинов Н.*; 2) *тер зуур* тем временем, между тем; ***Тер хоорнд*** *һурвн залу дәкәд неҗәд ууһад оркцхав. – Эрнҗәнә К.*; ***Тер хоорнд*** *сөөһин тег эврәннь йиринә бәәдлә бәәлһндән орв. – Илюмжинов Н.*

хоорндан [хоорындан] *нег-негнлһән, хоор-хоорндан* между собой; *Мана йиртмжд бәәх цуг аң-ахурсн, хорха-меклә болн хамг урһмл* ***хоорндан залһлдата****. – Хальмг үнн*

хоорндк [хоорындкы] *хоорнд бәәх юмн* между, меж-; ***келн-улсин хоорндк хәрлцән***; ***Әәдрхн – Кизляр хоорндк төмр хаалһ*** *дәәнә цагт ик чинр зүүҗәсмн. – Хальмг үнн*

хоосар 1) *юн чиг уга, һар хоосн* ни с чем, без ничего; ***хоосар ирх***; *Гиичд һарч йовхларн,* ***һар хоосар*** *эн йовх зөв уга билә. – Илюмжинов Н.*;

2) *дими, хара зөңдән* попусту, напрасно; *Эн залу хоосар, хара бәәхәр ирсн күн биш. – Хальмг үнн*; 3) *ацан угаһар* порожняком; ***машин хоосар йовж йовна***

хоосн [хоосын] 1) *көндә, юмн уга, сул* пустой, порожний; ***хоосн аһ, хоосн хаша, хоосн суулһ***; *Баав,* ***герән хоосн хайчкад,*** *альд йовад йовнта? – Хальмг үнн*; 2) *яду, угатя* неимущий, бедный; ***хоосн улс***; *Дамб ямаран* ***хоосн күн билә****, тенүнд ик гидг дөң өгч. – Эрнҗәнә К.*; 3) *шилж. идх юмн угаһар, мел һанцхн* один только; ***хоосн цә уух***; *Ода* ***хоосн цәәһәр*** *яһж көдлхмб? – Эрнҗәнә К.*; 4) *шилж. ки, дими* пустой; ***хоосн үг, хоосн сана***; *Энтн* ***хоосн үг боллго****, терүг шаңһ лавта күцәх зөвтә. – Хальмг үнн*; ◊ ***хоосн амн, холтхсн бөглә*** *амарн келхәс биш, керг күцәж кедго* пустослов, на словах – мастер, на деле – неумеха; ***Хоосн амн, холтхсн бөглә****. Түүг тедн уга кетл, мекләд ноосн урһх. – Басңга Б.*; ***хоосн даальңган үүрәд ирх*** *олз-ору уга хәрж ирх* возвратиться с пустой сумой; *Тер хавр Цернә эцк Нохашк болн наадк улснь чиген* ***хоосн даальңган үүрсн****, нег чиген мал уга хотнур ирцхәв. – Бадмин А.*

хоосрулх [хоосрулхы] *уга кех, тарах, күүчх* опустошать, разорять; *Шарин дөрвн киидичн* ***хоосрулс гиж йовлав би****. – Җаңһр*

хоосрх [хоосырхы] 1) *хоосн болх* пустеть, опоражниваться; 2) *эжгәрх, көндәрх* опустеть; *Хотн ә-чимән уга болад,* ***хоосрад,*** *бүркәд хайчксн бочк мет, көндәрв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *угарх, ядурх* опустошаться, разоряться; *Эдн аль сансарн бәәхәр седж, Баатун* ***хоосрсн улусмудын һазрт*** *олвр олхар ирлдсмн. – Илюмжинов Н.*

хор I *тороһ. даһм, хавтх* маленький карман; *Шар торһн* ***улвиннь хорас*** *авч. – Җаңһр*; *Огл* ***хоран удлад****, һанзан һарһад, терүндән тәмк нерв. – Җимбин А.*

хор II *әәмтхә; эмәдг* робкий, несмелый; ***хор күн***

хор III *зоол. ө-моднд бәәршдг, такан тохмта ик шовун* глухарь

хора *өрә* комната; ***хот уудг хора, бичкдүдин хора***; *Мана өрк-бүлд түрүн болҗ* ***һурвн хората салу патьр*** *һарһҗ өгснь, ода күртл ик байр-бахмҗ болҗ тодлгдна. – Хальмг үнн*; *Күүкд Цастан хувц өврәд, күүкд улс орҗ,* ***бийән ясдг хора тал*** *баглрлдад йовад одцхав. – Эрнҗәнә К.*

хорах [хорахы] 1) *әминь таслх, алх* умерщвлять, убивать; *Эс хәрхлә, эн хан* ***хорах****. – Җаңһр*; *Тедниг хаһрсн сумна тасрхас* ***хораҗ****. – Илюмжинов Н.*; *Би* ***хорад одвчн****, һашудх учр уга. Мини нер дуудулх үрн өсчәнәлм. – Нуура В.*; 2) *тоохинь баһрулх, хасх* убавлять, уменьшать, сокращать (*количество*)

хорв [хорвы] *бекрин тохмта ик заһсн* белуга; ***хорв заһсн***

хорһ [хорһы] *бултх, хорһдх һазр* укрытие; ***хулсн хорһ***

хорһдл [хорһыдыл] *орх һазр* убежище, приют; ***хорһдл хәәх, хорһдл олх, хорһдл гер***; *Әмтн түржәсн цаг билә:* ***бәәдг хорһдл чигн уга****, мал-гер чиген уга. – Илюмжинов Н.*

хорһдх [хорһыдхы] *бултх, бийән юмнас харсх* укрываться, прятаться; находить убежище; ***шуурһнас хорһдх***; *Маңһдуртнь намрин* ***серүн салькнас хорһдад****, зурмн толһан сүүд бөгдиһәд кевтәд дуладхлань, элкнь унтад, эргдург гиһәд одна. – Эрнҗәнә К.*

хорһлда [хорһылда] *зоол. нәрхн ут сүүлтә бичкн шовун* трясогузка

хорһлҗн [хорһылҗин] *җөөлн, хар өңгтә йир күнд төмрлг* свинец; ***хар хорһлҗн, цаһан хорһлҗн, хорһлҗн сумн***; *Болв хавтхдм зурһа хадг* ***хорһлҗн сумта*** *пистул йовна. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***хорһлҗ цутхх*** *этн. бичкдүдиг юмнас әәдгинь уурулдг йос күцәх* изгонять злых духов; прогонять страх у детей (*обряд*)

хорһн [хорһын] I *хәәлсн өөкн* топлёный жир; ***һахан хорһн, зорхна дотрк өөкнә хорһн***; *Тиигәд күүндә бәәтл, бичәчд* ***һахан дотр өөкнә хәәлчксн хорһн, зерлг зорхна дотрк өөкнә хорһн*** *зокдг болҗ һарв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хорһн шам*** (***шумр***) *ла* свеча; ***Хорһн шумр*** *шатачкад, көзр наадад сууцхана. – Эрнҗәнә К.*

хорһн [хорһын] II *нүднә хонц* бельмо; ***хорһта нүдн****; Тишгн гихнь, манахс күүкән эврәннь әәмгә нег байна коочң амта,* ***хорһта нүдтә*** *көвүнд өгхәр дорахур күүндлдәд бәәцхәәж. – Эрнҗәнә К.*

хорһслх [хорһыслыхы] *өтгән һарһх* (*хөн, яман, темән*) испражняться (*об овцах, козах, верблюдах*)

хорһсн [хорһысын] *хөн, яман, темәнә хату баасн* катыш (*помёта овец, коз, верблюдов*); ***нег темәнә хорһснд миңһн темән хальтржә*** *– үлг.*; ***Торм темәни хорһсн чигә*** *толь мөңгн сиикнь... – Жаңһр*; *Кемр* ***хату хорһсн*** *харһхла: – Хәлә, эн кишва көвүн, хөд сәәнәр идүлҗ услсмн уга! – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хорһсан тоолх*** *дегд хармч, хатуч болх* скряжничать

хорһта [хорһыта] *өөктә*; *тарһн* с жиром, жирный; ***хорһта шөлн***

хорд [хорды] *зоол. ут хоңшарта, хоңшар доран хотын түңгрцгтә, усна ик шовун* пеликан; ***хорд шовун (хутн)***

хордах [хордахы] I *наад бәрх, дөөглх* язвить, насмешничать; ***үгәрн хордах***

хордах [хордахы] II *хорар сиилх, харлулх* травить, чернить; амальгамировать; ***хордасн болд***; ***алтар хордасн чашким аавдм күргҗ өгит*** *– амн билг.*; *Алтн утцар* ***хордаҗ хатхсн*** *алх хадур хойр. – Эрнҗәнә К.*

хордах [хордахы] III *хорлҗ алх* отравить; ***хорар хордах***

хордх [хордыхы] 1) *кихүрх, һаньдглх* озлобляться, злобствовать; *Полицай Бадм дегд икәр һалзурҗ уурлад,* ***хордҗ һаньдглхларн****, немшин йоснахн баһчудыг Германь тал күчәр көдлмшт көөҗ йовулхар белдвр кежәдгин тускар ам алдад келәд оркв. – Илюмжинов Н.*; 2) *хордҗ үкх* отравиться

хорҗңнур [хорҗиңнур] *һооҗур* ручей; *Элкнь унтад, эрг-дург гиҗ йовсн шофёр хаалһ көндлң керчсн* ***бичкн хорҗңнур*** *оньһл уга, машин таш гиһәд даңшв. – Эрнҗәнә К.*

хорҗңнх [хорҗиңныхы] 1) *сүркрх храпеть*; ***нөөртән хорҗңнх***; *Тер хоорнд Муузра* ***хорҗңнад*** *унтад одв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *һаха хорҗңнх*

хрюкать; ***һахан кичг хоржңнад оркв***; 3) *шоржңнх* (*усн*) журчать (*о воде*)

хорз [хорзы] *арзыг нерж кесн догшн әрк* хорзо (*крепкая молочная водка*); ***Арз-хорзин*** *сүүр болад... – Җаңһр*

хорлгч [хорлыгчи] 1) *хоран күргдг, хорлач* вредитель; 2) *хортн* злодей, преступник; враг

хорлт [хорылты] *хор күргллһн* вред, вредительство; *Чини һарһсн* ***хорлт****, эрт, ора болдг болвчн, аштнь эрк биш чини бийинчнь өмнәс сөрлцж ирдг зөвтә юмн! – Илюмжинов Н.*

хорлх [хорлыхы] 1) *хоран хальдах, күүнд му юм кех* вредить, причинять вред; 2) *хорлад алх* травить, отравлять; ***хулһнс хорлх***; *Аюкд иткж болшго, дуудж авад,* ***хорлад чигн оркхмн****. – Воспоминания о Х. Сян-Белгине*

хорма 1) *хувцна дорак көвә, зах* пола, подол; ***ут хорма көл орадг, ут келн күзү зовадг*** *– үлг.*; *Нурсн гериннь һаза бичкн күүкдән* ***хорма доран авсн*** *күнд ацата гергнь күчр өңгтә сууна. – Сян-Белгин Х.*; 2) *уулын девсң* подножие, подошва (*горы*); ***уулын хормад мал белчж йовна***; ***Теңгр уулын хормад багтсн*** *Үрмч хотас седклән медүлж,... бичгән илгәж бәәнәв. – Хальмг үнн*; ◊ ***олна (әмтнә) хормад багтх*** *олна дунд өсх-босх* найти себе место в обществе; *Хойр үр минь әмд-менд* ***олна хормад багтж йовх болтхал****. – Доржцин Б.*; ***хормаднь һал орх*** *шачах мет гүүх* носиться как угорелый; *Цаадк үүринчн* ***хормаднь юн һал орсмб****, тиигтлән гүүһәд йовх! – Эрнҗәнә К.*

хормадх [хормадхы] *хормаһаснь шүүрх* цепляться, хвататься за подол, за полы

хормалх [хормалхы] *хормадан юм тәвх* класть в подол, нести в подоле

хормтха [хормытха] *хорг, эмәдг* робкий, застенчивый

хорн [хорын] 1) *хордаж үкүлх бодс* яд, отрава; ***хор өгәд алх, тәрәнд хор цацх****; Тәмкн – эрүл-мендд харшлдг* ***хорн****. – Хальмг үнн*; *Авад уухдан* ***хорн болхнь*** *яахв гиһәд әәнәч... – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж.* *хорта* язвительный, ядовитый; ***хорн***

үг, хорн келн; ***Хорн келәрн*** *хов цацад, хәрү авх саната. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хорнь буслх*** *уурнь икәр күрх* быть в гневе, приходить в ярость; *Олн җилдән тәвл уга өмсч йовх салврха шалвран үзхләрн, көвүнә дотр бийнь уутырад,* ***хорнь буслад одна****. – Басңга Б.*

хорсх [хорсыхы] 1) *хорсад өвдх* жечь (*о чувстве боли*), саднить; ***шав хорсад зоважәна***; *Батан нег шилвнь зөвәр* ***хорсад бәәнә****, тер бийнь тенүгән керглжәхмн уга. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. хорсаж келх* причинять боль (*словами*); ***седклинь хорсаж келх***; ◊ ***нүднь хорсх*** *дурго болх, өшәһән авхан санх* питать зло, вызывать ненависть; *Эн шивәбәәшң, өмн үзгт кыргызмудын медлд бәәх һазрт, зөвәр холд шурһад орж тосхгдсн төләднь, теднә* ***нүднь хорсад****,* ***шарнь буслад бәәв****. – Илюмжинов Н.*

хорта 1) *хорн бәәх* ядовитый; ***хорта моһа, хорта газ, хорта урһмл***; *Өвсн заагур сальк хавлад гүүж йовх* ***хорта хо-цаһан моһа****... – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. хорта сана, му уха зүүсн* злобный, коварный, беспощадный; ***хорта үүл, хорта дәәсн***; *Эн цергә сурһульд* ***хорта үүл һарһдг*** *баг әмтиг олж авад, уга кех төр тәвгдв. – Илюмжинов Н.*

хортн [хортын] 1) *дәәсн* враг, неприятель; ***хортан дарх***; ***Хойр хортниг*** *дорнь чавчад хайн түүмрдв. – Җаңһр*; ***Хортн*** *күчтә кевәр сөрлцж ноолдв, болв мана мөрн цергин дәврлһнә күчнд дишлгдв. – Илюмжинов Н.*; 2) *хорлтан күргдг, хор кедг, өшәтн* вредитель; ***мерәчнр – селәнә эдл-ахун хортн***

хорх [хорхы] 1) *эмәх* проявлять робость, робеть; ***эк-эцкәсн хорх***; *Ид,* ***бичә хорж эмә****. – Илюмжинов Н.*; 2) *баһрх* сокращаться, убавляться, уменьшаться; 3) *шилж. өңгрх, үкх* умереть, скончаться; *Дарунь көвүһән геесн экнь зүркнә гемәр гемтәд, ик удан боллго* ***хорж одв****. – Хальмг үнн*

хорха 1) *хамг хорха-хотн* червяк, червь; ***өтн хорха*** червь, ***цогц хорха*** жук, ***шанһ хорха*** головастик, ***герлтә хорха*** светлячок; *Бийәснь* ***чидл тату хорха****, батхн*

тергүтн гөлм деернь суухла, гөлмәрн ораҗ авад, цусинь шимәд хайчкад кевтнә. – Эрнҗәнә К.; *Урдк җирһлдән чи меклә, эс гиҗ хагсу арһсн деер наалдсн әмтә* ***хорха-хотна негнь*** *бәәсн болҗанач. – Хальмг үнн*; 2) *һуур* моль; ***хорха идсн кевс***; ◊ ***улан хорха*** 1) *хурин хөвн һардг өтн, хорха* дождевой червь; 2) *шилж. хатуч, хармч күн* скряга, скопидом; *Эднә ялчнрнь болв чиган, эңгин хотна улснь чиган эн эмгнд дур уга болад, «****һазрин шора әрүлдг улан хорха****» гидг бәәсмн. – Эрнҗәнә К.*; ***хорха боорцг*** *үүрмг боорцг* мелкие борцоки; *Боорцг олн зүсн нердтә болна –* ***хорха боорцг****, хуцин толһа гидг боорцг, эдн цуһар элдгдсн һуйрар кегднә. – Илюмжинов Н.*; ***хорхад утх һарһх*** *чинән уга юмнд чидлән үзүлх* поднимать нож на червяка, стрелять из пушки по воробьям

хорха-меклә *хош. цуг хорха-хотн* насекомые (*всякие*)

хорхандг [хорхандыг] 1) *сүв нүктә дотл чолун* ракушник (*камень*); 2) *чикнә хорхандг* раковина (*ушная*)

хорханцг [хорханцыг] *зоол. нурһна ясн уга, җөөлн бийтә, арһулхнар мөлкҗ йовдг әмтн* моллюск, моллюски; *Әл-бис киртә* ***хорханцг*** *хәврһ бөөрдчнь шигднә, хоршҗ тедн наалдна. – Инҗин Л.*

хорха-хотн [хорха-хотын] *хош., цугл. хамг олн зүсн хорхас* насекомые (*всякого рода*)

хоршавр [хоршавыр] *хоршасн өлг-эд* пожитки, скарб; имущество; ***зөөрин хоршавр***

хоршалһн [хоршалһын] **хоршуллһн** *хәлә*

хоршах [хоршахы] *цуглулх, хурах* копить, сберегать, накапливать; ***мөңг хоршах, медрл хоршах, хоршаҗ авсн дамшлт***; *1906 – 1910 җилмүдт Петербургск университетд Очра Номт сурхдан нертә номтнр-востоковедмүдәс* ***медрл хоршаҗ авснь*** *энүнд ик туста болв. – Хальмг үнн*

хоршуллһн [хоршуллһын] *цуглуллһн, хуралһн* накопление, сбережение; ***мөңг хоршуллһн, хоршуллһна касс, хоршуллһна банк, хоршуллһна дегтр***; *Һахан кичгүд эн асрҗ өскәд, хулдад, олсн*

мөңгән ***хоршуллһна дегтрт*** *процентд тәвдмн. – Илюмжинов Н.*

хоршулх [хоршулхы] I *цуглулх* копить; ***мөңг хоршулх***; *Бийнь зоотехник көдләд,* ***хоршулсн мөңгәрн*** *авсн «Жигули» машитә. – Тачин А.*

хоршулх [хоршулхы] II *нишлүлх, негдүлх* скреплять, соединять (*стенные решётки юрты*); *Хо бүрүл дахад,* ***дөрвн терм хоршулад****, үлдсн цөөкн уньдарнь цахлад, деглә гер бәрәд авб. – Сян-Белгин Х.*

хот [хоты] *хот-хол, идән, теҗәл* пища, еда, кушанье; ***амтта хот, халун хот, хот эдлх, хот кех, хот удг гер***; ***хотын сәәг күүнд өг, хувцна сәәг эврән өмс*** *– улг.*; *Энчн шүдн уга күүнд һәәвһә гидг* ***амтта хот бәәҗ****. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хотын эзн*** *идхәс нань юм меддго* дармоед, нахлебник

хоталһх [хоталһыхы] *матилһх* прогибать; ***нурһан хоталһх***

хотах [хотахы] *матих, уйдх* гнуться, прогибаться; ◊ ***юмнас хотадго күн*** *зүткә, юмнд уйддго, бат күн* волевой, несгибаемый человек

хотл [хотыл] *төв, цутхлң* столица, центр; ***хотл балһсн***; *Тер ик байрт Хальмгин* ***хотл балһсн Элстд*** *теегин захас, Теңгин телтрәс, Манцин ташуһас, Иҗлин көвәһәс эр эм уга, ик баһ уга кесг-кесг улс ирцхәв. – Эрнҗәнә К.*

хотлх [хотылхы] I 1) *хууч. бүсләд авх* окружать; ***дәәснә цергиг хотлад авх***; 2) *хотн дунд орулх* располагать в центре хотона; ***хотлх хөөдтә, хомнх темәдтә*** *– цецн үг*; *Бата зелүр өөрдҗ йовсн бүрүс, һунҗд залад,* ***хотн дунд орулчкад****, ялчнрин ардас герүр орв. – Эрнҗәнә К.*

хотлх [хотылхы] II *хот өгх* давать пищу, кормить; *Илднь келхлә, кезәңк хальмг заңшалар болхла, герин эзн күн хаалһд йовсн күүг, эн ямаран күн болвчн,* ***энүг хотлад****, гертән хорһдулҗ хонулх зөвтә юмн. – Илюмжинов Н.*

хотн [хотын] *төрл-садн улсин бүүрлсн һазр* хотон, село, деревня; ***хотна залус, хотна көвүд, күүкд***; ***Хотн-хотар бүүрлхләрн,*** *мел ик зунь элгн-садарн, цуг тохмарн цуглрҗ бәәдг. – Хальмг үнн*;

Хотн-хошан төрл-садна улс *архалдад күрәд ирцхәв. – Эрнҗәнә К.*

хотрха [хотырха] *анат. бог малын нәрн гесн* кишка (*двенадцатиперстная*)

хотрхг [хотырхыг] *ховдг, ик хотта* прожорливый, ненасытный; ***хотрхг күн***

хотрхх [хотырхыхы] *хот идх дурн күрх* захотеть есть

хотта I *хот-хоолта, теҗәлтә* обеспеченный продуктами питания; *Зәрмнь (хәләһәд бәәхнь) әвр хаҗһр юм һарһад бәәнә: сардан, җилдән көгшн эк-эцк талан үрднь ирхш,* ***хотта-хоолта бәәх-угаһинь*** *төртән авхш. – Хальмг үнн*

хотта II *хотд чиксн* желудок с кровью (*калмыцкое национальное блюдо*); ***хотта цусн, хотта гүзән***; *Бас нег яршг әрк, болсн хөөнә махн, һолта зүркн,* ***хотта цусн*** *ирдг зөвтә. – Хальмг үнн*; *Нег дәкж арат чон хоюрн йовж йовад, хаалһ деер* ***хотта гүзә*** *олж авна. – Хальмг туульс*

хотхлзх [хотхылзыхы] *матигдх, хотагдх* изгибаться, прогибаться

хот-хол [хоты-хол] *хош. идән, теҗәл, күмсн* продукты питания, продовольствие; ***хот-хоолын делгүр, хот-хоолар теткх***; *Чоһра һолын көвәд бәәх амрлһна лагерьт даруһас өнчн бичкдүд ирж, һурвн селгәнд амрх,* ***хот-хоолнь белн***. *Бәәрн һардачнр ветеранмудт* ***хот-хоолар дөң болна***. *– Хальмг үнн*

хотхр [хотхыр] *дор, зуух һазр, сөг* лощина, низкое место; *Хаврин халун өдрт хөд хурһлсн цагт хөөнәннь арднь дахад,* ***хотхр, зуух һазр*** *негжәд, сәәнәр хәләж йовх кергтә. – Эрнҗәнә К.*

хоцрлго [хоцрылго] *ард үлдлго* неотступно; ***ард хоцрлго йовх***; *Мана таңһчин күүкд-көвүд эднәс* ***ард хоцрлго***, *эрдминнь сән тоотынь үзүлж, түрүн ормс эзләд, өөдән күцәмҗс бәрж ирв. – Хальмг үнн*

хоцрлһн [хоцрылһын] *ард үлдлһн* отставание

хоцрлт 1) *хоцрлһн* отставание; ***хоцрлтын учр***; *Заводын һардачнр энүнд ухан-седкләрн дурлж иткдмн, тегәд* ***көдлм-***

шин хоцрлт һарсн *бәәрнүр даңгин теруг йовулдг болсмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *хоцрл* отсталость; ***мөңк хоцрлт***

хоцрсн [хоцырсын] *ард үлдсн* отсталый; отставший; ***хоцрсн мал өмәрән туух***

хоцрх [хоцырхы] *ард үлдх* отставать, оставаться позади; ***үүрмүдәсн хоцрх***; *Му биш, кир-дүңгәр күүнәс* ***хоцржҗ йовхшивидн****. – Сян-Белгин Х.*; *Цуг эн өшүһү модна илвтә һазр, өмнм торлзҗ, поездин йовлһнла* ***ардм хоцржҗ*** *геедрәд йовна. – Илюмжинов Н.*

хочлх [хочилхы] *харлх, харта болх* ревновать, подозревать

хош I *цаг-зуурин бәәрн, бүүр* стоянка, стан; ***бүдүн малын хош, хөөнә хош, адуна хош***; *Мана өрк-бүл Халтрин Бор деер негхн* ***хөөнә хош****, хөөчин бичкн гер бәәрнд билә. – Хальмг үнн*; ◊ ***хош-хора*** *өлгәд* пожитки, вещи, ручная кладь; *Тиигә бәәтл, февраль сарин чилгчәр лагерин һардачнр зарлҗана:* ***хош-хораһан баглад****, төмр хаалһар йовлһнд белдтн гиҗәнә. – Илюмжинов Н.*; ***хош эгшг*** *кел шинҗ. хойр эгшгин ниицл* дифтонг

хош II *хууч. һол герин өөрк хойрдгч гер* вторая юрта (*при главной*)

хош! хош! III хө саахд номһн зогстха гиҗ келдг айлг үг *межд.* тихо, стой (*восклицание во время доения овец*)

хоша *әәл-хоша, хам-хоша* соседний; ***хоша күн, әәл-хоша улс***; *Өрүн эрт* ***хоша бәәдг*** *Марфа эгчин эр такан хәәкрлһнәс босдг биләвидн. – Илюмжинов Н.*; *Һартан урн эцкм* ***хам-хоша бәәдг*** *әмтнә сурсар ю болв чигн кеһәд һарһчгдг билә. – Хальмг үнн*

хошад *хувагч тоолгч нерн* по два; *Цуһар* ***хошад нүдтә, хошад чиктә****, цуг нег күүнддг келтә. – Эрнҗәнә К.*

хошадар *хошадлад* попарно, парами; ***хошадар йовулх***; *Көвүд, күүкд* ***хошадар биилцхәв****. – Илюмжинов Н.*

хошадлх [хошадылхы] 1) *хошадар йовх* располагаться парами; *Герин сүүдрт, эрс дахад* ***хошадлад****, кинь тасрлдад одсн баһчуд эднә дуунас үргәд одцхана. – Эрнҗәнә К.*; 2) *хойр давхрлх* делать двойным, удваивать, сдваивать

хошалх [хошалхы] *хам-хоша бәәх* соседствовать, находиться по соседству; ***Хошалад бәәдг*** *хаҗудк Цаһанла хоюрн герин түләнә төлә кеерәс аһс эн түүнә. – Илюмжинов Н.*

хошкрх [хошкырхы] *ишкрх, хая-хая хәәкрх* (*мерәчнр, шовуд*) покрикивать, посвистывать (*о грызунах и токующих птицах*); ***тарвһ хошкрна***

хошлң [хошлың] *эрчмтә деесиг хойр-һурв давхрлад уйсн ишкә герин өргн бүс* широкая тканая тесьма, верёвка (*для опоясывания верхней части юрты*); ***хошлң бүч, хошлң деесн***; *Авч одв гиһәд, хү салькнд нульмад, гүүҗ һарад, даб-даб гиһәд делсчәсн ар дееврин дәвүр* ***хошлң бүчиг татад****, герин өргн бүсәс бон бәәҗ, герин эзн Цаһан келв. – Эрнҗәнә К.*

хошлх [хошылхы] *патьрлх, бәәрлх* квартировать; ***церг хошлх***

хошнг [хошныг] 1) *анат. бөгс* седалище; 2) *өткн мөрән үздг сүв* задний проход ◊ ***хошнгтнь һал өгәд көөх*** *күүнд. һутамҗта йовдл һаһсн төләднь харал тәвәд, шүрүлкәд, бийәсн көөх* гнать в три шеи, гнать поганой метлой

хошу 1) *кермин, оңһцин өмнк талнь, омрун* нос корабля, лодки; ***кермин хошу, оңһцин хошу***; 2) *юмна хоңшар* клюв (*птицы*); ***шовуна хошу***; 3) *андсхна хурц үзүр* сошник (*у сохи*), лемех плуга; ◊ ***нохан хошу*** *бот.* шиповник

хошуд *этн. хальмг улсин нег отг-әәмг* хошуды (*название одного из калмыцких родов*); ***хошуда нутгин холынь яахв, хоохн Цаһана седклинь яахв*** *– амн билг.*; *1911 җилд Очра Номт хойрдад* ***Хошуда әәмг*** *орна. – Хальмг үнн*

хошун *тууҗ. закрһата нутг девскр* хошун (*адм.-тер. ед.*)

хошхнг [хошхыныг] *анат. цаһан махн* прямая кишка; ***көөнә хошхнг***; ◊ ***хошхнг эргүлх*** *хошхнгиг өөкәрнь эргүләд, махар чикҗ белдсн хот* выворачивать прямую кишку (*жиром внутрь*; *кушанье*)

хош-хора *хош.* 1) *өлг-эд, баран* домашний скарб, пожитки; 2) *һарин ацан* ручная кладь; ***һарин хош-хора***

хоюрн [хоюрын] *цуглулгч тоолгч нерн, хойр күн хамт* вдвоём, оба; ***үүртәһән хоюрн***; *– Бата, цаадк орн деерән һарад кевт, – гичкәд* ***Цаста Шарката хоюрн*** *һарч одв. – Эрнҗәнә К.*; ***Эльза Кларата хоюрн*** *йоста гидг немш күүкд бәәсмн, цеңкр нүдтә, ут шар үстә, улагчрсн халхта... – Илюмжинов Н.*

хө: ***хө мөстә*** *хойр наста* двухлетний (*о детях*); ***хө мөстә көвүн***; ***Эркн хө мөстәдән*** *догшн маңһст нутган дәәлүлж, өнчн бийәр үлдгсн. – Җаңһр*; *Эцкән дәәнд мордхд отхн Канур көвүнь* ***хө мөстә билә****. – Хальмг үнн*

хөв [хөве] 1) *хөв-кишг, хөв-җирһл* счастье; ***өрк-бүлин хөв-җирһл***; *Алтай* ***мини хөв-җирһлд*** *амулң сәәхн һазр болж үлдснь лавта. – Хальмг үнн*; 2) *тәвсн хөв, зая* судьба, доля, участь; ***хөвән сөрж үзх***; *Болв* ***тәвсн хөв*** *эврәһәрн заавр өгв, тегәд эднә хаалһснь мөңкинд салад, тасрж одсмн. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***хөвдән һундх*** *бәәдл-җирһлдән өөлх* сетовать на судьбу; *Кеемә* ***хөвдән һундн****, әмн-арсан әрвлго кесн-күцәсн бийнь, терүгинь юмнд тооллго бәәнә. – Дорҗин Б.*; ***хөвәсн цөкрх*** *нәәлтән геех* отчаиваться, терять надежду; *Ора деерк унҗ одсн биш, ода тиигтлән яһад* ***хөвәсн цөкрсн*** *бәәдл һарчахмт? – Дорҗин Б.*

хөвтә *кишгтә, хөвтә-кишгтә* счастливый; ***хөвтә күүнд хөртә күүкн*** *– цецн үг*; *Олна* ***хөвтә җирһлин*** *сән хаалһ эклчксн цаг билә. – Сян-Белгин Х.*; *Кезә чиган гем-шалтг уга, цогц эрүл бәәтн, өрк-бүлтәһән, элгн-садтаһан* ***хөвтә-кишгтә болтн****. – Йөрәл*

хөкр [хөкер] *шогта, инәдтә күн, шогч* весёлый, шутливый; ***йир хөкр күн***; *Лиж Улюмджиевич шог даадг, ямаран чиган* ***хөкр һарһсн*** *күүнд өөлдго, аца кедго, һольшг заңта күн билә. – Хальмг үнн*; *Паром йовулдг Борис Ахманджиев,* ***хөкр****, инәдтә баахн хальмг, нүдәрн ирмн, цаһан тегш шүдән ирзәлһҗ, шоглҗ, бүдүн дуунар келдмн: – Нә, күүкд улс – сәәхләс, альдаран тадн адһҗ йовхмбт? – Илюмжинов Н.*

хөкрллһн [хөкерллһен] *наадж, шоглж келлһн* юмор, сатира; ***хөкрллһн шорта моднла әдл*** *– цецн үг*

хөкрлт [хөкерлте] *наадлһн, шогллһн* подшучивание, подтрунивание

хөкрлх [хөкерлхе] 1) *шоглх, наадлх* шутить, подшучивать; ***күүкдтә хөкрлх***; *– Энтн мини отхн көвүн, – гиж* ***хөкрлж келәд****, Бува инәмсклв. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шоглад, инәдтәһәр келх* подшучивать, подтрунивать, иронизировать; *– Мана күн меднә, медсән күүнд келхш, –* ***иигж хөкрләд,*** *түңгрцгиг Буля уудлв. – Эрнҗәнә К.*

хөмһр [хөмһер] *хотасн, дотаран орсн* впалый; ***хөмһр чееж***

хөмх [хөмхе] *хурах* (*нег ормд*) собирать (*в одно место*); ***хөмәд авх***

хөн 1) *теҗәмл, герин адусн* овца; ***хөн мал, хөн сүрг***; ***хө хәрүлх, хө киргһх, хө алх (һарһх)***; ***Хөвдән авч ирәд****, өмн бийдән кевтүлв. – Җаңһр*; ***Хөн*** *дөрвн көлән деегшән кеһәд көлврәд унв... – Эрнҗәнә К.*; 2) *бот.* урһмлын нердин тогтацд орна; ***хөн уласн*** осина, ***хөн бөөлжрһн*** малина, ***хөн шарлҗн*** полынь (*мелкая*); ◊ ***хөн шүдн*** *үүрмг шүдн* мелкие зубы; ***хөн нүдн*** *хар нүдн* карие глаза; ***хөн сар*** *хуучн хальмг литәр тавдгч сар* май

хөңгл [хөңгел] *уул хад дотрк көндә зә* пещера

хөңгллдх [хөңгелддехе] *йир уудх, өргн болх* (*хувцн*) быть слишком большим и широким (*об одежде*)

хөңглдң [хөңгелдең] 1) *көл нүцкәр өмссн* надетый на босу ногу; ***хөңглдң һосн, хөңглдң чәрг***; *Асхна үүд тәәлж өгсн* ***хөңглдң чәргтә күүкн*** *өндр давхргта цаһан башмг өмссн, шин күрң-улан күлт өмссн, һартан хот зөөдг хар түңгрцг бәрсн зөрлцж мендлв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *йир у, өргн* (*хувцн*) просторный, широкий (*об одежде*); ***хөңглдң девл***

хөөһүлх [хөөһүлхе] *хаһцулх* избавлять; ***аюлас хөөһүлх***

хөөһх [хөөһехе] *салх, хаһцх* избавляться, освобождаться; ***түрүү-зүдүү бәәлһнәс хөөһх, чееҗин зовлңгас хөөһх***; ***сән залуһас үүл хөөһдго, сән мөрнәс эмәл хөөһдго*** *– үлг.*; *Лавкд*

дүүрҥ хот бәәх кемлә, угатя әмтн харһнад, ***әмнәсн хөөһх йовдл*** *учрхмн чиг гиҗәнә. – Хальмг үнн*; *Тегәд, эврәннь девлән үзәд, төвкнәд,* ***чееҗин зовлңгасн хөөһҗ гиигрв****. – Илюмжинов Н.*

хөөһшго [хөөһешго] *хөөһҗ, хаһцҗ болшго* неминуемый; ***хөөһшго үүл***

хөөмр [хөөмер] *хууч. гиичиг күндләд суулһдг гер дотрк зә* почётная сторона юрты (*сторона, противоположная двери*)

хөөн [хөөне] хөөт үг *послелог* после, после того, затем; ***нәәрин хөөн***; *Маңһдур үд күртл мөргәд,* ***үдин хөөн*** *хәрцхәхмн. – Эрнҗәнә К.*; ***Ном умшсна хөөн*** *энүнә чееж төвкнв. – Илюмжинов Н.*

хөөннь [хөөнень] *дарунь* после, потом; ***Хөөннь*** *арвн җилдән Яшкуль селәнә Сойлын герт көдлсмн. – Хальмг үнн*

хөөрмг [хөөрмег] *үсәр хольсн боз* хормек (*бозо, разбавленное молоком*); ***ходрң хөөрмг***; *«Көк усн болсн* ***ходрң хөөрмг,*** *кесг ууһад орксн хар аах, ода нанас эс хуурвч», – гиҗ санад, Бата күцң уусн уга. – Эрнҗәнә К.*

хөөт [хөөте] 1) *дарук, иргч* следующий, будущий; ***хөөт җилд***; ***Хөөт сарин сүүләр*** *намаг хөөтәһим Хар һазрур йовулх бәәдлтә. – Эрнҗәнә К.*; 2) төрл-садна нердин тогтацд орна *в составе терминов родства в знач.* последующий, второй; ***хөөт эк, хөөт эцк, хөөт герин күүкд***; *– Совхозд саальчар көдләд, нег бичкн мөңг шиңгә, – гиһәд* ***хөөт экнь*** *күүкнд келв. – Хальмг үнн*; 3) *анат. цаһан төр болсна хөөн һардг юмн* послед (*у женщин*); ◊ ***хөөт төрлдән*** *шаж. үкснә хөөн шинәс төрх әмдрлдән* в последующем перерождении; *Энүг ол эргүлсн күн* ***хөөт төрлдән****, тараңгин орнд төрх, эн насндан кишгтә-буйнта күн болх гиҗ, гелңгүд цәәлһдгиг өвгн сән меднә. – Эрнҗәнә К.*

хөөтк [хөөтке] *иргч* будущее; ***хуучан хатхсн урн, хөөткән сансн цецн*** *– үлг.*; *Хәрнь, Бокта, ухалтн,* ***хөөткән сантн****. – Эрнҗәнә К.*

хөөтндән [хөөтендән] *иргчдән* в будущем, в дальнейшем; ***Хөөтндән*** *эн һазрт*

туризм чигн өргәр делгрүлж болхмн, эннь бас немр мөңг өгхнь лавта. – Хальмг үнн

хөрг [хөрег] 1) *хөрлт, хөрүл* запрет, запрещение; 2) *саалтг, харш* помеха, препятствие

хөрглх [хөргелхе] 1) *хөрлт кех, хөрх* запрещать, воспрещать; *Зәәсңгүд, нойд, баячуд дөрвн зүсн малын ард йовдг «хар ястнртан» медүлш угаһар* ***хөргләд****, зарж дассн авъясарн зарад йовцхала. – Эрнҗәнә К.*

хөрдгч [хөрдегчи] *дара тоолгч нерн* двадцатый; *Давсн зун җилин* ***хөрдгч җилмүдин чилгчәр – һучдгч җилмүдин эклцәр*** *балһсн үүдәд уга болв чигн, энд ик тосхлт кегджәсмн. – Хальмг үнн*

хөрлт [хөрелте] *хөрүл, харш* запрет, вето; противо-; *Вакцинацин көдлмшиг мал-аһурсна* ***гемин хөрлт кедг*** *Элст балһсна ветеринарн станцин эмчнр күцәжәнә. – Хальмг үнн*

хөрн [хөрен] *үндсн тоолгч нерн, хөрн гидг то* двадцать; ***Хөрн күүнд*** *дурндан күрм улан ширтә нискд кеһәд, бүркәд орксн цагт манахс шууглдад орж ирцхәв. – Эрнҗәнә К.*

хөртә *нас медүлгч тоолгч нерн, хөрн наста, хөр күрсн* двадцатилетний; *Хөвтә күүнд* ***хөртә күүкн*** *гидгтн эн! – Эрнҗәнә К.*

хөрүл *хөрлт, цер* запрет, запрещение

хөрүлтә *цер тәвсн, цеертә* запретный; заповедный; ***хөрүлтә һазр***

хөрх [хөрхе] 1) *бокрх, болшго гих* запрещать, воспрещать; *– Залу күн нәәрт наадһав гихлә,* ***хөрдг йосн уга,*** *– гив. – Җаңһр*; 2) *саглх, зогсах* предостерегать, отговаривать; ***зеткрәс хөрх***; *Тер хоорнд Егор Ноһаниг* ***хөрв****: – Юн болх билә тенд. – Зүркни таалар*; *Гергнь болхла, эврәннь көдлмштән санан-тоолвртан авлгдж одчкад, эн халхин тускар ухалш угаһар,* ***бийән хөрәд йовдмн****. – Илюмжинов Н.*

хөрцл [хөрцел] *эр-эмин тачал, белг-бекин шунл* страсть

хөрцлтә [хөрцелтә] *эр-эмин тачалта, белг-бекин шунлтта* вожделенный, страстный; ***хөрцлтә күсл***

ху I 1) *цуһар, хугтан* весь, вся, всё; ***бидн ху цуһар ирүвидн***; 2) *делгүдән,*

үрглҗдән сплошь, всюду; ***һазр ху чолун***; ***Бийнь ху цасн*** *Степанида орҗ ирнә. – Яшкулов В.*

ху II чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица*; *Бата чочад, сана авад,* ***хойр нүдән ху татад,*** *эс медсәр, үкс хәрү эргв. – Эрнҗәнә К.*

хув [хувы] *чимг кеерүл кедг шар өңгтә, хатҗ одсн герлтә мокн* янтарь; янтарный; ***хув сурул***

хувагддго [хувагыддго] *хуваҗ болдго* неделимый

хувагдх [хувагдыхы] *әңглгдх, әңг-әңгәр йилһгдх* делиться, разделяться; *Хойр-һурвн күүнә тоота* ***бичкн багмудар хувагдад****, фронтын межҗә һатлад, эврәхс талан һарцхатн гисн заквр өгв. – Илюмжинов Н.*

хувагч [хувагчи] 1) *хувагддг юмн* разделительный; *грам.* ***хувагч тоолгч нерн***; 2) *мат. хувагч то* делитель

хувалһн [хувалһын] 1) *йилһлһн, салһлһн* разделение, распределение; 2) *мат. хувалһн* деление

хувалцх [хувалцыхы] *хувалдх* делить между собой, делиться

хувах [хувахы] 1) *әңг-әңгәр йилһх, хүв-хүвәр салһх* делить, разделять; ***хойр хүвд хувах***; ***аңгиг алад уга бәәҗ, арсинь хувах*** *– үлг.*; 2) *баг-багар хувах* распределять по группам, разбивать на группы; *Дарунь эдн күүкд-көвүдиг* ***баг-багар хуваһад****, даалһвр өгв. – Хальмг үнн*; 3) *мат. то хувах* делить, производить деление; ***һучиг тавнд хувах***

хуврг [хуврыг] *шаж. шажна йосна лам, гелң күн* религиозный служитель, монах; *Дарунь* ***Дунд хурл деер*** *шажна ямтнр цуглрад, догшдын хурл хураһад, Боован Бадмиг шажна* ***хувргин зергләнәс һәәд һарһад****, цеврәр хадһлсн хуврг неринь уга кех гисн шиидвр авсн бәәҗ. – Хальмг үнн*

хувха *му, бузр* плохой, скверный; ***хувха керг, хувха йовдл***

хувцлх [хувцылхы] 1) *өмсх, зүүх* надевать, одеваться; *Арг Улан Хоңһриг* ***хувцлх селгән болв****. – Җаңһр*; *Манҗ амрад бәәх өдртән чигн өрлә сердмн, орнасн хулхаһар шувтржҗ бууһад,* ***дун угаһар хувцлад****, һаза һардмн. – Сян-Белгин Х.*;

2) *бийдән хувц олж авх* приобретать одежду (*для себя*), одевать себя; *Чамла әдл көвүд күүнд заргдад, гер-бүлдән дөң-нөкд болад,* ***бийән хувцлад йовнахн****, теднәс дор болх билч. – Эрнҗәнә К.*

хувцн [хувцын] *күн бийдән өмсч керглх эдлл, хувц-хунр* одежда; ***деерк хувцн, дотрк (дотаж) хувцн, кеehә хувцн, өдр болһна хувцн, шишлң хувцн***; ***хувцна шиннь сән, үүрин хуучнь сән*** *– цецн үг*; ***далһа шар эмгн дални давхр хувцта*** *– тәәлвр.* (**мәңгрсн**); *Эднд нурһлж* ***дулан хувцн*** *кергтә болна,* ***гиигн хувцн*** *керглгдхш. – Хальмг үнн*

хувцн-хунр [хувцын-хуныр] *хош., цугл. олн зүсн хувцн* одежда; *Тергдәр, мөрдәр дүүрсн базрт хамгин олн зүсн* ***хувцн-хунр чигн****, хот-хол чигн... талдан юмнас сольгднь үзгднә. – Илюмжинов Н.*; *О, мана күн күргн болчксн,* ***хувц-хунран белджәдгж****. – Эрнҗәнә К.*

хугтаднь *цугтаднь* всем; ***хугтаднь келх***

хугтан *цугтан* все; *Хальмг көвүд-күүкд хурдар номан дасчана, Хальмг Таңһчин төрмүд* ***хугтан тедн*** *меднә. – Хальмг үнн*

хуһ [хуһы] чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица*; ***хуһ цокх, хуһ татх***

хуһлх [хуһылхы] *хамхлх, нуһлх* ломать, отламывать; ***мөс хуһлх, өдмг хуһлх***; *Йоста кевәр сәәнәр болһгдсн халун һуйрас терүнд* ***нег зүсм хуһлж*** *бәрүлв. – Илюмжинов Н.*; *Колтрта хоюрн* ***тер мөсиг хуһлж авад****, кемлдг биләвидн. – Сян-Белгин Х.*

хуһлц [хуһылцы] *хуһлж авсн юмн, хусг* ломоть, кусок; ***хуһлц өдмг, һуйрин хуһлц***; ***Кесг хуһлц һуйран хувацж****, хамдан үүрлж, сурһуль сурч йовсн... – Эрнҗәнә К.*

хуһрмтха [хуһрымтха] *гиигнәр хуһрдг* хрупкий, ломкий

хуһрх [хуһырхы] *хамхрх, хуһ тусх* переломиться; ***дундаһурн хуһрх***; *Ут зандн армнь* ***хуһрад уга болхнь****, угтнь манас өшәһән авх. – Жаңһр*; *Һартан бәрәд эргүлжәсн самнь таш гиһәд, хойр әңг болад* ***хуһржә одв****. – Эрнҗәнә К.*

хуһрха [хуһырха] *хамхрсн, эвдрсн юмна үлдл* обломок;

модна хуһрха; ***Эндрк өдрин хуһрха***, *эн күүнд элвг арвн хонг болҗ медгдҗәнә. – Эрнҗәнә К.*

хуһслх [хуһысылхы] 1) *эвкх* складывать; ***девлин зах хуһслх***; 2) *нуһлх* перегибать, загибать; ***маля хуһслад бәрх***

хуһцан *болзг, сорг* срок, отрезок времени; ***цагин хуһцан, ахрхн хуһцан, хуһцанас урд, тогтагдсн хуһцанд, хуһца давулх***; ***Амр биш цагин хуһцанд*** *мана орн-нутг эндр бәәнә биший. – Илюмжинов Н.*

хуһцанго *болзг, сорг уга* бессрочный; ***хуһцанго паспорт***

хуһчх [хуһчих] *хуһрҗ одх* переломиться

худ [худы] *морджах күүкнә төркн болн күргнәннь төрлин улс* сват; ***худ эмгн, худ өвгн***; ***худ болх, худ бәрлдх***; *Цә кехлә, көвүнә һазрас* ***худ өвгн*** *күүкнә эцктә босад, авч ирсн зуста хойр цаһан мөңгән атхлдад: – Ода бидн йоста* ***худнр****, шар зусн мет, эңкр элгн-садн болувидн, – гиҗ йөрәл тәвнә.*; *Теңгә хальмгуд* ***худ бәрлдәд,*** *амн андһаран өгхләрн, зус, цаһан эд болн мөрнә бүлк бәрәд, иигҗ андһарлдг бәәсмн. – Хальмг үнн*

худг [худыг] *ус һаһнҗ авхин төлә малтсн гүн нүкн* колодец; ***худг малтх, худг цеврлх, шатта худг, заңһта худг***; ***худгин уснд заһсн бәәдго, хагсу моднд хамтхасн бәәдго*** *– үлг.*; *Темдглсн өдрән күүкн* ***ус авдг худг деерән*** *ирҗ хәләх болҗ үгцҗ. – Эрнҗәнә К.*

худл [худыл] *үнн биш, худл-хуурмг, худл-хов* ложь, неправда; ***Худл-хуурмг йовдлас*** *холд саглҗ җиһһтн. – Хальмг үнн*; *Күн болсара* ***худл келҗ*** *үзәд угав. – Эрнҗәнә К.*; ***Худлд үнн уга*** *гиһәд, кезәнә мана өвк-эцкнрин келсн үг эндр өдр күртл чинрән геенәд уга гиҗ тоолҗанав. – Илюмжинов Н.*

худлахар *худлар, хуурмгар* ложно, притворно; ***худлахар уульх***; *Эднә хойрнь хоорндан түлклдҗ, худлахар ноолдҗах бәәдл һаһцхав. – Илюмжинов Н.*

худлч [худылчи] *худл келдг күн* лгун, лжец, врун; ***худлч күн инәҗ ирдг, хулхач ноха***

шарвадж өвррдг *– цецн үг*; *Би чамаг* ***иим худлч күн гиж,*** *ода күртл меддг уга билəв. – Эрнжəнə К.*

худм [худым] *хуучн моңһл бичг* письмо (*старомонгольское*)

худрһ [худырһы] *эмəлин хавтха моднас уйж, мөрнə сүл дорашур орулж зүүсн сур* подхвостник

худрһлх [худрыһылхы] *эмəлтə мөрнд худрһ зүүх* продевать подхвостник; *Худрһинь хондладнь шигткж* ***худрһлв****. – Жаңһр*

худрх [худырхы] 1) *шаах* всадить, воткнуть, вонзить; *Үүнəс иим үг соңсхин ормд,* ***худрнав****! – Жаңһр*; 2) *түлкх* толкать; ***худрад һарһх***

хужр [хужир] *мал идшлхд тааста, цаһан хагта һазр, марц* солончак, солонцы; ***хужрта һазр***; ◊ ***чикнə (нүднə) хужр хаңһах*** *соңсснасн, үзснəсн цеңгл авх* получать наслаждение от услышанного и увиденного, быть усладой слуха; *Хөөннь нег цагт чиңнх улсин* ***чикнə хужр хаңһаж*** *келж йовхч. – Эрнжəнə К.*; *Дууч күүкн сəəхн дуунарн* ***чикнə хужр хаңһаж****, олнд байр-бахмж үүдəв. – Хальмг үнн*; *Далн тавта көгшə жил болһн сарнаңк, делдə, хоңх болн нань чиган* ***нүднə хужр хаңһадг*** *цецгүд гертəн суулһна. – Хальмг үнн*

хужрсх [хужирсыхы] *хужр күсх, хəəх* (*мал*) испытывать недостаток в соли (*чаще о скоте*)

хужрта [хужирта] солончаковый

хуйг *дəəч күүнə цогц-махмудан зер-зевəс халхлдг халхвч; олн зүсəр кесн дəəчин хувцн* панцирь, кольчуга; ***төөлг хуйг, лувч хуйг, бамба хуйг***; *Тəвн туулн мөрн үнтə очн цаһан* ***хуйган өмсəд...*** *– Жаңһр*

хуйглх [хуйгылхы] *хуйг зүүх* надевать панцирь, кольчугу

хуйгта *хуйг өмссн, зүүсн* панцирный, кольчужный; ***төөлг хуйгта***; ◊ *зоол.* ***хуйгта заһсн*** *ясн бүркəвчтə заһсн* панцирная рыба

хул [хулы] *зоол. хоңһр зүстə зерлг мөрн элжгн* кулан (*дикая лошадь*)

хулһн [хулһын] 1) *зоол. нəрхн сүүлтə, утвцр хоңшар-*

та мерәч мышь; ***хулһнын хавх***; ***мерж иддг авъяста, миисин сүүллә нааддг*** – *тәәлвр.* (**хулһн**); ***Хулһн*** *овалһата үмснд орад булътна.* – *Хальмг үнн*; 2) *хуучн хальмг литәр арвдгч сарин нерн* октябрь; ***хулһн сар***; ◊ ***хар хулһн болж көлрх*** *йир икәр көлрх* становиться мокрым как мышь; *Манж* ***хар хулһн болж көлрәд****, халу дөрлә.* – *Сян-Белгин Х.*

хулһр [хулһыр] *чикнь тәәрчксн, керччксн* корноухий (*с обрезанными ушами*); ***хулһр чиктә мөрн***

хулд [хулды] I *хулдж авсн юмн* покупка; ***үнтә хулд, хулд кех***; *Үнәр келхлә, лавкчнр теднд,* ***хулд кедг әмтнд,*** *тусан күргәд, ямаран чигн эд-тавринь авч ирх зөвтә.* – *Хальмг үнн*

хулд [хулды] II *зоол. буурл өд-өрүлгтә махсг шовун* лунь (*птица*); ***хулд шовунла әдл цаһан***

хулд-гүүлгән [хулды-гүүлгән] *хош. хулдлһн* торговля; ***Хулд-гүүлгәнә арсмд дассн*** *Довдн ода йосар арсм кехгов.* – *Доржҗин Б.*; *Асхар болн сөөһәр* ***хулд-гүүлгәнә киоскмудт*** *зака эвдәд, юм хулддг йовдлмуд уурулх кергтә.* – *Хальмг үнн*

хулдач [хулдачи] *юм хулддг күн* продавец; ***Хулдач болһн*** *хулд кеһәчлә бийән һольшг кевәр бәрх зөвтә.* – *Хальмг үнн*; *Эднд – баһ-сахар эд-тавр хулддг улст, лавксин эздт, фермермүдт – кимд көдлмшч улс кергтә бәәсмн.* – *Илюмжинов Н.*

хулдгдх [хулдыгдыхы] *гүүлгдх, хулдж авгдх* продаваться; ***эд-тавр икәр хулдгдҗана***

хулдлһн [хулдылһын] *хулдан* продажа, торговля; ***хулдлһнд орх***

хулдсн [хулдысын] *хулдчксн* проданный; ***хулдсн мал***

хулдх [хулдыхы] *гүүлгх, хулдж авх* продавать, торговать; ***кимдәр хулдх, үнтәһәр хулдх***; – *Эн хөөнәннь өрәлинь* ***хулдад болв чигн,*** *сурһуль сурнав, – гиж Хар Манж Батад келдг бәәсмн.* – *Эрнҗәнә К.*

хулдцхах [хулдцхахы] *оларн хулдх* продавать, торговать (*о многих*)

хулмлзх [хулмылзыхы] 1) *хултхлзх, оңһлзх* оглядывать-

ся, озираться; ***энд-тендән хулмлзх***; *Өвгн келн йовҗ босад,* ***энд-тендән хулмлзад****, эрст бәәсн махлаһан авв. – Җимбин А.*; 2) *чикән цоңнад ормлзх* прядать ушами (*о лошади*); *Мөрнь сугсржҗ цокад, бий һанцар кеер* ***хулмлзад****, бара хәәһәд, эн залу эгзңнҗ дуулв. – Сян-Белгин Х.*

хулнцг [хулынцыг] *өвк, өвкнр* прародители, предки; ***хулнцг эцк, хулнцг эк***; *Китдүр нүүҗ йовад, мана* ***элнцг-хулнцг эцкнр*** *зун миңһ шаху улсан геев. – Хальмг үнн*

хулсн [хулсын] *бот. уста, улмта һазрт урһдг, дотран көндә, хату иштә өндр урһмл* камыш; тростник; ***төгрг нуурин көвәд төгәләд хулсн урһҗ*** *– тәәлвр.* (**хулсн**); *Муузрахн өмн нуурт ирәд, малмудан* ***хулсн дунд*** *орулчкад, нуурин көвәд герән бәрәд,* ***хулсар төгәлүләд, хаац кечкәд, шар хулс*** *боодгарнь авч ирәд, хуһлҗ түләд дуладад амрцхав. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***хан хулсн*** *үй-үйәр урһдг дотран көндә, хату иштә модлг урһмл* бамбук

хулста [хулсыта] *хулсн урһдг* камышовый, тростниковый; ***хулста нур***

хултхлзх [хултхылзыхы] *ичсн бәәдлтәһәр ормаҗ хәләх* чувствовать себя неловко; вести себя неуверенно, робеть; *Би нам дәкҗ одхшив, бер күн соңсвза гиһәд,* ***хултхлзад йовна****. – Эрнҗәнә К.*

хулу *нурһар, белкүсәр хатхлһн* радикулит; прострел; ***нурһна хулу***; *Уячнриг йөрәһәд ишгҗ келдг: – Ишксн ишкәчин эрдмнь батрҗ, эрүл-дорул,* ***хулу уга****, оньдин дөрвн цагт ухалсн-седсән ишкҗ, урн билгәрн туурч, улм байрта җурһтн. – Йөрәл*

хулх [хулхы] *чикн дотр хурҗ тогтсн шар өңгтә хаг* сера (*в ушах*); ***чикнә хулх авх***

хулха *күүнә, шаңһа юм нуувчинәр хулхалҗ авдг йовдл, хулха-була* кража, воровство; хищение; ***хулха кех***, ***хулхан юмн***; *Күүнә гертәс* ***хулха кеһәд****, көлсәрн шиңгәсн мөңгинь, өлг-эдинь авад йовҗ оддг әмтн бәәнә. – Хальмг үнн*; *Нам* ***хулха-була кеһәд бән гиҗ,*** *йосндан байҗҗ йовна. – Эрнҗәнә К.*

хулхаһар *нууцар, далдар* тайно, скрытно; *Арсмч улс энд-тендән этүдәр,* ***хулхаһар чирмәҗ хәләлднә****. – Илюмжинов Н.*

хулха-зелкә *хош. хулха-була, хулха келһн* воровство, кража

хулхалх [хулхалхы] 1) *хулхалҗ авх, тонх* воровать, красть, похищать; ***хулхалсн юмн***; *Бидн күүнә юм* ***хулхалҗ авад*** *бәргдсн хулхачнр биш. – Эрнҗәнә К.*; 2) *хууч. күүк хулхалх* умыкать (*девушку*)

хулхач [хулхачи] *хулха кедг күн, тонач* вор; ***сарин сарулд хулхач дурго, сән күүнд му дурго*** *– цецн үг*; ***Ховдг хулхач*** *улс хавтхан дүүргхән ухална. – Хальмг үнн*

хулхвч [хулхывчи] *хууч. күүкд күүнә ик чиктә махла* женская шапка с большими наушниками

хумсн [хумсын] 1) *көл, һарин өмнк үзүрин хату өвр хальсн* ноготь; ***хумсан авх, хумсна чиңгә***; 2) *миисин, аң, шовуна хумсн* коготь, когти; *Бата Ноонин барун бийд* ***хумсан зуусн мис болад*** *чогчиһәд суув. – Эрнҗәнә К.*

хумстн [хумсытын] *хумста аң* когтистый (*зверь*); *Олн* ***хумстн*** *белдән һарч, уульн һәәхв. – Җаңһр*

хумха *хагссн, хумхарсн* увядший, засохший, выгоревший; ***хумха модн***; ◊ ***хумха хурһн*** *эркә дундк хурһна хоорндк хурһн* указательный палец; *Домбрч күүкн домбриннь көгинь соляд, тек биилүлдг айс* ***эркә хумха хойрарн*** *домбриннь чивһс өрү-сөрү семрәд цокв. – Эрнҗәнә К.*

хумхарсн [хумхарсын] 1) *хагсад шарлсн, әгрсн*; *хумха* высохший, засохший, выгоревший (*о травах*), увядший (*о цветах, листьях*)

хумхарх [хумхархы] 1) *хагсад шарлх, әгрх* высыхать, засыхать, выгорать (*о травах*), увядать (*о цветах, листьях*); *Тиигәд йовҗ йовхла, көл дорм* ***хумхарад,*** *моднас унсн шар, улан хамтхасн дунд юмн көндрәд, мини оньгиг авлв. – Хальмг үнн*; 2) *өңгнь буурх* (*күүнә чирә*) выцветать (*о лице*); *Чирәнь* ***хумхарад*** *муурсн бәәдлтә Хар-Күүкн хойр һаран өмнән бүтүләд (элкән теврәд), дун уга зогсв. – Эрнҗәнә К.*

хун [хуны] *зоол. ут нуһрха күзүтә, усна ик шовун* лебедь; ***хунын бул, хунын дун, хунын күзүн***; ***хун кедү догшн болв чигн, өндгән хамхлдго*** *– улг.*; ***Хун шовунд хүвлəд, əм залһлав. – Җаңһр***; *Демч шаазһа* ***хун бəрнə гидг. – Эрнҗəнə К.***

хундг [хундыг] *бууһин хундг* приклад ружья; ложа; *Таρһн полицай Гасана өвдгиг өвдкүртəһəр* ***бууһин хундгар*** *цокад авв. – Илюмжинов Н.*

хун-тəəҗ [хун-тəəҗи] *тууж. хаана цол зерг* ханский титул

хур [хуры] I *аһарин чиг, чиг боран* дождь; ***хур орх, хур гиих, хур шаргад орҗана***; ***орсн хур гиидг, ирсн гиич хəрдг*** *– цецн үг*; ***Хур*** *ода деерəн түргəр гииһəд одшго. – Илюмжинов Н.*; ***Хур-чиг уга****, нарта өдрмүд олзлад, малдан үвлин хотынь, өвсинь белдх кергтə. – Хальмг үнн*

хур [хуры] II *чивһсинь мөрнə сүүлин килһсəр кесн көгжмин зевсг* хур, скрипка; ***хур татх***; *Хамгин түрүнд биилдг, дуулдг, домбр цокдг,* ***хур татдг*** *улс йилһҗ авв. – Эрнҗəнə К.*

хур [хуры] III *өмоднд бəəршдг такан тохмта ик шовун* тетерев, косач; ***хар хур***

хурагч [хурагчи] *юм хураҗ цуглулдг күн* собиратель

хурал *полит. зака һарһдг орн-нутгин деед йосна цуглран* парламент; ***Хальмг Таңһчин Улсин Хурал***; *Улсин* ***Хурал*** *ямр кевəр зака үүдəҗəхин тускар болн мана орн-нутгин эрүл-менд харлһна учрежденьст бичкдүдин амрлһн яһҗ бүрдəгдҗəхин тускар* ***Улсин Хуралын спикер*** *келҗ өгв. – Хальмг үнн*

хуралһата *хурачксн* собранный, убранный; *Царң дунд өрəсн шилвтə тоһруна бəəдл һарад, худгин заңһ шовлзна, хаҗудань* ***хуралһата өтг арһсн*** *салькн ордг нүктəһəр харшулгдад, əдл-əдл багар тевкрлəтə. – Сян-Белгин Х.*

хуралһн [хуралһын] *цуглуллһн* сбор, уборка (*напр. урожая, фруктов*); ***тəрə хуралһн, темс хуралһн***

хуралт [хуралты] *цуглуллт* созыв; ***парламентин хуралт***

хурамж [хурамжи] *дигтə-тагта бəəлһн* опрятность, аккуратность, собранность; ***хурамж уга күн***

хурамҗта [хурамҗита] *дигтә-тагта, цемцхр* аккуратный, собранный; ***хурамҗта күн***

хураңһу *урн үгин үүдәврмүдиг, номин өгүллмүд хураҗ барлсн дегтр* сборник; ***шүлгүдин хураңһу***; *Нер туурсн орс бичәч* ***Иван Бунинә үүдәврмүдин хураңһу*** *Элстд барлгдв. – Хальмг үнн*

хурах [хурахы] 1) *урһц хурах* убирать урожай; ***тәрә, темс хурах***; *Җил болһн эн эдл-аху элвг* ***урһц хураж****, му биш күцәмҗтәһәр көдлнә. – Хальмг үнн*; 2) *идшлҗ йовсн мал хурах* сгонять, собирать (*скот*); ***мал хурах***; 3) *герән хурах, гертк юм ахулх* прибирать, приводить в порядок; ***ордерән хурах, сав-саңх хурах***; *Бата бер хойр теднә* ***савинь хураһад,*** *геринь ахулцхав. – Эрнҗәнә К.*; 4) *юм дигләд тәвх, тевкрлх* складывать; ***арһс хурах, мод хурах***; 5) *әмт цуглулад, хург кех* собирать людей и устраивать собрание; *Маңһдуртнь школын багш көвүдән цугтнь* ***хураһад, хург кев****. – Эрнҗәнә К.*; 6) *юм цуглулҗ, хураж авх* собирать, взимать; ***алв хурах***; 7) *мөңг хоршах* сберегать, делать сбережение; ***мөңг хурах***

хурац [хурацы] *зарһ-з. закадын хураңһу* свод законов; ***закадын хурац***

хур-боран *аһарин хур-чиг* осадки

хурвч [хурывчи] 1) *юм уйхд зү дарҗ түлкдг төмр тоот* напёрсток; ***хурвчар үүл бәрх***; *Халад одсн домбрч күүкн хумха хурһндан* ***хурвч зүүҗ авад****, харһа домбриг хәңкнүләд шавдн цокв... – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилҗ.* ***хурвчин дүңгә*** *җиҗг, йир бичкн юмн* очень маленький, с напёрсток; ◊ ***хурвч цецг*** *бот. цецгнь хурвчин бәәдлтә өвслг урһмл* наперстянка (*цветок*)

хург [хурыг] *цуглран* собрание; ***олна хург, байрин хург, хург кех, хург толһалх***; *Күчтә гидг шуугата* ***олна хург болв****. – Эрнҗәнә К.*; *Яһдг-кегдг болвчн, цөөкн хонг давсна хөөн өөдән ямта һардачнр иржәнә, тедн* ***колхозин хург хураҗана****. – Илюмжинов Н.*

хурһллһн [хурһыллһын] *хөн малын төл авлһн* окот, ягнение (*овец*)

хурһлулх [хурһылулхы] *хөн малын төл авхулад, асрж хәләлһн* принимать ягнят и следить за окотом

хурһлх [хурһылхы] *хөөнә хурһн төрж һарх* ягниться, котиться; *Зуни кемин эклцд Яшкулин района эдл-ахуст* ***хөд хурһлад дуусв****, үкрмүд туһлҗана. – Хальмг үнн*

хурһн [хурһын] I *хөн малын төл* ягнёнок; ***кенз хурһн, хурһд хәрүлх****; Эндр өдр хөөчнр* ***ниднәк хурһдан*** *хулдҗана. – Хальмг үнн*; *Хурһлсн тавн зун тәвн хөөнәс* ***тавн зун найн хурһн һарв****. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***хурһн чикн*** *бот. ишклң амтта утулң хамтхаста өвслг урһмл* щавель; ***хурһн чик түүх***

хурһн [хурһын] II *һар, көлин хурһн* палец; ***дунд хурһн, эркә хурһн, хумха хурһн, нерн уга хурһн***; ***хурһан дарад тоолх***; ***Арвн цаһан хурһнь*** *альх талан үүмлдәд одв. – Җаңһр*; ◊ ***хурһн беелә*** *һарин хурһдтан зүүдг беелә* перчатки

хурдар *шулуһар, түргәр* быстро, скоро, спешно; ***хурдар йовх, хурдар гүүх***; *Сөөһәр машин цөөнәр гүүнә,* ***хурдар йовхд*** *дала әәмшгтә болхш. – Сян-Белгин Х.*; *Белкүсндн күрсн, сәәхн үнртә цецгүдтә шалв ноһан Батан көллән оралдад,* ***хурдар гүүлгхш****. – Эрнҗәнә К.*

хурдлулх [хурдылхы] 1) *хурдар гүүлгх* ускорять, убыстрять бег; 2) *довтлулх* пустить лошадь карьером

хурдлх [хурдылхы] 1) *хурдлж гүүх* бежать; ***хурдлад гүүх***; *Хасн сумн мет* ***хурдлад*** *гүүлгәд одв. – Җаңһр*; *Хурһн мәәлн йовж, сакман талан* ***хурдлж гүүв****. – Сян-Белгин Х.*; 2) *довтлх, үкм хурдарн гүүх* скакать; ***Хурдлад гүүсн*** *гүүдлчн хунын нислһнлә дүңцүлм. – Сян-Белгин Х.*

хурдн [хурдын] *түргн, шулун* быстрый, резвый; ***гүүхд гүн хурдн, гүҗрхд ажрһ хурдн, дав-деер даанн хурдн*** *– цецн үг*; *Мөңкә Батан һаринь атхад, теврж үмсәд,* ***хурдн харгч иңгән*** *унҗ авад дөшүләд һарад одв. – Эрнҗәнә К.*

хурд-хард *хош.* жиңнсн, тоңшулж цоксн ә дуралһн *звукоподр. стуку, звяканью*; ***үүд хурд-хард гиҗ хаах***; *Хот кедг герт* ***хурд-хард гиһәд,*** *савин ә*

һарад, татата үүднә заагар болсн махна үнр һарад ирв. – Эрнҗәнә К.

хурл [хурыл] *шаж.* 1) *бурхн шаҗна заң-үүл күцәдг бәәрн, сүм* монастырь; ***хурл тосхх, хурл босхх, хурл секх***; *Дала-ламин Гегән түрүн болҗ манаһур ирхдән,* ***хурл тосхх һазр*** *темдглсмн.*; *Тер өдр* ***хурлд*** *әмтн өрүн өрлә ирәд, нег өдрә цер авв. – Хальмг үнн*; 2) *лам-хуврг олар хурад, Бурхн Багшин ном умшч, олн зүсн мөргүл кеҗ күцәдг хурл* молебен, богослужение; ***хурл хурх***; ***Хурл хургсн*** *ә һарад бәәнә. – Җаңһр*; *Тиигәд эн өдр* ***Урс Сарин хурл*** *хурдг өдр болҗ һарв. – Хальмг үнн*; ***хурлд бәрх*** *гелңгин заасар хурлд бәрц бәрх* делать пожертвование хурулу (*монастырю*); *Шавр герән үкртәһинь хамднь* ***хурлд бәрҗ оркад****, эн җолмд орсмдн эн. – Басңга Б.*

хурлһн [хурылһын] *цуглрлһн* сборище, скопление; сход; ***әмтн хурлһн***

хурлдан [хурылдан] *цуглран* сбор

хурлзх [хурылзыхы] 1) *шүрүн салькн көдләд, цас, шора-тоос тоормдҗ бүргүлх, хурлһх* вихриться, кружиться вихрем; ***шора-тоосн хурлзх***; *Нарн бархлзсн хар үүлн һатц бултад, киитн* ***салькн хурлзад****, чиигтә цасн экләд орв! – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. юмиг шулун-шудрмгар кеһәд, хурдлад бәәх* бегать, носиться; *Сима сав-саңхан арчад, хотан тәвәд, шог-нәр келәд, сәәвр җоралад* ***хурлзад бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*

хурлт [хурылты] *цуглрлһн, хурлһн* сбор (*пионерский*); сборы (*военнообязанных*); ***баһчудын хурлт, цергин хурлт***

хурмн [хурмын] *бот. дулан орнд урһдг шавдр зандн модн болн түүнә әмтәхн земш* финик

хурмст [хурмысты] *шаж. һучн һурвн теңгрин эркн деед, хан теңгр* хурмуста, верховный небожитель; *Нер һарч туурсн* ***«Хурмст теңгр»*** *гидг дуунан равжамб долатадан ухалж һарһсмн. – Хальмг үнн*

хурмш [хурмыш] 1) *хуучн хар ишкә* старый закоптелый войлок; *Аржан өөр ирг дараллж бәәсн* ***кальчрха хар хурмш*** *герин зүн эркнд эн хот-*

на залус цуглрад, әмнь һарсн өнчн бор төлгәр хүүв боллдв. – Сян-Белгин Х.; 2) *хуучрсн ишкән тасрха* рваный кусок войлока; ***му хурмш***; *Ацаг кевтнь нүкнд буулһҗ орулчкад, деернь* ***му хурмшмуд делгв****. – Доржҗин Б.*

хурняслулх [хурняслулхы] *хурняс һарһх* морщить, собирать складки; *Дарцг цаһан әрвңднь далн хойр* ***хурняслулад****... – Җаңһр*

хурнялх [хурнясылхы] 1) *чирәд хурнясн хурх* морщиться, покрываться морщинами; ***маңна хурнялх, чирә хурнялх***; 2) *эвкгдх, нуһрх* свёртываться, складываться; *Хар-цеңкр, бийинь орасн уутьхн, җөөлкн булһар һосна түрәд шуңһрцгнь орулгдсн* ***шалврнь*** *йовсн цагтнь* ***хурнялҗ нуһрхш****. – Илюмжинов Н.*

хурнясн [хурнясын] *маңнад, нүр-чирәд һарсн нуһласн* морщина, складка; ***хурнясн орад бәәсн чирә***; *Далн хойр* ***хурнясн һарад ирв****. – Җаңһр*; *Маңнаднь бәәх, лавтрхаһар татгдсн һурвн хурнясн тиниһәд, нам билрәд одсн болҗ медгдв. – Сян-Белгин Х.*

хурняста *хурнясн һарсн* морщинистый, сморщенный; ***хурняста чирә***; *Эн зөвәр чиирг цогцта, хоолын мөөрснь шовасн ахр күзүтә,* ***хурняста, шатңху хар чирәдән*** *шинҗч, сагчрхг хойр нүдтә күн бәәҗ. – Илюмжинов Н.*

хурсн [хурсын] *хагсаҗ хатасн ээзгә* сушёный творог (*в виде круглых лепёшек*); ***хурс идх***; ***Хурс керчәд****, халунд ээнә... – Хальмг үнн*

хурсх [хурсхы] 1) *хурһна арсн* мерлушка; *– Эн отхта* ***хар хурсхар*** *Увшан өгсн белг гиһәд, зах кеҗ автн, – гиҗ* ***нег хурсх өгүв****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *хурсхар кесн* мерлушковый; ***хурсх махла, хурсх девл***; *Өвгнә зузан хамр дорнь ут гидг сахл унҗсн бәәнә, толһаднь болхла, бүтү ората* ***бор хурсх махла*** *зокмҗта кевәр өмскәтә. – Илюмжинов Н.*

хурта *хур-бората, хурта-чиигтә* дождливый, обильный осадками; ***хурта хавр***; ***Хурта-чиигтә цаг*** *урһц хуралһнд, тәрә хуралһнд саалтг болна. – Сян-Белгин Х.*

хурх [хурхы] *оларн цуглрх* собираться, сходиться, съез-

жаться (*о многих*); ***заң сәәтәд күн хурдг, замг сәәтәд заһсн хурдг*** *– үлг.*; *Тегәдчн көвүн үрн төрхлә,* ***хотарн хурад****, тарһн махан чанад, байрин нәр кедг бәәсмн. – Хальмг үнн*

хурхг [хурхыг] *шавин өөртә орм* гнойник

хурхглх [хурхыглхы] *шав өөртх* гноиться (*о ране*)

хурхгта [хурхыгта] *өөрлсн, өөртә орм* гнойный; ***хурхгта шав***

хурц [хурцы] 1) *мока биш, иртә, үзүртә* острый, наточенный; ***хурц мес, хурц чашк, хурц шүдн***; ***Хурц месин*** *ирлә харһад үкв чигн, һундл уга бишью! – Җаңһр*; *– Яһад гихлә, арат минь, чини шүдд* ***дегд хурц болсар****, – гиҗ туула дәкн хәрү өгнә. – Хальмг туульс*; 2) *шатам халун* палящий, жгучий; ***нарна хурц толян***, ***хурц герл***; *Абиль* ***хурц нарна герләс*** *нүдән аняд, «Люблин» гиҗ, немшәһәр бичгдсн үг умшив. – Илюмжинов Н.*; 3) *шилж. хорта, шүвтр* острый, язвительный; *Эн залу күүнә халта заңта болн* ***хурц келтә*** *гергн болдмн. – Илюмжинов Н.*; ***Хурц, шүвтр үгәр*** *дегәлдәд чигн одцхана. – Эрнҗәнә К.*; 4) *мергн, цецн* острый, проницательный (*ум*); ***хурц ухан***; *Равҗамб бийнь төрхәрә* ***хурц ухата****, билгтә, көөсән күцдг күн бәәсмн. – Хальмг үнн*; 5) *нүднә харань хурц* острое зрение; ***хурц нүдн, хурц хәләц***; ***Хурц хойр нүдәрн*** *деедин Алта харв. – Җаңһр*; *Темәнг* ***хурц хойр нүдәрн*** *Боктан хойр нүд бурһудж, үг күләв. – Эрнҗәнә К.*; 6) *хурц амтта* острый (*на вкус*): ***хурц амтн***; *Йирин китдин хот-хол ишклң-әмтәхн, эс гиҗ* ***хурц амтта болдгинь*** *ода цугтан меднә. – Хальмг үнн*; 7) *йир тарһн* очень жирный; ***хурц шөлн***; ◊ ***хурц булң*** *мат. өнцгнь хурц* острый угол

хурцал *эр-эмин тачал, шунлһн*; *дурна тачаңһу седкл* вожделение, страсть

хурцдах [хурцыдахы] 1) *хурцлх* заострять, точить; ***утх хурцдах***; 2) *шилж. хәрлцә муурулх* обострять отношения; ***хәрлцә хурцдах***

хурцлх [хурцылхы] 1) *бүлүдх, ир һарһх* точить, заострять; ***утх хурцлх***; 2) *шилж. нүдән хурцлх* заострить взгляд;

***Нүдән хурцлад**, чикән сонрт-хад, ахнран дахад, цуцрхан медл уга йовнав. – Эрнҗәнә К.*

хурцх [хурцыхы] *тачалтаһар, шунлттаһар күсх* страстно желать, вожделеть

хур-чиг *хош. чиг-боран* осадки; ***хур-чиигт норх***; *Зуг, харм төрхд, энд хаврин сармудт **хур-чиг баһар орад**, урһц мууһар һарв. – Хальмг үнн*

хур-чиигтә *чиг-бората* ненастный (*с осадками*); ***хур-чиигтә цаг***

хуршх [хуршхы] I *хур-чиг орад бәәх* становиться дождливым; ***эн намр хуршад бәәв***

хуршх [хуршхы] II *чинә авад тарһлх* нагуливать жир в течение нескольких лет (*о животных*)

хуршх [хуршхы] III *һашурх* горкнуть (*только о жирах*)

хусата *хусчксн* бритый; ***хусчксн толһата***; *Бадмин Ишлә хая-хая **хусата толһаһан** зүн һарарн илəд, бичкн улан блокнотд юм бичəд, оньгтаһар болһамжта хəлəһəд, чиңнəд бəəнə. – Эрнҗәнә К.*

хусг [хусыг] *зүсм, керчм* кусок, ломоть; ***хусг өдмг***; *Болв эгл көдлмшч күүнә хот – хавста шөлн, нүдсн боднцг болн үсн **хусг өдмгтә** – маднд цань уга əмтəхн, шимтə хот болна! – Илюмжинов Н.*

хусм [хусым] I *бот. цаһан иштə, бичкн хамтхаста модн, дурсарнь сав-сарх кедг* берёза; берёзовый; ***хусм өөмодн***, ***хусмин шүүсн***; *Эдл-ахун болн əмтн бəəдг гермүдиг эргнднь бүслҗ урһсн **хусм модд дунд** бəəдгин учрар, селəн тиигҗ нерəдгдсмн. – Илюмжинов Н.*

хусм [хусым] II *юмнд тогтсн хаг* накипь; пригорелая корка (*на дне котла при кипячении молока*); ***хəəснə хусм***

хусмтх [хусымтыхы] *юмна йоралд хусм тогтх* образовываться (*о накипи*)

хусрлһн [хусрылһын] *хусрң боллһн* яловость, бесплодие

хусрң [хусрың] *суврха* яловый, бесплодный; ***хусрң үкр***; ***хусрң гүүнд унһн күсл*** – *цецн үг*; ◊ ***хусрңгар инəх*** *җилһдҗ инəх* смеяться притворным смехом

хусрх [хусрыхы] *күүкн мал хусрсн болвчн, саалһдг* яловеть, становиться яловой; *Нəəднр хөд зəрмдəн дегд*

тарһлад, эс гихлә турңхадан даргдад, ***хусрад оддг*** *йовдл харһдмн. – Сян-Белгин Х.*

хустг [хустыг] *зүлгәҗ хусад, һал шатадг юмн, серньг* спичка, спички; ***хустг хусх, хустг шатах, хустгин хәәрцг***; *Бер* ***хустг хусад****, шамд герл орулв, гер дотрк эңдән цәәһәд одв. – Эрнҗәнә К.*

хусур 1) *юм хусдг зевсг, шүүнч* скребок; 2) *сахл хусдг зевсг* бритва; ***хусур келтә күн*** *хорта, шүвтр келтә күн* человек с язвительным языком

хусх [хусхы] 1) *юм зүлгәҗ хусх* скоблить, соскабливать; ***хәәс хусх, миск хусх***; *Бата мискән хуучн хала ухрар* ***хусч-хусч,*** *үүрмг давс кеһәд, кенчрәр зүлгәд уһаһад, хусминь унһачкад, ус кев. – Эрнҗәнә К.*; 2) *сахл хусч авх, толһан үс хусч хоҗһрлх* брить; ***толһа хусх***; 3) *шилҗ. биллх, уга кех* вычеркнуть (*из жизни*); *Болв хар мөртә дән мини насн-җирһлд учрх зөвтә хөв-кишгиг цугинь* ***хусч биллв.***; *Эс таасгдсн муульта күүг хаһад алчкад, «орһхар седв» гидг зааврар терүг* ***тоохас хусад хайҗ чаддг*** *зөв эдлдмн. – Илюмжинов Н.*

хутгт [хутыгты] *шажҗ. гегән, бурхн шажңна хуврагудын деед цол* хутугта, святой (*высший сан буддийского духовенства*); ***хутгт гегән***

хутхач *әмт үүмүлдг, хутха татдг күн* смутьян, зачинщик, возмутитель

хутхгдх [хутхыгдхы] 1) *хольгдх* перемешиваться; ***цуг дегтрмүд хутхгдҗ оч***; 2) *ур күргх, хор буслһх* вызывать возмущение

хутхлдан [хутхылдан] *үүмән, үүмлдән* переполох, замешательство, суета

хутхлдх [хутхылдхы] 1) *хольлдх, хольлцх* перемешиваться; 2) *ур күргх, эгдүтх* возмущаться

хутхлх [хутхылхы] *дотр бий му болх, бөөлҗсн күрх* мутить, тошнить; ***му үнрәс дотр бий хутхлх***

хутхур 1) *юмиг хутхдг кергсл* мутовка, мешалка; 2) *шилҗ. әмт үүмүләд, хутха татдг күн* возмутитель; зачинщик, смутьян; *Би* ***хутхур татхар*** *седҗәхшив, худл гихлә эн... – Куукан А.*; *Тер цаадк «****хотна хутхур****» хо-цаһананчн әәлд орҗ одсн бәәдлтә. – Эрнҗәнә К.*

хутхх [хутхыхы] 1) *юмиг холяд хутхх* мешать, перемешивать; взбалтывать; ***өрмд шүүрмг хутхх***; *Медәтә хазг-урядник Бадм Французов унҗсн сахлан чичрүләд, үүмҗ бөрклдсн дууһар,* ***орс, хальмг үгмүдиг холяд хутхад****, чаңһар хәәкрҗ, команд өгчәнә. – Илюмжинов Н.*; *Бата* ***өрмд хутхсн шүүрмгиг*** *җаҗла бәәтл, өргн таңна хойрнь цуцрад ирв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. әмт үүмүләд, хутха татх* возмущать, вызывать смуту

хуу чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица*; ***хуу татх***; *Араша нүдән* ***хуу татн,*** *мана машинд орад суучксн, йовулдг иштә төгәһәснь бәрчксн наач сууна. – Эрнҗәнә К.*

хуувң [хуувың] *донҗг, буһш* кувшин; *Арвн хойр алтн* ***хуувңгин усиг*** *ора деернь кеж серүлв. – Җаңһр*

хуудм [хуудым] I 1) *махинь шулад авчксн, махн уга* очищенный от мяса, без мяса; ***хөөнә хуудм ха***; 2) *хая нүцкн, ил, халцха* голый, открытый (*о местности*); ***хуудм һазр***

хуудм [хуудым] II *худм бичг*; **худм** *хәлә*

хуудс [хуудыс] 1) *дегтрин халх цаасн* лист (*напр. бумаги*); ***дегтрин хуудс***; 2) *эрст наадг бүрәсн цаасн* обои; 3) *тех. төмриг халунар болвсрулҗ кевлсн нимгн хуудс* прокат (*листовой*)

хуудцн [хуудцын] *хальмг эмгд өмсдг һадр ут хувцн* национальное калмыцкое платье (*для старух*)

хуулгдх [хуулыгдхы] *шулгдх* сдираться, обдираться, быть сдираемым

хууллһн [хууллһын] *шуллһн* отдирание; ***герин эрс бүрсн цаас хууллһн***

хуулулх [хуулулхы] 1) *шулулх* быть содранным, ободранным

хуулх [хуулхы] 1) *шулх* сдирать, обдирать; срывать; ***модна дурс хуулх***; *Удл уга әрк болв,* ***шавринь хуулад,*** *бәкрстә әркиг авад тәвҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. нүдән хуулҗ эс чадх* с трудом открыть глаза; *Бата биилҗәсн күүкд күүнәс* ***нүдән хуулҗ чадл уга*** *хәләһәд, көлиннь үзүрән көндәһәд, һуян чичрүләд, босад биилх дурнь күрәд сууна. – Эрнҗәнә К.*

хууль I *хууч. закан, цааҗин йосн* закон; уложение; ***хууль цааҗин бичг***

хууль II *аля заң, цалдң йовдл, садр* распущенность, распутство

хуульсг *аля, цалдң, садр* распущенный, распутный

хуульч [хуульчи] *хуульсг, садр* распутный, развратный; ***хуульч күн***

хуур *нумт көгҗмин зевсг* хур (*название смычкового инструмента*); ***хуур татх, хуурин иш***; *Өлзәтә экнь домбр цокдг,* ***хуур татдг билә****. – Хальмг үнн*

хуургдх [хуурыгдхы] *шаргдх* поджариваться

хуурһслх [хуурһыслхы] *хоржңһнх, сүркрх* храпеть

хуурһсн [хуурһысын] *хамрин тана* переносица

хуурдх [хуурдыхы] *хуур татх* играть на хуре

хуурмг [хуурмыг] I *үнн биш, худл-хуурмг* ложный, фальшивый, фиктивный; ***Худл-хуурмг йовдлас*** *холд бийән бәрнә, хулха кедг күүнәс холхн йовхар зулна. – Хальмг үнн*

хуурмг [хуурмыг] II *самһа, салң, залху* небрежный, халатный, беспечный; ленивый; *Терчн нам һәәвһә юмн болн гиҗәдгҗл...* ***Хуурмг улс*** *тер заңган хайх. – Доржҗин Б.*

хуурмгар *салңгар* небрежно, халатно; ***хуурмгар кесн көдлмш***

хуурмглх [хуурмыглхы] *худл-хуурмг йовдл һарһх* обманывать, фальшивить, быть лицемерным

хуурмг-худл [хуурмыг-худыл] *хош. үнн биш, худл йовдл* обман, ложь, лицемерие, фальшь

хуурсн [хуурсын] *бөөснә өндгн* гнида

хуурстх [хуурсытхы] *хуурснд бәргдх* покрываться гнидами

хуурулх [хуурулхы] *тоньлһх* избавляться, отделываться *от кого-чего-л.*; *Юунд күрнә, күрснәснь өгәд болв чигн,* ***хуурулхас биш****, нань яахв? – Доржҗин Б.*

хуурх [хуурхы] I *шарх* жарить, поджаривать; ***мах хуурх***; *Цаг удан түдлго, ширә деер мах чанад тәвчкв,* ***хуурсн мах*** *белдчкв, ундан хәрүлх цәәг шинәр мел буслһад авч ирәд бәрүләд бәәв. – Хальмг үнн*

хуурх [хуурхы] II 1) *юмн хуурад унх* отставать, отдираться, облупливаться; 2) *шилж. әрлх, уга болх* исчезать; *Ховч-худлчиг олна дааврла харһулдг улс цөөкрәд, эс гиҗ ода нам мел* ***хуурад одв гихлә,*** *чик болхмн. – Хальмг үнн*; 3) *юмнас гетлх* избавляться; *Би тиигхд* ***энүнәсн хуур гиҗ,*** *Батад келләв. – Эрнҗәнә К.*

хуурч [хуурчи] *хуур татдг күн* игрок на хуре, хурист

хуух [хуухы] *гиҗгин арсн* кожа (*на затылке*); ◊ ***хуухан маажх*** *эндү һарһсндан, буру юм кесндән һундрхх* чесать затылок; *Тенүгән олнд медүлш угаһар хуухлзад,* ***хуухан маажад****, улм һазрла наалдв. – Эрнҗәнә К.*; ***хуухин үсн босх*** *сүрдх юм үзх* испытывать страх и ужас, волосы дыбом поднимаются; *Тер нүүврин хаалһд үзгдцхәсн күчр зовлңта йовдлмуд сананд орхла, зүркн догдлна,* ***хуухин үсн босна****. – Амр-Санан А.*

хуухлата *хуухлчксн* опалённый; ***хуухлата бодң***

хуухллһн [хуухыллһын] *шаталһн* опаливание, спаливание; ***толһа, шиир хуухллһн***

хуухлзх [хуухылзхы] *нег ормдан бәәҗ сууҗ эс чадх, долдһлзх* беспокоиться, ёрзать; *Богзг* ***хуухлзад****, яахан медл уга бәәв. – Эрнҗәнә К.*

хуухлх [хуухылхы] 1) *шатах* палить, опаливать; ***хөвнә толһа, шиир хуухлх***; 2) *юм шатачкх* спалить, обжечь; *Бата халун бүркәсинь шүүрәд,* ***хурһан хуухлад****, кенчр авхар, хурһан амндан зуусн, хәрү орҗ ирв. – Эрнҗәнә К.*

хуухрсн [хуухырсын] *хуухлгдсн* обгорелый, опалённый; ***хуухрсн эрс***

хуухрх [хуухырхы] *шатх* обгореть; ***үсн, ноосн хуухрх***; *Алтн, кер, чимкх ноосн уга чилм хар ажрһсин* ***ноосньхуухрад****, арсднь шатад, орвцнь урсад, чиигтә һазрт дусад, өөк шарсн үнр һарад бәәнә! – Эрнҗәнә К.*

хуухта *муухн, турңха* захудалый; *Өвгн* ***хуухта дааһинь*** *нуурин көвәд көтләд, ноһанд тәвб. – Җаңһр*

хуучарн 1) *хуучн кевәр* по-старому; ***хуучарн бәәх, хуучарн көдлх***; *Гернзл тачкнҗ инәһәд, экиннь толһаһинь теврәд: – Аака, та ода чиг*

хуучарн бәәһәт. – *Эрнҗәнә К.*; 2) *сарин сүүләр, чилгчәр* в конце месяца; ***Август сарин хуучар*** *тутрһчнр урһцан эклəд хурахмн. – Хальмг үнн*

хуучн [хуучин] 1) ***шин*** *гидгин зөрүд чинртә үг*; *элəд хуучрсн, элҗ одсн* изношенный, ветхий; ***хуучн ширдг***; *Цаһан зүн бийдк Муузран орна өмн* ***хуучн ширдгəн делгəд***, *буулһмр сəрсн һадрта түнтг дерəн тəвҗ авад, Батаг өврлəд, орндан орв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *кезəңк, эртк цага* старинный, древний, старый; ***хуучн эв-арһ***, ***хуучн авъяс***, ***хуучн иньгүд***; ***Иим кезəңк хуучн эварһиг*** *Чиңгс-хаана цагас авн хальмгуд меддг болцхаҗ. – Илюмжинов Н.*; 3) *урдк, өмнк* бывший, прежний; ***хуучн һардач, хуучн ахлач***; 4) *шин биш* старый, несвежий; ***хуучн бичгүд, хуучн дегтрмүд, хуучн цаасд***; *Хальмгин архив уудлҗ,* ***хуучн цаасд*** *хəләхəр ирлəв. – Эрнҗәнә К.*; 5) *хуучн өвчн, хуучн гем-шалтг* старый, застарелый (*о болезни*); *Багань ода уга. Тер дəəнə җилмүдт кеер хонад, кец дерлəд, даарҳдн даарад, өлсҳдн өлсəд йовҗ,* ***хууч авад*** *өңгрҗ одла. – Җимбин А.*

хуучнаһар *хуучар, хуучарн* по-старому, по-прежнему, по-старинке

хуучн-сəəчн [хуучин-сəəчин] *хош. кесг хуучн юмн* старьё; *Үкрин үсн,* ***хуучн-сəəчн***, *толһа-турунднь күртснə бийнь ямаран. – Эрнҗәнә К.*

хуучрх [хуучирхы] 1) *хуучн болх, элх* приходить в ветхость, ветшать, изнашиваться; *Буурлтсн хар гелң* ***хуучрад бəəсн*** *хаваста шар кафтанта, ээм деегүрн шурдад одсн шар торһн оркмҗ алс хайсн, орнаннь өмн дөрвлҗ деерəн зəмлəд сууна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *хуучрад үрх* портиться, становиться несвежим; ***махн хуучрад бəəҗ***; 3) *элəд, керг уга болх* устаревать, выходить из употребления; *Му чинртə, болзгнь кезəнə давсн,* ***хуучрсн болн үрсн юм*** *хулдад бəəхлə, тиим һазрт хулд кехəр күн иршгонь лавта. – Хальмг үнн*

хуучта *хуучн өвчтə, хуучн гем-шалтгта* больной (*со старой, запущенной болезнью*); ***хуучта күн***; *Көөрк мана бичəч зөвəр* ***нəрн хуучта*** *күн бəəҗ. – Эрнҗәнә К.*

хухр: ***хухр-хухр гих*** 1) *бигшлдх* (*хорха-хотн*) копошиться (*о муравьях и др.*); ***шорһлҗд үүртән хухр-хухр гилдәд бәәнә***; 2) *нег ормдан сууҗ чадад, көндрәд бәәх* (*олн күн*) зашевелиться, прийти в движение (*о людях*); *Ах багш, хурлын ахлач, баячудын элчнр, Арвгин келсн үгд бахтлдад, чидл урһсн боллдад, судцднь һолилдәд, әмн орад сеңкәлдәд, хоолан яслдад, әәһән өглдәд,* ***хухр-хухр гилдәд,*** *нурһан тинилһлдәд ирцхәв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *юмнла оралдх* возиться; *Цаста орнаннь өмн буру хәләһәд,* ***хухр-хухр гиһәд,*** *юм кеҗәнә. – Эрнҗәнә К.*

хуц [хуцы] *ясад уга эр хөн* баран-производитель; ***сән тохма (тохмта) хуц, хуц тәвх, хуц көвх, хуцмуд йилһх (салһх); хойр хуцин толһаг нег хәәснд чандго*** – *цецн үг*; *Хөөнә тохм ясрулхар ниднәһә* ***сән тохма хуц*** *хулдж авад, эн җил шин төл авв. – Хальмг үнн*; ◊ ***хуцин өвр мет мошкх*** *ямаран чигн күүг һартан орулад авх* свернуть в бараний рог; – *Терүнәс болхинь* ***хуцин өвр мет мошкад****, һартан орулҗ авч болдмн, – гиҗ Темнин өргмҗтәһәр келв. – Бадмин А.*

хуцач 1) *хуцдг* лающий, облаивающий (*о собаке*); ***хуцачноха***; *Бозар бордад бәәхинь* ***хуцач барг*** *болх бәәдлтәч. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилҗ. бурмтха, һуңшу күн* ворчун, ворчливый

хуцлһн [хуцылһн] 1) *яңшлһн* лай (*собаки*); 2) *шилҗ. керлдән, цүүглдән* раздоры, ругань; 3) *тольклдан, зүтклдән* пререкание, спор; 4) *һуңшлһн* ворчание

хуцулх [хуцулхы] 1) *нохад хуцулх* быть облаянным собакой; 2) *харагдх* быть обруганным

хуцх [хуцхы] 1) *яңших* лаять, тявкать; ***икноха хуцхла, бичкнноха бас хуцдг*** – *цецн үг*; *Эн кемлә Анычар цань уга туста нөкд болв, малмудыг эн сәәхн эргүләд, хуцад, нег багт хураһад авч ирдмн. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилҗ. харах, керлдх* бранить, ругать; ворчать; ***болх, бичә хуцад бә!***

хуча *бүркх, хучх юмн* покрывало; *Харгчн Кермн хойр* ***Батан хуча секәд*** *хәләчкәд,*

йосндан гемтсинь медцхәв. – Эрнҗәнә К.

хучата *хучгдсн* накрытый, покрытый; ***цасар хучата модд***; *Нарн мандлҗ герлтнә, парк дотрк хаалһ бутрсн* ***хамтхасдар кевтән хучата бәәнә****. – Илюмжинов Н.*

хучгдх [хучигдхы] *бүркгдх* быть покрытым, покрываться; ***цасар хучгдх***

хучлһ [хучилһы] 1) *хучх юмн, хуча* покрывало; *Зөвәр кевтәд орксна хөөн* ***күцц хагсад уга хучлһ*** *дәкнәс шуурмгтад көрәд ирхләрн, хардаһад, корбиһәд, махмудтнь хальджҗ өгл уга, энд-тендәһүрнь үзүртә салькн сүүгәд, яһҗ кевтхнь медгдл уга, кесгтән сүүҗән соляд оркна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *нилхин манцу* пелёнка; ***Нилхд бәрнә, хучлһ кехләрн,*** *хәәчин үзүр харһулдго бәәсмн. – Хальмг үнн*

хучлх [хучилхы] *хушлх, малтх* ковырять; ***һазр хучлх***

хучх [хучхы] *бүркх, бүңнх* покрывать, накрывать; ***соломар боднцг хучх, девләр хучх;*** *Энүнә үүрмүднь пол деер толһа күртлән* ***девләр хучҗ авчкад****, әмтәхн нөөртән орад, унтҗ кевтцхәнә.*; *Көвүн пөөгрәсн һарад, маднд мишгиг чаңһаҗ бооҳд нөкд болчкад, экәсм сурв: – Боднцгиг* ***хучх юмн*** *бәәнү? – Илюмжинов Н.*

хү *тоорм-тоос дуһрулҗ, цоонград көдлдг күчтә гидг салькн* смерч, вихрь; ***хү салькн***; ***Хү салькн*** *гихнь,* ***хү салькн*** *чигн биш. – Жаңһр*; *Эн цагла йиринә болдг* ***хү салькн чигн,*** *тоорм-тоосн чигн нам уга, йир сәәхн, төвшүн өдр болв. – Илюмжинов Н.*

хүв [хүве] 1) *хувасн юмна нег әңгнь* часть, доля *чего-л.*; ***хүв болһнд хувах, хүвән авх, хүв өдмг***; *Та хойр цадгсн болхнь,* ***хүвән*** *би чаннав. – Жаңһр*; *Маңһдуртнь Бата цуһараһаснь эрт босад, һурвн күүнә* ***хүв өдмг, зарм, шикр, заһс*** *хуучн дерин һадрт дүрәд үүрсн гүүҗ ирв. – Эрнҗәнә К.*; *Мана орн-нутгт оңдарлт болхд кесг селәнә эдл-ахус тарад, көдлҗәсн әмтн* ***хүв-хүвән авад*** *салхларн, бийән дааҗ чадлго түрлә. – Хальмг үнн*; 2) *хүв-тәвцән, хүв-немр* пай, доля; вклад; *Селәнә эдл-ахуд удан цагтан күцәмжтәһәр*

көдлəд, терүнə делгрлтд ***ик хүв-тəвцəн орулж,*** *эн ончр-смн. – Хальмг үнн*; 3) *тууж.* *эцкəс күртсн хүв-өнч* надел

хүвəр 1) *хувасн юмна нег əңгнь, хувац, хувавр* часть, доля; 2) *хууч.* *хүвəр һазр* надел земли (*равный 9, 216 га*)

хүвəрлх [хүвəрлхе] 1) *хувах, төгəх* делить, разделять; ***чикəр хүвəрлх***; 2) *тууж.* *һазр хүвəрлҗ өгх* выделять надел земли (*под пашни, сенокос*); ***хадлһна, тəрəнə һазриг хүвəрлҗ өгх***

хүвлһəллһн [хүвелһəллһен] *юмнд хүвлһн* перевоплощение, перерождение

хүвлһəлх [хүвлһəлхе] *илвтə кевəр оңдан дүртə болад төрх* перевоплощаться, перерождаться; *Хоңһрин хатн шар толһата* ***хунд хүвлəд,*** *ардаснь нисв. – Жаңһр*

хүвлһən [хүвелһən] *шаж.* *юмнд хүвлҗ чаддг илвтн* перевоплощенец, перерожденец; *Алдл уга шинҗлəд хəлəхнь,* ***əмд җиндмнин хүвлһəн*** *болад бəəнəч. – Жаңһр*; *Эн өдр йирин өдр биш – энтн* ***Бурхн Багш хүвлһəн олсн өдр****. – Хальмг үнн*

хүвлһətə *илвтə, авта* волшебный, чудесный

хүврəгдх [хүврəгдехе] 1) *хүврх* меняться, изменяться, переменяться; 2) *юмнд хүврх* превращаться; ***уур уснд хүврəгднə***

хүврəх [хүврəхе] *хүврүлх* изменять, преобразовывать; реорганизовывать

хүврдг [хүвердег] 1) *өңгəн геедг* линючий; ***хүврдг сиитцн***; 2) *оңдан болдг, оңдардг* изменяемый; ***хүврдг келлһнə хүвмүд*** *грам.* изменяемые части речи

хүврдго [хүвердго] *өңгəн геедго* неизменчивый, неизменный; ***алтн кедү кевтв чигн, өңгнь хүврдго*** *– цецн үг*

хүврлһн [хүврелһен] *оңдан боллһн, оңдарлһн* изменение; ***йиртмжин хүврлһн***

хүврлт [хүврелте] 1) *оңдарлт* изменение; перемена, реформа; *Өдгə цагт Əрəсəд деед сурһулин халхд* ***ик хүврлт болжана****. – Хальмг үнн*; 2) *грам. үүлдəгчин нүүрəр хүврлһн* спряжение глагола (*по лицам*); ***үүлдəгчин хүврлт***

хүврмтхə [хүвремтхə] *хүврдг, хүвргч* изменчивый; ***хүврмтхə теңгрин бəəдл***

хүврх [хүверхе] 1) *оңдарх, оңстан болх, өңгнь хүврх* изменяться; ***чирә хүврх***; *Мана Элст сүл җилмүдт* ***ямр кевәр хүврж*** *сәәхрсинь цуһар үзҗәнә. – Хальмг үнн*; 2) *әгрх, шарлх* увядать, вянуть, желтеть (*о цветах, листьях*), выцветать (*о ткани*); *Тер чини унһасн бадм* ***цецгин өңгнь хүврәд*** *хумхарж одсн болх. – Эрнҗәнә К.*; ***Нарнд хүврәд бәәсн*** *көк-цоохр кишлгтә, мергр хар өвгәрг күн хойр талан хойр ач көвүһән көтлсн, маши тосад һарч ирәд маасхлзад зогсв. – Илюмжинов Н.*

хүвс [хүвсе] *грам. зәңгин тогтацд туслгч чинр зүүҗәх үг* частицы (*служебная часть речи*)

хүвсхл [хүвсхел] I *өсвксн шүрүн салькн, хавсрһ* шквалистый ветер, вихрь; *Үвлин жиң киитнднь өскә, хурһдан көлдәнәв. Өсвксн* ***хүвсхл*** *өңгрүләд, өдрин дуусн гейүрнәв. – Эрнҗәнә К.*

хүвсхл [хүвсхел] II *полит. хуучн йос үндсәрнь хольвлад, олна зөв тогталһн* революция; *Теднитн 1917 җил* ***хүвсхл болад,*** *цугинь уга кечклә. – Эрнҗәнә К.*

хүвсхлзх [хүвсхелзехе] *тоорм-тоосн көдлх* вихрится (*пыль*)

хүвтә 1) *хувасн юмнас нег хүвинь авх* иметь часть, долю; 2) *хүвин, эзни* частный, личный

хүмһр [хүмһер] *җимисн* сжатый, поджатый; ***хүмһр урл***

хүмих [хүмихе] *җимих, үмих* стянутый, сжатый; ***җиврән хүмих***; *Зуг энд-тенд бетксин йозурт* ***җиврән хүмәд*** *кевтсн царцахас сарсар гилдәд көндрснь соңсгдна... – Эрнҗәнә К.*

хүркрх [хүркерхе] *нөөртән хоржңнх, сүркрх* храпеть (*во сне*)

хүрм [хүрме] *гер-мал боллһна, өрк-бүл өндәлһнә нәр* свадьба, свадебный пир; ***хүрм кех, хүрмин өдр заах, хүрмин ахлач, хүрмин улс, хүрмин белг***; *Удлго намр эклә, бачуд өрк-бүлән өндәлһәд,* ***хүрмнәрән кецхәх****. – Хальмг үнн*; ***Хүрмин болн күргүлин улс*** *цуг буулдад, йөрәл тәвәд, әркән цацад, угтулын урлданд белдцхәв. – Эрнҗәнә К.*; *Эн дорд үзгин шаҗна зурхан номин литәр* ***хүрм келһнд*** *таал-*

та өдр шүүж-зааж өгх, тегэд бурхн шажңна ном хәләһәд, мана көвүн күүкн хойр хоорндан яһж ирлцжәхиг илдкж йилһж һарһж өгх. – Илюмжинов Н.

хүрмлх [хүрмелхе] *хүрм кех, хүрм-нәр кецхәх* устраивать свадебный пир, играть свадьбу

хүрүллһн [хүрүллһен] *дайллһн* взмах, размах; ***хүрүллһнь шүрүтә болв чигн, шавдлһнь гөңгн*** *– цецн үг*

хүрүлх [хүрүлхе] *дайлх* размахивать (*мечом, плетью, бичом*); ***үлдән дайлад хүрүлх, маляһар хүрүлх***; *«Жаңһрин» дәәлдәнә туск бөлгт күрәд ирхләрн, босад,* ***үлдән суһлж авад,*** *ард-өмнән дайлад,* ***хүрүләд,*** *сүрә өгәд оркдг билә. – Эрнжәнә К.*; *Мөрәр кеер тееґт чоныг көөж күцдг болна, тегәд негх дәкж* ***маляһар*** *теруг толһаһарнь* ***хүрүлж цокад****, чоныг диинрүлнә... – Илюмжинов Н.*

хүүв [хүүве] I *зөвчлж селвлцәд, шиидвр авдг бүрдәц* совет (*орган власти*); ***күч-көлсчнрин депутатнрин Хүүв, РФ-н Федеральн Хургин Федерацин Хүүв, Орн-нутгин хүүв***; ***Институтын (күрәлңгин) номин Хүүв***; ***күч-көлсчнрин депутатнрин Хүүв, Хүүвин (Советин) йосн***

хүүв [хүүве] II *хууч. уурһ моднд уйдг ооср* лассо, закидной аркан; *Урһад уга уласар уурһ кенәд, төмәд уга* ***деесәр хүүв кеһәд****, һаң ик халунд адуһан хәәһәд һарлав. – Далн хойр худл*

хүүвлдх [хүүвелдехе] *нуувчинәр онцлдад күүндх* советоваться, совещаться; обсуждать; *Нег бийдң нег арв шахунь хоорндан онцлдад, салад,* ***хүүвлдәд бәәцхәнә****. – Сян-Белгин Х.*; *Күүкд барун талагшан ут коридорин нег захур баглрлдад* ***хүүвлдәд йовж одцхав****, тедн ю күүнджәхнь медгдхш. – Эрнжәнә К.*

хүүкр [хүүкер] *өршәңгү уга, өр-өвч биш, му ухата* привередливый; ***хүүкр күн***; *Тенүнә эзн* ***хүүкр****, мекч гилдәд, хурһ дарад тооллдад ирхлә, эзн хөөчнрт нилчтә, күмнд өр-өвдгч нег чиген күн уга болж һарна. – Эрнжәнә К.*

хүүрә [хүүрә] I *хагсу* сухой; ***хүүрә арһсн****,* ***хүүрә***

шавр, хүүрə һазр; ***хүүрə модн темсн уга, хоосн үг тус уга*** *– цецн үг*; *Хаша дотран һаза бешт өр өгəд, хүүрə арһс дотрнь зерглжң түлəд, шулун гидгəр хальмг цə чанад авчкв. – Илюмжинов Н.*; *Эргндəн деерəс хур асхжң эргəд,* ***хүүрə һазриг*** *услна. – Куукан А.*; ◊ ***уснас хүүрə һарх*** *үүл татчкад, гем уга болжң һарх* выйти сухим из воды; *Зуг энүнд, эн улс дунд,* ***уснас хүүрə һархд*** *мини арһ яһжң эс күрнə? – Доржҗин Б.*

хүүрə [хүүрə] II 1) *юмиг хəврн зүлгдг бичкн шүдтə зевсг* подпилок, напильник; ***хүүрəһəр көрə хурцлх***; 2) *хумс ясдг нəрхн зевсг* напильник, пилка (*для подпиливания ногтей*)

хүүрəдх [хүүрədхе] *хүүрəһəр юм хəврх* подпиливать подпилком; *Цаста һартан бəржҗəсн хумс ясдг шигшлүрəрн эрвəннь* ***хумс хүүрəдв***. *– Эрнжҗənə К.*

хүүрəлх [хүүрəлхе] 1) *хүүрə болһх, хагсах* сушить, высушивать; ***мод хүүрəлх***; 2) *шинəс цуглх* перепеленать; ***нилхин цугла хүүрəлх***; 3) *шилж. юм үлдəлго уучкх, идчкх* выпить и съесть всё без остатка

хүүсəдх [хүүсəдхе] *дурго болх, му санх* быть недоброжелательным

хүүхлзх [хүүхелзхе] *долдһлзх, амр уга бəəх* ёрзать, егозить, сидеть неспокойно; ***Хүүхлзəд****, нүдəн нухад, суняһад, энд-тендəн хəлəв. – Эрнжҗənə К.*

Ц

ца I ***на*** гидгин зөрүд чинртə хөөт үг *послелог юмна цаад талнь, һатц, телтр* за, сзади, по ту сторону; ***герин ца, һолын ца***; ***улын ца туулан кевтр*** *– тəəлвр.* **(гиҗгин цоңкаг)**; *Күңкргин белчрт, колхозин заңһта* ***худгин ца****, ташу бүркəд, ик хош хөн идшлж йовна. – Эрнжҗənə К.*

ца II *өңгнь цəəвр, буһин төрлтə, өвртə адусн мал*; *ца буһ* северный олень; ***эм ца, эр ца, ца хəрүлх***

цааһан ***нааһан*** гидгин зөрүд чинртə үг; *цаад бий-*

дән за…, позади; ***цаahан цар бәрәд, наahан нар бәрәд*** *– цецн үг*; *Эн поэмин утхнь болн чинрнь* ***ца-цаahан*** *сонь болн гүн. – Кензән С.*

цаahас 1) *юмна цаад бийәс, цаад талас, ардас* сзади, с той стороны; ***герин цаahас, hолын цаahас***; ***Цегин цаahас*** *цеңкртсн теңгр давшад, цегән, мөңгтрсн ө уга төвргс сар бултаhад hарад аашна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *холас* издалека; ***үгән цаahас экләд келх***

цаahасн *цаадк ормасн, тендәсн* оттуда; ***цаahасн hар!***; *Бооwш Пюрвеевна йөрәл тәвхлә, булгин аршан мет йөрәлнь* ***чееҗәснь ца-цаahасн асхрна****. – Хальмг үнн*

цаahур 1) *холаhур, тендәhүр* подальше; ***нанас цаahур, нарнас наahур*** *– цецн үг*; *Ирсн худнран бишлүләд, дәкәд хойрдад суухларн, дер ишкх: хүрмин ахлач hар күрәд, хойрнег хатхад, бердән өгх, бер* ***алдын наahур, цалмин цаahур*** *хол-хол уяд, ширә деер тәвх. – Хальмг үнн*; 2) *шилж. гүүнәр*; *орта-бодтаhар* глубже; ***цаahур авч хәләх***

цаад 1) ***наад*** гидгин зөрүд чинртә үг, *цаадк* отдалённый, дальний; ***цаад булң***; 2) *өөрхн биш; хол, холын* тот, противоположный; ***Цаад далан*** *җирмәхә тоолгдм сәәхн. – Җаңhр*; 3) *юмна цаад бийд, цаад талд* на той стороне, по ту сторону; ***мана селән Цаhан нуурин цаад бийд бәәнә***

цаадк [цаадкы] 1) *цаад талднь бәәх* находящийся по ту сторону; ***нуурин цаадк эрг***; 2) *цань, хаҗуднь бәәх* находящийся поодаль; ***Цаадкнь*** *нег чигн үг келлго, толhаhан гекв. – Илюмжинов Н.*; 3) *тер, цань бәәх* тот, те; этот, эти; *Хоңhриг дорацулад,* ***цаадк күргнь*** *авн алдад бәәв. – Җаңhр*; ***Цаадк анднр*** *йосндан толhаhан өндәлhәд ирв. – Балакан А.*

цаадк-наадкнь [цаадкынаадкынь] *хош. юмна учр* то и это (*всё обдумать, прикинуть*); ***цаадк-наадкинь тоолчкад келх***; ***Цаадк-наадкинь*** *ухалх кергтә. – Хальмг үнн*

цаадкнь [цаадкынь] *хөөннь болх йовдл, хөөткнь* что будет дальше, дальнейшее; ***цаадкнь хөөннь медгдх***

цааж [цааж] 1) *деед йоснас тогтасн хату закан* закон; 2) *засг, засгллһн* наказание; ***цааж угаһар сулдх***; *Теднә һарһж йовсн үүлин күнд-гиигнәс иштә теднд* ***ямаран цааж*** *өггдхнь йилһрдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*; 3) *тууж. алх ял* казнь; ***Халта цаажла*** *алдг уга харһулхиг суртн. – Манжин Н.*; *Өвгн, соңстн! Маңһдуртан эр үкриг сааһад, эркн сән тарг бүрдәд белдтн нанд. Эс белдхләтн,* ***цаажла харһулнав чамаг.*** *– Кутуктан Н.*; ◊ ***толһан цааж*** *толһаһинь чавчж алх ял* смертная казнь (*через отсечение головы*)

цаажлгдх [цаажлыгдыхы] 1) *засгдх, засгла харһулх* подвергать наказанию; 2) *цаажллһна деед кемҗәһәр засгдж хорагдх* приговариваться к казни

цаажллһн [цаажиллһын] 1) *засгллһн* наказание; 2) *әминь хоралһн, аллһн* казнь

цаажлулх [цаажлулхы] 1) *засгла харһулх* быть наказанным; 2) *цаажллһна йосар әминь хорах, алх* казнить

цаажлх [цаажилхы] 1) *засглх* наказывать; ***гем һарһсн улсиг цаажлх***; *Киштәнә дотр бийднь му болад одв.* ***Бийән цаажлж*** *түүрчв. Бийән ичәв. – Буурла Н.*; *Бурхнас гемән сурхас,* ***килнцтә бийән цаажлхас*** *– нань арһ уга. – Нуура В.*; 2) *цаажла харһулх, цаажлж алх* казнить, подвергать смертной казни; *«Цәклһн» гидг партизанск отрядын шиидврәр* ***хамгин өөдән цаажла харһж*** *хагджәна. – Бембин Т.*

цаажта *засгта, засгдх, засгла харһулх йовдл* наказуемый; ***цаажта йовдл***

цаар *м. эмн. үсн* (*ноосн*) *җулһрад ундг хальдврта гем, илдн* парша, струпья (*на голове*)

цааран ***наараи*** гидгин зөрүд чинртә үг дальше, подалее; *Түүнәс* ***цааран һарад,*** *эгц һурвн сара һазрт гүүһәд оркв. Һатлад,* ***цааран*** *дөчн йис хонад одв. – Җаңһр*; *Күүкд күн биинән чиләһәд, гекж мөргәд,* ***цааран һарв.***; ◊ ***цааран хәләх*** *уга болж одх, хәрү ирш угаһар йовж одх* уйти безвозвратно, навсегда; ***җили цааран!*** *уга бол, әрл!* сгинь, исчезни!

цааран-нааран *хош. иигән-тиигән, иигәрән-тиигәрән* туда-сюда; ***цааран-нааран хәләх***; *Һосн көвүнд таасгдв, һосна шухтнлһ бахтж соңсад, эн* ***цааран-нааран*** *йовдңнад бәәв. – Илюмжинов Н.*

цааранднь [цаарандынь] *цаарань* в дальнейшем; дальше; *Бийнь күн эс көөлдж йовхинь медчкәд,* ***цааранднь*** *номһар йовв. – Бадмин А.*

цаарандк [цаарандкы] *цааранднь болх юмн* дальнейший, последующий

цаарлх [цаарылхы] 1) *улм цааран йовад холдх* удаляться; ***герәс цаарлх***; *Хаалһ* ***улм цаарлх дутман*** *халурад йовдгинь яахв. – Бембин Т.*; 2) *йовсн хаалһарн цаарандан йовад йовх* продолжать свой путь

цаарта *м. эмн. цаар гемтә* паршивый, покрытый струпьями; ***цаарта хөн мал***

цаартх [цаартхы] *м. эмн. цаар гемтә болх* паршиветь, покрываться паршой

цаасн [цаасын] 1) *деернь бичдг, зурдг, барлдг нимгн кергсл* бумага; ***бичлһнә цаасн, цаһан цаасн***; *Авдр дотр мел юмн уга болна. Зуг йоралднь нег хуучн модн тайг болн* ***цөөкн үг бичәтә цаасн*** *кевтнә. – Хальмг туульс*; ***цаасн нимгн болв чигн, номин көлгн болдг*** *– үлг.*; ***цаһан үкр цаасн немнәтә*** *– тәәлвр.* **(үснә өрм)**; 2) *цаасар кесн* бумажный; ***цаасн мөңгн***; 3) *бәрмт* документ; ***иткл цаасн (иткүлвр)***, ***үнтә цаасн***; 4) *йосна зәңгллһн* извещение, уведомление; *Сегләтр ормдан сун, столан секәд****, кесг цаасд дундас*** *негиг татж авад, өгч йовна. – Бембин Т.*; 5) *хууч. бичг* письмо; *Тиигәд Хәәрт Хар Күкл ахдан* ***цаас бичнә****, би хаана күүкнә марһанд оч йовнав гиһәд. – Боктан Ш.*

цааста *цааснд орасн* обёрнутый в бумагу, в бумажной обёртке; ***цааста шикр***; *– Би дарунь һарнав, – гиһәд Батад даһмасн* ***цааста кампадь*** *өгв. – Эрнҗәнә К.*

цаатн [цаатын] *этн.* 1) *хальмг улсин нег баһ отг-әәмг* цатаны (*название одного из калмыцких родов*); 2) *ца буһ өскж, ө-модн дотр бәәдг баһ келн-әмтн*; *уряңхчуд* оленеводы-урянхайцы

цав [цавы] I 1) *юмнд һарсн һам, шуурха* щель, трещина; ***герин эрст цав һарч***; 2) *адрун* шероховатость

цав [цавы] II *шаж. лам хувргудын зог*; *хот-хол* трапеза; ***үдин цав***

цавг [цавыг] *боднцгин цаһан һуйр* крахмал

цавгдсн [цавыгдсын] *цавгта уснд уһасн* накрахмаленный; ***цавгдсн зах***

цавглх [цавыглхы] *цавгта уснд уһах* накрахмаливать; ***дотр хувц цавглх***

цавдата *шаж. цацл кечксн* окроплённый

цавдх [цавдыхы] *шаж. цацл кех, цацх* окроплять; *Тиигж шүүврим авла, улан цусарм* ***цавдла****. – Калян С.*

цавлх [цавлхы] *шаж. лам хувргудт хот-хол өгч зооглулх* трапезовать (*о монахах*)

цавтх [цавтхы] 1) *цав һарх, шуурх* трескаться, растрескиваться; 2) *адрута болх* быть шероховатым

цаг 1) *үрглжд хүврч бәәдг материйин янз* время; ***цаг нег кевәр йовдго*** *– цецн үг*; 2) *цагин үй, цагин эргц, кем* период времени, пора, сезон; ***өдгә цагин үй, җилин дөрвн цаг*** (*хаврин цаг, зуна цаг, намрин цаг, үвлин цаг*); 3) *цагин тодрха хуһцан, цаг-болзг* определённый отрезок времени; ***ора цаг, эрт цаг, өрүн цаг, өдрин цаг, амрлһна цаг, көдлмшин цаг, тәрә тәрх (хурах) цаг***; *Ода бид хойр харһх цаг болв билтәл. – Җаңһр*; 4) *хонга 24 цагин нег хүв*; *хонга цагиг тоолж хувалһн* время суток; ***үдин арвн хойр цаг, цаг кедү болж?****;* 5) *цаг тоолдг зевсг* часы (*механизм*); ***танд цаг бәәнү? серүлдг (хоңхта) цаг, ширән цаг***; 6) *цол, зав, чөлән* свободное время; ***нанд ода цаг уга***; 7) *грам. үүлдәгчин нег кевянз* время (*настоящее, прошедшее, будущее*); ***өдгә цаг, өңгрсн цаг, иргч цаг***; ◊ ***цаг биш цагла*** *болшго, эвго кемд* некстати; ***Цаг биш цагла*** *хоюрн альдас зүүцәд ирж йовх улс болҗанат? – Доржин Б.*; ***цаг бәәсн деер*** *сул цаг, цол бәәснд* пока есть свободное время, пока свободен

цагар 1) *цаг-цагар* временами, время от времени; ***цаг-цагар хур орна***; ***цагар ирсн дәәсн цагтан хордг*** *– цецн үг*

цаг-болзг *хош. болзсн цаг, сорг* срок; ***ахрхн цаг-болзгт***

цагда *зоол. шаргчн гөрәснә күүкн төл* сайгачонок (*самка*)

цаг-зуур *хош. дав-деер* временно, временный; ***цаг-зуур күцәҗәх үүл, цаг-зуурин көдлмш***

цаглань *цагтнь* вовремя; ***урһциг цаглань ахулх***

цагларн *болзгларн, үгцсн болзгтан* своевременно, в срок; ***цагларн ирх***

цаглх [цагылхы] *өдринь заах* устанавливать срок, датировать; ***өцклдүр өдрәр цаглсн эрлһ***

цаглшго [цагылшго] 1) *кемҗәлҗ болшго юмн* неизмеримый; *Машин күүнд тиим ик* ***цаглшго*** *тусан күргнә. – Сян-Белгин Х.*; 2) *юмиг медҗ, ухалҗ болшго* непостижимый

цагцаха *зоол. хойр наста бүргд шовун* двухгодовалый орёл

цагцха *адһмтха* торопливый; ***цагцха күн***

цагцхалх [цагцхалхы] *адһх, адһх-шидһх* спешить, торопиться

цаһавтр [цаһавтыр] *цәәвр өңгтә* беловатый, белёсый; ***цаһавтр чирә, цаһавтр күмсг***

цаһадх [цаһадхы] *кетркә цаһан болх* оказываться чересчур белым

цаһала *зоол. үвлин цагт үснь хүврәд, өңгнь цаһан болдг туула* заяц-беляк

цаһалһсн [цаһалһысын] *цәәлһсн* белёный, побеленный; ***цаһалһсн герин эрс***

цаһалһх [цаһалһыхы] *цәәлһх* белить, производить побелку; ***хора цаһалһх***; *Хөөчнр ик эртәснь* ***малын хаша-хаацан*** *ясад, дулалад,* ***цаһалһад****, төл авлһнд белдв. – Хальмг үнн*

цаһаллһн [цаһаллһын] *Цаһан Сарин байриг тосч давуллһн* встреча праздника весны Цаган Сар

цаһалх [цаһалхы] *үвлин киитнәс эрүл-менд һарсн учрар нег-негән Цаһанла йөрәх* поздравлять с благополучным окончанием зимы; *Гертән Цаһаһан һаһсн хөөн кен ахан тевчәд, элгн-саднурн оч* ***цаһалх учрта****. – Хальмг үнн*

цаһан 1) ***харин*** *зөрүд өңг, цасн мет өңгтә; гилән* белый; ***цаһан эд, цаһан һуйр***; ***нег экәс цаһан чигн, хар чигн хурһн һардг*** *– цецн үг*; ***цаһан идән*** (*өрм, тосн, ээзгә,*

хурсн, тарг, әрк, чигән); *Хүрмин ахлач* ***цаһан идәһән авад****, түрүләд орна. – Эрнҗәнә К.*; ***цаһан бүтәһүл һазр делкә бүтәҗ*** *– тәәлвр.* **(цасн)**; 2) *шилж. цеңнсн, цевр* звонкий, чистый; *Нәрхн* ***цаһан дууһар*** *хәәкрснд… – Җаңһр*; 3) *шилж. әрүн сәәхн санан, седкл* добродушный, добрый; *Хоңһрин* ***цаһан ухань*** *будң болад... – Җаңһр*; *Сарң –* ***цаһан саната****, өр-өвч, бийәснь иткәд күн юм сурхла, әрвлиго заңта күн билә. – Бадмин А.*; ***Үснлә әдл цаһан саната, цасн цаһан*** *чилгр ухата, хәәмнь. – Нармин М.*; 4) *юмна цаһан* белок, белки; ***өндгнә цаһан***, ***нүднә цаһан***; 5) *юмна цав цаһан* белизна; ***шүднә цаһан***; 6) уһмлын болн аһурсна нерин хань тогтацд *в составе бот. и зоол. названий*: ***цаһан буудя, цаһан шарлҗң, цаһан харһа***; ***цаһан темән, цаһан аю, цаһан һалун***; ◊ ***цаһан төр болх*** *күүкд төрҗ һаһх* родить ребёнка, рожать; *– Аав* ***цаһан төр болҗана*** *– күүкнв-көвүнв? – нег юм һаһн гиҗәнәл, – гинә күүкн. – Кутуктан Н.*; ***цаһан мод наадх*** *мод хайчкад, хәәһәд наадх* бросать белую палку и искать её (*игра*); ***цаһан толһа*** *бичгт дасхх диг-дарата цуг үзгүд* азбука, алфавит; ***цаһан хаалһ*** *саад-тотхур уга, байрта-буйнта зам* белая дорога, счастливый путь; ***арвн цаһан буйн*** *арвн сән үүл* десять добродеяний; ***Делкән Цаһан Аав*** *Делкән әмтә юмна эзн*; *күмн-әмтнд хөв-кишг хәәрлҗ теткгч* Белый Старец, покровитель всего живого на земле; ***Цаһан Сар*** *хальмг келн-улсин хаврин байрта сән өдр* праздник Белого Месяца, начала весны; ***Цаһан Сар*** *гисн урднь, кесг зун җил хооран, хальмг келн-улс хавр тосчах сән өдр бәәсмн. – Бадмин А.*; ***Цаһан Сар*** *– цагин хөвтәнь, хаврин ур энүгәр эклнә. Хальмг улсин седклин уңгнь* ***Цаһан Сарас*** *эклцән авна. – Нуура В.*

цаһарх [цаһархы] *цаһан болх, цәәх* становиться белым, белеть

цаһатлнь [цаһатлынь] *цаһан болтлнь* добела; ***цаһатлнь уһах***

цаһах [цаһахы] 1) *юмна өңг цаһан болх* белеть; *Цасншуурһн орад, салькн чаңһрхла,*

тег делгүдэн ***цаһаһад****, теңгр һазр хойр ниилсн болҗ медгднә. – Хальмг үнн*; 2) *цәәһәд үзгдх* белеться, виднеться (*о чём-л. белом*); ***холд юмн цаһаһад үзгднә***; 3) *чирә цәәх* бледнеть, становиться бледным (*о лице*); ***икәр әәсн учрар чирәнь цаһаҗ оч***; 4) *буурл болх* седеть, становиться седыми (*о волосах*); ***үснь цаһаһад бәәҗ***

цаһахн [цаһахын] *зөвәр цаһан* беленький

цаһацр [цаһацыр] *цаһавтр, цәәвр* беловатый

цаһачуд *тууҗ. советин йосна өмнәс босч дәәлдсн цаһана церг* белые; *– Яһҗ? Юн болҗ? – Яах билә. Цаачн* ***цаһачуд*** *орад аашдгҗн. Боран селәһәр, Зурмтар* ***цаһана церг*** *оржҗ ирсн бәәнлм. – Бембин Т.*

цаһрг [цаһрыг] *ишкә герин өркин дуһрг модн* перекладина-крестовина дымника юрты

цаһрглх [цаһрыглхы] 1) *төгрглх, дуһрглх* делать перекладину у круга дымника; *Цаһан мөңгәр* ***цаһрглсн****... – Жаңһр*; 2) *юмиг цаһрг болһх, төгрглх* закруглять; окольцовывать

цадар *гесн көөлһн* вздутость (*живота*)

цадарх [цадархы] *гесн көөх* вздуваться, раздуваться (*о животе*); ***царин гесн цадарад бәәҗ***

цаддго [цадыдго] *юм идҗ-ууҗ хандго, ховдг* ненасытный; ***хотд цаддго***

цадтлан *седкл хантлан идх-уух* досыта, вдоволь; ***цадтлан идх, цадтлнь хот өгх***

цадх [цадхы] *хот-хол идҗ-ууҗ седкл ханх* наесться, насытиться; ***сән гиич ирхлә, му күүнә гесн цаддг*** *– үлг.*; ***цаджҗ цар болдго, цадтлан эс идҗ ирг болдго*** *– үлг.*; *Удл уга* ***цадад****, өвгнлә дәкн таарад күүндүвидн. – Сян-Белгин Х.*

цадхах [цадхахы] *цадтлнь идүлх* насытить

цадхлң [цадхылың] *күн, малын идҗ-ууҗ цадсн бәәдл* сытый; ***цадхлң өлиг меддго***; ***цадхлң күүнд цаһан хурһна сүл һашун болҗ медгддг, өлн күүнд үкрин өвр җөөлн болҗ медгддг*** *– үлг.*; *Маднла әдл улст* ***гесн цадхлң****, ээм бүтн болхла, теднә яһсн-кегснь кергтә биш. – Эрнҗәнә К.*

цадхх [цадхыхы] *седкл хантл, хот өгх* накормить досыта, вдоволь; ***Һууҗмулмудан цадхсн*** *харадас үр деерән амрад сууна. – Нуура В.*

цал: **цал буурл** *үснә өңгнь цаһан болсн* совершенно седой; ***Цал буурл сахлта*** *цаһан өвгд нег дуңһра күцв. – Җаңһр*; *Цаг селгәтә гисн* ***цал буурл*** *өвгдин келсн үгин күңк кезә болвчн күцнә. – Көглтин Д.*

цалһа 1) *салң, аңхун, самһа* небрежный; беспечный; ***цалһа күүнә амн бузр*** *– цецн үг*; 2) *агсм* горячий (*о лошади*); ***цалһа мөрн***

цалһадх [цалһадхы] *салңгар юм кех* быть небрежным; ***цалһаһар көдлмш күцәх***

цалдң [цалдың] *сул амта, чальча* невыдержанный; ***цалдңгин амн цаман*** *– цецн үг*

цалдңнх [цалдыңныхы] *бәрг уга болх*; *шальших* быть невыдержанным, несдержанным

цалм [цалым] *мөрнә сүүлин килһсәр, темәнә ноос негдүләд, томад кесн бат арһмәҗ деесн* аркан, лассо; ***цагиг цалм хайҗ зогсаҗ болшго*** *– үлг.*; *Ямаран чиг догшн эмнг мөрнд Адя килһсн* ***цалм*** *хайҗ бәрәд, хазар зүүһәд сурһдг бәәсмн. – Нуура В.*; *Көк торһн* ***цалм*** *һанзһлад мордв. – Җаңһр*

цалмдх [цалмыдхы] *цалм хаяд, мөр бәрх* ловить арканом, заарканить; ***мөр цалмдх***; *Нидн җил мана хойр адуч килһсн арһмәҗар* ***цалмдад,*** *әртә гидг чон әмдәр бәрцхәв. – Эрнҗәнә К.*

цалмч [цалмчи] *цалм хаяд, мөр бәрҗ авдг күн* табунщик-арканщик; ***цалмчин нүдень хурц, һарнь төв*** *– үлг.*; *Шин Манҗин Начр марһа кех болна. Күчтә* ***цалмч*** *көвү авч ирнә. – Боктан Ш.*

цальгран *дольгана шальҗңнҗ цоклһн, цальган* плеск, брызги

цальгрх [цальгырхы] 1) *шалдрң юмн савасн цальгрҗ асхрх* расплёскиваться; ***аанас цә цальгрв***; *Хая-хая холд заһсн өсрҗ шуугна, цаһан көвстә дольган* ***цальгрҗ,*** *элс цокна. – Көглтин Д.*; 2) *асхрх* переливаться через край, выступать; *Хойр нүднәснь* ***цальград,*** *нульмсн асхрв. – Бадмин А.*; *Би чамд келсн бәәнлм, цагнь ирх,*

цальград, *байрчнь мелмлзх гиж̨. – Бембин Т.*

цам *шаж̨.* *толһадан баг өмсч биилдг бурхн шаж̨на би* цам, пантомима (*танец монахов*)

цамадх [цамадхы] *бурх, шальших* болтать, пустословить

цаман *цалдң, бурмха, сул амта* пустословие; ***цалдңгин амн цаман*** *– үлг.*

цамхаг 1) *бәәшңгин деерк бомбһр ора* башня; ***өндр цамхаг***; 2) *хәләж̨ хардг цамхаг* вышка; ***харулын цамхаг***

цан *цасн деегүр дошч йовдг хойр модн улта үвлин кергсл* сани; санки, салазки; ***цанар йовх, гүүлгх***; *Эрцс һолын өндр көвә деерәс* ***ноха цанар****, лыжәр дошч бәәх күүкдин хөвтә дун соңсгдна. – Нуура В.*

ца-на *хош.* *үүмән, шууган* шум, гам, переполох; ***ца-на гилдх*** *үүмлдәд шууглдх* поднимать шум; ◊ ***ца-на уга күн*** *мек-тах уга, цаһан саната* бесхитростный человек

цандг [цандыг] *тогтсн усн* лужа; ***хурин цандгт киисч үккәр, теңгст чивсн деер*** *– үлг.*; *Цасн, киитн цухрад, цагтан хаврнь ирнә,* ***цандг*** *цәәһәд тогтнад, Цаһан Сарнь урһна. – Хальмг дуд*

цанид *шаж̨.* 1) *бурхн шаж̨на номин деед сурһуль* высшая богословская школа (*у буддистов*); ***цанид дацң***; ***Цанидт*** *арвн җил болад, зууһин равж̨амб болхд нег чигн үг эс алдсннь бүгдәр бас һәәхәд, алдр нернь дуурьсв. – Сарин герл*; 2) *бурхн шаж̨на гүн ухана ном сурһаль* религиозно-философское учение, философское учебное заведение; ***цанид, чөөр***

цань: ***цань уга*** *йир сән* наилучший, отменный; ***цань уга сән көдлмш***; ◊ ***цань арһ уга*** *ямаран чигн арһ уга болх* больше нет никаких возможностей

цаң I *киитнд царцж̨ тогтсн цасн мет ур, кирү* иней, изморозь; ***өвсн деер цаң бәәж̨***

цаң II *көгж̨. һууль, зесәр кесн хойр нимгн бәәриг хавсрн цокж̨, ду һарһдг көгж̨мин зевсг* музыкальные тарелки, литавры; ***цаң делдх***; *Хойр цаһан мөңгн цокарта бүрә, бүшкүрмүд,* ***цаң****, кеңкрг – цуһарн ниилəд, әвр сәәхн көгж̨мин айс һарһна. – Эрнж̨әнə К.*

цаңһлһн [цаңһылһын] *ундаслһн* жажда; ***цаңһлһ хаңһах***

цаңһлт [цаңһылты] **цаңһлһн** *хәлә*

цаңһмтха [цаңһымтха] *даңгин ундасдг, икәр ундасдг* всегда ощущающий жажду

цаңһс [цаңһыс] *бот. улмта һазрт урһдг ишклң улан земштә урһмл* клюква

цаңһх [цаңһыхы] *күн, мал ундасх, мәәртх* испытывать жажду; ***ам цаңһх*** *икәр ундасх*; *Туувриң хаалһд эдн миңһәдәр* ***цаңһад****, харһнад, гемнәд укладцхәв. – Хальмг үнн*

цаңта *кирүтә, кирүтсн* заиндевелый

цаңтх [цаңтыхы] *киитн болад, юмнд цаң тогтх* заиндеветь, покрываться изморозью; ***модн цаңтад бәәҗ***

цаңх [цаңхы] *эмн. н. гесн мошкрх өвчн* колики, резь (*в желудке*)

цаңхта [цаңхыта] 1) *эмн. н. гесн мошкрдг өвчнтә* страдающий болями (*в желудке*); 2) *үргмтхә* (*мөрн*) пугливый (*о лошади*)

цар I *агтлсн бух* вол, кастрированный бык; *Көвүн күүкн хойр* ***царан тууһад****, хәрәд күрч ирнә. – Боктан Ш.*; *Оһтр* ***улан царт*** *маңһд терг татгсн өвгн күрәд ирв. – Җаңһр*; ***царин дүңгә гестә, царцахан дүңгә һүйта*** *– тәәлвр.* (**хәәсн**, **тулһ**); ◊ ***цар чолун*** *теермин чолун*; *юм бүлүддг чолун* жёрнов, точильный камень

цар II *царцад көлдж одсн хату цасн*, *кору* наст; ***цар дееггүр цанар йовх***

цар III *хая* 1) *бичкн тәвүр* блюдце; 2) *цецг тәвдг сав* ваза (*цветочная*)

царан 1) *цасн деер үлддг орм, мөр* след от полозьев; ***цасн деер цанын царан үлдв***; 2) *зурасн темдг* метка, черта, бороздка; ***һазр деер цара татх***; ◊ ***ямаран чигн царанго*** *мөр-ул уга болад геедрх* никакого следа (*не оставить*), бесследно исчезнуть

царв [царвы] *хая* 1) *һарин баһлцг* запястье; 2) *тохан чимгн* предплечье

цардах [цардахы] *күн, малын гесн ик болх*; *цурдах* выпятить (*живот*)

цардһр [цардыһыр] *геснь ик, цурдһр гестә* выпяченный (*о животе*)

цардул *хая хату* твёрдый (*о грунте*); ***цардул һазр***

цардх [цардыхы] *цар чолуһар бүлүдх* обтачивать (*на точильном камне*)

царһ [царың] *усн ордг һазр, девән* луг; ***көк царһ, царһгин өвсн, царһгин цецгүд***

царцалһн [царцалһын] *юм көргәлһн* охлаждение

царцах [царцахы] *юм көргәх, киитрүлх* охлаждать; замораживать; *Зуг көлән җиһәд, көлсән* ***царцаһад*** *суудг цол уга болна. – Хальмг үнн*

царцаха *ут далвчта, царцар гисн ду һардг хорта шавж* саранча; ***мөрн царцаха*** кузнечик, ***хөн царцаха*** кобылка; *Уга, энтн дегд һазрдсн болад йовна,* ***царцаха*** *нүүж йовдг болхий? – Эрнҗәнә К.*

царцлң [царцылың] *киитнд өткрҗ хатурсн юмн* застывший; ***царцлң хорһн***

царцсн [царцысын] 1) *көрәд хатурсн* застывший, затвердевший; ***царцсн цасн***; 2) *даарад көрсн* простуженный; ***царцсн күн***

царцх [царцыхы] 1) *көрәд хатурх* застывать, затвердевать; ***царцсн цасн***; *Эн герин дежурн, үзмҗ уга,* ***царцсн*** *чолун чирәтә, киитн хәләцтә залу … – Илюмжинов Н.*; 2) *даарад көрх, җиң авх* простужаться; ***хаалһдан царцвзач!***; *Толһа өвдхлә,* ***царцхла,*** *уудг эм болн витамин йовсн, терүнәс авч ирҗ өгхәр шиидв. – Куукан А.*

цасн [цасын] *увләр ордг чиг-боран* снег; снежный; ***үүрмг цасн, архайг цасн, цасн шуурһн***; ***цасн орҗана***, ***цасн хәәлҗәнә***; ***Цаснас*** *цаһан саңната, цуснас улан халхта. – Жаңһр*; *Көл дор* ***цасн*** *шухтнна, өрч дотр зүркн шугшна. – Бадмин А.*

цасрхг [цасырхыг] *цасн икәр орсн, цасн иктә* снежный, обильный снегом; ***цасрхг үвл***

цаст *цасар бүркәтә* снежный, покрытый снегом; ***мөңк цаст уул***

цаста *цасн икәр орсн, цасн иктә* заснеженный, снежный; ***цаста үвл, цаста хаалһ***; *Сивр* ***ик цаста һазр****, үвлин цагт бичкдүд цанар, лыжәр дошдг. – Хальмг үнн*

цастх [цастыхы] *цасар бүркгдх, хучгдх* быть покрытым снегом, быть заснеженным

цах [цахы] I *ут җиртә, хавчдг хурц хошута, заһсар теҗәл кедг усч шовун* чайка; ***цаһан далвагта цах, теңгсин цах***; *Цаһан җилктә оңһцс* ***цах шовудла*** *урлдна. – Хальмг поэзин антолог*; *Удлго тер усн деегүр* ***цах шовун*** *нисв, көвәһинь дахж, көк ноһан шавшв. – Бадмин А.*

цах [цахы] II *деернь юм тәвдг ац көлтә модн* козлы (*деревянные*); ***цах деер мод көрәдх***

цахлан *м. эмн., торһ. үсн, ноосн җулһрад ундг малын гем* лишай (*напр. у животных*)

цахлх [цахылхы] *көлән һазрт чаңһар тулад зогсх* упираться (*ногами*)

цахр [цахыр] *хууч. хурл, күрә эргнд бәәрлсн зарц улс* цахар, поселение (*хотон дворовых людей, расположенный у монастыря*); ***хаанд уга зәңг – цахрт*** *– үлг.*; *Бата эн гелңгәд бәәж, саалтг болш уга: заманд одад, цәәһинь, цавин махинь авч ирх, бештнь һал түләд, геринь дулалх,* ***цахр орад,*** *үснд одх, булгас ус авч ирх – эн хамгиг авһ гелң медә бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

цаххх [цахыхы] *зальгсн юмн хоолд бөглрәд торх* поверхнуться; ***шүлсндән цаххх***

цац [цацы] *өргн ул сүүртә, шовһр ората сувргһн* гробница, часовня (*на могиле*); *Селәнә деед өмн бийднь өндр хар толһа үзгднә. Энүн деер* ***хойр цац*** *ик холас харвҗах харул мет бәәнә. – Бембин Т.*

ца-цаахас *ик холас* издалека, издали; ***балһсн ик ца-цаахас үзгднә***

цацг [цацыг] 1) *юмнд чимг болһж, ширкһр утцар уйж кесн унжлһ* кисти, бахрома; ***тугмудын алтн цацгуд***; 2) *бот. цецгин зала, цацг* головка, соцветие

цацгдх [цацыгдыхы] 1) *шиңгн юмн цацгдх* быть разбрызганным (*о жидкости*); ***усн цацгдх***; 2) *үүрмг юмн бутрн тарагдх* быть рассыпанным; ***буудя цацгдх, шора цацгдх***

цацглх [цацыглыхы] 1) *цацг уйж чимглх, кеерүлх* обшивать бахромой, кистями; 2) *бот. цецгудин зала бултаһад һарх* расцветать

цацгта *юмнд цацг уйсн, кесн* с бахромой, с кистя-

ми; ***цацгта кевс***; *Хатхмрта цаһан кишлг деегүр* ***цацгта бүс*** *бүсләд авсн… – Бембин Т.*

цацл [цацыл] *тәкл үүлдхд үсн, чигә, идә шүүсәр цацл кеж, һазр-теңгрт дееж өргх* жертвоприношение (*разбрызгиванием молока, кумыса*); *Аһта цаһан идәһәр* ***цацл цацад****, маань умшн йовж, моһаг сиинцәс һарһв. – Нуура В.*

цацлһн [цацылһын] *шалдрң юмар цацх* опрыскивание

цацмдх [цацымдыхы] *чидл-чинәһән алдх, муурх, көшх* уставать, утомляться; *Цуг ор эргәд ирв гиж* ***цацмддг йосн уга****. – Җаңһр*

цацрһан [цацырһан] *бот. өргстә, шар өңгтә, ишклң амтта земш* облепиха

цацрл [цацрыл] 1) *герлин цацрл* сияние; ***ар үзгин цацрл***; 2) *шилж. мандлт* расцвет; ***сойлын цацрл***

цацрх [цацырхы] 1) *герл цацрх, герлтх, бадрх* сиять, сверкать; 2) *шилж. мандлх, цецгәрх* расцветать

цацу 1) *әдл, теңцү, тегш* равный, одинаковый; ***наснь цацу***; *Тер цагт энүнлә* ***цацу наста*** *баахн көвүд зунар теңгә һазрин харслтын межәд ветеранмудын өгсн цергә сурһмҗиг түргәр дасад авчкв. – Хальмг үнн*; ***эгч дү хойрин ээм цацу*** *– тәәлвр.* **(хәәчин бәрүл)**; 2) *зерглж, нег һазр* одинаково, одновременно; ***урлданд хойр мөрн цацу һарч ирв***; ***намаг ирм цацу***, ***тер көдлмштән одв***

цацуһар *әдләр, әдл* поровну; ***цацуһар хувах***

цацулгдшго [цацулыгдышго] *цацулж болшго юмн* несравнимый, несравненный

цацулх [цацулхы] 1) *юм әдлцүлх* приравнивать, уравнивать; 2) *юм дүңцүлх* сравнивать; *Миитр нойн чашкиг дүңнәд,* ***маляла цацулхла****, маля дөрү дүңгә ут болж. – Боктан Ш.*

цацурх [цацурхы] *цацу болх* уравняться; стать одинаковыми

цацх [цацыхы] 1) *үүрмг юм цацж тарах* бросать, разбрасывать; ***му бух толһа деерән шора цацдг*** *– үлг.*; 2) *шалдрң юм цацх* разбрызгивать (*о жидкости*); ***ус цацх***; 3) *ховлх, хов зөөх* клеветать; ***хов цацх***; 4) *шаж. һазр-делкәд юм*

өргх кропить; ***цацл цацх***; *Хар кружкиг авад, дотрнь хурһан дүрәд, өөдән* ***цацл цацад,*** *йөрәл тәвжәнә. – Бембин Т.*

цаяха *зоол. цегән уснд, эс гиж теңгсин уснд бәәдг, ясн бүркәвчтә, толһа тустан хавчж зуудг көлтә нег төрлəмтн* покрытое панцирем пресноводное или морское животное с клешнями, рак; ***цаяха болж улах*** *ичәд, чирәнь улах* покраснеть как рак; *Бадмин чирәнь хойр сәрсн чиктәһән* ***цаяха болж улаһад,*** *эн һазр хәләһәд, тагчг суув. – Эрнжәнә К.*

цə *агнь һартл чанад белдсн ундн* чай (*напиток)*; ***цə шиңгн болв чигн***, ***идəни деежь болдг*** *– үлг.*; ***цə самрх дутман зандрдг*** *– цецн үг*; ***цə уух***, ***цə чанх***; ***хар цə***, ***үстə цə***, ***көк цə***, ***цəəһин шанһ***; *Ута үкс гиж босад, Буляд* ***киитн цə*** *кеж өгв. – Эрнжәнә К.*; *Адһм угаһар таварн хотан идəд, ардаснь халун* ***хар цə*** *уһад оркхла, көлс авад бәәв. – Бембин Т.*

цəəвр [цəəвер] 1) *өңг-зүснь цаһавр* беловатый; 2) *цəəвр чирə* бледное лицо

цəəдм [цəəдем] *хужр, хужрта һазр* солончак, солончаковая местность; *Ижл күртл тег, һазрнь мел* ***цəəдм хужр***, *урһмл йир хатяр. – Бембин Т.*

цəəлһвр [цəəлһевер] 1) *юм цəəлһлһн* пояснение; 2) *цəəлһжəх үг* пояснительный; ***цəəлһвр үгмүд***

цəəлһгч *цəəлһдг үг* пояснительное слово; *грам.* ***цəəлһгч үгмүд***

цəəлһлт [цəəлһелте] *юм цəəлһлһн* объяснение, разъяснение; *грам.* определение

цəəлһх [цəəлһехе] I 1) *медүлж өгх* объяснять; ***чик бичх зокал цəəлһх***; 2) *юмна учринь цəəлһж өгх* комментировать; *Тер одн һарсн өдр номд сурх, соңсх,* ***номин учрутх цəəлһх***, *зальврх, кишг-буй дуудх, нань чигн эдү мет үүлдврт өлзəтə сəн өдр болжана. – Хальмг үнн*

цəəлһх [цəəлһехе] II *юм цаһалһх* белить; ***герин эрс цəəлһх***

цəəлһх [цəəлһехе] III *өр цəəлһх* переночевать, дождаться рассвета; ***меклə уурий-уурий гиһə бəəж, өр цəəлһж*** *– үлг.*

цәәлзх [цәәлзехе] 1) *амн цөлдәд, икәр ундасх* хотеть пить; *Нам ундан хәрүлх биш, зәрмтн* ***цәәлзәд*** *тарҗ йовна. – Бембин Т.*

цәәлх [цәәлхе] *цә уух* пить чай

цәәсг [цәәсег] *цә уух дурта* любящий пить чай; ***цәәсг күн***; *«Уух уга бәәҗ –* ***цәәсг****, унх уга бәәҗ – җорасг» гидг үлгүр дотран санчкад, Муузра хойр ааһ уучкад тотхад зогсв. – Эрнҗәнә К.*

цәәсх [цәәсхе] *цә уухар седх* хотеть пить чай

цәәх [цәәхе] I 1) *юмн цаһаҗ үзгдх* белеть; *Цастҗ мөстсн үвлднь,* ***цәәҗ*** *шуурсн кемд, хәәмнь чамаһан саннав. – Хальмг үнн*; 2) *юмна өңгнь цаһах* белеть, седеть; ***чирә цәәх, үсн цәәх (буурлтх)***; *Мини хамр-халхм киитнәс* ***цәәҗ одвза*** *гиҗ саглад, экм мел чирәһим хәләһәд йовна. – Илюмжинов Н.*; 3) *гегәрх, гегән орх* светать, рассветать; ***чамта болв чигн, чамаг уга болв чигн өр цәәхнь лавта*** *– үлг.*; *Энүнд ода бийнь асхн болҗ медгдҗ йовна,* ***өр цәәҗ йовнахн****. – Эрнҗәнә К.*

цәәх [цәәхе] II *цаңһх, цөлдх, икәр ундасх* испытывать жажду

цәв *анат. күүнә давсгин хажудк хоңхр* (*хотхр*) пах

цәвдр [цәвдер] *бийнь саарл, сүл, цәвәрн цаһавр зүстә мөрн* игреневый; ***цәвдр гүн***

цәвдх [цәвдехе] *цәвәрнь цокх* бить в пах

цәклһн [цәкелһен] *цәклт* молния; ***цәклһн негәр болдго, цаг негәр бәәдго*** *– үлг.*

цәклх [цәкелхе] 1) *цәклһн бәәҗ-бәәҗ гилвкх* сверкать (*о молнии*); ***цәкллһн цәклх***; *Холд һал* ***цәкләд****, ракет хайснла әдл болад чиг одна. – Бембин Т.*; 2) *шилҗ. нүдәрн цас-цәс гих* сверкать (*о глазах*)

цәкр [цәкер] *цегән биш, цаһавр* мутно-белый, белёсый; с бельмом; ***барун нүднь цәкр мөрн***; ***цәкр нүдтә көвүн церг ивт хәләҗ*** *– тәәлвр.* **(зahсн)**; ***Цәкр зуни*** *халуднь цаңһад, цәәһәд өлснәв. – Эрнҗәнә К.*

цәкүр 1) *цәкәд һал һарһдг чолун* кремень; кремневый; ***цәкүр бу***; 2) *хату цаһан чолун* силикат; силикатный; ***цәкүр тоосх***; ◊ ***цәкүр-цәкүрәр утлад, цандг болһнд хайх*** *аврлт*

угаһар алх жестоко расправиться; *Тертн намаг* ***цәкүр-цәкүрәр утлад, цандг болһнд хайх****. – Эрнҗәнә К.*

цәкх [цәкехе] *цәкүрәр һал цәкҗ һарһх* высекать огонь; ***Цәкүр цәксн*** *мет баг чиндр бадһлад, һазрт күрн унтрҗ одв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***цәкхәс урд хондг*** *кергиг күцәхәс урд шинҗләд, кирцәд хәләдг* прежде чем делать дело, хорошо изучить его

цәңких [цәңкихе] *чирә чөңкиҗ цәәх* быть бледным (*о лице*)

цәңкр [цәңкер] *цәәҗ одсн* бледный; ***цәңкр чирә***

цәңнх [цәңнехе] *хәңкнсн ду һарх, җиңнх, цоңнх* звенеть (*в ушах*); ***чикнд юмн цәңнәд бәәнә***

цеб: ***цеб гисн*** 1) *дигтә-тагта* аккуратный; ***цеб гисн күн***; *Гришкинхн биидән зөв* ***цеб гисн малта****, сәәхн заңта улс. – Эрнҗәнә К.*; 2) *эвтәһәр* аккуратно; ***Цеб-цеб ишкәд****, көлән будл уга, алхҳднь алхад, һәрәдхднь һәрәдәд йовж, Пүрвә тосхлтын конторин һаза күрч ирв. – Балакан А.*

цев [цеве] 1) *шинҗүр* цепь; ***нохаг цевд бәрх***; 2) *гинҗ* оковы; ◊ ***цевәсн алдрсн мет*** *уяһасн алдрсн мет* будто с цепи сорвался; *Ларлу бас* ***цевәсн алдрсн мет*** *һаньдглад бәәнә. – Доржин Б.*

цевдл [цевдел] *усн ордг һазр, царң, цекә* заливной луг

цевкәрх [цевкәрхе] *цемцәх* быть подтянутым, подобранным; *Тегәд чиг неми офицер нертә, хойр ээм дееврнь обер-лейтенантын погон гилвксн, һартан цаһан бееләтә,* ***цевкәрәд бәәдгнь эн****. – Бембин Т.*

цевләтә *цевт уята* привязанный на цепь; *Күүтрин бичкн көвүд эврәннь хаша дотрас* ***цевләтә бәәсн нохасан*** *һарһҗ тәвдмн. – Илюмжинов Н.*

цевлх [цевелхе] 1) *цевт уйх, гинҗлх* привязывать на цепь; ***ноха цевт уйх***; 2) *һаркөлд гинҗ зүүх, гинҗлх* заковывать в цепи

цевн [цевен] *оошк өңгтә, җөөлн махта ик заһсн* белорыбица

цевр [цевер] 1) *цевр-цер* чистый; ***цевр хора, цевр аһ,***

цевр усн, цевр аһар; 2) *шилж. әрүн*; *әрүн цевр* безупречный, незапятнанный; ***цевр нерн***; *Сүл һурвн сард әркәсн һарад,* ***йир цеврәр бәәләв****. – Тачин А.*

цеврәр *цевр-цер*; *кир-нуһуд уга, бузр биш* чисто; ***цеврәр һаран уһах***; *Әркд, тәмкд авлгдлго,* ***бийән цеврәр бәртн*** *гиж, баһчудыг сурһна. – Хальмг үнн*

цеврдәх [цевердәхе] *зарһ-з. цаһатхх* оправдать

цеврдтлнь [цевердетелнь] *цевр болтлнь* дочиста; ***цеврдтлнь уһах***

цеврдх [цевердехе] 1) *юмн цевр болх* очищаться; *Тер учр деерәс урдк җирһлд учрсн му тоотас* ***цеврдәд бәәхмн****. – Хальмг үнн*; 2) *зарһ-з. гем угаһан цәәлһх* доказать свою невиновность, реабилитироваться; ***цеврдәд һарх***; *Аш сүүлднь ач иктә мана партин хөрдгч съездин хәәрәр* ***цеврдәд,*** *хәрү Москвад ирсн... – Эрнҗәнә К.*

цеврдхх [цевердехехе] 1) *юм цевр болһх* очищать; 2) *зарһ-з. цеврдүләд һарһх* оправдывать; ***зарһла харһсн кү цеврдхх***

цеврләч [цеверләчи] 1) *юм цеврлдг күн* уборщица; ***гер, хора цеврләч***; 2) *тәрәнә буудя цеврләч* уборщик зерна; 3) *һос-башмг цеврләч* чистильщик обуви

цеврлг [цеверлег] *бийән цевр-цер бәрдг* чистоплотный, опрятный; ***цеврлг күн***

цеврлгдх [цеверлегдехе] 1) *юмн цевр болх* очищаться, становиться чистым; 2) *зарһ-з. әрүн цевр болх* оправдываться, реабилитироваться

цеврлх [цеверлехе] 1) *юм арчж цеврлх* чистить, расчищать, убирать; ***хувц цеврлх, гер цеврлх, хаалһ цеврлх***; *Ик аahд дотринь yhahад,* ***цеврләд*** *чанв. – Хальмг үнн*; 2) *юмна хальсинь авх, хальслх* очищать; ***боднцг цеврлх, өндгнә хальс цеврлх***; 3) *зарһ-з. цеврдхәх* оправдывать, снимать вину; ***гемнгджәх кү цеврлх***; *Тегәд бийән* ***цеврлҗ авх****, чикрх болзг бәәнә. – Хальмг үнн*

цевр-цер [цевер-цер] *хош.* 1) *әрүн цевр, цеврәр бәәдг* чистоплотность; ***цевр-цер күн***; *Нидннәһә ясвр кесн герт* ***цевр-цер****, сарул болн дулан. – Хальмг үнн*; 2) *кир уга, киртә биш* чистый,

негрязный; ***хувц-хунрнь цевр-цер***; 3) *цевр-церин* санитарный; ***цевр-церин эмч, балһсна цевр-церин бәәдл, цевр-цеерд харш***

цег I *түдлһнә темдг грам.* точка (*знак препинания*); ***зәңгин хөвн цег тәвх***; ***олн цег, давхр цег***; ***сүүлтә цег***; *Нег печатн лист гиснтн: үзгүд болһн,* ***цег, хойр цег, сүүлтә цег, татасн****, цуг темдгүд тоолгдад, дөчн миңһн болхла, нег печатн лист гиж тоолгддгж. – Эрнҗәнә К.*

цег II *юмна эцс, сүл, адг* предел, конец; ◊ ***наснани цегтән күрх*** *көгшрх, өтлх* состариться

цег III *цомг, зурмна толһа* холмик (*маленький*)

цегән *цевр* прозрачный; ***цегән усн***; *Учрсн зовлң-зөвүр хооран саагдад,* ***цегән усн мет*** *цевр ухан-тоолвр үүднә. – Хальмг үнн*

цегәрх [цегәрхе] 1) *цегән болх* становиться прозрачным; 2) *цаһавр болх* быть беловатым; *Урдк Савельев биш. Энүнә нүдн* ***улм цегәрсн болад,*** *өңгән геенәд иржж. – Бембин Т.*

цегдг [цегдег] *ханцн уга күүкд күүнә бүшмүд* цегдек, сарафан (*женское платье без рукавов*); *Цеңкр ут хувцн дееррән күрң торһн* ***цегдг*** *өмсч. – Эрнҗәнә К.*

цегләр *цегмүд тәвх дигдаран грам.* пунктуация; ***цегләрин зокал***

цеглх [цегелхе] I *бухх, тоглых, деегшән һәрәдх* взвиваться; *Алтн Шарһнь деегшәндән нәәмн миңһ* ***цегләд одв****. – Җаңһр*; *Пүрвән зүркн бийднь күч өглго, нег амһаһан кемлҗәх эмнг мөрн кевтә* ***бухн цегләд****, терүнд ик зовлң өгв. – Балакан А.*

цеглх [цегелхе] II *шаһа деегшән хайх* метать, подбрасывать (*при игре в альчики*); ***шаһа цеглх***; *Хойр-һурв* ***цеглəд****, хавтхлад, цааранднь һарув. – Хальмг үнн*

цегрәчг [цегрәчиг] *бот. темән иддг өвсн, хатханчг* колючка

цегтә *саг-сергг, болһамжта* выдержанный, крайне осторожный; ***цегтә күн***

цегцлх [цегцелхе] *юмиг диг-дарата болһх* приводить в порядок; ***гер цегцлх***

цегцтэ [цегцетэ] *диг-дарата, дигтэ-тагта* аккуратный

цеерлгдх [цеерлегдехе] *цер тогтагдх* запрещаться, быть на карантине

цеерлх [цеерлехе] 1) *хөрүлтэ болх, хөрх* запрещать, налагать запрет, устанавливать карантин; 2) *эк-эцкин, өөрхн төрлин нерд келхәс хөрх* соблюдать табу; ***эк-эцкин нер келхәс цеерлх***; 3) *юмнас цеертэ бәәх* воздерживаться; ***тәмкәс цеерлх, әркәс цеерлх***; *Теднә цуста бузр һар* ***юунас цеерлх билә****?.. – Сян-Белгин Х.*; *Муузранхн халун гемәр немс гемтҗ гиһәд, Ноонинхн цуг хотарн* ***манас цеерләд*** *нүүҗ оч. – Эрнҗәнә К.*

цеертэ 1) *цер тогтасн, хөрүлтэ* запретный, запрещённый; карантинный; ***цеертэ һазр***; 2) *орх зөв уга, хөрүлтэ* запрещено; ***орхд цеертэ***

цекэ 1) *керм зогсдг теңгсин тоха усн геогр.* бухта; ***гүн цекэ***; 2) *уснд авгддг дор һазр* низина, заливной луг; 3) *тутрһ тәрдг һазр* рисовое поле, чек; ***тутрһин цекэ***

цекмнг [цекемнег] *бардмта, көр* тщеславный, честолюбивый; ***цекмнг күн***

цекмнх [цекменхе] *бардмнх, көөрх* быть честолюбивым

цел чаңһагч, күч немгч хүв; йир *усилит. частица* совсем, совершенно, абсолютно; ***цел көк ноһан***, ***цел чилгр өдр, цел хурц утх***

целвг [целвег] *әмтәлҗ болһсн төгрг һуйр, боорцг* круглая лепёшка; *Бешт далһа хальмг бакрснд цә буслҗасн бәәнә, йиринә темдгтә, дәкҗ альд чигн уга агта амтна сенр үнр паанцглад одҗ, таавад болхла, һашурсн хурц ута тархаһад,* ***зузан целвг*** *шач шаргджана. – Илюмжинов Н.*

целмг [целмег] 1) *чилгр, үүлн уга* ясный, чистый, безоблачный; ***целмг теңгр, целмг өдр***; 2) *шилж. сарул* ясный (*ум*); ***целмг ухан***

целмх [целмехе] *чилгрх, теңгр үүлн уга болад сегәрх, сарулдх* проясняться (*о небе, погоде*); ***теңгр целмҗ бәәнә***

цем *арһул, төвшүн* тихо, спокойно; ***цем-цем гиҗ ишкх***

цемглх [цемгелхе] *юмиг цемгәр һадрлҗ бүрх* обивать, обтягивать *что-л.* сукном

цемгн [цемген] *нигтәр нексн зузан ноосн эд* суконно; суконный; ***цемгн шалвр, цемгн өрмг***; ***цемгн нимгн болв чигн, чиигәс харсдг*** – *үлг.*; *Өндр һо нурһта,* ***көк цемгн*** *галифе шалврта, боокс һоста. – Эрнҗәнә К.*

цемгч [цемегчи] 1) *цемгн эд некдг күн* суконщик; 2) *цемгн эдәр хувц уйдг күн* мастер по пошиву одежды из сукна

цемцрг [цемцрег] *анат. чееҗин хойр талк мөөрсн* хрящи по обе стороны груди

цемцәх [цемцәхе] 1) *седңнх, кеерх, цевкәрх* франтить, щеголять; 2) *эмәх* стесняться, чувствовать стеснение; *Балыков дәкнәс бийдән домчин цухл өргүлшгон эркд, чирмәҗ* ***цемцәһәд****, мөргүлин авъясар тагчгар хойр һаран намчлҗ бәрәд, тедниг өрч тусан өргҗ авад, чаңһар олн бурхдт, шүтәнд, герин эзнд нерәдж, йөрәл тәвв. – Илюмжинов Н.*

цемцхр [цемцехер] 1) *седң, кеемсг, караг* франтовской, щегольской; 2) *диг-таг, диг-тә* аккуратный, подобранный; ***цемцхр күн***; 3) *эмәдг* стеснительный

цемшүлх [цемшүлхе] 1) *көлиннь үзүрәр ишкүлҗ йовулх* заставлять ходить на цыпочках; 2) *цервүлх* заставлять гарцевать; ***мөрән цемшүлҗ йовулх***

цемшх [цемшихе] 1) *көлиннь үзүрәр ишкҗ йовх* ходить на цыпочках; *Бата Муузранд ирәд, берган Цаһана ясчксн маштг орн деерән* ***арһул цемшиҗ*** *орад кевтв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *мөр унад цервх* гарцевать

ценг [ценег] I *бузав. биил* вилы; ***һурвн ацта ценг***

ценг [ценег] II *эцс, адг, тулг, цег* конец, предел; ***ценгтнь күргҗ күцәх***; *Варян эк эрт белвсржҗ одсмн, бод гисн заңта,* ***насн-жирһлиннь ценгәр*** *ухан-тоолвр хоршаҗ авсн теегин эн күүкд күн һанцаран күүкән өскҗ, төлжәәҗ авсмн. – Илюмжинов Н.*

ценг [ценег] III *хая бууһин сумн* заряд (*ружья*); ***ценгтә бу*** *сумлата бу*

ценглх [ценгелхе] *бу сумлх* заряжать (*ружьё*); ***бу ценглх***

цең *зоол. цаһан ханчилду шовун* белый аист; ***цең гидг шовун цервсн сәәхн нислһтә*** *– амн билг.*

цеңгл [цеңгел] *хууч.* 1) *байр байсхлң, инәдн-наадн* веселье, развлечение, забавы; 2) *байр-бахмж, җирһл* счастье, наслаждение, блаженство; ***җирһлин цеңгл***

цеңглдх [цеңгелдехе] *оларн ниицәд, нәр-наад кех, байсх* веселиться, развлекаться, забавляться; наслаждаться, блаженствовать (*о многих*)

цеңглх [цеңгелхе] *нәәрлх, җирһл эдлх, байр-бахта цаг өңгрүлх* веселиться, развлекаться, забавляться; наслаждаться, блаженствовать

цеңгх [цеңгехе] *амрад сергх, нәр-наад кеж амрх-җирһх* веселиться, развлекаться, забавляться

цеңких [цеңкихе] *цәәһәд, өңгән геех* становиться бледным

цеңкр [цеңкер] *көк* голубой, светло-синий; ***цеңкр бек, цеңкр өңгтә теңгс***; *Кемржән йилһәд, цәәлһәд хәләхлә, эн шар үстә,* ***цеңкр нүдтә****, оошк зүстә әмтнд тер кеннь билә? – Илюмжинов Н.*

цеңкртх [цеңкертхе] *цеңкр өңгтә болх, цеңкр өңгтә болж үзгдх* быть ярко-голубым

цеңнүлх [цеңнүлхе] *җиңнүлх* заставлять звучать звонко, голосисто; ***гармаһан цеңнүләд татх***

цеңнх [цеңнехе] *җиңнх* звучать звонко, голосисто; ***цеңнж дуулх, цеңнсн дун***; *Домбрин* ***цеңнсн айс*** *дүркләд, эргндән соңсгдна. Тер айсин дүүрәнд теегм җирһләр дүүрнә. – Хальмг үнн*

цер I 1) *хөрүлт, хөрүл* запрет, запрещение; ***ямр нег юмнд цер тәвх***; 2) *юмнас цеертә бәәх* воздержание; *Тер өдр хурлд әмтн өрүн өрлә ирәд, нег өдрә* ***цер авв****. – Хальмг үнн*; 3) *эцк-экин, өөрхин төрлин нердинь келхәс цеерлх* табу (*запрет на произнесение имён родителей, близких родственников*)

цер II *ханяхд оошкас һардг асан* (*слизь*); *ханядн*; *нульмсн* мокрота, плевки

цервх [цервехе] 1) *эрвх, эрвлзх, цервж нисх* порхать, плавно летать; *Шар-шар богшурһа шарлҗн деегүр* ***цервнә****. – Хальмг дуд*; *Цецг заагур богшурһас* ***цервәд-эрвәд*** *ниснә, өвснәс өвснд бууһад, өрүлгән арчж ясна. – Сян-Белгин Х.*; 2)

эвтәһәр эмәлдән сууҗ, мөрән цервүлх гарцевать на коне; *Буһ мөңгн цулврас бәрәд, богдын үүднд* ***цервүләд бәәв***. *– Җаңһр*

церг [церег] 1) *зер-зевтә күчн*; *әәрм* войско, армия; ***мөрн церг, йовһн церг***; ***цергт мордх, цергәс буух***; ***цергин зер-зев, цергин әңг, цергин сурһуль***; *Тегәд Авлын Цаһан көвүн* ***церг нәәмәдлхәр*** *йовҗ оч. – Боктан Ш.*; ***Цергт мордхларн****, 1940 җилд тер цаһан мөңгн бүсән мини эцк уурһн ахиндән, Көкин Лиҗинд, үлдәсмн бәәҗ. – Нуура В.*; 2) *цергин үүл күцәгч, дәәч, цергч* военнослужащий, воин, боец

церглән [цергелән] 1) *цергт цергллһн* служба в армии; 2) *шаңһа үүл күцәлһн* служебное занятие

цергләч [цергеләчи] *шаңһа үүл күцәгч* служащий; ***көдлмшчнр болн цергләчнр***

церглгч [цергелегчи] *шаңһа үүл күцәгч* служащий; ◊ *дөң болгч, туслгч* служебный; *грам.* ***церглгч келлһнә хүвс***

церглх [цергелхе] 1) *цергт йовад, дәәчин үүл күцәх* нести военную службу; ***Цергљәх*** *корпусынь болхла, зуна лагерьт зогсч бәәсн болдг. – Бембин Т.*; 2) *шаңһа үүл күцәх* служить, исполнять *какие-л.* обязанности; ***сегләтр болҗ церглх***

цергч [церегчи] *дәәч, салдс* воин, боец, солдат; *Дүүрәд* ***цергчнр*** *суулдсн, зер-зев ачсн машид ик хаалһар хурдлҗ ирәд, невчк арһулдад, җимәр хаҗиһәд, модн тал орад бәәнә. – Бембин Т.*

церд [церде] *бичх, зурх саамд керглдг җөөлн болн үүрмтхә цаһан шоха* мел; ***цердәр бичх, цаһан церд, олн зүсн церд, цердин үүл***

цердлх [церделхе] *юмнд церд түркх* натереть мелом, намелить; ***бильярд цокдг мод цердлх***

церх [церхе] *шаһа цокҗ унһах*; *сахар өрг церх* сбивать (*альчики*); *Гүүҗ ирәд, нег чиг шаһа алдл уга* ***церәд авб***. *– Җаңһр*

цецг [цецег] I *эмн. н. хальдвртa гем, өвчн* оспа; ***цецг тусх, цецг өвчнәс тәрх***; ◊ ***цецгт од****! үк, уга бол! үзгдлго од!* сгинь! исчезни!; ***Цецгт од****, әвртә күн болад, караглад, көвү зоваһад алҗана. – Эрнҗәнә К.*

цецг [цецег] II *цецглдг урһмл; цецгтә урһмл* цветок, цветы; ***нарн цецг, хоңх цецг, бамб цецг***; ***цецгин дель, цецгин тоорцг***; *Чи чис болҗ улаһад, ярлзад инәхләрн, мини авч ирсн* ***бадм цецг*** *һарасн унһалач. – Эрнҗәнә К.*

цецгә *анат. герл ордг нүднә цоңх, нүднә хара* зрачок; ***цецгән сохр орхнь чееҗин сохр даву*** *– цецн үг*; ***чееҗд ил, цецгәд далд*** *– тәәлвр.* **(санан)**

цецгәллһн [цецгәллһен] *цецгллһн* цветение; ***цецгәллһнә цаг***

цецгәлсн [цецгәлсен] *цецглҗәх* цветущий

цецглг [цецеглег] *цецгүд урһадг һазр* цветник

цецглх [цецеглехе] 1) *урһмлын цецг бүрдҗ һарх* цвести, расцветать; ***альмна модн цецглҗәнә***; 2) *шилҗ. делгрх, мандлх* процветать, расцветать; *Болв насн дүүвр, нарни герл тусх, намчрҗ, дәкнәс* ***цецглх*** *гиләв. – Эрнҗәнә К.*

цецгтә [цецегтә] *цецглдг урһмл* цветоносный; ***цецгүдтә урһмл***

цецн [цецен] *күңкл ухан, цецн мерген* мудрость; мудрый; ***тенг цецн хойр үүрлҗ чаддго, темән яман хойр мөрглдҗ чаддго*** *– үлг.*; *Энтл хан саак кевтән цуг медрлтә* ***цецн улсан*** *цуглулад сурна. – Хальмг туульс*

цецрх [цецерхе] *цецн болх, гегәрәд, гүн ухан медрлтә болх* стать умудрённым, мудрым; *Тер шевнр дундаснь дегц гегәрәд, дала медрл хоршаһад,* ***цецрсн улс*** *арвадар һарч ирсмн. – Канкин Э.*

цецрхг [цецерхег] *цецрхдг, цецрхх заңта күн* хвастающийся своей мудростью, своим умом

цецрхх [цецерхехе] *цецнәрн көөрх* хвастаться своей мудростью, своим умом; *– Зөвтә үгд зүркн хандг, зөв махлад толһа амрдг, – болҗ Чонын Дорҗ* ***цецрхв****. – Балакан А.*

циигн *цииг күн* цыган; цыганский; ***циигн күүкд күн, циигдүдин хош***

циицц *сиитц* ситец; ситцевый; ***циицц бүшмүд***

цог 1) *шатад, утан уга болсн һалта нүүрсн* жар (*горячие угли*); ***цогиг үмсәр дарх***; ***күүнә һарар цог бәрх*** *– цецн үг*; *Нанд аав даңгин хөөнә керсң-*

гинь хуухлад, давслад, зуухин ***аһсна цог деер*** *шарад болһж өгдг билә. – Нуура В.*; 2) *шилж. серглң; шамдһа* с огоньком, жизнерадостный; *Нүр талан һалта,* ***нүдн талан цогта*** *юн көвүн биләч? – Җаңһр*; ◊ ***цог ишксн нохала әдл*** *һалзурсн ноха мет* как бешеная собака; *Эрдни* ***цог ишксн ноха мет*** *дорк ормасн өсрж көндрәд, школын гер тал адһмта кевәр алхмнад йовад одв. – Доржҗин Б.*

цогд [цогды] *зоол. улмта һазрин ут хоңшарта шовун* болотный бекас

цогта 1) *һалнь унтрад уга цог* пылающий; 2) *шилж. халун* пылкий, горячий; ***цогта седкл***

цогц [цогцы] 1) *цогц бий, цогц-махмуд* организм (*человек*а), тело; ***цогц-махмудм өвдәд бәәнә***; ***цогц бий көгшрв чигн***, ***ухан-седкл көгширдго*** *– цецн үг*; *Көрдгч зун җилә эклцәр нег арвс чидлтә, аһу ик* ***баатр цогцта*** *Баавин Хар гидг күн бәәж. – Нуура В.*; 2) *эрүл-мend* здоровье; ***Цогц бийтн сән бәәну?*** *Амрлһнд одад, нег сард* ***цогц-махмудан*** *амраһад иртн. – Хальмг үнн*; 3) *нурһ-турһ* рост; ***цогцарн машт***г, ***өндр цогцта***; ◊ ***цогц-хорха*** *бог-шеегин хорха* навозный жук; ***цогцин амр хәәх*** *күнд көдлмш келго бәәхәр седх* стараться не утруждать себя тяжёлой работой; ***цогцан сольх*** *сә хәәх, өңгрх* умереть; *Эәж саначрхад бәәж,* ***бурхн болад***, ***цогцан сольсинь*** *медж бәәсн уга биләв. – Нуура В.*; ***цогц һаһх*** *этн. өңгрсн күсүл хаалһднь йовуллһна заң-үүл күцәх* совершать обряд прощания с покойником, провожать в последний путь; ***Өңгрсн күүнә цогц*** *деер зурхач ном умшад, гертәс* ***һаһх*** *цаг келж өгдг, һар күрх күү заадг, цогц деер тәвгдх ном, нань чиг тоот медүлдг. Цогциг көлинь өмәрән хәләлһәд, гертәс авад һардг. – Хабунова Е.*

цогц-махмуд [цогцы-махмуд] *хош. цогц бий* организм, тело; ***цогц-махмударн чиирг күн***

цод *күчр күнд юмн* тяжесть; тяжёлый; ***цод ацан***; ◊ ***хар цод*** *цасн уга ик киитн* сильные заморозки (*без снега*)

цодрх [цодырхы] *киитрәд көрх* заморозить

цодх [цодхы] *әмн уга болх, көшх* потерять чувствительность, онеметь; ***удан йовсн учрар көл цодх***; *Тиигәд сөөднь амрад, өдртнь хатра йовтл, хаалһ йосн биш хол болад, хойр хурдн шар агтсин* ***тавгуднь цодад****, көшәд ирдг болна. – Эрнҗәнә К.*

цокан *цоклт* удар; ◊ ***усна цокан*** *уулын өндрәс дорагшан шүрүһәр унҗах усн* водопад

цокар *сишүр чимг* украшение, чекань; ***цаһан мөңгн цокарта һанз****; Улан торһн утцар кегзлҗ уйсн көвңтә, сармта мөңгн дөрәтә,* ***цаһан мөңгн цокарта*** *чонс эмәлнь барана дундк авдр деер тәвәтә бәәнә. – Сян-Белгин Х.*

цокгдх [цокыгдыхы] 1) *юмнд цокулх* удариться; ***толһаһарн цокгдх***; 2) *күүчгдх* быть разгромленным, потерпеть поражение; 3) *тәрә* (*буудя*) *цокулҗ авх* обмолачиваться (*о зерне*); ◊ ***хурт цокгдх*** *хурт бәргдх* попасть под дождь; ***хаалһд цокгдх*** *хаалһдан көшәд муурх, цуцрх* устать от дороги

цокгч [цокыгчи] *цокч ду һаһдг* ударный (*инструмент*); ***көгҗмин цокгч зевсг***

цоклдан [цокылдан] *гүвдлдән, ноолдан, зодлдан* драка, потасовка

цоклдх [цокылдыхы] *ноолдх, гүвдлдх, зодлдх* биться, драться, наносить удары; ***дәәснлә цоклдх***; *Долалулн дәврлдәд* ***цоклдад бәәнә****. – Бокстан Ш.*

цоклт [цокылты] *цоклһн* удар; ***күчтә цоклт****,* ***зүркнә цоклт***

цоклур *зоол. цоохр өрүлгтә, матьхр хоңшарта, толһа деерән залата шовун* удод; ***эргин цоклур***

цоклцх [цокылцыхы] *цокх үүлд орлцх* участвовать в драке, потасовке; помогать *кому-л.* в драке

цокулх [цокулхы] 1) *юмнд цокгдх* быть побитым, повреждённым; ***тәрәг мөндр цокулҗ***; 2) *зург авхулх* сфотографироваться; ***зург цокулх***; *Амрлһна өдрт балһсна паркд одад, тенд амрчах әмтнд* ***зургән цокулх*** *таал өгдг билә. – Илюмжинов Н.*

цокур *юм цокдг шаавр* колотушка

цокх [цокыхы] 1) *юм цокх, делдх* бить, ударять, играть *на*

каком-л. инструменте: ***домбр цокх*** играть на домбре, ***кеңкрг цокх (делдх)*** играть на барабане; ***хоңх цокх*** бить, звонить в колокола; *Эдн тергнд мөрдән зүүһәд, теегт кевтх боодгудыг* ***тәрә цокдг*** *машин тал зөөхәр бедрж һарчана. – Илюмжинов Н.*; 2) *ямр нег юмар цокх* бить, ударять; стегать, хлестать; ***алхар цокх*** ударять молотком, ***маляһар цокх*** стегать плетью, ***шилврәр цокх*** хлестать кнутом; *Номан эс дасхла, альвлхла –* ***цокх****. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***ишкә цокх*** *ишкә кех* валять войлок; ***тос цокх*** *тос цокж авх* сбивать масло; ***зург цокх*** *зург авх* фотографироваться; ***суңһуг цокх*** *телеграмм цокх* отбить, отправить телеграмму; ***хавтхар цокх*** *һаруд унһах, һарутхх* причинять ущерб, убыток; ***бив гиһәд, өрчән цокх*** *бардмнх* восхвалять себя, бить кулаком в грудь

цол I *деед йоснас күүнә күргсн ачинь темдглж зүүсн алдр нерн* титул, чин, звание; ***ачта артист***, ***номин ачта үүлдәч***, ***Әрәсән Күч-көлснә Баатр (Герой)***; *1943 җилин май сард Николай Унгарлинов залһлдана дәәнә училищ төгсәһәд, залһлдана цергә баһ лейтенант гисн* ***цол зүүв****. – Илюмжинов Н.*; *– Өдрин һурвн шүүсн, һучн улата болтха, – гиһәд* ***равжамб Зая-Пандита гидг цол*** *өргн дуудв. – Сарин герл*

цол II *зав, чөлән, сул цаг* свободное время; ***ода нанд цол уга***; *Хөрн негн өдрин туршарт эн лагерьт амрчах күүкдт герән сандг* ***цол уга болна****. – Хальмг үнн*

цол III 1) *ил, задһа* открытый; ***цол һазр, цол усн***; *Эжго һазрт, усн уга* ***цол дамжад оч****. – Жаңһр*

цолвн [цолвың] *өрүнд зүн үзгт һардг, асхнд барун үзгт һардг герлтә одн* утренняя звезда, Венера; *Хойр хар нүднчн харңһу сөөд герлтнә, өкәр чини хәләцчн* ***өрүни цолвң болна****. – Жимбин А.*; *Туужд улдсн тавн талта одд теегт* ***цолвң болна****, хәәртә цецгт хүврнә. – Шугран В.*

цолта I *цол зүүсн* имеющий звание; ***цергин (дәәнә) цолта күн***

цолта II *завта, чөләтә* имеющий свободное время,

свободный; ***цолта цагт***; *Күн дала, зуг сул,* ***цолта*** *нег чигн күн уга! – Хальмг үнн*

цольгур *һал болҗ халулсн бурһу* жигало, раскалённый буравчик

цольгх [цольгыхы] 1) *хәәрх, шатах; төөн тәвх* прижигать *чем-л.* калёным; 2) *шилҗ. нег келсән кесг давтх* прожужжать все уши; *Хойр чикәрнь селн* ***цольгҗ, цольгҗ****, Бата, эндр асхн юмнд бичә од. – Эрнҗәнә К.*

цомцах [цомцахы] *шошах, шовах* выпирать, выдаваться

цомцһр [цомцыһыр] *өөдм, өндр һазр* высота, возвышенность

цонах [цонахы] *шатах, халах* напекать (*голову*), обжигать; ***һалд цонах***

цонгдх [цоныгдыхы] *шатгдх* обжигаться (*огнём, солнечными лучами*)

цонһал *һолын цегән уста гүн орм* прозрачное глубокое место в реке

цондг [**цондыг**] *хая мөр уйдг һасн, шоң* кол, столб (*для привязывания лошадей*)

цонх [цонхы] *шатах* напекать; обжигать; ***нарнд толһам цонв***; *Хаалһин элстә шорад хойр көлин* ***тавг цонад,*** *хуухрсн үнр һарад йовна. – Эрнҗәнә К.*; *Цевр, чилгр теңгрт дүңгәҗ, цецглсн модна бүчрт гилвкҗ,* ***цонсн*** *хаврин нарн мандлна. – Көглтин Д.*

цоңкаг *гиҗгин хотхр* ямка (*затылочная*); ***гиҗгин цоңкаг***

цоңнх [цоңныхы] *чикән тәвәд соңсх* прислушиваться, напрягать слух; ***келсн үг цоңнх***; *Зурһан миңһн шилән кедн* ***цоңнад одв****. – Җаңһр*

цоңх [цоңхы] I *довң, довнцг, өндр* холм; ***цоңхта һазр***; ***Көк цоңх*** *деернь һарад хәләхлә, ца зо деерәһүрнь, уулас урсгсн усна дольган мет, җирлһн җирс-җирс гиҗ үзгднә. – Эрнҗәнә К.*

цоңх [цоңхы] II *хууч. терз* окно

цоолвур *цоолҗ нүклдг зевсг* пробойник; ***төмрин цоолвур***

цоолгдх [цоолыгдыхы] *цоорх, цоорха болх* быть пробитым, продолбленным; ***хадаснд цоолгдх***

цоолх [цоолхы] *юмнд цоорха һарһх, буулх, нүклх* пробивать отверстие, продалбливать, просверливать; ***төмр***

цоолх; *Деерк амнь кемткрк, шамин шилин күзүнд хуучн тетрадин* ***һадр цоолад*** *өлгж. – Эрнҗәнә К.*

цоома *ик аah* чаша (*большая*); ***цоомад цә кех***

цоонг [цооныг] *зурмна нүкн* вертикальная нора (*суслика*)

цоонглх [цооныглыхы] 1) *нүкиг эгц дорагкшан кех* вырыть вертикальную нору (*о суслике*); 2) *бүргх* клубиться; *Эн кемд Ингә аавин һарин хурһд дорас көквцр өңгтә* ***нәрхн утан цоонглад*** *һарч ирсиг бидн үзүвидн. – Илюмжинов Н.*

цоонгрх [цооныгрыхы] *утан, шора, тоосн эгц деегшән хадгдх, цуунглх* клубиться, подниматься высоко; *Генткн хая-хаяд, альдас һарснь медгдхш, хү хурлзна, һазрас өвдән тоос пүргүләд, дуһрад-эргәд,* ***цоонград теңгрт күрч*** *хутхлдад йовад одна. – Бембин Т.*; *Манр улан тоосн* ***оһтрһуд цоонгрҗ*** *хадгдв. – Жаңһр*

цоорг [цоорыг] *ус авхар, мал услхар, заһс бәрхәр мөс цоолҗ кесн нүкн* прорубь; ***услврин цоорг, цоорг цоолх***; *Тиигҗ йовад, нег дәкҗ* ***цооргт унн алдв****. – Хальмг үнн*

цоорх [цоорхы] 1) *юмнд нүкн һарх, хаһрх* продырявливаться; *Хавтхм* ***цоорха болад****, хар модн һанзан геehәд үкн гивв. – Эрнҗәнә К.*; ***цааснимгн болв чигн, эс хатххла, цоордг уга*** *– үлг.*; 2) *цумрх* проваливаться; ***мөсн цоорч оч***

цоорха 1) *юмна хаһрха* дырявый; ***цоорха хавтх***; 2) *цоорч һарсн нүкн* дыра, дырка; *Тер шулм-эмгнә көвүг* ***цоорхаһарнь*** *цокхла, диилгдҗ. – Боктан Ш.*; 3) *ө-модна цоорха* поляна (*лесная*)

цоохнда [цоохында] *зоол. бор-цоохр зүстә зерлг миисин төрл* пантера, пятнистая степная кошка

цоохр [цоохыр] I *толв-толв эрәтә* пёстрый, пятнистый, рябой; ***цоохр альчур, цоохр така, цоохр мөрн, алг-цоохр үкр, цоохр чирә***; *Һуч һарсн маштг* ***цоохр залу*** *шим күүрсг болх гиҗ, өдрәрнь санҗ йовсн угав. – Сян-Белгин Х.*

цоохр [цоохыр] II *бекрин тохмта заһсн, хорһ* севрюга; ***цоохрин мах идсн күн цаһан идәнд дурго болдг*** *– үлг.*

цоохрдх [цоохырдхы] *цоохр болх* пестреть, быть пёстрым; *Цань тег темцәд идшлҗ йовх дала болсн үкрмүд, хөд хар нетрүсн болад,* ***шар-цоохрдад*** *идшлҗ йовсн үзгдв. – Эрнҗәнә К.*

цоохрлх [цоохырлхы] *юмиг цоохр болһх, эрәлх* делать пятнистым, испещрять

цор: ***цор һанц*** *һанцарн* совершенно один, одинокий; ***цор һанц үлдх*** *эк-эцк, элгн-садн уга һанцарн хоцрад үлдх* остаться совершенно одиноким

цорвах [цорвахы] *урлан шовалһх* оттопыривать, надувать (*губы*)

цорвдх [цорвыдхы] *хууч. сурһад уга эмнг мөриг номрулхин төлә урласнь уйх* привязывать за губу необъезженную лошадь (*для усмирения*); *Чи эмнг мөрнд цалм хаяд орулчкад, арһмҗиннь үзүрәс дөрәлдәд авхларн, арһмҗарн татад өөрдә йовҗ,* ***урлынь цорвдад****, чикнәснь авад бәрҗ эс авнч. – Эрнҗәнә К.*

цорвлзх [цорвылзыхы] *урлан бәәҗ-бәәҗ шовалһх* время от времени оттопыривать (*губы*)

цорһ [цорһы] 1) *нерсн әрк һооҗад һардг сүв* перегонная труба (*по которой стекает выкуренная молочная водка*); 2) *шалдрң юм гүүлгдг турва* труба; ***усна цорһ***, ***газин цорһ***; *Шалв ноһан заагур* ***цорһ кеҗ*** *матилһсн төмр турбасар киитн булгин усн шор-шор гиҗ турглна. – Эрнҗәнә К.*; 3) *эркт махмудас шалдрң юм һарһдг цувг* канал (*мочевой*); ***шеес һарһдг цорһ***

цорһах [цорһахы] *дуһу мет болһх* изгибать, сгибать дугой (*о шее лошади*); ***җиңдүрин мөрн күзүһән цорһалһад гүүҗ йовна***

цорһлх [цорһылхы] 1) *әрк һооҗад һардг цорһ тәвх* вставлять трубу (*для перегонки молочной водки*); 2) *шиңгн юм гүүлгдг турва тәвх* устанавливать, прокладывать трубу; ***усна цорһ тәвх, газин цорһ тәвх***

цорос *этн. дөрвн өөрдин һол отг* цоросы (*название одного из калмыцких родов*)

цорха 1) *ноолдхд дурта, ноолдач* драчун, драчливый; 2) *цорхһр, ик сана зүүсн* высокомерный

цорхах [цорхахы] 1) *ноолдад, гүвдлдәд йовх* быть драчливым; 2) *деегүрдх, ик сана зүүх* быть высокомерным; – *Болҗ, болҗ. Би тадниг меднәлм, – гиҗ Савельев чигн* ***цорхаҗана****. – Бембин Т.*

цох [цохы] *анат. маңнан хойр хаҗудк моцхр һазр* висок; ***цохин ясн***; *Алтн дуулхиг* ***зүн цох деерән*** *тальвв. – Җаңһр*; *– Би цогцан хатаҗ бәәнәв, – гихлә, эн хумха хурһан* ***цохдан күргәд*** *дуһрулчкад йовҗ одв. – Нуура В.*; ◊ ***үксн цох бәәх билә*** *төрүц юмн уга* у него ничего нет; гол как сокол

цохдх [цохдыхы] I 1) *цохдан тәвҗ өмсх* одевать набекрень; ***махлаһан цохдж өмсх***; 2) *цохар цокх* ударять по виску

цохдх [цохдыхы] II *юм нүдх* толочь (*зерно*); ***буудя цохдх***

цө 1) *төмрин гүрин хәәлмл* чугун; ***цө цутхх***; 2) *цөөһәр кесн юмн* чугунный; ***цө хәәсн***; 3) *цө беш* плита; ***цө деер шарх***; *Зуухин харңһу булңд Өлзәт көвүнәннь хуухлчксн хөөнә толһа-шиширмүдиг хусад уһаһад, халун* ***цө деер*** *бәәсн уста хәәсндән тәвҗәнә. – Васькан Б.*

цөг I *темәг кевтүлхд келдг айлг үг межд.* цог (*приказание верблюду лечь*); ***цөг-цөг***

цөг II *теңгр-бурх тәкҗ өргсн әркин цацл дусал* брызги араки, водки (*предназначенные духам, божествам*)

цөгд [цөгде] *зоол. улмта һазрт бәәршдг шовун* бекас (*болотный*)

цөглрх [цөглерхе] I *шавшарх бүрлдх* затягиваться (*о ране*); ***шав цөглрәд бәәҗ***

цөглрх [цөглерхе] II *хоолд юмн торх* застревать в горле (*о пище*)

цөгц [цөгце] *мөңгн* (*зес, модн*) *ааһ* чарка; чашечка, чашка; ***цөгц ааһ, тәклин цөгц, зулын цөгц***; *Дөрвн хар саврарчн* ***зулын цөгц*** *кел уга бәәхн угав. – Җаңһр*

цөгцгнх [цөгцегнехе] *хая зуһудх, чирә хәләх* заискивать, лицемерить

цөгцлх [цөгцелхе] *цөгц ааһд юм кех* наливать в чашку

цөкрлһн [цөкерлһен] *арһан барлһн, үрүдлһн, цөкрлт* отчаяние

цөкрлт [цөкрелте] *цөкрлһн, арһан барлһн, үрүдлһн* отчаяние, огорчение, уныние; ***цөкрлт уга күн***

цөкрх [цөкерхе] *арһан барх, седкләрн үрүдх* отчаиваться, впадать в отчаяние; *Иигә-иигә бәәҗ Бата* ***цөкрәд,*** *ардан хәләл уга йовҗ одхла, чи арднь аман аңһаһад, альхан сарвалһад үлдвзәч. – Эрнҗәнә К.*

цөкршго [цөкершго] *күчркүнд, кецү юмнас цухршго* не отступающий перед трудностями; *Темәнгин үгиг чиңнҗ,* ***цөкрш уга олн улс*** *нег чигн үг чикнәннь һазаһур һарһш угаһар, тагчгрҗ чиңнцхәв. – Эрнҗәнә К.*

цөл *урһмл хатяр урһдг, әмтә юмн ховр, хүүрә көдә һазр* пустыня; пустынный; ***уснго цөл һазр***

цөлг [цөлег] 1) *ус кеҗ зөөдг төмр сав* цистерна; 2) *һазр малтад кесн усна тогтал* водоём (*искусственный*)

цөлдх [цөлдехе] *икәр ундасх, цаңһх* сильно хотеть пить, испытывать жажду

цөм *бот. ярһа модн болн түүнә земш* кизил (*дерево и плод*)

цөмркә [цөмеркә] *дарад эвдрәсн* раздавленный; разрушенный

цөмрх [цөмерхе] *дарад эвдх, күүчх* давить, разрушать

цөмсн [цөмсен] *бот. каңкнсн үнртә цаһан баг цецгтә модн* черёмуха

цөмцрх [цөмцерхе] *арһулхн ишкҗ йовх* осторожно шагать

цөн *олн биш* мало, немного; ***цөн үгтә***; ***цөн әмтн бәәдг һазр***; ***олн үгәс цөнь сән, цөн үгәс товчтань сән*** *– үлг.*; *Мана селәнд хальмгуд* ***цөн****, уга тоота. – Хальмг үнн*

цөөвр [цөөвер] *тоота, цөөкн* в ограниченном количестве, немногочисленный

цөөкн [цөөкен] *цөн, тоонарн олн биш* в небольшом количестве, малочисленный; ***цөөкн бүл, цөөкн өдр, цөөкн үг***; ***То цөөкн*** *хальмгудас тоомсрта медрлтәнь ончрла. – Хальмг үнн*; *Мазн тер алсн улсасн* ***нег цөөкн күүнә*** *толһа һанзһлҗ авч ирәд, кеер хайчкад унтна. – Боктан Ш.*; ◊ ***цөөкн өөмс үлү элә*х** *насарн невчк ах болн үлү дамшлтта* быть старше и опытнее; *Дәкәд яһв чигн чамас* ***нег цөөкн өөмс*** *би түрүлҗ* ***элә*сн *бәәнәлм****. – Доржҗин Б.*

цөөкнэр *бичк-бичкнәр, бага-багар* понемногу, по несколько

цөөкнь [цөөкинь] *бахнь, бага әңгнь* меньшая часть, меньшинство; ***цөөкнь олна үлмәд багтдг***

цөөкрәх [цөөкрәхе] *бахрах, цөөкрүлх* делать малочисленным, количественно уменьшать, численно сокращать

цөөкрүлх [цөөкрүлхе] *цөөлх, хасх* уменьшать, сокращать

цөөкрх [цөөкерхе] *бахрх, цөн болх* становиться меньше, количественно уменьшаться; *Җил ирвәс Сиврт олн зовлң үзсн әмтнә то* ***цөөкрәд ирв***. – *Хальмг үнн*

цөөлх [цөөлхе] I *тоохинь бахрулх, цөөрүлх* делать малочисленным, количественно уменьшать, сокращать

цөөлх [цөөлхе] II *хууч. цөл һазр йовулх* (*засг*) изгонять в пустыню

цөөмә *бичкн аах, цөгц* чарка, чашка; *Түрүн* ***цөөмә әркән*** *уучкад, Кавка аав таалмҗта җөөлн нәрхн хооларн кезәңк хальмг «Алта деернь һархнь» гидг дууг өргәд авв. – Илюмжинов Н.*

цөөрм [цөөрем] *боодг, бичкн нур* пруд; маленькое озеро

цөөрүлх [цөөрүлхе] *цөн болһх* количественно уменьшать, сокращать

цөөрх [цөөрхе] *тонь бахрх, цөн болх* становиться малочисленным, количественно уменьшаться, сокращаться; *Дивизиг, мадна то* ***цөөрәд ирсн цагт****, майормуд залҗаналм. – Бембин Т.*

цөсн [цөсен] *элкнәс болврҗ һардг шар-ноһан өңгтә һашун шиңгн тоот* жёлчь; ***цөснә бөлвә, цөсн асхрлһн***; ◊ ***цөснь дүүрң, цуснь халун*** *чидл дала, седвәр ик* полный сил и желания; *Бальҗр ахлачас талдан бас* ***цөснь дүүрң, цуснь халун*** *залу күүнә җилвиг авчкҗ. – Доржҗин Б.*

цу *хотд амт орулдг ишклң цегән шиңгн тоот* уксус

цув *ик девл* тулуп; шуба; ***хөөнә арсар кесн цув***; *Ивана* ***ик цув (тулуп) девләр*** *ораҗ авад, кевтдгән санад, әмтәхн нөөрәр сурҗңнад одна. – Эрнҗәнә К.*

цува *цувад йовҗ йовх юмн* колонна; ***машин, танкин цува***

цувг [цувыг] 1) *җим, җим хаалһ* тропа, тропинка; *Цаста ардк хот хәләһәд һарсн, һол ордг* ***цувг хаалһар йовад,*** *һолур орж йовна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *йирин тогтсн, эс гиж малтж кесн ус урсдг мөр, җим* канал (*судоходный, оросительный*); ***керм йовдг цувг, усллһна цувг***

цувлдх [цувылдыхы] *нег-негнәннь ардас цувад йовх* идти гуськом (*друг за другом*); *Хажугшан һарсн хаалһ болһнар аца ачсн арвс хар машид* ***ард-ардасн цувлдад*** *луг-шлдна. – Эрнҗәнә К.*

цувулх [цувулхы] *нег-негнәннь ардас цувулад йовулх* отправлять одного за другим (*друг за другом*)

цувх [цувхы] *нег-негнәннь ардас дахлдад йовх, нисх* идти гуськом (*друг за другом*); ***цувж орх, цувад нисх***; ***цувж йовсн барсас цуглрад ноолдсн шаазһас күчтә*** *– улг.*; *Арвн хойр баатрин мөрд* ***цувн һарад одв.*** *– Жаңһр*; *Тавн «Волга»* ***цувад,*** *тоорм бүргүлж өврдв. – Көглтин Д.*; ◊ ***хөвнә гес цувх*** *хөвнә дотр уһаж цеврлх* чистить овечьи кишки; ***Хар һазрур малар цувх*** *мал Хар һазрин үвлзңд туух* идти со скотом на зимовку на Чёрные земли

цуг *хамг* все; всё, весь; ***цуг делкән тууж, цуг олн-әмтнә суңһвр***; *Геедржң одсн тохма малан босхж болхин* ***цуг таалнь бәәнә****. – Бадмин А.*; *Тегәд* ***цуг орн-нутгт*** *мел иим тохма бод мал асрхла, бидн нег һазра улсан кимд, шимтә махар теткж чадхвидн. – Хальмг үнн*

цугла 1) *көлнә орац* портянка; *Көвүн шархан орһад, деерәснь* ***цуглаһар цуглад,*** *һосан татад өмсәд оркв. – Бембин Т.*; 2) *нилх күүкдин манцу* пелёнка

цуглавр [цуглавыр] 1) *цуглулсн юмн* собрание, коллекция; ***зургудын цуглавр***; 2) *цуглулсн бүрн юмн* комплект, набор

цуглах [цуглахы] *хурах, цуглулх* собирать, накапливать

цуглран [цуглыран] 1) *хург* собрание; ***олна цуглран***; 2) *оларн цуглрлһн* сбор (*напр. лагерный*); ***лагерин цуглран***

цуглрх [цуглырхы] 1) *олн күн (әмтн) нег ормд хурх* собираться, сходиться, съезжаться; ***Цуглрх*** *цаг бачм болад, әмтн*

хаалһд төрүц белдҗ чадсн уга. – Илюмжинов Н.; 2) *олн юмн* (*цасн, элсн, шора-тоосн*) *нег һазрт хурх* скучиваться, накапливаться (*о снеге, песке, пыли*)

цуглрцхах [цуглырцхахы] *оларн цуглрх* собираться (*о многих*)

цуглулач [цуглулачи] *юм цуглулдг күн* собиратель *чего-л.*; ***олн-әмтнә тууль цуглулач***

цуглулгч [цуглулыгчи] *хамцу, хамцулгч* собирательный (*напр. образ*); ***цуглулгч дүр***; ◊ ***цуглулгч тоолгч нерн*** *грам.* собирательное числительное

цуглуллһн [цуглуллһын] *юм хуралһн* собирание, сбор; ***һар тәвлһиг цуглуллһн***

цуглулх [цуглулхы] *юм нег ормд хурах* собирать (*в одно место*); ***зүргүд цуглулх***; *Намраһа күргнләһән хоюрн малтад, боднцгинь авад хайчксн һазрас дәкн цуглулҗ йовна. – Бадмин А.*

цуглх [цуглыхы] 1) *юм орах* обёртывать, завёртывать; ***авсн хулд цаасар орах***; *Көлән даарсн цагт цасн деер суучкад, ахр* ***девлин хормаһар цуглад****, көлән дуладхдг бас сангдна. – Сян-Белгин Х.*; 2) *күүкд манцуд орах* пеленать; ***нилхиг цуглх***

цугтан *хугтан*; *олн күн хамдан* вместе, совместно *с кем-л.*; ***цугтан нәәрт йовх***; *Дәкәд наадк улст* ***цугтаднь*** *дараһарнь бәрүлв. – Тачин А.*

цуһар *хугтан* все; ***хүргт цуһар ирв***; *Кесг улс: медәтнр чигн, баһчуд чигн, залус болн күүкд улс –* ***цуһар*** *экрәд уульҗ йовсинь эврә нүдәрн үзләв. – Илюмжинов Н.*

цуһарн [цуһарын] *оларн, хамдан* все, сообща; ***цуһарн нег бригадт көдлҗәнә***; *Маши үзәд, тедүкн наач йовсн бичкдүд, герт бәәсн Өлзәт, Лиҗ ахта* ***цуһарн*** *шууглдҗ* ***ирәд,*** *маши аарглад зогсцхав. – Эрнҗәнә К.*

цулвур *мөриг көтлдг, уйдг җола, көтлвр* повод, чембур; ***Шуһл мөңгн цулвурасн*** *тәвн сәәнь көвүһәр бәрүлв. – Җаңһр*; *Өндр хар залу мөрән сөөһәд,* ***цулвуринь*** *герин бүсәс боочкад орҗ ирв. – Эрнҗәнә К.*

цулвурдх [цулвурдхы] *мөриг җолаһаснь көтлх* вести лошадь на поводу

цулһу 1) *нүцкн*; *ноосн уга* голый, непокрытый шерстью; ***цулһу арсн***; *Гэпэушникүд хазг күүнә бүтү ората махла, эс идәлгдсн цулһу арснас кегдсн, цаһан мөңгәр кеерүлгдсн залу күүнә нәрхн кавказск бүс һарһҗ авцхав. – Илюмжинов Н.*; 2) *цевр, ямаран чигн хольцан уга* чистый, без всякой примеси; 3) *эҗго, күн уга*; *аглһ* пустынный; ***цулһу һазр***

цулцһр [цулцыһыр] *бомбһр, бомбасн* пухлый

цулцих [цулцихе] *бомбах* быть пухлым

цумг [цумыг] *цомг, довң* холм; ***цумг деер һарх***

цумгта [цумыгта] *цомгта, довңта* холмистый; ***цумгта һазр***

цумлх [цумлхы] *цоолх*; *цумлҗ, нүк һарһх* пробивать отверстие, продалбливать, просверливать; *Хар махинь* ***цумлад****, ясндынь күртл орад одв тоха. – Җаңһр*

цумрх [цумырхы] *нурх* проваливаться; ***герин ора цумрҗ оч***

цумрха [цумырха] 1) *гүн нүкн, һу* провал; каньон; ***уулын цумрха***; 2) *цоорха, нүктә* дырявый; *Кесг ормстан* ***цумрха бочкс*** *дорагшан унҗ йовсн цагтан зүркн хаһрм догшн ә һарһдмн. – Илюмжинов Н.*

цунцг [цунцыг] *бүтү халун* зной, духота; знойный, душный; ***үдин цунцг****;* ***зуни сөөһин цунцг халун***; *Эдн минь иигҗ эн зуна сарин* ***цунцг сө*** *аюдан цагарн харһҗах юмн биз. – Доржин Б.*

цунцглх [цунцыглыхы] *цунцг болх, бүтү халун болх* становиться знойным, душным

цур I 1) *бийән уһадг утулң ик сав* ванна; 2) *иим савд цурин хорад шишлң эмнлһ келһн* ванны (*процедуры*); ***цур бәрх, цурт орх, бальчгин цур***; *Энд көвүд-күүкдт* ***цур бәрнә****. – Хальмг үнн*; ◊ ***нарна цур авх*** *нарна толянд бийән ээҗ эмнх* принимать солнечные ванны; ***аһарин цур авх*** *аһарт бийән цурлх* принимать воздушные ванны

цур II *көгж. үләҗ, ду һарһдг көгжмин зевсг*; *бүшкүр* свирель, дудка

цур III чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица*; *мел, төрүц* совсем, совершенно; ***цур һанцхн, цур хоосн***

цурдасн [цурдасын] *геснь ик болсн* раздутый (*о животе*)

цурдах [цурдахы] *ик гестә болх, геснь ик болх* иметь толстый живот; раздуваться; *Идшлж йовад ирсн, геснь цадад,* ***цурдалдж одсн*** *хөд тарвалдад кевтнә. – Балакан А.*

цурдһр [цурдыһыр] *шалхасн ик гестә, цардһр* с большим толстым животом; ***гиҗгнь гилгр, геснь цурдһр*** *– тәәлвр.* **(һарин эркә хурһн)**; *Бийдән мөр үлдәҗ авчахш, тер нег* ***цурдһр гестә****, хотхр нурһта кеелтә гүн бәәҗ. – Боктан Ш.*

цурлх [цурлыхы] *цур авх* принимать ванну

цурх [цурхы] *бийнь ут, толһань хавтха, цегән уснд бәәдг заһсн* щука; ***Цурхиң*** *ховдган, үкрдәшң һульдрмхаһан дуудулхар тегәд йовсмбч? – Басңга Б.*; *Хаана күүкн һарч ирәд, литән уудлад: – Булцсн көвүнтн шар-цоохр* ***цурхин*** *барун оочд, теңгсин йоралд кевтнә, – гинә. – Хальмг туульс*

цуслх [цуслыхы] 1) *малын чансн цус идх* есть варёную кровь (*домашних животных*); 2) *цус һарһх* пускать кровь

цусн [цусын] 1) *цоцг-махмудын судцар гүүдг, мөч эрктн болһнд теҗәл күргдг улан шиңгн тоот* кровь; ***цусн гүүдг судцд, цусн һарх, цус алдх***; ***цусна эрглт, цусна дарлт***; *Тегәд бөкүн делкә кедҗ нисәд, әмтә тоотын* ***цусинь шимәд****, амтынь авад йовна. – Нуура В.*; 2) *цусн мет* как кровь; ***Цусн улан*** *хачринь үмсч. – Хальмг поэзин антолог*; ◊ ***нег цуста*** *нег эцкин* единокровный; ***цевр цуста*** *тохмнь хольлдад уга, цевр* чистокровный; ***өсрсн цусн, тасрсн махн*** *хамгин хол төрл-садн* самая дальняя кровная родня; ***мах-цусни төрл*** *өөрхн элгн-садн* кровные родственники; ***хулһна хамрас цус һарһшго*** *йир цаһан седклтә, нүлго күн* такой, что даже мухи не обидит; безобидный; *Мана Саңһҗ болхла,* ***хулһнын хамрас цус һарһшго*** *нүл уга көвүн. – Бадмин А.*; ***цусан барх*** *күчр күнд юмнла харһх* истекать кровью; *Келкә келтә шармудла дәәлдәд, Әрәсә* ***цусан баржана****. – Нармин М.*

цуснго [цусынго] *цуснь дегд бай* бескровный; ***терүнә чирәнь цуснго***

цусрхг [цусырхыг] *цуснь икдсн* полнокровный; ***цусрхг күн***

цуста 1) *цуснд лашгдсн, будгдсн* кровавый, с кровью; окровавленный; ***цуста утх, цуста һар***; *Харлҗах күүһән нүцклчкәд, һуйднь шалвринь эвкәд, көл нүцкәр* ***цуста арсн деегүр*** *йовулад, эн бәәсн әәмшгтә бурхдт мөргүлҗ авдг бәәсмн. – Эрнҗәнә К.*; 2) *цусан асхсн* кровопролитный, кровавый; ***цуста ноолдлһн, цуста дән***

цустсн [цустысын] *цуста, цусн болсн* окровавленный

цустх [цустыхы] 1) *цусар лашх* пачкать кровью; 2) *цус шиңгәх* пропитывать кровью

цутхач [цутхачи] *юм хәәлүлҗ цутхдг күн* литейщик; чеканщик

цутхлң [цутхылың] I *һолд хажуһас орҗах усна ниилт, белчр* устье (*реки*); ***һолын цутхлң***

цутхлң [цутхылың] II *юмна тал дунд, һол, төв* центр; *Таңһчд нәәмн келн-улсин* ***сойлын цутхлң*** *көдлҗәнә. – Хальмг үнн*; *Типографь базрин өөр* ***цутхлңд бәәдг****. – Бембин Т.*

цутхмл [цутхымыл] *цутхҗ кесн юмн* литой, отлитый; ***цутхмл мөңгн хазар***

цутхур *юм цутхдг кев* форма для литья

цутхх [цутхыхы] 1) *юм хәәлүлҗ, кевд цутхх* лить, отливать; чеканить; ***күрләр көшә цутхх, шил цутхх***; *Ик кезәнә, XVII зун җилд, Непалын һарин эрдмчнр* ***улан мөңг, төмр цутхад кесн*** *шүтә энд үзҗ болхмн. – Хальмг үнн*; 2) *нүкнд ус кех, асхх* заливать водой (*нору суслика*); ***зурм нүкнәснь усар цутхх***

цуув *хавтха бийтә, әмтәхн уснд бәәдг заһсн* лещ; ***цуувин өөкн***

цууда *цав цаһан* белый; ***Цууда цаһан*** *берәчүд, цусн улан күүкд... – Җаңһр*

цуунг [цууныг] *уңгнь хотд олзлгддг улан өңгтә темсн* свёкла; ***шикрин цуунг, цуунг тәрх, цуунг урһах***; *Олн үртә күүкд күн зуни дуусн һарудт көдләд, цуунг, хавст, боднцг хураһад, өрк-бүлән теҗәдг бәәсмн. – Хальмг үнн*

цуунглх [цууныглыхы] *цоонглх*; *цоонгрх* клубиться, подниматься высоко (*о пыли, дыме*); *Оһтрһуд күрм нәрн улан* ***тоосн цуунглҗ һарв***. – *Җаңһр*; *Көк-бор арһсна гиигн* ***утан цуунглад һарад бәәнә***. – *Манҗин Н.*

цуурдлһн [цуурдылһын] *инцхәлһн* ржание (*лошади*)

цуурдх [цуурдыхы] I *инцхәх* ржать; *Һаза бәәсн Зеерднь далн хойр* ***цуурдад авб***. – *Җаңһр*

цуурдх [цуурдыхы] II *цур үләәҗ наадх* играть на дудке

цухл [цухыл] *уурлҗ килңнх заң, килң* гнев, возмущение, негодование; ***олн-әмтнә цухл***; *Бата басл* ***цухл уга йовдг*** *сәәхн заңта көвүн билә.* – *Эрнҗәнә К.*

цухлта [цухылта] *уурта, килңтә* гневный, сердитый, негодующий; ***цухлта хәләц***; *Кемржән* ***цухлта бәәхлә****, бийдән, эврәннь цогц-махмудтан зовлң авшгон эркд, терүнлә харһлһан хооран саасн деер болдмн.* – *Илюмжинов Н.*

цухлтх [цухылтхы] *уурлх, килңнх* гневаться, негодовать, возмущаться; – *Маңһдур хот кедг өдр, таднига* ***цухлтх гиһәд*** *ирүв,* – *гиҗ хәрү өгв.* – *Эрнҗәнә К.*

цухрлһн [цухрылһын] *хооран һарлһн* отступление

цухрлт [цухрылты] **цухрлһн** *хәлә*; ***цухрлт кех***

цухрлтго [цухрылтго] *хооран һарлго* не отступая; ***нег чигн ишкм һазр цухрлтго***

цухрулх [цухрулхы] *хооран һарһх* вынуждать к отступлению

цухрх [цухырхы] *хооран һарх* пятиться, подаваться назад, отступать; ***хооран цухрх***; *Элстиг үлдәһәд* ***цухржҗ йовх церглә*** *хамдан һарсан келҗәнә.* – *Бембин Т.*

цухршго [цухыршго] *хооран һаршго, зүткә* неотступный; настойчивый, упорный; *Хәрү* ***цухршго*** *нег юмн эдниг заяни керг тал түлкәд бәәсмн.* – *Илюмжинов Н.*

цуца *мөрнә зи* сбруя; *Ода тер мөрндән сән гидг* ***сур цуца*** *келгүлҗ ав.* – *Эрнҗәнә К.*

цуцата *цуцлчксн* развязанный, распутанный; ***цуцата цулвур***

цуцгдх [цуцыгдыхы] *цуцлгдх* быть размотанным; разобранным на части

цуцл [цуцыл] *шатсн модна үлдл* головешка, головешки

цуцлһн [цуцылһын] *эрчминь, төмәһинь сулдхлһн* раскручивание, расплетание

цуцлсн [цуцылсын] *цуцлж оркснрасплетённый; распутанный; **цуцлсн дееснрасплетённый; распутанный; **цуцлсн дееснрасплетённый; распутанный; **цуцлсн дее

шүүсн цүврнә. – *Жаңһр.* 2) *шилж.* *усн мет урсх* литься (*о словах*); *Түргләд, бульглад урсчах усн метәр,* ***үгмүд цүврәд*** *һарч ирәд, эв-эвдән орж тусад, орман эзләд бәәв.* – *Дорҗин Б.*; 3) *нег-негнә ардас йовх* идти гуськом, друг за другом; 4) *үүрмг юмн тасрхан уга асхрх* беспрерывно сыпаться (*напр. о зерне*)

цүүгән *керүл, керүл-цүүгән; кемклдән* скандал, ссора, раздор; *Зуг* ***цүүгән*** *бийднь харшлхиг Церн бас сәәнәр меджәсмн.* – *Илюмжинов Н.*

цүүгәч [цүүгәчи] *керүлч, цүүгә татдг, керүлин эзн* скандалист; ***цүүгәч күн***

цүүглһн [цүүгелһен] **цүүгән** *хәлә*

цүүглдән [цүүгелдән] *керлдән, ноолдан, цүүгән* скандал, ссора, раздор; *Цөгцин һал энд-тендәсн шатад, делсәд бәәхлә,* ***керлдән-ноолдан, цүүглдән*** *учрн гиҗәнә.* – *Хальмг үнн*

цүүглдх [цүүгелдехе] *керлдх, кемклдх* ссориться, браниться, ругаться, скандалить (*о многих*); *Урднь* ***хоорндан цүүглдәд керлдсн улсин бийнь*** *Цаһана байрин хотас эдллго бәәшго юмн.* – *Хальмг үнн*

цүүгүлх [цүүгүлхе] *керлдүлх, цүүглдүлх* поссорить, вызвать на скандал

цүүгх [цүүгхе] *керлдх, керүл-цүүгә эклх, цүүгә татх* ссориться, браниться, ругаться, скандалить; *Нег үлү* ***әмтнлә цүүгә бичә тат****, мөңгәрн бичә бардмн.* – *Саңһҗин Б.*

Ч

чавас сана зовхд, һундхд хәәрлҗ келдг айлг үг *межд.*, *выражающее жалость, сочувствие, сожаление, отчаяние*; ***чавас, ода эн яһна***; ***Чавас****, бидн кеер баячудын хө хәрүләд йова-йовҗ, ю чигн медл уга йовҗүвидн.* – *Эрнҗәнә К.*; ***Чавас****, мини арвн тавна наснд харһх яһна.* – *Жаңһр*

чавг [чавыг] *сумиг хаҗ һарһдг бууһин дегә* курок; ***бууһин чавг татх, бууһин чавг буулһх***; ***Бууһиннь чавган*** *хахд бел кечкв.* – *Хальмг үнн*

чавһанц [чавһанцы] *шаж.*,

хууч. бурхн шажңна сәкл авсн наста күүкд күн, гелңма женщина, принявшая обет безбрачия, монахиня

чавчар *керчәсн, керчәр* зарубка; ***модн деерк чавчар***

чавчач [чавчачи] *юм чавчдг күн* рубщик; ***мод чавчач***

чавчгдх [чавчигдыхы] *чавчулгдх* быть зарубленным

чавчгсн [чавчигсын] *чавчж оркси, чавччксн* рубленый, срубленный; разрубленный; ***чавчгсн махн***

чавчлһн [чавчилһын] *чавчлт* рубка; ***мод чавчлһн***

чавчлдан [чавчилдан] *оларн юм чавчхд орх* рубка (*о многих*); *– Тегәд, – гичкәд Санжңа аав эцкн болвчн, чаңһ шүрүстә-судцта һаран кирслж дайлад оркв, –* ***чавчлдан*** *гүргүдән ордмн!*

чавчлцх [чавчилцыхы] *чавчлданд орлцх* участвовать в рубке (*сражении, побоище*)

чавчур *юм чавчдг зевсг* секач; *Йотмудыг, окопмудыг бидн һарарн күрз,* ***чавчур бәрж*** *малтдг биләвидн. – Илюмжинов Н.*

чавчх [чавчихы] 1) *хурц иртә юмар цокх* рубить, сечь; ***сүкәр мод чавчх, селмәр (чашкар) чавчлдх***; ***келхлә – үг һардг, чавчхла – зорһсн һардг*** *– үлг.*; *– Өг, эс гиж би модычнь* ***сүкәр чавчад*** *унһачкад, цуһарапһитн һалд шарад идчкхв! – гиж арат әәлһнә. – Хальмг туульс*; 2) *мөрн өмнк көләрн цокх* бить (*копытом о землю*); ***Көләрн чавчад*** *серүлн гихлә, өвдх гиһәд, сүүләрн шавдад серүлв. – Жаңһр*

чаг-чаг! яма хөрж көөхлә, келдг айлг үг *межд., выражающее возглас, которым отгоняют коз*

чагчм [чагчим] *өөдм, өндр* крутизна, обрыв, яр; крутой, отвесный; ***чагчм эрг, чагчм уул, чагчм һазр***; *Ямаран* ***чагчм өөдмд****, яһж көлсн асхрна. – Инжин Л.*; *Күрилдсн* ***чагчм*** *эргстә. – Эрнжәнә К.*

чаһр [чаһыр] *земшәр кесн әрк* вино; ***улан чаһр, усн үзмин чаһр, чаһр нерх***; *Генткн дәкәд* ***чаһр гидг*** *нег ик дәәсн һарч ирв. – Балакан А.*

чаһрч [чаһырчи] *чаһр кедг мергжлттә күн* винодел

чадвр [чадвыр] 1) *юм кеж-күцәх арһ-чидл* умение, способность; ***көдлх чадвр, чадвр баһта***; 2) *урн чадвр* мастерство

чадврго [чадвырго] *aрһ, чадвр уга* неумелый, неспособный; ***чадврго көдләч***

чадврта [чадвырта] *aрһта, чидвртә* умелый; способный *что-то* делать; ***көдлх чадврта***

чаддг [чаддыг] *юм кехдән aрһта* умеющий, могущий; способный *что-то* делать

чадмг [чадмыг] *aрһ, чадврта* умелый, ловкий, искусный; ***чадмг күн, чадмг хөвч, чадмг багш***; ***Чадмг*** *багшриннь һардврт күүкд-көвүд медрл хоршаһад, чик суръмҗ авна. – Хальмг үнн*; *Тернь* ***хамгин чадмг гисн*** *адуч, сәәхнәрн болхла, алвтын көвүд дунд нань тиим уга бәәсмн. – Дорҗин Б.*

чадмһа [чадымһа] *эвтә-довта, чадмг* способный, умелый

чадсарн [чадсарын] *чидсәрн* по мере своих сил; ***Чадсарн*** *күүкдтән нөкд болх цаһан седклин ухан орна. – Сян-Белгин Х.*

чадх [чадхы] *чидх* мочь, уметь; *Ода сурһуль уга күн бәәдв чамд… Бийчнь яһҗахмч? Сәәнәр дегтр* ***умшч чаджахшлмч****. – Балакан А.*; *Намаг авч одад, алък арһар засв чигн,* ***алҗ йир чадхн угач****. – Җаңһр*

чадх-чидхәрн [чадхы-чидхәрен] *хош. чадсарн, чидсәрн* по мере своих сил, в меру своих возможностей

чадшго [чадышго] *кеҗ чадх арһ уга* неспособный; не в состоянии; *Кедү хөн һарсиг ода деерән* ***келҗ чадшгов****. – Куукан А.*

чакмадх [чакмадхы] *зүткх, чирмәх* пытаться, стараться (*напрасно*); ***меклә һәрәдвһәрәдв, чакмадв чальчагтан*** *– улг.*

чальча *шальшг, бурмха* болтовня, многословие; болтливый, многословный; ***чальча күн***

чальчаг *цандг, цөлмг, шалва* лужа (*мелкая*); *Ирхинчн седкл бәәхлә, Иҗлинчн усн* ***чальчаг****. – Хальмг дуд*; *Мекләд таасгдсн* ***чальчаг*** *– теңгс биш, мекләд олсн тоомср – нерн биш. – Көглтин Д.*

чальчрх [чальчирхы] *келхд үгнь сәәнәр эс медгдх* говорить невнятно, неясно

чальчрха [чальчирха] *чальчрад келдг күн* говорящий невнятно

чальчх [чальчихы] *шальших, бурх* болтать, пустословить

чанач [чаначи] *бот. хавг, дураг* тыква; ***чаначин ясн***

чангдх [чаныгдыхы] *чанад белн болх* свариться; ***махн чангдв***

чанлһн [чанылһын] *чанҗ белдлһн* варка; ***цә чанлһн***

чанмл [чанмыл] *чанад белдсн* варёный; ***чанмл тутрһ***

чанх [чанхы] *хотыг һал деер болһх* варить; ***цә чанх, боднцг чанх, чансн заһсн***; *Дәкәд махан утлад* ***чанв****. – Жаңһр*; *– Би нег бичкн махтав, түүгән* ***чанҗ идх*** *хәәс өгит, – гив. – Хальмг туульс*

чаңһ [чаңһы] 1) *чиирг, бат, күдр* сильный, крепкий; ***чаңһ һар, чаңһ цогц***; *Зун орнь* ***чиирг чаңһ хойриг*** *зурһан үзгт элч тәвәд... – Жаңһр*; *Намҗл болхла, нег үлү* ***чаңһ билә****. Болв йовсн йовдлнь* ***чаңһ****, чидлән медсн күүнә ишкдл болҗ тоолгдв. – Балакан А.*; 2) *күчтә* сильный, крепкий (*о ветре, морозе*); ***чаңһ салькн, чаңһ киитн***; 3) *догшн, шүрүн* суровый, строгий; ***чаңһ шоодвр***

чаңһар 1) *батар* крепко, прочно; ***чаңһар бәрх, чаңһар эрсн чивһсн***; *Эн күн Балиновин сурврар боссн көвүн тал өөрдҗ одв, һаринь авч,* ***чаңһар*** *мендлв. – Илюмжинов Н.*; 2) *ик, бүдүн дуунһар* громко; ***чаңһар келх, чаңһар дуулх***; 3) *шүрүн, күчтә кевәр* строго; ***чаңһар закх, чаңһар шоодх***

чаңһ-чаңһар [чаңһы-чаңһар] *хош. бат-батар* бодро, твёрдо (*зашагать*); *Пүрвә генткн сана авсн кевтә, гер талан* ***чаңһ-чаңһар ишкәд һарв****. – Балакан А.*

чаңһах [чаңһахы] 1) *батлх* натягивать (*туго*), закреплять; ***деес чаңһах; олң, татур чаңһах***; 2) *икдүлх* усиливать (*голос, звук*); ***дуунан чаңһах***

чаңһдх [чаңһдыхы] 1) *улм чаңһ болх* становиться сильнее, крепче; 2) *өсх, немгдх* повышаться; ***көдлмшин неквр улм чаңһджана***

чаңһрх [чаңһырхы] 1) *күчнь немгдх* усиливаться; ***салькн улм чаңһржана***; 2) *ясрх, бийнь сән болх* улучшаться, поправляться (*о больном*); ***өдр ирвәс шалтгта күн чаңһрад бәәнә***

чаңһ-чиирг [чаңһы-чиирег] *хош. бат, чиирг, чидлтә* выносливый, сильный, крепкий; ***Чаңһ-чиирг тоотнь*** *нигтрлдәд бәәдг болна. – Җаңһр*; *Тадн, залус, әвртә* ***чаңһ-чиирг****, итклтә улс бәәдлтәт. – Балакан А.*

чапан *хууч. хавад ширсн лавшг* стёганый халат; ***чапа өмсх***

чарляг *герин дотрк ора деевр хоорндк хора* чердак

час 1) *цаг, кем* час (*отрезок времени*); ***хойр час оратх, нег часа күүндвр***; 2) *өдр-сөөһин хувасн цагин кемжәлгч* часы (*прибор*); ***һарт зүүдг час, серүлдг хоңхта час, ширә деерк час, эрсин час***

частр [частыр] 1) *төрин, орн-нутгин темдг болгч күңкнсн йослгч дун* гимн; ***Әрәсән частр***; 2) *байрин йослгч дун* торжественная песня; ***Хальмг ик сурһулин частр***

часч [часчи] *час ясдг күн* часовой мастер, часовщик

чачр [чачир] 1) *нарнас, хурас халхлдг, эдәр бүрсн бүтәһүл*; *сег* зонт; навес; шатёр; ***чачр татх, ик чачр***; *Көк торһн* ***чачрин дор*** *тавн миңһн баатр, җил насн хойриһән армин үзүрт уйж. – Җаңһр*; *Хар Зуухин көвәд палатк зогсаһад,* ***чачр кечкәд****, шавр гермүд бәрж авлавидн. – Нуура В.*; 2) *шүкр* зонт; ***заһснд чачр керго*** *– цецн үг*

чачрта [чачирта] *салврха бор үүлд нариг халхлад, сүүдрән тусхасн өдр* серый день (*когда облака, закрывая солнце, отбрасывают тень на землю*); *Салврха бор үүлд нүүлдәд, халун нариг хая-хая халхлад, сүүдрән һазрт тусхаж бәәцхәлә. Тиим өдриг хальмг улс «****чачрта өдр****» гиж нерәдсмн. – Амр-Санан А.*

чашк [чашкы] *хурц иртә зер-зев, селм* сабля, шашка; ***хурц чашк, чашкар чавчх***; ***чашк эврәннь герән керчдго*** *– үлг.*; *Зес* ***хурц чашкиг*** *зүн ташадан өлгсн... – Хальмг поэзин антолог*

чашкдх [чашкыдхы] *чашкар чавчх* рубить саблей, шашкой

чашкур *бүшкүр* свисток, гудок; ***паровозин чашкур***

чашкурдлһн [чашкурдылһын] 1) *ишкрлһн, доңһдлһн*

свист, гудение; 2) *хәәкрлһн, доңһдлһн* пение, крики (*птиц*)

чашкурдх [чашкурдхы] 1) *чишкж доңһдх* свистеть, протяжно гудеть (*о поезде, пароходе*); 2) *хәәкрх, доңһдх* петь, кричать (*о птицах*); ***өрүн өмн такан ажрһ чашкурдв***; *Цааранднь цуһар өргәд авад, тегин тоһруна доңһдсн ә һарад,* ***чашкурдад оддг билә****. – Хальмг үнн*

чәрг [чәрег] *давхрг уга гиигн башмг* тапочки; сандалии; *Көк цемгн күлтән сул көдрсн,* ***хөңглдң чәрг өмссн*** *хо-цаһан күүкн школын коридорар көтләд, захин үүднд ирәд: – Хар-Күүкнә үүдн эн, – гичкәд хәрү йовҗ одв. – Эрнҗәнә К.*

чееж [чеежи] 1) *көврдг, омрун, өрч* грудь; ***ик чееж, чеежин ясн***; *Эрм сәәхн нүдтә,* ***өргн сәәхн чеежтә****. – Жаңһр*; 2) *шилж. ухан, серл* душа, ум; *Чини келсн үгчн чидл нанд өгнә. Чини байрта чирәчн* ***чееж-зүркм*** *байрлулна. – Хальмг поэзин антолог*; ◊ ***чееж ханх*** *седкл дүүрң, байрта-бахта бәәх* быть довольным *кем-чем-л.*; *Зем бәәнә, эгч бәәнә, теднән үзхләрн,* ***чееҗм ханна****. – Нармин М.*; ***чееҗләрн ноолдх*** *дотран зовх* переживать душевную боль; *Әмтнә ховд орж, өдр сө уга* ***чееҗләрн ноолдх*** *зөвтәнь – көөрк Бульдин болҗ һарв. – Доржин Б.*; ***чеежнь девтх*** *зүркнь девтх, доткнь ханх* получить удовольствие, быть довольным; *Кезә энүнә* ***чеежнь юмнд девтхмн болхв****? – Доржин Б.*; ***чеежин киләсн болх*** *дотран санад, зовад йовх* стать предметом душевных страданий; *Инҗр минь! Хойр-һурвн хонгас наарандан чи мел оңдарҗ одвч. Юн* ***чеежинчнь киләсн болҗ одв!*** *– Басңга Б.*

чееҗәр *чееждән тодлҗ авсн юм келҗ өгх* наизусть; ***шүлг чееҗәр умшх***

чеежвч [чееживчи] 1) *мөрнә чеежд зүүдг омрувч* нагрудник; 2) *хувцна өмнәһүр өмсдг элквч* передник, фартук; 3) *бичкдүдин шүлсәвч* слюнявчик (*детский*)

чеежлх [чеежилхе] *чееждән тодлҗ авх* заучивать, запоминать; ***шүлг чеежлх***; *Боован Бадм Зууһин Алтн Дееврт күрәд, Дала-ламин дергд ирж,*

Бурхн Багшин ***ном чееҗлх болҗ*** *шиидгдсмн. – Хальмг үнн*

чеежрхг [чеежирхег] 1) *ик омрута* широкогрудый (*о лошади*); ***чеежрхг мөрн***; 2) *сәәнәр чеежлҗ чаддг* памятливый

чееньг *цә буслһдг сав* чайник; *Тиигҗ келәд, көвүн* ***төмр чееньг*** *цө деер тәвв. – Илюмжинов Н.*

чеерүд 1) *юм авхар зогсчах улсин диг-даран* очередь; *Өлзәт* ***чеерүдт зогсчаһад****, соңссн хамган шог һарһҗ келдг. – Балакан А.*; 2) *көдлмш кеҗәх әмтнә нег-негән сольх цаг хүһцан* смена, очерёдность

чи I *бот. әмтәхн амттa, улан өңгтә моднд урһдг земш* вишня

чи II нег тоохин 2-гч нүүрин орч нерн *мест. 2-го л. ед. числа*; ***чи гисн чичснлә әдл*** *– үлг.*; *Мини зөв гисиг* ***чи*** *юңгад буру гинәч? – Җаңһр*; ◊ ***чи-би гилдх, чи-бийдән күрлдх*** *керлдх, цүүглдх* ссориться, ругаться; поносить друг друга; *Сән седклинь медл уга,* ***чи-бийдән күрлдәд****, цүүгәд... – Доржҗин Б.*

чибҗңнх [чибҗиңнехе] *дусал чиб-чиб гиҗ дусх* капать; ***дусал чибҗңнҗ дусчана***; *Маш улан көлсн* ***чибҗңнҗ дусад****... – Җаңһр*

чиб-чиб *хош.* дуссн усна дуралгч ә *звукоподр.* кап-кап; ***усн чиб-чиб гиһәд дуслад бәәв***

чивһсн [чивеһсен] *көгҗмин утцн* струна; ***домбрин чивһсн; хур, ятхин чивһсн***; ***чивһс эрх, чивһс чаңһах***; ***Нәәмн миңһн чивһстә*** *нәрхн шар алтн ятх. – Җаңһр*; *Тагчг бәәлһн улм-улм чиңдәд,* ***чивһсинь эрҗәх домбр мет*** *болад ирв. – Балакан А.*

чивк: ***ивк-чивк модн*** *нигт өшуһу модн* густой, непролазный, дремучий

чивлһн [чивелһен] *йоралур чивҗ одлһн* утопание

чивүл *усн дорашур чивҗ йовдг* подводный; ***чивүл оңц***

чивүлх [чивүлхе] *көвшгошар уснд булхулх, чивәх* топить

чивүр *зашс бәрдг гөлмд, эс гиҗ һахулин шиҗмд боож өлгдг ацан* грузило

чивх [чивхе] *көвдгән уурад, усна йоралур чивәд одх* тонуть; ***модн уснд чивдго***; ***үнн юмн***

усндчигнчивдго *– үлг.*; *Һәңһ һарһсн оңһциг цаглань эс ясч авхла – аштнь теңгсин йоралур* ***чивәдчигноддмн****. – Балакан А.*

чиг I *намрһ* роса, влага; ***чиг авх, чиг тату***; ***сөөнә өвснд чиг икәр бәәж***

чиг II *үзг, үзг-чиг* направление, сторона; курс; ***Чиг-үзг уга*** *одв. – Җаңһр*; *Күрх һазрин хаалһан* ***чиг көтлгч*** *болсн дөрвн һазрчта. – Хальмг үнн*; *Шуурчасн цасн-шуурһн дотр, сө харңһуһар,* ***үзг-чиг уга*** *һазрур шурһад йовад одв. – Илюмжинов Н.*

чиг III *цаг, кем* время; ***тер чигт, сөөни өрәлин чигт***

чигәлх [чигәлхе] 1) *әәрг чигә искәх* заквашивать кумыс; 2) *әәрг чигә уух* пить кумыс

чигән *үс искәһәд кесн унд, әәрг* кумыс, айран; ***гүүнә чигән, үкрин чигән, чигәнә тосн, чигәнә архд, чигәһәр эмнлһн***; ***Чигән****, шар болн цаһан тосн, әәрг, арц, хөөрмг, тарг, ээзгә, шуурмг, әрк, нань чиг хот-хол кегднә. – Хальмг үнн*

чиг-боран *хош. теңгр муута цаг, хур-чиг* ненастье; ***намрин чиг-боран***

чигн [чиген] 1) холва *союз с уступ. знач.* хотя; *Тер залху* ***болв чигн,*** *сурһулян сәәнәр сурдг билә.*; 2) күч немгч хүв *усилит. частица* ни… ни; *Бәәсн мөңгм чилв, бәәдг* ***һазр чигн****, эдлдг* ***хот чигн уга*** *нанд нөкд кергтә гиҗәнәв. – Илюмжинов Н.*

чигтх [чигтехе] *ик салькн көдлхлә, ишкә гериг арһмҗар батлх* закреплять арканом юрту (*для устойчивости во время сильного ветра*); ***герт чигтх тәвх***

чигтхлзх [чигтхелзехе] *күнд аца өргәд бөгдих* гнуться, сгибаться (*под тяжестью груза*)

чигчә *һар, көлин бичкн хурһн* мизинец; ***һарин чигчә, чигчә хурһн***; ***Барун көлин чигчәһәр*** *торад, дәкн бәрлдв.* ***Ар көлин чигчәһәрн*** *даңцад, дөрвн өдр, дөрвн хонгт торлцв. – Җаңһр*

чидвртә [чидвертә] *кежкүцәх арһта* способный; *Тадна җирһләс, наснаннь туршарт хоршасн тадна дамшлтас баһчуд сурһмҗ авч, бас ишм дааврта,* ***чидвртә****, олн-әмтндән туста улс болҗ йовтха! – Хальмг үнн*

чидл [чидел] *күчн, чинән* сила, мощь; ***ик чидл, баһ чидлтә, чидл орх, чидл баһрх***; ***ухан чидл орулдг, чидл зөрг орулдг*** *– үлг.*: ***Ahy ик чидл haphad… – Җаңhр***; *Әәһәд, әмнь hарчасн Намруд* ***чидлнь хәрү ирв****. – Балакан А.*

чидлго [чиделго] *чидл-чинәнго* бессильный, слабый

чидлтә [чиделтә] *күчтә* сильный; ***чидлтә күн***; ***чидлтәнь күркрдг, чидл угань яркрдг*** *– үлг.*

чидл-чинән [чидел-чинән] *хош. арһ-чидл, чидл-күчн* сила, мощь; ***чидл-чинәһән алдх***

чидмг [чидмег] *гүҗрмг, чаңһ-чиирг* выносливый

чидмһә [чидемһә] *тесмһә, чидмг* выносливый; ***киитнд чидмһә урһмл***

чидх [чидхе] 1) *тесх* терпеть, выдерживать, превозмогать; ***өвдкүр чидх***; 2) *чадх* быть способным; *Чини ормд сурһуль сурх,* ***чидх-чадх*** *улс дала гиҗ, эн ахтн келҗәнә. – Эрнҗәнә К.*

чиигглх [чиигелхе] *чиб-чиб гиһәд дуслх, орх* моросить, накрапывать; ***хур чиигглҗәнә***

чиигтә *омун, чиг авсн* сырой, влажный, мокрый; ***чиигтә аһар, чиигтә хора***; ◊ ***чиигтә арсн*** *ямаран чигн керг күцәҗ чаддго күн*; *мекч, хулхач* ни к чему не способный человек; жулик, мошенник

чиигтәһәр *чиигтә деер* пока сырой, влажный, мокрый

чиигтәрх [чиигтәрхе] *чиигтә болх, норх* становиться влажным, сырым; увлажняться, мокнуть

чиигтәх [чиигтәхе] *норһх; девтәх* мочить, увлажнять; ***һазрин көрс чиигтәх***

чиидмг [чиидмег] *чигәг, эс гиҗ бозиг усар холяд кесн унд* чидмег (*напиток из кумыса или бозо, разбавленный водой*)

чиинрх [чиинерхе] *чиг авад көвх, бомбах* разбухать (*от влаги*)

чиирг [чиирег] *чаңһ-чиирг, чидлтә, күдр, бат* выносливый, крепкий, сильный; ***чиирг цогц***; *Зун орнд зөрмгәрн һатлгсн, җирн орнд баатр* ***чииргәрн һатлгсн****. – Җаңhр*; *Ода бас залу күн* ***чаңһ-чиирг****, чидлтә, күүкд күн эвтәкн сәәхн цогцта, һо нурһта болхар седнә. – Хальмг үнн*

чииргшх [чиирегшихе] *чаңһ-чиирг болх, тахшх* становиться крепким, сильным; закаляться; ***ноолданд чииргшх***

чиих [чиихе] *юм үздгән му болх, харан тасрх* терять зрение, слепнуть; ***көгшрх наснд нүдн чиих***

чиихлтх [чиихелтехе] *бичкнәр дусад һарх* сочиться; ***шавас цусн чиихлтәд һарад бәәв***

чик [чике] 1) *эндү уга, зөв, зөвтә* правильный, правдивый; ***чик йовх***; ***чик үгд үксн моһан бийнь һорьвкна*** *– үлг.*; 2) *шилжҗ. илднь, шудтнь* прямо, непосредственно, откровенно; ***чикднь келх***; 3) *әрүн, цаһан* прямодушный, чистосердечный; ***чик саната***, ***чик седклтә***; *Эн инженер эврә кергтән әрүн шунмһа,* ***чик седклтә*** *күн билә. – Амр-Санан А.*; 4) *шилжҗ. шуд* прямые (*о выборах*); ***чик суңһвр***

чикәр *эндү угаһар, зөв, чик* правильно, без ошибок; ***чикәр келх, чикәр бичх***; *Монча* ***чикәр келҗәнә*** *гиҗ, баахн наста дууч Нивша күүндәнд орлцҗана. – Илюмжинов Н.*

чикәсн [чикәсен] *адусна, аң, шовуна арс-көрсндн юм чикәд кесн кев-дүрсн* чучело; ***шовуна чикәсн***

чикәтә *дүүрң юмн* туго, плотно набитый; ***чикәтә мишг, күн чикәтә гер***; *Көгшн хазг Василь Балыков һурвдгч хонгтан бәрәнд авгдсн улсар дүүрң* ***чикәтә камер дотр*** *зүркнь хаһрҗ өңгрв. – Илюмжинов Н.*

чиквр [чиквер] 1) *юм чикдг зевсг* конопатка; 2) *бөглх юмн* затычка; ***кенчр чиквр***

чиквч [чикевчи] *чикндән зүүҗ юм соңсдг кергсл* наушники (*прибор*)

чикдән *чик кевәр, эндү һарһлго* правильно; *Би эрүлв,* ***чикдән йовнав****. – Хальмг үнн*

чикдх [чикдехе] *чикинь мошкх, чикнәснь татх* драть, хватать за уши

чикләч [чикләчи] *бичсн юм ясч чиклдг күн* корректор; ***чикләчин көдлмш***

чиклвр [чикелвер] *чиклсн юмн, чикллт* исправление, поправка; ***чиклвр орулх***

чиклгдх [чикелгдехе] *чиклҗ ясгдх* быть исправленным

чиклһн [чикелһен] 1) *юм чикҗ яслһн* шпаклёвка; ***пол***

тегшлж чиклһн; 2) *юм чикж оруллһн* конопачение; ***оңһцд олс чиклһн***

чикллһн [чикеллеһен] *чиклж яслһн* исправление; ***текстд һарсн эндүг чикллһн***

чиклх [чиклехе] 1) *чиклж ясх* исправлять; ***ик гүрмтә йовдлыг чиклх***; *Тер ик гүрмтә йовдлыг Коммуна партин Хөрдгч съезд* ***чикләд****, Ленинә заавриг хәрү чик зам улан хаалһднь орулад өгсн болдг. – Балакан А.*; 2) *чикләд һоолх* выпрямлять; ***суңһуг чиклх***

чикн [чикен] 1) *соңсхин төлә бәәдг мөч, соңсх эрктн* ухо, уши; ***чикәрн соңсх***, ***ут чикн***, ***ик чикн***, ***чикнь дүлә***, ***сонр чикн***, ***чикнә гем***; ***чикәрн соңссн – сән***, ***нүдәрн үзхлә – улм сән*** *– үлг.*; *–* ***Мөрнә чикн*** *хойр болв, мордх цаг негн болв, – гиж Аюш суусн ормасн босв. – Бадмин А.*; 2) *шилж. юмна хаҗудннь бәәдг чикн мет юмн* ушко, ушки *чего-л.* (*напр. котла*); ***хәәснә чикн, тергнә чикн***; 3) урһмлын нернә тогтацд орлцна *в составе бот. названий*; ***мөрнә чикн*** конский щавель***, хулһнын чикн*** щавель мелкий; ◊ ***чикән өгх*** *оньган өгч соңсх* прислушиваться; *Болһаж, энд-тендән* ***чикән өгн бәәтн****. Күн чигн йовад бәәдг. – Доржҗин Б.*; ***чикн уга толһа*** *соңсвр уга, кү соңсдго* непослушный, нежелание слушать, повиноваться; *Нам күн келснчн әдл, угачн,* ***негл чикн уга толһа****. – Тачин А.*; ***чикнә чиңгә көвүн*** *әрәмтә, бичкихн* мальчик с пальчик; ***чикнд хоңх уйх*** *нег келсән ол келәд, амр эс өгх* прожужжать уши; *– Орчлңд уга юм һарһж авсн кевтә, эңкр юмнл терүндән, – гиж эзн Киштә герген* ***чикнднь хоңх уйна****. – Эрнҗәнә К.*; ***чикнәннь захар соңсх*** *зәрм-зүрминь тодлад медж авх* кое-что услышать; *Эк-эцкиннь тускар әмтн күүндсиг* ***чикнәннь захар соңсхларн****, гертән гүүж иржҗ, экдән келдм. – Тачин А.*

чикрх [чикерхе] *бийән чиклж авх* исправиться; *Соҗ Пүрвә хойр үгцәд, негнь* ***чикрх болад,*** *үгән өгв, негнь терүг альк халхарнь болвчн дөңнх болж, төр авб. – Балакан А.*

чилгр [чилгер] *үүлн уга, сарул* ясный, безоблачный; ***чилгр теңгр, чилгр өдр***; *Чиигтә цагт нисх җивр өглт,* ***чил-***

гр өдр *үздг нүд өглт? – Хальмг туульс*; ***Чилгр теңгрт*** *одд чирмлдсн мет... – Бадмин А.*

чилгрллһн [чилгерлелһен] *чилгр боллһн* прояснение; ***теңгрин бәәдл чилгрллһн***

чилгрлх [чилгерлехе] *чилгр болх* проясниться, стать ясным, безоблачным; ***өдр чилгрлв***; *Үдин алднд будн талрад, нарн һарад* ***чилгрлв****. – Илюмжинов Н.*

чилгч [чилегчи] 1) *юмна төгсвр, сүл* конец; ***өдрин чилгч, сарин чилгч***; 2) *адг* тупик; ***төмр хаалһин чилгч***; 3) *грам. эцс* окончание; ***үгин чилгч, киискврин чилгч***

чилм [чилем] чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица*; ***чилм хар мөриг чи бид хойр кезә хазарлхмб?*** *– тәәлвр.* (**сүүдр**); ***Чилм хар бүшмүдән*** *өмссн, толһа деерән ик хар шааль альчур көдргсн... – Эрнҗәнә К.*

чилх [чилхе] *төгсх, дуусх, көтрх* истощаться, кончаться; ***чидл чилх, җалв чилх***; ***мөңгн чилхлә – шаальг, мал чилхлә – сетрә*** *– цецн үг*; *Улан Церг фашистнриг көөж йовна, удлго* ***дән чилх****, мадн дшилхвидн! – Илюмжинов Н.*

чилшго *дуусгдшго, эң зах уга, дала* нескончаемый; неисчерпаемый, бесконечный; ***чилшго көдлмш***; *Эн үвл* ***чилшго бәәдлтә****. – Яшкулов В.*

чим *зоол. өвсн заагт бәәдг хорта шавж* каракурт; скорпион; ***чим зуулһн***; *Орс зурхаһар би –* ***чим*** *(скорпион), гергм* ***бас чим****. – Хальмг үнн*

чимән 1) *юмнас һарчах ә, ә-чимән* шум, звук; ***чимән уга болх, чимән тасрх***; ***судлын усн шуугатаһар гүүдг, ик һолын урсхул чимән уга болдг*** *– үлг.*; 2) *шилж. ә-чимән, дун* молва, слух;

чимәнго *ә уга, дун-шун уга* бесшумно, беззвучно, безмолвно; ***ә-чимән угаһар көндрх***, ***ә-чимән угаһар инәх***; *Хотн* ***ә-чимән уга болад****, хооср ад, бүркәд хайчксн бочк мет, көндәрв. – Эрнҗәнә К.*

чимәтә *ә-чимәтә, шуугата* шумный, звучный; ***ә-чимәтә күүндвр***

чимг [чимег] *кеерүл* украшение, наряд; ***сән күүкн – герин чимг, сагсһр модн – үулын чимг*** *– үлг.*; *Хамр, адрг, царңгуд харх* ***холын чимг****. – Доржҗин Б.*; *Сал һолын теег-*

тнь саатулгджң баһдан өслəв, ***үгин сəəхн чимгəрн*** *үүдəсн теегəн магтлав. – Сусен А.*

чимглх [чимеглехе] I *чимх, кеерүлх, сəəхрүлх* украшать, наряжать, убирать

чимглх [чимеглехе] II *чидл-чимгтə, чинəтə болх, күч авх* (*күн, мал*) нагуливать (*вес, жир*)

чимгн [чимген] 1) *ясн дотрк тосрхг налхһр юмн* кость (*трубчатая*); ***чимг хамхлх***; 2) *тосрхг налхһр юмта ясн* костный мозг; ***чимгинь сорҗ идх***

чимгтə [чимегтə] I *чидлтə, күч авсн, тарһн* здоровый, жирный; *Көвүн* ***чидлтə-чимгтə өндр эсэсовцин ардас дахад****, носилкиг авч йовв. – Илюмжинов Н.*

чимгтə [чимегтə] II *чимглсн, кеерүлсн* украшенный, нарядный

чимк [чимке] *эркə, хумха, дунд хурһдарн чимкҗ авсн юмна кемҗəн* щепотка, щепоть; ***чимк давсн, чимк тəмк, чимкин чиңгə, чимк юмн***; *Һурвулн болад,* ***чимк ноосн уга*** *күлгтə Чилдр Билдр баатран һарһад авна. – Боктан Ш.*

чимкəр *хувцна хорма, зах көвəлҗ хатхсн зег* узорчатая отделка, обшивка по краям бортов, рукавов

чимкəрлх [чимкəрлехе] *хувцнд чимкəр кеҗ, зег хатхҗ уйх* отделывать узором, обшивать оторочкой

чимклһн [чимкелһен] I *юм чимкҗ авлһн* щипание, отщипывание

чимклһн [чимкелһен] II *яслһн* кастрирование; ***эр хурһ чимклһн***

чимкүр 1) *юм чимкҗ, үмтəҗ авдг кергсл* щипчики, пинцет; ***сахлын чимкүр***; 2) *юм чимкəд хамхлдг бичкн атхм* щипцы; ***шикрин чимкүр***

чимкх [чимкехе] I 1) *һарин хойр хурһарн хавчх, хавчҗ авх* щипать; ущипнуть; *Ута Буляһар наад бəрəд, дорахур* ***хурһинь тач авад чимкəд*** *инəв. – Эрнҗəнə К.*; 2) *юмиг хавчдг зевсгəр* (*атхмар*) *хавчх* защемлять, зажимать

чимкх [чимкехе] II *эр мал ясх* кастрировать, холостить; ***эр хурһ чимкх***, ***чимксн хуц***

чимх [чимхе] *кеерүлх* украшать, наряжать; разукрашивать, отделывать; ***эрдни***

чолуһар чимх; *Тер келдгән сәәнәр нәәрүләд, цааснд* ***чимәд бичхлә,*** *болад бәәснь тер. – Эрнҗәнә К.*

чинәллһн [чинәллеһен] *чинә авлһн* нагул (*скота*); ***малын чинәллһн сән***

чинәлх [чинәлхе] *чинә авх* становиться упитанным; ***хөд чинәлв***

чинән I 1) *чидл, чидл-чинән* сила, мощь; ***чинән орх, чинәһән алдх (геех), чинән тасрх, чинә авх***; 2) *күчн, чинән* упитанность; ***эн җил малын чинән сән***; *Хурһдыг тер дарунь тоод авч,* ***чинән угаһинь*** *сәәнәр хәләх кергтә болна. – Хальмг үнн*; ***Чинән-күчн*** *орсн мөрн мөңгн урлта, өмн хойр көлиннь шиир булгцаһан, зеерд зүстә, Зорька гидг нертә гүн болҗ һарв. – Бадмин А.*

чинән II 1) *дүңгә* величиной с…; ***уулын чинән бийтә***; ***туулан чинән чиктә, ааһин чинән нүдтә*** *– тәәлвр.* (**зан**); 2) эдү, тедү, кедү гидг орч нертә ниицҗ, эн үгмүдин чинр зүүнә *в сочет. с мест.* эдү, тедү, кедү приобретает значение столько, сколько: ***эдү чинән, тедү чинән, кедү чинән****?*

чинәтә I *бат, күдр* сильный, крепкий; ***чинәтә цогц***

чинәтә II *чинәнь сән* упитанный, тучный; ***чинәтә мал***

чинвр [чинвер] *чингдл* напряжение (*мышечное*); ***бульчңгудын чинвр***

чинвртә [чинвертә] *күчр-күнд* напряжённый, трудный; *Иигәд хортн өөрдәд күрч ирсн* ***чинвртә цаг****. 1942 җилин зун. – Бембин Т.*

чиндһн [чиндеһен] *туулан зүс тохмта аң* кролик; ***чиндһнә арсн махла***; ***чикинь мошкж, чиндһн чишкж*** *– тәәлвр.* (**домбрт көг орулх**); *Нег саамд эднә хошт* ***чиндһн*** *олар асргджасмн. – Хальмг үнн*

чиндр [чиндер] I *очн, һалас өсрсн цог* искра; ***һалын чиндр***; *– Теднд би нөкд-тус болхас биш, һә болхн угав, – гиж келчкәд,* ***шачасн хулсна чиндр*** *хавлад, эс медсн болад суув. – Эрнҗәнә К.*

чиндр [чиндер] II чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица* цав совершенно; ***чиндр цаһан***; *Нимгр умшлһан төгсәһәд, хавтхасн* ***чиндр цаһан альчур*** *һарһж авад, ам-хамран арчад суув. – Эрнҗәнә К.*

чиндрллһн [чиндерллһен] *үксн күүнә цогц шаталһн* сожжение; кремация

чиндрлх [чиндерлехе] *үксн күүнә цогц шатах, күр шатах* сжигать труп; кремировать; *Очра Мазн Авл өвгиг* ***чиндрлҗ шатаҗ***. ***Чиндрхләнь,*** *махмуднь, яснь цугтан, һолта зуркнь шатлго бәәһәд бәәҗ.* – *Боктан Ш.*

чини *чи* гидг орч нернә төргч киискврин янз *род. п. от мест.* чи; ***чини дегтр, чини өөр***

чинр [чинер] 1) *ямр нег юмна бодта шинҗ темдг* качество; ***чинр муута, чинр сәәтә***; 2) *утх-учр* значение; ***эн төрин чинрнь йир ик***; *Энтн мана таңһчин төлә* ***ик чинр*** *зүүҗәх нег өдр.* – *Хальмг үнн*

чинрго [чинерго] *юмна чинрнь му* некачественный

чинрлх [чинерлхе] *үнлх* оценивать; *Цагиг болхла, медҗ* ***чинрлх*** *кергтә.* – *Илюмжинов Н.*; ◊ *грам.* ***чинрлгч нерн*** имя прилагательное

чинртә [чинертә] *юмна чинрнь сән* качественный; ***чинртә бүтәц, чинртә хүврлт***

чинртх [чинертехе] *юмна чинрнь сән болх, сәәрх* повышаться, улучшаться (*о качестве*)

чинх [чинхе] *чидлән һарһх, күчлх, гүҗрх* напрягать, напрягаться; *Чирмәһәд* ***чингдҗ бәәсн*** *Пүрвән бульчңгуд хәрү ормдан тохрсн болад одв.* – *Балакан А.*

чинчә *зоол. әмтин бичкн зурмн* самый маленький суслик; *Альков, йоста аңһуч болхла, келич – үүгинь юн гиҗ нерәддв?* – ***Чинчә*** *гисн хәрү өгчәнә.* – *Бардан Э.*

чиңгә *дүңгә* как, словно, подобно *кому-чему-л.*; величиной с…; ***аһин чиңгә***; ***шаһан чиңгә***; *Деер теңгрт* ***делтрин чиңгә*** *чиган үүлн уга, көкрәд җилмәһәд бәәнә, сер-сер гисн салькта, сән өдр болх бәәдлтә.* – *Эрнҗәнә К.*

чиңнлһн [чиңнелһен] *соңслһн* подслушивание

чиңнүр *юмна күнднь* вес; ***әмдин чиңнүр***

чиңнүрдх [чиңнүрдехе] *юмна күндинь, кедү татдгинь медҗ авх* взвешивать; ***Чиңнүрдхлә***, *арвн хойр пуд татҗ.* – *Боктан Ш.*

чиңнүрч [чиңнүрчи] *юмна күндинь чиңнүрддг күн* весовщик; ***чиңнүрч күүкд күн***

чиңнх [чиңнехе] *соңсх* слушать; прислушиваться; подслушивать; ***күүнә келсн үг чиңнх***; *Бадм газетд барлгдсн очеркиг умшч өгв. Соҗ терүнә умшлһиг оньган өгч* ***чиңнв***. *– Балакан А*

чирә 1) *күүнә толһан өмнк бий, чирә-зүсн* лицо, физиономия; облик; ***төгрг чирә, сәәхн чирә, чирән өңг, цаһан чирә***; *Дарцг* ***цаһан чирәнь*** *далн һурв хуһслад одв. Уһсн арвн тавн сар мет дүүрч,* ***улан чирәнь*** *умсн мет хүврәд... – Җаңһр*; *Эргәд хәләхлә, өмннь* ***таньдг чирә*** *үзгдв. – Бадмин А.*; ***зун күүнә чирә үзхәр, нег күүнә нер мед*** *– үлг.*; 2) *шилҗ. кем, цаг* время, пора; ***үвлин чирә өңгрәх***; ◊ ***чирә улах*** *ичх, эмәх* испытывать стыд, краснеть от стыда; *Кен гидг күүнә герт одвч гихлә, эс медхлә,* ***чирә уладмн***. *– Эрнҗәнә К.*; ***чирә хәләх (татх)*** *зуһудх, җилмәдх* лицемерить, угодничать; *Зөргтә, ил үгтә, халуч,* ***чирә хәләдго*** *күүг һалта күн гиҗ, хальмг күн келдмн. – Эрнҗәнә К.*; *Икрхдг, мейәркдг,* ***чирә татдгиг*** *кезәнь эн дасад авчксмб! – Доржҗин Б.*; ***чирә алдх*** *эцх, семәх* похудеть, осунуться; *Эмгн удан гемтснәс* ***чирә алдад***, *өдрин дуусн цааран хәләһәд, тагчг кевтнә. – Нармин М.*

чирәвч [чирәвчи] 1) *хорха-хотнас чирәһән халхлҗ өмсдг гөлм* сетка (*для защиты от насекомых*); 2) *күүкд улс чирәһән халхлдг гөлм* вуаль

чирәцүлх [чирәцүлхе] *нүүрцүлҗ харһулх* устроить очную ставку

чирәцх [чирәцхе] *улан чирәһәрн харһх* встретиться лицом к лицу; *Шинкн* ***чирәцҗ харһҗах*** *улст бичкн болвчн, диилвр бәрнә гисн – сән! – Бембин Т.*

чиргүл *цанын, тергнә арш модн* оглобли; ***тергнә чиргүл, чиргүлин модн***; ◊ ***чиргүл татх*** *кергиг цагтнь күцәлго уданар кех* устраивать волокиту; *Эн цагт дала хүрм-мүрм гиһәд,* ***чиргүл татад, керг уга.*** *– Басңга Б.*

чирдәһәд *чирмәһәд* старательно, с усердием; ***көдлмшиг цуг чидләрн чирдәһәд күцәх***

чирдэх [чирдэхе] *бәәсн чидлән һарһад чирмәх* стараться, пытаться изо всех сил; *Иҗлүр мөлтрхәр хортна* ***чирдәдгнь учрта****, терүгинь советск командовань медә бәәнә. – Бембин Т.*

чирдх [чирдехе] *цацх* брызгать; ***ус чирдх***

чирк [чирке] *әрк кеҗ уудг көлтә бичкн шил сав, ширк* рюмка, стопка; *Чидлнь болхла,* ***уусн һурвн чирк*** *хальмг чигәнә әркин хөөн энүнд йир дала болҗ медгдв. – Илюмжинов Н.*

чирлдх [чирелдехе] 1) *оларн чирх* тащить, волочить *кого-что-л.* (*о многих*); 2) *кен негнә ардас дахлдад йовх* тащиться за *кем-л.*

чирлцх [чирелцехе] *юм чирхд орлцх* участвовать в перетаскивании *чего-л.*

чирм [чирем]: I ***чирм нүцкн*** *тас нүцкн* совсем, совершенно голый

чирм [чирем] II *агчм* миг, мгновение; ***нүд чирм зуур, нүд чирмх хоорнд***; *Түрүн нааран ирхдән, поездәр һурвн хонгтан йовхларн,* ***чирм гиҗ нүдән аньсн уга*** *гиҗ, авальнь келнә. – Хальмг үнн*

чирмәҗ [чирмәҗи] *шунад* старательно, усердно; ***сурһулян чирмәҗ сурх, чирмәҗ бичх, чирмәҗ көдлх***

чирмәлһн [чирмәлһен] *шунлт, зүткл* старание, усердие

чирмәлдх [чирмәлдехе] *оларн шунх, чидлән һарһҗ зүткх* стараться изо всех сил, прилагать усилие (*о многих*); *Хур-чиигин нилчәр эн мана боднцг урһтха гиҗ,* ***чирмәлдх зөвтәвидн****. – Инҗин Л.*

чирмәх [чирмәхе] *шунх, бәәсн чидлән һарһҗ зүткх* прилагать усилие; усердствовать, стараться изо всех сил; *Дун уудьврт уга дүлә таңх болв. Уудьврин уха шинҗлхәр уурта хан* ***чирмәв****. – Көглтин Д.*; *Хур-чиигин нилчәр, эн мана боднцг урһтха гиҗ* ***чирмәлдх зөвтәвидн****. – Инҗин Л.*

чирмлдх [чирмелдехе] *чирм-чирм гилдх* перемигиваться; *Гермүдәс мандлҗах шамин герлмүд, көвүг наад бәржәх мет,* ***чирмлдәд бәәнә****. – Балакан А.*

чирмх [чиремхе] *ирмх* мигать, подмигивать; ***нүдән чирмх, чирмәд авх***; *Бата баг-*

шин дүр үзчкәд, байрлад, пиш хаһрад инән алдад, эмкәһән зууһад, ***нүдән дару-дарунь чирмәд*** *зогсад бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

чирүл 1) *юм чирдг керм* буксир; 2) *чирүл татдг төмр арһмҗ* трос

чирүлх [чирүлхе] *чирәд йовх* тащиться, волочиться; ***дөрәд чирүлх***

чирх [чирхе] *тошулх, тошулҗ татх* тащить, волочить; ***чирҗ орулх, чирәд күргх, әрә көлән чирҗ йовх***; ***Әәрстин хар елдңгиг чирәд****, киитн хар нүдәр дөрвн талан хәләв. – Җаңһр*

чирчһр [чирчиһер] 1) *хатмл, эццн* худой; 2) *үзмҗ уга* невзрачный (*на вид*); ***чирчһр киилг***

чирчих [чирчихе] 1) *эцәд, турңха болх* быть худым; 2) *бәәдл уга, үзмҗ уга болх* быть жалким на вид; ***үзл уга чирчисн күн***

чис *спорт. нәрхн ут модн, шург* шест

чисм [чисем] күч немгч хүв *усилит. частица*; ***чисм улан*** ярко-красный, огненно-красный

читвр [читвер] *бийән шүргҗ уһадг кергсл* рогожа, мочалка

читлг [читлег] *бот. шитлг модн* фундук

чичә *хая тайг, модн* посох, палка

чичкнх [чичкенхе] *ишкрх, ишкрсн ә һарһх* свистеть; пищать; ***зурмн чичкннә, чичкнсн ә һарх***; *Генткн хаалһас зөвәр тедүкнд нег юмн чик-чик, чик-чик гиҗ* ***чичкнв****. Пүрвә тер* ***чичкнлһиг бас соңсв****. – Балакан А.*; *Зурмн* ***чичкнәд,*** *нүкндән бултна. – Бәрлч! – гичкәд, бултад одна. – Сян-Белгин Х.*

чичлдән [чичилдән] *спорт. чичлдлһн* бокс; ***чичлдәнә беелә***

чичлдх [чичилдехе] *спорт. нег-негән чичх* боксировать

чичрһн [чичирһен] *бот. хатханчгта бут модн, мөн түүнә ишклң амтта земш* облепиха; **цацрһан** *хәлә*

чичрдг [чичирдыг] I *махиг илҗртлнь буслһад царцаҗ кесн хот* холодец, студень

чичрдг [чичирдыг] II *ээм-даларн чичрәд биилдг би* чичирдык (*калмыцкий танец*); ***чичрдг би биилх***; *Зуни һаң халунла өдрин дуусн биичнр*

чичрдг *көштлән бишлдг билә. – Хальмг үнн*

чичрлһн [чичирлеһен] *чичрлт* дрожь, трепет; ***һазр чичрлһн***

чичрлт [чичирлте] **чичрлһн** *хәлә*

чичрсн [чичирсен] *дагҗгнсн, догдлсн* дрожащий, трепещущий, трясущийся

чичрх [чичирхе] 1) *киитнд даарад, юмнас әәһәд дагҗгнх* дрожать, трястись (*от страха, холода*); ***даарад чичрх, әәһәд чичрх***; 2) *көндрҗ догдлх* трястись, сотрясаться; *Олнд уга бәәшңнь ора күртлән* ***чичрәд одв****. – Җаңһр*

чичрхә [чичирхә] *анат. мал адусна өөктә нәрн гесн* брыжейка

чичүлх [чичүлхе] 1) *нудрмдулх* получить удар (*кулаком*); 2) *хатхулх* быть пронзённым *чем-л.* острым (*напр. копьём*)

чичүр 1) *хатхҗ чичдг зевсг* рогатина; ***аюг бу чичүр хойрар аңһучлдг***; 2) *цальр* лом, пешня; *Ода күртл ээм деерән* ***чичүр*** *күрз хойран үүрәд зогсчасн Соҗ, теднән хайчкад, Пүрвәһүр өөрдәд зогсв. – Балакан А.*

чичх [чичихе] 1) *нудрх, нудрад авх* нанести удар, ударить (*кулаком*); ***хәврһәрнь нудрмарн чичх***; ***хаҗуд хар үкр кевтнә, бос гихлә – босхш, чичәд оркхла – босна*** *– тәәлвр.* (**оньс**); 2) *хурц үзүртә юмар хатхх* проколоть, пронзить; ***җидәр чичх***

чишкәч [чишкәчи] *уульха, уульмтха бичкн* крикун, крикливый (*о малыше*)

чишклһн [чишкелһен] 1) *чишкәд уульлһн* крик, плач (*ребёнка*); ***бичкн күүкдин чишклһн***; 2) *һахан чишклһн* визг (*свиньи*); 3) *чашкурдлһн* пронзительный гудок, свисток

чишкх [чишкехе] 1) *һаңньх* визжать; ***һаха чишкҗәнә, чишкәд авх***; 2) *орклад уульх* реветь; *Энд суусн Соҗ көвүн* ***чишкәд уульв****. – Балакан А.*; 3) *чашкурдх* издавать пронзительный свист, гудеть

чолудх [чолудхы] *чолуһар шивх* бросать, кидать, запускать (*камнем*); *Күн бийән* ***чолуһар шивхлә****, чи өмнәснь өөкәр шивхәр седҗәнч. – Эрнҗәнә К.*

чолун 1) *хад уулын хату чолулгин кемткә* кусок, об-

ломок твёрдой горной породы; ***хад чолун, эрднь чолун***; ***чолунас бишңкинь идсн, чонас бишңкинь унсн*** – *улг.*; 2) *чолуһар кесн* каменный; ***чолун гер, чолун бар, чолун самбр***; *Архһр хар* ***чолун гер дотрнь*** *аанин дүңгә улан цог болҗ цацгдад одв.* – *Җаңһр*; ◊ ***чолун зүрктә*** *өр-өвчн уга* бездушный; ***өвртән чолу хадһлх*** *өшә көөх, өшәтә бәәх* держать камень за пазухой

чолурх [чолурхы] *чолуржҗ одх, чолун болҗ одх* окаменеть

чолурхг [чолурхыг] *чолун иктә* каменистый; ***чолурхг һазр***

чолуч [чолучи] *чолуһар юм бәрдг мергҗлттә күн* каменщик; *Күн болһн* ***чолуч****, урч, шалдач, ширдәч болх зөвтә.* – *Балакан А.*

чомпах [чомпахы] *шовах, шошах* возвышаться; выпячиваться; *Бата кевтсн хөөнә үрү бишднь зөвәр тедүкн тосхсн бә болад, сөөни дуусн нүдән харһулл уга,* ***чомпаһад сууна****.* – *Эрнҗәнә К.*

чон [чоны] 1) *ноха төрлһтә зерлг махсг аң* волк; ***теегин шар чон, көк чон***; ***чонын кичг, чонын арсн, чонын нүкн***; ***чонас әәсн күн мал өскдго*** – *үлг.*; *Түмн хөөнд довтлгсн* ***түүкә улан чон мет*** *мөн.* – *Җаңһр*; ◊ ***чонын нүдәр хәләх*** *кулых, дурго болх* смотреть зло; *Кевтртән бәәх* ***чонын нүдәр*** *әмт* ***бичә хәләһәд бә****.* – *Бадмин А.*; ***чон ноха хойр кевтә бәәх*** *хоорндан өшәркх* враждовать между собой

чонж [чонжи] *шаж. христианск шажңа сүм* церковь (*православная*); *Сүл җилмүдт мана таңһчд шажңн делгрәд, хурлмуд,* ***чонжс*** *тосхгджана.* – *Хальмг үнн*

чоңксн [чоңкысын] 1) *чөлмәд идчксн* склёванный; 2) *чоңкад нүклсн* долблёный, выдолбленный; ***модн деер чоңксн орм үзгднә***

чоңкх [чоңкыхы] 1) *түүһәд идх, чөлмх* клевать, склёвывать; ***өгсн хотыг такас чоңкад чиләчкҗ***; 2) *нүк haphх, чоңкад нүклх* долбить; ***шүүнчәр чоңкх***; ***шонтл хоңшарарн мод чоңкад нүклнә***

чоңнун *көк-хар өрүлгтә ик биш шовун* галка

чорпһр [чорпыһыр] *эцүн, хатмл* худощавый

чорпих [чорпихе] *эцәд, мах-мерән уга болх* быть худощавым

чорхадх [чорхадхы] *уурлх, уурта бәәх* сердиться; ***чорхадсн күн***

чорхһр [чорхыһыр] *уурта* сердитый

чотл [чотыл]: ***чотл хар*** *чилм хар* чёрный-пречёрный; ***чотл хар үсн***

чох [чохы] *шаһан нүкн* ямочка, углубление (*на альчике*); ***шаһа чох кевтнә***

чочан *үргән* испуг; ***чочан күрх***; *Балыковин өрк-бүл әәмшгтә зәңгиг зөвәр тогтунар,* ***үргән-чочан угаһар*** *тосч авв. – Илюмжинов Н.*

чочах [чочахы] *үргәх, сүрдүлх, әәлһх* неожиданно нагнать страх, внезапно испугать; *Бу хаһад, әмт* ***чочаһад*** *яһҗанач? – Эрнҗәнә К.*

чочлһн [чочилһын] *чочан, үргән* испуг, страх

чочмһа [чочимһа] *юмнас әәдг, сүрддг, үргдг* пугливый; ***чочмһа мөрн***

чочх [чочхы] *сүрдх, әәх, генткн юмнас әәһәд чичрх* вздрагивать, встрепенуться (*от внезапного испуга*); ***юмнас чочх, чочад серх, генткн чочх***; *Гент үзн* ***чочад****, харһлдад ирв. – Җаңһр*; *Минь тер саамла гергн чаңһар нәәтхәд оркна, һаза йовсн такас* ***чочад****, тарад гүүлднә. – Хальмг туульс*; ◊ ***чочн тусх*** *генткн әәчкәд, пард гиһәд өсрәд одх* внезапно вздрогуть от испуга; *Бата* ***чочн тусад*** *сүрдхләрн, багш тал хәләһәд, хүүхлзәд, маасхлзҗ инән, үүдинь татҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*

чөдр [чөдер] *һурвн көлин туша* (*мөрн холд бичә йовтха гиһәд, һурвн көлинь сурар, төмрәр чөдрлдг*) путы, треножник; ***сур чөдр***, ***төмр чөдр***, ***чөдр зүүх***; ***наадн үг төрт харш***, ***төмр чөдр көлд харш*** *– үлг.*; ◊ ***чөдр өвсн*** *бот. өвс, мод ораҗ урһдг өвсн* степной вьюнок

чөдрлх [чөдерлехе] *һурвн көлинь тушх, чөдр зүүх* треножить, спутывать (*лошадь*); ***Чөдрләд*** *тәвсн мөрд дала холд оддмн биш. – Дорҗин Б.*

чөдртә [чөдертә] *чөдр зүүсн* стреноженный, спутанный; ***чөдртә мөрн***

чөклх [чөкелхе] *нег көләнбий доран авад, наадк көлән*

матиһәд суух сидеть на одном колене (*согнув другое*); ***чөкләд суух***; *Отхн көвүнь Бата аавиннь өөр* ***чөкләд суучкад,*** *өвгиг дахад, «Миңһн зеевә» дуулна. – Эрнҗәнә К.*

чөләкә *герл орулдг бичкн завср* просвет, щёлочка, дырочка; *Зурхачин нүднд* ***чөләкә терз һатц*** *күн эрвлзсн болад одв. – Эрнҗәнә К.*

чөләлх [чөләлхе] 1) *чөләтә, завта болһх* освобождать; ***көдлмшәс сулдхх, аҗлас чөләлх***; 2) *хая чөлә өгх, амрлһнд һарһх* давать отпуск, отпускать на каникулы

чөлән 1) *зав, сул цаг* свободное время, досуг; ***нанд чөлән уга***; 2) *хая амрлт* отдых, каникулы; ***чөлә авх, чөлә өгх***; ***сурһульчнриг увлә амрлһна чөләнд һарһх***; 3) *герл орулдг бичкн нүкн, завср* щёлка, щёлочка; ***нарна толь герин чөләһәр тусчана***

чөләнго (чөлән уга) *завго, сул цаг уга* не свободный, занятый; *– Асхнднь нәәрт гүүх кергтә, манд тиигдг* ***чөлән уга****, – гиҗ Хар инәв. – Эрнҗәнә К.*

чөләтә *хая завта, сул цагта* свободный, не занятый; ***эндр мини чөләтә өдр***

чөлмх [чөлмехе] *чоңкх* клевать; ***такас буудя чөлмҗәнә***

чөөж [чөөжи] *үүдиг батлҗ хаахд олзлдг кергсл, төдг* крючок; щеколда; ***үүднә чөөж***; *Үүдн күртл топ-топ гиһәд, көлин ә һарв, шаржңнулад, үүднә* ***чөөж*** *тәәлҗәхнь ил медгдв. – Эрнҗәнә К.*

чөөҗлгдх [чөөҗилегдехе] *үүдн дотрасн төдгләд хаагдх* быть закрытым на крючок, на щеколду

чөөҗлх [чөөҗилхе] *үүд төдгләд хаах* закрывать на крючок, на щеколду; ***үүд чөөҗлх***

чөрк [чөрке] *зоол. нуһсна нег зүсн* чирок

чөткр [чөткер] 1) *шулм, чөткр, донам* чёрт, бес, дьявол; *Нанд әмтн* ***Чөткр гидг*** *нер өгч, тернь ямаран нерн болҗахмби? – Бадмин А.*; 2) *керүлин үг* брань; ***чи йоста чөткрч!*** ты настоящий чёрт!; ***чөткрт одтха!*** чёрт возьми! чёрт побери!

чуку: **чуку тенд** *зөвәр хол бәәх юмиг заахд келдг үг* вон там

чу, чу-чу! чуу мөр адһах, шулудулх айлг үг *межд.* (*возглас, которым понукают лошадь*); ***чу-чу гих*** но, но, пошла; *Хурдн Зеерд күлгән* ***чуу*** *гиһәд оркв. – Җаңһр*

чулан *юм хадһлдг бичкн хора* сени

чуулһн [чуулһын] *хууч. цуглран, хурлдан* съезд, сейм, собрание; ассамблея

чуулх [чуулхы] *хууч. олар цуглрад, күр кеҗ селвлцх, хурлдх* съезжаться на съезд, сейм; проводить съезд, сейм; *Лам, хуврг болн нойд, зәәсңгүдиг* ***чуулҗ****, үнн зөвинь сурснд бүгдәр зөвшәв. – Бадмин А.*

чуучл [чуучил] *зоол. ут хоңшарта, оһтр сүүлтә, улмта һазрт бәәршдг бичкн шовун* кулик

чуш *хууч. ө уга моһлцг модн* ровная круглая палка (*подобие лапты*); ***Чуушиг*** *модар цокад, модар хавлад нааддг билә. – Эрнҗәнә К.*

чушлх [чушилхы] *чуш цокад наадх* играть в чуши

чүүкл [чүүкел] *көк-улан өңг* фиолетовый; *чүүкл өңгтә шаһа* альчик-биток (*выкрашенный в фиолетовый цвет*); ***чүүкл сах***; *Бата көвүн хуучн девлин көрсн деер* ***чүүкл сах*** *эрчмнәд кевтнә. – Эрнҗәнә К.*

Ш

ша I *эмн. н. яс шаркрад өвддг гем, шарклан* ревматизм; ***үйин ша***

ша II *шатр. шатр наадхд шагллһн* шах (*объявление шаха*); ***хаанд ша өгх***

шаавр [шаавыр] I *күнд модн алх, һас цокҗ орулдг цокур* колотушка; ***күнд шаавр, шааврар һас цокх***; ***һар һаран таньдг, һасн шаавран таньдг*** *– үлг.*; *Нег бүлтхр нүдтә болсн залу* ***шааврар толһаһарм цокад авв****. – Хальмг туульс*

шаавр [шаавыр] II *цогц-махмуд менрәд, күнд боллһн* онемение тела; *Махмуднь чим-чим гиһәд,* ***хойр көлнь шаавр****, негл сөөни дуусн зогсл уга биилсн юмн. – Бембин Т.*

шааврдх [шаавырдыхы] *шааврар цокх* бить колотушкой

шаагдх [шаагдыхы] *хат-*

хгдх быть воткнутым, вонзённым *во что-л.*

шааглһн [шаагылһын] *хур шуугад орлһн* шум (*дождя*)

шаагх [шаагхы] *хур шуугад, асхад орх* шуметь (*о сильном дожде*); ***хур шаагад орҗана***

шаазһа *ут сүүлтә, җивр дундан цаһан, карҗңнсн дуута керән төрлтә шовун, алг керә* сорока; ***шаазһа шовун, шаазһан сүрг***; ***эвтә шаазһас барсиг бәрдг*** – *улг.*; ***тег-тег ишкдлтә, текин сәрсн һоста, алг-алг дахта, алтн уург чирәтә*** – *тәәлвр.* (**шаазһа**); *Ууля-ууля йовҗ җе гиһәд, муурад кевтсн цаглань,* ***нег эк күүкн хойр шаазһа*** *деегүрнь нисч йовдг болна*. – *Хальмг туульс*

шаазң [шаазың] *цаһан шаврар кесн эдлл* фарфор, фаянс; ***шаазң сав, шаазң аах***; *Далн күн дамжлдг* ***далһа шар шаазңгар дараһар*** *далн нег дарад оркв.* – *Җаңһр*

шаалдан *шаалдлһн, аллдан* резня; поножовщина

шаалдх [шаалдыхы] *негнегән иртә хурц юмар шаах* биться, сражаться с применением острого оружия; *Хар седклтә дәәсд халдад,* ***шаалдад дәврв***. – *Хальмг үнн*

шаалцх [шаалцыхы] **шаалдх** *хәлә*; *Шар-цоохр армарн эвтәһәр* ***шаалцад бәәв***. – *Җаңһр*

шаальг *деншг, улан мөңгн* медяки, мелкие деньги, монеты; ***тавн деншгә шаальг, цаһан мөңгд болн шаальгуд***; *Кермнд нег саржңнсн көксаарл цаасн мөңг, Батад* ***хойр шаальг****, нег цаһан мөңг өгв.* – *Эрнҗәнә К.*

шаанцг [шаанцыг] *юмна зәәһәр цокж орулдг модн* клин; ***шаанцг цокж орулх, шаанцг һарһж авх***

шаанцглх [шаанцыглыхы] *юмнд шаанцг цокж орулх* вбивать клин, заклинивать

шаар [шаары] *һолад шаглсн юмн, шаг* брак (*некачественная продукция*)

шар [шаары] *юмна үлдл, шавхр* остатки (*напр. чая*); ***цәәһин шар***

шааһл [шааһыл] 1) *эмнг, сурһад уга мөрн* норовистый, необъезженный (*о лошади*); ***шааһл мөрн***; 2) *му заңта, агсмч* строптивый, задиристый; ***шааһл күн***

шаарһлх [шаарһылхы] *агсмнх, керүл-цүүгэ татх* скандалить, дебоширить; ***әрк ууч-кад шаарһлх***; *Би орҗ ирәд, **шаарһлад**, Эрдниг гергтәһинь хамднь зөвәр му келәд, орһад бәәҗүв. – Буурла Н.*

шаарлач [шаарлачи] *юм шаглдг, шагт һарһдг күн* браковщик; ***шаарлач күүкд күн***

шаарлгдх [шаарлыгдыхы] *һолад шаглгдх* браковаться

шаарлһн [шаарлыһын] *шагт һарһлһн* браковка

шаарлх [шаарлыхы] *һолад, шагт һарһх* браковать; ***мал шаарлх, эд-тавр шаарлх***

шаах [шаахы] 1) *цокҗ орулх, шигдәх* втыкать, вбивать; ***һас һазрт шаах***; *Дөрвн мөчднь дөрвн әңг **төмр һас шаа-һад**. – Җаңһр*; *– Би нам амрхан мартчкҗв, – гиҗ зөвшәрәд, Нарн һартк **күрзән һазрт шаачкад**, тергн тал һарв. – Балакан А.*; 2) *хурц юмар хатхх, шаах* колоть; ***шөвгәр шаах, утхар шаах***; *Сөөднь бергнь көвүһән **шөвгәр шаа-һад** уулюлад бәәнә. – Бокстан Ш.*

шааха *хууч. күүкд улс өмсдг өндр давхргта башмг, сөөкә* туфли

шаб-шаб *хош.* юмна ә дуралһсн үг *звукоподр. хлюпанию грязи*; ***көл дор бальчг шаб-шаб гиһәд бәәв***

шав [шавы] I 1) *шарх-шав, сөрв* рана, ранение; ***шав авх***, ***шав боох***, ***сумна шав***, ***ивт шав***, ***шавин орм***; ***зөргтә күн шав уга бәәдго*** *– цецн үг*; *Алтн Цееҗ, Гүмб, Җилһн һурвнь **әмндән күрх шавта**, арнзл күлгүдәсн алс авлдад унҗ йовна. – Җаңһр*; ***Күнд шавла харһх***. *– Бадмин А.*; *Күн **әәх шав уга билә**. – Дорҗин Б.*; 2) *шилж. седклин зовлң* душевная рана, душевная боль; ***седклин шав көндәх***

шав [шавы] II чинрлгч нерин өмн тәвгддг күч немгч хүв *усилит. частица* с начальным **ша-**; ***шав шар***

шава *нөжгр, өткрсн цусн бүрдәд, нөжгр болх* сгусток (*крови*)

шаварх [шавархы] I *цусн бүрлдәд, нөжгр болх* свёртываться (*о крови*)

шаварх [шавархы] II *цогц-махмуд, мөчмүд цуцрад күндрх* испытывать тяжесть в теле, становиться тяжёлой (*о голове*); ***толһа шаварад***

бәәнә; *Шидрә цә уга болад, толһам өвдәд,* ***бийм шаварад****, җе гиҗәләв. – Эрнҗәнә К.*

шаваcн [шавасын] *шавсн юмн* обмазка; шпаклёвка; ***терзин шаваcн, үүднә шаваcн***

шавата *шавасар шавчксн* обмазанный; ***шавата хәәcн***

шаваш *биилҗәх улст сүрә өгдг шог дуд* шаваш (*задорные частушки*); *Әмтн цуһар таасад, альх ташад,* ***шаваш хаяд*** *йовулҗ өгәд бәәнә. – Бембин Т.*; *Көвүд, күүкд альхан ташлдад,* ***шаваш хайлдад****, шууглдад, дөгәҗ өгәд бәәцхәнә. – Эрнҗәнә К.*

шавашлх [шавашлыхы] *шог келәд биилҗәх улсиг сүрәлх* произносить шаваши, подзадоривать танцующих

шавдһр [шавдыһыр] *өңгтә, сәәхн* изящный, красивый; *Шар-цоохр цецгүдтә бүшмүднь* ***шавдһр Булһндань зокаста.*** *– Хальмг дуд*

шавдл [шавдыл] *дулан орнд урһдг дал модн* пальма

шавдлһн [шавдылһын] *шавдж цоклһн, малячлһн* хлестание, щёлкание (*напр. бичом*)

шавдмһа [шавдымһа] *сәәнәр шавддг* хлёсткий; ***шавдмһа шилвүр***

шавдул *дееврин баар чолун* черепица; ***шавдулар бүрксн герин ора***

шавдур I 1) *шилврдснә орм* след (*напр. от удара хлыстом*); 2) *шилврин үзүр* кончик (*бича*)

шавдур II *батхна цокур* мухобойка

шавдх [шавдыхы] *цокх* хлестать (*напр. кнутом*); ***шилврәр мөр шавдх***; *Богзг арачһан зууһад,* ***мөрән шавдад,*** *Муузран һаза ирәд буув. – Эрнҗәнә К.*

шавҗ [шавҗи] *урһмл заагт бәәдг хорха* букашка; ***шавҗ хорха***

шавҗңнх [шавҗиңныхы] *хатрҗ гүүхләрн, хавшсн ә һарһх* издавать щёлкающий звук; ***шавҗңнҗ хатрдг мөрн***

шавлһн [шавылһын] *шалдлһн* обмазка, штукатурка; ***беш шалдлһн***

шавлт [шавылты] *шавҗ урллһн* лепка; ***урн шавлт***

шавр [шавыр] 1) *мокн шавр* глина; ***шавр зуурх, шаврар шавх***; *Бадм Сожин сөңглсн* ***шавриг*** *күрзәр авад, нүкнә*

амн деер хайна. – Балакан А.; 2) *шаврар кесн, бәрсн* глинобитный; ***шавр гер***

шаврта [шавырта] 1) *бальчгта, цевр биш* грязный; ***шаврта усн***; 2) *шавр иктә* глинистый; ***шаврта һазр***

шавртах [шавыртахы] *бузрдах* загрязнять; ***ус шавртах***

шавртх [шавыртыхы] *шаврт лашгдх* загрязниться

шавтлһн [шавтылһын] *шав авлһн, шавта боллһн* ранение; ***күндәр шавтлһн***

шавтсн [шавтысын] *шав авсн* раненый; ***шавтсн салдс***

шавтх [шавтыхы] *шав авх, шавта болх, шархтх* быть раненым, получить ранение; ***дәәнд шавтх, сумнд шавтх, шавтсн һаран эдгәҗ авх***; ***Шавтад,*** *госпитальд кевтх. – Бадмин А.*

шавх [шавхы] 1) *юмиг шавасар шалдҗ бөглх* шпаклевать; ***терз шавх***; 2) *юм шалдҗ бүркх* замазывать, обмазывать; ***герин пол шавх***

шавхаг *мөрнә турун деерк ширкг ноосн, сағ* щётка; пучок шерсти (*над копытами*); ***шарһ даахн шавхагарн ус ууҗ*** *– тәәлвр.* (**хулсн**); ***Шавхглсн шавхгнь ар бийднь*** *бууһин сумн кевтә җиигәд һарч йовна. – Җаңһр*

шавхх [шавхыхы] 1) *шалдрң юмиг чилтлнь утхҗ авх* вычерпывать; ***худгас ус шавхҗ авх***; 2) *үлдәлго уух* выпить (*до дна*), осушить; *Цуһар Симаг йөрәһәд,* ***шавхадууһад оркцхав****. – Эрнҗәнә К.*; 3) *шилж. күч-чидлән һарһх* исчерпать все силы; ***бәәсн чидлән шавхх***

шав-шарх [шавы-шархы] *хош. күн болн әмтә юмн шавтад авсн шарх*; *шав, сөрв* рана; *Хөр һар хөөнә ноосньшатсн,* ***ик шарх-шав*** *авсн бәәнә. – Зүркни таалар*

шавшлһ [шавшлһы] *һазр теңгр хойр ниилҗ харһлһн* горизонт; *Ик удан гүүлгәд,* ***һазрин шавшлһнд бәәсн*** *һурвн улан альм авад, хәрү герүрн һарад гүүлгнә. – Боктан Ш.*

шавшх [шавшихы] 1) *ямр нег юмн деерәс дорагшан шавшад унҗх, делсх* висеть, свисать; нависать; *Сәәхн ут хар күклнь тәкминь цокҗ* ***шавшна****. – Хальмг дуд*; 2) *шилж.*

шавшад урһх расти; *Хумха уга көкәр, көк девән* ***өвснь шавшад бәәнә****. – Җаңһр*

шаг I *һолгдад шаарлсн юмн* брак; ***шаг мал, эд-тавр шагт һаһх***

шаг II 1) *юмна үлдл* остатки (*объедки*); отходы; *Хот уух болһндан* ***хотыннь шаг умш*** *хамад, тулмд кеһәд йовҗ. – Боктан Ш.*; 2) *хәәлсн юмна туна, тунһаг* осадок (*жидкости*); ***шар тосна шаг***; ◊ ***шаган барх*** *бәәсн чидлән шавхх* исчерпать все силы

шаглар *шаглҗ уйсн уйдл* строчка (*при шитье*); ***үгин сәнь – үлгүр, үүлин батнь – шаглар*** *– цецн үг*

шагларта *шаглҗ уйсн уйдлта* строчёный, простроченный; ***шагларта һосна түрә***

шаглач [шаглачи] *шаглад уйдг уяч* мастерица-строчница

шаглгдх [шаглыгдыхы] *шагт һаһдх, шаарлгдх* быть забракованным; быть освобождённым от службы; ***Цергләнәс*** *Басң* ***шаглгдад****, шишлң цаастаһар үлдсмн. – Буурла Н.*

шагллһн [шаглылһын] I *шагт һаһлһн* браковка

шагллһн [шаглылһын] II *шаглад уйлһн* строчка (*при шитье*); ***үүрмгәр шагллһн***

шаглх [шаглыхы] I *му гих, һолх* браковать; ***шаглсн эдтавр***; *Нег өвгн келҗ: – Ай залу-залула, зуг хотыннь идлһн му бәәҗ. Ааһ мах тәвҗ өгсн, барлго, шавхр үлдәв, – гиҗ, негхн күн тиигәд* ***шаглсмнҗ****. – Боктан Ш.*

шаглх [шаглыхы] II *көшч хатхсн юмиг уйдлынь эргүләд, үүрмгәр шаглҗ уйх* шить в строчку, строчить; ***шаглсн альчур***; *Өлзәт хойр ханцна болн бүшмүдин белкүснә балвлҗаг һарар* ***шаглҗана****. – Балакан А.*

шагч [шагчи] *көдлмштән шаг һаһдг күн* допускающий брак, бракодел

шагшавд [шагшавды] *буру үүл йовдлас цеерлҗ, әрүн цевр бәәх сана, сәкл* нравственность; целомудрие; *Чимдламд таңһчин шажән засч залдг медрл чиг уга,* ***шагшавд чиг уга*** *бәәсинь үзҗ. – Хальмг үнн*

шагшавдта [шагшавдыта] *әрүн цевр санан-седклтә, сәклтә* высоконравственный,

целомудренный; ***Әрүн шагшавдта эм-ээҗ,*** *таниг алххла һарх. – Җаңһр*

шагшг [шагшиг] I *дәр хадһлдг сав, үүрмг тәмкин түүңгриг* рог, рожок (*для хранения пороха*), кисет (*для нюхательного табака*); ***дәрин шагшг, насван шагшг***

шагшг [шагшиг] II *бут болад урһсн урһмл* кустарник; чахлый камыш; ***шагшг хулсн***

шагшлһн [шагшилһын] *дарцлдад дахлһн* движение гурьбой

шагшлдх [шагшилдыхы] *дарцлдад шуугад йовх* идти шумно гурьбой

шагшрлһн [шагширылһын] *каржңнсн ду һарлһн* стрекотание; ***мөрн царцаха шагшрлһн***

шагшрх [шагширхы] *каржңнсн ду һарх* (*шаазһа, царцаха*) стрекотать (*о сороке, кузнечиках*)

шагшулх [шагшулхы] *ардасн дарцлдулад дахулх* вести за собой (*гурьбой*); *Саадгта сумиһән санҗулн агсдг, сәәдүдин көвүдән* ***шагшулн дахулдг****. – Хальмг дуд*

шагшх [шагшихы] *оларн дарцлдад йовх* идти гурьбой

шаһа *чимгнә үзүрт бәәдг ниилүлгч үй залһдг шаһа ясн* альчик; ***шаһа чимгн, шаһа наадх, шаһан түңгриг***; *Хальмг улст* ***шаһаһар наадлһн*** *кезәнәс нааран бәәһә, хальмг тууҗ даха юмн. – Эрнҗәнә К.*; *Халцха деер* ***шаһа наачана****. – Бадмин А.*; ***нохан амнд орсн шаһа бүтн һардго*** *– үлг.*; ***шарлҗна йозурт шар шаһа*** *– тәәлвр.* (**арат**); ◊ ***шаһат хүрм*** *күргнә эцкин герт кедг хүрм этн.* свадьба в доме у отца жениха; ***шаһа чимг бәрүлх*** свадебный обряд вручения берцовой кости

шаһавр [шаһавыр] *шаһаҗ хәләдг заг, завср* глазок (*дверной*); ***үүднә шаһавр***

шаһавч [шаһавчи] *түрә уга ахрхн өвмсн* носки; ◊ ***шаһавч башмг*** *түрә уга башмг* полуботинки

шаһалһн [шаһалһын] *шаһаҗ хәләлһн* заглядывание, подглядывание, подсматривание

шаһалцх [шаһалцхы] I *шаһаҗ хәләлцх* заглядывать, подглядывать, подсматривать

шаһалцх [шаһалцхы] II *оларн шаһа наадх* играть в альчики

шаһах [шаһахы] 1) *шаһаҗ хәләх* заглядывать, подглядывать, подсматривать; ***терзәр шаһах, үүдәр шаһах, хаһрхаһар шаһаҗ хәләх***; *Намру терз тал одад,* ***шаһаһад хәләв****. – Балакан А.*; 2) *төвлх* прицеливаться; ***буухар шаһаҗ хах***

шаһаца *көлин шаһа күртл* по щиколотки; ***шаһаца бальчг***; *Дал һарсн эмгиг шүрүһәр буулһад оркснь, тернь* ***шаһацаһан шаврт углгдв****. – Бембин Т.*

шаһацх [шаһацхы] *шаһа наадх* играть в альчики; *Мөн эн тарха манла* ***шаһацхар аашна****. – Җаңһр*; *Эрднь өдртнь үүрин көвүдләһән* ***шаһацна****, асхнднь «цаһан монда» наадна. – Сусен А.*

шаһач [шаһачи] *шаһа наадач, шаһа нааддг күн* игрок в альчики

шаһл [шаһыл] *нохан бүлд оршдг махсг шар өңгтә аң, шаһл чон* шакал; *Арслңган ширәһәсн буулһад,* ***шаһл чонар*** *хааһан кеж авцхана. Цуг аңгуд дотрас арат һанцхарн ширә деер суусн шин хааг ик гидгәр шинҗләд бәәнә. Акад юмб? Нүднь* ***шаһл чонын****, арснь болхла, терүнә биш. – Хальмг туульс*

шажн [шажин] *бурхнд, сүмснд, нань чигн юмнд шүтх, бишрх, сүзглх үзл сана* вероисповедание, религия; религиозный; ***бурхна шажн, ламин шажн, бөөһин шажн, шажн сүзг, шажна йор***

шал [шалы] I чаңһагч, күч немгч хүв тас *усилит. частица* совсем, совершенно, абсолютно; ***шал согту, шал худл, шал чиигтә***

шал [шалы] II *хая модар, чолуһар кесн герин девскр* пол, полы (*в доме*); ***модн шал, һазр шал***

шал [шалы] III *эҗгә цөл һазр, көдә* бесплодный (*о земле*); ***усн уга цол, өвсн уга шал***

шал-шал *хош.* юм тамшаҗ идсн ә дуралһгч үг *звукоподр. чавканью, бульканию*; ***шал-шал гисн ә һарһад, юм җажлх, идх***

шала *уйҗах хувцнд орулһш кеж хатхх* вставка, клин (*при шитье*); ***шалаһар хатхх***

шалв [шалвы] 1) *мошкладад унҗсн ут үсн, шалу* локоны; *Манр хар* ***шалуһинь*** *маңна талнь* ***илəд*** *серүлв. Алтн ширə деер бəəсн Замбл хааг девд мөңгн* ***шалваснь чирəд****, һарһад авад ирв. – Җаңһр*; *Тевкһр* ***шалван ардан хаяд****, товч бүсэн товчлад суусньүзгдв. – Хальмг туульс*; 2) *шилж. унҗсн шалвин бəəдлтə* будто свисающие локоны (*о высокой густой траве*); ***шалв ноһан***; *Белкүсндньүрсн, сəəхн үнртə цецгүдтə* ***шалв ноһан*** *Батан көлləньоралдад, хурдар гүүлгхш. – Эрнҗəнə К.*

шалва *цандг, чальчаг* лужа (*напр. на дороге*)

шалвах [шалвахы] *шальжңнулх, цальгрулх* расплёскивать, разбрызгивать; ***һарарнус шалвах***

шалвр [шалвыр] *күүнə цогциг бүс күртл бүркж халхлдг хойр шуңһрцгта хувцн* штаны, брюки; ***дотр шалвр***; ***шалврин эд***; ***Бухин арсн шалвринь*** *бульчң талан эвкв. – Җаңһр*; *Тер Мазн шин* ***шалвринь өмскж авад****, дахулж авад, хадмд талнь һарад йовна. – Боктан Ш.*; ◊ ***шалвринь толһаднь өмскх*** *һутах, му нер зүүлһх* опозорить человека

шалврта [шалвырта] *шалвр өмссн* в брюках; ◊ ***модн шалврта мет зогсад бəəх*** *көшə болад көндрлго зогсх* стоять как истукан

шалһ [шалһы] *өвс, тəрə хаддг зевсг, хаж* коса; ***өвс шалһар хадх***, ***шалһ хурцлх***; ***Шалһ*** *яһж бүлүдхиг, иштнь яһж зүүхиг, өвс хадхларн, цогцан яһж бəрхиг, чиг авхулшгоһар ковньгт өвс яһж хурахиг дасхдг билə. – Илюмжинов Н.*

шалһач [шалһачи] *юм шалһдг күн* критик; ***урн зокъялын шалһач***

шалһлһн [шалһылһын] 1) *шалһлт* критика; ***шалһлһн болн бий шалһлһн***; 2) *юм сөрлһн* испытание *чего-л.*; ***уурин хəəс шалһлһн***

шалһлт [шалһылты] 1) *юм шалһлһн* критика; 2) *юм шүүлһн* проверка; ***документин шалһлт***

шалһмж [шалһымҗи] *шалһлж бичсн юмн* рецензия

шалһмтха [шалһымтха] *шалһж шүүхдән неквртә* требовательный; ***шалһмтха умшач***

шалһх [шалһыхы] 1) *юм шалһж хәләх* делать критический разбор, критиковать; ***роман шалһх***; *Сүүлин цагин эргцд дамбрллһ эклж бичснәсн авн Талтаев юнчн тоотсиг икәр* ***шалһж кинж хәләнә****. Намру бийән сәәнәр меднә. Оньдин бийдән бәәх* ***дуту-дундыг шалһна****, уга кехәр седнә. – Балакан А.*; 2) *юм сөрж үзх* испытывать; ***мотор сөрж шалһх***; 3) *шүүж авх* производить отбор, отбирать, выбирать; *Һурвн зун баатр* ***шалһад*** *мордв. – Жаңһр*

шалһч [шалһычи] *шалһар өвс хаддг күн* косарь

шалд уснд шалд гисн ә дуралһгч үг *звукоподр. шлёпанью, всплеску* плюх, шлёп; ***уснд шалд гиһәд унх***

шалдар *юм шалдхин төлә кесн урсхмл шалдац* раствор; ***өткн шалдар***

шалдач [шалдачи] *юм шалддг мергжлттә күн* штукатур; *Негнь – чолуч Колдан Дава гидг күн болж һарв, наадкнь –* ***шалдач*** *Саңһжин Салдс бәәж. – Балакан А.*

шалдг [шалдыг] *хууч. хамгин сән гисн, йилһән сән* отборный, лучший, избранный; ***Богд нойн Жаңһрин арвн хойр шалдг баатр.*** *– Жаңһр*

шалдлһн [шалдылһын] *юм шавлһн* штукатурка, обмазка; ***герин эрс шалдлһн, шалдлһна көдлмш***

шалдң [шалдың] *нүцкн* голый; *Кезәнә маниг баһд, арвн дөрв, тав күртл* ***шалдң йовулчкад****, шалвр гиһәд, у селгнгтә, өргн шуңһрцгта шидмсн өлктә, немнә болсн юм уйж өгдг билүс. – Эрнжәнә К.*

шалдңнх [шалдыңныхы] *шалдң болх, нүцклх* оголяться

шалдрң [шалдрың] 1) *шиңгн, өткн биш* жидкий (*о пище*); ***шалдрң хот, шалдрң цә, шалдрң үсн***; 2) *шилж. нигт биш*; *тажрха* жидкий, редкий (*о бороде, волосах*); ***шалдрң сахл, шалдрң үсн*** (*толһан*); ***Шалдрң күклнь*** *тәкминь цокад бәәнә. – Бадмин А.*

шалдрңгар [шалдрыңгар] *акун бишәр, шиңгнәр* жидко

шалдх [шалдыхы] *шалдацар юм шавх* обмазывать, оштукатуривать; ***арһс шалдх, герин эрс шалдх****; Һазр йоралта машт шавр гер дотркиг цәәлһәд,* ***йоралынь шалдад****, дошилһәд оркж. – Эрнҗәнә К.*

шалз [шалзы] *шигдчкәд, цус шимдг хорха* клещ; ***шалзмуд күүнә арснд шигдәд, негл әмн уга болж одцхана***; *Болв эн җилд теегт* ***шалзин тонь*** *дегд ик болад, хөөнә нооснд дала шалз наалдсинь бас үзж болхмн. – Хальмг үнн*

шалтан *учр, үрш*г причина, повод; ***эркн шалтан, ямаран чигн шалтан угаһар***

шалтг [шалтыг] I *шалтан, учр* повод, предлог; отговорка, увёртка; ***олн зүсн шалтг бәрәд арцх, шалтг хәәх***

шалтг [шалтыг] II *гем, өвчн* недуг, болезнь; недомогание; ***күнд шалтг***; ***Зуурдын шалтг*** *гемәр баһ насндан өңгрж одв. – Хальмг үнн*

шалтгллһн [шалтыгыллһын] *гемтлһн* заболевание; ***шалтгллһна кем***

шалтглх [шалтыгылхы] *гемтх, өвчтә болх, ярвглх* болеть; ***томаһар шалтгласн күн***; ***тер ямаран гемәр шалтглж****? Гесл болхла, гесндән гемтәв гиж* ***шалтглад****, бәәрндән үлдв, колхозин ахлач энүнә өмнәс бурушасмн уга. – Илюмжинов Н.*

шалтгта [шалтыгта] *гемтә, өвчтә* больной, болезненный; ***шалтгта улс хәләлһн***, ***шалтгта бичкн***; *Тиигәд гертән ирхлә,* ***шалтгта авһм сән болад****, сергәд бәәсн бәәж. – Сян-Белгин Х.*

шалтг-шарвг [шалтыг-шарвыг] *хош. гем, өвчн* болезнь; ***шалтг-шарвг уга цуһар бәәцхәнт****?*

шалтх [шалтыхы] *шалтг хәәх* искать повод, предлог; ссылаться *на что-л.,* отговариваться; симулировать; ***юуһар болв чигн шалтад, көдлмшт одлго бәәх***

шалу *мошклдж унҗсн баг үсн* локоны; ***Манр хар шалуһинь*** *маңна талнь илəд серүлв. – Жаңһр*

шалх [шалхы] I *шатр. шатр наадхд ша гих* объявить шах; ***хааг шалх***

шалх [шалхы] II *йилһж, шүүж авх* выбирать, отбирать; ***шалад шүүх***; *Һурвн миңһн*

баатрмудас ***һурвн зун баатр шалад*** *мордв. – Жаңһр*

шалхах [шалхахы] *билхәх, тешкәх* быть обрюзгшим, обрюзгнуть, оплыть; ***шалхасн чирә***

шалхг [шалхыг] *бот. төгрг уңгта эдлврт ордг шарвцр өңгтә темсн* репа; ***цаһан шалхг***

шалхһр [шалхыһыр] *билхәсн, билхһр* обрюзгший; ***шалхһр күн***

шалхлзх [шалхылзыхы] *билхһр болх* стать обрюзгшим, оплывшим

шальҗгнх [шальҗигнхы] 1) *шоржңнх* (*усн*) булькать; 2) *шал-шал гих* (*көл дор*) хлюпать (*о грязи под ногами*); ***бальчгар шальҗгнҗ йовх***

шальшг [шальшиг] *дашкан* канитель

шальшгта [шальшигта] *дашката* канительный; ***шальшгта керг***

шальшдг [шальшидыг] *олн үгтә, бурмха* болтун, болтливый; ***шальшдг күн***

шальшлһн [шальшилһын] *бурлһн* болтовня, пустословие

шальшх [шальшихы] *олн үг келх, бурх, дими юм келх* болтать; ***зогслго шальших, ичл уга шальших***

шаляг *өөрхн тоолврта, гиигн ухата* легкомысленный; ***шаляг йовдл, шаляг күн***

шаляглх [шалягылхы] *гөңгн йовдл һаһһх* быть легкомысленным, вести себя легкомысленно

шам [шамы] 1) *көвң һолта, тос* (*кероси*) *сорҗ, герл өгдг кергсл, шумр* керосиновая лампа; ***шам шатах, шамин герл, шамин буркә***; 2) *электрошам* электролампа; *Үүдн деернь* ***ик шам*** *шачасн бәәҗ. – Илюмжинов Н.*

шамб [шамбы] *спорт. кегли наадн* игра в кегли; ***шамб цокҗ наадх***

шамдах [шамдахы] *шулудулх, адһах* ускорять, подгонять

шамдһа *шулун, шулун-шудрмг* расторопный, проворный, быстрый; ***шамдһа улс, шамдһа күн***

шамдһаһар *шулун-шудрмгар* расторопно, проворно, быстро; ***шамдһаһар көдлх***

шамдулх [шамдулхы] *шулудулх* ускорять, подгонять, поторапливать

шамдх [шамдыхы] *шулудх, шудрмгар кеҗ күцәх* спешить, торопиться; *Кемр бидн төрлһнә гериг* ***шамдҗ эс дуусхла****, мана күүкд улс гертән төрцхән гиҗәнә. – Балакан А.*

шамлх [шамылхы] *юм нуһлад эвкх* засучивать, закатывать; отворачивать; ***ханцан шамлх***; ◊ ***ханцан шамлад*** **(*шамлҗ авад*)** *үнн седкләрн шамдад* засучив рукава; *Көдлмшәс цухрхш,* ***ханцан шамлад одцхана****. – Хальмг үнн*; *Күүкд улс, уралан, уралан! Залусла әдләр, теднәс чидхнь үлүһәр,* ***ханцан шамлҗ авад*** *дәврәд бәәтн. – Манҗин Н.*

шамрһн [шамырһын] I *шуурһлад, цасн орлһн* снегопад (*весною*); ***хаврин шамрһн***

шамрһн [шамырһын] II *эмн. н. һолһад бусрг һарад, күзовадг өвчн* геморрой

шана *күүнә нүднә болн дееркө өргнә хоорнд бәәх моницхр ясн* скула, скулы; ***шанан ясн, шанань хавчгдж оч***

шаналдх [шаналдхы] *шанаһан түшх* подпереть скулу

шанархг [шанархыг] *ик шаната, шанань өргн* скуластый; ***шанархг чирә***

шаната *шанань өргн* скуластый

шанһ [шанһы] *юм утхҗ авдг ик ухр* ковш; разливательная ложка, половник, поварёшка; ***шанһар утхх, шүршанһ***

шанһлх [шанһылхы] *юмиг шанһар утхҗ авх* черпать разливательной ложкой, поварёшкой

шанһч [шанһычи] *хот төгәҗ өгдг күн* раздатчица; ***хотын шанһч***

шанд [шанды] *булг, экн* ключ, родник; ключевой, родниковый; ***шанд усн***

шандһх [шандһыхы] *хот икәр идәд, гесн өвдх; машурдх, машудх* объедаться; ***бүлүһин кир өвкнд бүкл хотн күн шандһҗ*** *– тәәлвр.* **(нарн)**

шандсн [шандсын] 1) *шүрүсн* сухожилие; 2) *булчңгин күчн* сила мышц

шанз [шанзы] *көгж. һурвн чивһстә, чивһсинь һарарн дарҗ цокдг көгҗмин зевсг* шанза (*струнный музыкальный инструмент*)

шанзв [шанзвы] *шаж. хурлын саң һарддг күн, саңч* казначей (*в хуруле, монастыре*)

шанздх [шанзыдхы] *көгж. шанз көгжҗм көгжҗмдх* играть на шанзе

шанзч [шанзычи] *көгж. шанз көгжҗм көгжҗмддг күн* исполнитель на шанзе

шантах [шантахы] *хамр корнус болх* быть вздёрнутым (*о носе*)

шантһр [шантһыр] *котхр* курносый, вздёрнутый (*о носе*); ***шантһр хамр***

шантлх [шантлхы] *деегүр сана, омгинь шантрах* сокрушить боевой дух, деморализовать; *Советск Церг 1941 җилин чилгчәр фашистск өздңгүдиг күүчәд, омгинь* ***шантлад оркв***. *– Бембин Т.*

шантрх [шантрхы] 1) *мокх, мока болх* затупить, притупить; ***утхин ир шантрх***; 2) *шилж. омг шантрх* пасть духом, деморализоваться; *Немшриг көөтл, теднә* ***омг шантртл****, сөөни өрәл болҗ одв. – Бембин Т.*; *Сулдхвр ирх гисн иткл тер саамд* ***шантрад оддмн***. *– Илюмжинов Н.*

шаң *урмдулсн ачллт, мөрә* вознаграждение, поощрение; ***шаң авх***; *Көвүһитн авч йовад ирхләрн,* ***шаңнь авч ирнәв***. *– Боктан Ш.*

шаңһа *орн-нутгин* государственный, казённый; *шаңһа хазн* государственная казна; ***шаңһа мөңгн, шаңһа керг, шаңһа патьр***; *– Өңгәр* ***шаңһа мөңг*** *идәд бәәснчн алң болхмн, – Бадм көвүг хортхаҗана. – Балакан А.*

шаңһс [шаңһыс] *этн. Зая-Пандитан һарсн өөрдин отг* шангасы (*название рода у ойратов, откуда происходил Зая-Пандита*)

шаңнгдх [шаңныгдыхы] *мөрәлгдх, ачлгдх* быть поощрённым, вознаграждённым

шаңнлһн [шаңныльһын] *ачллһн, мөрәллһн* поощрение, вознаграждение; ***мөңгәр шаңнлһн***

шаңнх [шаңнх] *мөрәлх, ачлх* поощрять, вознаграждать; ***көдлмш сәәнәр күцәснд шаңнх***; *Ниднин намаг Москван һәәхүлд* ***машинһәр шаңнлла***. *– Зүркни таалар*

шаңхг [шаңхыг] *мөрнә унҗсн ут дел* длинная грива (*у лошади*); ***шаңхгта шарһ мөрн***; ***Шаңхгтахн*** *шарһнь шарлҗнднь архлата. – Хальмг дуд*

шаңхглх [шаңхыгылхы] *мөрнә маңна деерк тевг үсинь гүрх* скручивать, заплетать волосы (*на лбу лошади*)

шаңшм [шаңшим] *зоол. зерлг һалун* серый (*дикий*) гусь

шар [шары] I 1) *алтн өңг, алтн мет өңгтә* жёлтый, рыжий; русый; золотистый; ***шар арат, шар чирә, шар эд, шар тосн***; ***һазр дор шар тосн*** – *тәәлвр.* (**тарвһн**); *Күзүнднь күмн-әмтн һарһәҗ эс болдг* ***күнд шар шинҗүр*** *зүүҗ.* – *Җаңһр*; 2) урһмлын болн адусна нердин тогтацд *в составе бот. и зоол. названий*: ***шар өрг***, ***шар харһа***, ***шар өтг***, ***шар зөг***; ◊ ***шар нарн*** *сәәхн, мандлсн алтн нарн* солнце красное; *Орчлңгин* ***шар нарн*** *ут-ут алтн шар боодгудын делгү деләд, дүңгәһәд һарад ирв.* – *Эрнҗәнә К.*; ***шар герл, шар дүң*** *өрүн өрлә, өрүн эрт цаг* раннее утро; *Өрүн* ***шар герләс*** *көдлмш эклв. Өрүн* ***шар дүңлә*** *көвүд көдлмшән эклв.* – *Манҗин Н.*

шар II 1) *юмна үлдл* остатки (*чаинки*); ***чееньгин йоралд үлдсн шар***; 2) *һолгдж шаарлсн юмн, хог-бог* отбросы, отходы

шар III *күүнә идсн-ууснь кетркә исснәс көлтә олсн гем* изжога; ◊ ***шар буслх (көдлх)*** *ур күрх, цухлдх* кипеть гневом; *Эн шулмиг үзәд оркхла,* ***шарм көдләд,*** *хойр нудрм хатурад одна.* – *Хальмг туульс*

шарвадг [шарвадыг] *үсәр хольсн боз* шарвадг (*бозо, разбавленное молоком*)

шарвадх [шарвадхы] 1) *шарвлзх* вилять (*хвостом*); ***сүүлән шарвадх***; *Бор мөрн* ***сүүлән шарвадад*** *гүүҗ йовад, Бата Кольчи хойриг дәврчкн гив.* – *Эрнҗәнә К.*; 2) *шилҗ. зуһудх, җилһдх* подлизываться, заискивать, юлить; ***чи юңгад шарвлзад бәәнәч?***

шарвтр [шарывтыр] *шарвцр* желтоватый; ***шарвтр өңг***

шаргх [шаргхы] 1) *шаржңнх* звенеть, греметь, брякать *чем-л.*; 2) *хәргх* шумно толпиться; *Шалдг зурһан миңһн арвн хойр бийәрн* ***шаргад*** *күрәд ирв.* – *Җаңһр*; 3) *хур шуугад орх* сильно шуметь (*о проливном дожде*); *Ohтрһу күржңнәд, хур* ***шаргад орна***. – *Эрнҗәнә К.*

шаргчн [шаргычин] 1) *эм малын, аң адусна өңг-зүснь*

жёлтый, соловый (*масть самок животных*); ***шаргчн гүн, шаргчн иңгн, шаргчн гөрәсн***; 2) *күүкд күүнә чирә-зүсн* белолицая (*женщина*); *– Бидн күүкнә хувц, шур, сувс хәләхәр бәәхшвидн, хувцар болх юмн уга, толһата болхла, болх, – гиһәд машт* ***шаргчн*** *худнран ходрад келҗ йовна. – Эрнҗәнә К.*

шарһ [шарһы] 1) *хоңһр, хо-шар өңг-зүстә* соловый (*о масти лошади*); *Шарлҗнд бәәгсн* ***Шарһ даанһндан*** *ирв. Тер цагт* ***алг Шарһан*** *түрүлүлтн, эврән бийнь медҗ һарх. – Җаңһр*; ***шарһ даанһ шавхагарн ус ууҗ*** *– тәәлвр.* ***(хулсн)****;* 2) *шарлңху, шархл, шарвтр, шарһ өңгтә, шарһ зүстә* палевый; ◊ ***шарһ нарн*** *хоңһр нарн* ласковое осеннее солнце; ***Намрин шарһ нарн*** *туntржҗ үрвәд, өвдән һарч йовсн саамла... – Доржҗин Б.*; *Зуни цаһан салькн* ***шарһ нарн*** *хойр шатаһад хаяд оркҗ. – Инҗин Л.*

шард [шарды] шаргж тачкнсн ә дуралһсн үг *звукоподр. треску, стуку* трах, бах; ***модна ац шард гиһәд хуһрв***; *Одта картузта, улан тасмта, көк цемгн шалврта, чашкан хаҗудан шавшулсн орс, хальмг семрү баахн-баахн милицнр* ***шард-шард гилдәд,*** *орад-һарад йовлдад бәәцхәнә. – Эрнҗәнә К.*

шард-пард [шарды-парды] *хош.* шарҗңнҗ тачкнсн ә дуралһсн үг *звукоподр. треску горящего дерева* трах, бах; ***хөн уласн шард-пард гиҗ шатна***

шардх [шардхы] *шар көдлх* страдать изжогой

шарҗңнулх [шарҗиңнулхы] *шарҗңнсн ә һарһх* греметь, трещать *чем-л.*; ***түлкүрмүд шарҗңнулх***; *Батан таньдг бичкн шар күүкн адһҗ йовх бәәдлтә, хойр-һурвн түлкүрмүд хурһндан өлгәд, тенүгән эргүләд,* ***шарҗңнулҗ*** *ирәд: – Не, Бата, сәәхн менд йовтн! – Эрнҗәнә К.*

шарҗңнур [шарҗиңнур] *шарҗңнсн ә һарһҗ нааддг юмн* погремушка

шарҗңнх [шарҗиңныхы] 1) *шард-шард гиҗ ә һарһх* издавать громкий звук; ***үүрмг чолун шарҗңна***; 2) *шаргх, шуугх* звенеть, греметь; *Богд*

Җаңһр шарин зурһан миңһн арвн хойр бийәрн ***шаржңнж*** *мордад… – Җаңһр*

шарз [шарзы] *дөрв дәкж нерж һарһсн әрк* крепкая водка (*четвёртой перегонки*)

шарка *дуһун ярка* бубенцы (*под дугой*)

шарка-барка *хош. сергмжтә хальмг улсин биилдг дун* шарка-барка (*калмыцкая танцевальная песня*); *Нә,* ***шарка-барка*** *цоктн! – Эрнҗәнә К.*

шарклан 1) *цогц-махмудын зовалһн* ломота (*в суставах*); ***цогц-махмудын шарклан***; 2) *үй мөчин шарклан* ревматизм; ***үйин шарклан***

шарклулх [шарклулхы] 1) ломить (*о суставах*); 2) *шилж. өвдкәх, зовах* вызывать щемящую боль (*в груди, сердце*); *Ода, иньг минь, би төрүц үүнә тускар бичшго биләв, чини* ***зуркиг шарклулшго биләв****. – Балакан А.*

шарклх [шаркылхы] 1) *шаркрад өвдх* страдать ревматическими болями; 2) *шилж. седкл зовх* болеть душой, переживать *за что-л.*; *Цуг совхозин малмудын төлә мини* ***зуркн шарклҗана****. – Эрнҗәнә К.*

шарл [шарыл] *үксн күүнә цогц, күш* труп

шарлһн [шарылһын] *хуурлһн* жаренье; ***мах шарлһн***

шарлҗн [шарлҗин] *бот. тег һазрт урһдг олн зүстә өвсн* бурьян; полынь (*разного вида*); ***тавг шарлҗн***, ***үмкә шарлҗн***, ***хөн шарлҗн***, ***мөрн шарлҗн***; ***шарлҗна йозурт шар шаһа*** *– тәәлвр.* (**арат**); ***Шарлҗн*** *гидг өвсн бат тохмта, теегин йоста баатр өвсн. Дала өвснәс кесгнь шарлад, шатад одна. Зугл* ***шарлҗн*** *өргн теегин дунд борлад үлднә. – Бардан Э.*

шарлңху [шарлыңху] *өңгнь шар болсн* пожелтевший; ***шарлңху хамтхасн***; *Бий деерән эн тер цага янзар уйгдсн хувц өмссн йовла, талданар келхлә, –* ***шарлңху өңгтә*** *гимнастёркта, деерәһүрнь өргн командирск бүсәр бүсләтә, хар-цеңкр өңгтә галифетә, гишгн булһар һоста билә. – Илюмжинов Н.*

шарлх [шарылхы] *шар өңгтә болх* желтеть, пожелтеть; ***һазрин өвсн шарлҗ оч, шарлсн цецг***; ***Шарлҗ одсн урһмл*** *эргндк аһуд зерлг бәәдл*

тогтав. – Буурла Н.; ◊ ***шарлдг өвчн*** *геметсн күүнә цогц-махмуд шар өңгтә болдг* желтуха; ***өр шарлх*** *өрүн гегән орх, гегәрх* светать

шармх [шармхы] 1) *эргүләд нуһлх, нуһлад эвкх* отгибать, отогнуть; ***бүшмүдин хормаһинь шармх, герин тууһ шармх***; *Ахиннь аһта гисн киилг-шалвринь шавшулад, зах-зухинь шармад өмсәд, цар тергнә сөрсхр хату харһа ярндг деер һарад суувв. – Бардан Э.*; 2) *цухрах* оттеснять, отбрасывать (*в сторону*); ***дәәсиг хооран шармх***

шарнуд *этн. хальмг улсин нег отг-әәмгин нерн* шарнуты (*название одного из калмыцких родов*)

шарңху [шарыңху] *юмна шарвтр өңг* желтовато-оранжевый; ***шарңху өңг***; *Учур Абушинов өңгнь хүврәд бәәсн хар-цеңкр киилг өмсч, тернь салдсин* ***шарңху-ноһан өңгтә*** *шалврин деерәһүр сулдан тәвәтә. – Илюмжинов Н.*

шарсн [шарсын] *хуурсн* жареный; ***шарсн элкн***

шарх [шархы] I *шав, шархшав* рана; болячка; ***шарх эдгәх, шархта көл***; ***малян шарх эдгдг, үгин шарх эдгдг уга*** – *үлг.*; *Болв цаг ямаранчн* ***шархиг*** *эдгәдг бәәҗ. – Бадмин А.*; ***Шархнь*** *ода чиган эдгәд уга, илҗрхә кевтән бәәһә. – Балакан А.*

шарх [шархы] II 1) *идх юм ик һал деер шүүсднь, эс гиҗ тоснд* (*хорһнд*) *хуурх* жарить; ***мах шарх, элк шарх, боднцг шарх, заһс шарх, өндг шарх***; *Заһсиг һарһҗ идәд, махнаснь* ***шарҗ идәд***. *– Җаңһр*; *Хурһиг* ***шарҗ идәд***, *цааран һарад йовна. – Боктан Ш.*; 2) *шилҗ. шатах, нарнд шаргдх* обгореть (*на солнце*), получить солнечный ожог

шарх-шав [шархы-шавы] *хош. шав* раны; ***Шарх шав хойр деернь*** *асхад, агчмин тедүд эдгәһәд авв. – Җаңһр*

шархл [шархыл] *шарвцр* желтоватый, палевый

шархта 1) *шархтсн* получивший рану, раненый; 2) *шархт бәргдсн* поражённый болячками

шархтсн [шархтысын] *шарх-шав авсн* раненый, получивший ранение; ***күндәр шархтсн***

шархтх [шархтхы] 1) *шархшав авх* получить ранение; 2) *шархт бәргдх* быть поражённым болячками, язвой; *Көвүн кесг өдр, кесг сар, кесг җил йовад, нурһнднь йовх тулһас көлтә* ***эәмнь шархтад****, эцәд, муудан эн орна. – Хальмг үнн*

шастр [шастыр] *тууҗ-түүкин авцта үүдәвр, зокъял* шастра, трактат, сочинение (*историческое*); ***судр шастр***

шат [шаты] 1) *деегшән давшхд, дорагшан буухд керглдг юмн* лестница; ***түүмрин шат, деесн шат***; ***шатар деегшән һарх, шатар дорагшан буух***; *– Түрүләд* ***бетон тәвх шат*** *кехвидн, – гиҗ бригадир немҗ келв. – Балакан А.*; 2) *модар углҗ кесн юмн* сруб (*напр. колодца*); ***худгин шат***; 3) *шилж. юмна девсң, зерг* ступень; ***сурһулин экн шат, деед шат***; 4) *цаг үй* этап, фаза

шатагдх [шатагдыхы] *түлгдх* быть сожжённым, быть подожжённым

шатагч [шатагчи] *юм шатадг* зажигательный; ***шатагч бомб***; 2) *шатам хурң халун* палящий, жгучий; обжигающий; ***шатагч нарн***

шатаһач [шатаһачи] 1) *түүмр өггч, түүмрдәч* поджигатель; 2) *шилж. дә босхач* поджигатели войны; ***дәәнә һал шатаһачнр***

шатах [шатахы] 1) *өр өгх* разжигать, разводить огонь; ***һал шатах***; 2) *һал түлх* топить; ***беш шатах***; 3) *асах* зажигать; ***шам шатах***; *Бадм* ***хустг шатаһад****, түрүләд Соҗд һал өгв, дәкәд бийнь һал кеҗ авб. – Балакан А.*

шатдго [шатыдго] *шач өгдго* несгораемый; огнеупорный; ***һалд шатдго, уснд чивдго*** *– тәәлвр.* (**мөсн**)

шатлх [шатылхы] *шат кех* делать сруб; ***худг шатлх***

шатңха [шатыңха] *өгрсн* обгорелый; ***шатңха харһа***

шатр [шатыр] I *терм уга ик мәәхн, чачр* шатёр; ***Шатр болгсн*** *орд харшдан дүңгәв. – Җаңһр*

шатр [шатыр] II *шатр. 64 бүүртә бетк деер цаһан, хар бамбрмуд, көвүд нүүлһҗ наадлһн* шахматы; ***шатрин марһан, шатрин бетк, шатрин бамбрмуд, шатрин көвүн, шатрин хан, берсн***; ***уул уга теегт, усн уга көдәд,***

албт уга нойн цусан асхлго дәәлджәнә *– тәәлвр.* (**шатр наадлһн**); ***шатрин көвүнд сә кедго*** *– үлг.*; *– Би шүүхлә, чамаг алхв, – гиҗ хан келнә. Тиигҗ келчкәд,* ***шатран бетк деернь тәвҗ****, э гичкәд, һарч одна.* ***Шатрин беткинь*** *хәләхлә, нег бийднь нег бүүрнь үлү болна.* ***Шатр наадад,*** *көвүн шүүнә. – Хальмг туульс*

шатрцх [шатырцыхы] *шатр. шатр наадх* играть в шахматы

шатрч [шатырчи] *шатр. шатр наадач* шахматист; ***шатрч күүкд күн, нернь туурсн шатрч, шатрч болх***

шатх [шатхы] 1) *һал асх* гореть; ***хагсу модн шатдг, чиигтә модн урһдг*** *– үлг.*; *Хан үснд орад,* ***шатад*** *үкч одна. – Боктан Ш.*; 2) *әгрх, харлх* загорать; ***нарнд шатх***; 3) *шилж. гилвкх, герлтх* сиять, блестеть, гореть (*о глазах*); ***түүнә нүдь мел шатад бәәнә***

шахан 1) *күч үзүллһн* насилие, принуждение; ***шаха үзүлх***; *Болв* ***шахан*** *дегд күнд болад, Пиитр балһсна шарин шажңа сүмд иржҗ бәәршсмн. – Хальмг үнн*; 2) *андһар, таңһрг* клятва, присяга; ***шахаһан өгх***

шахвр [шахвыр] *дарлт, шахлһн* притеснение, угнетение; *Бәрцән бәрәд бәәхлә,* ***шахвр керг уга*** *болҗл бәәхгов. – Нармин М.*

шахлһн [шахылһын] 1) *юм шахлһн* трамбование, прессование; 2) *шилж. күч үзүллһн* давление, нажим; ***күч үзүлҗ шахлһн***

шахлдх [шахылдхы] *нег-негндән йир өөрхн, хавчгдад суух* сидеть тесно; ***шахлдад суух***; *Хойр күүкн нег-негн талан хәләлдәд, улм* ***шахлдад зогсв****. – Эрнҗәнә К.*

шахмҗ [шахымҗи] 1) *юмна дарлт* давление; ***аһарин шахмҗ***; 2) *шахвр* нажим; ***шахмҗ угаһар***

шахмл [шахмыл] *шахгдсн юмн* сжатый; ***шахмл аһар***

шахр [шахыр] 1) *хавчг* тесно; ***вагонд йир шахр***; 2) *хавчгджҗ* стеснённо; ***шахр бәәх***

шахрдх [шахырдхы] *түрү үзәд, хавчгдад бәәх* находиться в затруднительном положении, быть в стеснённых условиях

шаху *ямр нег тоохин кемҗәнд өөрдх* почти, около;

һурвн җил шаху, зурһан наста шаху бичкн, өдр болһн шаху; ***Хөр шаху*** *эдл-ахуд малын хот күцц белдәд уга. – Хальмг үнн*

шахур *юм шахҗ эдлдг зевсг, хавчур* пресс, тиски

шаххх [шахыхы] 1) *шахҗ өөрдүлх* подгонять; ***медхд үг кел, мергнд гөрәс шах*** *– цецн үг*; 2) *шахҗ һарһх, холдулх* теснить, вытеснять; ***дәәсиг шаххх***; 3) *эңкрләд теврх* прижимать (*к груди*); ***бичкниг өрчдән шаххх***; *Киштә зәрмдән бийән әрә бәрҗ теснә: көвүг күзүдәд, теврәд,* ***өрчдән шахад****, чаңһар умсх дурн күрнә. – Балакан А.*; 4) *хавчх* жать, быть тесным; ***киилгин зах хоолынь шахад бәәнә, һосн көл шахад бәәнә***; 5) *шилҗ. дарҗ хавчх* притеснять, зажимать; ***шалһлһиг шаххх***

шев [шеве] *шаҗ. хурлд бәәһәд, шаҗна ном дасчах көвүн* ученик, послушник (*в монастыре*); ***Бурхна шевнр*** *тиигҗ ниргҗ ирсиг зурхач цәәлһҗ келнә. – Сян-Белгин Х.*

шег [шеге] *үкр, хөн малын өтг* навоз; ***шеегәр һазр бордх, шеегин ова, шег хадһлдг һазр***

шег-бог [шеге-бог] *хош. шег, хог-бог* мусор, отходы; *Зәрм әмтнь альд болв чиг* ***шег-бог хайчкад*** *йовҗ одна. – Хальмг үнн*

шеелһн [шеелһен] *шеесн һарлһн* мочеиспускание

шеелһх [шеелһехе] *шееҗднь күргх* вызывать мочеиспускание; *Тек ишкиг бәрҗ авад, маажа-маажа бәәҗ,* ***шеелһәд авчкна****. – Боктан Ш.*

шеемг [шеемег] *ноосн эд* шерстяной (*о ткани*); ***шеемг эд***

шеерң [шеерең] *дару-дарунь шеедг күн* страдающий недержанием мочи; ◊ ***нохан шеерң*** *бот. бут урһмл* кустарниковое растение

шеесн [шеесен] *бөөрәр дамжад болвсржҗ һарһдг шиңгн юмн* выделяемая почками жидкость, содержащая отработанные организмом вещества, моча; ***шеесн хаагдлһн*** задержка мочи, ***шееснә чолун*** мочевой камень; *Эктәһән, бичкн дү күүктәһән хойр долан хонг шаху цагтан яһҗ цаңтсн,* ***шеесн көрсн*** *вагона үүднә хоорнд үктлән зовҗ, кезә эн муульта зовлң чилхмб*

гиж, теңгрәс аврлт күләж йовсан негт сууһад бичх саната биләв. – Илюмжинов Н.

шеех [шеехе] *шееж авх, шиңгн мөрән үзх* мочиться, помочиться

шемнр [шемнер] *этн. хальмг улсин неготг-әәмг* шабинеры (*название одного из калмыцких родов*)

шивә 1) *удан цагин харслһна төлә батлж бәрсн тосхлт* оборонительное сооружение; крепость, цитадель; ***шивә бүслх*** осадить крепость; 2) *кезәңк орд харш, бәәшң* замок, дворец; ***хуучн цагин (хуучна) шивә*** древний замок

шивгдх [шивегдхе] *хайгдх* быть бросаемым (*волной*); *Тишгн гихнь тер кевәрн оңһцмдн хәрү* ***шивгдәд****, дорагшан хәврһәрн ус цокж унсн бәәж. – Буурла Н.*

шивгчн [шивегчин] 1) *хууч. зарц күүкд күн* служанка-простолюдинка; *Ямана толһа янзд ордго, ятхр* ***шивгчн*** *төрт ордго гиж, баячудын келдг үг худл болв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *залусиг дахлддг эрсг күүкд күн* гулящая женщина

шивж [шивжи] *хорха шавж* насекомые; букашки

шивжңнх [шивжиңнехе] *тачкнулх* щёлкать бичом, длинным кнутом; ***үкрчин аратньг шивжңнәд, ә һарад йовна***

шивк [шивке] *нимгн ут зорһсн* щепа; лучина; *Би төрүц юм ухалсн уга биләв гиһәд, өөрән кевтсн* ***модна шивк*** *авад, һазр эрәлв. – Эрнҗәнә К.*

шивкәндг [шивкәндег] *төмр дегәтә модн шуург, бахур* багор

шивлдх [шивелдхе] *нег-негән юмар шивх* кидаться, бросаться *чем-л.*; *Текин Дорж Чонын Дорж хойр, бичкн көвүд мет, нег-негән* ***шаврар шивлдәд,*** *көөлдәд йовж одцхав. – Балакан А.*

шивңкә [шивеңкә] *хөн малын шаһа* бараньи бабки (*надкопытный сустав ноги у овец*)

шивр [шивер] I *улмтсн һазр* заболоченный (*о местности*)

шивр [шивер] II *күүнә көләснь һардг му үнртә көлсн* потливость (*ног*); ***шивртә көл, шиврәс гетлх***

шивр-шивр [шивер-шивер] *хош.* ***шивр-шивр гих*** 1)

шимлдж күүндх шептаться, шушукаться; 2) *юмн саржңнх* издавать шорох (*о мышах*); ***герин шуһуд ивр-шивр*** – *тәәлвр.* (**хулһн**)

шиврлг [шиверлег] *хәрд һарсн күүкд улсин үснә атлс дугту* чехол (*для женской косы*); ***мордж ирсн күүкнд шиврлг зүүлһнә йосн***; *Ээж ноһан хуудцнта,* ***хар атлс шиврлгтә билә***. – *Нуура В.*

шивртә *көләс һардг му үнртә* потливый (*о ногах*); ***шивртә көл***

шивртх [шивертхе] *күүнә көл шивртә болх* страдать потливостью (*ног*)

шивх [шивхе] 1) *хайх* бросать, кидать; ***чолу шивх, жид шивх, иигәрән-тиигәрән шивх***; *Хавтхасн цаһан мөңг, шар мөңг һарһад, тедн тал* ***цацад шивнә***. – *Боктан Ш.*

шившх [шившихе] *келәрн тамшах* цокать, щёлкать языком

шиг I *тор.* *тахин хадасн* гвозди (*для подковы*)

шиг II әдл, мет *частица сравнения* как, словно, точно; ***өдр шиг сарул сө***

шигдәсн [шигдәсен] *шаагдад ордг хадасн* кнопочный, мебельный гвоздь; ***шигдәсн хадасн***

шигдәч [шигдәчи] *шигдж орад, күүнә цус шимдг хорха* пиявка; ***шигдәч тәвх***

шигдх [шигдехе] 1) *юмнд шигдх* погрязать, увязать (*в грязи*); *Уульнцар йовсн улсин көл* ***бальчгт шигдәд****, шалдшалд гисн ә соңсгдна.* – *Балакан А.*; 2) *юмнд гүүнәр шаагдад орх* глубоко проникать, впиваться (*о чём-л. остром, напр. о копье*); *Санлын* ***ар далд шигдсн*** *тавн миңһн жидмүд бас унв.* – *Жаңһр*

шигм [шигем] *тор.* *ахрхн өөмсн* носки; ***ут шигм***

шигрлү [шигерлү] *бекрин тохмта улан заһсн* стерлядь (*рыба из семейства осетровых*)

шигшлүр [шигшилүр] *юм шигшлж цеврлх зевсг* очиститель (*курительной трубки*); ***һанзин шигшлүр, шүднә шигшлүр***

шигшлх [шигшилхе] *шүдин завсрар орсн юмиг шигшлж цеврлх* чистить; ***шүдән шигшлх***

шигшрһ [шигширһе] *хууч. кү шавдх бура* розга (*для порки*)

шид *ид-шид, илв* колдовство; волшебство, чародейство

шидә *шиджң уйсн уйдл* грубый шов

шидгх [шидһехе] *адһх* спешить; ***адһад-шидгәд йовх***

шидмсн [шидемсен] *нәрхн деесн, бүч* тонкая верёвка, бечёвка; ***шидмсәр боох***; ***моһад зуулһсн күн шидмснәс әәдг*** *– цецн үг*; *Шүрүсинь томад,* ***шидмс кеҗ авад****, кеҗ авсн* ***шидмсәрн көлән орһад*** *боочкна. – Боктан Ш.*

шидр [шидер] 1) *өөр, өөршидр, хол биш* поблизости; около, возле; ***хотн шидр, эн шидр***; *Баяна айс, ташр дуулсн ду соңссн цуг* ***өөрхн-шидр*** *бәәх гермүдәс әмтн цуглрдг билә. – Илюмжинов Н.*; ***Мини шидр*** *манахсас күн үзгджәсн уга билә. – Буурла Н.*; 2) *одахн, шидрәс* недавно; ***тер нааран шидр ирлә***

шидрә *одахн; шидрәс* на днях, недавно; ***бидн эн патырт шидрә орлавидн, шидрә болсн йовдл***; ***Шидрә дотр бийм күндрксн болад, заратрулад, толһам эргәд, бөөлцм хутхад бәәнә. – Эрнҗәнә К.***

шидрәһә [шидрәһә] *одахн* недавно; ***Шидрәһә*** *Адуч ишм күүндвр оңдан күүнәс чигн соңсад бәәв. – Бадмин А.*

шидрәс [шидрәсе] *өөрхнәс, одахнас* в скором времени; с недавнего времени; ***би шидрәс ирнәв***; *Чи, Пүрвә,* ***шидрәс авн*** *мини келсн үглә оралдад һарнач. – Балакан А.*

шидрдх [шидердхе] *өөрдх* приближаться, подходить близко; ***көдлмш төгсх болзг шидрджәнә***; *Махмудан керчх гиһәд, Цецн эцк талан* ***шидрдж бәәхш****. – Бадмин А.*; *Бата Занда тал* ***шидрдәд***, *үүдн тал һарцхав. – Эрнҗәнә К.*

шидрк [шидерке] *өөрк, эргндк* находящийся вблизи, недалеко; ***Көк теңгсин шидрк тег***

шидтн [шидтен] *ид-шидтн, илвтн* чародей, волшебник

шидх [шидхе] *уйх* намётывать; подшивать, пришивать; ***товч шидх, шиджң уйх***; *Толһаһинь уһажң өг, тер*

өрмгиннь белкүснь удрҗ, тенүгинь ***шидәд өгчк****. – Эрнҗәнә К.*

шиҗм [шиҗем] *нәрхн деесн, бүч* бечёвка, шнурок; леска (*рыболовная*); ***һахулин шиҗм***

шиҗмлх [шиҗимлехе] *нәрхн деесәр боох* привязать (*бечёвкой*)

шиигән *шиигсн ә һарлһн* шипение (*змей*)

шиигдг [шиигдег] *шиигсн ә һардг* шипучий; ***шиигдг үндн***; *кел шинҗ.* ***шиигдг хадвр ә***

шиигх [шиигхе] 1) *шиигсн ә һарх* издавать шипение, шипеть; ***моһа шиигҗәнә, таавад тосн шиигҗәнә***; *Көвүн улалһсн чолу авад теврнә. Махмуднь шатад,* ***шиигәдпиигәд бәәнә****. – Боктан Ш.*; *Цә көвәһәрн көвстәд, хәәсн дотран зөв эргәд,* ***шиигәд бәәнә****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *сөөлңкә ду һарх* хрипеть; ***шиигсн дун***; 3) *хурдлх, өлвкх* быстро ехать, мчаться; ***мөртә күн шиигәд одв***

шиидвр [шиидвер] *тогтавр* решение; ***шиидвр һарһх***; ***олна хургин шиидвр, зарһин шиидвр***; *Нанд нань* ***эн шиидврәс оңдан*** *чамаһан харсч авдг эв-арһ уга болад бәәв. – Балакан А.*

шиидм [шиидм] *таҗрха* редкий; ***шиидм сүүлтә мөрн***

шиидх [шиидхе] *тогтах, шиидвр һарһх* вынести решение, решить; ***гертән үлдхәр шиидв***

шииз [шиизе] *зегсәр гүрҗ кесн девскр* циновка

шиимг [шиимег] *шиидм* (*ноосн, үсн*) редкий (*о шерсти, волосах*)

шиимглх [шиимгелхе] *ноос, үс самлх, самлҗ цеврлх* чесать, очищать (*шерсть, волосы*)

шиимгрх [шиимгерхе] *ноосн, үсн салврад оралдх* заплетаться (*напр. о волосах, шерсти*)

шиир [шиире] I 1) *анат. көлин нәрн шилв ясн* голень; *Зуг зеенр дегд олн болад,* ***хөвнә дөрвн шиир эс күртхлә****, хавста мах белглдг бәәҗ. – Хальмг үнн*; 2) *шилҗ. зәрм юмна көл* ножки (*треножника*); ***тулһин шиир***

шиир [шиире] II *өөдм һазр* возвышенность; ***Эргнин җирн зурһан шиир***

шиир [шиире] III *хууч. хальмгудын зуни зуслң* летняя стоянка (*у калмыков*); ***зуни зуслң шиирт һархийт?***

шикр [шикер] *шикрин цуунг болвсрулж авдг әмтәхн теҗәлин бодьс* сахар; сахарный; ***элсн шикр***, ***хату хусг шикр***, ***шикр тәвдг сав***; ***шикр дөрвн өнцгтән дөрвләднь әмтәхн болдг*** – *цецн үг*; *Шин җилин байриг шунж сәәнәр тосия,* ***шикр****, балта белглж, Шин җилән йөрәйә! – Дарван П.*; ◊ ***шикрин гем*** *эмн. н. шеесн икәр һардг гем, шеесиг дахад, шикр һардг; шеерң өвчн* сахарная болезнь, диабет

шикр-балта [шикер-балта] *хош. әмтәхн юмн* сладости

шикрсг [шикерсег] *шикрт дурта* любящий сахар

шикртә [шикертә] *шикр тәвсн, әмтәхн* с сахаром; сладкий (*о чае*); ***шикртә цә***

шикшрһ [шикширһе] *юм өлгдг төөлг* кольцо (*напр. для ключей*); ***түлкүрин шикшрһ***; *Һурвн цаһан* ***шикшрһтә*** *будүн маля. – Жаңһр*

шил [шиле] I 1) *элс хәәлүлж кесн туңһу эдл* стекло; ***терзин шил***; ***һал шил нүдтә һанцар йовдг баатр*** – *тәәлвр.* (**чон**); 2) *шиләр кесн* изготовленный из стекла, стеклянный; ***шил сав***, ***шилд әрк кех***; ***шатдг шилмүд*** бутылки с зажигательной смесью; *Эзлсн окоп дотр манахс* ***шатдг шилмүд****, гранатс бел кесн, хортнас нүдән авлго бәәнә. – Бембин Т.*; ◊ ***шил кампадь*** *шил мет гилвкдг көрстә кампадь* монпансье (*конфеты*)

шил [шиле] II *анат. күзүнә ар бийдк шүрүстә булчң, түүнә өөрк орм* затылок; *Тәәшнр болн сәәдүд ирәд, өвгиг* ***шиләрнь худрад көөв****. – Цернә В.*

шил [шиле] III *геогр. өндр тегш һазр* горное плато, плоскогорье; ***уулын шил деер һарч зусх***

шиләвр [шиләвер] *һалын цог шиләдг зевсг* кочерга; *Көөтә хар* ***шиләврәрнь*** *гижгәрнь цокж көөв. – Жаңһр*

шиләх [шиләхе] *зуухд болн бешт түлсн һалын цог шиләврәр татж авх* шевелить горящие угли; *Цаһан* ***һулмтан шиләһәд***, *һал зерглв. – Эрнҗәнә К.*

шилв [шилве] 1) *анат. көлин шаһа чимгнә дор бәәдг нәрн ясн* голень, голенная кость; *Бидн тоодгин хойр өндг,* ***тоһруна нег шилв*** *чанҗ идх доңх хәәҗ йовнавидн. – Эрнҗәнә К.*; 2) *урһмлын иш* черешок, стебель, ствол; *бот.* ***өвснә шилв***

шилвкх [шилевкхе] 1) *оңһлзад, энд-тендән хәләх* озираться (*по сторонам*); 2) *нүдән бүлтәһәд хәләх* таращить глаза; ***нүдәрн шилвкх***; *Дәәнә шар хувцта, эгц үстә, ээм деегүрн улан сур портупей татчкад,* ***шилвкәд*** *йовад бәәдг билә. – Эрнҗәнә К.*

шилвлзх [шилвелзхе] *оңһлзх* озираться (*по сторонам*); ***шилвлздг хәләц***; ***Шилвлзәд***, *адһн йовҗ, мал өскхинь үзхлә, шиидм месиг белдҗ, хулха кем бәәдлтә. – Хальмг үнн*

шилвр *мал туухд, көөхд керглдг ут маля* кнут, бич; ***шилврәр шавдх***; ***сән мөрнд нег шилвр***, ***му мөрнд зун шилвр*** *– цецн үг*; *Иигснә хөөн эднә негнь* ***шилвр*** *бәрҗәсн һарарн ахрхнар хүрүлчкәд, шулуһар дорагшан һаран буулһв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***шилвр әдл нәрдх*** *йир икәр эцх, дегд эцх* сильно похудеть

шилврдх [шилврдхе] *шилврәр шавдх* хлестать, стегать кнутом; ***мөр шилврдх***

шилвсн [шилевсен] *намч уга җөөлн цаһан* (*һацур*) *модна зүн дүрстә ноһан цацг* хвоя, иглы хвои; хвойный; ***шилвсн цур***

шилвстә [шилевстә] *намч уга, ормднь зүн дүрстә ноһан цацг урһдг модн* (*һацур, шар харһа*) хвойный; ***шилвстә өмодн***

шилг [шилег] *хууч. хойр наста зусг хөн* двухгодовалая ярка

шилгәх [шилгәхе] *мал адусн бийән сегсрх* встряхиваться, отряхиваться (*о животных*); ***мөрн көлвәдчкәд, босад шилгәҗәнә***

шилҗрх [шилҗирхе] *холдх, хольҗх* удаляться; ***гертәс шилҗрх****; Цаг, цагин эргцәр җирһл ясрад, сурһуль-эрдм делгрәд, күн уралан йовх дутман хуучн* ***шилҗрәд****, шин үүдәд, өлзәтә болад йовна. – Эрнҗәнә К.*

шилҗх [шилҗхе] *холҗх, ууҗх, зәәцх* удаляться; отдаляться

шиллх [шилелхе] *юмнд шил суулһҗ тәвх* остеклять, застеклять; ***терз шиллх***

шилм [шилем] *уснд юм хайхла, деернь үлддг орм* след на воде (*от брошенного предмета*)

шилркх [шилеркхе] *үкр мал туһлхин өмн нег ормдан бәәҗ эс чадх* не находить себе места (*о корове перед отёлом*)

шилтңгү [шилтеңгү] *күцәңгү, шунмһа* усердный; ***сурһульдан шилтңгү***

шилтх [шилтхе] 1) *юмнд шүлтх* усердствовать; ***көдлмштән шилтх***, ***сансндан шилтх***; 2) *шилҗ. толһаһан бултулад* уткнуться (*головой*); *Хөд, көөркс, маальҗ-маальҗ, ниргҗ-ниргҗ, энд-тенд баглрад,* ***саак һазр шилтәд*** *орҗ одцхаҗ. – Бембин Т.*

шилүсн [шилүсен] *зоол. миисин тохмта, шар-буурл зүстә, догшн махсг аң* рысь; рысий; ***эм шилүсн***, ***шилүсн девл***

шилхәх [шилхәхе] *тарһлад билхәх* быть толстым, полным

шилч [шилчи] *юмнд шил суулһҗ тәвдг күн* стекольщик

шилья *мөрнә хамудын зи* шлея (*у хомута*); ***хамудын шилья***

шим [шиме] 1) *юмна шим* питательность; ***цаһан идәнә шим***; 2) *юмна шим-шүүсн* продуктивность; ***малас авдг шим-шүүс өөдлүллһн***

шимлдх [шимелдхе] *арһулхнар, эс медгдхәр келх* шептать, говорить шёпотом; ***шимлдҗ келх***; *Тиигхлә, күүкн* ***шимлдәд келнә****: – Чи ор, чамд юмн болшго. – Боктан Ш.*

шимнх [шимнехе] 1) *ивтрәд орх* просачиваться; ***усн шимнәд, оңһцд орҗана***; 2) *җисәд, бичкнәр орх* накрапывать; ***хур шимнәд орҗана***

шимтә 1) *шимнь ик* питательный, калорийный; ***шимтә (амтта) хот***; 2) *шүүснь ик* сочный; ***шимтә өвсн***; ***Шимтә цецгин шүүс*** *шимхәр цервҗәх зөг. – Доржин Б.*

шимтн [шимтен]: *хош.* ***амтн-шимтн*** вкус; ***амтн-шимтн уга хот***

шимх [шимхе] *сорх, көкх* сосать; *– Күүнә* ***цус шимсн*** *келән үзүлич? – гиҗ харада бөкүнд келнә. – Хальмг туульс*

шим-шүүсн [шиме-шүүсен] *хош. юмна шим-шүүсн* продуктивность; ***малын шим-шүүсн***

шин [шине] 1) ***хуучн*** гидгин зөрүд чинр новый; ***шин бүшмүд***; ***хувциг шин деернь әрвлдг, күүг баһ деернь сурһдг*** *– үлг.*; 2) *шинкән урһсн* свежий (*об овощах*); ***шин темсн***; 3) *немр болад ирсн* пополнение (*в войсках*); *Эн кемд* ***немр шин церг*** *ирв. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***сарин шин*** *сарин түрүн өдр* первый день месяца

шинәр *дәкн* вновь, снова; ***шинәр нер өгх, шинәр тахлх;*** *Ширә деер мах чанад тәвчкв, хуурсн мах белдчкв, ундан хәрүлх* ***цәәг шинәр*** *мел бусһад авч ирәд бәрүләд бәәв. – Хальмг үнн*

шинәс [шинәсе] *дәкнәс* заново; ***шинәс хәрлцә тогтах, шинәс суңһх***; ***Шинәс бәрсн*** *школнь Шевнр дундан дүңгәнә. – Хальмг үнн*

шиндкх [шиндкехе] *хуучн юмиг соляд, шин болһх* обновлять; реставрировать; ***хуучн зург шиндкх***

шинҗ [шинҗи] 1) *юмна темдг* признак, примета; 2) *дөрән чикн* ушко стремени; ***дөрән шинҗинь дөлртл татв***

шинҗләч [шинҗләчи] *юм шинҗлдг, судлдг мергҗлттә күн* исследователь; *Шидр мана таңһчур баһ наста австралин зуульч, шинҗләч ирв. – Хальмг үнн*; ***кел шинҗләчнр***

шинҗллһн [шинҗиллһен] *судлл, судллһн* исследование, анализ; ***хуучн һар бичг шинҗллһн, цус шинҗллһн***; *Эн* ***шинҗллһн*** *сурһульчнрин эрүл-менд батрҗахинь медүлнә. – Хальмг үнн*

шинҗллт [шинҗиллте] *шинҗлл, шинҗллһн* изучение, исследование; ***соньн шинҗллт***

шинҗлх [шинҗилхе] 1) *оньган өгч хәләх* исследовать, изучать; ***күүнә бәәдл шинҗлх***; *Баатр Цаһан хойр хашан иргд кевтәд* ***шинҗлҗәнә****. – Бембин Т.*; 2) *ажглх* наблюдать; *Үксн аратын ах-дү, элгн-садн шоһл чон хаанд өшәркәд, тасрхан уга гилтә энүг* ***шинҗләд****, кеҗәх көдлмшинь шалһад бәәцхәнә. – Хальмг туульс*; 3) *шинҗлт кех* анали-

зировать; ***йиртмҗин йосиг шинҗлх, урн үгин үүдәврмүд шинҗлх***

шинҗүр *төмр төөлгүдиг залһад кесн цев, гинҗ* цепь; ***бат шинҗүр***; *Күзүнднь күмн-әмтн һарһҗ эс болдг* ***күнд шар шинҗүр зүүҗ***. *– Җаңһр*; ***Шинҗүрән таслхднь күргҗ*** *татад, тосч һалзурн хуцсн нохан хуцлһ соңсад, эдн зүткәһән төгсәв. – Балакан А.*

шинҗч [шинҗичи] *юм хәләҗ, темдг шинҗинь аҗглад медҗ авдг күн* наблюдатель; *Марһа хәләх* ***шинҗчнр*** *күрәд ирнә. – Боктан Ш.*

шинз [шинзе] корица

шинкн [шинкән] *минь ода болҗах юмна тускар* только что; ***шинкн ирҗ, шинкн һарч йовҗ, шинкн босч***; *Шигширһинь* ***шинкн*** *күлҗ авад… – Җаңһр*; *Буудя урһадг Баһ Дөрвдә болн Сарпан райодт болхла, эн дааврта көдлмш* ***шинкн гилтә*** *эклв. – Хальмг үнн*

шинләч [шинләчи] *юмиг оңданар, шинәр кедг күн* новатор; ***селәнә эдл-ахун шинләчнр***

шинллһн [шинеллһен] *юмиг оңданар, шинәр келһн* обновление

шинрлт [шинрелте] *шинәр келһнә йовуд* новаторство

шинрүләч [шинрүләчи] *юмиг оңданар, шинрүләд кедг күн* новатор; ***үүлдврин шинрүләчнр***

шинрүллһн [шинрүллһен] *оңдаруллһн* обновление, усовершенствование; *«УДЕ олзлад, математическ суръуль-эрдмиг* ***шинрүллһн*** *болн делгрүллһн» гидг төрәр номин-дамшлтын конференц болв. – Хальмг үнн*

шинрх [шинерхе] *шин юмн учрх, үүдх* обновляться; *Хавр делгрәд, цевр аһар чееҗ уудаһад, мал-аһурсн угад байр үүдәһәд,* ***орчлң шинржәх*** *болҗ медгднә. – Балакан А.*

шинхн [шинхен] 1) *тас шин, һалдм шин* новенький; ***шинхн хувцн***; 2) *одахн, минь ода* только что, сейчас; *Чи* ***шинхн*** *арвн йис орвч. – Көглтин Д.*

шинчүд *шин ирсн улс* новички; ***үүлдврин шинчүд***

шиңгәх [шиңгәхе] 1) *ивтрәх* впитывать; 2) *шиңгрәх, шиңгрүлх* переваривать

(пищу); *Асхнднь әмтнәс ора унтад, өрүнднь өрлә босад, багшин заасн хамгиг, хагсу элснд ус кесн мет, экндән* ***шиңгәһәд****, багштан таасгдад бәәв. – Эрнҗәнә К.*

шиңгн [шиңген] *нигт биш, шалдрң* жидкий; ***шиңгн шөлн, шиңгн хот***; ***цә шиңгн болв чигн, идәни дееҗ болдг*** *– улг.*; *Тана уудгтн эн гисн кевтә, Харка тер суулһта боз деернь өмн өдрнь бәәлһәд, өрминь авчксн көк көвәтә* ***шиңгн ус*** *кеҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***шиңгн мөрән үзх*** *шееҗ авх* помочиться

шиңгрүлх [шиңгрүлхе] 1) *урсхах, шалдрң болһх* растворять; *Деерәс орсн нигт хур һазриг улм норһад, урднь бәәсн* ***бальчгиг шиңгрүлв****. – Балакан А.*; 2) *шиңгрәх* впитывать, вбирать

шиңгрх [шиңгерхе] 1) *ивтрх; ивтрҗ норх* пропитываться, впитываться; ***кенчрт тосн шиңгрх, усн һазрт шиңгрв***; *Олсн бүчтә башмгта,* ***көлсн шиңгрсн*** *киилгтә. – Бадмин А.*; 2) *шилҗ. дасвр болх, авъяс болх* присваиваться, становиться привычным (*об имени*); *Тер нерн* ***шиңгрәд бәәв****. Мазн баатр гиҗ, тиигхд нер өгләвидн, тер нернь тиигәд* ***шиңгрв****. – Хальмг туульс*; 3) *шилҗ. суух* заходить, садиться (*о солнце*); ***нарн шиңгрв***

шиңгх [шиңгехе] 1) *юмнд ивтрҗ орх* впитаться; ***элснд усн шиңгв***; 2) *шилҗ. хорһдх, хорһ олх* становиться родным в семье *кого-л.*; ***күүнә өркбүлд шиңгх***

шиңшвр [шиңшивер] *үнрчлл* обоняние, нюх

шиңшлһн [шиңшилһен] *үнрлһн, үнр медҗ авлһн* обнюхивание

шиңшх [шиңшихе] *үнрлх, үнр авх* обнюхивать; ***ноха таньдго кү шиңшв***; *Барбос һазр үнрчләд, күрң мөрнә мөрәр гүүһәд, хәрү худг күртл гүүһәд, хош эргәд* ***шиңшәд йовна****. – Эрнҗәнә К.*

шир I *будг* краска; ***тосн шир, цаһан шир, ноһан шир***; *Бичкдүдин эк-эцкнр бийснь* ***шир****, дотл нань чигн юм хулдҗ авад, күүкд-көвүдин сурдг кабинетмүд ясв. – Хальмг үнн*

шир II *шир-шир гиһәд*

бичкнәр орҗах хур изморось; ***намрин шир***; ◊ ***әмн-шир уга болх*** *киинән алдх* ни жив ни мёртв

ширә 1) *юм тәвдг дөрвн көлтә тавцң; кев янзарн, күцәдг чинрәрн олн зүсн болдг* стол (*разной формы и назначения*); ***хотын ширә***, ***деежин ширә***, ***бичгин ширә***, ***төгрг ширә***; 2) *хан күн залрж суудг сандл* престол, трон; ***хаана ширә***; ***Алтн ширәг*** *авад ирхлә, хан деернь һарад сууна. – Боктан Ш.*; ***ууцнь шорад, чееҗнь ширәд*** *– үлг.*; ◊ ***хайгин ширә*** *кергтә хайгиг хәәж олдг шишлң бәәр* адресный стол

ширәлх [ширәлхе] 1) *ширә эргәд суух* садиться за стол; 2) *ширәд залрж суух* восседать на троне

ширәсн *ширәд уйсн уйдл, шидә* стёжка

ширәстә *ширәд уйсн уйдл* стёганый; ***ширәстә көнҗл***

ширәч [ширәчи] *ширж уйдг уяч* стегальщик

ширв [ширве] *нигт* кустистый, в виде пучка (*об усах*); ***ширв сахл***

ширвһр [ширвеһер] 1) *баг болад урһсн нигт сахл* пучкообразный (*об усах*); ***ширвһр сахл***; *Бокта клубин нег шуһуд* ***ширвһр сахлан имрәд,*** *һазр хәләһәд, һурниһәд сууна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *шилж. му заңта* злой, колючий (*о характере*); *Тер хоорндан* ***ширвһр му заңта*** *Санҗ нудрад орквза гиһәд, орх, һархдан нүд гердә. – Эрнҗәнә К.*

ширвих [ширвихе] *баг болад, нигтәр урһх* быть густым, расти пучком (*об усах*)

ширвх [ширвхе] *юмнд әрә күрх, шүргх* слегка задевать *чем-л.*; ***ханцарн ширвх***

ширг [ширег] 1) *м. эмн. тахл* эпидемия, мор; ***ширг тархах***; ***дән ширг хойрас зулсн күн менд һардг*** *– үлг.*; *Халун эклцәр улм давснь немдг һашун услврар бәәхләрн, хөөдин элкнь туулхмн,* ***мецгә гем ширг*** *ирхмн. – Сян-Белгин Х.*; 2) *хадлһна һазрин өвсн* сочная зелёная трава; ***ширг ноһан***; ◊ ***ширг тәвх*** *этн. өңгрсн күн оршах ормд лам ном умшад, саңгин идә уңһдаж, үнр һарһад,* ***ширг тәвх*** *гидг заң-үүл күцәдг* совершать обряд на могиле

покойного с чтением молитв и воскурением можжевельника

ширгх [ширгехе] 1) *хагсх* высыхать, пересыхать; ***уснь ширгдг худг***; *Миниһәр болхла, теңгрин һаң күчтә болад,* ***һолмудын усн ширгҗәнә***. – *Тачин А.*; 2) *шилж. дүүрх* переставать доиться, исчезать (*о молоке в вымени*); ***үкрин үснь ширгҗәнә***

ширдәч [ширдәчи] *юм ширддг күн* маляр; красильщик

ширдг [ширдег] *девскр* ширдык (*войлок, шитый в два слоя и украшенный орнаментом*); *Гишчр үүдн хоорнд башмг-һосан тәәләд, уралан һарад,* ***ширдг деер суулдв***. – *Бембин Т.*

ширдлһн [ширделһен] *будгар юм будлһн* покраска; крашение; ***герин деевр ширдлһн, бүшмүд ширдлһнд өгх***

ширдх [ширдхе] *юм будгар будх* красить; ***терз ширдх***; *– Хойр хорад терз, үүд,* ***пол кевтнь ширдәд****, минь ода нурһан тинилһүв, – гиҗ Кеемә хадм экән халхаснь үмсв. – Хальмг үнн*

ширҗңнх [ширжиңнехе] *тачкнх* трещать, гореть с треском; ***хагсу модн ширҗңнәд шатна***; *Теегин салькн улм-улм күч авад,* ***терм, уньн ширҗңнәд*** *тачкнад ирв. – Сян-Белгин Х.*

ширкг [ширкег] I *шүрүн килһсн* щетина; щетинистый; ***һахан ширкг, ширкг үсн***

ширкг [ширкег] II *нег-негәр, салу бәәх юмн* экземпляр; тираж; ***барлгдсн дегтрин ширкг***

ширкһр [ширкеһер] 1) *шүрүн* жёсткий; 2) *модьрун* грубый

ширких [ширкихе] 1) *шүрүн бәәдлтә болх* быть грубым; 2) *ноосан сөрсәлһх* ощетиниваться; 3) *шилж. бүдүн болх* быть толстым; ***ширкисн күзүн***

ширлһн [ширелһен] 1) *шидлһн* стёжка; ***көнҗл холдхолд ширлһн***; 2) *һаңнлт* сварка; ***төмр ширлһн, ширлһнә көдлмш***

ширлх [ширелхе] 1) *юм ширлҗ боох* связывать в тюки, тюковать (*шерсть, сено*); ***ноос ширлх, өвс ширлх***; 2) *хур,*

цасн ширжңнәд орх идти (*о мелком дожде, позёмке*); ***һаза хур ширлжәнә***; *Хурлһсн сальк дахад, йовһн шуурһн беткин йозур* ***ширләд,*** *җилвлзәд гүүдг болад бәәв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *тех. һаңнх* делать сварку; ***төмр ширлх***

ширмн [ширмен] *цө* чугун; чугунный; ***ширмн хәәсн, ширм цутхх***

ширмр [ширмр] 1) *хавж ширсн* (*лавшг*) стёганый, прошитый; 2) *тех. хатасн* (*төмр, болд*) закалённый (*о металле*)

ширтә *ширәр будсн* крашеный; ***ширтә эрс***

ширтх [ширтхе] *юмиг аҗглҗ хәләх* смотреть пристально, устремлять взгляд; ***ширтҗ хәләх***; *Хурц шоңхрин нүдәрн дегд* ***Алта ширтв****. – Җаңһр*

ширх [ширхе] 1) *юмиг батлад уйх* стегать, прошивать; ***ширдг ширх***; *Зүн бийдк орна өмн баахн хар-улан бер цуцрсн хар килһсн цулвурин үзүр* ***ширәд сууна****. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тех. һаңнх* сваривать металл; ***төмр ширх***

ширшх [ширшхе] *наалдх, торх* приставать *к чему-л.*; ***хатханчг хөөнә нооснд ширшҗ одҗ***

шитвр [шитвер] *бийән шудржҗ уһадг юмн, уһавр* рогожа; мочалка

шитлг [шитлег] *яңһг* лесной орех, лещина; ***шитлгин модн***

шитлх [шителхе] *мод нәрәр зорх* щепать лучину

шитм [шитем] 1) *хаша-хаац* изгородь, плетень; 2) *хөөнә хаша* овечий загон; *Мөрнд зүүдг хойр хомут, дөрвн терг, дөрвн ноха,* ***нәәмн шитм*** *һастаһинь... – Эрнҗәнә К.*

шитмлх [шитемелхе] 1) *хашалх* огораживать изгородью; 2) *хөөнә хаша кех* делать овечий загон

шишлң [шишлең] *туслң* специальный; ***шишлң сурһуль, шишлң хувцн***; ***Шишлң зәңг*** *иртл, күләҗәх кергтә. – Буурла Н.*

шо 1) *белг бәрлһнә дөрвлжн ясн* косточки (*гадальные*); *Әәлдәчнр* ***шооһан нәәрәд,*** *ашнь шигҗ тусна: мана Гесер хаанд му бәрцтә, му ухата күн бәәдгҗ. – Калян С.*; 2) *шо*

дөрвлжң куб; кубический; ***шо метр модн***; 3) *наадна кергсл* кубики (игральные); ***шо нәәрх***

шовах [шовахы] *шоваж үзгдх, һозах, шошах* выступать, торчать; *Кеер кезә чигн кевтдго, хатхсн һасн болад,* ***шоваһад йовдг*** *серглң күн гинә. – Эрнҗәнә К.*; *Өвгн жөлаһан көндәһәд,* ***шоваһад йовна****. – Манҗин Н.*

шовһр [шовһыр] *шовасн үзүртә; шовасн, шошасн юмн* островерхий, остроконечный; ***шовһр ора, шовһр толһа, шовһр хоңшар***; ***бавһр өвгн шовһр жидтә*** *– тәәлвр.* (**зара**); *Чи өөрк* ***шовһр төмрләрн*** *харһулвзач. – Эрнҗәнә К.*

шовдһр [шовдһыр] *ут болчкад, дорагшан уутьрулсн юмн* длинный и суживающийся книзу (*о шубе*); ***шовдһр девл***

шовлзх [шовылзхы] *дару-дарунь бултаж үзгдх* часто показываться, высовываться; ***терзәр шовлзх***

шовун *живрта, бийнь өд-өрүлгтә, өндгләд үрждг әмтн, зүсәрн йир олн болдг* птицы (*разные по роду, виду, месту обитания*); ***бүргд шовун, шар шовун, харада шовун***; ***махсг шовуд, нүүдлин шовуд, усна шовуд, герин шовуд, зерлг шовуд***; ***шовун далвагарн, күн дөңгәр*** *– үлг.*; *Теңгр ода деерән цевр, чилгр билә, зуг һанцхн* ***торһа шовун*** *тенд эврәннь йиринә дууһан дуулж жиргснь соңсгдна. – Илюмжинов Н.*; ◊ ***шовуна цаг*** *намрин чиг-борана цаг* (*шовуд өмн үзг хәләһәд нисдг кем*) осеннее ненастье (*совпадающее с отлётом птиц*)

шовуха *бичкн шовун* птичка, пташка

шовуч [шовучи] 1) *герин шову өскәч* птицевод; 2) *зерлг шову бәрж авдг күн* птицелов

шовучлх [шовучилхы] *шову аңнх* охотиться на птиц

шовушң [шовушиң] *шовуна бәәдлтә, дүрстә* похожий на птицу; птичий; ***шовушң хамрта күн***

шовхрх [шовхырхы] *уһасн юм мошкх* выжимать, выкручивать (*бельё*)

шовшлһн [шовшилһын] I *арһул хатрсн йовдл* медленная рысь (*об аллюре лошади*)

шовшлһн [шовшилһын] II *урларн шоб-шоб гих* чмокать губами

шовшрлһн [шовширлһын] ***шовшлһн*** I *хәлә*; ***Шовшрлһнд дасгсн*** *шулун хурдн алгнь. – Хальмг дуд*

шовшур I *зоол. һунн наста эр һаха* трёхлетний кабан

шовшур II *көгж. бүшкүр, цур* свирель; свисток

шовшурдх [шовшурдхы] *бүшкүрдх* играть на свирели

шовшх [шовшхы] *арһул хатрсн йовдлар йовх* ехать рысцой; *Солг борнь* ***шовшина****, сувсн сиикнь мелмлзнә. – Хальмг дуд*

шог [шогы] 1) *наадн-инәдн* шутка, подшучивание, насмешка; ***удан шогин сүүлнь керүл*** *– цецн үг*; ***шог үг хурц шорин чиңгә*** *– үлг.*; *– Икәр медхлә, эрт көгшрхч, – болҗ Киштә көвүнә сурвриг* ***шогар давулхар седв****. – Балакан А.*; 2) *шогта, инәдтә* смешной; комический, юмористический; ***шог келвр****,* ***шог зург***

шоглх [шогылхы] *наадлх* шутить, подшучивать; иронизировать, подтрунивать; ***шоглад наадлх***

шогнч [шогнчи] *нәрхн иртә, хурц үзүртә бичкн утх* маленький остроконечный ножичек с тонким лезвием; *Түлә авч ирх өвгн ирәд, нег ик мод саак* ***шогнч утхарн*** *эргүләд малтад бәәнә. – Боктан Ш.*

шогта *наадта, инәдтә* шутливый; ***шогта күүндвр***

шогч [шогчи] *наадч, дөгч, хөкрч* шутник, комик; *Сидоренко, түрүн* ***үзсн*** *күүнд* ***шогч****,* ***наадч*** *күн болҗ медгддг билә. – Көглтин Д.*

шоһл [шоһыл] *өңгнь шар, чонас бағ, махсг аң* шакал; ***шоһл чон***

шоһлдг [шоһылдыг] *бөлвә* пузырь (*у рыб*); ***заһсна шоһлдг***

шоһлзх [шоһылзхы] *амр уга бәәх, долдһлзх* вертеться, егозить

шодң [шодың] *нәрхн сүүлтә орс тохма хөн* овца (*русской породы, тонкохвостая, без курдюка*)

шолврх [шолвырхы] *шулвлх, хуулх* сдираться; ***шолврсн арсн***

шолврха [шолвырха] *шолвра* царапина; ***шарх биш****,* ***шолврха***

шолҗңнх [шолҗиңнхы] 1) *шолд-шолд гих, шорҗңнх* булькать (*о жидкости*); 2) *шилж.* ***шальших****, олн үг келх* лопотать

шолхах [шолхахы] 1) *шалхах, у болх* (*хувцн*) становиться мешковатым (*об одежде*); 2) *унҗһр болх* отвисать (*о щеках, подбородке*)

шолхһр [шолхыһыр] 1) *холхһр, у хувцн* мешковатый, широкий (*об одежде*); 2) *унҗһр* (*халх, өргн*) отвислый (*о щеках, подбородке*)

шолхлзх [шолхылзхы] 1) *холхлзсн, у хувц өмсч йовх* ходить в мешковатой одежде; 2) *чичрх* (*унҗһр халхнь, өргнь*) дрожать, трястись (*о щеках, подбородке*)

шомпа *наадна нерн* игра в чижик; ***шомпа цокҗ наадх***

шонтах [шонтах] 1) *хамр шонтһр болх* быть острым, вытянутым; 2) *мал-адусна хоңшарнь шовах* выдаваться (*о морде животных; челюсти и носе человека*)

шонтг [шонтыг] 1) *ээрүл наадһа* волчок (*игрушка*); 2) *спорт. хоккей наадна бөмбг* шайба

шонтһр [шонтһыр] *шонтасн* острый, заострённый (*о носе*); ***шонтһр хамрта***

шонтл [шонтыл] *мод чоңкад нүклдг шовун* дятел; *Тер арһсн заагур нег бултад орад, теңгр өөд цорхасн заңһин үзүр деер нег һарад, хәрү бууһад,* ***шар-цоохр шонтл*** *кук-кук гинә. – Сян-Белгин Х.*

шоң *морһ. һасн* кол; ***шоң цокҗ орулх***

шоңх *мөр сөөҗ уйхар босхсн модн* столб для привязывания коней, коновязь; ***Шоңх модыг сиилəд****, кеенəр кеҗ булдг бəəсмн: хəрин гиичнр ирҗ, мөрəн уйсн цагт тиим* ***шоңх*** *өврлһ болдг. – Кичгə Т.*

шоңхр [шоңхыр] *зоол. шүүрг махсг шовун* кречет; сокол; ***шовун болвас шоңхр болдго*** *– улг.*; *Эргд хар нүднь йораларн арвн хойр эргəд, довтлх* ***шоңхрин нүдн*** *һарв. – Жаңһр*; *Кезəнə нег хаанд дурта* ***шоңхр шовун бəəҗ****. Эн хан аңһучлхларн,* ***шоңхран*** *даңгин бийлəһəн авч йовдг бəəҗ. – Хальмг туульс*

шоңхрч [шоңхрчи] *шоңхр шовута аңһучлдг күн* сокольничий, охотник (*с кречетом, соколом*)

шоңших [шоңшихы] *шонтах* (*хамр, хоңшар*) вытягиваться вперёд (*о морде животных; носе человека*)

шоңшхр [шоңшхыр] *шонтһр, шонтасн* острый, заострённый; ***шоңшхр хамр***

шоодвр [шоодвыр] *заслһн, земллһн* выговор, порицание; ***догшн шоодвр***, ***олна шоодвр***; *Зергләнд зогссн курсант болһниг эн йир ик неквртәһәр шинҗлҗ,* ***догшн шоодвр*** *өгдг билә. – Илюмжинов Н.*

шоодрг [шоодрыг] *халунд үкр-туһлмудыг зууҗ зовадг хорха-шавжҗ, түргн* овод

шоодргlх [шоодрыгылхы] *үкр мал сүүлән өргәд, түргнәс зулад гүүлдх* бежать (*от укуса овода – о крупном рогатом скоте*); *Һодһр ут сүүлән деерән делскҗ авад, үктлән гүүһәд* ***шоодргlҗ йовх үкр-туһлмуд.****. – Бардан Э.*

шоодх [шоодхы] *керлдх* бранить, ругать; *Насанов йир өвәрц күн, тиигчкәд көдлмштән хаҗһр һарһсн улсиг чи ишмч, чи тишмч гиҗ* ***шоодхш****. – Балакан А.*

шоомг [шоомыг] *тажрха, шиңгн* редкий, торчащий (*о хвосте лошади*); ***шоомг сүүл***

шоомһр [шоомһыр] *шиңгн* жидкий (*о волосах человека*); ***шоомһр үстә күүкн***

шоомих [шоомихе] *тажрха, шиңгн болх* быть редким и торчащим (*о хвосте лошади*)

шоонг [шооныг] *юм цокдг зевсг, ланту* кувалда (*металлическая*)

шоох [шоохы] *хөд халунд баглрх, цуглрх* сгрудиться, сбиться в кучу (*об овцах в жару*); *Эргин сүүдрәр* ***шооһад*** *(баглрад) әңкллдәд зогссн хөд үзгднә. – Эрнҗәнә К.*

шор [шоры] I 1) *хойр талан хурц иртә, утх мет, зевсг* штык; ***бууһин шор, шорта бу***; 2) *хурц үзүртә, чичәд хатхдг зевсг, җид* копьё; ***Йисн алд хар шоран*** *суһ татад авб. – Җаңһр*

шор [шоры] II *му үүл, хар мөр, гурм* беда, несчастье; ◊ ***шор муута*** *муульта, гурмтә* несчастный; ***шор үзх*** *муулян үзх* страдать, испытывать несчастье, ***шор болхд*** *хар мөр болад* на беду, к несчастью; ***шор мөрт даалһх*** *болснь болг гих* положиться на судьбу

шор [шоры] III 1) *мах хатхҗ авад шардг зевсг* вертел; шампур; ***шорт мах хатхҗ шарх***; 2) *белг бәрхд керглдг һурвн талта, хурц үзүртә*

бичкн модн палочка для гадания (*заострённая трёхгранная*); ◊ ***шор зорх*** *белг бәрх* гадать на палочке; *Нег күү кеһәд, мөрн деер мордулад,* ***шор модар*** *җид кеҗ өгәд, хойраһинь хурмшин тасрха деер тәвәд, Дамбин хотна ар бийд Бор нур тал хәләһәд тәвв. – Сян-Белгин Х.*

шор [шоры] IV *харач өндәлһдг шуург модн* кончик шеста (*который продевается в отверстие дымоходного круга юрты*)

шор [шоры] V *давснь үлү, шордам* пересоленный; ***шор заһсн*** *үлү давста заһсн* рыба пересолена

шор-шор *хош.* шоржңнсн усна ә дуралһсн айлг үг *звукоподр. журчанию воды*; ***усн шор-шор гиҗәнә***

шора 1) *тоосн, тоорм, шора-тоосн* пыль; ***шора бургх***; ***ик шора-тоосн һарх***; ***Шораһас нигт****, шорһлҗнас олн далн хаани нутган цөн гиҗ хәәлвт? – Җаңһр*; ***санань ширәд, сүүҗнь шорад*** *– улг.*; 2) *хууч. назр, шора* земля; ***атх шора, шорад даргдх***

шоратх [шоратхы] 1) *тоосн болх, тоостх* запылиться; 2) *шора-тооснд даргдх* покрыться пылью

шорһлҗн [шорһылҗин] *сәрсн сүүтә бичкн хорха-хотн* муравей; ***укр шорһлҗн*** крупный лесной муравей, ***мөрн шорһлҗн*** термит; ***шорһлҗн бичкн болв чигн, уул малтдг*** *– улг.*; ***Шорһлҗн*** *мел зунын дуусн көдлмшин ард орад, хотан зөөһәд һарна.* ***Шорһлҗнд*** *амрдг цаг гиҗ төрүц уга. – Хальмг туульс*; ◊ ***шорһлҗнас олн, шораһас нигт*** *йир олн, то-томж уга; дала-нала* бесчисленное множество; *Әәх догшн Маңна хан* ***шорһлҗнас олн, шораһас нигт*** *цергтә. – Бадмин Б.*

шордам *давснь үлү, даву* пересоленный; ***шордам шөлн***

шордвр [шордвыр] *юмна һару* убыток

шордврта [шордвырта] *һарута* убыточный; ***шордврта хулд-гүүлгән***

шордһр [шордһыр] 1) *оһтр, ахрхн* короткий и редкий (*о хвосте лошади*); ***шордһр сүүлтә гүн***; 2) *нәрхн; хатмл* тонкий; сухощавый; ***шордһр цогц***; ***барань бардһр,***

бийнь шордһр – *улг.*; *Дуг гисн наста, зөвин дунд цогцта, эцһн,* ***шордһр хар залу****. – Манҗин Н.*; *Ацан уга йовсн* ***шордһр шар шорһлҗниг*** *хойр таласнь көөҗ күцәд зууна, цогцарн түлкнә, бас нег кесг юм үзүлнә. – Хальмг туульс*

шордх [шордхы] I *әмәрн шордх, һарутх* поплатиться (*жизнью, собой, понести убытки*); *Хотл балһсна эргндк ик аһуд кедү тиим көвүд* ***цогцарн шордсн болх****...– Буурла Н.*

шордх [шордхы] II *шорар, җидәр хатхх* колоть, прокалывать (*штыком, копьём*)

шоржңнх [шоржиңныхы] *шор-шор гих* журчать (*о ручье*); ***усн шоржңнад һарчана***; *Киитн булгин усн шор-шор гиҗ* ***шоржңнад*** *турглна. – Эрнҗәнә К.*

шорлх [шорлыхы] *юмиг шорар хатхх* 1) вонзать *что-л.* острое; 2) нанизывать мясо на вертел, шампур; ***мах шорлх***; *Гүзәг дүүргәд,* ***аминь шорлад,*** *утцар таг кеһәд боохмн. – Эрнҗәнә К.*

шорнч [шорынчи] 1) *нәрхн иртә, хурц үзүртә ик утх* большой нож (*остроконечный короткий*); 2) *мөргнь нәрхн иртә, хурц үзүртә шаадг ахрхн җид* копьё (*остроконечное короткое*); ***цусни хар шорнч***; *Эәм деерк* ***цусни хар шорнчаснь*** *зурһан алд улан һал шатн дүрвдг. – Җаңһр*

шорта *шоринь зүүсн* имеющий примкнутый штык; ***шорта бу***

шотк [шоткы] I *юм тоолдг кергсл* счёты; ***шоткар тоолх***

шотк [шоткы] II *юм цевр-лдг ширвһр үстә кергсл* щётка (*зубная, сапожная*); ***һосна шотк, шүднә шотк***

шоткдх [шоткыдхы] *шоткар тоолх* считать на счётах

шотклх [шоткылхы] *шоткар арчх* чистить щёткой; *Ода би, тана келсәр, һосан өрүн болһн бокс түркәд,* ***шотклад бәәдг болв****. – Боктан Ш.*

шох *тор.* 1) *толһа, довң* холм; 2) *уулын омрун* выступ возвышенности

шошах [шошахы] *шовах, һозах* торчать; ***хурһан шошалһх, җидин үзүр шошав***; *Нурһн деернь хойр юмн* ***шошана****: негнь – өмннь, наадкнь – арднь. – Бадмин А.*; *Хәрүднь*

энд-тенд ***зурмд шошалдад****, ээһән өгцхәв. – Тачан А.*

шөвг [шөвег] *юм хатхҗ нүклдг, цоолдг хурц үзүртә зевсг* шило; ***шөвгәр хатхх****,* ***шөвг болсн үзүртә****,* ***хурц шөвг***; ***шөвгин үзүр деер шөлтә сав*** *– тәәлвр.* (**чиг**). *Не, сөөдән* ***нег шөвг олҗ авад****, тер көвүһән хатхад уулюлад бәәтн, баатр көвүнәс цусн һардм биш, би тер цагт орн дортн цогц хорха болад кевтхв. – Хальмг туульс*; ◊ ***шөвг деер сууси мет*** *нег ормдан сууҗ эс чадх; тесч сууҗ чадлго бәәх* сидеть как на иголке; *Гер дотран ор һанцарн* ***шөвгин үзүр деер суух мет****, ормдан тесч ядад бәәнә. – Доржҗин Б.*

шөвглх [шөвгелхе] *шөвгәр хатхҗ нүклх, шөвгдх* прокалывать шилом

шөлн [шөлен] *мах чанад кесн хот-хол* бульон; суп; ***шөл уух****,* ***шөл кех****,* ***шин махна шөлн****,* ***махн шөлтәһән****,* ***шөлнә аах***

шөлсх [шөлсхе] *шөл уухар седх, шөл хәәх* хотеть бульона

шөрә 1) *мөр шулудулхин төлә һосна давхргт чаңһар батлсн хурц өргстә бичкн болд дуһу, дәвүр* шпоры; ***һосна шөрә***; 2) *өргсн, хатханчг* шипы

шөрәкә *күүнд.* **шөрг** II *хәлә*

шөрәлх [шөрәлхе] *мөриг шөрәһәр һуярнь дарх, дәвүр өгх* пришпоривать; ***мөр шөрәлх***

шөрг [шөрег] I 1) *экинь көкүлшго төлә төл малд* (*унһнд, туһлд*) *зүүдг хоңшавч* намордник (*с шипами, надеваемый телёнку, жеребёнку*); 2) *ишкә герт шурһҗ оршго төлә нохад зүүдг шөргтә күзүвч* ошейник с шипами (*чтобы собака не могла пролезть в юрту*)

шөрг [шөрег] II *сервнь өргстә, ясрхг, һолын бичкн заһсн* ёрш (*рыба*)

шөргәх [шөргәхе] *юм шүргх; шудрх* тереться, чесаться *обо что-л.*; *Сө дүлин аңхун дунд барун бийднь нег юмн* ***өргә шөргәв****. – Җаңһр*; *Ноха гертәс һарч ирсн өвгәрг* ***күүнә хойр көлинь шарвадж шөргәһәд****, хуцдган уурв. – Балакан А.*; *Сөөни өрәл чигт,* ***герин ораһинь*** *нег юмн* ***шөргәһәд бәәдг болна****. – Хальмг туульс*

шөрглх [шөргелхе] 1) *төл малд* (*унһнд, туһлд*) *хоңшавч*

зүүх надевать намордник (*на телёнка, жеребёнка*); 2) *нохад шөргтә күзүвч зүүх* надевать ошейник с шипами (*собаке*)

шу I үүлдвр үгин өмн тәвгддг чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица* при гл., уст. совершенно, совсем; ***шу цокх, шу татх***; *Һолта лүүдң зуркинь* ***шу татад оркв***. – *Жаңһр*

шу II *шуурха* трещина; ***яснд шу һарч***

шувт [шувты] үүлдвр үгин өмн тәвгддг чаңһагч, күч немгч хүв *усилит. частица* при гл. насквозь, напролёт, навылет; ***ивт-шувт бурһудх***; ***сумн шувт һарч***

шувтлх [шувтылхы] 1) *хувц* (*шалвр*) *тәәлх, дорагшан буулһх* снимать, спускать (*штаны*); 2) *малын арс хуулж авх* сдирать, снимать шкуру (*животного*); 3) *юмиг һульдрулж татх* протягивать со скольжением; *Муузра модн кевән норһж авад, мондалсн шавриг кевин хойр өнцгтнь нудрмдж чикәд, усар гилвлзүләд, кевән шулу-шулуһар* ***шувтлад татад йовна***. – *Эрнҗәнә К.*

шувтрх [шувтырхы] 1) *һульдрх* скользить; 2) *хурцлх, ир һарһх* точить; *Үлдән альхн деерән һурв* ***шувтрад авб***. – *Жаңһр*; 3) *саах* доить; ◊ ***укр шувтрх*** *үкрин көкинь һарарн хавчад, үс һарһж авх, саах табу* доить корову

шугшлһн [шугшилһын] *экрж уульлһн* всхлипывание

шугшх [шугшихы] *экрж уульх* всхлипывать; *Тарһн шар немш мел мөргәд,* ***шугшад сууна***. – *Бембин Т.*

шуһм [шуһым] 1) *юмн деер татсн татасн, зурасн* линия, черта; ***шуһм татх***; 2) *татас, зурас татдг кергсл, кимзә* линейка

шуһмдх [шуһымдхы] *цаасн деер татас, зурас татх* проводить линии, линовать; ***цаас шуһмдх***

шуһмта [шуһымта] *шуһмдсн, шуһм татчксн* линованный; ***шуһмта цаасн***

шуһу I *юмна булң* угол; ***шуһуд шухмр алтн*** – *тәәлвр.* (**чикнә хулх**); *Дәәнә һазрас ирсн зәңг болһниг Цаһан эмгн* ***шуһуд бәәдг*** *көгшдиннь бурхна ца бийд эңкрлж хадһлдг бәәсмн.* – *Буурла Н.*

шуһу II *бүтүү шуһу модн, нигт ө-шуһу* чаща, густой лес

шуд [шуды] 1) *һоодан, шуудтан* прямо, прямиком (*идти, ехать*); ***шуд йовх***; *Деермчнр хаалһасн хаҗиһәд,* ***шуд күүтрт ирҗ*** *бууцхасн болҗана. – Илюмжинов Н.*; 2) *шилж. һооднь, шуудтнь* прямо, напрямую (*сказать, ответить*); ***шуд хәрү өгх***; 3) *эгц* непосредственно; ***шуд харһх, шуд гөрдх***; ◊ ***шуд келлһн*** *грам.* прямая речь

шудрһ [шудырһы] I 1) *үннч* бескорыстный; честный; ***ахдүүһин шудрһ дөң, эврәннь кергән үнн шудрһ кевәр күцәх***; 2) *чик саната* прямодушный; ***шудрһ күн***

шудрһ [шудырһы] II *хөөнә арс шудрад хусдг зевсг, эдрң* скребок; ***хөөнә арс шудрһар шудрх***

шудрмг [шудрымыг] *шулун-дулун; шамдһа, һавшун* шустрый, проворный, расторопный; ***шудрмг болхла – хот олддг, шулун болхла – керг олддг*** *– үлг.*; ◊ ***шудрмг күүнә мөрнь гүүдг*** *шулун-шудрмг күүнә кергнь күцәмҗтәһәр йовдг* у расторопного человека дела идут успешно; ***Шудрмг күүнә мөрнь гүүх*** *зөвтә! – Бадмин А.*

шудрмгар [шудрымгар] *шулуһар, шамдһаһар* расторопно, проворно; ***шудрмгар көдлмш кех***

шудрул *юм шудрдг кергсл* тёрка

шудрх [шудырхы] *хусх, эдрңнх* скрести, соскребать, скоблить; ***арс шудрх***

шулврха [шулвырха] *шулврсн арсн* ссадина; ***өвдгин шулврха***

шулм [шулым] 1) *чөткр, бирмн, бирд, эрлг* чёрт, бес, дьявол; злой дух; ***Хорта шулм*** *ирвзә гиһәд, хормаһан шуурдад гүүв. Нәәмн миңһн* ***шулмин һарт өгв****. – Җаңһр*; *Наадкнь көвүнь болхла, мана орн-нутгт харшлхар йовх* ***шулм болх****. – Хальмг туульс*; 2) *шилж. бичкниг эәлтәһәр өкәрлҗ, эәлтә дуудлһн* чертёнок, дьяволёнок (*фамильярно-ласковое обращение к шалуну*); ***чи, кишва шулм, бәргдвч!*** ◊ ***шулм хатхсн күн*** *му, күн биш күн* злой человек

шулуһар *түргәр, бачмар* быстро; ***шулуһар болдг, шулуһар гүүдг, шулуһар үрдг***

шулудх [шулудхы] *түргдх, бачмдх* спешить, торопиться; *Зе көвүнь ээҗ-ааван* ***шулудтн*** *гиһәд, концертд одхар адһулад бәәв. – Хальмг үнн*

шулун 1) *түргн, хурдн* быстрый; ***шулун урсхл***, ***шулун ишкдл***; 2) *юмна бачмнь* быстрота, скорость; ***үгин ахрхнь сән***, ***төрин шулунь сән*** *– улг.*; 3) *шулуһар* скорее; *Цәәһән* ***шулун чанхмҗ*** *гих уха ухалад оркв. – Эрнҗәнә К.*

шулун-дулун *хош. шудрмг* быстрый, проворный

шулун-шудрмг [шулун-шудырмыг] *хош.* 1) *һавшун, шудрмг* расторопный; 2) *шамдһа* бойкий

шулх [шулхы] 1) *махиг яснаснь салһх* отделять мясо от костей; 2) *хуулх* сдирать (*кожицу, кору*); *Тиигәд, хәрү ирәд, һариннь* ***альхан шулсн***, *һарчах цусан хормаһарн арчҗ бәәхиг үзәд, Колтрас сурҗ бәәнәв*: *– Эн һарчн өвдхший? – Сян-Белгин Х.*; 3) *шилҗ. аврлт угаһар засх, цокх, гүвдх* спускать шкуру *с кого-л.*

шумр [шумыр] 1) *шивк* лучина; ***шивк шатах***; 2) *шам* лампа; ***шумр шатах***, ***шумр унтрах***; *Өвгн келнә: – Эмгн,* ***шумр асалч****. – Боктан Ш.*

шунлт [шунылты] *зүткмҗ, гүҗрлт, һавц* усердие, старание, настойчивость; ***күч-көлсчнрин шунлт***, ***шунлт һарһх***

шунмһа [шунымһа] *кинмһә, һавшун* усердный, старательный, настойчивый; ***шунмһа сурһульч***; *Ода музейиг баһ наста,* ***шунмһа күүкд күн*** *һарджана. – Илюмжинов Н.*

шунмһаһар *һавшунар* усердно, старательно; активно; ***олна көдлмшт шунмһаһар орлцх***; *Үгтә-күүртә, шулун-шудрмг эн күүкд күн олна көдлмшт чигн бас* ***шунмһаһар орлцна****. – Хальмг үнн*

шунмһач [шунымһачи] *ямр чигн кергт шунмһаһар орлцдг, һавшһач* активист

шунх [шунхы] 1) *шунлтмаһар кех, шунҗ көдлх* стараться; ***сурһульдан шунх***; *Әмтн эн көдлмшт сәәнәр орлцхар* ***шунад***, *өдр ирвәс гүҗрәд йовна*; 2) *седклән өгч юм кех, килмҗән һарһх* сильно увлекаться *чем-л.*, отдавать всего себя *какому-л.* делу; *Даалһгдсн кергиг әвртә чинр*

өгч, ***килмж hарһж****, арднь орж* ***шунв****. – Доржҗин Б.*

шуңһрцг [шуңһырцыг] *күүнә көл бүркж халхлдг шалврин дорак бий* штанина; *Хаврин хар салькн гиһәд, ханцар орад,* ***шуңһрцгар hардм****. – Бембин Т.*

шур *улан, цаһан, оошк өңгтә дотл чолун* коралл; ***Шурар*** *девсүр тәвәд, сувсар термләд оркв. – Жаңһр*

шург [шурыг] *шишлң тохмта аңһучллһна ноха; бәәдлнь йир турңха, эцн* гончая собака; ***шург ноха hурядан үкдго*** *– цецн үг*; *Эдниг* ***шург барг хойр ноха*** *тәвл уга дахна. – Сян-Белгин Х.*

шурһулх [шурһулхы] *дүрх, чикх* просовывать; ***hаран үүднд шурһулх***; *Кензеевд сән гидг хәрү өгх кергтә. Дәкж болх-болшго юмнд* ***хоңшаран бичә шурһултха****. – Балакан А.*

шурһх [шурһыхы] 1) *юмна дотраһур шувтрад, ивтрәд орх* проникать, пробираться, пролезать; ***олн улс заагур шурһад орх***; 2) *церг. дәврәд шурһж hарх* прорваться (*сквозь ряды неприятеля*); ***дәәснә бүсллһнәс шурһж hарх***; *Немшнр тиигхд Теңгә Ростов балһсиг эзлснә хөвн танкин хойр әәрмәрн уралан* ***шурһж дәврж йовсмн****. – Илюмжинов Н.*

шурд *хурдар, йир түргн* очень быстро; ***машин шурд гиһәд одв****; Бата* ***шурд hарад****, арань зуугдад, бизһнь көдләд йовна. – Эрнҗәнә К.*

шуржңнх [шуржиңныхы] *саржңнх, сар-сар гих* шелестеть, шуршать; ***торһн эд шуржңндг***

шууган *шууглдан, ниргән; шууглһн* шум, гомон; ***олн улсин шууган, шовудын шууган, теңгсин шууган***; ***Шууган*** *негт өвөрдсн болад, негт холжсн болад одна. Үдшәхәр ирсн улс – гергд, өвгд, эмгд, көвүд-күүкд…* ***шууган-ниргән****… – Буурла Н.*

шуугата *ду-шуута, шууган иктә, ниргәтә* шумный, неугомонный; ***шуугата күн, шуугата hазр***

шууглдх [шуугылдхы] *олнәмтн шууга татх* шуметь, галдеть; *Әмтн цуһар үг келхәр бәәх мет, энд-тендәс* ***шууглдцхав****. – Балакан А.*

шуугх [шуугхы] 1) *ниргх, шууга һарһх* шуметь, галдеть; ***шуугад һарх***; ***күүкд шуугҗана***; *Хәлә-хәлә гилдәд,* ***шууглдад,*** *цуһар инәлдцхәв. – Эрнҗәнә К.*; *Уурта цагтан теңгс хая* ***шуугна****, уулын бичкн һол оньдинд* ***шуугна****. – Көглтин Д.*; 2) *ишкрх, ишкрсн ә һарх* свистеть, издавать свист; ***салькн шуугад бәәнә, сумн шуугв***; 3) *җиңнх, җиңнсн ә һарх* звенеть (*напр. в ушах*); ***чикндм юмн шуугад бәәнә***; 4) *шилж. зәңг-зә һарад шууглдх* шуметь *о чем-л.*, вести разговор, обсуждать; ***эн дегтрин тускар әмтн шуугад бәәнә***; 5) *шилж. керлдх, цүүглдх* шуметь, скандалить; ***учр угаһар шуугх***

шуудтан *һоодан, хажгилго, тустан* напрямик, прямо; ***шуудтан йовх***

шуукрх [шуукырхы] 1) *гүүнәр саналдх, түүрчх, саначрхх* глубоко вздыхать; ***гүүнәр татад шуукрх***; ***иҗләсн салсн мөрн цуурдмха, иньгәсн салсн күн шуукрмтха*** *– улг.*; *Иим үгинь соңсчах бидн цуһар* ***шуукрлдад одцхадг биләвидн****. Эн* ***шуукрад****, бийдән уурлҗ түүрчв. – Инҗин Л.*; 2) *түргх*; *күкрсх* издавать ржание; *Арнзл сәәхн зеердньг* ***шуукрв****. – Җаңһр*; *Бор мөрн гүүҗ йовад, хойр ар көләрн өскәләд* ***шуукрад,*** *хооран цухрхларн, Бата Кольчи хойриг дәврчкн гив. – Эрнҗәнә К.*; 3) *сиигҗ үләх, шуугсн ә һарх* свистеть, шуметь (*о ветре*); ***салькн шуукрҗ үләнә***

шуулх [шуулхы] 1) *юм таслад хайх* рвать; ***цаас шуулх***; ***Шуулад хайсн*** *бичгин тасрхас тееґт киисәд шарлҗнд торна. – Боктан Ш.*; 2) *юм шуучх, шуучад таслх* разрывать; *Арнзл хурдн Көкин* ***аминь шуулн татҗ*** *зогсав. – Җаңһр*

шуура *чиигтә, дор һазр уһдг өвсн, өлң* осока; *Найн һолын экнь* ***шуура хазгсн****... – Җаңһр*

шуург [шуурыг] 1) *нәрхн ут модн* тонкая длинная палка, шест; *Теднә негнь өндр болчкад,* ***шуург мет,*** *эццн. – Илюмжинов Н.*; 2) *спорт. һәрәддг ут модн, чис* шест (*для прыжков в высоту*); ***шуургар һәрәдх***

шууһн [шууһын] *цаста салькн, цасн шууһн* метель, буран, пурга; ***шууһн шуурча-***

на; ***Шууръһн*** *номһрх биш, улм давжҗана. Болв шууръһар төр кеҗәх күн уга. – Бембин Т.*

шууръһн-боран [шууръһынборан] *хош. теңгр муута цаг, зад* непогода

шуурдх [шуурдхы] *унҗсн юмиг деегшән татҗ авх* подоткнуть, подобрать (*подол платья, халата за пояс*); ***бүшмүдин хормаһинь шуурдх***; ***Хойр хормаһан шуурдад****, ташмган бүстән хавчулад, деләснь авад һәрәдәд мордлһнла, залус ажрһиг тәвәд оркв... – Эрнҗәнә К.*

шуурмг [шуурмыг] *хәәлсн өөкн* выжарки, шкварки; *Чигән, шар болн цаһан тосн, әәрг, арц, хөөрмг, тарг, ээзгә,* ***шуурмг****, әрк, нань чиган хотхол кегднә. – Хальмг үнн*

шуурх [шуурхы] I 1) *буурх, шуурч одх* разорваться; ***бүшмүд шуурч одв***; 2) *тесрх* трескаться; ***хурц келнәс хад чолун шуурдг*** *– үлг.*; *Арнзл хурдн Уланин* ***аминь шууртлнь татгсн****. – Җаңһр*

шуурх [шуурхы] II *күчтә салькн көдлх, шууръһнх* мести, вьюжить; ***шууръһн зогслго шуурчана***; *Тегәд эдн һаза* ***шууръһн шуурв чиган,*** *цутхлң тал күрч ирнә. – Хальмг үнн*

шуурха 1) *цумрха* трещина; ***һазрин шуурха***; *Көвүн бууһад, эргәд хәләхлә, нег ик* ***улын шуурха бәәнә****. – Боктан Ш.*; 2) *буурха* рваный, изорванный, изодранный; ***терүнә хувцнь шуурха***

шуучулх [шуучулхы] *шуучад таслгдх* быть разорванным; ***нохад хувцан шуучулх***

шуучх [шуучхы] 1) *юм шуулх, тасчх, таслх* разорвать; ***цаас шуучх***; ***чон хө шуучад хайчкҗ***; 2) *шилҗ. санан-седклән зовах* терзать, мучить; *Ноонь әркәсн кеһәд, гүн хооларн гүүлгчкәд, өлн чон мет,* ***махиг шуучад-самчад,*** *бүкл-бүкләр зальгад сууна. – Эрнҗәнә К.*

шухих [шухихе] *дун угаһар хәләһәд суух* высматривать (*нагнувшись вперёд*); ***шухиһәд хәләх***; *Шуһуд* ***шухиһәд сууснБокта тал сегләтр игзәрлҗ заав. – Эрнҗәнә К.***

шухмр [шухмыр] *кевд хәәлүлчксн, шухр* слиток; ***шухмр алтн***

шухтнх [шухтынхы] *кардкард гисн, шухтнсн ә һарх*

издавать хруст, скрип; ***көл дор цасн шухтнҗана, һосн шухтнҗана***; *Арчсн хар булһар һоснь йовдгнхлань,* ***кард-кард гиҗ шухтнад бәәнә****. – Бембин Т.*

шүвтр [шүвтер] 1) *шееснә үнр* едкий (*о запахе*); ***шүвтр үнр***; 2) *шилж. ходрң* едкий, колкий, язвительный; ***шүвтр келтә күн***; *Хурц,* ***шүвтр үгәр*** *дегәлдәд чигн одцхана. – Эрнҗәнә К.*

шүвтрлх [шүвтерлхе] *ходрңнх, хорта үг келх* язвить, говорить колкости; ***шүвтрлҗ келх***

шүдлң [шүдлең] 1) *хойр наста бог мал* (*хөн, яман*) двухгодовалый (*об овцах, козах*); 2) *һурвн наста бод мал* трёхгодовалый (*о корове, лошади*); ***шүдлң үкр, шүдлң мөрн***

шүдлх [шүделхе] 1) *шүдн эклəд һарх* прорезаться (*о зубах*); 2) *юмнд шүд һарһх* нарезать зубья, насекать зубцы; ***көрə шүдлх***

шүдн [шүден] 1) *юм хаздг, җаҗлдг амн дотрк ясн* зубы, зуб; ***шүдн өвдх, шүд авх, шүд эмнх, шүд тəвүлх***; ***шүднə шотк, шүднə өвдкүр***; ***унх шүднд бүүлн туслдго*** *– цецн үг*; *Деерəснь камб җаҗлхлам, келхд, ишклң альмн метəр,* ***шүдн ханад****, ооч хорсад, элстрсн болад одв. – Сян-Белгин Х.*; 2) *юмна шүдн* зубья, зубцы; ***маажурин шүдн, көрəн шүдн***; ◊ ***шүд хазх*** *өшə бəрх* иметь зуб *на кого-л.*; ***шүдəн зуух*** *өвдкүр даах, тесх* терпеть боль, стиснув зубы

шүднго [шүденго] *шүднь унсн, шүдн уга болсн* беззубый; ***шүднго өвгн***; ***шүдн уга худ ирхлə, ясн уга хөөһəн алҗ өгч*** *– тəəлвр.* (**күүкд көк көкх**)

шүдрхг [шүдерхег] *ик шүдтə* имеющий крупные зубы, зубастый; ***шүдрхг цурх***

шүкр [шүкер] *хурас, нарнас бийəн халхлҗ бəрдг чачр* зонт, зонтик

шүлг [шүлег] *үгинь даршлад, бадглҗ бичсн урн зокъялын нег янз* стих, стихотворение; ***шүлг бичх, шүлг умшх, шүлгин кемҗəн***; *Эн күн* ***шүлг бичнə****, ду үүдəнə, энүнə белдсн эрсин газет кезə чигн соньн болна. – Хальмг үнн*

шүлглəн [шүлгелəн] *шүлг үүдəлһн, шүлг бичлһн* поэзия;

шүлглән болн түүк; *Көглтин Даван* ***шүлглән*** *олн-әмтнлә мөңкинд хамдан мендә бәәһәд бәәхмн. – Илюмжинов Н.*

шүлглх [шүлгелхе] *шүлгүд үүдәх, шүлг бичх* сочинять, писать стихи

шүлгч [шүлегчи] *шүлгүд үүдәгч, шүлг бичдг күн* поэт; ***Хальмг улсин шүлгч***; ***Хальмг улсин шүлгч*** *Көглтин Даван нернь һанцхн мана таңһчд, Әрәсәд биш, нам делкәд чигн темдгтә. – Хальмг үнн*

шүлзә 1) *күзүнд зүүдг керүл* ожерелье; ***сувсн шүлзә***; *Күүкнә күзүнднь өлгәтә нәрхн* ***цаһан мөңгн шүлзә****... – Эрнҗәнә К.*; 2) *һартан зүүдг шинҗүр* цепочка (для часов); ***часин шинҗүр***

шүлкә *м. эмн. шүлсн һооҗдг малын хальдврта гем* ящур (*у парнокопытных*)

шүлкәрх [шүлкәрхе] 1) *м. эмн. мал шүлкә гемәр гемтх, малд шүлкә гем тусх* заболевать ящуром; 2) *шүлсән һооҗулх* быть слюнявым

шүлсн [шүлсен] *амна булңгин бульчрхаһас һооҗҗ һардг шалдрң тоот* слюна; ***шүлсән зальгх***, ***шүлсән һооҗулх***; *Энүнә өрәлдҗ секгдсн амна нег булңгаснь өткн* ***шүлсн һооҗҗ татлдсн бәәнә****. – Илюмжинов Н.*

шүлсрхг [шүлсерхег] *шүлсән һооҗулдг* слюнявый; ***шүлсрхг бичкн***

шүлстә [шүлсетә] **шүлсрхг** *хәлә*

шүлстх [шүлсетхе] *юмиг шүлсәр түркх, юмн деер шүлс дусах* слюнить, слюнявить; ***хурһан шүлстх***

шүлтңгү [шүлтеңгү] *кинән, кинмһә* усердный; ***шүлтңгү сурһульч***

шүлтх [шүлтхе] *юмнд седклән өгх, шунх* сильно увлекаться *чем-л.*; *Дегтртән* ***шүлтәд одсн цагтнь*** *маңна деерк хар үснь цүврәд унад, чирәһинь халхлчкдг билә. – Эрнҗәнә К.*

шүр [шүре] *хальмг цә шүүдг шанһ* сито, ситечко (*употребляемое при варке калмыцкого чая*); ***цәәһин шүр***, ***шүр-шанһ***

шүрглдх [шүргелдехе] *негнегндән күрч көндәх* слегка задевать, касаться друг друга; *Пүрвә аш сүүлднь тесч бәәҗ эс чадад, күүкнә хаҗуһар зөрц* ***шүрглдҗ һарв****. – Балакан А.*

шүргх [шүргехе] 1) *зүлгх, шудрх* тереть, протирать; 2) *хусх* скрести, скоблить; ***хәәс шүргх***

шүрүһәр 1) *модьрунар, догшар* резко, жёстко, грубо; ***шүрүһәр күүндх***; 2) *күчтә, күчтәһәр* сильно; ***меечг шүрүһәр цокх***

шүрүдх [шүрүдхе] *модьрудх, догшдх* быть резким, жестоким

шүрүлкх [шүрүлкхе] *шүрүн заңган үзүлх* грубить, дерзить; *Эрнцн бийән басчана гиҗ санад,* ***шүрүлкҗ***, *хәрү өгв. – Балакан А*; *– Кемр мана уг эс соңсхлатн, бидн күчәр гертәстн көөҗ һарһхвидн! – гиҗ наадк нег салднь* ***шүрүлкҗәнә***. *– Буурла Н.*

шүрүн 1) *хурдн йовдлта* резвый, быстрый; ***шүрүн гүүдлтә мөрн***; *Арслңгин хойр күлгин* ***шүрүн хурднд****... – Җаңһр*; *Зуг тер күүнд дав деер* ***шүрүн хурдн мөрн*** *кергтә болна. – Эрнҗәнә К.*; 2) *арзһр, адрута, цавта* шероховатый, грубый; ***шүрүн цаасн***, ***шүрүн утцн***, ***шүрүн ноосн***; *Дөш цаһан маңнаһан* ***шүрүн цаһан элснд*** *күргл уга йовна. – Җаңһр*; 3) *шилҗ. модьрун, уурта, догшн* грубый; ***шүрүн үг, шүрүн заң***; 4) *шилҗ. күчн-чидлтә* резкий, суровый, жёсткий; ***салькна шүрүнь хәрх***; *Эврә бийм сән* ***шүрүтә цагт****. – Җаңһр*; ***шүрүнь хәрх***; *Би зөөриг зөөләв, ода* ***шүрүм хәрәд****, шүлсн өткрәд ирхлә, хойрадтн өнчитн салһҗ өгчкәд, эврән медрләсн буухар сансн санан билә. – Тачин А.*

шүрүслг [шүрүслег] 1) *шүрүстә* жилистый; ***шүрүслг махн***; 2) *шилҗ. чаңһ-чиирг; чидлтә* крепкий, жилистый; ***шүрүслг һар***

шүрүслх [шүрүслхе] 1) *шүрүсинь татҗ авх* вытягивать жилы (*из туши для использования их в качестве ниток*); 2) *шилҗ. чаңһ-чиирг болх* становиться сильным, крепким

шүрүсн [шүрүсен] *махмудт бәәдг бульчңгин бүлкн* жила, сухожилие; ***шүрүсн сунлһн***, ***шүрүсн татгдлһн***; *– Һазр деер юн бат болх? – гинә. Тиигхлә, тер залу келнә: – Ай,* ***күүнә шүрүсн күлгин шүрүсн*** *хойрас батнь уга болх, – гинә. – Боктан Ш.*

шүрүстэ 1) *шүрүслг* жилистый; 2) *шилж. чаңһ-чиирг, күчн-чидлтә* крепкий, сильный

шүрүтэ *уурта, догшн* сердитый, злой; *Дегд ууртан бүтхләрн, Бадм шуукрад,* ***шүрүтә дүртәһәр*** *герт орҗ ирв. – Буурла Н.*

шүрүтәһәр 1) *ууртаһар, догшар* сердито, жестоко; 2) *шүрүн хатрлар* резво, быстро; *Баһ наста зеерд мөрн эзнәннь хурдн гүүдлтә тоолвр дахҗ,* ***шүрүтәһәр хатрад йовна****. – Буурла Н.*

шүтән *шаж. шүтх-бишрх юмн* святыня, божество; ***бурхн шүтән***; *Эн эмгн сүзгч күн биш.* ***Шүтән чигн уга****, дорҗ җодв чигн уга. – Балакан А.*; *Кеемә, чи* ***мини шүтән болҗанач****. Талдан мирд нанд уга. – Нуура В.*

шүтх [шүтхе] *шаж. бишрҗ иткх, биширх* веровать, поклоняться; почитать; ***бурхнд шүтх, шүтдг күн***; *Кезәнә цагт бурхна номд* ***шүтх әмтиг*** *шинҗләд хәләдг бәәсмн. – Хальмг үнн*

шүүвр [шүүвер] 1) *суһульчнрин медрлинь шүүлһн, сөрлһн* экзамен, испытание; ***шүүврән өгх, шүүврин комиссь***; *Тер өдр дигтә арвн часла* ***шүүвр эклв****. – Хальмг үнн*; 2) *шүүсн юмн* выигрыш; ***мөңгнә шүүвр***

шүүгдлһн [шүүгделһен] *шүүгдҗ үлдлһн, шүүгдвр* проигрыш, поражение

шүүгдх [шүүгдехе] *шүүгдҗ үлдх* проигрывать, быть обыгранным; ***футболын нааднд шүүгдх***

шүүгүл *гөлм* невод, сеть; ***шүүгүл татх***

шүүгүлдх [шүүгүлдхе] *гөлмдх, гөлмәр бәрх* ловить неводом; ***заһс шүүгүлдх***

шүүгүлч [шүүгүлчи] *шүүгүл татдг, шүүгүләр заһс бәрдг күн* неводник, рыбак-ловец

шүүгч [шүүгчи] *шүүлһнә* проверочный, контрольный; ***шүүгч диктант***

шүүдм [шүүдем] *дуту чансн* недоваренный, неготовый; ***шүүдм махн***

шүүдңгү [шүүдеңгү] *сәәнәр чангдсн биш* недоваренный (*о пище*)

шүүҗ шалһх [шүүҗи шалһыхы] *шүүһәд хәләх* де-

лать разбор, рецензировать; ***дегтр шүүж шалһх***

шүүлһн [шүүлһен] 1) *шүүж хәләлһн* проверка, ревизия; 2) *заһс бәрлһн* ловля рыбы; 3) *юм шүүлһн* процеживание *чего-л.*; ***ус шүүлһн***

шүүнч [шүүнчи] *нүклж цоолдг зевсг* долото; стамеска

шүүнчлх [шүүнчилхе] *шүүнчәр нүклж цоолх* долбить долотом

шүүрлһн [шүүрелһен] *шүүрч авлһн*; *хавлж бәрлһн* хватка; ***заһлмин сән нег шүүрлһтә***

шүүрмг [шүүрмег] *хатасн эәзгә* сушёный творог; *Өрмәр холяд орксн* ***шүүрмг****, хурсн, балта, кампадь, печень семрү бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

шүүрх [шүүрхе] I *хавлх, шүүрч авх* хватать, схватывать; *Докр алтн сояһарн хавлж* ***шүүрәд авв****. Арнзл Зеерднь амарн* ***шүүрч авад****, Җаңһртан өгв. – Җаңһр*

шүүрх [шүүрхе] II *эцх, эццн болх* худеть, тощать; *Гемәс көлтә* ***махнь шүүрәд бәәж****. – Доржцин Б.*; *Чирәнь семәһәд,* ***махнь шүүрәд бәәж****. – Бембин Т.*

шүүслх [шүүселхе] 1) *юмнд шүүс кех* макать (*в подливу*); ***мах шүүслх***; 2) *шилж. бекд үзгән дару-дарунь дүрәд бичх* макать, обмакивать (*перо в чернильницу*); *Аш сүүлднь үзгән дара-дараннь кесг дәкж* ***бекд шүүслчкәд****, ик оньгта кевәр эклəд бичв. – Нуура В.*

шүүсн [шүүсен] 1) *юмна шим* сок; ***шим-шүүсн***; 2) *урһмлас һарһж авдг шиңгн тоот* сок фруктовый; ***альмна шүүсн****,* ***уста үзмин шүүсн***

шүүстә *шүүслг, шүүс иктә* сочный; ***шүүстә өвсн***; *Альмна үлдлмүдинь уснд шивәд,* ***әмтәхн шүүстә*** *ик-икәснь ховдглж идлдәд бәәв. – Илюмжинов Н.*

шүүх [шүүхе] 1) *шинҗлж хәләх, бүрткх* проверять, проводить ревизию; ***орлһн деер билет шүүх***; 2) *гөлмдх, гөлмәр бәрх* ловить рыбу (*неводом*); ***заһс шүүгүләр шүүх***; 3) *сөрх* проверять знания, экзаменовать; ***оютнрин медрл шүүх***; 4) *зарһ-з. керг-үүлин учринь шиидх* разбирать, расследовать дело; ***зарһин керг шүүх***; 5) выигрывать; *Ода һурвдгч марһанинь* ***яһж шүүхән*** *медл-

го зовжҳанав. – Боктан Ш.; 6) *юм шүүх* (*шүр-шанһар, сернжҳлəр*) цедить, процеживать, фильтровать; ***хальмг цə шүүх***, ***үс шүүх***; *Цаһан* ***шаарињ шүүһəд авчксн*** *улан зандн цəəд тос тəвəд самржҳана. – Эрнжҳənə К.*; 7) *олн юмнас, кесгəснь шүүж авх* выбирать из многих; ***олнас шүүһəд авх***; *Бидн эн зулж йовх əмтнəс* ***эврə сəн дурар церглх улс шүүж авчанавидн***. *– Илюмжинов Н.*

Э

Э, **э-э** лавлгч хүв *частица утвердительная* да; ***э, тиим бəəж***; *– **Э**, хальмгув, – гиж келəд, Абиль инəв. – Илюмжинов Н.*; ***Э, э***, *Ик Чонс орхар бəənəв. – Эрнжҳənə К.*; ◊ ***э, үгижҳəһəд, элкн деернь өвк шарх*** *дегд икəр зовах, дажрх* жестоко издеваться, мучить

эв [эве] 1) *эл* согласие, мир; ***эвəс тосн һарна, эвдрлəс цусн һарна*** *– улг.*; *Əрəсəнм олн-əмтн алдр туган делскəд,* ***эвин, иньгллтин төлə*** *əмəн тинилһəд босла. – Шугран В.*; 2) *эл уга болх, хоорндан му бəəх* рассориться, быть в плохих отношениях; ***эв эвдрх, эв муудх***; 3) *арһ-мек, мек-һох* уловка, ость; ***Эвин сəənəр*** *эргич, элвг сəənəр күцич! – Жаңһр*

эв-арһ [эве-арһы] *хош. юм кежҳ үүдəхд ухалжҳ олсн арһ* приём, способ, метод; *Хальмг Таңһчин райодын газетин үүдəгч коллективс умшачнрла залһлда батрулхин төлə* ***шин эв-арһ олна***. *– Хальмг үнн*

эвгəрх [эвгəрхе] *тас уга болх, чинəн алдрх* чувствовать себя плохо, недомогать

эвго *зү уга, зокас уга* неудобный, неблаговидный; ***эвго үг, эвго йовдл***; *Күндтə күүтрихн, кемр невчк* ***эвго үг*** *келгдсн болхла, гемим тəвж өгтн. – Илюмжинов Н.*

эвгоһар *аю-кейү угаһар* неловко; неуклюже

эвдəч [эвдəчи] *юм эвдсн күн* нарушитель; ***межҳə эвдəч, зака эвдəч, диг-дара эвдəч***

эвдгдх [эвдегдехе] *хамхлгдх* разрушаться

эвдлһн [эвделһен] *хамхллһн* разрушение

эвдрдго [эвдердго] *күүрдго, хамхрдго, бат* нерушимый, прочный; *Болв өвкнрин тогтасн зууһад җилмүдин* ***заңшал эвдрдго болдгар килмҗлх*** *кергтә бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

эвдркә [эвдеркә] 1) *эвдрсн юмн* разрушенный, развалившийся; ***эвдркә гер***; 2) *эвдрсн* неисправный; *Эн көдлмшин һол күслнь – әмт зөөдг көлгн-күчнә җолачнр* ***эвдркә көлгәр*** *әмтнд зеткртә йовдл учрадгиг ууруллһн. – Хальмг үнн*

эвдрл [эвдрел] 1) *эвдрлһн, эвдрлт*; *хамхллһн* развал, распад, разруха; ***эдл-ахун эвдрл***; 2) раздор; ***эвдрлин ахас эвин адгнь сән*** *– үлг.*; *Чи бидн хойр эдү дүңгә олн улсла* ***эвдрл кеҗ*** *чадхм угал, эвәр орад өгий! – Җаңһр*

эвдрх [эвдерхе] *эвдрәд унх, хамхрх* ломаться, рушиться, разваливаться; ***эвдрх бәәшң дотрасн*** *– үлг.*; *Тиигсн цагт урднь тосхгдсн соньн-җигтә эн төгрг* ***ова эвдрх зөвтә болна****. – Илюмжинов Н.*

эвдршго [эвдершго] *эвдҗ болшго, хамхршго, бат* нерушимый, прочный, крепкий

эвдх [эвдехе] *күүчх, хамхлх* ломать, разбивать; разрушать; *Һурвн ик* ***бәәрин*** *ам* ***эвдгсн****. – Җаңһр*; *Болв төвкнүн бәәдл* ***эвдх*** *әәмшг бәәнә. – Хальмг үнн*

эвкәр [эвкәре] *юмна нуһлар* складка, сгиб; ***цаасна эвкәр***; *Бата хавтхдан бел кечксн,* ***эвкәрәрн элəд бәәсн*** *цаасан багшт бәрүлҗ өгəд... – Эрнҗәнə К.*

эвкәтә *эвкчксн, орачксн, нуһлата* свёрнутый, сложенный; *Бата костюминнь хавтхас Зандан бичг һарһҗ авад,* ***эвкәтә кевтнь хәләҗәһəд****, делгәтә бәәсн цаасн дор тәвчкв. – Эрнҗәнə К.*

эвкх *орах, тоһшлх, хураҗ авх* свёртывать, складывать; скатывать; ***аавин көнҗлиг эвкҗ эс болҗ*** *– тәәлвр.* (**теңгр**); *Шуһл мөңгн* ***цулвриг эвкҗ авад****… – Җаңһр*; *Темәнәннь* ***ногтыг толһаднь эвкəд****, үкр дотр орулчкад, үкртә бийтәһинь көөҗ авад һарв. – Сян-Белгин Х.*

эвлг [эвлег] 1) *ээлтә, һольшг* обходительный, вежливый; 2) *үгд ордг, аюч* сговорчивый

эвлүлх [эвлүлхе] 1) *эвтнь орулх* улаживать; 2) *эвцүлх* примирять

эвлүн 1) *ээлтә* дружелюбный, доброжелательный, вежливый; ***эвлүн үг, эвлүн хәләц***; *– Элвг хөвм нанд эндр секгдв! – гиҗ* ***эвлүн үйдсн дуунар*** *элгсҗ чи келләч. – Көглтин Д.*; 2) *төвшүн, номһн* спокойный; *Эрг дор һолын* ***эвлүн усн*** *налана. – Көглтин Д.*

эвлүнәр *ээлтәһәр, төвшүнәр* вежливо, обходительно; ***эвлүнәр сурх***; *Орулҗ авхиг эрәд,* ***эвлүнәр үгән келнә****. – Доржҗин Б.*

эвлх [эвлехе] *эвләд, үгдән орулх* уговаривать; ***уульсн күүкд эвлх***; *Батаг күүнд бичә кел гиҗ,* ***эвлх кергтә гиһәд****, бер өр цәәтл чееҗләрн ноолдад хонв. – Эрнҗәнә К.*

эврә *бийиннь, күүнә биш, эврәннь* свой; ***эврә һазр, эврә нутг, эврә дегтр***; ***Эврә оран*** *темцәд, адуһан тууһад һарв. – Жаңһр*; ***эврә цогц биид ацан болдго, эврә киилг махмудт өөрхн*** *– улг.*

эврәһәрн [эврәһәрен] *эврә ухӑарн, эврәннь кирцәһәр* по-своему; ***эврәһәрн бәәх***

эврән *бийәрн*; *бийнь, эврәннь бийәр* сам; ***эврән кех, эврән умих***; ***эврән кеҗ чадх көдлмшән күүһәр бичә келг*** *– улг.*

эврх [эверхе] *хагсх, хүүрә болх* сохнуть, высыхать

эвтә 1) *ниитә* мирный, дружный; ***эвтә бәәх, ни-негн бәәх***; ***эвтә шаазһас хун бәрдг*** *– улг.*; 2) *эвтә-довта, һольшг, эвлүн* вежливый, обходительный, ласковый; ***эвтә күн, эвтә йовдл һарһх***; ***эвтә туһл хойр эк көкдг*** *– улг.*; 3) *һавшун* проворный, ловкий; ***Эвтә сәәхн Буурларн*** *агтан көөһәд һарв. – Жаңһр*

эвтәһәр *ээлтә, һольшгар, эвинь олад* мирно, дружно; умело, складно; ***эвтәһәр келх***

эвтә-довта *хош.* 1) *чадмг, шулун-шудрмг* умелый, ловкий, расторопный; ***эвтә-довта күн***; *Бата ах хөөч Ивандан залху биширәд, шулун-шамдһадан, бийинь күндлгтән,* ***эвтә-довтадан*** *икәр таасгдв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *зокаста* подходящий, удобный; ***эвтә-довта эмәл***

эвтәкн [эвтәкен] *дигтә-тагта, тохнята* изящный,

стройный (*о телосложении*); *Хәлән гихнь,* ***эвтәкн цогцта****, гейүрсн хәләцтә, арсн махла болн күлт өмссн, һартан сумк бәрсн нег күүкд күн зогсчана. – Илюмжинов Н.*

эвцлһн *эвцлт* примирение, согласие; мир

эвцлдән [эвцелдән] *эвинь оллһн, эвцлһн* согласие, примирение

эвцлдх [эвцелдехе] *эвинь олх* прийти к согласию, помириться; *Тиим йовдлла* ***эвцлдж болшго****. – Хальмг үнн*

эвцңгү [эвцеңгү] *ээлтә бәәхд дурта* миролюбивый

эвцх [эвцехе] *эл болх, эвән олх*; *үгцх* соглашаться, заключать перемирие; *Тер үнн болхла,* ***би эвцнәв.*** *– Җаңһр*

эвцшго [эвцешго] *эвцлдж болшго, эвд оршго* непримиримый

эвшәлһн [эвшәлһен] *эвшәлт* зевота, зевание

эвшәх [эвшәхе] *нөр күрәд, аман икәр аңһалһад, киинһән авх* зевать, позёвывать; *– Эмгн, цә чан, – гиж дотр өмсдг цаһан бөс киилг шалвр хойрта маштг хар өвгн сәәрән маажң бәәж,* ***утар татад эвшәж келв****. – Эрнҗәнә К.*

эвшг [эвшиг] *зоол. өлгчн булһн* самка соболя, соболюшка

эгдүтә *тор h. күүнә ур килң күргм, цухлтулм* вызывающий чувство возмущения и негодования

эгдүтх [эгдүтхе] *тор h. уурлх, килңнх, цухлтх* негодовать, возмущаться

эгзңнх [эгзеңнехе] 1) *хоолас һарчах дун чичрх* вибрировать, дрожать (*о голосе*); *Хаалһ бальчгта болсн учрар тер машид* ***эгзңнж, му ду һарлдад****, кесгтән күгдләд зогсцхана. – Балакан А.*; 2) *экрәд уульх* нервно всхлипывать; *Бийән өкәрлҗәх ахан яһж уйджахиг үзсн Бостан дәкәд нег* ***эгзңнәд авв****. – Буурла Н.*

эгл [эгел] *эңгин* простой, обыкновенный; ***эгл улс***; *Тер туужң дала ут биш, учр-утхарн алък нег* ***эгл күүнә*** *җисәни тууҗла йилһән уга әдл. – Сян-Белгин Х.*

эгц [эгце] 1) *чагчм, эрс* отвесный, крутой; ***эгц эрг***; 2) *тегш*; *дигтә* ровно; ***Эгц һурвн сара һазрт*** *гүүлгв. – Җаңһр*; ***ишкә махлата, эгц хоңшарта, эрг деерән хойр һаста*** *– тәәлвр.* **(үкр)**

эгц-дегц [эгце-дегце] *хош.* 1) *тегш, һо* прямо, ровно; 2) *нег цагла, нег һазр, нег зерг* одновременно

эгцднь [эгцедень] *шуд, шуудтнь* прямиком, напрямик; насквозь; ***һолыг эгцднь һатлх***; *Генткн күүкд күүнә эңссн догшн дун намрин киитн цевр* ***аһариг эгцднь ивтләд*** *һарч ирв. – Илюмжинов Н.*

эгцлх [эгцелхе] *тегшлх, әдлцүлх* выравнивать, подравнивать; *Тер цагт өгх мөрдән мана адучнр комиссь ирҗ хәләхәс урд цалмдад, бәрҗ авад, сурһад,* ***саңна, сүүлинь эгцләд****, туруһинь ясад, уснд өөмүләд, самлад, ик гидгәр таңсглҗ белдвр кецхәнә. – Эрнҗәнә К.*

эгч [эгчи] 1) *насарн ах төрл күүкд күн* старшая сестра; ***наһц эгч***, ***хадм эгч***; ***эгч дү хойрин ээм цацу*** *– тәәлвр.* **(хәәчин бәрүл)**; *Келхд,* ***Паша эгч*** *– һольшг, цаһан седклтә, дала ик зовлң үзсн күүкд күн билә. – Илюмжинов Н.*; *Ачнр-зеенр дундан хамгин дурта һаһа болн* ***наһц эгч****. – Хальмг үнн*; 2) насарн ах күүкд кү һольшгар дуудлһн *вежливое обращение* сестра ***эгч, эгчә***

эгшг [эгшиг] I *келхд, ду һархд амн дотр саалтг уга үүдҗ һардг әс*; *эдниг бичхд темдглдг үзгүд* (*а, ә, о, ө, у, ү, е, и, ы, э*) гласные звуки и обозначающие их буквы; ***эгшгин таарлт*** гармония гласных; ***эгшгүдин селглт*** чередование гласных

эгшг [эгшиг] II *айслсн сәәхн дун* музыкальный, мелодичный звук; ***эгшг дуунһар дуулх***

эгшглх [эгшиглехе] 1) *күнд. эәлтәһәр төвкнүн күүндх* вести благозвучную беседу; *Арвн долан күлгин сүүдрт арвн долан бодң* ***эгшглҗ сууна****. – Җаңһр*; 2) *көгҗмин айс дахҗ дуулх* мелодично петь; ***эгшглҗ дуулх***

эгшгтә [эгшигтә] *айслсн сәәхн дуута* мелодичный, благозвучный

эд 1) *эдлҗ, керглҗ болх кесг зүүлин хураҗ хадһлсн юмн, зөөр* вещь, имущество; 2) *күүнә өмсдг, зүүдг кергсл, өлг-эд* материя, ткань; ***ноосн эд***, ***торһн эд***, ***бөс эд***, ***шеемг эд***, ***эд-тавр***; ***эдин сән элдго, элгнә сән мартгддго*** *– улг.*; 3) *эд-тавр* товар; ◊ ***эд-бод кех*** а) *ахулх, диглх* обработать, раз-

делать (*напр. тушу*); б) сильно избить *кого-л.,* разделаться *с кем-л.*; *– Өөрк кичгән* ***эд-бод келч****... – Бембин Т.*

эдгәх [эдгәхе] *эмнәд әмдрүлх, көлд орулх* вылечить

эдгх [эдгехе] *эрүл болх, гем уга болх* выздоравливать, поправляться; ***эдгсн хөөн эмч керг уга*** *– үлг.*; ***келнә шарх эдгдго, малян шарх эдгдг*** *– үлг.*; *Эмнlһ цаглань авсн гемтә улс* ***эдгәд һарна****. – Хальмг үнн*

эдгшго [эдгешго] *эдгәҗ болшго* неизлечимый; ***эдгшго гем***

эдл-аху [эдел-аху] *хош.* 1) *олна ниитин зөөртә аху* хозяйство; ***селәнә эдл-аху, ик орута эдл-аху, эдл-ахун һардач, эдл-ахун эдлҗәх һазр***; *Колхозин шин гермүд, дала болсн малмуд,* ***эдл-ахусинь үзҗ*** *бахтв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *эврә зөөртә эзнә эдл-аху* индивидуальное, личное хозяйство; ***эзнә гер-малта эдл аху***

эдл-ууш [эдел-ууш] *хош. хот-хол, күмсн* продукты; *Ода бидн* ***эдл-ууш*** *һаһдган икдүләд, дәәнә һалыг эрт унтралһнд демән күргх зөөтәвидн. – Буурла Н.*

эдлх [эдлехе] 1) *олзлх* пользоваться *чем-л.*, употреблять, использовать *что-л.*; *Ухата күн эвинь олад* ***эдлхлә****, хәәҗ олдшго нүдн-амн болхмн. – Тачан А.*; 2) *зовлң үзх, зовньх, зовлң даах* испытывать, переносить, претерпевать; ***зовлң эдлх, муулян эдлх***; 3) *мөңг һаһх; мөңг эдлх* тратить; ***дала мөңг эдлҗ, һаруд унх***; 4) *күнд. зооглх*; *уух-идх* принимать пищу; ***хот эдлх, идәһән эдлх, шүүсән эдлх***; *Мендинь сурад,* ***идән-ундынь эдлв****. – Җаңһр*; *Йөрәл төгсв. Махан,* ***әркән эдлцхәв****. – Сусен А.*

эдн [эден] заагч орч нерн *указат. мест.* они; ***эдн цуһар хальмгуд, эднтә хамдан йовхв***; ***Эдн*** *мана көвүнә эдлҗ йовсн юмсуд. – Эрнҗәнә К.*

эдрң [эдрең] *арс элддг керг-сл, элдүр модн* рубель

эдрңнх [эдреңнехе] *арс эдрңгәр элдх* обрабатывать овчину рубелем; ***хөөнә арс эдрңнх***

эд-тавр [эде-тавыр] *хош. күүнә эдлдг олн зүсн өлг-эдин нерн* товар, товары; ***икәр керглгддг эд-тавр***

эд-таврч [эде-тавырчи] *эдтаврин медрлтә күн* товаровед

эдү *кемҗәһәрн иим* столько; ***эдү баһ насндан***

эдү-тедү *кемҗәһәрн дала биш цаг* сколько-то, некоторое количество; ***эдү-тедү цаг өңгрв***; *Цәәһән чанад, элгн-саднь цуһар худнрин зоолһсн ууц, өмскүл йөрәдмн, тегәд* ***тедү-эдү болад****, күүкн төркшлҗ ирдг йоста. – Хальмг үнн*

эҗгәдх [эҗгәдхе] *эҗго болх, аглһдх* оказываться покинутым (бесхозным)

эҗгәрх [эҗгәрхе] *күн, әмтн уга болад үлдх, эҗгорх* становиться безлюдным, бесхозным, пустеть

эҗго 1) *көдә, аглһ һазр* необитаемый, безлюдный; пустой; ***эҗго тег, эҗго көдә***; ***Эҗ уга*** *эрән цаһан көдәд, ээж, аав һурвулн бәәдвидн. – Җаңһр*; 2) *күн уга, көндә* покинутый, брошенный; ***эҗго гер***; *Эн хашаг эзнь хаяд, хойр җил болсн,* ***туң төрүц эҗго*** *эрм цаһан көдәд бәәх хаша. – Сян-Белгин Х.*

эзлх [эзелхе] 1) *юмна эзн болх* обладать, владеть; *Не, унсн мөрдтн утта көлгн болҗ, унҗ* ***эзлх улснь*** *ут наста, бат кишгтә, олндан тоомсрта залус болҗ, мини наснд күртн! – Эрнҗәнә К.*; 2) *юм дәәләд эзлҗ авх, булаҗ авх* завладевать, захватывать; ***шивә эзлх, күүнә нутг дәәлҗ эзлх***; 3) *спорт. марһанд ямр нег орм эзлх* занимать *какое-л.* место; ***түрүн орм эзлх***; 4) *юм дасч авх* осваивать; ***техник эзлх***

эзн [эзен] 1) *ямр нег юмиг эрк-зөвәр эдлҗәх күн* хозяин, владелец; ***герин эзн, малын эзн***; 2) *орн-нутгт хааг нерлдг нерн* владыка хан; ***эзн хан***; ◊ ***эзән зальг (зальгтн)****! үндс уга од (одтн)*! пропади пропадом! ***Эзән зальгтн,*** *элмрмүд… Цуһар хургт одхар бәәдг болҗана. – Басңга Б.*

эзңтх [эзеңтхе] *закрх, нойрхх* властвовать, господствовать

эзркг [эзеркег] *закргч, нойрхгч* самовластный, деспотический

эзркх [эзеркехе] 1) *эркшлх, эзркҗ закрх* господствовать, властвовать; 2) *күчәр эзлҗ авх* захватывать силой; ***эзркҗ авх***

эк [эке] 1) *төрҗ һарһсн күүкд күн, ээж* мать; ***хадм эк, хөвт эк***; ***экин санан үрнд, үрнә санан көдәд*** *– үлг.*; *Асхн*

болһн ***мана экнр*** *мадна хүв – хойр зун грамм өдмг авч ирдг билә. – Нуура В.*; 2) *эм мал* матка (*у животных*); ***эк мал, эк малын сүрг***; ◊ ***күүкдт эк болх*** *күүкд һархд туслх* оказывать помощь при родах; ***эк татх*** *нег юм түрүн болҗ эклх* быть зачинщиком *чего-л.*

эклəч [экләчи] *эклц тəвсн күн, ул тəвгч* зачинатель, инициатор

эклгч [эклегчи] *шинкн эклҗəх күн* начинающий; ***эклгчнрин төлə һарһсн дегтр***

эклүр: ***эклүр гүн*** *нег дəкҗ ишкүлсн гүн* кобыла, которая была покрыта один раз

эклх [экелхе] 1) *юм экләд кех* начинать *что-л.*, приступать *к чему-л.*; ***көдлмшəн эклх, кичəл эклх***; ***шин җил эклв, үвлин сар эклв***; ***эклсəн көтрəх, хəəсəн олх кергтə*** *– үлг.*; *Негн, хойр, һурвн, намаг эргəд зогстн. Негн, хойр, һурвн,* ***наадан ода эклхмн****. – Шугран В.*; 2) ямр нег үүлдврин эклциг заана *указывает на начало какого-л. действия*; ***салькн экләд чаңһржана***; ***зəһсн толһаһасн эклҗ үрдг*** *– цецн уг*

эклц [экелце] *экн*; *түрүн* начало, начальный; ***эклц школ, эклц уга юмн чилгч чигн уга*** *– үлг.*; *– Би чамас түрүлҗ босад, ишм* ***«Дурни эклц»*** *гидг түүк бичүв, – гиһəд дуудад умшв. – Эрнҗəнə К.*

экн [экен] I *юмна эклц* начало *чего-л*; ***хаврин экн сар***; *Эрднин* ***экн цагт*** *һаргсн. – Җаңһр*; ◊ ***экн авгтан*** *түрүндəн* в начале; ***экнəс авн*** *түрүнəс* с самого начала; ***экн мөр*** *түрүн мөр* красная строка, ***экн бичг*** *бичсн юмна* (*текстин*) *түрүнь* подлинник, оригинал

экн [экен] II 1) *анат. һавл дотрк бодьс* мозг; ***толһан экн, чимгнə экн***; ***экн уга болхла, эврə келн чигн ацан*** *– үлг.*; 2) *тəрəнə болн урһмлын ург, экн* семя, семена; ***цаһан буудян экн***; *Эдн дунд нег тулм* ***тəрмр өвснə экн*** *гиҗ, бас харһҗ. – Дорҗин Б.*; 3) *темснə дотрк идəн* ядро; ***яңһгин экн, хавгин ясна экн, шитлгин экн***; 4) *искəдг юмн* закваска; ***өдмгин экн, чигəнə экн, һуйрин эк искəх***; 5) *юмна экн* исток, источник *чего-л.*; ***һолын экн***; ***күүнə экн – ээҗ, усна экн – булг*** *– үлг.* ◊ ***эк толһаһан***

алдх (геех) *тоомср-тоомжан геех, диг-дараһан алдх* терять голову, суетиться, быть в панике; *Нөкәдүртән дәкәд* ***эктолһаһан алдхм болхговидн****. – Басңга Б.*

экн [экен] III *һуйрин экн* тесто; ***ишклң экн***

экнәрә *экнәс, экн авгтан* сначала; раньше; ***Экнәрә*** *саалин үкрмүд асржалавидн, үлү-дуту ус-тосан, өрмән селәнә әмтнд хулдад, эн-тер уга көдлҗәләвидн. – Хальмг үнн*

экнәс [экнәсе] *дәкн, дәкнәс* заново, снова; *Тегәд йөрәлд иигж келгднә: – Эн эднь элəд бәәтхә,* ***экнәс шиниг белдəд йовтха****! – Хальмг үнн*

экүн *хууч. көгжрсн үнр* затхлый, застоявшийся

эк-эцк [эке-эцке] *хош. ээж аав хойр* мать и отец; родители; ***эк-эцкин седкл***; *Нег үлү, эн туст көдлмш уга, хара бәәх* ***эк-эцкнр*** *икәр зовна. – Хальмг үнн*

эл *эв, эвцән*; *эв-төвкнлт* мир, покой, согласие; ***Эл болхнь, элəн*** *кел, дән болхнь, дәәһән кел. – Җаңһр*; ***эл угад элгн уга*** *– үлг.*; *Көрстә һазр көкртхә, көвүд-күүкд өстхә, өрк болһна үүднд* ***элин байр делгртхә! – йөрәл***

элә *җиҗг әмтә юм бәрж иддг махсг шовун* коршун; *Эгцхн җиртә* ***элә шовун*** *экиһән эргж меңннә. – Хальмг дуд*

элəд [элəде] 1) *ик* значительный, большой; *Тиим* ***элəд*** *эдл-аху һарджах фермин залач... – Тачин А.*; 2) *ууһн, ах* старший; ***элəд көвүн****,* ***элəд күүкн***

элəдх [элəдхе] 1) *икдх, икдəд бәәх* казаться больше, чем на самом деле; 2) *өсəд ирх, ик болад ирх* взрослеть

элəх [элəхе] *элхднь күргх* изнашивать; ***башмган элəх***, ***хувцан элəх***

элвг [элвег] 1) *бәәхтә, элвг-делвг*; *юмнь дала* обильный, изобильный, богатый; ***элвг-делвг бәәлһн***; ***Элвг*** *дөрвн түмн күмн өмнәснь һарч, мөринь авцхав. – Җаңһр*; 2) *ик юмта* изобилующий; ***элвг уста****,* ***элвг идгтә***; 3) *шилжҗ. элдү* прекрасный, элегантный; ***Элвг сəəхн хурдарн*** *гүүлгəд йовна. – Җаңһр*

элвгəр [элвегəр] *бәәхтә, юмнь дала* богато, щедро; ***тедн элвгəр бәәнə***

элвжх [элвежихе] *элвг, дала-нала болх* быть в изобилии, изобиловать

элвх [элвехе] *икдх, элвг болх, дала болх* множиться, увеличиваться; ***тоомсрнь элвх***, ***тонь элвх***; ***юмн элвх***; *Төл* ***элвәх,*** *бас нег эсв бәәнә. – Сян-Белгин Х.*

элгг [элгег] *юмиг нәрәр севглдг бичкн нүктә кергсл*; *севг, шүр* сито

элглх [элгелхе] I *севглх* сеять, просеивать; ***һуйр элглх***

элглх [элгелхе] II *элгн-садн болх* породниться, стать родственниками

элгн [элген] *садн*; *төрлсадн* родственник, родственники; ***элгн болх***, ***экин (эцкин) элгн***, ***элгн-садн***; *Болдыревихн* ***элгн-садарн*** *өнр-өсклң өрк-бүл. – Хальмг үнн*; ***сән төмр зеврдго***, ***сән элгн хуучрдго*** *– үлг.*

элгсг [элгесег] *төрл-садндан эңкр* привязанный к своим родственникам

элгсх [элгесхе] *төрл-садтаһан эңкр бәәх* питать родственные чувства

элгшәх [элгшәхе] *элгн-садн болдгиг иткүлх* вынудить признать родство

элдв [элдев] *элдү сән, йир сән* очень хороший, прекрасный; ***элдв сән***, ***элдв сәәхн хувцн***

элднх [элденхе] 1) *юмнд дасад бәәх* привыкать *к чему-л.*; 2) *җөөлдх, җөөлн болх* (*арсн-көрсн*) становиться мягким (*об овчине, коже*)

элдх [элдехе] I 1) *хату юм үмгәд җөөлрүлх, нухх* мять, выделывать (*овчину, кожу*); ***арс-көрс элдх***; 2) раскатывать тесто; ***һуйр элдх***; 3) *төмр элдж болвсрулх* ковать, обрабатывать (*металл*); *Эгц зун негн дархн* ***элдн, гүвдн*** *кеж өгв. – Җаңһр*

элдх [элдехе] II *цеер. эр мал эм малыг көөх, ишкх, деернь һарх* быть покрытой производителем (*о матках животных*)

элҗгн [элҗиген] *ут чиктә, ик толһата, мөрнә тохмта унж болдг адусн* осёл; ***күүкн элҗгн***, ***элҗгниг чикәрнь таньдг***; ***элҗгн тарһхларн, эзән ишклдг*** *– үлг.*; ***мөрн биш***, ***үкр биш***, ***темән биш***, ***малын тоота*** *– тәәлвр.* (**элҗгн**)

элквч [элкевчи] 1) *өврән киртхәс саглад, халхлж өмсдг хувцн*; *заппу, өмнәвч* передник,

фартук; 2) *хувцна өвр* лацкан (*костюма, пиджака*); *Цеңкр шеемг костюмин* ***зүн элквч деернь*** *значок гилв-далв гиһәд үзгдәд одв. – Эрнҗәнә К.*

элкдх [элкедхе] 1) *элкн туст бәрҗ дарх, шахх* нажимать, давить (*на область печени*); *Зөг шар тохаг амн нурһндн* ***элкдәд дарв****. – Җаңһр*; 2) *һазр элкдҗ мөлкх* ползать на животе

элкн [элкен] 1) *оошк дор, өрчд наалдҗ тогтсн, цөс болвсрулдг эрктн* печень; ***элкнә гем, күцц эс болсн хот элкнд му***; 2) *гесн* живот; ***элкн өвдәд бәәнә, элкн мошкрх***; ◊ ***элкн урсх*** *седкл зовх, икәр зовньх* сильно переживать, болеть душой; ***элк хатад инәх*** *җе болтлан инәх* смеяться до коликов; ***элкән илəд кевтх*** *юм келго кевтх* гонять лодыря; ***элкн нурһн хойр харһн алдх*** *икәр өлсх*; *дегд эцх* изголодаться, отощать до крайности

элмр [элмер] *му күн, һәәдцн, кишго күн, җуук* негодяй, подлец; ***чи тиим элмр болҗанач****!* ***Иим элмр*** *бәәхви, хортн, өздң гиһәд, эн дәкнәс маляһан өргҗ хүрүлв. – Илюмжинов Н.*

элнцг [эленцег] *өвк, уңгҗитх, уңг-тохм* прапредки; ***элнцг аав*** *өвк эцкин аав* прадед, ***элнцг ээҗ*** *өвк экин ээҗ* прабабушка; *Эцкәсн түрүлҗ һарад,* ***элнцг эцкиннь*** *аду хәрүлләв. – Далн хойр худл*

элңкә [элеңкә] *хуучрад элҗ одсн* изношенный, поношенный; ***Элңкә****, эрәнь кезәнь хуучрад бәәсн* ***бүшмүдиннь*** *киртә хормаһан сажн бәәҗ… – Васькан Б.*

элсн [элсен] *шораһас невчк бүдүн умшта үүрмг хату чолулг* песок; *Эшн-эшни авгтан* ***элсн дотр бәәсн*** *бичкн селән. – Сян-Белгин Х.*; ◊ ***элсн шикр*** *элсн мет үүрмг шикр* сахарный песок; ***элсн шуурһн*** песчаная буря; ***элсәр деес томх*** *күцәҗ болшго юм кехәр седх* вить верёвку из песка; ***элсн-шора үмкх*** *бөк бәрлдәд дишлгдх* потерпеть поражение (*в борцовской схватке*)

элсрх [элсерхе] 1) *элсн болх* превращаться в песок; 2) *элсәр бүркгдх, элсәр хучгдх* покрываться песком

элсрхг [элсерхег] *элсн ик һазр* песчаный, песчанистый (*о местности*)

элх [элхе] I *нимгрәд, хууч-рад, элңкә болх* изнашиваться; ***өмсч йовсн хувцн элж одв***; ***цаг цар чолу элədг*** – *цецн үг*; *Өвгн Батад эвкәһәрн* ***элəд бəəсн цаас*** *һарһад өгв. – Эрнҗәнə К.*

элх [элхе] II *халяд нисх* парить (*о птицах*); ***элə шовун элəд ниснə***

элч [элчи] 1) *эврə орн-нутган хәрин орн-улст йоснас иштə төләлжәх күн* посол; *Наванг Таши Моңһлд, Әрəсəд болн СНГ-н орн-нутгудт* ***Дала-ламин гегәнə элч***. *– Хальмг үнн*; 2) *алвн йосна һазрас шишлң кергəр зарж илгəгдсн күн* посланник

элчллт [элчилелте] 1) *элч толһалжәх төләлң* посольство; 2) *элчин төләлңгин эзлжәх бəəрн һазр* дипломатическое представительство

эм [эме] I 1) *гемтə, өвчтə күн эмнх тоот* лекарство, медикаменты; ***эм аршалх***, ***эм нəəрүлх***; ***эмин сан***, ***эмин жөр***, ***эмин урһмл***; 2) *эм-дом* медикаменты; *Тиим əмтнə уханtoолвринь хүврүлхин төлə Катя эднлə кесгтəн күүндəд,* ***ямаран эм-дом яһж тусл-дгинь*** *цəəлһəд, үгдəн орулад авчкна. – Хальмг үнн*

эм [эме] II 1) *күүкд күн* женщина; баба; ***эм күн***; ***эр эм хойрин хоорнд орсн – эргү*** – *цецн үг*; 2) *хууч. гергн* жена; *Дəн көтрснə хөөн хәрж ирхлə, гербүл, үрн-садн, ээж-аав,* ***эм*** *– цуһар өңгрəд, өрк тасрсн болна. – Сян-Белгин Х.*; 3) эр бишиг зааж темдглдг үг *в сочет. обозначает женский пол*; ***эм һалун*** гусыня, ***эм така*** курица, ***эм яман*** коза, ***эм мал*** матка (*животных*)

эмəдг [эмədег] *эмəхəн меддг, эмəсг* стеснительный, застенчивый

эмəл *мөр унхларн, тохдг юмн* седло; ***эмəл тохх***, ***эмəлтə мөрн***, ***эмəлинь авх***, ***эмəл хазар***; *Дөш мөңгн* ***эмəлин бүүргт*** *дел мөңгн делтр тəвəд, дегц зурһан давхр тохминь тəвб, дөш хар* ***эмəлинь тохв***. *– Жаңһр*; ***эмəл бəəхлə***, ***мөрн олддг*** – *цецн үг*; ***ацта моднд алтн эмəл тохата*** – *тəəлвр.* (**билцг**); ◊ ***эмəлəн авл уга***, ***җолаһан сулдхл уга*** *амрл уга уралан зөрх, ухалсн тоотан күцəхəр зүткх* идти не сворачивая с пути и с досто-

инством нести своё доброе имя (*пожелание*); *Эн кевтән* ***эмәлән авл уга, җолаһан сулдхл уга*** *уралан йов. – Эрнҗәнә К.*

эмәлго I *эмәл тохсн биш* неосёдланный, без седла; ***эмәлго мөрн***

эмәлго II *эмәлһн угаһар* без стеснения, не стесняясь, не смущаясь

эмәлҗн [эмәлҗин] *күүкдин, бичкдүдин эмәл* детское седло

эмәллх [эмәлелхе] *эмәл тохх* седлать, осёдлывать; ***мөр эмәллх***

эмәлтә *эмәл тохата* осёдланный; *Тер* ***эмәл дор*** *җовута, худрһ, омрувчта мөрн, күргнә мөрн болдг бәәдлтә. – Эрнҗәнә К.*

эмәлч [эмәлчи] *эмәл кедг күн* мастер по изготовлению сёдел

эмәсг [эмәсег] *ичдг, эмәдг, башрддг* застенчивый, стеснительный

эмәх [эмәхе] *ичх, башрдх, ясн хавтах* стесняться, смущаться; ***таньдго улсас эмәх***; *Әәх,* ***эмәх*** *юмн уга, гертән ирсн әдл сантн. – Эрнҗәнә К.*

эмәц [эмәце] *төсүн заң* скромность; ***эмәц уга күн***

эмгн [эмген] *наста, көгшн эм күн* старуха; бабушка; ***эмгн өвгн хойр***, ***буурл устә эмгн***; ***эмгн үкхәрн***, ***күүкд уульхарн әәлһдг*** *– цецн үг*; *– Өөрк залуһан цә уутха гитн, – болҗ келәд, мусг инәдтә* ***нәрхн хар эмгн*** *ман тал ирҗ йовна. – Сян-Белгин Х.*

эмгрх [эмгерхе] *көгшрх, нас зүүх* стареть, стариться; ***өвгәрсн***, ***эмгәрсн эк эцк хойр***

эмкә *дорд урл* нижняя губа; ***эмкәһән зуух***

эмнг [эмнег] I *зерлг*; *ардг, тогтур уга мал* дикий, необузданный; необъезженный; ***эмнг догшн мөрн***; *Саак* ***эмнг мөрндән*** *чиргдсн болхговч?* ***Эмнг мөр*** *унсн күн дөрәд чиргдҗ үкдмн. – Бадмин А.*; *Арһ олҗ, беркиг давад, эв олҗ,* ***эмнгиг*** *дишләд. – Доржҗин Б.*

эмнг [эмнег] II *хаһлад уга һазр* невозделанный, залежный, целинный; ***эмнг һазр***; *Энтн урднь күрзин ир күрәд уга, ода мел түрүн болҗ хаһлҗах* ***эмнг һазр***. *– Инҗин Л.*; *Ода күртл нам дала* ***эмнг һазриг хаһллго,*** *ю кеһәд бәәцхәдв. – Балакан А.*

эмнгшрх [эмнегширхе] *эдлҗәсн һазр дәкнәс эмнг болх* становиться залежными; *Тер җил, мини тодлврар, цуг орн-нутг* ***эмнг болн эмнгшрсн һазриг эдлхмн гисн*** *негл дуудврин һардврар бәәсн болҗ медгдлә. – Илюмжинов Н.*

эмнгшх [эмнегшихе] 1) *зерлг болх, зерлгшх* дичать, становиться диким; 2) *хаһлар уга* быть залежным (*о земле*)

эмнлһн [эмнелһен] *эмчлһн* лечение; ***эмнлһнә һазр, эмнлһнә туслмҗ***; *Тегәд келн-улсин эрүл-менд харлһна төсвин нег күслнь – гемтә улсиг илдклһн болн эдниг* ***эмнлһн*** *болҗана.*

эмнүлх [эмнүлхе] *эмчлх* лечиться; ***больницд эмнүлх***

эмнх [эмнхе] *домнх, эмчлх* лечить; ***гемтә күн эмнх***

эмсг [эмсег] 1) *күүкд улсин заң-бәәртә* женственный; 2) *күүкд улсиг эргүлдг* ловелас, бабник

эмсх [эмсехе] *күүкд улсиг эргүлхд дурта болх* любитель ухаживать за женщинами

эмч [эмчи] *гемиг эмндг мергҗлттә күн* врач, доктор; ***күүнә эмч, малын эмч, нүднә эмч***; ***эмч кедү сән болв чигн, бийән эмнҗ чаддго*** *– үлг.*; *Мана таңһчин әмтнә эрүлмend харлһна кергт* ***эн эмч*** *олн җилдән цергллә. – Хальмг үнн*

эмчллһн [эмчиллһен] *эмнлһн* лечение

эмчлүлгч [эмчилүлегчи] *эмчлүлҗәх күн* больной, находящийся на лечении, пациент

эмчлүллһн [эмчилүллһен] *эмнүллһн* находиться на излечении

эмчлүлх [эмчилүлхе] *эмнүлх* находиться на лечении; ***эмчлүлхәр ирсн күн***

эмчлх [эмчилхе] *гемтә күн эмнх, домнх* лечить

эн [эне] *грам. заагч орч нерн* указат. мест. это, этот; сей, данный; ***эн мөрн, эн гер, эн өдр***; ◊ ***эн-тер гих юмн уга*** *онц өвәрц юмн уга* ничего особенного нет; ***эн-тер уга*** *гемго, му биш* ничего, неплохо (*о самочувствии больного*); *Эн му ачнр иигәд, мөр-кишгәр,* ***эн-тер уга һархнь****! – Буурла Н.*

энд [энде] *нареч энүнд, үүнд* здесь, тут; ***энд тиим күн уга, чи энд зогс***; ◊ ***эндән келхд*** *дотр-дундан келхд* между нами говоря; к слову, кстати;

энд-тендəс отовсюду, с разных сторон

эндəс [эндəсе] *үүнəс, энүнəс* отсюда; ***би эндəс йовхар бəəнəв, эндəс балһсн хол биш***; *Зуг үвлин эклцəр эзднь эврəннь үкрмүдəн* ***эндəс*** *гер талан, хашадан авдмн. – Илюмжинов Н.*

эндк [эндеке] *эн һазра, эн һазр-ормин* здешний; ***эндк улс***; ***Эндк зүн өмəрəн һарсн хаалһар*** *бас хойр мөрнд татсн тергн ик адһмта йовх бəəдлтə, тоорман теңгр өөд цоонгрулад орад аашна. – Эрнҗəнə К.*

эндлһн [энделһен] *эндүрлһн* ошибка, погрешность; упущение

эндр [эндер] *эн өдр* сегодня; ***эндр кеҗ болх көдлмшəн маңһдур күртл бичə үлдə*** *– үлг.*; *Нег чиган үүлн уга цевр теңгр* ***эндр*** *чилгр өдр болх гисн санаһим батлв. – Илюмжинов Н.*

эндрк [эндерке] *эн өдрин* сегодняшний; *Эңкр дууһан дуулнав,* ***эндрк теегəн*** *бууль-нав. – Сян-Белгин Х.*

энд-тенд [энде-тенде] *хош. зəрм һазр* там и сям; кое-где; ***энд-тенд мал үзгднə***; *Батан нүднд* ***энд-тенд гилс-гилс гиһəд,*** *терзин һалмуд хая-хая үзгдəд ирв. – Эрнҗəнə К.*; ◊ ***энд-тендəн харх (хəлəх)*** *эргндəн хəлəх* смотреть по сторонам

эндү *алдг, буру* ошибка; ошибочный; ***эндү һарһх, эндү ухан, эндү тоолвр***; ***күүнə эндү үзхəсн урд, эврə эндүһəн ол*** *– үлг.*; *Чи, Цецн,* ***эндү юм*** *һарһҗич. – Балакан А.*; *Эзн Жаңһрин көвүн,* ***эндү*** *яһад келвт? – Жаңһр*

эндүрх [эндүрхе] *эндү һарһх*; *алдх* ошибаться; заблуждаться; ***эн күн эндүржəх кевтə***; *Не, тиигхлə, чи, Ноха, икəр* ***эндүржəх күүнч***. *– Балакан А.*; *Эндүрл уга келич. – Жаңһр*

эндүтə *алдгта, эндүрлтə* ошибочный

энҗл [энҗил] *эн җил* этот год, настоящий год; ***эн җилин түрүн өрəлд болх шатрин марһан***

энл [энел] *энллһн, зовлң* горе, страдание, скорбь

энлх [энелхе] *зовх*; *һашудх, һундлх* горевать, сокрушаться; скорбеть, страдать; ***зүркн энлх,***

энлх юм үзх; *Арнзлынь унҗ йовна гиһәд,* ***энлдәд, уульдад бәәв****. – Җаңһр*; *Пүрвә, һарсн эцкнь алгдсн мет, һашутаһар* ***энлҗ уульв****. – Балакан А.*

энрңгү [энреңгү] *өр өвч, өршаңгү* милосердный, сострадательный

энрх [энерхе] *һундх, һашудх, энлх* горевать, страдать, переживать

энтл [энтел] *эн тал* эта сторона; на этой стороне

энүгэр *энүнд* в этом месте, вот здесь; ***энүгэр хәәх***

энхн [энхн] *үчүкн юм, ишмхн юм* всего лишь столько, вот столечко

эң [эңге] *юмна өргн* ширина *чего-л*; ***ик эңтә эд***; ***Үүдн эңтә көк кивр саадган*** *авад һарв. – Җаңһр*; ◊ ***эң зах уга*** *йир өргн, ууҗм* бескрайний; *Эн байр олн җилин туршарт мадниг,* ***эң зах уга теегт*** *бәәх мана хотл балһсна улсиг хамцулҗана. – Хальмг үнн*

эңгин 1) *йирин* обыкновенный, обычный; ***эңгин юмн, эңгин үг, эңгин хувцн***; 2) *эгл* простой; *Эргҗ-эргҗ цуһар,* ***эңгин өдгә улс*** *негл җисәтә, бәәдл өврмҗтә дала юмн уга. – Сян-Белгин Х.*

эңдән *альд чигн, делгүдән* повсюду; ***Эңдән*** *көгҗм соңсгдна. – Яшкулов В.*

эңкр [эңкер] *хәәртә* милый, дорогой, любимый; ***эңкр үрн, эңкр эк, эңкр ээж***; ***эңкр иньгәсн хаһцлһн эгц долан җилин эргцд сангддг*** *– үлг.*; ***Эңкр ах*** *Санл, танд зөвән келхәр ирләв. – Җаңһр*; ◊ ***эңкр нүдәр хәләх*** *дурлсн, эңкрлсн бәәдлтәһәр хәләх* смотреть нежным влюблённым взглядом; *Төгрг чирәтә күүкән* ***эңкр нүдәр хәләҗ****, килмҗән келәд, Овла йовҗ одв. – Инҗин Л.*

эңкрәр *эңкр кевәр, сәәхн заңтаһар, бүләнәр* любезно, ласково; тепло, радушно; ***эңкрәр тосч авх***

эңкрлх [эңкерлехе] *хәәрлх, таалх, доталх* ласкать, нежить, нежно любить; ***экнь күүкдән эңкрлнә***; *Түрүн авсн мөңгнәннь деежиньэ* ***эңкрлҗ өксн*** *эцкдән илгәвв. – Эрнҗәнә К.*

эңнән *зерглән, эрәд* ряд, шеренга

эңнх [эңнехе] *зергләд зогсх* становиться в ряд; ***эңнәд зогстн****! Ээм-ээмән түшлдәд,*

эңнəд *дуулсн дунь элдв теегт җиргнə. – Калян С.*

эңслһн [эңселһен] *эңсəд уульлһн* плач, рыдание

эңсмр [эңсмер] *күсл болсн юмиг эрəд сурад бəəдг* настойчиво выпрашивающий *что-л.* желаемое (*обычно о детях*)

эңсүлх [эңсүлхе] 1) *уулюлх, уульхд күргх* вызывать плач; 2) *шилж. көгҗм эңсүлҗ татх* заливисто играть (*напр. на гармони, баяне)*; ***гармуль эңсүлəд бəəнə***

эңсх [эңсехе] 1) *экрҗ уульх* плакать навзрыд; 2) *цеңнҗ дуулх* заливисто петь; *– Өдрин дуусн* ***эңсəд дуулад йовдг*** *күн энтн, – гиҗ Богзг көөрв.*

эр [эре] 1) ***эм*** *гидгин зөрүд чинртə үг, эр күн, залу күн* мужчина; ***эрин сəəг хаалһд мед, эмин сəəг гертнь мед*** *– улг.*; 2) *эр киистəг зааҗ темдглдг үг* (*в сочет. обозначает мужской пол*); ***эр бүрү*** бычок, ***эр һаха*** боров, ***эр нүһсн*** селезень, ***эр така*** петух; ***эр мөрн эс даасиг эрмг гүн дааҗ*** *– улг.*; ***Эр барсин зүрктə****, күүкд бүргд шүүрлһтə. – Җаңһр*; ◊ ***эр киистə*** *залу төрлһтə* мужского рода (пола); **– *Эр киистə улс бəəхлə****, цугтнь цуглулад авч иртн, – гиҗ Максим хазгт заквр өгв. – Нармин М.*; ***эр цаһан чолун*** *күдр цаһан чолун* камень-самородок; ***Эр цаһан чолун*** *шивə күүчəд одв. – Җаңһр*

эрə 1) *юмна өңг-зүснь невчк алг-цоохр* пестрота; пёстрый; ***эрə цоохр***; ***күүнə эрəнь дотрнь, моһан эрəнь һазань*** *– улг.*; 2) *юмна эрə, намч* узор; расцветка ткани; ***эдин эрə***; 3) *эрəлсн юмн* разметка; ***юмнд эрə һарһх***

эрəд *зерг, зерглəн* ряд; ***нег эрəдт суух***; *Энүнə өрчднь* ***бүкл эрəд*** *олн зүсн значокс зүүлһəтə. – Илюмжинов Н.*

эрəдлх [эрəделхе] 1) *эрəдлəд зогсх, суух* становиться в ряд, сидеть рядами; 2) *эрəдэрəдəр зергləд үүлдх* ряд за рядом; рядами; *Хортна 75 самолёт* ***хойр эрəдлəд,*** *селə бомбдлла. – Илюмжинов Н.*

эрəлҗлх [эрəлҗилхе] *эрəтрҗ үзгдх* рябить, мелькать (*перед глазами*); *Нарн ик улан төгрг болад, зальнь зүсн-зүүл өңг һарч солңһтрад, күүнə нүднд* ***эрəлҗлəд бəəнə****. – Бембин Т.*

эрәлх [эрәлхе] *юмнд эрә haphx, цоохрдх* делать пёстрым; расцвечивать; *Эрчмтә темән утцар* ***эрәлж ширсн*** *ширдгүдиг «бәәнә» гисн кевтә, Кермнә орн цевкәһәд бәәнә. – Эрнҗәнә К.*

эрәслх [эрәселхе] *эрәсинь мошкх* закручивать, завинчивать

эрәсн [эрәсен] *бүдүн төмр хадан эрәсн* гайка, винт; ***эрәснә түлкүр, эрәс эрәслх***; ◊ ***эрәсинь эрх (чаңһах)*** *ямр нег юмна неквр чаңһах* подкрутить гайки, усилить требования; *Келсәрнь боллго, оңдан селвг өгәд, эврәһәрн кехәр седсн* ***әмтсин эрәсдиг чаңһаж чаддг билә****. – Дорҗин Б.*

эрәстә гаечный, винтовой; ***эрәстә түлкүр***

эрәтә *намчта, цоохр* пёстрый, узорчатый, полосатый; ***эрәтә альчур***; ***эрәтә әд***; *Хатхмр* ***эрәтә халвңгнь*** *халх дахҗ кееүлнә. – Хальмг үнн*

эрәтрх [эрәтерхе] *юмн эрәлжлх, торлзх* мелькать, рябить (*о глазах*); *Эдн тоонарн дегд олн болад,* ***нүдм эрәтрәд бәәв****! – Илюмжинов Н.*

эрәч *юм эрәд сурдг* попрошайка

эрвәкә *өңгнь олн зүсн, кесәәхн хойр җиртә, цецгән шимәр бәәдг шивж* бабочка; ***эрвәкә герләр бара татдг***; ***Эрвәкә кевтә*** *альвлад, ээм-далан холькад, хойр көләрн мульжулад, хальмг нерән дуудулад биилнә. – Хальмг үнн*

эрвәх [эрвәхе] 1) *юмна баран эрвлзәд үзгдх* видеть очертания, силуэт; ***Эрвәх*** *бара үзхләрн, күн бийән дарж сууж чадад, герт нег орад, һаза нег һарад бәәдмн. – Сян-Белгин Х.*; 2) *хууч. ясрх, бийнь сән болх, эдгх* поправляться, выздоравливать

эрвһр [эревһер] 1) *делсәд йовдг* стоячий (*напр. о гриве коня*); ***Эрвһр делтә*** *борнь эмәл хазартан зокаста. – Хальмг дуд*; 2) *серглң, шамдһа* живой, подвижный

эрвлзх [эрвелзехе] 1) *эрвлзәд нисх, делсх* порхать, летать; «*Тиигәд би инәдгән мартад хуурсн болхви?» – гисн тоолвр Эрнцнә толһад* ***торс-торс эрвлзнә****. – Балакан А.*; 2) *салькнд делсх* развеваться на ветру; *Хун нәәмн алд күзүтә, бәрм эс күрх* ***эрвлзгсн делтә****. – Жаңһр*; 3) *шулун көндрх* быстро двигаться

эрвң [эрвең] *аһарт делсдг, йир гиигн* воздушный, лёгкий (*о платье*); ***Эрвң сәәхн биизән*** *делскәд. – Җаңһр*

эрг [эрег] *көвә* берег; ***һолын эрг, теңгсин эрг***; *Наад бийин* ***эргнь*** *долан миңһн алд. – Җаңһр*; ***эрг нурад – элсн болдг, эк көгшрәд – эмгн болдг*** *– улг.*; ***өмн эргин өвсн сәәхн, ар эргин хулснь сәәхн*** *– тәәлвр.* (**мөрнә дел сүл хойр**)

эрг-дүрг [эрег-дүрег] *хош.* ***эрг-дүрг гих*** *үргләд авх, хом гих* вздремнуть; *Цаһаниг* ***эрг-дүрг гитл,*** *Бата сүркләд унтад одв. – Эрнҗәнә К.*

эргләһн [эргелһен] *дуһрлһн* вращение; круговорот; ***толһа эргләһн, йиртмҗин усни эргләһн***

эргләдх [эргелдехе] *эргәд дуһрх* кружиться (*в танце*); вертеться; ***биилəд эргләдх***; *Альхнасн атхсн һармудан тәвл уга, нуруһ-нуруһан харһулдад,* ***эргләд,*** *инәлдәд бәәцхәнә. – Эрнҗәнә К.*

эргләлт [эргелте] *эргләһн* вращение, кружение; круговорот; ***җилин эргләлт, биишин эргләлт***

эргнд [эргенде] *юмна шидр* вокруг, в окрестности; ***эн эргнд ю чигн уга***; *Тедн* ***Дунд хурлын эргнд*** *бәәҗ йовсн улсла таньлдад, эднә бәәдл-җирһләр икәр соньмсв. – Хальмг үнн*

эргндк [эргендеке] *эргн шидрк, төгәлңдк* окрестный, окружающий; *Мадн* ***эргндк йиртмҗин бәәдл*** *һәәхҗ, седкләрн бахтувидн. – Илюмжинов Н.*

эргү *һәрг, тенг, муңхг* глупый; глупец, дурак; ***эргү күн чидлән меддго*** *– улг.*; *Түүнлә бийән дүңцүлдг* ***эргү юмнвч****? – Җаңһр*

эргүл *төмр, мод, нань чигн юм болвсрулдг* механизм, станок; ***барллһна эргүл***

эргүлдх [эргүлдехе] *эргүләр юм болвсрулҗ кех* обрабатывать, вытачивать *что-л.* на станке

эргүлх [эргүлхе] 1) *дуһрулх*; *эргүләд дуһрулх* вращать, вертеть, крутить; ***төгə эргүлх, нүдəн эргүлх***; 2) *юм эргүләд боох* обматывать, обвёртывать; ***суңһгар эргүлəд боох***; 3) *мал эргүлх, залх* поворачивать назад, заставлять двигаться в обратную сторону; ***хөд хəрү эргүлх***; 4) *юм үзүлхəр эргүлх* водить (*по какому-л.*

месту); ***балһсар эргүлх***; 5) *эргндән хәләх* осматриваться кругом; ***төгәлңдән эргүләд хәләх***; ◊ ***толһа эргүлх*** *меклх, тенүлх, зүүлүлх* морочить голову *кому-л.*; *Харли Бальҗрин* ***толһаг эргүлҗәхлә, яах****? – Доржҗин Б.*; ***күүк эргүлх*** *күүкнд дурлад дахлдх* ухаживать за девушкой

эргүлч [эргүлчи] *эргүлд юм болвсрулҗ кедг күн* станочник

эргх [эргехе] 1) *дүһрх, нег ормдан эргәд дүһрх* кружиться, вращаться, крутиться; ***эргв, эргв, экнь эс эргҗ*** *– тәәлвр.* (**теерм**); ***эрәтә үкр эргә-эргә бәәҗ тарһлҗ*** *– тәәлвр.* (**иигтә утцн**); ***Эргд*** *хар нүднь арвн хойр эргәд… – Җаңһр*; 2) *төгәлх* обходить, объезжать; ***эргәд һарч ирх, балһс эргх, эргәд төгәлх, һазр эргх***; *Тавн өдр дараһар Адуч* ***колхозин бригад эргв****. – Доржҗин Б.*; 3) *төгәләд суух* садиться вокруг *чего-л.*; *Байчха Босхмҗ хойр ардан күүкд дахулад, ик хораһур орад,* ***ширә эргәд сууцхав****. – Тачин А.*; 4) *хәрү ирх, эргҗ ирх* возвращаться; *Эзн гиҗ* ***эргҗ*** *авхшив. – Җаңһр*

эргц [эргеце] 1) *спорт. ямр нег марһана онц салу әңг* тур; ***шатрин марһана хойрдгч эргц***; 2) *юмна йовц, йовдл* ход, течение (*напр. времени*); ***цагин эргц****;* 3) *хурл, сүм төгәлҗ мөргл келһн* хождение вокруг (*монастыря, храма*); ***мөргүлин эргц***; 4) оборот *чего-л.*; ***капиталын эргц***

эргч [эрегчи] *юм эрҗ сурҗах күн* проситель

эрдм [эрдем] 1) *медрл, эрдм-ном, сурһуль* знание, учёность, образование; ***эрдм дасх***; ***орчлң нарар гегәрдг, күн эрдмәр гегәрдг*** *– үлг.*; 2) *урн, чадвр, мергҗл* мастерство; ***сән эрдмтә, олн эрдмтә***; *Негл эврәннь үрнлә әдл санад, хажудан авад, эврәннь* ***һарин эрдмән*** *дасхад... – Тачин А.*; *Нанас тиим* ***олн эрдмтә*** *тосхач болҗ һаршго. – Балакан А.*; 3) *шилҗ. билг* талант, способности; *Үзүр болһндан* ***эрдмтә*** *эгц арвн цаһан хурһнь. – Җаңһр*

эрдм-билг [эрдем-билег] *хош. билг* талант, способности; ***ик эрдм-билгтә күн***

эрдм-сурһуль [эрдем-сурһуль] *хош. сурһуль сурч, эрдмтә боллһн, болвсрлһн* обра-

зование, учёность, образованность; ***ухан-сурһульд йозур уга, эрдм-сурһульд көгшн уга*** *– үлг.*

эрдмтэ [эрдемтэ] 1) *медрлтә, урн чадврта* обладающий знаниями, образованный; 2) *мергжҗлттә* имеющий специальность, квалификацию, квалифицированный; ***эрдмтә көдлмшч***; 3) *урн чадврта* мастеровой, умелец

эрдмч [эрдмчи] *эрдм дасч мергжҗлттә болсн күн* специалист

эрднь [эрдень] *үнтә зөөр* драгоценность, сокровище; драгоценный; ***эрднь чолун***; ***хол һазриг өөрдхүлдгнь – мөрн эрднь, хойр күүг иньг кедгнь – күүкн эрднь***; ***эрдниг эс зарлв чигн, эзн дала олдх*** *– үлг.*; ***Эрднь делтә, сувсн сүүлтә. – Жаңһр***

эрднь-иш [эрдень-иш] *хош. ик хамтхаста, борһцдан хурж урһсн шар идәтә, нег наста өндр урһмл* кукуруза

эрднь-ишч [эрдень-ишчи] *эрднь-иш урһадг күн* кукурузовод

эрдс [эрдес] *һазрин өрт бәәдг тоот, малтмл* минерал; ***эрдсин ном***

эрк [эрке] I 1) *өкәр, таңсг* ласковый, нежный; *Чини күүкн тер өвгнд* ***эрк отхн бернь болхар бәәдгж***. *– Эрнҗәнә К.*; 2) *эрк заңта* капризный; ***эрк бичкн***

эрк [эрке] II 1) *йосн* власть; ***эркдән орулх***; 2) *зөв* право; ***бүрн эрктә элч, әдл эрктә орн-нутг***

эрк [эрке] III: ***эрк биш*** *ямр нег керг эркжҗән уга күцәхиг медүлгч үг* непременно, обязательно; ***би эрк биш ирнәв***; *Эн күцәсн көдлмш* ***эрк биш*** *сән ашта болхнь маһд уга. – Хальмг үнн*

эркә *һарин ик хурһн* большой палец (*на руках и ногах*); ***эркән чинән көвүн эр хоңһр дуута*** *– тәәлвр.* (**хоңх**); ***Эркән чигә*** *цагаснь авн ижлдәд, эврә урн гиһәд санчксн. – Дорҗин Б.*; ***Эркән дүңгә*** *һунн наста цагтнь. – Жаңһр*; ◊ ***эркә доран дарх*** *бийдән гиһәд далдлх* присвоить, припрятать *что-л.* для себя

эркәр *эңкрәр, таңсгар* в ласке и неге; ***эк-эцкдән эркәр өссн күүкн***; *Эн гертән* ***эркәр өсчәсмн****, болвчн школд сәәнәр сурдмн. – Илюмжинов Н.*

эрклү [эркелү] *күнд. эңкрлəд дурарнь бəəлһдг* нежно любимый; ***эрклү үрн***

эрклх [эркелхе] 1) *заңнх* капризничать; *Ээҗдəн* ***эркллəд заңнна***. – *Хальмг үнн*; 2) *ээлтх, эңкрлх* ласкаться; ***экдəн эрклх***

эркн [эркен] I 1) *ик чинртə, һол, һоллгч* важный, главный; ***эркн төр***, ***эркн керг***; 2) *йир сəн, сəн гисн* лучший, наилучший; *Дөрвн түвин дөчн хойр хань* ***эркн*** *шарин зурһан миңһн арвн хойр* ***урчудан дахулад ирв***. – *Җаңһр*

эркн [эркен] II *үүднə мөр* порог; ***үүднə эркн***; *Алтн Торлг бəəшңд барун* ***эркн талнь суув***. – *Җаңһр*; *Дуудулсн тавн залунь хаанад адһсн орҗ ирəд,* ***герин эркнə өвр*** *зерглдəд, өвдглдəд, махлаһан һартан бəрсн суулдна. – Хальмг туульс*

эркн [эркен] III *маань умшхларн, һартан эргүлдг эдлл* чётки; *Хатн* ***эркəн авад***, *нег əдс өгнə. – Васькан Б.*

эрктн [эркетен] I *күн, аһурсна цогц-махмудын мөч* органы; ***тавн эрктн*** (*чикн, нүдн, хамр, келн, бий цогц*)

эрктн [эркетен] II *хальмг улсин эрктн гидг отг-əəмг* эркетены (*название одного из калмыцких родов*); ***Эрктнə нутг***; *Ээлтə* ***Эрктн нутга*** *эгл Басңга бүлд ууһн көвүн Баатр учрад өсəд босла. – Хальмг үнн*

эркц [эркце] *зүткə* упрямый; ***эркц мөрн***

эркцх [эркцехе] *зүткх, му заңнх* упрямиться

эркшл [эркешил] *һанцарн йос залҗ эзрклһн* деспотия, культ; ***аврлт уга эркшл***

эркшллһн [эркешиллһен] **эркшл** *хəлə*

эркшлтə [эркешилтə] *эзркгч* деспотичный, самовластный; ***эркшлтə йосн***

эркшлх [эркешилхе] *һанцарн йос залҗ эзркх* быть деспотичным, самовластным

эрлг [эрлег] *шаж.* 1) *үксн күүнə урдк төрлдəн үүлдсн му, сəн үүлин ашинь йилһҗ шиидгч Эрлг-хан* Эрлик-хан, владыка подземного царства, повелитель преисподней (*ада*); ◊ ***Эрлг номин хаанд илгəх*** *уга кех, алх* отправить на тот свет; *Амбарт суулһад керг уга. Эдничнь цуһараһинь* ***Эрлг номин хаанд илгəхмн***. – *Басңга Б.*; 2) *шулм, чөткр, донам, алмс* злой

дух, нечистая сила; ◊ ***эрлг авх*** *үкх, өңгрх* умереть, скончаться; *Не, тер тана түрүн дурн болсн күүкнтн яһла? – гиҗ Амбуш соньмсв.* ***– Юн эрлг авх билә****. Бәәнә. – Инҗин Л.*; ***эрлгт одх*** *үкҗ одх, йовҗ одх* умереть, скончаться

эрлһн [эрелһен] *деегшән өгх бичмр өргдл* прошение, просьба; ***эрлһ өгх***; *– Хаҗһр хар гөрәр намаг муутхҗана гисн* ***эрлһ өгч үзтн****, – гиҗ Лиҗ тетнәд, әрә гиҗ үгмүдән төгсәһәд, энд-тендән хәләҗ нүүхлзв. – Васькан Б.*

эрлхг [эрелхег] *хууч. зөргтә, баатрльг* мужественный, храбрый, смелый, отважный; ***эрлхг зөрг***

эрм [эрем]: ***эрм цаһан тег*** *төрүц эҗго тег* голый, пустой; *Эн хашаг эзнь хаяд, хойр җил болсн, туң төрүц эҗго* ***эрм цаһан көдәд бәәх*** *хаша. – Сян-Белгин Х.*

эрмәль *этн. армян күн* армянин

эрмәх [эрмәхе] *хая нәәлх, нәәдх* надеяться

эрмг [эрмег] *хусрң, суврха* яловый, бесплодный (*о скоте*); ***эр мөрн эс даасиг эрмг гүн дааҗ*** *– үлг.*

эрмдг [эремдег] *мөч тату, монҗ* уродство, увечье; ***эрмдг авх***

эрмдгтә [эремдегтә] *мөч тату, мөч дуту* уродливый, увечный; *Палан Хөөч келәд,* ***эрмдгтә барун һаран*** *цеглҗ өргнә. – Сян-Белгин Х.*

эрмсх [эремсехе] *хая ицх, нәәдх, нәәлх* уповать, питать надежду

эрс [эрсе] I 1) *ишкә герин терм* решётчатая стенка юрты; 2) *модн, чолун герин эрс* стена (*дома, здания*); ***эврәннь гертән эрс чигн нөкд болдг*** *– цецн үг*; *Инәдн улм давад, хора дүүргәд,* ***герин эрс*** *чичрсн болад бәәнә. – Бембин Т.*

эрс [эрсе] II *чагчм* крутой, отвесный, обрывистый; ***Эрс Цаһан уулын*** *ора деер эр хойр бийәр залһлдв. – Җаңһр*

эрсг [эрсег] *цалдң күүкд күн* женщина легкого поведения

эрт [эрте] 1) *эртәр* рано; ***эрт босх***, ***өрүн эрт***, ***энҗл эрт дулан болв***; *Теңгин һазрт тиигхд* ***намр эрт ирв****, күүнә яснд күрч ивтрдг салькта бәәдл тогтв. – Илюмжинов Н.*; 2) *урд цагт*; *ик кезәнә*

прежде, в старину, в древности; ***эрт урд цагт***

эртэр *эрт, эртхн* рано, спозаранку; ***эртәр көдлмштән одх***; *Эн җил хавр* ***эртәр эклв*** *гиж келж болхмн, һаза йосндан дуларад, тег делгүдән көкрв. – Хальмг үнн*

эртэс [эртәсе] *урдаснь* заранее, своевременно; ***эртәс зәңглх***; *Манжиг* ***цаг эртәс*** *көндәһәд, кергтә бишиг тавлж меднә. – Тачин А.*

эртинә *одахн, өмннь* раньше, прежде; ***Эртинә*** *эн альчурар белг өгсн. – Эрнҗәнә К.*

эртхн [эртхен] *зөвәр эрт, эртәр* довольно рано, рановато; ***Эртхн*** *орад, беткин йозурла таг болад теврлдәд орксн, мөрнә хар туруца цасна дееркинь шир ширдәд, мөсәр мөңгләд оркж. – Эрнҗәнә К.*

эрүл 1) *гем-шалтг уга, гемтә биш, гем-зем уга* здоровый; ***эрүл күн***, ***эрүл-дорул бәәх***; ***гемтлго эрүл бәәхлә, терүнәс сән юмн уга***; 2) *согту биш, сергсн* трезвый; ***эрүлин ухан согтхла һардг*** *– цецн үг*

эрүләр *согту бишәр* трезво, в трезвом виде

эрүл-менд [эрүл-менде] *хош. күүнә бий цогцнь бүрнбүтн гемго бәәлһн* здоровье; здравие; *Цуһар* ***эрүл-менд***, *сән-сәәхн бәәх болтн! – Хальмг үнн*

эрх [эрхе] I *эрх-сурх, эвлүн кевәр сурх* просить; ***юм эрх***, ***буруһан эрх***; ***Нег эрв, хойр эрв, һурвдад эрхләнь:*** *– Зөв! – гив. – Җаңһр*; *Не, ода мел иигәд* ***эрәд-сурад бәәхләтн***, *келәд чиган оркхмн кевтәв. – Дорҗин Б.*

эрх [эрхе] II *эрәслх, эрәсинь чаңһах* закручивать, завинчивать; ◊ ***эрәсинь эрх (чаңһах)*** *некврән чаңһах, заквран гүүдүлх* усилить требование; *Келсәрнь боллго оңдан селвг өгәд, эврәһәрн кехәр седсн улсин* ***эрәсдиг чаңһаж чаддг билә***. *– Бадмин А.*

эрчм [эрчим] *утцн, дееснд, нань чиган юмнд эрч орулх, төмә* кручение, скручивание; ***нәмн эрчмтә көвч***, ***эрчминь чаңһах***, ***эрчминь хәрүлх***

эрчмлх [эрчимлехе] *бат чаңһар мошкж төмх* скручивать, туго свивать; сучить; ***эрчмлсн утцн***; *Нурһнаннь ар бийәр күүкн күүнә чилм хар, чаңһар* ***эрчмлж гүргдсн күкл***

эмәлин бүүрг цокҗ унҗснь үзгднә. – Илюмжинов Н.

эрчмтэ [эрчимтэ] 1) *утцн, деесн, нань чиг юмна эрчнь сән* кручёный; ***эрчмтэ арһмж***; ***Эрчмтэ хар арһмждынь*** *ээминнь махан барлав, ээминнь махан бархнь эңкрлдг ээҗм сангдна. – Хальмг дуд*; 2) *шилж. шунлтта* интенсивный, напряжённый; ***эрчмтэ көдлмш***

эрчс [эрчис] *халуч* пылкий; ***эрчс күн***

эс [эсе] үүлдвр үгин өмн тәвгддг бурушагч хүв *отриц. частица* не, не-, ставится перед словом; ***эс медх***, ***эс келв***, ***эс йовҗ***; *Тер бийнь чи намаг* ***эс иткдгчн,*** *һунднав. – Эрнҗәнә К.*

эсв [эсве] I *мат. эсв, бодлһ* задача; ***эсв кех***, ***эсв бүрдэх***

эсв [эсве] II *эсвлҗ тоолһн* счёт, математика; ***эсв кех***; *Дарунь* ***эсвин кичәл*** *болҗана. Багш самбр деер бичәтә тоонын хәрүһинь бичх даалһвр өгв. – Нуура В.*

эсвлх [эсвелхе] *эсвлҗ ухалх* заниматься вычислением, вычислять; ***эсв эсвлх***; *Чик* ***эсв эсвлҗ йовна****! – Эрнҗәнә К.*

эсго *зөвәр* значительно, гораздо; ***чини күлт миниһәс эсго деер***; *Однә герт дула өглһиг бүрткдг счётчик тәвснә хөөн, туслмҗд өггдг мөңгн* ***эсго бағрв****. – Хальмг үнн*

эсргү [эсергү] *сөрү, зөрүд, харш* противоположный; ***эсргү санан***

эсргүцх [эсергүцхе] *сөрүцх* противиться, противоречить; противопоставлять

эсрңдэн [эсреңдэн] *хөөт, иргч* будущий, следующий; ***эсрң җил***; *Хәрнь эн хамгиг* ***эсрң хавртан*** *намаг иртл, күцәҗ ав. – Эрнҗәнә К.*

эсрүн *модьрун, шүрүн* дерзкий, задиристый

этүдәр 1) *теҗгәр, бүтүһәр, далдар* иносказательно; *Зуг зәрм улс, салдсмудла өөрдҗ күүндәд, ямаран керг күцәҗәхиг* ***этүдәр*** *медҗ авна. – Буурла Н.*; 2) *нуувчинәр, нууцар* незаметно, тайно; ***хулхач этүдәр***, ***худлч далдар*** *– цецн үг*

этх [этхе] *хая хусч арчх, малтад цеврлх* выгребать; отметать; ***күрзәр шавр этх***

эцк [эцке] *үр үүдәсн залу күн, аав* отец; ***эцкиннь сәәнд әмт тань, мөрнә сәәнд һазр***

үз – *үлг.*; ***өвк эцк, хөөт эцк, хадм эцк***; *Эркәр өссн отхн көвүндән* ***эцк*** *болн ахнь басл дурта. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***эцкиннь цох меднә****! төрүц юм медхш* ничего не знает; *Тер көвүнәс юм сурад керг уга, терчн* ***эцкиннь цох медхш****. – Хальмг туульс*

эцс [эцес] 1) *төгсгл*; *адг, сүл* конец; ***эцсинь күләх***; 2) *спорт. чилгч* финиш

эцслх [эцеслехе] *хая эцстнь күргх* кончаться, оканчиваться

эцх [эцхе] *мах шүүрх, махмерә алдх* худеть, тощать; *Нохань кесг хонгин хөөн хот угаһар зөвәр* ***эцәд бәәҗ****. – Илюмжинов Н.*; *Хөд оданас авн* ***эцҗәнә****. – Тачин А.*

эццн [эццен] *ярһа, турңха* худой, тощий, истощённый; ***эццн күн, эццн хөн***; ***эццн мөрнд үүлн чигн ацан*** – *үлг.*; *Энчн* ***эццн****, арсн ясн хойр, өглһ болхв, өрн гихв?! – Сян-Белгин Х.*

эчнән *хая далд, далдар* заочный, заочно; ***эчнән сурһуль сурх***

эшндән [эшиндән] *экн авгтан, түрүләд* в начале, сначала, сперва

ээ 1) зөв гисиг медүлҗәх айлг *межд., выраж. согласие* да; ***ээ, чини келсн чик***; 2) һәәхсиг медүлҗәх айлг *межд., выраж. восхищение*; ***ээ, яһсн сәәхн юмб!***

ээвә *нүдән бооҗ наадлһн* жмурки; ***сохр ээвә***; *Бата нүдән боочкад,* ***ээвә наадад****, күү бәрхәр йовх күүншң, хойр һаран сарсалһад зогсчаһад, хораһурн гүүһәд орад ирв. – Эрнҗәнә К.*

ээвр [ээвер] *нарна герл эгц тусдг, бийән көлчәдг дулан һазр* солнцепёк; *Теегин* ***ээлтә ээвр*** *даңгин нанд дуту болҗав. – Нуура В.*; *Халуднь чачр хәл уга, киитнднь* ***ээвр*** *хәл уга гүҗрҗ көдләд, оньгта орман эзлв. – Эрнҗәнә К.*; ◊ ***эмгдин ээвр*** *намрин шарһ нарна ээврин цаг* бабье лето

ээврлх [ээверлехе] *нарнд бийән көлчәх* греться на солнцепёке; ***ээврләд кевтх***

ээвртә [ээвертә] 1) *нарта, дулан, бүлән* солнечный; ***ээвртә өдр***; 2) *шилҗ. ээлтә* вежливый, приветливый; *Ээҗин уургла хамднь* ***ээвртә*** *келән шиңгәләв, өвкнрин авц-бәрцән өслтин хаалһдан олзллав. – Хальмг үнн*

ээдмг [ээдмег] *бозиг халун үснд холяд кеҗ авсн өткн цаһан идән* эдмег (*национальная пища, получаемая путем смешения бозо с молоком*); *Хулдачнр* ***ээдмг****, өрм, шуд үс зарлад, эңслдәд бәәнә. – Илюмжинов Н.*

ээдрлһн [ээдерлһен] *үсн ислһн* свёртывание, прокисание (*молока*)

ээдрх [ээдерхе] I *үсн исәд ээдрх* прокисать, свёртываться (*о молоке*)

ээдрх [ээдерхе] II *түдәд келх, келн ээдрх* говорить с запинкой, запинаться; заплетаться (*о языке*); *Зәрм зокъялчнрин шүлгиг умшхд кецү-хадвр үзгүд хурад баглрсн һазрарнь* ***келн ээдрәд*** *күчрднә. – Воспоминания современников о Х. Сян-Белгине*

ээҗ [ээҗи] 1) *эк* мать, мама; ***ээҗин ачиг кезә чигн хәрүлҗ болшго*** *– цецн үг*; ***ээҗин төмсн арһмҗиг эвкҗ эс болҗ*** *– тәәлвр.* (**хаалһ**); *Сайг сәәхн саарлын сәәр деер өсләв. Сәәхн заңта* ***ээҗиннь өвр деер*** *өсләв. – Хальмг дуд*; *Эн орчлң белглсн* ***ээҗ-аавдан*** *ханнав. – Хальмг үнн*; 2) *көгшн ээҗ* бабушка

ээзгә [ээзгә] *исәд ээдрсн үсиг буслһад ширгәҗ, шүүҗ авад, нарнд хатасн цаһан идән* творог; ***ээзгә келһн***; ***ээзгә буслһад, ээврт хатана***; *Өдр болһн селәнәхн энд үс, цаһан тос,* ***ээзгә****, өрм хулдҗ авна. – Хальмг үнн*

ээлтә *эвлүн, ниитә, тааллта* обаятельный; обходительный; ***ээлтә күн, ээлтә улс, ээлтә күүкд***; ***ээлтә туһл хойр эк көкдг*** *– улг.*; *Ухан-седкл негн болхла, үг келхд* ***ээлтә****. – Дорҗин Б.*; *Дууһарнь дүңнхлә, җөөлн,* ***ээлтә күн*** *болх бәәдлтә. – Тачин А.*

ээлтәһәр *эвлүнәр, тааллтаһар* дружелюбно, ласково; ***ээлтәһәр үг келх***

ээлтх [ээлтехе] 1) *ээлтәд, нег-негән медҗ авх* сблизиться, сдружиться; 2) *эв болад, амр бәәх* быть в мире и дружбе; *Алдр Җаңһрла* ***ээлтәд, амр бәәх биләвидн****. – Җаңһр*

ээм [ээме] *күүнә цогцин хойр хажуһин көндлң ясн* плечо; ***ээмин үй***; *Дәкн үлдән* ***ээм деерән оркад,*** *басл кесг чавчлдад оркв. – Җаңһр*; ***эгч дү хойрин ээм цацу*** *– тәәлвр.* (**үүднә хойр босха**); *Атхрлсн*

хар үснь ***ээминь цокжң*** *саглрна. – Балакан А.*

ээмг [ээмег]: ***сиикин ээмг*** дужка серьги

ээмдх [ээмдехе] *ээм дееран авх* нести на плече; *Күнд Һарта Савр күнд шар* ***балтан ээмдәд****, атһр зандн модни сүүдрт алцаһад зогсв. – Җаңһр*

ээмтә-далта *хош. өргн ээмтә* плечистый, широкоплечий; *Өндр биш, өргн* ***далта-ээмтә****, дораһар хәләдг, оцл йовдлта, зәрмдән бузр үгән чигн келәд оркдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

ээмцх [ээмцехе] 1) *ээм-ээмән дарлцад зогсх* стоять плечом к плечу; 2) *ээмәрн цацу болх* быть одинакового роста

ээмчлх [ээмчилхе] *ээм дееран авх* брать на плечи; ***Ээмчләд үүрсн*** *хош улм күндрәд йовна. – Бембин Т.*

ээнгшх [ээнегшихе] *авъяс болх, дасвр болх, амштх* повадиться, привыкать; ***ээнгисн керә арвн һурв дәкж нисч ирх*** *– цецн үг*

ээрәч [ээрәчи] *юм ээрдг күн* прядильщик, прядильщица

ээрдг [ээрдег] *юм ээрдг эргүл* прядильный станок

ээрлһн [ээрелһен] 1) *ноос ээрлһн* прядение шерсти; 2) *утц ээрлһн* сучение ниток

ээрүл *юм ээрдг кергсл, иг* веретено; прялка

ээрх [ээрхе] I *төмх, эрчлх* прясть, сучить (*нитки*); ***ноос ээрх****,* ***ээрсн утцн***; *Тегәд тедн малын* ***ноосан ээрәд****, хувц-хунр күүкдтән уйж өгдг бәәж. – Хальмг үнн*

ээрх [ээрхе] II 1) *нег орм һазрт хөрәд хурах* собирать, сгонять в одно место; ***аду ээрх****,* ***хөвдиг ээрх***; ***Эмнг агтсиг ээрәд*** *көвһәд авад ирв. – Эрнҗәнә К.*; *Сеңкә арднь үлдсн* ***баг хөвдиг хөрәд****, скирдин үрү бийд авч ирәд* ***ээрв****. – Зүркни таалар*; 2) *хаалһ хаах, боох* преграждать путь

ээрх [ээрхе] III *юм сурад ээрх* домогаться *чего-л.*; *Би экән невчкн зуур зогсад амрхмн болвза гиж,* ***ээрәд бәәвүв****, болв экм нанд: – Көвүн минь, зогсхмн биш, йовх, көндрх кергтә. – Илюмжинов Н.*

ээрх [ээрхе] IV *экрәд уульх* захлёбываться (*от плача*); ***бичкн ээрәд уульҗана***

ээх [ээхе] I *көлчәх, ээврлх* греть, согревать; ***һаран һалд ээх, нарнд ээх***; *Һалд* ***һаран ээхлә*** *– һазак киитн уйрдг. – Калян С.*; ***һурвн эмгн элкән ээҗ*** *– тәәлвр.* (**тулһин һурвн шиир**, **һулмтын чолуд**)

ээх [ээхе] II *секх* открываться (*напр. о глазах у щенят, котят*); ***нүдән ээх***; *Нохан кичг* ***нүдән ээҗ****. – Бадмин А.*; *Энчн киинһән авх биш,* ***нүдән ээһәд уга бәәҗ****, һарад дола хонад, гиигн машинһәр хәрҗ йовнахн. – Эрнҗәнә К.*

Ю

ю I алң болсиг, эс гиҗ генткн чочад әәсиг медүлгч айлг үг *межд., выраж. чувство удивления или внезапного испуга* ой; ***ю, ичкевт! ю, әәҗәнәв****! **Ю**, **әәҗәнәв**, энчн юн гинә? – Эрнҗәнә К.*

ю II юм лавлҗ сурхд керглдг үг *вопросит. частица* что; ***эк-эцкчн чамд ю келв? нә, үүрмүд ю гинә? та ода ю кеҗәнәт****?*

ю-кү *зәрм-зүрм юмн* кое-что; ***ю-кү медх, ю-кү хулдҗ авх***; *Үд болтл, Дамб тиигәд, дотран* ***ю-кү тоолад кевтв****. – Сян-Белгин Х.*

юмб [юмбе] 1) *юм лавлҗ сурхд керглдг үг* что такое; ***эн юмб? хөв-кишг гисн юмб?***; 2) *юм үзәд, байр-бахмҗан медүлдг үг* что за (*при восклицании*); ***яһсн сәәхн юмб!***; ***Яһсн*** *омлһн шатдг* ***юмб****! – Эрнҗәнә К.*

юмн [юмын] 1) *өлг-эд; юмн-күмн* вещи, пожитки, скарб; ***юман ачад йовҗ одв***; ***күүнә юмн, шаңһа юмн***; 2) үүлдвр нернлә ниицҗ, олн зүсн тоотыг нерлҗ темдглнә *в сочет. с причастиями служит для выраж. значения собирательности*; ***идх-уух юмн, өмсх-зүүх юмн***; 3) ***негн*** гисн тоолгч нернлә ниицҗ, эс йилһгч орч нернә чинр зүүнә *в сочет. с числит.* негн *употр. в значении неопред. местоимений* что-то, кое-что; ***генткн нег юмн җирс гиһәд одв, би танд нег юм келх саната биләв***; *Я, өрүнә эрт босад,* ***нег юм экллә****в, юмн болҗ өгхш.*

– *Эрнҗәнә К.*; 4) зәңгд келгчиг дахҗ, лавлсн чинр зүүнә *в предложении употр. как сказуемостная частица, выраж. подтверждение* же, уже; ведь; *Бадм эн дегтриг* ***умшсн юмн***; ◊ ***нег юмн болҗ одсн бәәдлтә*** *зеткртә йовдл учрсн кевтә* что-то случилось, что-то стряслось

юн сургч орч нерн *вопросит. мест.* что; ***юн болсмб?*** ***соньн юн бәәнә?***; *Та болхла, баһчудын тускар* ***юн гиҗ*** *санҗанат? – Хальмг үнн*

юн учрар *нареч юңгад, яһад* по какой причине, почему; *Төрәснә то* ***юн учрар*** *баһрҗахнь медгдҗәнә. – Хальмг үнн*

юңгад 1) *нареч яһад, яахар* почему, зачем; ***чи юңгад ирвч?***; ***Юңгад*** *әмтн хөвәсн цөкрәд, цагин җисәнд даңддг болхв? – Илюмжинов Н.*; *Кезә,* ***юңгад*** *эклҗ аав гисән медхшив. – Бадмин А.*; 2) ***гихлә*** үгтә ниицәд, ургш чинртә холва болна *в сочет. со словом гихлә употр. как союз причины* потому что, так как; *Эдл-ахун халхиг делгрүлх зура бәәнә,* ***юңгад гихлә*** *энүнә нилчәр селәнә әмтнә бәәдл-җирһл өдр ирвәс улм ясрх. – Хальмг үнн*

юуһар *ямаран юмар* чем; *Ода* ***юуһар бәрц бәрхмн болхв*** *гисн ухан гилс гиҗ орв. – Хальмг үнн*

юуна төлә *яахар* для чего; ***Юуна төлә*** *би энүг келҗәхмб? – Илюмжинов Н.*

юунд *юмнд* во что, в чём; ***юунд оркхмб?*** ***керг юундв?***

юута *юмта* с чем; ***эн савтн юута?***

Я

яа һунджах, харм төржәх бәәдл үзүлҗәх айлг үг *межд., выраж. чувство сожаления* ох, ах; ***Яа****, көөрк, көөрк, цаһан седклтә көгшә биләл...– Яшкулов В.*; ***Яа****, тер Әәдән Бокта Боова хойраһичн кезәнәһә үзләв. – Эрнҗәнә К.*; ***Яа****, яһлав, заһситн гелң авад зулҗ одв. – Хальмг туульс*

яалх [яалхы] *зовх, яхлх* ныть, стонать; ***яхлад-яалад йовх, шавта көл яалх***; *Шарклата болад* ***яалад, яхлад***

бәәнә *гихләм, Шаркад таасгдсн бәәдл һарв. – Эрнҗәнә К.*

яарм [яарым] *олн зүсн эдтавр хулддг һазр* ярмарка; ***яармин гүүлгән***; *Элстин дорд бийдк боодгин ар өмн хойр ташу бүркәд, ик гидг намрин* ***яарм хурҗ***. *– Эрнҗәнә К.*; ***Яарм*** *хәләхәр* ***яармдан*** *ирәд, юм һәәхәд йовҗ йовлав. – Хальмг туульс*

яарх [яархы] I *өвдх, чингдх, шарклад өвдх* разболеться; ***яарсн махмуд***; *Өрлә серн гихнь...* ***толһам яарад һарн гиҗәҗ***. *– Тачин А.*

яарх [яархы] II *баглрх, хәрглдх, дарцх* сгрудиться, столпиться (*об овцах, коровах*); *Мал худгин өөр* ***яарлдад бәәнә***. *Хөд худгин оңһцта уснур* ***яарад*** *орад йовна*.

яарх [яархы] III *хая адһх* спешить, торопиться; ***Яарад*** *гүүһәд ирит, ясата орндм орит! – Хальмг дуд*

яах [яахы] *яахм, яахв* не знать что делать, как быть; *Арг Улан Хоңһран* ***яахв****? Ардк һунхн улан Шовшуран* ***яахв****? – Жаңһр*; *– Махнтн махим идҗ оркхла,* ***яахв****? – гиҗ көвүн келв. – Хальмг туульс*

яах-кеехән [яахы-кеехән] *хош. ю кехән, яахан* не знать, как поступить; *Көвүн* ***яах-кеехән****, ю келхән медҗ чадсн уга. – Буурла Н.*

яб-яб (яв-яв) гих *тар-тур гих, зүткх* пререкаться, отговариваться; *Юунд* ***яв-яв гиһәд*** *бәәнч үүнд. – Манҗин Н.*

явшх [явшихы] *келсн үгнь келклдҗ таарх, келәд-кевших* говорить ладно, складно; ***явших-кевших***; *Келсн үгнь келинь дахад, кевтән тусад, келклдәд* ***явшад бәәнә***. *– Эрнҗәнә К.*

ягдах [ягдахы] *нурһан тинилһх, һоолх* выпрямиться; ***ягдаһад зогсх***; *Төвк болад* ***ягдасн*** *теглг нурһта, атлс болсн хар үстә, альмн болсн хойр улан халхта Кермн күүкн. – Эрнҗәнә К.*

ягдһр [ягдһыр] *һо, тиньһр нурһта* с прямой спиной, стройный

яг-таг *хош.* 1) *заг уга, таг* плотно; ***үүд яг-таг батар хаах***; *Күңкркә деерән камзол өмсәд,* ***таг-яг кеһәд,*** *товчлад оркҗ. – Эрнҗәнә К.*; 2) *дигтә* в пору, как раз (*об одежде, обуви*); ***яг-таг болсн хувцн***; ***эн башмг көлдм дигтә, яг-таг болв***

ягцан *шулм эмгн* ведьма, баба-яга; *Хоңһрин йисн бер* ***ягцана*** *орнд оч шимүлсн бөлг. – Җаңһр*

яһад *юңгад* как, каким образом, почему; ***яһад эс ирвт****?*; *Соңс, Ут Чикн, чи намаг* ***яһад күләлһәд, даарулад бәәнәч****? Сахлан ас! – гинә Зара. – Хальмг туульс*

яһв [яһвы] 1) *юн болв, юн болсмб* что случилось, что сделалось; ***мини дегтр яһв****?*; 2) ***чигн*** гидг хүвтә ниицнә *в сочет. с частицей* чигн означает: а) во что бы то ни стало, обязательно, непременно; ***яһв чигн ирхвидн*** во что бы то ни стало, обязательно придём; б) как-никак; ***яһв чигн эврә улслм*** как-никак свои же люди.

яһҗ [яһҗи] *ямр кевәр* как; ***яһҗ күрсмб? яһҗ тосв****?*; *Келн гихнь, чамд* ***яһҗ келхв****, бән гихнь,* ***яһҗ бәәхв****? – Җаңһр*

яһлалх [яһлалхы] *күүнә зовлң, һундл, һашу илдкҗ медүлҗәх үг* причитать о, боже; о, что же делать; *Яхлад,* ***яһлалад*** *бәәдгнь теңкән уга. – Бембин Т.*; *Я,* ***яһлав****, одак көвүһәр тос юңгад хәәлһнәч? Бәг билә. – Манҗин Н.*; ***Яһлав, яһлав****! Эрднь, үкс гихнчн, әрә көндрәд суутлчнь, оратҗ йовна. – Васькан Б.*

яһла-халг [яһла-халыг] *хош.* күүнә зовлң, һундл, һашу медүлгч айлг үг *межд.*, *выраж. чувство горя, печали*; ***Яһла-халг*** *татҗ энлм, яһсн хурц гүн сүвтә! – Воспоминания современников о Х. Сян-Белгине*

яһна-кегнә *хош. ю кех, яахнь* как быть, что делать; *Мадн* ***яһна-кегнә,*** *терүнд керг уга. – Хальмг үнн*; ***Яһдгкегдг*** *болв чигн, наадкстнь оч соңслһта. Тедн нег юм кех. – Басңга Б.*

ядрлһн [ядырлһын] *цуцрлһн, муурлһн* изнурение, изнеможение, усталость

ядрх [ядырхы] *муурх, цуцрх, көшх, чидл чилх* изнуряться, обессиливать

яду *түрү-зүдү, тату-тартг, угатя* бедный, неимущий; ***яду өрк-бүл***, ***яду түрү бәәх***; ***яду күн яма бәрдг*** *– үлг.*; *Урудсн седкл* ***ядуһар көгшрдм****. – Бадмин Б.*; ***Яду*** *хуучн* ***хувцарнь*** *ялчнь медҗ, тәәшнр хаанд зәңглхдән эмәһәд, хәрү хәрт-*

хә гинә. – Көглтин Д.; *Угатя,* ***яду улстан*** *му, сән гил уга... – Хальмг дуд*; ***Уга-яду улсин*** *неҗәд-хошад малмуд идгдәд хуурдг. – Сян-Белгин Х.*

ядурлһн [ядурылһын] *угарлһн, хоосрлһн* обеднение, обнищание; разорение

ядурх [ядурхы] *яду болх, хоосрх* обеднеть, обнищать; разориться

ядухн [ядухын] *шилж. җиҗгхн, бичкихн* ничтожно маленький; *Асхндн бәрәнә улсиг* ***ядухн арзһр моһлцг өдмгтә****, зовлһин шөлнә амтта шиңгн хот өгәд, брезентәр бүркәтә ик-ик автомашидт ачад йовулад оркв. – Илюмжинов Н.*

ядх [ядхы] 1) *арһ уга болх, чадшго болх* не мочь, не быть в состоянии, не иметь возможности *что-л.* делать; ***бийән бәрҗ эс чадх, юм өргҗ ядх, келҗ ядх, сурҗ ядх***; *Авх зөвтә күүк* ***олҗ ядад****. – Җаңһр*; *Танас икәр әәҗәх бәәдлтә, көдлмшинь булачкх гиһәд,* ***яахан медҗ ядҗана****. – Васькан Б.*; 2) *зовх* страдать от боли, едва терпеть; *Зугл эн шавиннь өдр сөөһин шаркллһнд* ***тесч ядҗанав****. – Васькан Б.*; 3) *түрх* испытывать нужду *в чем-л.*; ***мөңгәр ядх***

ядхдан [ядхыдан] *арһ угад, арһ уга болхла* на худой конец, в крайнем случае; *Нанд бааль-нг биш,* ***адг-ядхдан*** *чәрг, эс гиҗ көлән орах цуһла бәәсн болхла… – Нуура В.*

ял 1) *йос эвдҗ, гем һарһснд засгллһн, анз* штраф (*денежный*), пеня; ***мөңгнә ял***; 2) *засгллһн* взыскание, судебный приговор; наказание; ***ял некх, ялд унх, ялд харһх, ялд тусх, ял өгх***; *Богзг маднас тер хөөдин* ***ял некәд,*** *амр өгл уга бәәв. – Эрнҗәнә К.*; 3) *цааҗллһн* смертный приговор, казнь; ***алх ял***; *Күн алн гивүв гиҗ, бичә ич! Нанла әдл күүнә* ***ялыг*** *арднь орҗ, күн некдмн биш. – Буурла Н.*

ялдасн [ялдасын] *талвасн, номһн* спокойное, плавное (*течение реки*); *Яшлт һол сәәхн,* ***ялдасн*** *номһн урсхулта. – Сян-Белгин Х.*

ялдах [ялдахы] *талвах, налах, сунх* растянуться; лежать растянувшись; ***ялдаһад кевтх***; *Герин эзн асхн кевтсн кевтән, седклднь зовлң уга,*

севркәднь заг уга, ***ялдаһад кевтнә****. – Эрнҗәнә К.*

ялдһр [ялдһыр] *һо, кевлг цогцта* стройный, осанистый (*о телосложении*); ***ялдһр цогцта күн***

яллач [яллачи] *зарһ-з. гемшәч* обвинитель; ***орн-нутгин яллач***

яллгдх [яллыгдхы] *ялд унһагдх* наказываться, подвергаться наказанию (*в виде штрафов*)

яллгч [яллыгчи] *яллһна* штрафной; *спорт.* ***яллгч (яллһна) цоклт***

яллһн [яллһын] *засгллһн* наказание; штраф; ***күндәр яллһн, яллһна батальон***

яллх [яллыхы] *гем, буру һарһсн күн ялд унһах* штрафовать, оштрафовать

ялмн [ялмын] *зоол. ут сүүлтә, ут ардк көлмүдтә мерәч* тушканчик; ***мөрн ялмн***, ***хөн ялмн***; ***туг-туг гүүдлтә***, ***туһл хоңшарта*** *– тәәлвр.* (**ялмн**); ***Ялмн сәәхн*** *хаата. – Җаңһр. Амсур сүүлтә* ***ялмн*** *альвлад, тогляд одна. – Калян С.*

ялмта [ялмыта] *ялмн бәәдг һазр* местность, где обитают тушканчики; ***ялмта һазр***

ялч [ялчи] *зарц* батрак; ***ялчд орх, ялч зарх***; *Салькн номһрв, хо бүрүлин өмн малан хотнур залад,* ***ялч орад*** *аашна. – Сян-Белгин Х.*

ялчлгдх [ялчилыгдыхы] 1) *ялч болад заргдх* батрачить; 2) *ялчд орх* наниматься в батраки

ялчлт [ялчилыты] *зарц боллһн, ялчд орлһн* батрачество

ялчлх [ялчилхы] *зарц болх, заргдх* быть батраком, батрачить

ям I *шүднә гем* болезнь (*зубов*); ***ямта шүдн***

ям II *цол, зерг* должность, служба; чин, звание; *Малиновскийин заквр энүнд һурвдгч рангин* ***цергә инженер гидг ям*** *зүүлһгдв. – Илюмжинов Н.*; *Тегәд чигн офицернь сән нерән,* ***яман геехәр****, фронтд тусхар седхш. – Бембин Т.*; ◊ ***ям даах*** *шаңһа үүл күцәх* быть на должности, исполнять должность; *Болв чи дегд түрү цагла директорин* ***ям даавч****. – Тачин А.*

яман *ут ноойста, һодһр сүүлтә, кевәсән кевдг, өвртә бог мал* коза; ***ямана махн***, ***ямана бул***, ***яма хәрүлх***; ***ямана өмнәснь ә***, ***мөрнә***

ардаснь ə – *улг.*; ◊ ***ямана бурһсн*** *бот. шагшг, бут модн* тальник; ***ямана бөөрин өөкн мет царцҗ одх*** *түргн еңнх, өөлх* сильно обидеться, надуть губы; *Цаста гертəн сууна, дуудхла, ирхш. Өдрə би наадлчклав! Саак* ***ямана бөөрин өөкн мет царцҗ оч***. – *Эрнҗəнə К.*; ***яман гихлə, темəн гих*** *сөрлцх, тольклдх* пререкаться, перечить; говорят тебе про козу, а ты про верблюда; ***яман сахлта күн*** *яман əдл нəрхн ут сахлта* человек с козлиной бородкой

ямаран ямр гиҗ сурҗах сурвр үг *вопр. и восклиц. мест.* какой; ***эндр ямаран өдрв?***; ***давҗ одсн цагиг ямаран чигн арһмҗар бəрҗ болшго*** – *улг.*; ◊ ***ямаран салькн авч ирв?***; *Ирдго күн яһад орад ирвч? – Не, чамаг* ***ямаран салькн альдас авч ирв?*** *Келич, хəəмнь. – Эрнҗəнə К.*

янз [янзы] 1) *бəəдл, дүрсн, чирə-зүсн* вид, внешность; облик; ***һазадк янзарнь, саначрхсн янзта, бат янзта эд;*** 2) *юмна кев-янз* форма *чего-л.*; *Бəəдл-җирһлин йовудт шүүҗ шалһгдсн, олзллһнд эвтə болсн* ***ишкə герин янз*** *батрсмн. – Хальмг үнн*; ◊ ***сəн янзар*** *сəн гидгəр* хорошо, хорошенько; ***элдв янзар*** *олн эв-арһар* всячески; ***үгин янз*** *грам.* форма слова

янзго *юмна бəəдл уга* бесформенный, безликий (*о чём-л.*)

янзлх [янзылхы] *кев-янз орулх, кев-янзта болһх* придавать форму

янзта 1) *кев-янзта* имеющий форму, форменный; ***кев-янзта хувцн***; 2) ***бəəдлтə*** орц үгин чинр зүүнə *употр. в знач. вводн. слова* кажется, видно; ***салькн көдлх янзта; эн кергин тускар тер меддг янзта***

янтах [янтахы] *бахтх* любоваться собой

янтһр [янтһыр] *бийəрн бахтсн* любующийся собой, самодовольный

яңһг [яңһыг] *хату көрстə, əмтəхн идəтə земш* орех, орехи; ***яңһгин модн, яңһгин көрсн***; ***ясн дотрк экн мет, яңһг дотрк идəн мет*** – *улг.*; *Яһҗ бəəнəт,* ***яңһг яһҗ урһв*** *эн җил? Эн җил* ***кедрин яңһг*** *ямаран нигтəр урһсинь медҗəнч? – Куукан А.*

яңһрцг [яңһырцыг] 1) *эмəлин бүүрг* (*хуча уга хойр хавтха модн*) остов седла (*без покрытия*); *Эмəлтə* ***яңһрцг,*** *эмəл уга* ***яңһрцг*** *гилдəд, инəлдəд бəəцхəнə. – Эрнжəнə К.*; 2) *хоосн, көндə, юмн уга* пустой, свободный; ***яңһрцг гер***

яңшлһн [яңшилһын] *зогслго хуцлһн* заливистый лай (*собаки*); ***нохан яңшлһн***

яңшх [яңшихы] 1) *амр өглго хуцх* заливисто лаять (*о собаке*); *Наһц бааждан цоохр ноха нааран-цааран* ***яңшина.*** *– Хальмг дуд*; 2) *шилж. харах, керлдх, хуцх* браниться, ругаться; лаяться; *Наһцхан харамнхнчн гиһəд, мөрнə өргн дор орн алдад,* ***яңшад йовна****. – Эрнжəнə К.*

яр: *эмн. н.* ***хар яр*** *цецг гем, цоохр гем* (*эдгснə хөөн сөрв үлддг*) натуральная оспа

ярвадх [ярвадхы] *акадлх, цүүгə татхар седх, керлдх* скандалить, пререкаться; *– Хəлə, махнтн махим идж, – гиж өвгн* ***ярвадна****. – Хальмг туульс*; *Амта күүкн баранд хурав чигн болдго гиһəд, юн йовдсн күүнə һанз таньв гиһəд,* ***ярвадад*** *бəəнч?! – Эрнжəнə К.*

ярвах [ярвахы] 1) *чирəһəн бирчилх, атылһх, мирких* корчить гримасу, делать кислое лицо; 2) *шилж. бийəн деегүр бəрх* вести себя надменно

ярвг [ярвыг] 1) *шалтгшарвг, гем-ярвг* болезнь, недуг; ***күнд ярвг***; *Бадм невчк* ***ярвгта болдг****. – Буурла Н.*; *Таалур болх күртлəн тавлж, экəн зоваж авна: кедү сө босад, көкəн өгнə, өлгəһинь хүүрəлнə,* ***гем-ярвг*** *ирəд, əрə ирң-тарң гихлəнь, экнь энлəд сууна. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шилж. учр, уршг, шалтан* причина, повод; ***ярвг-яашг кех***; *Бас кесг зүсн* ***ярвг-яашг кеж,*** *бүкл долан хонгтан Манж, хурин хар үүлн метəр, миркинə. – Сян-Белгин Х.*

ярвглх [ярвыглыхы] 1) *шалтглх, таасго болх* болеть, страдать *каким-л.* недугом; ***Ярвглад бəəнə*** *– яс-үсндньшар усн хурад шарклад бəəсн бəəдлтə. – Эрнжəнə К.*; 2) *шалтг хəəх, шалтх* выставлять причину, повод

ярвх [ярвыхы] 1) *ярвг-яашг кех* жаловаться на нездоровье; ***эн күн гемтəд ярвжана***; 2) *таас уга болх, эвго*

болх нездоровится; ***бийм невчк ярвад бәәнә***

ярһа I 1) *гемтә бәәдлтә, шалтглсн* нездоровый (*вид*); ***ярһа өңг һарх***; 2) *шилж. эцин, эццәвр* тощий, худощавый; ***ярһа күн***, ***ярһа цогц***, ***ярһа мөрн***; *Утулң чирәтә, һольшг авцта, өндр нурһта,* ***ярһа күн*** *цогцарн нәәхләд, үрвәд аашна. – Инҗин Л.*; ***Ярһа кеерән*** *унсн болхгов, япона дәәнднь мордсн болхгов. – Хальмг дуд*

ярһа II *үүрмг улан темстә* (*дотран яста*), *нәрхн болчкад, йир хату модн* кизил; кизиловый; *Өнчн* ***ярһа модыг*** *суһ татад сөңглв. – Җаңһр*

ярһа III *тогтур уга, нег кевәр бәәдго*; *хүврмтхә* изменчивый, непостоянный (*о погоде*); ***ярһа теңгр ярклад***, ***яснүсн яарад бәәнә***. *– үлг.*

ярһчин [ярһачин]: ***ярһчин эрктн*** *этн. хальмг келн-улсин нег отг-әәмгә нерн* яргачин эркетен (*название одного администст.-родового объединения калмыков*)

ярдх [ярдыхы] *дурго болсан медүлх* выражать недовольство

ярлзх [ярылзыхы] *цәс-цәс гих, гилвкх, гилвлзх* сверкать белизной, блестеть (*о зубах*); ***ярлзҗ инәх (мишәх)***; *Дуң цаһан шүднь дуунаһас* ***ярлзад****... – Җаңһр*; *Наач инәһәд нанур хәләләч, юңгад тиигж* ***ярлзҗ мишәләч****. – Көглтин Д.*

ярм [ярмы] *царин күзүнд зүүдг модн хамуд* ярмо; ***цариг ярмд зүүх***; *Йовсн хаалһмдн хату билә, яду болн чагчм билә. Йосн манд уга билә,* ***ярм*** *күзүнд өлгәтә билә. – Лееҗнә Ц.*

ярндг [ярндыг] *күнд аца тәвҗ зөөдг тергнә девскүр* полок (*телеги*); *Хотна захд* ***тергнә ярндг деер*** *хурад, мал манҗах баһчуд үзгднә. – Эрнҗәнә К.*

ярх [ярхы] *керчх, хавдр хаһлх* разрезать, рассекать; вскрывать; *Мөңкә күриг арһул өргҗ авад, хө услдг далһа суулһд тәвәд, белдк утхан авад,* ***ярад оркв***. *– Эрнҗәнә К.*

яршг [яршиг] *дөрвн булңта юм дүржҗ хадһлдг сав, хәәрцг* ящик; ***татгддг яршг, почтын яршг, эмин яршг***; *Күүкнә эцк намаг нег хөөнә мах, һурвн*

яршг әрк, *арвн хойр өмскүл авч ир гинә. – Балакан А.*

яршглх [яршиглыхы] *юмиг яршгт тәвх* класть, укладывать в ящик

яр-яр: *хош.* ***яр-яр гих*** *олн күн шуугатаһар күүндх, дуһарх* переговариваться, шуметь

ясач [ясачи] I *юм ясдг күн* ремонтник, работающий по ремонту *чего-л.*

ясач [ясачи] II *эр мал ясдг күн* кастратор

ясвр [ясвыр] 1) *юм ясч чиклһн* исправление, правка; 2) *ясврин көдлмш келһн* починка, ремонт; ***ясврин көдлмш***

яслһн [ясылһын] 1) *юм ясч чиклһн, ясврин көдлмш келһн* ремонт, починка; ***машид яслһн***; 2) *асмнлһн, чимклһн* кастрация, холощение; ***ажрһ яслһн***

ясн [ясын] 1) *анат. цогц-махмуд дотрк хату юмн* кость, кости; ***сүүҗин ясн, хумха ясн, ясн уга махн***; ***ясн бәәхлә, махн урһх*** *– үлг.*; ***Арвн цаһан ясн*** *алък уулын белд әгрхинь медх бишв. – Җаңһр*; 2) *юмна дотрк хату үр, идән* косточки, семечки (*в плодах*); ***тарвсин ясн, нарн цецгин ясн***; ***үүдн уга герт үүтүмн дәәчнр*** *– тәәлвр.* (**тарвсин ясн**); 3) *этн. уңг-тохм, төрлсадн, отг-әәмг* род, кость; ***ямаран яста биләт? оңдан яста күн***; ***Авһнр яста***, *асмуд әәмгә һальҗңгуд төрлә көвүмб. – Хальмг үнн*; ***Яснь хошуд***, *отгнь гөрәчин, гөрәчн дотран шаңһс болдг. – Сарин герл*; 4) *ясар кесн юмн* костяной, сделанный из кости; ***ясн товч, ясн бәрүл***; 5) *яснас һарһҗ авсн юмн* добываемый из кости или приготовляемый из кости; ***ясна тосн, ясна зусн***; ◊ ***ясн-арсн болад эцх*** *йир икәр эцх* отощать, сильно исхудать; *Сиврин түрү бәәдләс, тенд үзгдсн зовлңгас олн үртә берин нүднь оңһаһад, бийнь* ***ясн-арсн болад*** *эцв. – Васькан Б.*; ***ясан амрах*** *амр бәәх, төвкнх* получать покой, отдыхать; *Баһдан дуран өгәд, шүүҗ авсн эрдмдән дөч һар җирһлиннь насан нерәдүв, ода* ***ясан амрах*** *цаг ирв. – Нуура В.*; ***ясан хайх*** *үкх, өңгрх* умереть, сложить кости; *Хөрн хөн, хойр туһлта үкр харм болхла, альд* ***ясан хайхтн*** *темдг уга. – Басңга Б.*

ясрлт [ясрылты] *гем уга боллһн, эдгллһн* поправка, выздоровление

ясрх [ясырхы] 1) *чикрх, диг-дараһан олх* исправляться, приходить в порядок, налаживаться; *Дәәнә хөөн Кубаня һазрт җширәд,* ***җирһл ясрад бәәв****. – Илюмжинов Н.*; 2) *эдгддгән орх, сән болх* поправляться, улучшаться (*о состоянии больного*); *Көөрк,* ***ясрад****, өсәд босхла, күчтә гидг күргн болх. – Яшкулов В.*

ясргг [ясырхыг] I *ясн иктә* костистый, костлявый; ***ясргг хацта мөрн***

ясргг [ясырхыг] II *цемцхр, кеемсг* аккуратный, опрятный; ***хувцн уга бәәҗ ясргг, хот уга бәәҗ өөксг*** *– үлг.*

ясршго [ясыршго] *чикршго, чиклҗ болшго* неисправимый

яста 1) *ясн иктә, ясргг* костистый, костлявый; ***яста махн, яста заһсн***; 2) *дотран хату үр, идәтә темсн* имеющий внутри косточку (*о плодах, фруктах*); ***яста шар өрг, яста чи***; 3) *шилҗ. сән чинртә* прочный, хорошего качества (*о материи*); ***сән яста эд***

ястх *хатурх, көшх* окостеневать; ***хуһрсн мөөрсн эклəд ястҗ бәәнə***

ясх [ясхы] I 1) *ясвр кех, чиклх, диглх* исправлять, поправлять; ***көдлмшән ясх, һарһсн эндүһән ясх***; 2) *бийән ясх* приводить себя в порядок; *Дала цаһан* ***бийсән яслцад****… – Җаңһр*; *Лиж* ***хоолан ясад,*** *эмəл деерән сүүҗлдв. – Эрнҗәнə К.*; 3) *эвдрсн юм ясх* чинить, ремонтировать; ***хаалһ ясх***; *Эцкиннь герт орад, герән уудулад, ода күртл* ***эндк-тендкинь ясад****, дуту-дундынь күцəһəд бәәнə. – Хальмг үнн*; 4) *делгх, девсх* стелить, застилать (*постель*); ***оран ясх***; *Һə болх ормб энчн, җаагад, күү унтулшго болв, һазрт* ***оран ясч авнав****. – Эрнҗәнə К.*; 5) *үр кех* вить, свивать гнездо; ***үр ясх***; *Шууглдад, шовуд нислднə, сарсхр модна ацмудар савилһəд,* ***үүрəн яслдна****. – Эрнҗәнə К.*

ясх [ясхы] II *агтлх, асмнх, чимкх* кастрировать, холостить; ***ажрһ ясх***

ятх [ятхы] *олн чивһстә, тевкиг тулҗ көгҗмддг зевсг* арфа; ***ятхин дун, ятх татх***;

Биив ятхин дун *җиңнв.* ***Цур ятх хойрин*** *айс алдл уга дахлцв. Дел сүүләснь* ***ятх-хурин*** *дун һарад. – Җаңһр*; ***Хур, ятхан чиган татад****, цокад оркдг, хурһн болһндан эвтә, дууч, биич залу бәәсмн. – Доржҗин Б.*

ятхч [ятхчи] *ятх көгжм татдг, цокдг күн* арфист

ях гих [яхы гихы] *яхлх, яалх* жаловаться на боль; ***Ях гидг*** *заң уга. – Җаңһр*; ◊ ***ях гишго (ях гихн уга)*** *өр өвдшго, хәәрлшго* не посочувствует, не дрогнет; *Батнасна Боврг эргндк улсиг цугинь бәрәд идхдән* ***ях гишго*** *өңгтә. – Басңга Б.*

ях-ях [яхы-яхы] *хош.* муурад цуцрсиг медүлдг айлг үг *межд., выраж. боль, усталость* ой; ***ях-ях, толһам хамхрад бәәнә***; *Йо,* ***ях****, көшәд бәәвв.! – Эрнҗәнә К.*

яхлх [яхылхы] *ях-ях гиһәд, яхлад-яалх* охать, жаловаться на боль; ***толһа өвдҗәнә гиһәд яхлх*** жаловаться на головную боль; *Өлзәт хуучн төмр орндгиг җаагулад, цуцрсан ода медсн кевтә* ***яхлад-яалад****, нааран-цааран көлврәд, нөөрнь күрлго зовв. – Васькан Б.*

яшл [яшил] *бот. цөл һазрт урһдг күрң-улан өңгтә хату модн* ясень; ***яшл иштә маляг бәрҗ эс болҗ*** *– тәәлвр.* (**moһa**); *Йовж-йовж, нег ик* ***яшлд ирәд****, маляд иш кех тавн бәрм* ***яшл керчҗ авад****, деернь тәвн бәрм суха тәәрҗ авна. – Хальмг туульс*

яшм [яшим] *олн зүсн өңгтә, юм чимглҗ кеерүлдг сәәхн эрәтә чолун* яшма; ***яшм чолун***

Толь бүрдәлһнә зарчм болн толин тогтац

I. Тольд орсн толһа үгмүдиг хальмг келнә цаһан толһан диг-дараһар бәәрлүлҗ, өдгә цагин бичлһнә дүрм-зокалар бичсмн. Дөрвлҗн хавсрт хашалҗ толһа үгин тодрха биш эгшгүдинь сергәҗ кирил үзгәр һальглҗ бичүвидн: ар зергләнә тодрха биш эгшгиг *ы* үзгәр, өмн зергләнә эгшгиг *е* үзгәр темдглүвидн, үлгүрнь: **авдр** [авдыр], **бат** [баты], **гөңгн** [гөңген]. Хамҗн шүргҗ һардг *ж, ч, ш* хадврин хөөн тодрха биш эгшгиг *и* үзгәр темдглүвидн, үлгүрлхд: **ажл** [аҗил], **бичг** [бичиг], **харшлх** [харшилхы].

Тәәлвргдҗәх толһа үглә холвата цуг бәрмт материал толин өгүлл (статья) бүрдәнә. Толһа үгин кесг салвр утх-чинрнь нег-негнәсн хавсрта араб тоһар дараллад салһгдсмн. Тәәлвр өггдҗәх толһа үгин статьян хамгин сүүлднь, ромб ◊ темдгин хөөн келц үгмүд өгч, утх-чинринь илрүлҗ тәәлвр кеһәд, бәрмт җишә дахулҗ өгсмн, үлгүрлхд:

нүдн [нүден] 1) *харана эрктн*; ***нүднә цецгә, нүднә хонц, нүднә зовк***; ***нүдән ирмх, нүдән бүлтәлһх***; ***нүдн әәхәс биш, һар әәдмн биш*** *– үлг.*; ***нүднь бүлтхр, чикнь сертхр*** *– тәәлвр.* (**туула**); *Энүнә барун* ***нүдн*** *ик хальр болдг билә. – Илюмжинов Н.*; 2) *нүднә харан*; ***нүднә харан тату***; ***Нүднә харань*** *му болв чигн зәрм көгшд дегтрмүд умшхдан йир дурта. – Хальмг үнн*; 3) *хәләвр, хәләмҗ*; ***эн кергин төлә сән нүдн кергтә***; 4) *көзр. юмна нүдн*; ***көзрин нүдн***; 5) *юмнд кесн нүкн*; ***шүүгүлин нүдн, гөлмин нүкн***; 6) уphмлын болн әмтәнрин нердин тогтацд: ***үкр нүдн*** (земш), ***хөн нүдн*** (цецг), ***улан нүдн*** (заһсн); ◊ ***нүдн өвдх*** дурго болх; *Сән болҗ, эн гер үзхнь* ***нүдм өвдәд бәәдг билә. – Басңга Б.***; ***нүд чичм харңһу*** таш харңһу; ***Нүд чичм чигә харңһу*** *намрин сөөһәр Боврг Ольдан хотнд күрәд ирв. – Доржҗин Б.*; ***нүдн чирмх хоорнд (зуур)*** агчмд, дарунь; ***Нүдн чирмх хоорнд*** *колхоз бүрдәһәд оркҗ болш уга. – Манҗин Н.*; ***нүдн-амн болх*** килмҗлх, харҗ хәләх, тус болх; *Бичкдүдичинь эмгн чигн өдрт* ***нүдн-амн болад****, гертән хәләһәд бәәх. – Куукан А.*

II. Толһа үгиг дахулҗ тәәлвринь кесн бәәнә. Дарунь үгин тәәлвриг батлҗах олн зүсн үгин ниицлһс, давхр үгмүд, тогтурта ниилмҗ үгмүд, үлгүр, цецн үг, тәәлвртә туульс болн урн үгин үүдәврмүдәс, амн зокъялмудас, газет, седкүләс, өдгә хальмг келнд буулһсн тод бичгин дурсхлмудас иш татҗ җишә бәрмт өгүвидн:

гер 1) *күүнә бәәдг бәәрн, гер-бәәрн*; ***ишкә гер, модн гер, шавр гер, чолун гер***; 2) *өрк-бүл хамг өлг-эдтәһән*; ***Гер-бүл*** *салад, салврад бәәснәс му юмн уга. – Балакан А.*; ***герин эзн, герин күн***; *Манҗин* ***герин күн*** *йирин бийнь медәд, цә чанхар белдв. – Доржҗин Б.*; 3) *герин эдл-аху болн мал*; *Эн дун мел туслң энүнә тускар, өөрхн улсасн, эк-эцкин* ***гер-малас*** *удлго эн салхин тускар һарһгдсн мет болв. – Илюмжинов Н.*; 4) *үр*; ***зөгин гер, шовуна гер***; 5) *юм тәвҗ хадһлдг гер*; ***утхин гер, козлдурин гер, селмин гер***; 6) *шишлң юмна төлә белдсн гер*; ***амрлһна гер, төрлһнә гер***; ◊ ***гер-мал болх*** өрк-бүл өндәлһх; ***гер шүдн*** өмнк, хаздг шүдн

өнчн [өнчин] 1) *эк-эцк уга, өнчн-өвү*; ***өнчн көвүн***; ***өнчнә кишгнь өвртнь*** *– цецн үг*; *Үзң Алдр хаани көвүн, үйин* ***өнчн*** *Жаңһр билә. – Жаңһр*; *Нег хотна әмтнә нилчәр энүг Баһ-Дөрвдә* ***өнчн күүкдин*** *герт орулцхав. – Илюмжинов Н.*; 2) *өрәсн, һанц*; ***өнчн бор төлг, өнчн урһа модн***; *Эн улсла харһҗ йовх Буван ард* ***өнчн бор хурһн*** *мәәләд дахсиг бас медә йовна. – Сян-Белгин Х.*

дарх [дархы] 1) *күүчх, уга кех*; ***дәәсиг дарх***; *Кемр хортн дәврхлә,* ***терүг дарх*** *зер-зев маднд олдх гисн йортаһар кедг. – Хальмг үнн*; *Хөвтә җирһлин үнн* ***хортыг дарад*** *диилв. – Саңһҗин Б.*; 2) *юмнд тииз тәвх*; ***тииз дарх***; 3) *юм нуух, бултулх*; ***һазрт дарх***; 4) *сөңг әркиг бәрчкх*; *Тер йөрәлин хөөн* ***сөңгән*** *нег кишһәр* ***дарчкад****, толһаһан зәәлв. – Зүркни таалар*; ◊ ***өндг дарх*** нууҗмул һарһхин төлә шовун өндг деернь суух; ***насан дарх*** насан баһрулх; ***ууран дарх*** ууран бәрх; ***дөрә доран дарх*** күч-йосан медүлх, дажрх

улһ (уулһ) [улһы] *хууч. һал маңнад, юмна түрүнд йовҗ дәәллдг церг*; ***улһ церг тальвх***; *Увш-хун-тәәҗ* ***уулһ*** *уралан* ***тальвҗ****. – Сарин герл*

III. Толһа үгин дотрк сала утх-чинриг бәәрлүлхд, теднә даралҗ үүдсиг учртан авч, экләд бодта, шуд утхинь, дарунь шилҗсн утхинь заасмн:

урудх [урудхы] 1) *дорагшлҗ йовх*; ***уул урудх***; 2) *урудҗ йовх*; ***һол урудх, сала урудх, сальк урудх***; *Сальк өрәд чиг,* ***урудад чиг*** *шатна. – Хальмг үнн*; 3) *шилҗ. урмд уга болх*; *Зөрг-урмд уга,* ***урудсн*** *Гасан зогсчана. – Илюмжинов Н.*

сергәх [сергәхе] 1) *унтсн күүлх*; ***нөөрәс сергәх***; 2) *согту күүнд ухан-серл орулх*; ***согту күү сергәх***; 3) *шилҗ. шинәс төр босхх*; *Өцклдүр мадн дәкәд* ***эн төриг шинәс сергәҗ****, юн кегдсинь медхәр күүндүвидн. – Хальмг үнн*; 4) *шилҗ. юм босхҗ сергәх*; ***эдл-ахуу шинәс сергәх***

IV. Эн тәәлвр толиг «Хальмг-орс толин» (М., 1977) ул сүүр деер зокъяҗ бичсмн, яһад гихлә мөн толин хальмг үгмүдин цеснь (үглүрнь, словник) болн хальмг келнә бәрмт материалнь өргнәр олзлгдсн болна. Зуг хәр, талын келнә кесг нер томья үндстә үгмүдиг орулсн угавидн. Эдү мет үгмүдин, бас нер томьян хальмг орчуллһинь «Орс-хальмг толяс» (М., 1964), тәәлвринь С. И. Ожеговин («Словарь русского языка», М., 1982), («Новый словарь иностранных слов», М., 2006) тольмудас олҗ умшч болхмн. Дәкәд болхла, уул хальмг келнд Ё, Ж, Р, Ф, Щ үзгәр эклсн үгмүд угад тиим, икңкдән һазадын келнә үгмүдиг тольд орулсн угавидн.

Хәрнь кезәнәс, XVII зуунас авн орҗ иржәсн, тоонарн баһ биш орс үгмүд хальмг келнд шиңгрәд, хальмг келнә үгин саң байжулад, көрңднь үлдсмн. Хүврәд хальмгшрҗ одсн тиим үгмүд эн тәәлвр тольд ирлцңгү орм бәәрән олсн бәәнә, үлгүрнь:

җалв [җалвы] *көлснә мөңгн*; *Көдлмш эс кесн күүнд* ***җалв*** *бас бичдвт? – болҗ күүкн алмацв. – Балакан А.*; *Көдлмш бәәв чиг, селәнәхн* ***җалван*** *цаглань авлго түрлдәд бәәцхәнә. – Хальмг үнн*

җиләтк [җиләтке] *күүкд өмсдг ханцн, зах уга ахрхн дотр хувцн, камзол*; *Теднә күүкднь цуһар камзол (****җиләтк****) бийснь сән дурар тәәләд, уга кеһәд хайчкв. – Эрнҗәнә К.*

сииц [сиице] *көвң кенчрин гишгн эд*; ***Сииц*** *көшгин ца бийәс шаһаҗ хәләсн эмгнд эн гшич – ямаран күн болҗахинь эн келҗ өгв. – Илюмжинов Н.*

аһурцг [аһурцыг] *утулң ноһан һарудын темсн, хаяр*; ***давслсн аһурцг***; *Тарвс, ну, хавг,* ***аһурцг,*** *адамч, мәңгрс, нань чиган темс хулдна. – Хальмг үнн*

лавк [лавкы] *юм-күм хулддг ик биш делгүр*; *Манахс ирхәс ода чиган цаг бәәнә,* ***лавк*** *орад, невчкн кампадь-балта авх кергтә. – Хальмг үнн*

күүтр [күүтер] *ик биш селән*; ***орс күүтр***, ***күүтрин әмтн***; *Эн* ***күүтр деер*** *Лари Корниенко Григорий орста хоюрн Күрлт селәнә орс баячудын мал хәрүлнә. – Сян-Белгин Х.*

устг [устыг] *ик ова өвсн*; ***устг өвсн***; *Захарнь зерглүләд овалад орксн солом, өвснә скирдс,* ***устгуд***, *ковньг то-томҗ уга товрутна. – Эрнҗәнә К.*

чееньг [чеениг] 1) *цә буслһдг бәрүлтә сав*; *Тиигҗ келәд, көвүн* ***төмр чееньг*** *цө деер тәвв. – Илюмжинов Н.*; 2) *һар-нүр уһадг бәрүлтә бичкн сав*; *Бата бичкн көк* ***чееньгтә ус*** *авад, хойр залуһин өөр одад, һар деернь ус кеҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*

ярм [ярмы] *царин күзүнд зүүдг модн хамуд*; ***цариг ярмд зүүх***; *Йовсн хаалһмдн хату билә, яду болн чагчм билә. Йосн манд уга билә,* ***ярм*** *күзүнд өлгәтә билә. – Лееҗнә Ц.*

V. Өдгә цагт өргнәр, идвктә керглгддг үгмүдәс нань, хая ховр олзлгддг, мартгдад хуучрсн, өөрд-хальмгин бичгин келнд болн дурсхлмудт харһдг үгмүд эн тәәлвр тольд орсн бәәнә:

аҗрһ [аҗирһы] II *хууч. ишкә герин терм, унь кедг модч урна ширә*

аҗрһ [аҗирһы] III *хууч. кезәнә гем һарһсн күүнд көлднь зүүдг модн кев*; ***хоңһр аҗрһ***

инҗ [инҗи] *хууч. эк-эцкнь күүкән мордулхднь өгдг өлг-эд*; ***күүкнә инҗ***; ***инҗинь – икәр***, ***ирдгинь – бәһар*** *– цецн үг*; ***Инҗ*** *гисн күүкнд өгсн гер, мал, өлг-эд, мөңгн, урд цагт деернь – кесг күн (дахуль) чигн. Күүк дахсн хамг юмн – цуһар* ***инҗ***. *– Кичгә Т.*

цанид *бурхн-шажңна гүн номин деед сурһуль*; ***цанид дацң, цанид чөвр***; ***Цанидт*** *арвн җил болад, зууһин равжамб болхд нег чиг үг эс алдснднь бүгдәр бас һәәхәд, алдр нернь дуурьсв. – Сарин герл*

VI. Одаһин хальмг келнд әдл дуудлһта, әдл бичлһтә, зуг утхчинрәрн йилһәтә, зәрмнь һарлһарн чигн оңдан үгмүдиг тустустнь салу толһа үг болһж ром тоохар темдглж орулувидн:

шор [шоры] I 1) *хойр талан хурц иртә, утх мет, зевсг*; ***бууһин шор***; 2) *хурц үзүртә, чичәд хатхдг зевсг, җид*; ***Йисн алд хар шоран*** *суһ татад авб. – Җаңһр*

шор [шоры] II *му үүл, хар мөр, гүрм*; ◊ ***шор муута*** муульта, гүрмтә; ***шор үзх*** муулян үзх; ***шор мөрт даалһх*** болснь болг гих

шор [шоры] III 1) *мах хатхж авад шардг зевсг*; ***шорт мах хатхж шарх***; 2) *белг бәрхд керглдг һурвн талта, хурц үзүртә бичкн модн*; *Нег кү кеһәд, мөрн деер мордулад,* ***шор модар*** *җид кеж өгәд, хойраһинь хурмшин тасрха деер тәвәд, Дамбин хотна ар бийд Бор нур тал хәләһәд тәвв. – Сян-Белгин Х.*

шор [шоры] IV *харач өндәлһдг шуург модн*

дүүрх [дүүрхе] I *дүүрң болх*; ***зовлһ чанхла – хәәсн дүүрдг, зовлң санхла – чееж дүүрдг*** *– үлг.*; *Альмн, кедмн, чиһин моддар сала судл цуг* ***дүүрч*** *көкрнә. – Эрнҗәнә К.*

дүүрх [дүүрхе] II *эмәлин өмн суулһх*; ***Күүк дүүрх*** *көвүг көк бор мөрнә эмәлин ард суулһад... – Эрнҗәнә К.*; *Дүүвр бат мөңгн эмәлин өмн* ***дүүрч*** *ирәд... – Җаңһр*

дүүрх [дүүрхе] III *үкрин үснь ширгәд чилх, саагддган уурх*; ***намр болхла, үкр дүүрв***

VII. Утх зокъялын келнд орж одсн айлһин үгмүдиг толһа үг болһж тәәлвр кеж орулувидн:

бедр [бедер] *бузав. суулһ, көнг*; *Һаза бәәсн* ***бедрмүдтә*** *чаһриг герт орулад, өвгн-эмгд авхулад, Манж дү көвүнәннь керг-үүл йөрәлһнә. – Манжин Н.*

серньг *бузав. хустг*; *Ахнр, зогсчатн, хүүрә* ***серньг*** *нанд бәәнә. – Санган Л.*

мааклх [мааклыхы] *бузав. мааслдх*, *девсх*; *Зәрминь* ***мааклад****, киискәһәд йовад йовна. – Җаңһр*

донжг [донжиг] *дөрв. утулң бийтә цә кедг сав*; *Маңһдур өрүнднь ах дү хойр Нармад нег хуһлм һуйр, нег* ***донжг*** *цә авч ирв. – Бадмин А.*

биил *дөрв. ценг*; ***дөрвн аагта биил***; *Бийнь күрз,* ***биил*** *авад, хошан ора деернь һарад, бүркәһинь дорагшан холвлв. – Нармин М.*; ◊ ***усн деер бииләр бичснлә әдл*** болх эс болхнь кен медлә

чинчә *дөрв. әмтин бичкн зурмн*; *Альков, йоста аңһуч болхла, келич – үүгинь юн гиҗ нерәддв? –* ***Чинчә*** *гисн хәрү өгчәнә. – Бардан Э.*

мәәрг [мәәрег] *торһ.* 1) *мука, мукарсн*; ***мәәрг сүк***; 2) *шилҗ. муңхг, тоңкун*

наксх [наксыхы] *торһ. өвдгән дарад, нуһлад биилх*

кирмх [кирмехе] *торһ. махиг үүрмгәр ишкх*; ***мах кирмх***

VIII. Хошадлад керглгддг, орм-бәәрәрн тогтмл давхр үгмүд онц салу статьяд өггдҗәнә:

идән-будан *хош. диг-даран уга, саму*; ***әмтн идән-будан болҗ оч***; ◊ ***идән-буда кеһәд хайчкх*** хутхад, холяд тарачкх*; Одак бер эн гер дотркиг* ***идән-буда кеһәд хайчкҗ.*** *Альчурм олдхш... – Бадмин А.*

төрл-садн [төрел-садын] *хош. төрл-төрскн, өөрхн улс*; ***төрл-садна холнь сән, түлән-усна өөрхнь сән*** *– цецн үг*; *Теднд* ***төрл-төрскн*** *улслаһан харһх дурн йир икәр күрдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

хов-жив *хош. хов, хов-худл*; *Университетәс көөҗ әрлһтн, терүнә ормд орх, йосн чик седклтә кү би олҗ өгнәв гиһәд,* ***хов-жив*** *күргәд йовдг күн Анҗа. – Эрнҗәнә К.*

хур-чиг *хош. хур-боран*; ***Хур-чиг уга****, хаврин чилгр өдрмүд зогсхла, тәрәчнр көдлмшән кесг өдрин эргцд төгсәхнь лавта. – Хальмг үнн*

IX. Һанцарн биш, даңгин ямр нег ирлцңгү үглә ниилж керглгддг ниицл үгиг толһа үг болһн, арднь давхр цег тәвәд, утх-чинриннь тәәлвр кеһәд бичсмн, үлгүрлхд:

ка: ***ка тусх*** *уга болх, каарх*; ***Ка тустн***, *цуһар нег ухата һәәнр бәәжл эднтн. – Эрнҗәнә К.*

дүңлә: ***хар дүңлә*** *өр цәәхин өмн, йир эрт, хар өрлә*; ***хар дүңлә босх***; *Бууһан авад, бийдм бүдүн күзү үзүләд, сетрәлсн төлгим, хөөнәм кишгиг, өрүн* ***хар дүңлә****, цаг биш цагла булаҗ авад алҗ идв. – Сян-Белгин Х.*

чилм [чилем]: ***чилм хар*** *тас хар*; ***чилм хар мөриг чи бид хойр кезә хазарлхмб?*** *– тәәлвр.* (**сүүдр**); ***Чилм хар бүшмүдән*** *өмссн, толһа деерән ик хар шааль альчур көдрсн... – Эрнҗәнә К.*

Х. Чинрлгчин уңг сүүр деер олн тооһин *-чуд, -чүд, -нр, -с* залһвр авад, шин үг бүрдәж, цуглулгч утх-чинр илтгҗәх үгиг толһа үг болһҗ мөн салу өгүллд (статьяд) өгсмн:

цаһачуд *тууҗ. советин йосна өмнәс босч дәәлдсн цаһана церг*; *– Яһҗ? Юн болҗ? – Яах билә. Цаачн* ***цаһачуд*** *орад аашдгҗн. Боран селәһәр, Зурмтар* ***цаһана церг*** *оржҗ ирсн бәәнм. – Бембин Т.*

бөдүчүд *нас күцсн улс, бөдүн улс*; *Усна көвәһәр көл нүцкәр гүүҗәх бичкдүд бәәтхә, энд амрчах* ***бөдүчүд чигн*** *хамхрха шил-чолунд бийән шавтаҗ чадх гиҗ, оньдин саг бәәнәч. – Хальмг үнн*

бичкдүд [бичикдүд] *бага наста көвүд күүкд*; ***бичкдүдин эмч***; *Мини гергн, Ноостын гергн* ***бичкдүдтәһән*** *ирв. – Тачин А.*

икчүд *нас күцсн улс, бөдүчүд*; ***хотна икчүд***; *Бидн,* ***икчүд****, бас хот эдлвидн. – Илюмжинов Н.*

медәтнр [медәтнер] *цугл. наста улс, көгшд, эмгд-өвгд*; ***медхәр седхлә, медәтнриг соңс*** *– цецн үг*; *Кезәнә хальмг* ***медәтнр*** *әркиг шин өрмлә хамднь эдлдг бәәсмн, терүнә хөөн эднд хот эдлх чигн, унд хәрүлх чигн дурн күрдмн биш, эдн цадхлң бәәдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

нилхс [нилхес] *шинкн төрсн күүкд*; *Бата өмнәһүрн* ***нилхс*** *теврсн улс йовх болһнд өңгәҗ хәләнә. – Эрнҗәнә К.*

XI. Нег уңг сүүртә, зуг оңдан залһврта хойр хүвлвр үгиг салу-салуднь толһа үг болһад, негинь, – үлү идвктәһинь, тәәлврләд, наадкднь *хәлә* гисн темдг тәвәд, ямаран чигн тәәлвр өгсн угавидн:

индслх [индеслхе] **индстх** *хәлә*

индстх [индестхе] *хурһарн индслх*; ***маңнаһарнь индстх***

җавадх [җавадхы] *җавсадх*, *җивсәдх*; *Эн мана кишванр дегтрән бардмнад* ***җавадла бәәҗ****, тенүнд бийснь хаалһ зааҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*

җавсадх [җавсадхы] **җавадх** *хәлә*

җоодмг [җоодмыг] *тороһ. атх үсн, ноосн*

җоомг [җоомыг] *дөрв.* **җоодмг** *хәлә*

XII. Келлһнә хүвсмүд (эс гиҗ үгмүдин әәмг) болн теднә утх-чинрин тәәлвр.

1. Бәәлһнә нерн нег тоодан, нерлгч киискртән өггдсн бәәнә:

гиич *әәл хәәҗ ирсн күн, әәлч*; ***ирсн гиич хәрдг, орсн боран гиидг*** *– үлг.*; *Үдин хөөн күндтә* ***гиичнр*** *Хальмг Таңһчин хотл Элст балһснла таньлдв. – Хальмг үнн*

одн [одын] *теңгрт герлтҗ, цег болҗ үзгддг бодис*; *Теңгрәс нег* ***одн*** *киисәд, ардан утар татад солңһтрад одв. – Сян-Белгин Х.*

така *теҗәмл герин шовун*; ***күүкн така, эр така, такан өндгн, такан махн***; ***өлн такад зарм зүүдннь ордг*** *– цецн үг*; *Нег дәкҗ* ***эр така*** *бийдән иньг хәәһәд бавухаһур ирнә. – Хальмг туульс*

2. Чинрлгч нерн, эс гиҗ юмна шинҗ темдг зааҗах үг тер кевәрнь орулгдв:

бат [баты] 1) *чаңһ, бек*; ***бат деесн***; ***үгин ахрнь сән, дееснә батнь сән*** *– үлг.*; 2) *шилҗ. ицгтә, нәәлвртә, итклтә*; ***бат үг, бат түшг***; ◊ ***бат одн*** *астр.* Алтн һасн одн; ***бат цаһан модн*** *бот.* агч модн

сән 1) ***му*** *гидгин зөрүд чинртә үг*; *му биш, һәәвһә*; ***сән зәңг, сән күн, сән өдр***; ***сән мөрнд эзн олн, сән күүнд үүрмүд олн*** *– үлг.*; *Би бас эндр* ***сән*** *зәңгтә йовнав! – Яшкулов В.*; ◊ ***сән тавта*** зөвәр хальң; *Җимбин Моңхр зөвәр* ***сән тавта болчксн****, ода караг бәәдлән һарһҗана. – Амр-Санан А.*; ***сән атна дүр һарһх*** ик сана зүүһәд, бийән әвртә күүнд тоолх; *Довднтн, сельсоветин ахлач болхларн,* ***сән атна дүр һарад****, сеңкәһәд бәәҗ. – Доржҗин Б.*

алг [алыг] 1) *мал адусна хольгдсн өңг-зүсн*; *цоохр, эрәтә*; ***алг даанһ килһсн хашата*** *– тәәлвр.* (**нүдн**); *Күүкн* ***алг-хар*** *нүдәрн әрә медг-үлг инәһәд, ормдан суув. – Эрнҗәнә К.*; 2) урһмлын, шовудын нернә тогтацд: ***алг нүдн цецг, алг нуһсн, алг шаазһа***

көк [көке] *һол өңгүдин негнь*; *цеңкр*; ***көк теңгс, көк утан, көк торһн***; ***Көк нуурин тус*** *өмн бийд әәмшгтә тоосн бурд гиҗ һарчкад, цуунглад бәәв. – Сян-Белгин Х.*

шар [шары] I 1) *алтн өңг, алтн мет өңгтә*; ◊ *шар нарн сәәхн, мандлсн алтн нарн*; *Орчлңгин* ***шар нарн*** *ут-ут* ***алтн шар*** *бооднгудын делгү деләд, дүңгәһәд һарад ирв. – Эрнҗәнә К.*

3. Чинрлгч нерн ардан *-хн, -втр, -вцр,* залһвр авад, илдкҗәх утх-чинрән сулдхана, тегәд иим чинрлгч нериг толһа үг болһҗ орулувидн:

муухн [муухын] *муувтр, мууцр*; *Эн 1940 җилд бичҗ авгдсн* ***муухн*** *грамзапись болвчн, эн дуудын күргсн ач-туснь берк, цань уга ик чинртә болв. – Илюмжинов Н.*

көквцр [көкевцер] *юмна өңгнь баахн көк*; *Эн кемд Ингә аавин һарин хурһд дорас* ***көквцр*** *өңгтә нәрхн утан цоонглад һарч ирсиг бидн үзүвидн. – Илюмжинов Н.*

4. Бәәлһнә нернә сүүр деер *-т, -та, -тә* залһвр авч бүрдсн чинрлгч нерн толһа үг болв:

кеелтә *хусрң биш, кеелтсн, кевләдән ургта болсн (мал)*; ***кеелтә һунҗң, кеелтә хөн, кеелтә яман, кеелтә гүн, кеелтә мегҗ һаха***; ***кишгтә күүнд кеелтә машт*** *– үлг.*; *Үвл көтрәд уга бәәтл, хавта бәәрнәснь хөд көндәдг, оратсн йовһн боранла харһдг, һарл болсн* ***кеелтә хөд*** *хаалһдан зовдг. – Сян-Белгин Х.*

цаста *цасн икәр орсн, цасн иктә*; ***цаста үвл, цаста хаалһ***; *Сивр* ***ик цаста һазр****, үвлин цагт бичкдүд цанар, лыжәр дошдг. – Хальмг үнн*

шуугата *шууган иктә, ниргәтә*; *Бидн чигн бәһдан олн хурсн* ***шуугата нәәрт*** *одхинь гиһәд йовдг биләвидн. – Эрнҗәнә К.*

5. Йирин ямр чигн залһвр авч бүрдсн чинрлгч нерн толһа үг болҗ орв:

җорасг [җорасыг] *җора мөр унхд дурта*; ***жомбаһас талдан хот уухшив, җораһас талдан мөр унхшив*** *– үлг.*; *«Уух уга бәәҗ – цәәсг, унх уга бәәҗ –* ***җорасг»*** *гидг үлгүр дотран санчкад, Муузра хойр аһ уучкад, тотхад зогсв. – Эрнҗәнә К.*

халурхг [халурхыг] *халуч, бийән бәрҗ чаддго*; *Күчн, зөрг, эв-дов һурвн бөк күүнд эркн кергтә. Эдн цугтан Балтгт бәәнә, зуг эн дегд* ***халурхг****. – Бардан Э.*

монтхр [монтхыр] *бомбһр, моһлцг бәәдлтә*; ***монтхр толһа, хату монтхр шавр***; *Хойр* ***монтхр*** *халхаснь цусн дусн гисн болна. – Эрнҗәнә К.*

6. Үүлдвр үгиг иргч цагин причастин *-х* янзарнь бичүвидн:

алх [алхы] I 1) *әминь таслх, уга кех*; ***мал алх, аңһуч чоныг алв***; *Батаһар хойр көләснь татулҗаһад, өрчлҗ* ***алад****, герт орулв. – Эрнҗәнә К.*

таварлх [таварлыхы] *амр бәәх, санамр бәәх*; *Хавр ирәд, дулан-бүлән болхла, тер цагт* ***таварлҗ болҗана****. – Доржин Б.*

ясрх [ясырхы] 1) *чикрх, диг-дараһан олх*; *Дәәнә хөөн Кубаня һазрт җширәд,* ***җирһл ясрад бәәв****. – Илюмжинов Н.*; 2) *эдгддгән орх, сән болх*; *Көөрк,* ***ясрад****, өсәд босхла, күчтә гидг күргн болх. – Яшкулов В.*

7. Үүлдвр үгин янзин залһврнь үг үүсклһнә шинҗтә болхла, тиим үүлдврин янзиг толһа үг болһҗ орулсмн:

бәһрах [бәһрахы] 1) *хасулх, бичкрулх*; ***махна үнинь бәһрах***

бәһрулх [бәһрулхы] 1) *хасх, цөөкрүлх*; ***көдлдг цаг бәһрулх, һару бәһрулх***; 2) *ахрдулх, кисх*; ***деесиг бәһрулх***; 3) *бәһ болһх*; ***эн тиирцг таниг бәһрулҗана***

шаалдх [шаалдыхы] *нег-негән иртә хурц юмар шаах*; *Хар седклтә дәәсд халдад,* ***шаалдад дәврв****. – Хальмг үнн*

шаалцх [шаалцыхы] *иртә хурц юмар нег-неглһән шаалдх*; *Шар-цоохр армарн эвтәһәр* ***шаалцад бәәв****. – Җаңһр*

цокгдх [цокыгдыхы] 1) *юмнд цокулх*; ***толһаһарн цокгдх***; 2) *күүчгдх*; 3) *тәрә (буудя) цокулҗ авх*; ◊ ***хурт цокгдх*** *хурт бәргдх*; ***хаалһд цокгдх*** *хаалһдан көшәд мууpх, цуцрх*

үкүлх [үкүлхе] 1) *үкхднь күргх*; *Келсн сән үгән мартҗ, кесн ик андһаран геежә, намаг юңгад* ***үкүлнәт****? – Калян С.*

8. Бәәлһнә нернә тоод шилҗҗ орад, өргнәр керглгддг болсн *-дг*, *-гч* залһврта үүлдвр нериг (причастиг) толһа үг болһувидн:

татдг [татдыг] *бичгин ширәһәс, эс гиҗ юм хадһлдг шкафас татад авдг яршг*; *Ахлач шкафиннь* ***татдгас*** *элəд бәәсн цаһан мөңгн цокарта хар модн һанз һарһад өгв. – Эрнҗәнә К.*

сегсрдг [сегсердыг] *нухсн һуйриг таслад, буслсн уснд тәвәд болһсн хот* (уснас шүүрдҗ һарһад, сегсрәд, өрм, тос тәвәд иддг)

чичрдг [чичирдыг] II *ээм-даларн чичрәд биилдг би*; *Зуни һаң халунла өдрин дуусн бичнр* ***чичрдг*** *көштлән биилдг билә. – Хальмг үнн*

иргч [ирегчи] *ирх цаг*; *Әрәсән тууҗнь туурмҗта,* ***иргчнь*** *сарул сәәхн. – Хальмг үнн*

XIII. Тоолгч нерд (амр, дарана, хувагч, цуглулгч) онц салу толһа үг болһҗ орулгдв:

арвн [арвын] 1) *үндсн тоолгч нерн, арвн гидг то*; ***арвн өдр, арвн хонг***; 2) *ниицл үгмүдин тогтацд*; ***арвн наста күүкн, тавн хонга болзг***; 3) *ол дәкҗ, кесг дәкҗ*; ***ааһ цә уутл, арв хүвлх***; ***әәмтхә күн арв дәкҗ үкдг*** *– цецн үг*; 4) *хууч.* ***арвн*** *хуучна цага хальмгудын нутгин әңг*; ***арвна әңг***

арвдгч [арвыдгчи] *дара тоолгч нерн, арвдк*; ***арвдгч сар***; *Әәдрхнд ирәд, саак* ***арвдгч*** *пристнәс кермд сууҗ авад, Ижл өөдлəд һарв. – Эрнҗәнә К.*

арвулн [арвулын] *цугл. цуглулгч тоолгч нерн*; ***бидн арвулн ирүвидн***; *Аадаг* ***арвулн*** *мордулҗ – тәәлвр.* (**махла өмсх**)

арвад 1) *хувагч тоолгч нерн, арвад шаху*; ***арвад җил өңгрв***; *Бор нуурин өмн бийд,* ***арвад*** *дууна һазрт, Харалҗнд – Цекрә Балдна хотн, хөр шаху өрк. – Сян-Белгин Х.*; 2) *арвадар салу-салу*

XIV. Орч нер үгиг нег болн олн тооднь нерлгч, төргч киискврәрнь толһа үг болһҗ өгүвидн:

би I нег тоохин 1-гч нүүрин орч нерн; ***Би*** *чамур сөөдән нисч ирнәв, – гиҗ Бавуха хәрү өгнә. – Хальмг туульс*; ◊ ***бив гих*** *бийән сәәнд тоолх*; ***бив гисн – һанцарн, бидн гисн оларн*** *– үлг.*

мини *би* гисн нүр орч нернә төргч киискврин янз; ***мини экэцк***; *Әм авр, хәәмнь,* ***мини*** *үрнләм әдлмч... – Сян-Белгин Х.*

бидн [биден] олн тоохин 1-гч нүүрин орч нерн мадн; ***чи бидн хойр***; *Тәрә хуралһнд бөдүн улсла хамдан* ***бидн чигн****, школьникүд, орлцувидн. – Илюмжинов К.*; *Бичкдүд һочкнад инәдтхә,* ***биднә*** *седкл байсатха. – Калян С.*

мана I *бидн гидг олн тоохин нүр орч нернә төргч киискврин янз* биднә, мадна; ***мана орн-нутг, мана гер***; *Тадн болхла, эңкр* ***мана*** *бичкдүд, күслдән күрхәр уралан зөрх зөвтәт. – Хальмг үнн*; ◊ ***мана һара күн*** уха-санаһарн негн; *Эннь* ***мана һара күн****. – Басңга Б.*

XV. Үүлдвр орч нериг иргч цагин *-х* янзарнь толһа үг болһв:

иигх [иигхе] *ишм кевәр үүлдх*; ***чамаг иигхичнь медсн угав***; *Ээҗ, эн юңгад* ***иигснь*** *энв? – Җаңһр*

тиигх [тиигхе] *тишм кевәр үүлдх*; ***тиигәд чигн ке, тиигҗ келҗ болшго***; *Зөвтә, зөвтә, кезәнә* ***тиигх*** *бәәсмн, гилдҗ шууглдв. – Эрнҗәнә К.*

XVI. Нареч (*цаг, орм зә, учр-уршг заагч үг*), тер тооднь залһвр авч үүдсн, бий даасн толһа үг болҗ тольд орв:

асхн [асхын] *ора, ора цаг*; *Наадад* ***негхн асхн*** *шүлг бичәд оркна болһнч. – Эрнҗәнә К.*

асхар *ора, асхн болсн цагт*; ***асхар болсн йовдл, асхар ирх, асхар көдлх***; *Нег дәкҗ асхар терүн тал хуучн нәәҗнь ирҗәнә. – Илюмжинов Н.*

бahар *баахнар, бичкнәр, бah-cahар*; ***хот бahар эдлх, алвн бahар хурагдв***; ***Бah-cahар*** *медүв гиһәд, харулч хойр хар күмсгән деегшән хурав. – Инҗин Л.*; *Зуг, харм төрхд, энд хаврин сармудт хур-чиг* ***бahар*** *орад, урһц мууһар һарв. – Хальмг үнн*

өңгәр 1) *мөңгн угаһар*; ***өңгәр өгдг эм***; ***өңгәр эд хөөнән өрн*** *– үлг.*; *Төрүц* ***өңгәр*** *патьр өхг арһ маднд уга. – Хальмг үнн*; 2) *хара зөңдән, ки*; *Күүкән нам* ***өңгәр*** *зоваҗах бәәдлтәв. – Эрнҗәнә К.*

XVII. Зәңгин тогтацд орж, туслгч үүл күцәҗәх үгмүдиг (*хөөт үг, холва, хүвс, айлг үгмүд*) – цуг эдниг тәәлвринь өгч толһа үг болһв, үлгүрлхд:

алднд [алдынды] *хөөт үг*; 1) *кемд, үйд*; ***үдин алднд, эн алднд***; *Үвләр төрсн хурһд хаврtнь ноос өгх деерән,* ***намрин чилгч алднд*** *теднд көг тәвәд, хаврар хурһлулҗ болхмн. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шидр, өвр, хол биш*; ***кеер хоша алднд***; *Тегәд тер бийәрн* ***Киевин алднд*** *зәңг-зә угаһар геедрҗ одсмн. – Илюмжинов Н.*

зугар зөрүд холва; *Эврә туһлта үкрән Дамб күүнә маляһас сольшго,* ***зугар*** *эврә маляһан күүнә туһлта үкрәс өгшго. – Сян-Белгин Х.*

кемр [кемер] бооцгч үлмә зәңгин холва; ***Кемр*** *би энүг геехлә, намаг хаҗ алх болҗ әәлһлә. – Илюмжинов Н.*

биз [бизе] *бәәмҗ хүвс*; *маһд, хә биз*; ***тиим чигн биз***; *«Түрд хаани бәәшң* ***биз****», – гиҗ санад... – Җаңһр*; *Эҗго һазрт алчкад, көтлвринь чиг авад одх* ***биз****? – Сян-Белгин Х.*

пө, **пө-ө** бахмҗ төрх цагт келдг айлг үг; ***Пө****, мини әәмг алвт иим өнр-өсклң болхви? – Хальмг туульс*; ***Пө-ө****, эдн басл әвртә нертә улс болна билтәл. – Эрнҗәнә К.*

XVIII. Хасч бичсн шишлң темдгүдин цәәлһвр. Шишлң темдгүд олн зүсн болна. Эдн цугтан толһа үгин тәәлврин өмн тәвгдсн бәәдг. Иим темдгүд тәәлвр кеҗәх үг альд, юуна халхар керглгддг, келнә ямаран нәәрүлһд олзлгддг, ямр айлһин болдг, бас нань чигн юм заадг болна (хасгдсн үгмүдин цес *хәлә*):

аак 1) *дөрв. экүрн хандлһн*; *Муузран дару мана* ***аак*** *гемтв. –*

Эрнҗәнә К.; 2) *тоrh. эцкүрн, эс гиҗ ахурн хандлһн*; ***Баажа аак хойр*** *таниг дуудулв. – Зүркни таалар*

бүшкүр *көгж. үләж, ду hаphдг көгжмин зевсг*; ***бүрә бүшкүр, биив бүшкүр, хулсн бүшкүр***

күрд [күрде] *шаж. модар, эс гиҗ төмрәр кесн эргүлдг кеңкрг зевсг*; *Аръябалан, Цаһан Дәрк Гегәнә, нань чиг шүтәнә* ***модар, төмрәр кесн күрд*** *энд үзҗ болхмн. – Хальмг үнн*

даph [дарһы] *туужҗ.* 1) *хотна ах*; *толһач*; ***хотна даph***; 2) *толһач*; *Дүүвр Җилһнәр* ***даph тальвад****. – Җаңhр*

за *бот. элстә, чолурхг hазрт урhдг бут модн*; ***За*** *гидг түләһән түләд, зандн улан цәәһән чанад... – Җаңhр*

шоңхр [шоңхыр] *зоол. шүүрг махсг шовун*; ***шовун болвас шоңхр болдго*** *– үлг.*; *Кезәнә нег хаанд дурта* ***шоңхр*** *шовун бәәҗ. Эн хан аңһучлхларн,* ***шоңхран*** *даңгин бийләһән авч йовдг бәәҗ. – Хальмг туульс*

залрх [залрыхы] *күнд.* 1) *залржҗ ирх*; *Очка зәәсң* ***залржҗ*** *ааш-на. – Бембин Т.*; 2) *залрад суух*; *Багшнь ахлад,* ***залрад орксн****, хурл хурҗасн бәәҗ. – Дорҗин Б.*

Принципы создания и состав словаря

I. Все заглавные калмыцкие слова даются в алфавитном порядке и пишутся в соответствии с правилами действующей орфографии. После заглавных слов в квадратных скобках дана их транскрипция с восстановлением неясных гласных: гласный твёрдого ряда передаётся буквой *ы*, а мягкого ряда – буквой *е*: **авдр** [авдыр], **бат** [баты], **гөңгн** [гөңген]. После согласных *ж, ч, ш* неясный гласный передаётся буквой *и*: **ажл** [ажил], **бичг** [бичиг], **харшлх** [харшилхы].

Заглавное калмыцкое слово со всем относящимся к нему материалом, включая иллюстративные примеры, образует словарную статью. Лексические значения заглавного слова отделяются друг от друга светлой арабской цифрой со скобкой. В конце словарной статьи за знаком ромб (◊) приводятся фразеологизмы, различного типа устойчивые сочетания, в том числе терминологические, которые сопровождаются толкованием на калмыцком языке и переводом их на русский язык:

нүдн [нүден] 1) *харана эрктн* глаз, глаза; ***хар нүдн, нүднә цецг, нүднә өвчн, нүднә хонц, нүднә зовк***; ***нүдән ирмх, нүдән бүлтәлһх***; ***нүдн әәхәс биш, һар әәдмн биш*** *– үлг.*; ***нүдньбүлтхр, чикнь сертхр*** *– тәәлвр.* (**туула**); *Энүнә* ***барун нүдн*** *ик хальр болдг билә. – Илюмжинов Н.*; 2) *нүднә харан* зрение; ***терүнә нүднь му, нүднә харан тату***; ***Нүднә харань*** *му болв чигн, зәрм көгшд дегтрмүд умшхдан йир дурта. – Хальмг үнн*; 3) *хәләвр, хәләмҗ* присмотр, надзор; ***эн кергин төлә сән нүдн кергтә***; 4) *көзр. юмна нүдн* очко, метка (*на картах, игральных фишках*); ***көзрин нүдн***; 5) *юмнд кесн нүкн* ячейка (*в сети*); ***шүүгүлин нүдн, гөлмин нүдн***; 6) урһмлын болн әмтәнрин нердин тогтацд *в составе бот. и зоол. названий*: ***үкр нүдн*** чёрная смородина, ***хөн нүдн*** маргаритка, ***улан нүдн*** сорога (*рыба*); ◊ ***нүдн-амн болх*** *килмҗлх, хәләх, дөңгән күргх* оказывать услугу, помогать в *чём-л.*, присматривать; *Бичкдүдичиньэмгн чигн өдрт* ***нүдн-амн болад****, гертән*

хәләһәд бәәх. – Куукан А.; ***нүдн өвдх*** *дурго болх* ненавидеть; *Сән болҗ, эн гер үзхнь* ***нүдм өвдәд бәәдг билә****. – Басңга Б.*; ***нүд чичм харңһу*** *төрүц харан уга, харңһу* темно, хоть глаз выколи; ***Нүд чичм чигә харңһу*** *намрин сөөһәр Боврг Ольдан хотнд күрәд ирв. – Доржҗин Б.*; ***нүд авлм*** *дурн тусм сәәхн, дегд сәәхн* очаровательный, глаз не оторвать; *Зальнь күүнә* ***нүд авлм*** *сәәхн: зусн-зүүлин өңг һарч солңһтрад, күүнә нүднд эрәлҗләд бәәнә. – Бембин Т.*

II. После заглавного слова даётся его толкование. Затем располагается иллюстративный материал в виде разного типа сложных слов, словосочетаний, пословиц, поговорок, загадок и примеров из произведений калмыцкой литературы, фольклора, периодической печати, старописьменных памятников, переложенных на современный калмыцкий язык:

гер 1) *күүнә бәәдг бәәрн, гер-бәәрн* юрта; дом, здание; изба; ***ишкә гер, модн гер, шавр гер, чолун гер***; 2) *өрк-бүл хамг өлг-эдтәһән* дом, семейство со всем имуществом; ***Гер-бүл*** *салад, салврад бәәснәс му юмн уга. – Балакан А.*; ***герин эзн, герин күн***; *Манҗин* ***герин күн*** *йирин бийнь медәд, цә чанхар белдв. – Доржҗин Б.*; 3) *герин эдл-аху болн мал* всё хозяйство и скот; *Эн дун мел туслң энүнә тускар, өөрхн улсасн,* ***эк-эцкин гер-малас*** *удлго эн салхин тускар һарһгдсн мет болв. – Илюмжинов Н.*; 4) *үр* гнездо, улей; ***зөгин гер, шовуна гер***; 5) *юм тәвҗ хадһлдг гер* футляр, ножны; кобура; ***утхин гер, козлдурин гер, селмин гер***; 6) *шишлң юмна төлә белдсн гер какое-л.* заведение; ***амрлһна гер, төрлһнә гер***; ◊ ***гер-мал болх*** *өрк-бүл өндәлһх* жениться, обзавестись хозяйством; ***гер шүдн*** *өмнк, хаздг шүдн* передние зубы

өнчн [өнчин] 1) *эк-эцк уга, өнчн-өвү* сирота; осиротелый; ***өнчн көвүн***; ***өнчнә кишгнь өвртнь*** *– цецн үг*; *Үзң Алдр хаани көвүн, үйин* ***өнчн*** *Җаңһр билә. – Җаңһр*; *Нег хотна әмтнә нилчәр энүг Бах-Дөрвдә* ***өнчн күүкдин*** *герт орулцхав. – Илюмжинов Н.*; 2) *өрәсн, һанц* одиночка; одинокий; ***өнчн бор төлг, өнчн урһа модн***; *Эн улсла харһҗ йовх Буван ард* ***өнчн бор хурһн*** *мәәләд дахсиг бас медә йовна. – Сян-Белгин Х.*

дарх [дархы] 1) *цокх, ишкх* давить, жать, придавливать, приминать; ***ишкә дарх***; 2) *күүчх, уга кех* подавлять, укрощать, обуздывать; ***дәәсиг дарх***; *Кемр хортн дәврхлә,* ***теруг дарх*** *зер-зев маднд олдх гисн йортаһар кедг. – Хальмг үнн*; *Хөвтә җирһлин үнн* ***хортыг дарад*** *дишлв. – Саңһҗин Б.*; 3) *юмнд тииз тәвх* прикладывать, ставить печать; ***тииз дарх***; 4) *юм нуух, бултулх* прятать, скрывать, утаивать; ***һазрт дарх***; 5) *Тер йөрәлин хөвн* ***сөңгән нег киинһәр дарчкад****, толһаһан зәәлв. – Зүркни таалар*; ◊ ***өндг дарх*** *һууҗмул һарһхин төлә шовун өндгн деернь суух* высиживать яйца; ***дөрә доран дарх*** *күч-йосан медүлх, дажрх* держать под пятой

улһ (уулһ) [улһы] *хууч. һал маңнад, юмна түрүнд йовҗ дәәлдг церг* передовое войско; ***улһ церг тальвх***; *Увш-хун-тәәҗ* ***уулһ*** *уралан* ***тальвҗ****. – Сарин герл*

III. Если заглавное слово имеет несколько значений, то сначала указываются его прямые значения, а затем переносные:

сергәх [сергәхе] 1) *унтсн күүлх* будить, пробуждать; ***нөөрәс сергәх***; 2) *согту күүнд ухан-серл орулх* приводить в чувство, отрезвлять; ***согту күү сергәх***; 3) *шилҗ. шинәс төр босхх* поднимать вопрос (*повторно*); *Өцклдүр мадн дәкәд* ***эн төриг шинәс сергәҗ****, юн кегдсинь медхәр күүндүвидн. – Хальмг үнн*; 4) *шилҗ. юм босхҗ сергәх* восстанавливать, поднимать; ***эдл-аху шинәс сергәх***

IV. Настоящий словарь составлен на основе «Калмыцко-русского словаря» (М., 1977), так как в значительной мере использован его словник и фактический материал. Из нашего словаря исключены слова и термины иностранного происхождения, главным образом заимствования из европейских языков. Кроме того, в словарь не вошли слова на буквы Ё, Ж, Р, Ф, Щ, поскольку в калмыцком языке нет таких звуков, а соответственно и слов, начинающихся с этих букв. Однако в словарь вошли слова, заимствованные из русского языка, которые стали поступать в калмыцкий язык начиная с XVII века. Со временем они адаптировались по

законам фонетики заимствующего языка и, укоренившись в нём, обогатили лексический состав калмыцкого языка. Такие слова нашли своё место в данном словаре:

җалв [җалвы] *көлснә мөңгн* жалованье, зарплата; – *Көдлмш эс кесн күүнд **җалв** бас бичдвт? – болҗ күүкн алмацв. – Балакан А.*; *Көдлмш бәәв чигн, селәнәхн **җалван** цаглань авлго, түрлдәд бәәцхәнә. – Хальмг үнн*

җиләтк [җиләтке] *күүкд өмсдг ханцн, зах уга ахрхн дотр хувцн, камзол* жилет; *Теднә күүкднь цуһар камзол **(җиләтк)** бийснь сән дурар тәәләд, уга кеһәд хайчкв. – Эрнҗәнә К.*

сииц [сиице] *көвң кенчрин гиигн эд* ситец; ***Сииц** көшгин ца бийәс шаһаж хәләсн эмгнд эн гиич – ямаран күн болҗахинь эн келҗ өгв. – Илюмжинов Н.*

аһурцг [аһурцыг] *утулң ноһан һарудын темсн, хаяр* огурец; ***давслсн аһурцг***; *Өрүн эрт базрт ирәд, эдн мәңгрс, адамч, **аһурцг**, һу, бурш, нань чигн темс хулдна. – Хальмг үнн*

лавк [лавкы] *юм-күм хулддг ик биш делгүр* небольшой магазин, лавка; *Манахс ирхәс ода чигн цаг бәәнә, **лавк орад,** невчкн кампадь-балта авх кергтә. – Хальмг үнн*

күүтр [күүтер] *ик биш селән* хутор; ***орс күүтр, күүтрин әмтн***; ***Эн күүтр деер** Лари Корниенко Григорий орста хоюрн Күрлт селәнә орс баячудын мал хәрүлнә. – Сян-Белгин Х.*

устг [устыг] *ик ова өвсн* стог; ***устг өвсн***; *Захарнь зерглүләд овалад орксн солом, өвснә скирдс, **устгуд**, ковньг то-томж уга товрутна. – Эрнҗәнә К.*

чееньг [чеениг] 1) *цә буслһдг бәрүлтә сав* чайник; *Тиигҗ келәд, көвүн **төмр чееньг** цө деер тәвв. – Илюмжинов Н.*; 2) *һарнүр уһадг бәрүлтә бичкн сав* небольшой чайник для умывания лица и рук; *Бата бичкн көк **чееньгтә ус** авад, хойр залуһин өөр одад, һар деернь ус кеҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*

ярм [ярмы] *царин күзүнд зүүдг модн хамуд* ярмо; ***цариг ярмд зүүх***; *Йовсн хаалһмдн хату билә, яду болн чагчм билә. Йосн манд уга билә, **ярм** күзүнд өлгәтә билә. – Лееҗнә Ц.*

V. Кроме активных, широко употребительных в современном языке слов, в словарь включены устаревшие и редкие в своём употреблении слова, а также слова, встречающиеся в старописьменных памятниках:

ажрһ [ажирһы] II *ишкә герин терм*, *унь кедг модч урна ширә* столярный верстак (*для изготовления жердей и решёток кибитки*)

ажрһ [ажирһы] III *хууч. кезәнә гем һарһсн күүнд көлднь зүүдг модн кев* колодка (*деревянная*) (*надевавшиеся в старину на ноги*); ***хоңһр ажрһ***

инҗ [инҗи] *хууч. эк-эцкнь күүкән мордулхднь өгдг өлг-эд* приданое; ***күүкнә инҗ***; ***инҗинь – икәр***, ***ирдгинь – баһар*** – *цецн үг*; ***Инҗ*** *гисн күүкнд өгсн гер, мал, өлг-эд, мөңгн, урд цагт деернь – кесг күн (дахуль) чигн. Күүк дахсн хамг юмн – цуһар* ***инҗ***. – *Кичгә Т.*

цанид *бурхн-шажңна гүн номин деед сурһуль* высшее буддийское учебное заведение (*религиозно-философского профиля*); ***цанид дацң, цанид чөөр***; ***Цанидт*** *арвн җил болад, зууһин равжамб болхд нег чигн үг эс алдснднь бүгдәр бас һәәхәд, алдр нернь дуурьсв. – Сарин герл*

VI. Омонимы, т.е. слова, имеющие одинаковое звучание и написание, но разные по значению (иногда и по происхождению), даются отдельными статьями и обозначаются римскими цифрами:

шор [шоры] I 1) *хойр талан хурц иртә, утх мет, зевсг* штык; ***бууһин шор, шорта бу***; 2) *хурц үзүртә, чичәд хатхдг зевсг, җид* копьё; ***Йисн алд хар шоран*** *суһ татад авб. – Җаңһр*

шор [шоры] II *му үүл, хар мөр, гүрм* несчастье, беда; ◊ ***шор муута*** *муульта, гүрмтә* несчастный; ***шор үзх*** *муулян үзх* страдать, испытывать несчастье; ***шор болхд*** *хар мөр болад* на беду, к несчастью; ***шор мөрт даалһх*** *болснь болг гих* положиться на судьбу

шор [шоры] III 1) *мах хатхҗ авад шардг зевсг* вертел; шампур; ***шорт мах хатхҗ шарх***; 2) *белг бәрхд керглдг һурвн талта, хурц үзүртә бичкн модн* палочка для гадания (*заострённая трёхгранная*); ◊ ***шор зорх*** *белг бәрх* гадать на палочке; *Нег кү кеһәд, мөрн деер мордулад,* ***шор модар җид кеҗ өгәд****, хойраһинь хурмшин тасрха деер тәвәд, Дамбин хотна ар бийд Бор нур тал хәләһәд тәвв. – Сян-Белгин Х.*

шор [шоры] IV *харач өндәлһдг шуург модн* кончик шеста (*который продевается в отверстие дымоходного круга юрты*)

дүүрх [дүүрхе] I *дүүрң болх* наполняться; ***зовлһ чанхла – хәәсн дүүрдг, зовлң санхла – чееҗ дүүрдг*** *– үлг.*; *Альмн, кедмн, чиһин моддар сала судл цуг* ***дүүрч*** *көкрнә. – Эрнҗәнә К.*

дүүрх [дүүрхе] II *эмәлин өмн суулһх* везти *кого-что-л.* впереди себя на седле; ***Күүк дүүрх*** *көвүг көк бор мөрнә эмәлин ард суулһад... – Эрнҗәнә К.*; *Дүүвр бат мөңгн эмәлин өмн* ***дүүрч ирәд****... – Җаңһр*

дүүрх [дүүрхе] III *үкрин үснь ширгәд чилх, саагддган уурх* перестать доиться (*о корове*); ***намр болхла, үкр дүүрв***

VII. Слова диалектного происхождения, вошедшие в калмыцкий литературный язык, даются отдельными статьями:

бедр [бедер] *бузав. суулһ, көнг* ведро; бочонок (*маленький*); *Һаза бәәсн* ***бедрмүдтә*** *чаһриг герт орулад, өвгн-эмгд авхулад, Манҗ дү көвүнәннь керг-үүл йөрәлһнә. – Манҗин Н.*

серньг *бузав. хустг* серники, спички; *Ахнр, зогсчатн, хүүрә* ***серньг*** *нанд бәәнә. – Санган Л.*

мааклх [мааклыхы] *бузав. мааслдх, девсх* пинать ногой; ***Зәрминь мааклад****, киискәһәд йовад йовна. – Җаңһр*

донҗг [донҗиг] *дөрв. утулң бийтә цә кедг сав* высокий чайник; *Маңһдур өрүнднь ах дү хойр Нармад нег хуһлм һуйр, нег* ***донҗг цә*** *авч ирв. – Бадмин А.*

биил *дөрв. ценг* вилы; ***дөрвн аагта биил, биилиг һазрт шаах***; *Бийнь күрз,* ***биил*** *авад, хошан ора деернь һарад, бүркәһинь дорагшан холвлв. – Нармин М.*

чинчә *дөрв. әмтин бичкн зурмн* самый маленький суслик; – *Альков, йоста аңһуч болхла, келич – үүгинь юн гиҗ нерәддв? –* ***Чинчә*** *гисн хәрү өгчәнә. – Бардан Э.*

мәәрг [мәәрег] *тор.* 1) *мука, мукарсн* тупой, притупленный; ***мәәрг сүк***; 2) *шилж. муңхг, тоңкун* тупой, неразвитый; несообразительный

наксх [наксыхы] *тор. өвдгән дарад, нуһлад биилх* гнуться, сгибаться (*о коленях*); ***наксад биилх***

кирмх [кирмехе] *тор. махиг үүрмгәр ишкх* крошить, мелко нарезать (*мясо*); ***мах кирмх***

VIII. Парные слова, пишущиеся через дефис, даются в самостоятельных статьях:

идән-будан *хош. диг-даран уга, саму* беспорядок, хаос; ***әмтн идән-будан болҗ оч***; ◊ ***идән-буда кеһәд хайчкх*** *хутхад, холяд тарачкх* привести в полный беспорядок, перевернуть вверх дном; *Одак бер эн гер дотркиг* ***идән-будан кеһәд хайчкҗ.*** *Альчурм олдхш... – Бадмин А.*

төрл-садн [төрел-садын] *хош. төрл-төрскн, өөрхн улс* родственники, родня; ***төрл-садна холнь сән, түлән-усна өөрхнь сән*** *– цецн үг*; *Теднд* ***төрл-төрскн улслаһан харһх*** *дурн йир икәр күрдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

хов-җив *хош. хов, хов-худл* сплетни, клевета; *Университетәс көөҗ әрлһтн, терүнә ормд орх, йосн чик седклтә күн би олҗ өгнәв гиһәд,* ***хов-җив күргәд йовдг*** *күн Анҗа. – Эрнҗәнә К.*

хур-чиг *хош. хур-боран* осадки (*в виде дождя*); ***Хур-чиг уга****, хаврин чилгр өдрмүд зогсхла, тәрәчнр көдлмшән кесг өдрин эргцд төгсәхнь лавта. – Хальмг үнн*

IX. Если заглавное слово самостоятельно не употребляется, то после него ставится двоеточие, а затем приводится сочетание, в котором встречается данное слово:

дүңлә: ***хар дүңлә*** *өр цәәхин өмн, хар өрлә* в раннюю рань, в предутренние сумерки; ***хар дүңлә босх***; *Бууһан авад, бийдм*

бүдүн күзү үзүләд, сетрәлсн төлгим, хөөнәм кишгиг, өрүн ***хар дүңлә****, цаг биш цагла булаҗ авад алҗ идв. – Сян-Белгин Х.*

чилм [чилем]**:** ***чилм хар*** *тас хар* абсолютно, совершенно чёрный; ***чилм хар мөриг чи бид хойр кезә хазарлхмб?*** *– тәәлвр.* (**сүүдр**); ***Чилм хар бүшмүдән*** *өмссн, толһа деерән ик хар шааль альчур көдрсн... – Эрнҗәнә К.*

ка: ***ка тусх*** *уга болх, каарх* быть уничтоженным, истреблённым; ***Ка тустн****, цуһар нег ухата һәәнр бәәҗл эднтн. – Эрнҗәнә К.*

Х. Слова с собирательным значением, образованные от основ качественных прилагательных, с помощью суффиксов *-чуд, -чүд, -нр, -с*, даются самостоятельной статьёй:

цаһачуд *тууҗ. советин йосна өмнәс босч дәәлдсн цаһана церг* белая армия, белые, беляки; *– Яһҗ? Юн болҗ? – Яах билә. Цаачн* ***цаһачуд*** *орад аашдгҗн. Боран селәһәр, Зурмтар* ***цаһана церг*** *орҗ ирсн бәәнм. – Бембин Т.*

бөдүчүд *нас күүсн улс, бөдүн улс* взрослые; *Усна көвәһәр көл нүцкәр гүүҗәх бичкдүд бәәтхә, энд амрчах* ***бөдүчүд чигн*** *хамхрха шил-чолунд бийән шавтаҗ чадх гиҗ, оньдин саг бәәнәч. – Хальмг үнн*

бичкдүд [бичикдүд] *бач наста көвүд-күүкд* детвора, дети; ***бичкдүдин эмч***; *Мини гергн, Ноостын гергн* ***бичкдүдтәһән*** *ирв. – Тачин А.*

икчүд *нас күүцсн улс, бөдүчүд* взрослые; ***хотна икчүд***; *Бидн,* ***икчүд****, бас хот эдлвидн. – Илюмжинов Н.*

медәтнр [медәтнер] *цугл. наста улс, көгшд, эмгд-өвгд* пожилые люди; старики, старухи; ***медхәр седхлә, медәтнриг соңс*** *– цецн уг*; *Кезәнә хальмг* ***медәтнр*** *әркиг шин өрмлә хамднь эдлдг бәәсмн, терүнә хөөн эднд хот эдлх чигн, унд хәрүлх чигн дурн күрдмн биш, эдн цадхлң бәәдг бәәсмн. – Илюмжинов Н.*

нилхс [нилхес] *шинкн төрсн күүкд* новорождённые, младенцы; *Бата өмнәһүрн* ***нилхс*** *теврсн улс йовх болһнд өңгәҗ хәләнә. – Эрнҗәнә К.*

XI. Слова, образованные от одной и той же основы, но с помощью разных суффиксов, даются отдельными статьями. При этом наиболее употребительное из них сопровождается толкованием, а при другом даётся отсылка к нему:

индстх [индестхе] *хурһарн индслх* прищёлкивать, щёлкать пальцами; ***маңнаһарнь индстх***

индслх [индеслхе] **индстх** *хәлә*

җавадх [җавадхы] *җавсадх, җивсәдх* кокетничать; *Эн мана кишванр дегтрән бардмнад **җавадла бәәҗ**, тенүнд бийснь хаалһ зааҗ өгв. – Эрнҗәнә К.*

җавсадх [җавсадхы] **җавадх** *хәлә*

җоодмг [җоодмыг] *тор. атх үсн, ноосн* пучок, клок (*волос, шерсти*)

җоомг [җоомыг] *дөрв.* **җоодмг** *хәлә*

XII. Части речи и толкование их значений.

1. Имена существительные даются в форме именительного падежа единственного числа:

гиич *әәл хәәҗ ирсн күн, әәлч* гость; ***гиичд одх***; ***ирсн гиич хәрдг, орсн боран гиидг*** *– үлг.*; *Удин хөөн **күндтә гиичнр** Хальмг Таңһчин хотл Элст балһснла таньлдв. – Хальмг үнн*

одн [одын] 1) *теңгрт герлтҗ, цег болҗ үзгддг бодис* звезда; ***одд һарх, одд чирмх, одд сиирх, сүүлтә одн; одн һархла – теңгр сәәхрдг, медрл икдхлә – ухан сәәхрдг*** *– үлг.*; *Теңгрәс **нег одн** киисәд, ардан утар татад солңһтрад одв. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шилҗ. ачлсн шишлң темдг* орден (*награда*); ***Улан Одн*** орден Красной Звезды

така *теҗәмл герин шовун* курица; ***күүкн така, эр така, такан өндгн, такан махн***; ***өлн такад зарм зүүднднь ордг*** *– цецн үг*; *Нег дәкҗ **эр така** бийдән иньг хәәһәд, бавухаһур ирнә. – Хальмг туульс*

2. Качественные имена прилагательные даются в своей исходной (непроизводной) форме:

бат [баты] 1) *чаңһ, бек* крепкий, прочный, твёрдый, стойкий;

бат деесн; ***үгин ахрнь сән, дееснә батнь сән*** *– үлг.*; 2) *шилж. иҗгтә, нәәлвртә, итклтә* надёжный, верный; ***бат үг, бат түшг***; ◊ ***бат цаһан модн*** *бот. агч модн* клён (туркестанский)

сән 1) ***му*** *гидгин зөрүд чинртә үг; му биш, һәәвһә* хороший, добрый, прекрасный; ***сән зәңг, сән күн, сән өдр***; ***сән мөрнд эзн олн, сән күүнд үүрмүд олн*** *– үлг.*; *Би бас эндр* ***сән зәңгтә*** *йовнав! – Яшкулов В.*; 2) *сәәнәр* хорошо; *сән бәәх*; ◊ ***сән тавта*** *зөвәр хальң* изрядно выпивший; *Җимбин Моцхр зөвәр* ***сән тавта болчксн****, ода караг бәәдлән һарһҗана. – Амр-Санан А.*; ***сән атна дүр һарһх*** *ик сана зүүһәд, бийән әвртә күүнд тоолх* ходить гоголем, ходить с важным видом; *Довднтн, сельсоветин ахлач болхларн,* ***сән атна дүр һарад****, сеңкәһәд бәәҗ. – Доржҗин Б.*

алг [алыг] 1) *мал адусна хольгдсн өңг-зүсн; цоохр, эрәтә* пёстрый, пегий (*о масти*), белобокий; ***алг даанһ килһсн хашата*** *– тәәлвр.* (**нүдн**); *Күүкн* ***алг-хар нүдәрн*** *әрә медг-үлг инәһәд, ормдан суув. – Эрнҗәнә К.*; 2) урһмлын, шовудын нернә тогтацд *в составе бот. и зоол. названий*: ***алг нүдн цецг, алг нуһсн, алг шаазһа***

көк [көке] *һол өңгудин негнь*; *цеңкр* синий, голубой; ***көк теңгс, көк утан, көк торһн, көк ноһан***; ***Көк нуурин түс*** *өмн бийд әәмшгтә тоосн бурд гиҗ һарчкад, цуунглад бәәв. – Сян-Белгин Х.*

шар [шары] I 1) *алтн өңг, алтн мет өңгтә* жёлтый, рыжий; русый; золотистый; ***шар арат, шар чирә, шар эд, шар тосн; һазр дор шар тосн –*** *тәәлвр.* (**тарвһн**); *Күзүнднь күмн-әмтн һарһҗ эс болдг күнд* ***шар*** *шинҗүр зүүҗ. – Җаңһр*; 2) урһмлын болн адусна нердин тогтацд *в составе бот. и зоол.* названий; шар өрг, шар харһа, шар өтг, шар зөг; ◊ *шар нарн сәәхн, мандлан алтн нарн* солнце красное; *Орчлңгин* ***шар нарн*** *ут-ут* ***алтн шар*** *боодгудын делгү деләд, дүңгәһәд һарад ирв. – Эрнҗәнә К.*; ***шар герл, шар дүң*** *өрүн өрлә, өрүн эрт цаг* раннее утро; *Өрүн* ***шар герләс*** *көдлмш эклв. Өрүн* ***шар дүңлә*** *көвүд көдлмшән эклв. – Манҗин Н.*

3. Имена прилагательные, образованные с помощью суффиксов *-хн, -втр, -вцр*, *-цр,* выражающих ослабленное значение качества, даются в отдельных статьях:

муухн [муухын] *муувтр, мууцр* довольно плохой, неважный, плохонький; *Эн 1940 җилд бичҗ авгдсн* ***муухн грамзапись*** *болвчн, эн дуудын күргсн ач-туснь берк, цань уга ик чинртә болв. – Илюмжинов Н.*

көквцр [көкевцер] *юмна өңгнь баахн көк* синеватый; *Эн кемд Ингә аавин һарин хурһд дорас* ***көквцр*** *өңгтә нәрхн утан цоонглад һарч ирсиг бидн үзүвидн. – Илюмжинов Н.*

4. Прилагательные, образованные от основ имён существительных с помощью суффиксов *-т, -та, -тә,* оформляются отдельной статьёй:

кеелтә *хусрң биш, кеелтсн, кевләдән ургта болсн (мал)* беременная (*о животных*); ***кеелтә һунҗн***, ***кеелтә хөн***, ***кеелтә мегҗ һаха***, ***кеелтә гүн***, ***кеелтә яман***; ***кишгтә күүнд кеелтә машт*** *– улг.*; *Үвл көтрәд уга бәәтл, хавта бәәрнәснь хөд көндәдг, оратсн йовһн боранла харһдг, һарл болсн* ***кеелтә хөд*** *хаалһдан зовдг. – Сян-Белгин Х.*

цаста *цасн икәр орсн, цасн иктә* снежный, заснеженный; ***цаста үвл, цаста хаалһ***; *Сивр* ***ик цаста һазр****, үвлин цагт бичкдүд цанар, лыжәр дошдг. – Хальмг үнн*

шуугата *шууган иктә, ниргәтә* шумный; *Бидн чигн бәһдан олн хурсн* ***шуугата нәәрт*** *одхинь гиһәд йовдг биләвидн. – Эрнҗәнә К.*

5. Прилагательные, образованные с помощью суффиксов *-сг, -рхг, -хр,* выражающие качественно-оценочное значение, даются отдельной статьёй:

җорасг [җорасыг] *җора мөр унхд дурта* любящий ездить на иноходце; ***җомбаһас талдан хот уухшив, җораһас талдан мөр унхшив*** *– улг.*; *«Уух уга бәәҗ – цәәсг, унх уга бәәҗ –* ***җорасг****» гидг үлгүр дотран санчкад, Муузра хойр аах уучкад, тотхад зогсв. – Эрнҗәнә К.*

халурхг [халурхыг] *халуч, бийән бәрҗ чаддго* горячий, невыдержанный; *Күчн, зөрг, эв-дов һурвн бөк күүнд эркн кергтә.Эдн цугтан Балтгт бәәнә, зуг эн* ***дегд халурхг****. – Бардан Э.*

монтхр [монтхыр] *бомбһр, моһлцг бәәдлтә* круглый, шарообразный; ***монтхр толһа, хату монтхр шавр***; *Хойр* ***монтхр*** *халхаснь цусн дусн гисн болна. – Эрнҗәнә К.*

6. Глаголы даются в форме причастия с суффиксом *-х*:

алх [алхы] I 1) *әминь таслх, уга кех* убивать; резать, забивать (*скот*); ***мал алх, аңһуч чоныг алв***; *Батаһар хойр көләснь татулҗаһад, өрчлҗ* ***алад****, герт орулв. – Эрнҗәнә К.*

таварлх [таварлыхы] *амр бәәх, санамр бәәх* чувствовать волю, свободу; *Хавр ирәд, дулан-бүлән болхла, тер цагт* ***таварлҗ болҗана****. – Доржҗин Б.*

ясрх [ясырхы] 1) *чикрх, диг-дараһан олх* исправляться, приходить в порядок, налаживаться; *Дәәнә хөөн Кубаня һазрт җширәд,* ***җирһл ясрад бәәв****. – Илюмжинов Н.*; 2) *эдгддгән орх, сән болх* поправляться, улучшаться (*о состоянии больного*); *Көөрк,* ***ясрад****, өсәд босхла, күчтә гидг күрген болх. – Яшкулов В.*

7. Залоговые формы глагола, обладающие словообразовательным значением, даются самостоятельной статьёй:

бahрах [бahрахы] *хасулх, бичкрүлх* уменьшать, сокращать; ***махна үнинь бahрах***

бahрулх [бahрулхы] 1) *хасх, цөөкрүлх* уменьшать, сокращать; ***көдлдг цаг бahрулх, һару бahрулх***; 2) *ахрдулх, кисх* укорачивать; ***деесиг бahрулх***; 3) *бah болһх* молодить; ***эн тиирцг таниг бahрулҗана***

шаалдх [шаалдыхы] *нег-негән иртә хурц юмар шаах* колоть друг друга (*о многих*); *Хар седклтә дәәсд халдад,* ***шаалдад дәврв****. – Хальмг үнн*

цокгдх [цокыгдыхы] 1) *юмнд цокулх* удариться; ***толһаһарн цокгдх***; 2) *күүчгдх* быть разгромленным, потерпеть поражение; 3) *тәрә (буудя) цокулҗ авх* намолачивать (*о зерне*); ◊ ***хурт цокгдх*** *хурт бәргдх* попасть под дождь; ***хаалһд цокгдх*** *хаалһдан көшәд мууpх, цуцрх* устать от дороги

үкүлх [үкүлхе] *үкхд күргх, алх* довести до гибели, умертвить, убить; *Келсн сән үгән мартҗ, кесн ик андһаран гееҗ, намаг юңгад* ***үкүлнәт****? – Калян С.*

8. Субстантивированные формы причастия с суффиксами *-дг*, *-гч* даются в виде отдельной статьи:

татдг [татдыг] *бичгин ширәһәс, эс гиҗ юм хадһлдг шкафас татад авдг яршг* ящик (*выдвижной*); *Ахлач* ***шкафиннь татдгас*** *элəд бəəсн цаһан мөңгн цокарта хар модн һанз һарһад өгв. – Эрнҗәнə К.*

сегсрдг [сегсердыг] *нухсн һуйриг нимгləд, керчəд, буслсн уснд тəвҗ болһад, өрм, тос тəвəд, сегсрəд иддг хот* сегсердык (*куски тонко раскатанного теста варят в кипящей воде, затем вынимают их, кладут сметану или масло, встряхивают и подают как блюдо национальной кухни*)

чичрдг [чичирдыг] II *эəм-даларн чичрəд бишлдг би* чичирдыг (*калмыцкий танец*); *Зуни һаң халунла өдрин дуусн бичнр* ***чичрдг*** *көштлəн бишлдг билə. – Хальмг үнн*

иргч [**иречи**] *ирх цаг* будущее; *Əрəсəн тууҗнь туурмҗта,* ***иргчнь*** *сарул сəəхн. – Хальмг үнн*

XIII. Числительные (количественные, порядковые, разделительные, собирательные) даются отдельной статьёй:

арвн [арвын] 1) *үндсн тоолгч нерн, арвн гидг то* десять; ***арвн өдр, арвн хонг***; 2) ниицл үгмүдин тогтацд *в составе сложн. слов*: ***арвн наста күүкн***, ***тавн хонга болзг***; 3) *ол дəкҗ, кесг дəкҗ* много раз, не один раз; ***аан цə уутл, арв хүвлх***; ***əəмтхə күн арв дəкҗ үкдг*** *– цецн үг*; 4) *хууч.* ***арвн*** *хуучна цага хальмгудын нутгин аңг* арбан, десятидворка (*старое административное деление*); ***арвна аңг***

арвдгч [арвыдгчи] *дара тоолгч нерн* десятый; ***арвдгч сар***; *Əəдрхнд ирəд, саак* ***арвдгч*** *пристнəс кермд сууҗ авад, Ижл өөдлəд һарв. – Эрнҗәнə К.*

арвулн [арвулын] *цугл. цуглулгч тоолгч нерн* вдесятером, все десять; ***бидн арвулн ирүвидн***; *Аадаг* ***арвулн*** *мордулҗ – тəəлвр.* (**махла өмсх**)

арвад 1) *хувагч тоолгч нерн, арвад шаху* около десяти, при-

близительно десять; ***арвад җил өңгрв***; *Бор нуурин өмн бийд,* ***арвад дууна һазрт****, Харалҗнд – Цекрә Балдна хотн, хөр шаху өрк. – Сян-Белгин Х.*; 2) *арвадар салу-салу* по десять

XIV. Личные местоимения даются отдельной статьёй в форме именительного падежа единственного и множественного числа. Если косвенные формы супплетивные, то они также даются в виде отдельной статьи:

би I нег тоoһин 1-гч нүүрин орч нерн *мест. личн. я*; *–* ***Би*** *чамур сөөдән нисч ирнәв, – гиҗ бавуха хәрү өгнә. – Хальмг туульс*; ◊ ***бив гих*** *бийән сәәнд тоолх* выставлять своё «я», быть высокого мнения о себе; ***бив гисн – һанцарн, бидн гисн – оларн*** *– үлг.*

мини ***би*** гисн нүр орч нернә төргч киискврин янз *род. п. от мест.* я; мой; ***мини эк-эцк***; *Әм авр, хәәмнь,* ***мини*** *үрнләм әдлмч... – Сян-Белгин Х.*

бидн [биден] олн тоoһин 1-гч нүүрин орч нерн *мест. личн.* мадн; ***чи бидн хойр***; *Тәрә хуралһнд бөдүн улсла хамдан* ***бидн чигн****, школьникүд, орлцувидн. – Илюмжинов Н.*; *Бичкдүд һочкнад инәдтхә,* ***биднә*** *седкл байсатха. – Калян С.*

мана I ***бидн*** *гидг олн тоoһин нүр орч нернә төргч киискврин янз* наш, наша, наше, наши; ***мана орн-нутг, мана гер***; *Тадн болхла, эңкр* ***мана*** *бичкдүд, күслдән күрхәр уралан зөрх зөвтәт. – Хальмг үнн*; ◊ ***мана һара күн*** *уха-санаһарн негн* свой человек; *Эннь* ***мана һара күн****. – Басңга Б.*

XV. Глагольные местоимения ***иигх, тиигх*** и их разные формы: ***иигж, иигәд, иигхд, иигтл***; ***тиигж, тиигәд, тиигтл, тиигхд*** *и др.* – даются в отдельных статьях:

иигх [иигхе] *иим кевәр үүлдх* делать, поступать так, делать таким образом; ***чамаг иигхичнь медсн угав***; *Ээж, эн юңгад* ***иигснь*** *энв? – Жаңһр*

тиигх [тиигхе] *тиим кевәр үүлдх* делать, поступать так, делать таким образом; ***тиигәд чигн ке, тиигж келж болшго***; *Зөвтә, зөвтә, кезәнә* ***тиигх*** *бәәсмн, гилдж шууглдв. – Эрнҗәнә К.*

XVI. Наречия (производные и непроизводные), разные по своим разрядам (времени, места, причины, образа действия), приводятся отдельными статьями:

асхн [асхын] ***өрүн*** *гидгин зөрүд чинртә үг*; *ора, ора цаг* вечер; ***асхн болхиг күләх, асхн ора болв***

асхар *ора, асхн болсн цагт* вечером, в вечернее время; ***асхар болсн йовдл, асхар ирх, асхар көдлх***; *Нег дәкҗ* ***асхар*** *терүн тал хуучн нәәҗнь ирҗәнә. – Илюмжинов Н.*

бahар *баахнар, бичкнәр, невчкнәр, бah-cahар* незначительно, мало; ***хот бahар эдлх, хур-чиг бahар орв, алвн бahар хурагдв***; ***Бah-cahар медүв*** *гиһәд, харулч хойр хар күмсгән деегшән хурав. – Инҗин Л.*; *Зуг, харм төрхд, энд хаврин сармудт хур-чиг* ***бahар орад****, урһц муухар һарв. – Хальмг үнн*

өңгәр 1) *мөңгн угаһар* даром, бесплатно; ***өңгәр өгдг эм***; ***өңгәр эд хөвнән өрн*** *– үлг.*; *Төрүц* ***өңгәр*** *патьр өхг арһ маднд уга. – Хальмг үнн*; 2) *хара зөңдән, ки* напрасно; *Күүкән нам* ***өңгәр*** *зоваҗах бәәдлтәв. – Эрнҗәнә К.*

XVII. Служебные части речи (послелоги, союзы, частицы, междометия) – все даются отдельными статьями:

алднд [алдынды] *хөөт үг* послелог; 1) *кемд, үйд* около, в это время; ***удин алднд, эн алднд***; *Үвләр төрсн хурһд хаврtнь ноос өгх деерән,* ***намрин чилгч алднд*** *теднд көг тәвәд, хаврар хурһлулҗ болхмн. – Сян-Белгин Х.*; 2) *шидр, өөр, хол биш* вблизи, около; ***кеер хоша алднд***; *Тегәд тер бийәрн* ***Киевин алднд*** *зәңг-зә угаһар геедрҗ одсмн. – Илюмжинов Н.*

зугар зөрүд холва *противит. союз* однако; *Эврә туһлта үкрән Дамб күүнә маляһас сольшго,* ***зугар*** *эврә маляһан күүнә туһлта үкрәс өгшго. – Сян-Белгин Х.*

кемр [кемер] бооцгч үлмә зәңгин холва *союз условия кемрҗән* если; ***Кемр*** *би энүг геехлә, намаг хаҗ алх болҗ әәлһлә. – Илюмжинов Н.*

биз [бизе] бәәмҗ хүвс; маһд, маһд уга, хә биз *модальная частица* наверно, вероятно, видимо; *«Түрд хаани бәәшң биз», –*

гиж санад... – Җаңһр; *Эжго һазрт алчкад, көтлвринь чиг авад одх **биз**? – Сян-Белгин Х.*

пө, **пө-ө** бахмж төрх цагт келдг айлг үг *межд., выражает удивление, восхищение* о-о, ой; ***Пө**, мини әәмг алвт ишм өнр-өсклң болхви? – Хальмг туульс*; ***Пө-ө**, эдн басл әвртә нертә улс болна билтәл. – Эрнҗәнә К.*

XVIII. Пометы. По своему характеру они различные и ставятся после заглавного слова, указывая на диалектную принадлежность слова, сферу его специального употребления, стилистическую или семантическую характеристику (см. список принятых сокращений и помет):

аак 1) *дөрв. экүрн хандлһн* обращение к матери; *Муузран дару мана **аак** гемтв. – Эрнҗәнә К.*; 2) *тораһ. эцкүрн, эс гиж ахурн хандлһн* обращение к отцу или к старшему брату; *Баажа **аак** хойр таниг дуудулв. – Зүркни таалар*

бүшкүр *көгж. үләәҗ, ду һарһдг көгжмин зевсг* труба; дудка; свирель; свистулька; ***бүрә бүшкүр, биив бүшкүр, хулсн бүшкүр***

күрд [күрде] *шаж. модар, эс гиж төмрәр кесн эргүлдг кеңкрг зевсг* (*дотрнь маань*) цилиндр (*с молитвенным текстом*); *Аръябала, Цаһан Дәрк Гегәнә, нань чиг шүтәнә модар, төмрәр кесн **күрд** энд үзж болхмн. – Хальмг үнн*

дарһ [дарһы] *тууж.* 1) *хотна ах*; *толһач* старейшина, староста; ***хотна дарһ***; 2) *толһач* глава; начальник, командир; *Дүүвр Җилһнәр **дарһ** тальвад. – Җаңһр*

за *бот. элстә, чолурхг һазрт урһдг бут модн* саксаул; ***За** гидг түләһән түләд, зандн улан цәәһән чанад... – Җаңһр*

шоңхр [шоңхыр] *зоол. шүүрг махсг шовун* кречет, сокол; ***шовун болвас шоңхр болдго** – үлг.*; *Кезәнә нег хаанд дурта **шоңхр** шовун бәәж. Эн хан аңһучлхларн, **шоңхран** даңгин бийләһән авч йовдг бәәж. – Хальмг туульс*

залрх [залрыхы] *күнд.* 1) *залржҗ ирх* прибывать; *Очка зәәсң **залржҗ аашна**. – Бембин Т.*; 2) *залрад суух* восседать; *Багшнь ахлад, **залрад орксн**, хурл хурҗасн бәәж. – Доржҗин Б.*

Олзлсн тольмуд болн үгин саңгин бүтәлүд
Использованные словари и труды по лексикологии

Бардаев Э. Ч. Современный калмыцкий язык. Лексикология. – Элиста, 1985

Бардан Эрнҗән, Пюрбән Григорий, Мунин Бембә. Хальмг келнә келц үгмүдин толь. – Элст, 1990

Бачаева С. Е. Общественно-политическая лексика современного калмыцкого языка. – Элиста, 2012

Җиҗән Эрднь-Байр. «Үгин эрк». Орс-хальмг товч толь (дамшлтын һарц). – Элст, 1995

Захаренко Е. Н. и др. Новый словарь иностранных слов. – М., 2006

Калмыцко-русский словарь. 26000 слов / под ред. Б. Д. Муниева. – М., 1977

Калмыцко-русский, русско-калмыцкий словарь лингвистических терминов / сост. Ц. Н. Аюшова, Б. Э. Убушиева. – Элиста, 1995

Корсункиев Ц. К. Калмыцко-русский и русско-калмыцкий терминологический словарь. Медицина. – Элиста, 1992

Манҗга Белла. Хальмг келнә тәәлвр толь (суһульчнрт нерәдсн дөңцл) / дааврта ред. Убушин Н. – Элст, 2002

Монгол-орос дэлгэрэнгүй их толь. Дөрвөн боть. Ерөнхийлэн эрхэлсэн А. Лувсандэндэв, Ц. Цэдэндамба / хариуцлагатай ред. Г. Ц. Пюрбеев. – М., 2001 – 2002

Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. Таван боть / ерөнхий ред. Л. Болд. – Улаанбаатар, 2008

Монран Михаил. Хальмг келнә синонимсин толь. Словарь синонимов калмыцкого языка / дааврта ред. Убушин Н. – Элст, 2002

Мушаев В. Н. и др. Трехъязычный (калмыцко-русско-английский) словарь омонимов. – Элиста, 2018

Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. Около 57000 слов. Издание 14-е, исп. / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1982

Очир-Гаряев В. Э. Калмыцко-русский и русско-калмыцкий терминологический словарь. Агрономия. – Элиста, 1990

Очир-Гаряев В. Э. Калмыцко-русский и русско-калмыцкий терминологический словарь. Рыбное хозяйство. – Элиста, 1995

Очир-Гаряев В. Э. Калмыцко-русский и русско-калмыцкий терминологический словарь. Народное образование. – Элиста, 1996

Пюрбәнг Ц. Хальмгудын заңшалта бәәцин тәәлвр толь. – Элст, 1996

Русско-калмыцкий словарь. Около 32000 слов / под ред. И. К. Илишкина. – М., 1964

Тодаева Б. Х. Словарь языка ойратов Синьзяна (По версиям песен «Джангара» и полевым записям) / отв. ред. Г. Ц. Пюрбеев. – Элиста, 2001

Тодаева Б. Х. Я изучаю «Джангар». Калмыцко-русский словарь / отв. ред. Г. Ц. Пюрбеев. – Элиста, 2009

Убушаев Н. Н., Замбаев Н. У. Калмыцко-русский, русско-калмыцкий словарь спортивных терминов. – Элиста, 1996

Хальмг келнә келц үгмүдин толь. Бичсн улснь: Бардан Э., Пүрбән Г., Мунин Б., Муушан В., Бадмин В., Муучкан Н. / дааврта ред. Пүрбән Г. – Элст, 2019

Хараева А. Т. Русские заимствованные слова в калмыцком языке XVIII века (на материале официально-деловых писем калмыцких ханов XVIII века и их современников). – Элиста, 2014

Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. 30 мянган орчим үг / ред. Х. Лувсанбалдан. – Улаанбаатар, 1966

Цэндээ Ю., Пюрбеев Г. Ц. Монголын ойрад ба халимагийн уламжлалт ахуйн тайлбар толь / ред. Ц. Өнөрбаян, Т. С. Есенова. – Улаанбаатар, 2016

Иш татсн урн үгин үүдәврмүд, амн зокъялмуд, өдгә хальмг келнд буулһсн тод бичгин дурсхлмуд
Цитированные произведения калмыцкой литературы, фольклора и старокалмыцкой письменности

Калмыцкий корпус письменных текстов (художественных, фольклорных и газетных): http://web-corpora.net/KalmykCorpus и Национальный корпус калмыцкого языка, 10 млн. слов, kalmcorpora.ru). Рук. В. В. Куканова

Амр-Санан А. Муудран көвүн: роман-хроник. – Элст, 1986

Бадмин А. Алтн шорад даргддго: роман. – Элст, 1964

Бадмин А. Усна экн – булг: роман. – Элст, 1969

Бадмин А. Ревдольган: түүк. – Элст, 1971

Бадмин А. Цаһан толһа: түүк. – Элст, 1977

Бадмин А. Зултрһн – теегин ноһан: роман. – Элст, 1982

Бадмин А. Урн үгин күчн: суурһлһна дөңцл. – Элст, 2013

Балакан А. Элст деер мандлсн одн: роман. – Элст, 1963

Балакан А. Алтн булгин зөөр: келврмүд. – Элст, 1963

Балакан А. Күн болх баһасн: түүкс. – Элст, 1971.

Балакан А. Буурл теегт: роман. – Элст, 1980

Балакан А. Мини җирһлин нарн: наадд. – Элст, 1981

Балакан А. Хаврин халун салькн: роман. – Элст, 1987

Бардан Э. Теегт: очеркс. – Элст, 1982

Басңга Б. Бумбин орн: наадд, келврмүд, шүлгүд. – Элст, 1980

Бембин Т. Бамб цецг: роман. – Элст, 1965

Бембин Т. Түүмр: түүкс. – Элст, 1973

Бембин Т. Көк теңгсин көвәһәр: роман. – Элст, 1985

Боктан Ш. Домгуд болн тууҗс. – Элст, 2010

Буджала Е. Төгрәш: көгҗмин драм. Наадн. – Элст, 1975

Буджала Е. Тодлвр болн тоолвр: шүлгүд, поэмс, орчуллһн. – Элст, 1989

Буджала Е. Үүдән тәәлтн, хальмгуд!: шүлгүд, поэмс. – Элст, 1991

Буджала Е. Дурн делкәг залтха: шүлглҗ бичсн түүк, поэмс, шүлгүд. – Элст, 2008

Буурла Н. Ширгсн нульмсн: түүкмүд, орчуллһс. – Элст, 1997

Васькан Б. Өлзәт: келвр // Теегин герл. 2017. – № 2

Далн хойр худл: Хальмг улсин тууль. – Элст, 1990

Доржин Б. Мини үйин улс: очеркс болн келврмүд. – Элст, 1967

Доржин Б. Мини отк: келврмүд. – Элст, 1968

Доржин Б. А. С. Пушкин. Евгений Онегин. Хальмг келнд орчулснь. – Элст, 1971

Доржин Б. Чик хаалһ: роман. Хойр ботьта дегтр. – Элст, 1973

Доржин Б. Эзн: келврмүд, түүк. – Элст, 1981

Җамбин Я. Му уга – сән уга: келврмүд. – Элст, 1983

Җаңһр: хальмг баатрльг дуулвр. 25 бөлгин текст. – М., 1978

Җаңһр: хальмг баатрльг эпос. – М., 1990

Җимбин А. Шиндә: түүк, келврмүд. – Элст, 1967

Җимбин А. Темән үүлн: роман. – Элст, 1977

Җимбин А. Таслгч эргц: түүк. – Элст, 1980

Зүркни таалар. Келврмүд болн очерксин хураңһу. – Элст, 1965

Илюмжинов Н. Өшуһу модна һазрт: роман-тодлвр // Теегин герл. 2006. – № 5

Илюмжинов Н. Абиль: роман-тодлвр // Теегин герл. 2007. – № 1-6

Инҗин Л. Ольдан күүкн: роман. – Элст, 1963

Инҗин Л. В. Маяковский. Владимир Ильич Ленин: поэм. Хальмг келнд орчулснь. – Элст, 1973

Калян С. Теегтән нерәдсн частр: шүлгүд болн поэмс. – Элст, 1963

Калян С. Дурн бәәхлә: поэм. – Элст, 1968

Калян С. Өрүн маңһар: пьес. – Элст, 1969

Калян С. Һурвн ботьта үүдәврмүдин хураңһу: шүлгүд, поэмс, наадн, йөрәлмүд, туульс. – Элст, 1980 – 1981

Каңкин Э. И. А. Крыловин тежгүд хальмгар. – Элст, 2012

Каңкин Э. Сурһмжта тежг келврмүд. Орсас хальмг келнд орчулснь. – Элст, 2012

Кичгэ Т. Келсн үг – керчсн модн: шалһана статьясин хураңһу. – Элст, 1983

Кичгэ Т. Өрүн торланла: түүк. – Элст, 1996

Кичгэ Т. Үгин туск үг / Үгин тәәлвр-һарлһин статьяс. Делгрүлж болвсрулсн 2-гч һарц. – Элст, 2017

Көглтин Д. Алтн зүркн: шүлгүд, легенд, туульс, поэмс. – Элст, 1961

Көглтин Д. Сар-герл: поэм. – Элст, 1964

Көглтин Д. Ухана буцлт: поэм. – Элст, 1973

Көглтин Д. Барсин Бадм: поэм. – Элст, 1975

Көглтин Д. Шүлгүд. Поэмс. Шүүһәд барлсн һурвн ботьта үүдәврмүд. – Элст, 1981–1982

Көктән Э. Эзнә хәләцәр: хураңһу. – Элст, 1962

Кутуктан Н. Цецн күүкн: тууль // Теегин герл. 2017. – № 2

Куукан А. Үрнд йилһл уга: келврмүд. – Элст, 1966

Куукан А. Ноолданд төлжлһн: түүк. – Элст, 1967

Куукан А. Обин көвәд: роман. – Элст, 1974

Манжин Н. Һашута үнн: суңһсн келврмүд, түүкс, шүлгүд. – Элст, 1975

Нармин М. Теегт: һурвн түүк. – Элст, 1960

Нармин М. Боова: келврмүд болн түүк. – Элст, 1961

Нармин М. Хар келн тоһрун: түүк, очеркс, келврмүд. – Элст, 1972

Нармин М. Манцин цаһан ташу: роман болн түүкс. – Элст, 1975

Нуура В. Цаһан седкл: шүлгүдин хураңһу. – Элст, 1971

Нуура В. Байр белглтн: шүлгүд болн поэм. – Элст, 1985

Нуура В. Бичкндк цагин түүк // Теегин герл. 2017. – № 2

Нуура В. Боован тәвсн хөв: түүк // Теегин герл. 2020. – № 5

Оконов Б. Б. Хальмг үлгүрмүд болн цецн үгмүд: хураңһу. – Элст, 1980

Саңһжин Б. Үнн болн өшән: түүк. – Элст, 1965

Саңһжин Б. Шуурһн: түүк. – Элст, 1983

Саңһжин Б. Суңһсн шүлгүд, поэмс. Хойр боть: хальмгар болн орс келәр. – Элст, 2008

Сарин герл. Хальмг литературин дурсхлмуд (XIII – XX зун җилмүдин эклц) / Дегтриг барт белдәд, моңһлын хуудмар болн тод үзгәр барлгдсн дурсхлмудыг цагин үйәр дигләд, текстинь өдгә хальмг келнд орчулад, оршл бичәд, хуучрсн үгмүд онц тәәлвр тольд цәәлһҗ өгснь Бадмин А. – Элст, 1991

Сусен А. Төрскн тег: шүлгүдин хураңһу. – Элст, 1959

Сусен А. Эрднин экн цаг: түүк. – Элст, 1973

Сусен А. Олна җирһлин гүргүд: түүк. – Элст, 1981

Сусен А. Цагин айс: шүлгүд болн поэмс. – Элст, 1982

Сян-Белгин Х. Теегин эгл улс: очеркс болн келврмүд. – Элст, 1961

Сян-Белгин Х. Өлзәтә өрүн: шүлгүд болн поэмс. – Элст, 1966

Сян-Белгин Х. Суңһсн шүлгүд болн поэм. – Элст, 1969

Сян-Белгин Х. Улан хотн: келврмүд болн тодлврмуд. – Элст, 1978

Тачин А. Таньлдтн – соньн улс: келврмүд болн очеркс. – Элст, 1967

Тачин А. Салдсин эк: түүк болн очеркс. – Элст, 1975

Тачин А. Эцкин сүл бичг: роман. – Элст, 1984

Тачин А. Буурлдан үнр: роман, келврмүд, очеркс. – Элст, 1986

Тачин А. Бар җил: түүк. Негдгч дегтр. – Элст, 1991

Тачин А. Зуд. Бар җил гидг түүкин хойрдгч дегтр. – Элст, 1993

Теегин герл. Хальмг болн орс келәр һардг урн үгин болн олна төрин седкүл

Төрскн һазрин дуд / Нүр үгнь цуглулад, дигләд, барт белдснь Окна Б. – Элст, 1989

Хабунова Е. Э. Һулмт. Хальмгудын әмдрлин эргцин заң-үүл болн амн үүдәвр. – Элст, 2005

Хальмг поэзин антолог / Цуглулад барт белдснь Калян С., Мацга И., Санган Л. – Элст, 1962

Хальмг туульс. Дөрвн боть. Элст, 1961-1963 (1, 2-гч боть), 1972 (3-гч боть), 1974 (4-гч боть) / Цуглулад, дигләд, барт белдснь Окна Б., Мусова Н., Мучкинова Е.

Хальмг үлгүрмүд болн тәәлвртә туульс. Хойрдгч һарц. – Элст, 1982

Хальмг дуд: хураңһу / Диглҗ барт белдснь Е. Буджалов. – Элст, 1977

Хальмг улсин авг-бәрцин фольклор / Нүр үгнь, цәәлһвр кеҗ барт белдснь Биткән Н. – Элст, 1993

«Хальмг үнн» газет

Хоньна М. Мана цага улс: келврмүд болн очеркс. – Элст, 1962

Хоньна М. Чи медхмч, Смоленскин һазр: роман. – Элст, 1974

Хоньна М. Улан цусн болн хар көлсн: роман, келврмүд. – Элст, 1979

Хоньна М. Ээлтә улс: келврмүд, очеркс. – Элст, 1988

Цернә В. А. С. Пушкин. Заһсч болн заһсн хойрин тууль / Тод үзгәс өдгә хальмг бичгт буулһснь. – Элст, 2002

Шугран В. Нарн альд хондв?: шүлгүдин хураңһу. – Элст, 1968

Шугран В. Мини балһсна уульнц: шүлгүд. – Элст, 1971

Шугран В. Долан ах-дү: шүлгүд, туульс. – Элст, 1985

Эльдшә Э. Эңкр һулмт: шүлгүд, поэмс, орчуллһс. – Элст, 1996

Эльдшә Э. Хойр ботьта үүдәврмүдин хураңһу: шүлгүд, поэмс, орчуллһс. – Элст, 2007

Эрнҗәнә К. Шүлгүд, келврмүд болн түүкс. – Элст, 1964

Эрнҗәнә К. Һалан хадһл: роман. Хойр ботьта дегтр. – Элст, 1972

Эрнҗәнә К. Аңһучин көвүн: түүк. – Элст, 1974

Эрнҗәнә К. Цецн булг. – Элст, 1980

Яшкулов В., Манджиев Б. Араш: пьес. – Элст, 1996

ЊАРГ. ОГЛАВЛЕНИЕ

Хальмг келнә алфавит. Калмыцкий алфавит 5
Толь. Словарь 7
О 8
Ө 32
П 66
С 69
Т 125
У 227
Ү 261
Х 291
Ц 398
Ч 438
Ш 460
Э 512
Ю 540
Я 541
Толь бүрдәлһнә зарчм болн толин тогтац 552
Принципы создания и состав словаря 566
Олзлсн тольмуд болн үгин саңгин бүтәлүд
Использованные словари и труды по лексикологии 582
Иш татсн урн үгин үүдәврмүд болн, амн зокъялмуд,
өдгә хальмг келнд буулһсн тод бичгин дурсхлмуд
Цитированные произведения калмыцкой литературы,
фольклора и старокалмыцкой письменности 584

Справочное издание

Григорий Церенович **Пюрбеев**

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ КАЛМЫЦКОГО ЯЗЫКА

На калмыцком и русском языках

В двух томах

Т. II (О – Я)

Директор Х. А. Марилов
Главный редактор книжно-журнальной редакции Д. Б. Дорджиева
Редакторы В. Д. Бадмаева, Н. Б. Менкеева, Л. М. Менкенова
Зав. отделом по основным направлениям деятельности Л. Е. Гермашева
Правка текста Л. Е. Гермашевой, Г. Б. Тавуновой
Верстка Г. Б. Тавуновой
Оформление обложки Б. Г. Шалбурова

Сдано в набор 25.06.2021. Подписано в печать 23.08.2022.
Печать офсетная. Бумага офсетная. Формат 60x84 1/16.
Гарнитура Times New Roman. Уч.-изд. л. 27,93. Усл. печ. л. 34,41.
Тираж 1000 экз. Заказ №

АУ РК «РИА «Калмыкия»
358000, Республика Калмыкия,
г. Элиста, ул. Ленина, 243, Дом печати

ООО «Омега-Принт»
344082, г. Ростов-на-Дону, ул. Горького, 3.